OSMANLI NÜFUSU (1830-1914)

DEMOGRAFİK VE SOSYAL ÖZELLİKLERİ

KEMAL H. KARPAT

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İstanbul, Nisan 2003

KEMAL H. KARPAT

OSMANLI NÜFUSU (1830-1914)

DEMOGRAFİK VE SOSYAL ÖZELLİKLERİ

Çeviri

Bahar Tırnakcı

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 133

Kemal H. Karpat, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden lisans, Washington Üniversitesi ile New York Üniversitesi'nden siyasal ve sosyal bilimlerde master ve doktora dereceleri aldı. Halen Wisconsin Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olan Karpat'ın ana araştırma alanı, Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye döneminde Ortadoğu ve Balkanlar'daki nüfus, göç hareketleri ve milliyetçiliktir. *Türk Demokrası Tarihı: Sosyal ve Kültürel Ekonomik Temelleri*, İstanbul: Afa Yayınları, 1996; *Osmanlı ve Dünya: Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2000; *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-party System*, Princeton: Princeton University Press, 1959; *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East*, Greenwood Press, 1982, *Ottoman Past and Today's Turkey*, Leidenn Brill, 2000 ve *Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, OUP, 2001, Karpat'ın yayımlanmış kitaplarından bazılarıdır.

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ
KİTABIN DOĞUŞ ÖYKÜSÜ

Tarih Vakfı'nın gayreti ve teşebbüsü ile İngilizce'den çevrilerek yayımlanan bu kitap, sanırım Türkçe'de ilk kez nüfus meselelerini ve bilhassa göçleri bütünü ile ele alarak siyasi-sosyal bakımdan değerlendirme gayretinde olan bir çalışmadır. Kitaptaki yazılar iki türden oluşmaktadır. İlk tür yazılar, çeşitli dergilerde farklı zamanlarda yayımlanan ve ortak noktaları Osmanlı'nın son döneminde meydana gelen nüfus hareketlerinin incelenmesi olan bazı yazılarımızdan oluşmaktadır. İkinci tür yazılar ise, bundan 18 yıl evvel yayımlanan Osmanlı nüfusu ile ilgili bir istatistik kitabımın giriş niteliğinde olan beş bölümden oluşmaktadır.[1] Kitabın önsözünde belirttiğim gibi, beni bu güç fakat çok önemli çalışmaya sevk eden ana neden, Osmanlı devletinin sosyal, ekonomik ve siyasi değişiminin temel dinamiğini anlama çabasıdır. Orada açıkladığım gibi "Osmanlı devletindeki nüfus hareketleri (sosyal) yapı değişmelerinin nedenleri ve sonuçlarıdır."[2] Yine aynı kitabın çeşitli yerlerinde belirttiğim gibi, kitabın ana amacı daha geniş alanları kapsayan ve birçok siyasi ve sosyal olayı yorumlayan ve Osmanlı'nın nüfus hareketlerini ele alan bir başka çalışmanın istatistik temellerini, yani ölçülebilen yönlerini tayin ve tespit etmektir. Benim bu ilk çalışmamı tanıtan yazarların ancak küçük bir bölümü benim ne yapmak istediğimi anlamış ve bu çalışmanın sıradan bir demografik çalışma olmadığını, çok daha geniş kapsamlı ve bazı köklü sorulara cevap arama çabası içinde bulunduğumu görmüşlerdir. Diğer yazarların bir kısmı ise benim kitabımı kendi bilgilerini ortaya koymak için fırsat bilmiş ve bazıları da benim hesaplarımda hata bulmaya çalışmıştır.[3] Gerçek şudur ki, benim bu birinci kitabımı yazmaktaki ilk amacım Osmanlı istatistiklerinin sıhhatini tespit etmekti. Başka bir sözle Osmanlı nüfus rakamlarının, doğum ve ölüm tespitlerinin ne dereceye kadar güvenilir olduğunu kesin biçimde anlamaktı. Eğer istatistiklere (sayılara) temel alınan rakamların güvenilir bir şekilde elde edildiği kabul edilirse, ancak o zaman bu rakamları başka yorumlar yapmak için güvenilir bir şekilde kullanmak mümkün olabilir. İşte bunun için de geçen yüzyılda Osmanlı nüfus defterlerinin nasıl oluşturulduğunu,

1 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, (Madison, 1985) s. 3-105. Osmanlı modern istatistiklerinin nasıl oluştuğunu ve ilk istatistik dairesinin nasıl kurulduğunu yukarıdaki kitabımızda belirttik s. 30-32. (Bu kitabın 1-5. bölümleri The University of Wisconsin Press'in izni ile basılmaktadır.) Ayrıca bkz. "The Ottoman Adaptation of Statistics from the West in the 19th Century", *Transfer of Modern Science and Tecnology to the Muslim World* (E. İhsanoğlu ha.) (İstanbul, 1992) s. 283-298. Osmanlı tarihi istatistikleri ile ilgili değerli bir yayın dizisi için bkz. Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti* (Ankara, 1995); Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, (Ankara, 1996); Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914* (Ankara, 1997); Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki* (Ankara, 1997); Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, 1897*, (Ankara, 1997); Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)*, (Ankara, 2000).

2 Karpat, *Ottoman Population*... s. ix.

3 Bu tür bir eleştiri bir İngiliz dergisinde yayımlanan ve zota hesaplarının kameri yıla göre yapıldığı zaman şemsi yıl hesaplarına uymayacağını (zaten istatistiklerin dipnotunda bu husus belirtilmiştir) bildirmiştim. Tenkitçinin gafletini örtmek için dergi benim cevabi yazımı yayımlamamıştır. (Hatırlarım, çok seneler evvel, çok takdir ettiğim Şevket Süreyya Aydemir'in Enver Paşa'nın hatıralarını kendi tarih görüşlerini ileri sürmek için araç olarak kullandığını yazmıştım. Hakaret dolu yazısına verdiğim cevabı *Cumhuriyet* gazetesi "bizim yazarımızı terkit etmişsin" diyerek yayımlamamıştı.)

kişilerin bu defterlere nasıl kaydedildiğini inceden inceye araştırmış ve sonra da bu defterlerin güvenilir olduğunu, fakat verilen rakamların nüfusu yüzde % 17-22 gibi bir oranda eksik gösterdiğini belirtmiştim. Bu noksanlık ise nüfus sayımlarının amacından kaynaklanmaktadır, çünkü sayımı yapanlar asker olabilecek erkeklere ve vergi verecek insanlara önem verdikleri için bu kesimlerin dışında kalan erkekleri ve bilhassa kadınları önemsememişlerdir. Böylece hata oranı belirlenince genel sonucu ona göre değerlendirmek mümkündür. Nüfus rakamlarını güvenilir olup olmadıklarına bakmaksızın propaganda için kullanmak çok kolaydır. Belirli bir nüfus sayısı, doğru olsun olmasın bir kitap içinde yayımlandıktan sonra mutlak bir gerçek olarak kabul edilir. Bunun en güzel örneği, Osmanlı devletinde yaşayan Ermenilerin sayısıdır. Osmanlı kaynakları ve İngiliz konsolos raporları 1878-1914 arasındaki Ermeni nüfusunun sayısını 1.250.000-1.400.000 olarak verirler.[4] Buna karşılık Osmanlı devletinde yaşayan Ermeni nüfusunun 2.500.000 civarında olduğunu ileri süren kişi, Fransız ismi kullanan bir İstanbul Ermenisidir. Politikacıların her yerde dile getirdikleri sayının kaynağı budur. Marcel Léart ismi altında *La Question Arménienne à la Lumière des Documents* (Paris, Challamel Yayınevi, 1913) adlı kitabı yazan zatın gerçek ismi Kirkor Zohrap'tır. Herhalde bir Fransız isminin daha inandırıcı olacağını düşünmüştür.[5] Burada amacımız Ermeni sorununu tartışmak değildir. Asıl amaç Osmanlı nüfusunu veren istastistiklerin güvenirliğini saptamaktır.

İşte Tarih Vakfı'nın yayımladığı yazıların bir kısmı, Osmanlı nüfus istatistiklerinin ortaya çıkış tekniği ve güvenirliği konusunu ele almıştır. İstatistiklerin oluşumunu ele alınaktaki amaç, daha evvel belirttiğim gibi ikinci bir kitaba, ölçülebilen temeller hazırlamaktı. İkinci kitap 1783-1918 arasında Osmanlı devletini ilgilendiren tüm göçleri ve göçmenlerin ve aşiretlerin yerleştirilmesini ele alacaktı. Ancak bu kitap, gerekli tüm araştırmalar tamamlanmadığı için henüz yazılmamıştır. Onun yerine uzun senelerin bir mahsulü olarak başka bir kitap ortaya çıkmıştır.

Yukarıda yazdıklarımı okuyan okuyucu, haklı olarak bu çabaların ve uzun senelere mal olan bu araştırmaların ana amacının ne olduğunu sorabilir. Benim ana amacım ne istatistik toplamak ne de demografik çalışmalara girişmektir. Bunların çok ötesinde ve üstünde bir ana amacım vardır. Modern Türkiye'de yaşayan milletin (nasıl ve ne zaman oluştuğunu, nasıl kimlik değiştirerek eski isim altında) eskilerden de sinesinde birçok kültürel, sosyal vs. unsurları barındırarak yeni bir toplum şeklinde bügünkü haline geldiğini tespit etmektir.[6] Akademik ömrümü bu amaca verdim. Ancak hipotezler önermek, spekülasyonlar yapmak veya başkalarının teorilerini Türk toplumuna uyarlamak yerine ben bizzat Osmanlı toplumunun geçirdiği değişmelere müşahhas (somut) ve ampirik bir şekilde içeriden bakarak ona göre bir sonuca varmak istedim. Bir toplumu eski halinden çıkararak ona yeni bir biçim veren ana sosyal unsurları tespit etmek istedim. Eskiyi koruyan kültürel ve sosyal devamlılık yanında yeniyi kabul eden ve değişmeye toplumun ayak uydurmasını sağlayan ana güçlerden birinin nüfus hareketleri olduğunu anladım. Göçlerin ise toplu ve kişisel değişmeleri sorgulayan ve nüfus hareketlerine somut ve dinamik bir yön veren büyük bir güç olduğuna inandım. Daha ileride açıklayacağım gibi göçlerin çeşitleri vardır. Köyden şehre, dağ köylerinden düzlük araziye, bir ülkeden diğerine vb. çeşitli göç şekilleri vardır. Bunun yanında çok daha önemli olan şey, göçlerin gerek toplumda gerekse göçmenlerin psikolojisinde, sosyal ve siyasi davranışlarında meydana getirdiği değişmelerdir. İşte bunları anlamak ve yerinde tespit etmek için daha 1968-1970 yıllarında İstanbul gecekondularında geniş bir araştırma yürüttüm. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'deki öğrencilerimle anket yolu ile yürüttüğümüz bu çalışmanın bir özelliği de, gecekondularda yaşayan kimselerin geldikleri köyleri de incelemek olmuştur. Amaç, hem köyden göç etme nedenlerini anlamak, hem de şehirleşmiş köylülerin (gecekonducuların) uğradıkları değişiklikleri ve köylerine nasıl bir etki yaptıklarını

4 Karpat *age* s. 51-56, 192-197. Osmanlı hükümeti Ermenilerin çok sayıda yaşadığı altı Doğu vilayetinin nüfusunu birkaç kez saymıştır. Bizim çalışmamızda ilk kez yayımlanan bu istatistiklerle İngiliz konsoloslarının diplomatik raporlarında Londra'ya bildirdikleri Ermeni nüfusu sayısı arasında çok az fark vardır.

5 Ermeni nüfusunun sayısı 1878 Berlin Kongresi'nde dile getirilmiştir. Ermeni patriği ilk kez Osmanlı devletine bağlılığını ifade etmişti. Fakat Rusların Bulgaristan'ı bir devlet olarak kolayca ortaya çıkarmasından sonra patrik de fikir değiştirerek Ermenistan'ın da devlet olarak tanınmasını istemiş, bunun için Ermeni nüfusunun sayısını olabildiğince abartarak 2.5 milyon olarak göstermiştir. Ermeni nüfusunun sayısını yüksek göstermek için aynı nüfusu birkaç kez nasıl saydığını bizzat patriğin kendisi Ingiliz Konsoloslarına itiraf etmiştir. Yukarıdaki 4 no.'lu dipnot.

6 Tarihi ve sosyal devamlılık içinde dini cemaatin –yani eski Osmanlı temel sosyal örgütünün– nasıl kendine has milli bir toplum haline geldiğini her şeyden evvel Fransız meslektaşlarım ve onlar gibi düşünen Türkler yadırgadı. Cemaatin millet olabileceğini ve burada din kimliğinin –dindarlıkla ilgisi olmadan– kültürel etnik kimliğe dönüştüğünü pek düşünemedikleri için beni de "gerici", "milliyetçi" olarak gördüler

tespit etmekti.[7] (Ayrıca şu noktayı da belirtmek yerinde olur. Göçler hakkındaki bu çalışmalar Osmanlı devletine ve Cumhuriyet Türkiye'sine yapılan göçlerin nedenleri ve etkileri ile ilgilidir. Osmanlı sınırları dışına olan göçler ve 1960'tan beri Batı Avrupa ülkelerine, Avustralya'ya ve Amerika'ya olan göçler bu yazımızın dışında tutulmuştur.) Ancak bütün bu çalışmaların sonunda yeni bir milletin-ulusun ortaya çıkışını yalnızca göçlerle açıklamaya imkân olmadığını anladım. Her ne kadar tarihin en büyük mimarı olsalar da göçler kendi başlarına yeni bir toplum ve bilhassa günümüze hâkim olan, kendine has birçok siyasi özelliği bulunan milli devlet tipinde siyasi bir toplum yaratamazlar: Göçlerin gerçek manada etkili bir şekilde sosyal ve siyasal bir değişikliğe neden olabilmeleri için, siyasal, örgütsel, sosyal, dinsel, kültürel ve bilhassa ideolojik birçok yardımcı güce ihtiyaçları vardır. Onun için de göçlerin modern Türk milletinin meydana gelmesini nasıl kolaylaştırdığını daha köklü anlamak amacıyla 19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı devletinde oluşan ekonomik, sosyal, kültürel, siyasi ve ideolojik gelişmeleri geniş bir incelemeye tabi tuttum. On seneden fazla süren bu çalışmaların sonunda meydana gelen kitap 2001 yılının ilk aylarında basılmıştır. (*The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* [Oxford, Oxford University Press, 2001]) Bundan sonra yapılacak iş, göçleri ve göçmenlerle aşiretlerin yerleştirilmesini ele almaktır.

Göç Nedir?
Tarihi Göçlere Genel Bir Bakış

"Asıl yerinden, ulaşmak istenilen yere hareket" göçün en kısa tanımıdır.[8] İnsanlığın Adem ve Havva'nın cennetten yeryüzüne gelişi ile başladığını semai dinlere bağlı olan herkes bilir. Nitekim, Kuran'a göre Adem ile Havva, İblis'e (Şeytan'a) uydukları için cennetten yeryüzüne göçmüşlerdir. (sure: 2, ayet: 36). İslam takviminin, Hazreti Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti ile temelinin atıldığı düşünülürse göçlerin önemi kendiliğinden ortaya çıkar. Müslüman ülkeler kültüründe göçün çok özel bir yeri vardır. Kuran birçok yerde muhacirlere (göçmenlere) yardımı ön plana koymaktadır. Çağdaş siyasi yazarlar da göç konusuna çok önem vermişlerdir. İran devriminin fikir hocası olduğu söylenen Ali Şeriati (1933-1977) göçlerin sinesinde hareketi ve değişikliği barındırdığını, 622 hicretinin tarihi değil ilahi kökenli sosyal-dini bir olay olduğunu ve bütün bunların İslamın temel direklerinden birini oluşturduğunu ileri sürmüştür. Aynı doğrultudaki fikirleri İslam dünyasının en büyük düşünürleri arasında yer alan Pakistan'ın babası Muhammed İkbal (1873-1938) de ileri sürmüştür. Bu konular –yani göçlerin Müslüman düşünürler tarafından nasıl görüldüğü– Türk okuyucusunu yakından ilgilendirmektedir. Çünkü Osmanlı'nın ve Cumhuriyet Türkiye'sinin göçmen politikasının ve kültürünün İslami kökenleri olduğunu kimse inkâr edemez. Bir Boşnağın veya Pomağın neden Türkiye'ye göç etmekte serbest olduğunu, buna karşılık Osmanlı idaresinde yaşamış bir Hıristiyan Bulgarın Türkiye'ye göçünün birçok kayda bağlı bulunduğunu anlamak için Osmanlı-İslam göç kültürünü bilmek gerek. Göçleri zaman itibariyle ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi sınırları belli olmayan devletler döneminde, ikincisi ise bilhassa 18. yüzyıldan sonra sınırları belli milli devletlerin ortaya çıkışından sonraki sürede olanlardır. Birinci süre göçleri 3. ve 11. miladi yüzyılları kapsar ve başlıcaları Gotlar (Almanların ataları), Hunlar (Çinlilerin Hsiung-nu dediği Türk kavimleri), Cepizler, Avarlar, Peçenekler, Kumanlar (Kıpçak), Slavlar, Bulgarlar ve Macarların yaptığı göçlerdir. Genellikle doğudan batıya ve kuzeyden güneye doğrudur. Bu ilk devre göçleri bugünkü Avrupa'nın etnik temellerini oluşturarak kültürlerini tayin etmiştir. Gotlar, bilhassa onların bir kolu olan Ostrogotlar ve Vizigotlar Roma İmparatorluğu'nun dağılmasında birinci derecede rol oynamışlardır. İlk önce Ukrayna'ya yerleşen Ostrogotlar bir süre serkeşçe yaşadıktan sonra 375'ten Attilla'nın 453'teki ölümüne kadar Hunlara tabi olmuşlardır. 488'de İtalya'ya geçerek Ravenna'yı başkent yapmışlar, sonra 552'de Bizans ordularına yenilerek Kuzey İtalya yarımadası halkı içinde erimişlerdir. Gotların diğer kolu olan Vizigotlar ise Güney Fransa'ya ve büyük bölümü Vandalların yerini alarak İspanya'ya (takriben 412'de) yerleşmişlerdir. Vizigotların son kralı olan Roderick'in düşmanlarının ona karşı 711'de Tarık İbn Ziyad'ın yardımlarına başvurması sonucunda İspanya Müslümanların idaresine geçmiştir. Bundan sonra Kuzey Afrika'dan ve Arap Yarımadası'ndan İs-

7 Bu çalışmanın sonucunda ortaya çıkan kitap Kemal H. Karpat. *The Gecekondu, Rural Migration and Urbanization in Turkey* (New York, 1975). Burada benimle bu çalışmayı yürüten, sonradan bazıları solcu olarak kovuşturmaya uğrayan arkadaşlara tekrar teşekkür ederim. Aynı şekilde araştırmayı destekleyen, o tarihte ODTÜ Sosyal Bilimler Başkanı olan Prof. Dr Mübeccel Kıray Hanım'a da teşekkür ederim. Türkiye dışında Türk göçmenlerinden oluşan çağdaş toplulukların genel bir tablosu için bkz. *Institut National les langues et civilizations orientales turcs d'Europe et d' ailleurs*, Paris, 1995.

8 İngilizce formülü ile "The movement from the place of origin to the place of destination". Tamamıyla teknik olan bu tanım göçün sosyoekonomik, siyasi ve kültürel boyutlarını dikkate almamaktadır.

panya'ya Müslüman göçleri başlamıştır. Nihayet 1492'de Endülüs'te yaşayan son Müslüman ve Yahudiler de zorla İspanya'dan çıkarılmıştır. Bunun arkasından Avrupa tarihinde engizisyon ismi ile anılan karanlık din baskısı, yani Katolik kilisesinin egemenliği başlamıştır.[9] Bu egemenlik ise kilisenin siyasi bir güç olmasına ve dolayısıyla 16. yüzyıl Reformasyonu'na (ki bu bir bakıma aklcılığın ürünü, diğer bakımdan da Almanların ve Anglo-Saksonların Akdeniz kültürüne tepkileri olarak yorumlanabilir) yol açmıştır. Göçlerin dünya tarihini nasıl etkilediğini vurgulamak için yukarıda bir tek örnek vermekle yetindik. Bu örnek, tek bir göçmen grubunun yani Gotların Avrupa tarihini değiştirmekte ne kadar etkili olduklarını anlatmaya yeterlidir. Yine Avrupa tarihini çok yakından etkileyen bir başka göç hareketi Cengiz Han'ın oğul ve torunlarının bugünkü Rusya'da ve Ortadoğu'da Altınordu ve İlhanlılar sürecini başlatmaları ve Müslümanlaşmalarıdır. Nihayet 8.-15. yüzyıllarda Türk aşiretlerinin Anadolu'ya ve Rumeli'ye göçlerinden ve bu göçlerin Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kuruluşunu nasıl etkiledikleriden söz etmek gerekir. Bu konuda ileride daha uzun bilgi vermek mümkündür. Sınırları belli ve bir etnik ve dil grubunun bütünlüğüne dayanan ve ilk kez bir hanedanın mülkü olarak gözüken toprak esası üzerine kurulan devletler döneminde göçlerin niteliği ve amaçları önemli değişiklikler geçirmiştir. Birinci devirde çeşitli nedenlerle göç etmeye zorlanmış gruplar istila ile göçü bir arada yürüterek işgal ettikleri topraklarda devlet kurmayı başaramadıkları takdirde örgütlü hareket eden gruba yenilmişler ve onun içinde eriyip gitmişlerdir. Örnek olarak Batı'ya göçen Peçenekler ve Kıpçaklar –ki bunların dili Türkçe'ydi ve bir kısmı Müslüman olmuştu– devlet kuramadıkları için Rusların ilk devleti olan Kiev prensliği ve daha sonra Cengiz Han sülalesi orduları karşısında tutunamayarak Bizans'a veya Macaristan'a göçerek Hıristiyanlaşmışlar ve bir süre sonra da kimliklerini kaybetmişlerdir.[10]

İkinci dönemde yani 16. yüzyıldan sonraki göçlerde ekonomik ve siyasi nedenlerin ağırlık kazandığı görülür. İkinci Dünya Savaşı'na dek süren bu dönemde göçler Batı Avrupa'dan Kuzey ve Güney Amerika'ya ve Avustralya'ya yönelir. Bu dönemde nüfusu nispeten fazla olan Batı Avrupa'dan insanlar nüfusu çok az olan bölgelere akın ederek Kuzey ve Güney Amerika'yı adeta Avrupa'nın bir uzantısı haline getirmişlerdir. Fakat Amerika hiçbir zaman Avrupa'nın bir kopyası olmamış, çeşitli yeni devletler ve uluslar meydana çıkarmıştır. Bu ülkeler ilk kurucu efendileri olan İngilizlere, İspanyollara ve Portekizlilere karşı kurtuluş savaşı açarak özgürlüklerini elde etmişlerdir. 17.-20. yüzyıllarda Avrupa'dan Kuzey ve Güney Amerika'ya takriben 65 milyon kişinin göç ettiği tahmin edilmektedir. Ayrıca Avustralya ve Afrika'ya 16 milyon Avrupalının yerleştiği görülmektedir.[11]

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise göçlerin akımında köklü bir değişiklik olmuştur. Batı Avrupa'nın nüfusunda çoğalma oranı azalmış, buna karşılık Avrupa sanayi maddelerine talep üçüncü dünyada artınca Avrupa yeni işgücüne ihtiyaç duymaya başlamıştır. Bu gelişmede, teknolojinin ilerlemesi, sermaye miktarının artışı, üretim fiyatlarının düşmesi, gelirin çok artması gibi birçok faktörün etkisi vardır. Bunun sonucunda tüm Üçüncü Dünya devletlerinden (bu arada Türkiye'den) Batı Avrupa'ya ve Amerika'ya nüfus akını başlamıştır.[12] Herkesin pek iyi bildiği bu konunun üze-

---

9 Tarihi göçler hakkında en geniş bilgi 19. yüzyılda yayımlanan Thomas Hodgkin, *Italy and her invaders* (3. cilt, 1967) (son baskı)'dır. Ayrıca E. A. Thomson, *The Goths in Spain* (1969); Hunlar için W.M. McGovern, *Early Empires of Central Asia*, (1939); Rene Grousset, *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia* (New Brunswick N. J., 1970) Fransızca 1939 aslından çeviri.

10 Macaristan'da Katolik olan Kıpçaklar uzun süre etnik kimliklerini korumayı başarmışlardır. Bazı araştırmacılara göre yerleştikleri Doğu Macaristan ovasında Kalvinist Protestanlığı (bilhassa Osmanlı döneminde) kabul eden Macarlaşmış Katolik Kıpçaklar bu şekilde kimliklerini sürdürmüşlerdir. Macarlar arasında görülen Arpad (İlk Macar devlet kurucusu), Attila, Kun isimleri onların tarihi kökenlerini anımsatmaktadır. Modern Türkiye'de Cengiz, Timur ismi gibi.

11 J.J. Jansen, *Readings in the Sociology of Migration* (New York, 1970); J.J. Mangalam, *Human Migration: A Guide to Migration Literature in English 1955-1962* (Lexington, 1969); Seymour M. Lipset ve Richard Hofstader (Haz.) *Sociology and History Methods* (New York); F. D. Scott, *Migration in the Dynamics of History* (Omaha, 1915) ve D. R. Taft, *Human Migration* (New York, 1936), Alexander Portes, *The Economic Sociology of Immigration*, (New York 1995); Ömer Lutfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* (1953) Sayı 10, s. 1-26.

12 A. Hourani ve N. Shehadi (Haz.) *The Lebanese in the World A Century of Emigration* (Londra, 1983); Patricia Jeffery, *Migrants and Refugees Muslim and Christian Pakistani Families in Bristol* (Londra, 1976); R.T. Appleyard, International Migration (New York, 1996); J. A. Spear, *International Migration* (New York, 1999); Charles Wood, *International Migration Problems and Prospects* (New York, 2000); Nermin Abadan- Neşe Kemiksiz, *Türk Dış Göçü 1960-1984* (Ankara, 1986), Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin Gelişmesi (1923-1961)* (Ankara, [DPT] 1962); A. Gitmez, *Yurtdışına İşçi Göçü ve Dönüşler* (İstanbul, 1983). Amerika'daki Türklerle ilgili bir yazı için bkz. *Daily News* (özel sayı), (19 Ocak 1995); Justin McCarthy, *Death and Exile Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, (Princeton, 1995) ve Osmanlı Rumeli'sinin bilhassa Mora'nın Osmanlı devleti kurulmazdan evvelki demografik ve göç durumu için David Jacoby, *Société et Démographie à Byzance et en Romanie Latine* (Londra 1975).

rinde fazla durmaya gerek yok. Ancak Üçüncü Dünya'nın Avrupa'ya göçmen göndermesinin Batı Avrupa kültür ve yaşayışını ve bir dereceye kadar da göçmen gönderen ülkeleri çokyönlü olarak etkilediğini vurgulamak yerinde olur. Günümüzde dünya sınırları belli devletlerden oluştuğu için göçler geniş çapta devlet denetimi altında oluşmakta ve göçmenlerle yerli Avrupa halkı ayrı hukuki statüye sahip olmaktadır. Her ne kadar vatandaşlık hakkı sayesinde göçmen-yerli halk farkı bir dereceye kadar giderilse de Avrupa'da etnisite, dil ve kültür farklılıkları devam etmektedir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar göç edenlerin, gittikleri ülkenin kültürü içinde kaynaşmaları (asimilasyonları) çok yavaşlamıştır. Hatta Amerika Birleşik Devletleri'nde (2000 yılında her 10 Amerikalıdan biri yabancı ülke doğumluydu, bu takriben 28 milyon kişi demektir) eskiden çok hızlı olan asimilasyon son beş yılda yavaşlamıştır.

İşte siyasi ve ekonomik nedenlere dayanan bu çağdaş göçler ve kaynaşamayan veya kaynaşmak istemeyen göçmenler eskiden etkisi nispeten az olan diaspora olayına yeni bir sosyo-politik boyut kazandırmıştır. Eskiden yalnız Yahudilerin bir diaspora (eski Helence'de dağılma anlamını taşır) oluşturduğu kabul edilirdi.[13] Bugün ise Avrupa'da bulunan hemen hemen tüm göçmen gruplarının birer diaspora oluşturduklarını kabul etmek gerek. Diasporanın ana özelliğini, burada yaşayan kimselerin sözde zorla çıkarıldıkları vatanlarına eninde sonunda dönme hedefleri oluşturur. Bu konuda Filistin diasporasında olduğu gibi geri dönmenin kaçınılmaz olduğu ve eninde sonunda gerçekleşeceği düşüncesi sistematik olarak okullarda öğretilmektedir. Bu tip diasporalardan ancak Yahudiler siyonist milliyetçi ideolojileri sayesinde eski vatanları saydıkları Filistin'e dönmeyi başardılar. Fakat İsrail'de yaşayan Yahudilerin sayısı İsrail dışında yaşayanlardan daha azdır. Böylece politik bakımdan siyonist-Yahudi ve kültürel-dini Yahudi kimliği ortaya çıktı. Ancak İsrail'de yaşadıkları halde İsrail siyonist milli devletini dini inançlarına aykırı olduğu için kabul etmeyen Yahudiler de vardır.

Ermeni diasporasının ise eski Yahudi diasporasının dini boyutundan mahrum olan tamamıyla siyasi bir görünümü vardır. Çağdaş Ermenistan devletinden ekonomik güçlükler ve siyasi istikrarsızlık yüzünden 1993'ten sonra Rusya'nın bilhassa Krasnadar, Stavropol gibi yerlerine büyük göçler olmuştur. 1989'da 3.100.000 olarak bilinen Ermenistan nüfusu böylece 2000 yılında 2.000.000'a düşmüştür. Bir kısım Ermeni ise hâlâ Türkçe konuşmakta ve Rusya'da yeni diasporalar oluşturmaktadır. Afrika ve Güney Amerika'da bulunan Lübnan diasporaları (bunların çoğu Osmanlı devri göçmenleridir) ise ya geri dönmüşler veya diğer halklar ile kaynaşmışlardır. Lübnan kökenli kimseler, yaşadıkları ülkede cumhurbaşkanı olabilmiştir.

Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da oluşan diasporanın geniş çapta varlığını devam ettirmesinde, yaşadıkları devletin politikaları birinci derecede önemlidir. Almanya, Türk diasporasını her bakımdan asimile etmek istemekte ve onların kültürlerini ve kimliklerini hiçe saymaktadır. Bununla birlikte İngiltere kendi Müslüman diasporasına (ki bu da birkaç gruptan oluşmaktadır) oldukça geniş kültür ve din hakları tanıyarak ve vatandaşlık hakkı vererek onların topluma hukuki ve siyasi bakımdan uyum sağlamalarını arzulamaktadır.

Sonuç olarak göçlerin, göç kabul eden ülkede bir diaspora yaratabileceklerini ve bu diasporanın hem yaşadıkları ülkelerde hem de elde etmeyi amaçladıkları topraklara sahip ülkelerde büyük siyasi gelişmelere ve hatta şiddet olaylarına neden olabildiklerini hatırlatmak yerine olur. Diaspora konusu bir kez daha göçlerin ne kadar derin ve devamlı etkileri olduğunu anlatmaktadır. Yahudi diasporası, özellikle Rusya ve Polonya'da yaşayan Yahudiler, 1920'den sonra ve bilhassa 1945-48 arasında Filistin'e göç ederek yüzyılın başında 1 Yahudiye 10 Filistinli şeklinde olan nüfus oranını 1948'de 1'e 1'e getirdiler. Yahudi göçmenlerin İsrail devletini kurdukları düşünülürse diasporaların önemi kendiliğinden ortaya çıkar. Aynı şekilde Stalin tarafından 1944'te Orta Asya'ya sürülen Müslüman Kırımlıların orada oluşturdukları diasporayı 1957'den ve özellikle de 1985'ten sonra tekrar eski yurtlarına göç etmeye teşvik etmeleri diğer bir tür siyasi diaspora örneğidir. Halen eski yurtlarına dönen Kırımlıların sayısı 300.000 kadardır ve yarımada nüfusunun yüzde onunu oluşturmaktadırlar.

Göçlerin Türleri ve Nedenleri

Göçlerin tarih boyunca ana nedeni ekonomik ola-

---

13 Roben Cohen, *Global Diaspora An Introduction* (Seattle, 1997). Cohen, diasporaları birkaç türe ayırmaktadır. Victim (mağdur) (Yahudi ve Ermeniler), iş ve emperyal (Ingilizlerin işkolu olarak Afrika ve Güney Amerika'da kullandıkları Hintliler), ticaret (Lübnanlı ve Çinliler) gibi türlerden oluşan bu ayrım çok sıhhatli görünmemektedir. Örneğin Cohen'in neden Müslüman Kırımlılar ve Kafkasyalıları "mağdur diaspora"lar içine almadığını anlamak güçtür. Burada da ayrımlar ve tanımlar yazarın subjektif görüşünü izlemektedir. Cohen'in kitabının eleştirisi için benim yazıma bakılabilir. *International Migration Review* ve ayrıca İslam göçleri için aynı dergide çıkan "muslim migration" yazımız için bkz. cilt 30 (1996), s. 74-90.

rak görülmektedir. Nüfus artışı ile besin üretimi aynı oranda olmayınca, insanlar, besi ihtiyaçlarını temin edecek daha verimli başka yerlere göçe zorlanmakta ve bir göçler zinciri meydana getirmektedirler. Besi üretimi teknolojisini geliştirme imkânı sağlanamayınca göç tek çıkar yol olarak görülür. Besi durumu aslında göründüğünden çok daha karmaşıktır. Göçleri bazı ekonomistler işgücü transferi –yani işgücü fazla olan yerlerden işgücü ihtiyacı olan ülkelere transfer– şeklinde tanıtmışlar, diğer ekonomistler ise göçleri, işgücüne ihtiyaç gösteren pazarlarda işgücüne ödenen yüksek ücretlerin sonucu olarak görmüşlerdir. Şüphesiz ki göçün ekonomik nedenleri tarih boyunca birçok değişikliğe uğramıştır. Eski tarihi göçlerin ana nedeni, iklimde meydana gelen geçici veya sürekli değişim ve kullanma sonunda toprakların insan ve hayvan besisini yeter miktarda üretememesi sonucunda açlığın başgöstermesidir. Eski göçebe veya yarı göçebe aşiret ekonomisinin hayvan ürünlerine bağlı olduğu düşünülürse, uzun süren kuraklıkların veya başka tabii afetlerin bu ekonomiyi kökünden nasıl sarstığı aşikâr hale gelecektir.

Günümüzde ekonomik nedenler, hem köyden şehre hem de bir ülkeden diğer ülkeye olan göç nedenlerinin başında yer alır. Türkiye'de köyden kentlere göçlerin ana nedeni topraksızlık, verimsiz topraklar ve buradan doğan yoksulluk ve onun çeşitli yan etkileridir.[14] Zamanımızda ülkeler ve kıtalar arasındaki göçün fakir Üçüncü Dünya ülkelerinden Batı'nın varlıklı ülkelerine yöneldiğini daha önce belirtmiştik. Bu göçün de ekonomik nedenlerden kaynaklandığı aşikârdır. Asya, Afrika ve Güney Amerika'da köy gelirinin günde adam başına 1-2 dolar civarında olduğu bilinmektedir. ABD'de asgari ücretin saatte 5.35 dolar olduğu düşünülürse, yüzbinlerce insanın neden Meksika'ya gelerek oradan da canları pahasına sınırı geçip Amerika'ya girmek istediklerini daha fazla açıklamaya lüzum kalmayacaktır. ABD'de 6 milyon kaçak işçinin çalıştığı bilinmektedir. Bir bakıma Amerikan ekonomisini, bilhassa tarım ekonomisini bu kaçak işçilerin ayakta tuttuğu bilinen gerçeklerdendir.[15] Bunun için ABD'ye giriş çok zordur, fakat ondan sonra suç işlemediği sürece kaçak işçileri rahatsız eden azdır. Bu da ABD'ye göçün cazibesinin bir boyutudur.

Avrupa'daki yabancı işçilerin durumu Türk okuyucusu tarafından iyi bilindiği için, Avrupa'da Türkiye kökenli üç milyondan fazla kimsenin bulunduğunu hatırlatmak bu konuda yeterli olur. Daha evvel Amerika'ya 200 sene boyunca Avrupa'dan 65 milyon kişinin (başta İngilizler, sonra İskandinavyalılar, Almanlar, İtalyanlar, Slavlar, bunların yanında Yahudiler, Araplar vs.) göç ettiğini belirtmiştik. Bu göçlerin büyük kısmı ekonomik nedenlere dayanır. İrlandalıların ABD'ye 1840'lardaki büyük göçü, o ülkenin ana gıdası olan patatesi yok eden ve büyük açlığa ve ölümlere neden olan bir böcek salgını yüzünden olmuştur.

19. yüzyıldaki göçlerin ikinci ana nedeni din ve milliyet ayrımlarıdır. Amerika'ya göç edenler arasında inançlarını daha serbest geliştirmek isteyen ve kendi ana ülkelerinde buna imkân bulamayan çeşitli Protestan grupları vardır. (Bunların arasında Mormon olarak bilinen bir grup, 1830'lardan sonra New York, Ohio ve Missouri eyaletlerinden ve kendilerine vatan olarak seçtikleri Illinois eyaletinden de kovulduktan sonra 1847'de Utah eyaletine yerleşmişlerdir.) Din nedeni ile göç, Müslüman dünyasında çok sık görülen bir olaydır. Müslümanların ve Yahudilerin 1492'de İspanya'dan çıkarılmaları da din farklılıklarına dayanan bir göçtür. II. Beyazıt Yahudilerin Osmanlı topraklarına göç etmelerine müsaade etmiş (aslında Yahudilerin göç imkânları daha Fatih zamanında sağlanmıştır) ve İspanya Yahudilerinin yani Sefarad-Sefardik olarak bilinen Yahudilerin Ortadoğu Yahudi kültürüne (19 yüzyıl sonuna dek) ve hayatına yön vermelerini sağlamıştır. Aynı şekilde Çaldıran (1514) seferinden sonra Şah Safevi'nin tarafını tutan ve Şii olan en az yedi büyük Türk aşireti, Anadolu'dan İran topraklarına göç etmiş, Şah Rıza Pehlevi'nin 1925-1926'da tekrar bir Farsi hanedanı kurmasına kadar İran'ın siyasi hayatını yönetmiş ve çoğu kez de Osmanlı'ya karşı çarpışmıştır. Yukarıda dinin göç nedeni olabileceğine ilişkin birkaç örnek gösterdim. Bu konuya Osmanlı devri göçlerini incelerken tekrar dokunacağım.

Tamamıyla siyasi nedenlere dayanan göçleri, milli devletlerin ve bilhassa milliyetçiliğin ortaya çıkmasıyla 19 ve 20. yüzyıllarda görmek mümkündür. Bu tür göçün ana nedeni, belirli bir toprak parçasını ülke olarak seçen ve siyasi gücü elinde tutan bir etnik grubun, orada yaşayan farklı etnik kökenden insanlara ve din gruplarına aralarında yaşama hakkı tanımamasıdır. Bu konuda en güzel örnek olarak, 1878'den sonra Sırp, Bulgar ve Yunan devletlerinin Müslümanlara uygula-

14 Bir araştırmada köy göçmenlerinden 620'si topraksızlığı, 459'u işsizliği ve 145'i de geçimsizliği göçün baş nedeni olarak göstermiştir: İbrahim Yasa, *Ankara'da Gecekondu Aileleri* (Ankara, 1968) s. 73. Bizim İstanbul gecekondularında yaptığımız araştırmada da göçün baş nedeni ekonomik olarak gözükmektedir. Diğer araştırmalar da aynı gerçeği vurgulamışlardır: Devlet Planlama Teşkilatı, *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması*, Ankara, 1970, s. 100-105.

15 Bu konuda o kadar çok yayın vardır ki bunları burada tek tek belirtmeye imkân olmadığı için bibliyografya vermeyi uygun bulmadım.

dıkları muamele gösterilebilir.[16] 20. yüzyılda da aynı tutum günümüze kadar devam etmiştir. Sırpların Bosnalılara kıyamı ve zorla bir milyon Kosovalıyı yerlerinden söküp atmaları, Sırpların, Bosnalıların ve Kosovalı Arnavutların yaşadıkları toprakları kendilerinin eski anayurdu olarak görmelerinden ileri gelmiştir. Yerlerinden söküp attığı kimseler kendi soyundan ve dilinden olmasına rağmen, Sırpların ve Hırvatların gözünde Boşnakların günahı, Müslümanlığı kabul ederek atalarının dinine ihanet etmiş olmalarıdır. Bunu 19. yüzyılda Karadağ'ın patriği ve devlet başkanı olan Nigos'un yazdığı *Dağtacı* kitabını okuyanlar çok iyi bilirler. 20. yüzyılda din nedeniyle meydana gelen en büyük göç, Hindistan yarımadasının 1947'de Pakistan ve Hindistan olarak ikiye ayrılmasıyla oluşmuştur. Yedi milyon insan birkaç hafta içinde din bakımından kendini daha yakın saydığı ülkeye göçmüştür. Pakistan'a göç edenler halen muhacir olarak adlandırılmakta ve bu statülerini siyasi hayatta etkili biçimde kullanmaktadırlar. Bunun yanında Polonya ve Çekoslovakya'da yaşayan birkaç milyon Alman, 1945-47'de ve bir milyon Filistinli Arap da 1948'de anayurtlarını terk etmeye zorlanmışlardır. Bu arada Bulgaristan'ın 1878'den beri Türk halkına uyguladığı asimilasyon politikası (1984'de Türkleri isim değiştirtmek suretiyle Bulgarlaştırmak için insanlık dışı her türlü metoda başvurması) veya Türkiye'ye göçe zorlaması, siyasi-dini nedenlere dayanan göç türünün baş örneğini oluşturmaktadır.

Ekonomik ve siyasi-kültürel nedenlere dayanan ana göçler ikinci ve üçüncü derecede başka tür göçlere neden olmaktadırlar. Ana göçler aslında sonu gelmeyecek biçimde ve yüzyıllarca süren bir göç zincirinin kaynağı olurlar. Eski ana topraklarda yaşamakta olan hısım akraba, kuşaklar boyunca göçmen akrabalarının yanına –bilhassa akrabasının bulunduğu ülkenin ekonomik durumu iyi ise– göç edip dururlar. Geriye göç, yani ayrıldığı ülkeye geri dönüş göçlerine rastlamak mümkün ise de genellikle göçmenlerin yeni ülkelerinde yaşamayı tercih ettikleri görülmektedir. Güvenlik, siyasi, kültür, din, dil ve anlayış farklılıkları gibi nedenlerle –eski yurtlarını durmadan hasretle anmalarına rağmen– geriye dönüş nispeten azdır. Geri dönenlerin bir kısmı ise eski anayurtlarında rahat edemeyerek çoğu kez tekrar yeni ülkelerine gelmektedirler. Çünkü göç bu insanların dünyaya bakışını, kültürünü, davranış ve felsefelerini köklü bir değişikliğe uğratmıştır ve bu kimselerin artık eski muhitleriyle uyum sağlamaları güçleşmiştir.

Ticaret nedeniyle oluşan göçler, sermaye birikimi ve kültür değişmeleri bakımından önemli olmakla beraber, az sayıda insanı kapsar ve etkileri azdır. Bu çeşit göçlere genellikle emperyalizmin ve müstemlekeciliğin yayıldığı 19. yüzyılda rastlanmakla beraber, bunları çok daha evvelki tarihlerde de Asya, Afrika, ve Avrupa'da görmek mümkündür. Örnek olarak Hintli tüccarların Orta Asya'da kurdukları kolonileri daha 16. yüzyılda görmek mümkündür.[17] (Bu ticaret İpek Yolu'nun kapanmasına rağmen Orta Asya'nın dünya ile yeni ilişkiler kurduğunu göstermektedir.[18]) Benzer bir ticari göç örneği olarak Afrika ülkelerine yayılmış Lübnan ticaret kolonilerini göstermek mümkündür. Güney Amerika'da bu tip koloniler –ki bunlar Osmanlı Devleti'nden gelen göçmenlerden oluşur– "Turcos" (Türkler) olarak tanımlanmaktadırlar. İngilizlerden oluşan aynı tip ticaret kolonilerini 19. yüzyılda Anadolu'da bilhassa İzmir'de görmek mümkündür. Bornova ve Buca'da yerleşen bu İngiliz grubunun bir kısmı Rumları, küçük bir kısmı da Türkleri desteklemekteydiler.[19] Göçün nüfusu nasıl etkilediğini İzmir'in demografik durumu çok iyi anlatmaktadır. Rum nüfusunun 19. yüzyılda Batı Anadolu'da bir milyonu aşması göçün sonucudur. 19. yüzyılın başlarında, 1831 nüfus sayımına göre, İzmir'i de içine alan Muğla sancağında –sonradan Aydın vilayetine dönüşmüştür– reayanın yani gayrimüslimlerin sayısı (yalnızca erkek) 22.657 kişi olarak görünür. Müslümanlar ise 45.520 kişidir ve buna Müslüman olan göçebeler dahil değildir. İzmir 19. yüzyılın ortasında Osmanlı devletinin en önemli limanı haline gelmekte olduğu için,

---

16 Bibliyografya için bkz. Kemal H. Karpat, *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority* (İstanbul, 1990); Bilal Şimşir, *The Turks of Bulgaria (1875-1985)* (Londra, 1988); Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)* (Ankara, 1998); Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devletinde Bulgar Meselesi* (Ankara, 1992); William I. Serow, *Handbook on International Migration* (New York-Londra, 1990). Türkiye göçleri için bkz. s. 301-323.

17 Scott C. Levi, *The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade 1550-1900* (Leiden, 2001).

18 İzmir'in ticaret tarihi için Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1650-1960* (Seattle, 1990).

19 Bu İngiliz kolonisinin kurucusu Charlston Whittalls (1791-1867) 1809 yılında İzmir'de bir kuru meyva ihracat şirketi kurduktan sonra yanına kardeşini getirmiştir. Oğlu James'ten doğan 13 çocuk Whittalls ailesinin İstanbul'a yayılmasını sağlamıştır. 1863'te Sultan Abdülaziz Whittalls'ı ziyaret ederek ona Mecidiye Nişanı vermiştir. İngilizlerin büyük kısmı Rum ve Ermenileri desteklemekle beraber Türklerin hakkını verenler de vardır. Bunların arasında Hortense Wood (1844-1924) Mustafa Kemal'e birçok mektup yazarak milli hareketi desteklediğini belirtmiştir. İzmir'in yakılmasında Türklerin suçu olmadığını savunmuştur. Buna karşılık Amerika'nın İngiliz Konsolosu George Horton ise Türklerin halen kılıç ile İslamı yaydıklarını ve İzmir'i yaktıklarını ileri sürmüştür. George Horton, *The Blight of Asia* (Indianapolis, 1929).

Batı'nın, bilhassa İngiltere'nin buraya hâkim olmak istemesi çok doğaldır. Ancak Batı Anadolu'nun ekonomik hayatını kontrol etmek için İngiltere'nin her müstemlekede uyguladığı siyaseti burada da uygulayarak, yerli halk ile kendi sermayesi arasında Rum Hıristiyan halkını aracı olarak kullanma yolunu tuttuğu görülür. Bunun için de Rum adalarında yaşayan ve nispeten yoksul olan Rum halkının Batı Anadolu vilayetlerine göçmelerini desteklemiştir. Ancak bu destekleme, askeri güç ile değil ekonomik politika ile gerçekleşmiştir. Göçmen Yunan asıllı halk özel teşebbüs yolu ile küçük işletmeler (sabun, yağ fabrikaları) ve ticarethaneler (bakkaliye, tuhafiye vs dükkanlar) kurarak hem Anadolu'nun ham veya yarı işlenmiş maddelerinin İngiltere'ye ihraç edilmesini sağlamış, hem de İngiliz endüstri üretiminin Anadolu'da satılmasını kolaylaştırmıştır. Bu ekonomik-sosyal koşulların, yüksek tahsil görmüş, zengin bir Rum üst ve orta sınıf yarattığı ve bunların da Yunan milliyetçiliğine –Megali İdea– öncülük ettiği ve bu milliyetçiliğin yürütücü ajanları olduğu bilinmektedir. Diğer yandan şunu da belirtmek gerekir ki bu Rum orta sınıfı, Batı Anadolu'ya modernleşmeye yüz tutmuş bir pazar ekonomisi getirdiği gibi, toprak sahipleri olan ve tarım mahsulleri üreten bir Müslüman orta sınıfının ortaya çıkmasını da kolaylaştırmıştır. Fakat sonunda aynı Rum göçmen grubu Batı Anadolu'ya sahip olmak için Yunanistan ordularını İzmir'e getirtmiştir.

Göçün Etkileri

Göçün etkileri o kadar çok ve değişiktir ki bunların tümünü, giriş niteliğinde olan bu yazıda incelemeye imkân yoktur. Bu toplumsal ve kişisel etkilerin bazılarını belirtmeye çalışacağız. Türk yazarlarının bir kısmı eserlerinde göçlerin etkilerini dile getirmektedir. Tevfik Çavdar, Talat Paşa biyografisinde göçmen "temelde toprağından, yetiştiği, yerleştiği kaynaklardan sökülüp atılmanın acısını kendisi ile birlikte sürükler. Bu sürükleniş içinde, toplumsal bir depremi aklıyla, duygusuyla sezer" der[20] ve Talat Paşa'nın sosyal ortamını oluşturan Edirne'nin nasıl bir göçmen kültürüne sahip olduğunu anlatır. Yerinden, vatanından sökülüp atılmış mağdur insanların haleti ruhiyesini ifade eden, bu kültürdür. Talat Paşa'nın siyasi tutumunu ve kariyerini bu kültür yakından etkilemiştir.

Göç her şeyden evvel evlenmeler yoluyla ve başka şekillerde toplumların karışmasını sağlar. Böylece çeşitli renklerde ve biyolojik, kültürel, psikolojik yapılardaki farklı gruplar birbirlerine karışma imkânına sahip olurlar. Bu olay her gün tüm dünya yüzünde görülmektedir. Göç eden ve göç kabul eden toplumları birbirlerinden ayıran dinsel, kültürel ve sosyal farkların bulunmadığı yerlerde karışım daha geniş ve hızlı olur. Din ve ırk farklarının mevcut olmadığı yerlerde –ki bunun için Osmanlı devleti Müslümanları en iyi örnektir– yerli ve göçmen kaynaşması hızlı olur. Bu karışım ve kaynaşma, siyasi, ekonomik, kültürel faktörlerin de etkisinde kalırsa yeni bir toplum yaratacak niteliklere ulaşır. Bu konuyu Osmanlı ve Türkiye göçlerini inceleyen bölümde daha geniş bir şekilde ele alacağız. Ekonomik açıdan göçmenler eski yurtlarında kullandıkları aletleri, tarım metotlarını, bitki türlerini yeni topluma getirip kullanma eğilimini gösterirler. Göçmen kabul eden toplum verimi ve fiyatları yüksek tarım metotlarını çabuk kabullendiği gibi, göçmenler de yerlilerden aynı şekilde birçok şey öğrenirler. Birçok meslekler ve iştigaller böylece yayılma fırsatını bulurlar. Türkiye'de Rumeli göçmenlerinin kullandığı demir pulluğun Anadolu'da sabanın yerini kolayca aldığını herkes bilir. (Bazı yerlerde sabanın daha uygun olduğu ayrı bir gerçektir.) Göç, kültür değişmelerinin de ana nedenidir. Çünkü gelenekleri, tutum ve davranışları birbirinden farklı olan göçmenlerle yerli halkın bir arada yaşayabilmeleri için birbirlerinin gelenek ve âdetlerini benimsemeleri veya hiç olmazsa karşı tarafın ayrı geleneklere ve davranışlara sahip olabileceğini kabul etmeleri gerekir. Göç hem göçmeni hem de yerleştikleri ortamı değiştirir. Ancak söz konusu ettiğimiz kaynaşmalar ve karşılıklı olarak farklı davranış ve tutumları kabullenme kendiliğinden oluşmaz. Karşılıklı hoşgörünün meydana gelmesinde liderlerin, sosyal ve ekonomik araçların yanında devlet politikasının ve sivil kuruluşların da katkısı büyüktür. Burada gerçek bir örneği dile getirmek istiyorum.[21] Aslında sos-

20 Tevfik Çavdar, *Talat Paşa. Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, (Ankara, 1984), s. 13.

21 Şahsen bu konu ile ilgili 1960'ların başında Elazığ'a 25 kilometre uzaklıkta bir köyde yaptığım gözlemleri burada dile getirebilirim. Köyde bir zamanlar Ermeniler oturuyormuş. Onlar gidince yerlerini dağlardan inen Zazalar almış. Zazaların bir kısmı dağlardaki koyunculuğu bırakarak ticarete başlamışlar. Onlar için tarım, yani tarlada çalışmak çekici olmadığı için (hareket imkânı azalıyor vs.) ticareti tercih etmişler ve başarılı olmuşlar. Bir kısım Zaza hâlâ hayvancılıkta ısrar ediyordu. Devlet köye 1930'larda Bulgaristan'ın Deliorman bölgesinden gelen 30-40 muhacir ailesini yerleştirmiş. Göçmenlerin ilk işi el ele vererek bir okul yapmak olmuş ve kızları dahil çocuklarını okula göndermişler. İçlerinden öğretmenlik eğitimi görmüş biri okulun başına gelmiş. Bulgaristan göçmenleri geldikleri memlekette olduğu gibi tarımla uğraşmaya devam etmişler ve bölgenin kuraklığına rağmen başarı sağlamışlar. Benim ziyaretim sırasında okulun öğretmenleri ile uzun konuşmalar yaptım. Köyde Türk-Kürt ayrımını Zazaların yaptığını ve sakin kimseler olan göçmenleri köyden uzaklaştırmak istediklerini söylediler. Esasen, köye giderken yanımda oturan 15-16 yaşlarındaki bir genç, göçmenleri sevmediğini söylemiş-

İzmir'in Nüfusu 1830-1860		
	1830 (23 Temmuz Tarihli Rapor)	1860
Müslüman	80.000	41.000
Rum	20.000	75.000
Ermeni		6.000
Yahudi		12.500
Latin (Katolik)		3.700
Yabancı (Avrupalı)		19.000
Ara toplam		157.200 (116.200 gayrimüslim, 41.000 Müslüman)
İzmir banliyöleri (2/3 Müslüman, 1/3 Rum)	170.000	
Aydın vilayeti kasabaları (Aydın, Menteşe, Manisa ve civarları)	575.000	
Göçebe (Yörük, Zeybek, Çingene)	110.000	
Toplam	912.000	(Takriben 600.000 Müslüman, 312.000 gayrimüslim)

Kaynak: Susan Grabler, "The Greek Population in İzmir and The Vilayet of Aydın during the Latter Half of the 19th Century", *Paper Based on British Consular Reports Prepared for Seminar 851* (Karpat) 1979.

yal, ekonomik, siyasal ve kültürel değişim geçirmeyen toplumlarda göçmenler yerleştirildikleri yerlerde ve bölgelerde eski kültür ve geleneklerini –iyi ve kötü yönleriyle– ve hatta aşiret-kabile kimliklerini devam ettirebilirler, ki Türkiye'de durum 1930'lara ve bilhassa köyden şehire göçün başladığı 1950'lere kadar böyleydi.[22] Bazı hallerde de göçmenler sermaye ve teşebbüs kaynağı olabilirler. Amerika'ya göç edenlerin tümünün fakirlerden oluşmadığı, göçmenler arasında oldukça varlıklı ve eğitim görmüş kimselerin de bulunduğu ve Amerika'nın gelişmesinde bunların birinci derece rol oynadıkları açık olarak ortadadır. Osmanlı devleti zamanında Bulgaristan'dan göç eden (bilhassa 1880 sonrasında) varlıklı bazı toprak sahiplerinin ve kasaba eşrafının İstanbul ve İzmir gibi yerlerde Müslümanlardan müteşekkil ilk kapitalist grubu oluşturduğu az bilinen gerçeklerdendir. Göçlerin en büyük etkisi kişiseldir. Göç kişinin her alanda bilinçlenmesine yol açar. Göçmenler yeni yerleştikleri kasaba, şehir ve ülkede yaşam kültürüne (burada kültürü en geniş anlamında yani yaşam, davranış vs. kapsayan bir terim olarak kullanıyorum) yabancı olmalarının yanı sıra sosyal yapının da en alt bölümlerinde yer alırlar. Göçmen bu yabancı ortamda her bakımdan marjinal bir durumda olduğunu anlar ve bu duruma nasıl ve neden düştüğünü rasyonel olarak, yani aklını kullanarak anlamaya çalışır. İnsanlar doğup büyüdükleri bir ortamda öteden beri kurulmuş mevcut sosyoekonomik ve siyasi düzeni doğal olarak kabul ettikleri için, bu düzeni ayakta tutan elitlerin (köy ağası, hocası vs.) otoritesini sorgusuz kabul ederler. Yeni ortamda ise göçmen az zamanda düşük sosyal ve ekonomik durumunun bilincine varır ve bu durumdan kurtulma yollarını aramaya koyulur. Kendi hayatını ve ailesinin geleceğini güvenceye alarak ekonomik durumunu bir an evvel düzeltmesi, yani mal sahibi olması gerektiğini anlar. Girişimcilik, eğitim görmek, meslek sahibi olmak ve bu yoldan kazanç sağlayarak sosyal yapı içinde yükselmek, göçmeni sosyoekonomik ve kültürel marjinallikten kurtaracak yol olarak görülür.

ti. Çok çalışkanlarını, dürüst insanlar olduklarını kabul etmekle beraber "bizim gibi değiller" dedi. Biraz derinine inince muhacirlerin Zazaların aşiret geleneklerini, aile davranışlarını beğenmediklerini ve buradan ikilik çıktığını anladım. Buna karşılık köy Zazalarından Elazığ'a yerleşmiş, tahsil görmüş ve mal sahibi olmuş kimselerle görüştüğümde, bunlar köydeki göçmenleri takdir ettiklerini söylediler ve kendi halklarının cehalet ve tutuculuğundan dert yandılar. Bu konuyu görüştüğüm ve Elazığ'da öğretmenlik yapan iki "aydın" bu işin içinden ancak Zazaları Türkleştirmek yolu ile (onların sözlerine göre medenileştirmekle) çıkılacağını söyledi. Ben onlara çıkar yolun mesleki ve gerçek manada faydalı insan yetiştirmek olduğunu söyleyince, beni "solcu" görerek yanıma bir daha yaklaşmadılar. Böylece götürmeyi vaat ettikleri köyleri de göremedim. Diyarbakır şehrinde ve köylerindeki gözlemlerimi bir başka yerde dile getirmek niyetindeyim. Yukarıda Elazığ'ın bir köyünde aynı yerde yaşayan iki ayrı göçmen grubunun eski yaşamlarını sürdürmek istemelerinden doğan kültür farklarının nasıl sosyal ve siyasal çatışmalara meydan verdiğini anlatmaya çalışık. Ayrıca şehre göçenlerin, yani Elazığ'da ticaret ile uğraşan Zazaların görüş ve davranışlarının ulusal değerleri ve görüşleri benimsemeye yöneldiğini belirttik.

22 Çok önemli olan bu konuları ayrıntılarına girmeden genel olarak belirtmekle yetineceğiz. İstanbul'da, Taşlıtarla'da ve Bursa'nın Hürriyet Mahallesi'nde göçmenlerin yeni ortama uyum sağlamalarını ele alan bir çalışma için bkz. Oğuz Arı, *Bulgaristan Göçmenlerinin İntibakı* (Ankara, 1960). Ayrıca Oğuz Arı-C.O. Tütengil "İstanbul'a Göç ve Çalışma Hayatına İntibak Araştırmaları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 25/4 1968 s. 1-44 ve bkz. yukarıdaki 2 numaralı dipnot.

Göç böylece insanları, gelenekleri, âdetleri, sosyal düzeni sorgulamaksızın pasif şekilde kabul etmekten kurtarır. Onlara yeni bir kişilik ve kimlik verir. Almanya'da Türklerin 60.000'den fazla işyeri açtıkları, Türkiye'de köylerden ve başka ülkelerden gelen göçmenlerin çoğunun ekonomik başarılar sağladıkları bilinmektedir. Eğer bir ülkede din ve kültür birliği ve siyasi geleceğe ortak inanış varsa, göçmenlerin yeni ortama uymaları şüphesiz daha kolaylaşır. Ancak burada bir ana konuya değinmek yerinde olur. Genellikle, göçmenlerin nereden gelirlerse gelsinler kültürel ve sosyal bakımdan yeni ortamlarına uyum sağlamaları, yani geldikleri yeni toplum içinde eriyip gitmeleri beklenir. Aslında durum çok daha değişik bir şekilde oluşur. Sınırları belli, milli kültürü ve dili siyasi kimliğinin temeli yapan milli (ulusal) devletler, yani günümüzün hâkim devletleri, göçmenleri bir an evvel asimile ederek siyasi birliklerini güçlendireceklerine inanırlar. Göçmen sayısının çok olduğu bir toplumda yeni gelenlerin eskiye uymalarından ziyade, göçmenlerden ve yerlilerden oluşan yeni bir toplumun oluşması gibi bir olgu ortaya çıkar. Tez (eski toplum), antitez (göçmen) birleşiminden doğan sentez, aslında yeni bir toplumdur. Bunun en önde gelen örnekleri arasında ABD, Türkiye ve bir bakıma Brezilya bulunmaktadır. Göçmen kabul eden ülke, çeşitli nedenlerle (göçmen sayısının asıl nüfusa göre az olması, siyasi birliğini yeni kurmuş olması, ırk ve kültür üstünlüğüne inanması gibi nedenlerle) bu kaynaşmayı önleyerek yeni bir sosyal sentezin, yani yeni bir toplumun ortaya çıkmasını önleyebilir. Bu takdirde göçmenler, Fransa ve Almanya'da olduğu gibi ya bir getto şeklinde yaşamaya veya asimilasyona zorlanabilirler. (Almanya 20. yüzyıl başlarında Polonya'dan getirilen ve kömür madenlerinde çalışan Slav işçilerini kolay asimile etmiştir. Halen Almanya misafir işçilerden oluşan Türk ve Balkanlı göçmenleri de asimile etme çabasındadır.) Buna karşılık eski İngiliz İmparatorluğu'ndan halen İngiltere'ye gelen bazı göçmenler beyaz ırktan olmamalarına rağmen kolaylıkla vatandaş olarak kabul edilmektedirler. İngilizlerin eski ırkçı tutumuna ve bazı çevrelerin direnişine rağmen bazı İngiliz şehirleri göçmenlere iyi davranarak hem entegrasyonu hem de şehirlerinin gelişimini sağlamışlardır. Örnek olarak eski bir endüstri şehri olan Leicester'i göstermek mümkündür. Üç yüz bin nüfuslu bu şehrin yarısı, 1960'lardan sonra bilhassa Hindistan ve Pakistan'dan gelen göçmenlerden oluşmaktadır. Ekonomik çöküntü halinde olan Leicester, göçmenlerin yeni girişimleri sayesinde yeni maddeler üreterek ticaretini genişletmiş ve böylece büyük bir ekonomik gelişme başlatarak göçmenlerin –bilhassa ikinci ve üçüncü kuşakların– İngiltere'ye uyumlarını ve ortamı benimsemelerini sağlamıştır. Leicester bugün oldukça önemli bir Müslüman merkezi olmuştur.[23] Şimdiye kadar yazdıklarımızı okuyanlar göçmenlerin koşulsuz bir şekilde yeni geldikleri ortama uyarak eski kimlik ve kültürlerini unuttukları izlenimine kapılabilirler. Gerçekten de birçok göçmen grubu bundan 40-50 yıl öncesine kadar şehir hayatının veya yeni ülkesinin üstün olduğunu peşinen kabul ederek eski kimlik, kültür ve davranışlarını bırakarak ideal saydıkları yeni ortama her bakımdan uymayı beklemekteydiler. Halbuki bugün durum çok daha değişiktir. Göç olayının göçmenin bilinçlenmesine yol açtığını yukarıda belirtmiştik. Bu bilinçlenme sayesinde göçmen eski ülkesini veya yerini, oradaki insanları ve yaşayışı yeni kişiliği açısından ele alarak değerlendirir ve bunların bazılarına üstün değer vererek devam etmesini savunur. Göç, genellikle dini ve bir dereceye kadar da kültürel (dil oldukça ikinci plana düşer) kimliği çok, hatta bazen lüzumundan çok güçlendirir. Anlaşılmayan, bilinmeyen, yabancı sayılan bir sosyo-kültürel ortama karşı bir çeşit psikolojik savunma olan dini kimlik göç ile güçlenir. Bu tür olaylar göçmenler ve yerli halk arasında din farklarının bulunduğu veya etnik ve dini kimliğin bir tutulduğu yerlerde görülür. Almanya'da çalışan Türklerin oraya gidince dindar kesildikleri bilinmektedir. Türkiye'yi ilgilendiren fakat bilinmeyen veya az bilinen bir olay da Alevilik konusudur. Geniş çaptaki göçler Alevi göçmenlerin kimlik koruma kaygılarını güçlendirmiştir ve bazı çevreler bunu siyasi bir sorun haline getirme yolunu tutmuşlardır. Böylece şehre göç eden Aleviler siyasi kimliğin, kültürel kimlikten farklı olduğunun bilincine vararak kültürel kimliklerini çeşitli yollardan koruma davranışı göstermişlerdir. Hacı Bektaş, Alevi olmadığı halde bazı Alevi göçmenler onu Aleviliğin simgesi haline getirmişler ve her yıl onun mekânını ziyarete koyulmuşlardır.

Yukarıdaki örnekler göçün yeni kimlik meydana getirmesinin yanı sıra eski kimliklerin ve kültürlerin yeni şekillere bürünerek canlanmasına da yol açtığını göstermektedir. Bu kimlik değişmeleri konusunu ayrıntılarıyla tartışmak mümkündür. Bizim yapmak iste-

---

23 İngiltere'ye göçen Hint-Pakistan Müslümanları burada temel İslam kimliklerini koruma çabası yanında ülkelerindeki tasavvuf ve medrese ikiliği (kökenleri nedeni ile Barelwy-Deoband) olarak bilinen ikilikleri de getirmişlerdir. Ron R. Greaves, "Cult, Charisma, Community The Arrival of Sufi Pirs and Their Impact on Muslims", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt: 16/2 Temmuz 1996 s. 169-193. İngiltere'de yayımlanan bu dergi dünyada azınlık halinde yaşayan Müslümanları *inceleyen değerli bir yayındır.*

diğimiz bu konuları tümü ile incelemek değil, göçlerin toplumu ve kişileri nasıl etkilediğini kısaca belirtmektir. Yazımızın geri kalan bölümünde daha önce dile getirdiğimiz genel kavramlar çerçevesinde, göçlerin sosyokültürel ve siyasi etkilerini ve daha somut bir şekilde Osmanlı devletinin ve modern Türkiye'nin oluşumunu nasıl etkilediğini çok genel olarak göstermeye çalışacağız. Ancak bunu yapmadan evvel, somut bir örnekle göçlerin Bursa vilayetinin ekonomik ve demografik yapısını nasıl değiştirdiğini göstereceğiz.[24]

Göçler, Osmanlı Devleti ve Modern Türkiye'nin Oluşumu

Bugün dünyadaki devletlerin büyük bir bölümü, göçlerin getirdiği insanlar veya onların ahfadı tarafından kurulmuştur. Kuzey ve Güney Amerika ve Avustralya nüfusunun ancak % 1-10'u arasında değişen yerli halk (Kızılderililer) bir yana bırakılırsa tamamıyla göçmenlerden oluştuğu bilinmektedir. Avrupa'da da durum, Rusya dahil, aynıdır. Yerini değiştirmeyen halklardan oluşan devletler parmakla sayılacak kadar azdır. İnsanların Afrika'dan ilk kez nasıl çıktıklarını ve sonra bütün dünyaya nasıl yayıldıklarını, homosapiensin yani bizim büyük dedelerimiz olan insanların bundan 40.000-100.000 sene önce yaşadıklarını ve nasıl başka tür insanlarla karıştığını tartışmak istemiyoruz. Fakat Avrupa'da yayıldığı bilinen Neanderthal insan tipine Java adasında da rastlandığına göre bu ilk insanların da durmadan göç ederek başka tip insanlarla –hatta kendi türlerinden olup 10-15.000 sene ayrı kaldıktan sonra– tekrar bir araya gelerek yeni türden toplumlar yaratmış olduklarını söyleyebiliriz. Bunu, çok daha az bir süreyi, yani yalnızca *1200 yılı kapsayan Türk olarak bilinen* aşiretler dönemi için de söyleyebiliriz. Orta Asya'dan çıkan insanların nasıl değiştikleri, nasıl yeni toplumlar, devletler ve kültürler yarattıkları aşikârdır. Orta Asyalılar, Türkiye'den gelen ziyaretçilere "at üstünde gittiniz zamaliot (uçakla) döndünüz, kara gözlü gittiniz mavi gözlü geldiniz" demekle bu değişmeleri çok canlı olarak belirtmişlerdir.

Yaygın bir görüşe göre Sultan Alp Arslan Bizans İmparatoru IV. Diogenis Romanus'u 1071'de Malazgirt Savaşı'nda yenerek Anadolu'nun kapısını Türklere, açmıştır. Bu görüşe göre Alp Arslan, bu askeri başarı sayesinde Doğu Anadolu'da Bizans sınır savunmasını yok ederek Türk aşiretlerinin Anadolu'ya serbestçe göç etmelerini sağlamıştır. Militarist-milliyetçi bir tarih tezini ifade eden bu görüş birçok bakımdan yanlıştır. Türk aşiretlerinin Anadolu'ya doğudan "göçleri" daha sekizinci miladi yüzyılın sonlarında başlamıştır. Malazgirt Savaşı zamanında Doğu ve Orta Anadolu'nun önemli bir kısmı, doğudan gelmiş ve sonradan bizim hepsini Türk ismi altında birleştirdiğimiz yüzlerce aşiretten oluşmaktaydı. Alp Arslan'ın "Türklerine" karşı savaşmış Bizans imparatorunun ordusunun önemli bir kısmını da Anadolu'ya daha evvel göçüp yerleşmiş "Türkler" oluşturuyordu. Böylece Anadolu kökenli Türk aşiretlerin yanı sıra, Alp Arslan'ın ordusunu oluşturan erlerin ezici çoğunluğunun da Türk lehçelerinden birini konuşan ve çoğu yeni Müslüman olmuş Türklerden oluştuğu bilinmektedir. Fakat tüm bu Türklerin 20. yüzyılda tanımladığımız siyasi anlamında Türk olduklarını kimse iddia edemez. Etnisite ve dil bakımından Türk olan ile siyasi anlamdaki Türkü birbirinden ayırmak gerek. Siyasi anlamda Türk, ilk kez 20. yüzyılda ortaya çıkmıştır ki bu gerçeği Atatürk çok iyi ifade etmiştir. O, Cumhuriyet Türkiye'sinin kuruluşunu, Türklerin ilk defa tarihte kendi adlarını taşıyan bir devleti kurmaları şeklinde tanımlamıştır. Ezelden beri var olmuş millet tezini savunanlar, hem tarihi gerçeklere aykırı, hem de Helenistlerin ileri sürdüğü tezleri, yani Türklerin sonradan Anadolu'ya gelerek ve orada mevcut medeniyetleri yıkarak yerine bir aşiret-göçebe devleti kurduklarını iddia eden tezleri doğrulamış olmaktadırlar.[25] Halbuki Türk aşiretlerinin Anadolu'ya göçleri sosyolojik ve antropolojik bir olay olarak ele alınır ve bunların nasıl bir toplum ve bir devlet oluşturdukları gerçekçi bir şekilde incelenirse yanlı görüşlerin hatası kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Türklerin tarihini devamlılık içinde değişme olarak görmek gerek. (Bu konuları ilk kez ele alan Doğan Avcıoğlu'nun ve Sayın Bozkurt Güvenç'in tezlerini ele almak istemiyorum.)

Üstelik Türk aşiretlerinin Anadolu'ya gelmelerinde Moğolların büyük rolü vardır. Şunu da hatırlamak gerekir ki, Selçuklu İmparatorluğu'nu yıkan Moğol ordularının ezici çoğunluğu çeşitli Orta Asya Türk aşiretlerinden oluşmaktaydı.

Moğollara karşı savaşmış son Sultan (İzzeddin II Keykavus) ve onu destekleyen kasaba elitleri (alimler, tüccarlar, meslek sahipleri) ile beraber çok sayıda Türk aşiretinin Batı Anadolu'ya, o tarihte halen Bizans'a ait olan topraklara göçmek zorunda kaldıkları bilinmek-

24 Bursa ile ilgili 50 numaralı dipnota bkz.

25 Bu tezi son zamanlarda ileri süren Helenist görüşün ana kaynağı olarak kabul edilen ve çok rağbet gören bu kitap için bkz. Speros Vryonis, Jr *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, (Berkeley, 1971).

tedir. Esasında bu göçler daha Moğollara karşı yapılan ilk savaşlarla (1240-41) başlamıştır. Takriben 1263-64'te Balkanlar'a geçen Müslüman-Selçuki göçmenlerin bir kısmının (Gagavuzların) Hıristiyanlığı kabul etmeleri, İslam merkezlerinden uzakta yaşayan Türklerin nasıl henüz din bilincini, kimlik bilincine tam olarak dönüştürmediklerini göstermektedir. Esasen kimlik meselesi ancak İlkhanlı hükümdarı Ghazan Han'ın 1295'te Müslümanlığı kabul etmesi ile son şeklini almıştır. Nasıl ki Altınordu hükümdarı Özbek Han'ın (1313-41) Müslüman oluşu ile Kuzey Türkler Türkleşmeye başlamışsa, Ghazan Han'ın Müslümanlığı kabul etmesi de Güney Türklerin yani Oğuz Türklerinin "Türkleşmesini" kolaylaştırmıştır. Devletin başında bulunan bir kimsenin Müslüman oluşu, etnik kimlikle siyasi kimliğin yeni bir kimlik şeklinde birleşmesine yol açmıştır. Devletin İslamiyeti desteklemesi de medreseyi daha yüksek bir seviyeye çıkarmıştır. Tasavvuf ise kitleler arasında daha köklü bir nitelik kazanarak aşırı siyasi otoriteye karşı direniş kaynağı oluşturmuştur. Saltuk Baba etrafında toplanan bir kısım Müslümanın bir bakıma bu ilk dönem Müslümanlığının ikiliğini, yani medrese-tasavvuf çatışmasını temsil ettiği söylenebilir. Osmanlı devleti 1286'da veya resmen kabul edilen tarihe göre 1299'da Batı Anadolu'da kurulmuştur. Moğol istilasıyla Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra, (şeklen Selçuklu Sultanlığı'nın bir süre daha ayakta kalmasına rağmen) Anadolu'da sayısı 30 kadar olan küçük beylikler kurulmuştur. Osmanlı Beyliği bunlardan biriydi. Ancak Gazi Osman'ın ve sonra Orhan'ın idaresinde gelişen beyliğin çok önemli bir özelliği vardı. Söğüt ve civarını kapsayan ve Karadeniz'e kadar uzanan Batı Anadolu toprakları siyasi bakımdan halen Bizans hâkimiyetinde bulunmasına rağmen, fiilen Orta ve Batı Anadolu'nun kasaba ve şehirleri Moğol baskısı yüzünden göç eden Türk aşiretlerinin, kasaba eşrafının, alimlerin ve sanatkârların yurdu olmuştu. Burada oluşan Müslüman toplumun ezici çoğunluğu göçmendi. Bu toplumda herhangi bir aşiretin veya sosyal grubun kendi başına tüm topluma hâkim olması ve ona kendi damgasını vurması imkânsızdı. Böylece bu toplumun demokratik bir biçimde hareket ederek aralarındaki sosyal, kültürel, ekonomik farkları bir yana bırakıp tüm toplumun çekici ve bağlayıcı olarak kabul edeceği bazı ortak ilkeler ve tutumlar üzerinde birleşmeleri gerekti. Ertuğrul ve Osman Gazi'nin Kayı aşiretinden olduğu bir an kabul edilse bile (bu tartışmalı konuya girmek istemiyorum, onların beylikleri hiçbir zaman Kayı aşireti beyliği olmamıştır ve olamazdı) bu beylikte herhangi bir aşiretin çoğunluk sağlaması söz konusu olmazdı.[26] Parçalanmış birçok aşiretten oluşan, toprak mülkiyetinin henüz kökleşmediği, sınıfların oluşmadığı, herkesin göçmen veya göçmen oğlu-torunu olduğu böyle bir toplumun kendine mahsus sosyokültürel ve ekonomik bir düzen kuracağı aşikârdır. Bu düzenin hukuki ve bir dereceye kadar da siyasi temeli İslama dayanmakla beraber, esasında dinin yerini ve rolünü de siyasi, sosyal ve ekonomik ortam tayin etmiştir. Ahiler kasabalarda hem düzenli üretimi sağlıyor ve kontrol ediyor hem de idari ve hukuki düzeni katı ilkeler yerine, değişen koşulların emrine göre yürütüyorlardı. Yerli Hıristiyan halk ile ilişkiler bu bakımdan oldukça ilginç bir durum arz eder. Ertuğrul, Osman ve Orhan Gazi (bu sonuncusunun Bizans imparatorunun damadı ve I. Murat'ın annesi Nilüfer'in, imparatorun kızı Theodora olduğu bilinmektedir.) Hıristiyan halkın yerleşik düzenini oldukça üstün görmüşler ve kendi kimliklerini ve benliklerini koruyarak halklarına da aynı düzeni sağlamak yollarını aramışlardır. Müslüman ve Hıristiyan halkın ayrı fakat barış içinde beraber yaşamalarını kaçınılmaz doğal bir ilke olarak benimsemişlerdir. Böylece Osmanlı Beyliği ilk bakışta diğer Anadolu beyliklerinden farksız görünmekle beraber, aslında yapısı, zihniyeti, felsefesi bakımından diğerlerinden çok farklıydı. Çünkü onun toplum yapısı, kuruluş şekli ve gelişmek zorunda kaldığı ortam diğer Anadolu beyliklerininki gibi değildi.

Bu topluluk, kendilerine uygun, kendi karakterlerini, beklentilerini gerçekleştirecek bir yurt arayan göçmenlerden oluşmaktadır. Osmanlıların devletlerinin ayakta durduğu sürece uyguladıkları (ve Türkiye Cumhuriyeti'nin saygı gösterdiği) bir göçmen kültürleri ve bundan doğan bir siyasetleri vardı.

İslam tarihinin Hicret ile başladığına daha evvelce işaret etmiştik. İlk Müslümanların çoğunluğunun Medine anasırı (asıl yerli halkı) yanında muhacir ol-

---

26 Osmanlı devletinin kuruluşu ile ilgili ve Batı'ya Osmanlı'yı (yanlış) tanıtan kaynak A. H. Gibbons, *The Foundations of the Ottoman Empire* (Londra, 1916). Bu hataları düzelten kaynak için bkz. Mehmet Fuat Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman* (Paris, 1930). Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1958). Paul Wittek'in görüşünü eleştiren bir yazı için bkz. Colin Heywood, "Wittek and the Austrian Tradition", *Journal of the Asiatic Society* (1988) s. 7-25. Osmanlı'nın kuruluşu ile ilgili bazı ana kaynakların Türkçe çevirisi için bkz. Oktay Özel-Mehmet Öz, *Söğüt'ten İstanbul'a* (Ankara, 2000); Nikolaj Todorov-Asparuh Velkov, *Situation Démographique de la Péninsule Balcanique (fin du XVe s. début du XVIe s.)* (Sofya, 1988). Bu çalışma 1490-91 cizye defterlerinin yorumlu kopyasıdır. Toplu bir kaynak için bkz. Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley CA, 1995). C. Raif Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* (Bursa, 2000).

dukları ve orada Yahudilerin bulunduğu bilinmektedir. Böylece İslamiyetin, siyasi tarihinin daha başlangıcında karşılaştığı temel sorun, Medine Müslümanlarının diğer dinlere mensup halklarla bir arada barış ve dostluk içinde yaşamalarını sağlayacak bir anlaşmaya olan ihtiyaçlarıydı. İşte Medine Vesikası veya Anlaşması olarak bilinen ve ayrı dinlere mensup kimselerin İslami idare altında haklarını tayin eden temel ilke, Muhammed Peygamber tarafından –hem peygamber ve İslamın yayıcısı, hem de Medine'nin idarecisi olarak– ortaya çıkarılmıştır. Bundan sonra kendilerini Müslüman sayan tüm ülkeler ve hükümdarlar, muhacirlerin eşitliğini, haklarını, onlara şefkat ve yardım gösterilmesini emreden Kuran surelerini uygulayarak bir göçmen hukuku ve kültürü yaratmışlardır. 19. yüzyılda Anadolu'ya gelen milyonlarca Müslüman muhacirin yerleştirilmesini, onlara ev yapılmasını her şeyden evvel Müslüman ve Hıristiyan Osmanlı vatandaşı sağlamıştır. Muhacire "Tanrı misafiri" olarak bakmışlardır. Müslüman ülkeler toprak esasına dayanan sınırları belli (Avrupa tipinde) milli devlet kavramına göre örgütlenmeden evvel göçleri tamamen serbest tutmuşlardır. Bu ilke hemen hemen Osmanlı devletinin sonuna kadar uygulanmıştır. 1878'den sonra Müslümanların tercih edilmesini öngören bazı kararların alınmasından sonra Müslüman olmayan kimselerin göçleri kısmen sınırlanmıştır. Yahudilerin bireysel olarak göç etmeleri serbest bırakılmış, fakat kitle halinde göçleri 1890'lardan sonra sınırlandırılmıştır. Daha evvelce belirttiğimiz gibi Osmanlı Beyliği'nde hâkim durumda bulunan kimselerin, göçmen veya göçmen kökenli olmalarının yanı sıra, İslami kaynaklardan ve geleneklerden oluşan bir kültürleri ve davranışları da vardır. Bu Rumeli'ye ve Anadolu'ya mahsus bir kültürdür. Göçlerle ilgili bu temel gerçekler anlaşılmadan Osmanlı devletinin özellikleri, kuruluşu, gelişmesi, yıkılışı ve ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışı anlaşılamaz. İnkâr edilmez bir gerçek varsa, o da, Osmanlı devletinin göçlerle başlamış ve sonunda 1878-1918 ve 1912-14 tarihinde Rumeli'den Anadolu'ya olan göçlerle de son bulmuş olmasıdır. Bu devletin ilk yüzyılında asıl gücü Rumeli'de toplanmış, Rumeli'nin çöküşü ise Osmanlı devletinin sonunu getirmiştir. Osmanlı devletinin yıkılışında göçlerin, yani Türk ve Müslüman halkın Balkanlar'dan zorla çıkarılmalarının (ve öldürülmelerinin) büyük rolünü inceleyenlerin sayısı çok azdır. Balkanlar'da Sırplar, Rumlar, Bulgarlar[27] gibi reaya veya "anasır-ı muhtelife" olarak bilinen Ortodoks Hıristiyan gruplar, 19. yüzyılda kurmak istedikleri milli devletleri etnik köken ve din birleşiminden gelen yeni siyasi bir kimliğe dayandırdıkları ve Müslümanları da Osmanlı devletinin siyasi dayanağı olarak gördükleri için, onları yerinden söküp atmayı siyasi güvencelerinin ve ülkede çoğunluğu sağlamanın baş koşulu saymışlardır. Türkler ve bu arada ezelden beri Balkanlar'ın yerli halkı olan Müslümanlaşmış Boşnaklar, Karadağlılar, Arnavutlar, Rumlar vs. de "yabancı", "bizden olmayan" şeklinde gösterilmiştir. Balkanlar'da "Türk" ismi, etnik kökenleri ve dilleri ne olursa olsun tüm Müslümanlara verilmiştir. Burada bu isim, "yabancı" ve mülkü elinden alınmış, yerli halkın oluşturduğu topraklara yerleştirilen göçmenleri, yani "Türkler"i kapsadığı gibi, Müslümanlaşmış tüm Slavları, Rumca konuşanları ve Arnavutları da kapsıyordu. Bulgarlar ve diğer Balkan milli devletleri, Türkleri Balkanlar'dan söküp atarken bu kimselerin buraya nasıl göç edip yerleştiklerini gerçeklere uygun olmayan bir şekilde açıklamışlardır.[28] Türk tarihçileri genellikle Türklerin Rumeli'ye çıkış tarihini Orhan Gazi'nin (daha doğrusu burada Süleyman'ın) Çanakkale Boğazı'nı 1354'teki geçişine bağlarlar. Bu tarihte gerçekten Orhan Gazi evlilik nedeniyle akraba olduğu John VI Cantacuzeno'ya (1292-1383) (imparatorluğu [1347-54]) yardım için Gelibolu'ya geçmiştir. Fakat onun geçişinden çok daha evvel birçok Türk aşireti Boğazları geçerek Istranca Dağları'nın eteklerine kadar yerleşmişlerdi. Orhan Gazi ve I. Murad zamanında kurulan uçları oluşturan kimselerin birçoğu buraya daha evvel yerleşmiş Türk aşiretlerine mensuptu. (Eğer bu göçler gerçekleşmemiş olsaydı, 15-20 yıl içinde Osmanlı devletinin Balkanlar'da kurulması ve tutunabilmesi imkânsız olurdu.) Edirne'nin 1360'da alınmasından Kosova Savaşı'na (1389) kadar geçen 30 yıl içinde yapılan sayısız savaşlarda çarpışan insanların önemli bir kısmı, Anadolu'dan Rumeli'ye geçmiş Türk göçmenleridir.

Rumeli'ye Karesi bölgesinden Türklerin yerleşmesini gösteren ilk vesikalar 1357 tarihlidir. Bunu takiben 1400 tarihinde Menemen Yörükleri Filibeye sür-

---

27 Bu konuda Zağra müftüsünün gördüklerini olduğu gibi anlatan risalesini herkesin okumasını öneririm.

28 Bulgar hükümetlerinin 1985'ten sonra Müslümanların isimlerini değiştirme kampanyasında aynı tipte tutarsız "tarihi" bilgiler verilmiştir.

29 Bu konuda temel çalışma Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin En Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, no.2 (1940, 1-2) s. 214-247; İ. Şahin-F.M.Emecen- Y. Halacoğlu "Turkish Settlements in Rumelia (Bulgaria) in the 15 and 16 centuries: Town and Village Population", *International Journal of Turkish Studies* (Fall-Winter, Vol. 4/2), 1989, s. 23-40.

gün edilmişlerdir.[29] Fakat daha evvelki zamanlara ait kayıtların bulunmaması, göçün olmadığı manasına gelmez. Osmanlı'nın 15. yüzyılda gördüğümüz her şeyi kaydetmek alışkanlığını (yani tam teşkilatlı bir devlet olarak ortaya çıktıktan sonra) daha evvelki yüzyıllarda göremiyoruz. Gerçekten de 15. ve 16. yüzyıllarda yazılan tahrirler, Anadolu'dan Rumeli'ye, bilhassa Doğu ve Batı Trakya'ya, bugünkü Bulgaristan'a ve Makedonya'ya önemli sayıda Türk göçlerinin olduğunu göstermektedir. Bu konuda Türkiye'de ve bilhassa Balkan ülkelerinde yayımlanmış 450'den fazla kitap ve makale vardır.[30] Yalnız, bu göçlerin niteliğine göz atmadan evvel bir başka ana noktayı dile getirmek yerinde olur. Göç konusunda mevcut literatürün ezici çoğunluğu Türklerin ilk kez Balkanlar'a, yani Doğu Avrupa'ya göçlerini 1354 tarihli olarak göstermektedir. Yukarıda çeşitli yerlerde genel olarak işaret ettiğimiz gibi kısmen örgütlenmiş Türk boylarının daha 12. yüzyılda (Hunları bir yana bırakırsak) kuzey (Peçenekler, Kumanlar, Kıpçaklar, Oğuzlar) veya güney yolu ile Balkanlar'a geçtikleri görülmektedir. Balkan halkının bir kısmının Kuman asıllı olduğu çok iyi bilinmektedir. [İkinci Bulgar devletini (1187-1257) kuran Asenler hanedanının, yani İvan ve Peter Asen'in Kuman asıllı oldukları bilinmektedir. Moldava ve Ulahistan'daki Basarab hanedanı da Kumandır. Macaristan'ın krallarından VI. Ladislaus'un (1272-1290) annesinin Kuman olduğu ve kendisinin de Batı Kıpçaklarla yakınlığı dolayısıyla "Kuman" lakabıyla anıldığı bilinmektedir.] Bu Türk asıllı grupların büyük bir kısmı Hristiyanlaşmış fakat imparatorlarının siyasi ve sosyal düzeni ayakta tutmak için Bizans kilisesini bir alet olarak kullanması nedeniyle Hristiyanlık derin kök salamamıştır. Alt tabakalara mensup insanlar, Hristiyanlığın ibadetlerini yerine getirmekle beraber aslında Hristiyanlık öncesi eski dini âdet ve geleneklerini korumaya devam etmişlerdir.[31] Hristiyanlaşan –daha doğrusu yarı Hristiyanlaşan bu kitlenin– Osmanlılar zamanında Balkanlar'a göçen Müslüman Türklerle ortak birçok âdet ve gelenekleri olduğu düşünülürse bunların bir arada yaşamalarının oldukça kolay olduğu ortaya çıkar.[32] Elimizde, ilk Türk grubunun 9.-12. ve 14.-16. yüzyıllarda Balkanlar'a göç ettiğini gösteren çok önemli bir çalışma vardır. Polonyalı dil uzmanı Tadeusz Kowalski, Kuzeydoğu Bulgaristan'da konuşulan Türkçe'nin (yani Rumeli lehçesinin) birbiri üzerine yerleşmiş üç türdeki kelimelerden oluştuğunu göstermiştir. Bunlar 1) Peçenek-Kuman 2) 13. yüzyıl Selçuklu Sultanlığı ve 3) Osmanlı zamanında gelen göçmenlerin konuştukları lehçe olmak üzere üç tür lehçenin birleşiminden oluşmaktadır.[33] Yukarıda söylediklerimizin ana amacı, Türklerin Balkanlar'a ilk defa ne zaman geldiklerini tartışmak değildir. Ana amaç göçlerin eski toplumları, kültürleri ve dinleri değiştirerek yeni toplum ve kimliklerin ortaya çıkışını kolaylaştırdığını göstermektir.

Osmanlı idaresi zamanında Rumeli'ye ilk göçlerin ana nedeni Batı Anadolu'da artan nüfustur. Rumeli'ye göç edenlerin büyük bir kısmı boş araziye yerleşmişlerdir. Bulgar devletinin miras kavgaları (I. Murat ve I. Beyazıt, Bulgar devletini üçe bölen üç hükümdar ile ayrı ayrı savaşmak zorunda kaldılar) çok sayıda yerleşim yerini yok etmiş ve toprakları işlenmez hale getirmiştir. Anadolu'dan gelen göçmenler bu topraklar üzerinde yurt yapmışlar, bazen harap olmuş eski Bulgar köyünün yerine, fakat çoğu kez de müstakil veya mevcut Hristiyan köyünün yanında yeni bir yerleşim yeri kurmuşlardır.[34] Yerli halkı yerinden söküp atma,

30 Bu konuda yazılmış kaynakların birçoğunu kapsayan Osmanlı nüfusu ile ilgili geniş bibliyografik çalışma için bkz. Daniel Panzac, *La Population de l'Empire Ottoman Cinquante ans (1941-1990) de Publications et de Recherches* (Aix-en-Provence, 1993). Ancak elli yılı kapsayan bu bibliyografya Osmanlı demografisi ile ilgili 464 çalışmanın başlığını vermektedir. Bu kitap yanında *Annales de Demographie Historique* (kuruluş 1964) *Index Islamicus* (1955), *International Migration Review* (1980), *Turkologischer Anzeiger* (1975) gibi yayınlarda da Türkiye demografyası ilgili bilgiler vardır. Türkiye'de *İktisat Fakültesi Mecmuası*, *Toplum ve Bilim* gibi dergilerde göç ve nüfusla ilgili yazılar bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Oktay Özel, "19. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defterleri", *XII. Türk Tarih Kongresi-Bildiriler*, cilt. III (Ankara: 1999) s. 735-743.

31 Bu konuda Bosna'nın bir köyünü örnek alan çok önemli bir çalışma için bkz. Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way-Identity and Community in a Central Bosnian Village*, (Princeton, 1995). Danimarkalı bir antropolog tarafından tamamıyla mahallinde yapılan gözlemlere dayanan bu çalışma etnik ve dini kimliklerin nasıl bağdaştığını, nerede çatıştıklarını açık bir şekilde anlatmaktadır. Ayrıca aynı köyde yaşayan Müslüman ve Hristiyanların ortak inanç ve âdetlerini dile getirmektedir. Bütün bunlara rağmen Hristiyanlar (Hırvatlar) Müslüman "kardeşlerini", (bir kısmını öldürerek) köyden kaçırmışlardır.

32 Kripto-Müslümanlar, yani dışarıdan Müslüman görünen fakat içten (deruni olarak) Hristiyan kalan dönmeler hakkında birçok çalışma vardır. Buna karşı Kripto Hristiyanlar (Hristiyanlığı şeklen kabul etmiş) Müslümanlar hakkındaki yazılar çok azdır. Ancak Kazan'da Hristiyan olmuş Müslümanlar hakkında oldukça iyi çalışmalar vardır. Burada Batı Karadeniz sahillerinde 13. yüzyılda Sultan Balik'ın kurduğu Gagavuz (Hristiyanlaşmış Selçukluların) devletinden söz etmeyi ve bu devletin I. Beyazıt'a adeta kendiliğinden nasıl ve neden itaat ettiği konusunu bir yana bırakıyoruz.

33 Tadeusz Kowalski, *Dobruca'da Türk Etnik Unsurlar*, Ankara, 1942 ve Maria Mina. Lazarescu Zobian, *Kıpchak Turkic Lexical Traces of Ottoman Heritage in Romanian and Balkan Languages*, New York, 1999.

topraklarını işgal etme gibi olaylar –bazı istisnaları bir kenara bırakırsak– görülmemektedir. Bu ilk yüz elli yıllık Osmanlı dönemi içinde Rumeli'ye göç edenlerin sayısını kesin olarak tespit etmek güçtür. Fakat göçmen sayısının 500.000'den fazla olmadığını söylemek yanlış değildir.

Doğal sayabileceğimiz bu göçler yanında Osmanlı devleti dönemi boyunca ülke sınırları içinde birçok başka tip göç de olmuştur. Bunların arasında ceza niteliğindeki sürgünler oldukça önemlidir.[35] Bunların ana amacı ülke güvenliğini ve sosyal istikrarı sağlamaktır. (Bu arada İsak Baba'nın müritlerinin Kuzey Dobruca'ya sürgün edildiklerini ve orada halen onun ismini taşıyan Isakça kasabasını kurduklarını hatırlatmak gerek). Bunun gibi, yerli idareden memnun olmadıkları için veya politik kavgalar nedeniyle bazı kimselerin (örneğin, Kırım'da hanlık çekişmelerinden etkilenen aşiretlerin) Rumeli'ye ve Anadolu'ya göçmeleri veya yerleştirilmeleri gibi birçok göç çeşidi vardır. Bunun yanında Osmanlı hükümeti zaman zaman aşiretleri yerleşik düzene geçirmek için gayret göstermiştir.[36] Bu konularda yapılan çalışmalar çok az olduğundan üzerinde durmayarak 18.-20. yüzyıllardaki göçleri ve onların etkilerini ele almaya çalışacağız.[37]

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Osmanlı devletinin ilk 400 yılında ortaya çıkan göçlerin ana nedenleri ekonomiktir. Bunun yanında idari sebepler ve emniyet nedeni ile yaptırılan göçlere de sık sık tesadüf edilir, ki bu metot Bizans İmparatorluğu'nda da sık sık uygulanmıştır. Bu göçlerin tarihi geleneğe uygun olarak doğudan batıya doğru olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir.

Siyasi Nedenli Zoraki Göçler: 18. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda gittikçe hız kazanan göçler, batıdan doğuya, Kafkaslar ve Rumeli'den Anadolu'ya doğrudur. Siyasi-dini nedenlerden kaynaklanan büyük hacimli bu göçlerin hemen hemen tümü Müslümanları kapsamaktadır.

Bu siyasi-dini nedenli göçler 1783'te Kırım'ın Rusya'ya ilhakı ile başlamış ve günümüze kadar bazen hızlanarak, bazen yavaşlayarak devam etmiştir.[38] Bu göçlerle ilgili mevcut bazı bilgiler, metotsuzluk ve bilhassa Osmanlı-Rus arşiv kaynaklarının gereken ölçüde kullanılmaması yüzünden yeterli derecede güvenilir ve tam değildir. Zaman ve yerden tasarruf etmek için biz bu göçleri ancak başlıklar halinde vereceğiz. (Kitapta bazı göçler hakkında daha geniş bilgiler vardır.)

a) 1828-1829 Rus Osmanlı Savaşı sırasında Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'da yaşayan Müslümanların Anadolu ve Rumeli'ye göçleri. Ayrıca 1830 ve 1848-1850 yıllarında Polonya ve Macar asıllı kimselerden oluşan siyasi elit grupları ve ihtilalciler Osmanlı devletine göç etmişlerdir.[39]

b) Kırım Savaşı (1853-56) süresince Dobruca'dan, Kuzeydoğu Bulgaristan'dan ve bilhassa Kırım'dan gelen göçler.[40]

c) Şeyh Şamil'in Rus işgaline direnişinin 1859'da sona ermesiyle Çarlık idaresi Kafkasları emin bir bölge haline getirmek için aşiretleri Kuban Ovası'na yerleştirmek veya Hıristiyanlaştırmak teşebbüsüne girişmiştir. Bu konuda hükümet, Kafkas Rus ordusu komutanı general Alexander Bariatinski'nin yazılı olarak verdiği önerileri –ki bunlar elimizde vardır– aynen yerine getirmiştir. Direnen aşiretlerin bir kısmı silah zoruyla yok edilmiş, diğerleri ise ülke dışına yani Osmanlı topraklarına sığınmaya zorlanmıştır. Üç yıl boyunca, 1862-1865 arasında yoğun biçimde süren Kaf-

34 Yukarıdaki 29. dipnota bkz. Ayrıca M. Tayyib Gökbilgin, Rumeli'de *Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan,* (İstanbul, 1957).

35 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası,* Sayı: 11 (1949-1950), s. 534-570 ve "Rumeli'nin İskânı İçin Yapılan Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası* (1954), s. 209-237. İlhan Şahin "Review of Recent Studies on the Nomads (Yürük) in the Ottoman Empire", *Asian Research Trends* (Tokyo) 7, 1997, s. 139-152.

36 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı Teşebbüsü,* (İstanbul, 1963) ve Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200) (1519-1786),* (İstanbul, 1930).

37 Balkan Yarımadası'nda Osmanlı zamanında meydana gelen birçok göç hareketi vardır. 1690'da Sırpların Pec Kilisesi başkanı III.Arsenije'nin idaresinde 70.000-80.000 kişilik bir topluluk halinde Avusturya topraklarına (bilhassa bugünkü Voyvodina'ya) göçmelerini, Arnavutların Mora'ya kadar inmelerini, yine Sırpların Bosna'ya doğru yerleşim yerleri kurmalarını (bugün Bosna'da Sırp bölgesi olarak bilinen yerler) bu göçlere örnek olarak gösterebiliriz. Ayrıca Yahudilerin Osmanlı idaresini tercih ettiklerine, 1492'de İspanya'dan Rumeli'ye (Selanik 18. yüzyıla kadar bir Yahudi şehri olmuştur) nasıl göç ettiklerine işaret etmiştik. 1877-1878 Balkan Savaşı sırasında Balkan Yahudilerinin önemli bir kısmı Müslümanlarla beraber halen Osmanlı idaresinde bulunan topraklara göç etmişlerdir. Müslümanlar gibi müsamaha gören ve yardım alan Yahudilerin bir kısmı sonradan Filistin'e yerleşmişlerdir. Kemal H. Karpat, "Jewish Migration Within the Ottoman Empire", *Cathedra* (Kuddus), 51/4 (1989) s. 78-93.

38 Ahmet Özenbaşlı, *Çarlık Hâkimiyeti Altında Kırım Faciası Yahut Tatar Hicretleri,* (Akmescit, 1925).

39 Adam Levak, *Dzieje emigrayipolskiej v Turcji* (1831-1878), (Warsaw, 1935); Ahmet Refik (Altınay), *Macar Mültecileri Meselesi,* İstanbul, 1930; Kemal Karpat, "Kossuth in Turkey", *Hungarian Heritage Review* (Mart 1990) s. 131-153.

40 Bu kitaptaki yazımda geniş bilgi vardır.

kas göçlerinden sonra göçler aralıklı olarak Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir.[41]

d) 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Batı ve Orta Bulgaristan'da ve Sırbistan'da 300.000 kadarının öldürülmesinden sonra bir milyondan fazla Müslümanın, bilhassa Türk asıllı Müslümanların göçleri. Bu göçler günümüze kadar devam etmiştir. 1878'de Bosna'nın Avusturya tarafından işgali, Bosna, Karadağ ve Sancak göçlerine neden olmuştur.[42] Bu tarihlerde Anadolu'ya gelen göçmenler arasında daha evvel Rumeli'ye (1862' den sonra) yerleştirilmiş Kafkasyalılar vardır. Bu onların ikinci, hatta üçüncü göçüdür.

e) Teselya'nın ve Girit'in Yunanistan tarafından işgal edilmesi ile bu bölgelerden başlayan göçler.

f) Balkan Savaşı (1912-1913) sırasında Makedonya, Kosova, Trakya, Dobruca'dan gelen göçler.[43]

g) Birinci Dünya Savaşı'nda Balkanlar'dan gelen göçler. Bu savaşlar zamanında İttihat ve Terakki hükümeti nüfus mübadelesi yaparak Batı Akdeniz kıyılarına yerleşmiş Rumlarla Trakya bölgesinde yaşayan bazı Bulgarların, Yunanistan ve Bulgaristan'da yaşayan Türk-Müslümanlarla değiştirilmesini öngören anlaşmalar düzenlemiştir. 1926'da Yunanistan'la yapılan, Batı Trakya Müslümanlarının Batı Anadolu Rumları ile nüfus mübadelesinin köklerini İttihat ve Terakki'nin bu girişiminde bulmak olanaklıdır.

Başlıklarını vermekle yetindiğimiz bu göçler sonucunda Osmanlı topraklarına gelen göçmen sayısı yedi milyon civarındadır. Gemiyle gelen veya belirli sınır kapılarından giren göçmenlerin sayısı hakkında hükümet tarafından tutulan istatistikler vardır. Ancak herhangi bir kayda tabi olmayan, karayoluyla ve kendi olanaklarıyla gelen büyük sayılarda göçmenlerin de bulunduğunu vurgulamak gerekir. Bu şekilde Kafkaslar'dan ve Rumeli'den karayoluyla gelen, akrabalarının yarında barınan ve giriş kaydı olmayan göçmenlerin de sayısını tam olarak bilmek mümkün değildir.

h) 1930-1937'de ve bu tarihten sonra Türk hükümetinin Balkan devletleri ile yaptığı anlaşmalar sayesinde meydana gelen göçler. Bunlar oldukça düzenli göçler olup Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfusunu ve ekonomik-askeri gücünü artırmak amacını gütmekteydi. Osmanlı devleti zamanında, 1912'de başlayan ve Milli Kurtuluş Zaferi ile 1922'de sonuçlanan savaşlar sonucunda Türkiye 20-40 yaşları arasındaki erkek nüfusunun yüzde 40'ını yitirmiş durumdaydı. Göçler nüfusu takviye etmiştir. 1927'de yapılan nüfus sayımında bütün Türkiye nüfusunun 11 milyon olduğu görülmektedir.[44]

i) İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenler. (Böylece 1930 ile 1990 arasında kitleler halinde ve büyük grupların ve ailelerin göçleriyle gelenlerin iki milyona yakın olduğu hesaplanırsa, 1856-1990 arasında Türkiye'ye 9 milyon kişinin göç ettiği sonucuna varılır.) Buna karşılık Türkiye'den Yunanistan'a ve Rusya'ya göç eden Rumların ve Ermenilerin sayısı iki milyon civarındadır. (Bugünkü Ermenistan'ın ezici çoğunluğunu oluşturan halk 1917-22 arasında Doğu Anadolu'dan göç etmiştir.)

Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Göçlerin Etkileri: Yeni Bir Toplumun Oluşumu

Göçler, Osmanlı devletine (ve sonra Cumhuriyet Türkiye'sine) Kafkaslar'dan, Kırım'dan, Balkanlar'dan ve Akdeniz adalarından Türk, Çerkes, Boşnak, Arnavut, Pomak, Tatar[45] gibi eski Osmanlı tebaasına mensup fakat dilleri Türkçe olmayan çeşitli gruplar getirmiştir. Çerkes adı verilen tüm Kafkasyalıların ayrıca Çeçen, Abaza, Gürcü adı altında daha küçük gruplara ayrıldığı bilinmektedir. O halde haklı olarak sorulacak soru şudur: Bu kadar farklı dil gruplarına ayrılmış, iklim ve coğrafya bakımından olduğu kadar sosyal yapı bakımından da birbirinden çok farklı bölgelerden olan bu insanları Osmanlı devletine ve bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'ne çeken güç ne olabilir?

---

41 Kafkas göçleri hakkında Kafkas kökenli olan yazarlar oldukça yüksek sayıda çalışma yapmışlardır. Örnek olarak bkz. Bedri Habicioğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler* (İstanbul, 1993). Kafkasları konu edinen dergilerde de bu konuda bilgiler vardır. Örnek, Barasbi Baytugan, "1858-1865. Kuzey Kafkasyalıların Türkiye'ye Göçleri", *Birleşik Kafkasya* (Mayıs-Temmuz 1963), s. 11-15; I. Aydemir, *Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, Muhaceretin 125. Yılı Anısına (Ankara, 1988). Kafkasya ve başka bölgelerden gelenler ve Osmanlı topraklarından Rusya'ya Ermeni göçleri için bkz. CNRS, *Les migrations internationales de la fin du xvııı èmè siècle à nos jours*, (Paris, 1980). Göçlerin hangi koşullar altında gerçekleştiğini çok geniş bir şekilde ele alan bir çalışma için bkz. Justin McCarthy, *Death and Exile*.

42 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, (Ankara, 1994).

43 Ahmet Halacoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, (Ankara, 1994).

44 Justin Mc Carthy, *Muslims and Minorities The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York 1983. Ayrıca Gülten Kazgan, "Migration Movements in the Ottoman Empire and the Turkish Republic from the End of the 18th Century to the Present Day", *Les Migrations Internationalles*, (Paris (CNRS) 1980), s. 616-641.

45 Kırım'dan, Kazan'dan ve Sibirya'dan gelen Tatarların dillerinin temelde Türkçe olmasına rağmen bilhassa Kazan ve Sibiryalıların Osmanlı Türkçe'sinden farklı bir lehçeleri olduğu bilinmektedir.

Bunun ötesinde daha önemli soru şudur: Bu kadar farklı etnik gruplara ve dil gruplarına ayrılmış bu insanları bir arada yaşatan, aralarında anlaşma ve tesanüt (dayanışma) sağlayan güç neydi ve halen nedir? Bu göçlerin ana nedeninin siyasi ve kültürel olduğunu daha önce belirtmiştik. Ata yerlerinden zorla sökülüp atılmalarının nedeni Rus, Bulgar, Sırp vs. olmamaları, daha doğrusu Hıristiyan olmayışlarıdır. Rusların, Kafkas Müslümanlarını askeri ve siyasi güvence nedeniyle göç etmeye zorlamasına karşılık, Bulgaristan –ki genellikle Tuna vilayetinden oluşmaktaydı– bu bölgede Bulgarlardan oluşan bir çoğunluk sağlamak için Müslümanları öldürmüş veya göçe zorlamıştır. Açıkça görüldüğü gibi, bu kadar farklı insanları göçe zorlayan şey, onların Müslüman olmalarıdır. Aynı neden, yani Müslüman oluşları, bu insanları Osmanlı devletine getirmiştir. Osmanlı sultanının bütün Müslümanların halifesi olmasının, Osmanlı devletinin çekiciliğini artırdığı da söylenebilir. Ancak, göçmenleri Osmanlı devletine çeken gücün yalnızca din olduğunu söylemek hem yetersiz, hem de yanıltıcıdır. Göçleri yalnızca din faktörüne bağlayan görüşe karşı verilecek cevap şudur: O halde neden Asya ve Afrika'nın birçok yerinde oturan ve 19. yüzyılda devletlerini kurmamış (yani vatandaşlık bağlarını geliştirmemiş) Müslümanlar Osmanlı devletine göç etmemişler ve böyle bir istekte de bulunmamışlardır?[46] Bu sorunun cevabını ileride vereceğiz.

(Ana göç nedeni ve göçmenleri Osmanlı devletine –ve Türkiye'ye– getiren ana etken Müslümanlık olduğuna göre, bunun üzerinde durmak gerek.) Müslümanlığın bu insanlara ortak bir kimlik vermesine rağmen, onların bir arada yaşamalarını sağlayan asıl güç, Osmanlı devletinin tebaası olarak Osmanlı siyasi kültürünü benimsemeleri ve ortak bir hukuk düzenini ve bu düzenin yarattığı ortak değerleri ve tutumları paylaşmalarıdır. Bu düzenin ortaya çıkışında ortak aile hukuku birinci sırada yer alır. Aile hiç şüphesiz tüm insan topluluklarının temel kuruluşu olmuştur. Aile hukuku ve oradan doğan sosyal düzen tüm Müslüman ülkelerde her zaman aynıdır. Başka bir deyimle bir Kafkaslı Müslüman, bir Kürt veya Afrikalı ile evlenmekte serbest olduğu gibi, onların evliliğinden doğan çocukları da herhangi bir Müslüman ülkede aynı aile düzenine tabi olurlar. Türkiye'de 1926'da kabul edilen Medeni Kanun, Türk toplumunda 1300 sene içinde kurulan temel aile düzeninin ruhunu kökünden değiştiremediği gibi, sonunda ona uymak zorunda kalmıştır. Esasen aile konusunda Medeni Kanun ile eski hukuk arasındaki farklar –taaddudu zevcat– bir kadından fazla eş almak gibi istisnalar bir yana bırakılırsa sanıldığı kadar büyük değildir. Kurumların şekil ötesinde yarattıkları bir kültür ve değerler silsilesi vardır ki, bunlar kurumlar ortadan kalksa bile devam ederler. Osmanlı devleti ve kültürü, kendine özgü davranışları, tutumları ve psikolojik yapısı olan bir toplum ve kişi yaratmıştır. Altı yüzyıl içinde oluşan bu kültür, Osmanlı devleti ortadan kalktıktan sonra da günümüze kadar süregelmiştir. İşte Türkiye'de insanları birbirine bağlayan ve diğer toplumlardan ayıran, bu ortak tutum, davranış ve psikolojik yapıdır ki, onu Türklük olarak adlandırıyoruz. Bugün kendini "modern" sayan sıradan bir Türk ailesi, zihniyet ve kültürü bakımından bir Fransız veya bir Alman ailesinden çok, bir Müslüman ailesine yakındır. Biz burada "dincilik" ve kimsenin doğru dürüst anlamadığı "laiklik" tartışması yapmadığımız gibi, aile hukukuna bağlı kadın haklarından (kadının erkeğe hukuken eşit olması gerektiğine inanıyoruz) da söz etmiyoruz. Biz bu güncel tartışmaların çok ötesinde, bu kadar farklı yerlerden gelen ve farklı diller konuşan göçmenleri ve yerli halkı birleştiren veya hiç olmazsa birbirine yakınlaştıran (dinin de ötesinde etki gösteren) başka güçlerden söz ediyoruz. Daha evvel belirttiğimiz gibi, ortak bir aile yapısına ve hukukuna ve Osmanlı siyasi kültürüne sahip olmak, göçmenlerle Anadolu'da yaşayan halkın birbirine kaynaşmasını kolaylaştırmıştır. Gerçekten de ortak bir aile anlayışı, bir Boşnağın bir Türkle, Çerkesin Kürtle, Giritlinin (çoğu Rumdan dönme) Lazla, Pomağın Arnavutla evlenmelerine imkân vermiştir. Doğan çocuklar babalarının kökenini unutmamışlar; bununla beraber ilk kuşak, kendisini Müslüman-Osmanlı, ikincisi Müslüman-Türk ve nihayet üçüncüsü Türk olarak görmüştür. (Aile düzenini ve geleneklerini etkileyen yerel âdetler ve davranışlar vardır, fakat bunlar temel aile düzenini değiştirmez.)

Tekrar edelim, göçmenlerin Osmanlı devletine ve bugünkü Türkiye'ye gelmelerini ve burada birbirleriyle ve yerli halkla kaynaşmalarını sağlayan ortak ana temel, bunların bir dereceye kadar Osmanlı siyasi kültürünü paylaşmalarıdır. Siyasi kültür, otorite anlayışından tutunuz da kişinin devlet ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen rütbe, yani hiyerarşi anlayışına varıncaya kadar düzenli yaşamasının (eski deyimle "mede-

46 Hindistan Müslümanlarından oluşan çok küçük bir grup 20. yüzyılın başlarında Hilafet Hareketi (Khilafa Movement) olarak bilinen ilginç bir hamle ile Osmanlı devletine göçmek için (halifenin yanında ve hizmetinde olmak için) yola çıkmıştır. Fakat Afganistan'ın ötesine gidememişlerdir. Onların çocukları ve torunları o bölgede olabildiğince aşırı sosyalist-ateist bir grup oluşturmuşlardır.

ni" olmanın) tüm unsurlarını içine alır.[47] Osmanlı devletinin kendi koşullarına ve ihtiyaçlarına göre siyasi bir kültürü vardır ve bu kültür Osmanlı devletinin hüküm sürdüğü her yerde çeşitli derecelerde kök salmıştır. Göçmenlerin geldiği yerlerin tümü –istisnalar bir yana– uzun süre Osmanlı idaresine bağlı yaşayarak bu siyasi kültürün etkisi altında kalmıştır. Fiilen oldukça geniş yerel otonomiye sahip yerlerde, bilhassa Arapça konuşulan bazı bölgelerde ise, örneğin Arabistan Yarımadası'nda, Osmanlı siyasi kültürünün fazla yer etmediği görülür. Bu konuları uzun uzadıya tartışmak mümkündür, fakat biz fazla tartışmayı bir yana bırakarak ana sonucu dile getirmek istiyoruz. Ortak din ve sosyal kuruluşlar, ortak Osmanlı siyasi kültürü ve Osmanlı otoritesi ve bu otoritenin tek bir merkezde (İstanbul) toplanması ve sultanın şahsında soyutlanması, Kafkasya, Rumeli ve Anadolu'da yaşayan Müslümanlara kendilerine mahsus etnik bir kimlik vermiştir. Bu kimliğin ismi Osmanlılık ve Türklüktür. Görüldüğü gibi bu Osmanlı-Türk etnik kimliği ne ırka ne de aristokratik-monarşik (Farslarda olduğu gibi) bir geleneğe, kültüre ve sosyal yapıya dayanmaktadır. Bu etnik kimlik, Osmanlı siyasi kültürüne ve ortak tarihi tecrübeye dayanır. Osmanlı etnik kimliğinin gelişmesi ve kökleşmesi, geniş çapta siyasi otoritenin bölünmeden tek bir merkezde, yani devlet elinde toplanması sayesinde olmuştur. Devlet ve kişi arasındaki ilişkilerin demokratik esaslara veya totaliter doktrinlere göre düzenlenebileceğini burada tartışmayacağız. Daha evvel işaret ettiğimiz gibi Osmanlı'nın devlet olarak kültürünü kökleştirdiği yerler Rumeli ve Anadolu'dur. Arap ülkelerinin devletin kuruluşundan çok sonra Osmanlı hâkimiyetine girdiği ve buralarda, Suriye ve Irak bir yana bırakılırsa, Osmanlı siyasi kültürünün ve idaresinin tam kökleşmediği düşünülürse, Arap halkının neden Rumeli, Kafkas, Anadolu halkının paylaştığı Osmanlı-Türk etnik kimliğini bütünüyle benimsemediği kolayca anlaşılır. Biz burada devlet kavramını her şeyden evvel otorite (hükmetme) olarak görüyoruz. 19. yüzyılda Osmanlıların toprak esasına dayanan devlet kavramını nasıl ve neden kabullenmeye başladığını daha sonra ele alacağız.

Osmanlı devleti elitist bir devlettir. Osmanlı'da tek bir elit vardır ki o da devletten, yani sultan ve bürokrasiden oluşan siyasi bir elittir. Devlet eliti siyasi gücünü, kan bağına dayanan (aristokratik), ekonomik (toprak sahibi ve zengin tüccar vs.) veya dinsel elitlerle paylaşmadığı ve paylaşmak istemediği için bunların hiçbirine siyasi güç kazanmak imkânını vermemiştir. Ancak, Kafkas beylerine ve şeyhlerine tam manasıyla hâkim olamadığı için onlarla işbirliği –ve burada da bir hiyerarşi gözeterek– yapmak zorunda kalmıştır. Bu elitist sistemin garip bir "halkçı" yönü de vardır. (Halk ve devlet erkânı arasında başka efendilerin –ulemanın durumu biraz farklıdır– bulunmaması, tebaa arasında hukuki ve siyasi eşitlik yaratmıştır.) Devletin totaliter eğilimlerine yani "istibdat" (mutlakiyetçilik) kurma girişimlerine karşı halk direnişi, popülist dini hareketler –bilhassa sufi hareketler– şeklinde olmuştur. (Sultan Abdülhamid'in bu hareketleri kontrol etmek için güttüğü siyaseti başka bir yerde etraflıca ele aldığımız için burada tartışmayacağız.) Böyle bir ortam ise bir Osmanlı etnik kimliğinin doğması için çok müsait bir zemin oluşturmuştur. Osmanlı kültürünü ve buradan doğan etnik kimliği paylaşmayan yerlerden Osmanlı (ve Türkiye) devletine göçler çok azdır. Kırım Tatarlarının Rumeli'ye ve Anadolu'ya akın etmelerine karşılık, Osmanlı idaresinde bulunmamış olan Kazan Tatarlarından çok az sayıda insan Osmanlı devletine göç etmiştir. Aynı husus Orta Asyalılar için de geçerlidir. Bugün dahi Kırım Tatarları, bir zamanlar Altınordu devletinde Kazan Tatarları ile ortak yaşam sürmüş olmalarına rağmen, Osmanlı siyasi kültürünü benimsedikleri için Anadolu insanına daha yakındırlar. Kazanlı ve Kırımlının Anadolu Türkünden farklarının derece meselesi olduğunu söylemek mümkünse de, farkların nereden geldiği tartışma konusu olabilir. Yukarıda çok genel olarak ifade ettiğimiz düşünceler, Anadolu'ya gelen göçmenlerin yeni sosyal ortamlarıyla neden çabuk uyum sağladıklarını açıklamaktadır.

Göçün etkilerini daha iyi anlayabilmek için, göçmenlerin nerelere ve nasıl iskân edildiklerini (yerleştirildiklerini) de ayrıntılı bir şekilde incelemek gerekir. Göçmenlerin yeni geldikleri ortama uyum sağlamaları, kaynaşmaları ve yeni bir toplumun meydana gelmesinde rol oynamaları geniş çapta iskân politikasına bağlıdır. Göçmen yerleşimleri konusundaki çalışmalar Türkiye'de inanılmayacak kadar azdır.[48] Osmanlı hükümeti birkaç kez, daha 19. yüzyılın ortalarında çeşitli değişikliklere uğramasına rağmen önemli bir kuruluş

47 Eski İslam siyasi felsefesine göre "medeni" olmanın ilk tarihi anlamı, şehirli, yani düzenli ve faziletli yaşamaktır. Bu konuyu Farabi'den tutunuz da Celaleddin Dawanni ve Kınalızade Ali'ye kadar birçok alim etraflıca anlatmışlardır. Ancak 19. yüzyılda "medeniyet" (civilisation) olarak Batılı yeni bir kavram şeklinde ortaya çıkınca eski İslami "medeniyet" kavramı da yeni şekillere bürünmüştür. Bu yeni anlamıyla medeniyet kavramı ancak 18. yüzyılın sonunda Osmanlı toplumuna girmiştir.

48 İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 50 (1990), s. 40-71. Bizim Osmanlı devletinde iskân konusunda yaptığımız geniş araştırmaları henüz yayımlama imkânı bulamadık.

olarak kalan "muhacirin komisyonları" kurmuştur. (Bu örnek ekte verilmiştir). İskân sorununu çeşitli yönleriyle ele alan bu komisyonlar vergi ve askerlik konuları üzerinde durmuş, ziraata elverişli boş arazilerin yüzölçümünü saptamış, arazinin verimine göre aile başına verilecek dönüm miktarlarını belirlemişlerdir. Göçmenlere arazi dağıtımının, ekonomik boyutları yanında çok önemli hukuki ve siyasi yönleri de vardır. Osmanlı devletinde "miri rejim" söz konusuydu, yani rakabası (mülkiyet hakkı) devlette ve tasarruf (işletme) hakkı çiftçide olmak üzere bir arazi ve mülkiyet rejimi hâkimdi. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, geleneksel miri toprak rejiminin yerini özel arazi mülkiyet rejimi almıştır ki bu da başlı başına köklü ve sessiz bir sosyal ekonomik devrimdir. 1858 Arazi Kanunnamesi (ana amacı devletin araziyi daha sıkı kontrol altına almasını sağlamaktı) aslında arazinin miriden mülke (yani özel mülkiyete) dönüşmesine yol açmıştır.[49] Bir büyük sosyal devrimin kapılarının açılmasına yardım eden en önemli unsur göçmenlerdir. Çünkü onlara verilen arazi (ilk devirlerde yarı miri bir sistem vardı) özel mülkiyet olarak verilmiş veya az zamanda özel mülkiyete dönüştürülmüştür.

Göçlerin demografik, kültürel ve ekonomik bakımdan Bursa'da yarattığı değişiklikleri, İstanbul'daki Fransa Sefarethanesi'nin Paris'teki Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir rapor çok açık olarak belirtmektedir. *Uzun olan bu raporun ilgili kısmı aynen aşağıdadır:*

> 1876 yılında (Bursa veya Hüdavendigâr) vilayetinin nüfusu 841.305 kişidir. 1906 sayımında bu sayı 1.691.277 kişiye yükselmiştir. Yani çeyrek yüzyılda nüfus iki katından fazla artmıştır. Bu (nüfus artışını sağlayan) muhacırlar (terim raporda bu şekilde geçiyor) Bosna, Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan'dan gelmişlerdir. Bu muhacirler sayesinde Hıristiyan nüfusun sayısı Bursa'da % 15 düştüğü gibi ziraat alanında güç Hıristiyanlardan Müslümanların eline geçmiştir ... Göçmenler sayesinde tarımı güçlendirmeyi başaran Osmanlı hükümeti, aynı göçmenleri ordu hizmetinde de kullanmak düşüncesindedir. Bu nedenle onlara verdiği askerlik muafiyetini (1897'de) kaldırmıştır.[50]

Özel mülkiyetin, bilhassa arazide, kişinin lehine gelişmesi merkezi devlet kontrolünün azalmasına ve gücünü özel mülkiyetten alan sivil bir grubun doğmasına yol açmıştır. Kapitalizmin Türkiye'ye girişinin yalnızca Batı Avrupa'nın zorlamasıyla olduğunu iddia edenler, Osmanlı toplumunda da yerli kaynakları olan modern bir pazar ekonomisinin oluştuğunu görmek istememektedirler.[51] Bu konuyu tekrar ele almadan evvel, göçmenlerin iskânı ile ilgili bir başka ana konuyu dile getirmek istiyorum. *Ziraata elverişli arazinin bulunduğu yere geniş çapta muhacir komisyonunun emirlerine göre yerleştirilen göçmenler, eski yurtlarında olduğu gibi toplu olarak tek bir bölgeye iskân edilmemişlerdir.* Aşiretler birbirlerinden ayrılmış ve ekonomik, siyasi ve askeri amaçlar göz önünde tutularak ayrı bölgelere yerleştirilmişlerdir. Kafkas göçmenlerinin oldukça küçük bir kısmının bugünkü Suriye, Lübnan ve Kuzey Irak'a yerleştirilmesine karşılık, büyük çoğunluğu Batı Anadolu'nun birçok yerine bazen kitleler halinde (Adapazarı, Hendek, Düzce, Biga, Gönen), fakat çoğu kez küçük gruplar şeklinde yerleştirilmiştir. İskân bölgelerinde yerli halkın yanında daha evvel gelmiş başka göçmen gruplarının da bulunduğunu söylemek gerekir. Aslında "yerli" halkın önemli bir bölümü de geçmişte göçmendi. Bununla birlikte, birçok köy, bilhassa Batı Anadolu'da belirli göçmen gruplarından oluştuğu için buralardaki kaynaşma pek ileri değildi. Ancak köylerden şehirlere 1950'lerde başlayan göçler hem eski köy düzenini değiştirmiş, hem de şehirleri sosyokültürel kaynaşmanın (homogenization) laboratuvarı haline sokarak Türkiye'nin modern uluslaşmasını sağlamıştır. Ancak burada, son göçlerin ve uluslaşmanın eskiden Osmanlı zamanında kurulmuş olan sağlam temellere dayandığını unutmamak gerek. Osmanlı dönemi iskân konusu ile ilgili bir ana nokta, bilhassa göçmen liderlerinin (şeyhler, beyler, ağalar) ana göçmen grubundan ayrı tutulmaları ve *imkân nispetinde şehirlere ve kasabalara yerleştirilmeleridir.* Burada bir halk terimini kullanmak gerekirse, muhacirin komisyonu "başı gövdeden ayırmak" yoluna gitmiştir. Eskiden olduğu gibi devlet, aşiret, cemaat ve hatta tarikat başlarını, yani göçmen liderlerini hükümet ve devlet yanlısı yapmanın yollarını aramış ve bulmuştur. Bu liderlere bilhassa II. Abdülhamid devrinde maaş bağlanmış, nişanlar verilmiş ve bunla-

49 Türkiye'de nüfus ve arazi araştırmalarını başlatan ve Osmanlı tarihinin sosyoekonomik gerçeklere göre anlaşılmasına yol açan Ömer Lütfi Barkan'dır. Büyük bir tarihçi ve sosyal ilimci olan rahmetli Barkan, mütevazı, yaptıklarıyla övünmeyen, başkaları gibi "Osmanlı tarihini yeniden ben yazdım" gibi basit iddialarda bulunmayan büyük bir insandı. Benim hocam ve sonra dostum olan Barkan'a minnetim sonsuzdur. Arazi konularında onun çalışmalarından kaynaklanan çalışmam için (bibliyografya orada verilmiştir) Kemal H. Karpat, "Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Ottoman Empire* (R. Chambers ve W. Polk der.), (Chicago, 1968), s. 69-90.

50 Fransa Dışişleri Arşivi Affaires Etrangères-Politique, no. 5 Turquie-Politique Générale, IV Cilt V, 1905-107, Dosya 130 (Prosper de Barante imzalı rapor).

51 Bu konu ile ilgili bizim bir çalışmamız aydınlatıcı olabilir. Kemal H. Karpat, "Mülkiyet Hakları, Orta Sınıflar ve Parlamenter Demokrasi", *Yeni Türkiye*, Sayı 17(1997), s. 630-50.

rın hepsi sultanın iltifatına mazhar olmuşlardır.[52] Osmanlı devleti toplum liderlerini kazanmak ve devlete bağlılıklarını sağlamak için öteden beri para, mevki, arazi (tımar) gibi araçlar kullanmışsa da 19. yüzyılın ikinci yarısında yeni usullere başvurmuştur. (Şu nokta da ilginçtir: 1880'den sonra Müslümanlar arasında başgösteren ayrıcalık çabaları, Osmanlı otoritesinin az nüfuz ettiği yerlerdedir ki bunlar da Yemen, Hicaz ve Arnavutluk'un bazı bölgeleri gibi yörelerdir.) Abdülhamid'in açtığı aşiret okulunun öğrencileri çoğunlukla bu bölgelerden gelmişlerdir. Okulun amacı bu gibi yerel elitlerin devlete bağlılıklarını sağlamaktı.

Şimdiye kadar yazdıklarımız, Osmanlı devletine gelen göçmenlerin birbirinden ayrılmaz tek tipte insanlardan oluştuğu gibi bir izlenim verebilir. Bu izlenim oldukça yanıltıcıdır. Göçmenler arasında yerli sultan hanedanlarından (bilhassa Kafkaslılar) gelen kimseler yanında, büyük alimler, zenginler ve sanatkârlardan tutunuz da çeşitli meslek sahiplerine, askeri kumandanlara (örneğin 1878'de Ruslara karşı çarpışmış Çeçen general Musa Kondukav) ve tarikat şeyhlerine varıncaya kadar çeşitli kişiler vardı. Bu liderler kendi grupları arasında sahip oldukları itibar ve etkiye yerli Osmanlı halkı arasında da sahip olmuşlardır. Çünkü onlar yabancı sayılmıyorlardı. Orta Asya'dan, Balkanlar'dan, Kafkaslar'dan gelen tanınmış alimler İstanbul camilerinde ders ve vaaz vermekteydiler.

Sonuç olarak şunu vurgulamak istiyoruz: Göçmenlerin liderleri genellikle kasaba ve şehirlere yerleşerek ve zaman içinde hem diğer göçmenlerle, hem de yerli elitlerle kaynaşarak doğmakta olan yeni bir Müslüman-Osmanlı toplumunun elitleri arasında yer almışlardır. İslam toplumlarında şehir ve kasabaların yani medinelerin fazilet, iffet, zerafet, ilim ve önderlik kaynağı olduğu (Farabi'nin *Medinetül Fazıla* eserinde şehirlerin hiyerarşik sıralamasında kullandığı kriterler) akla getirilirse, Osmanlı şehir ve kasabalarının da neden lider kaynağı olduğu kolayca anlaşılır. Ancak şunu ısrarla belirtmek gerekir ki, 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan elitler çok değişik bir sosyal ve kültürel yapıya sahip Osmanlı şehir ve kasabalarında, çağına ve yerine uygun yeni niteliklere sahip olmuşlardır. Böylece 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı elitleri toplumun geçirdiği derin ve sessiz devrimin bir parçası olarak çağdaş Türkiye'nin liderlerinin oluşmasını hazırlamıştır.

Yukarıda kısaca söz konusu ettiğimiz göçlerin ve iskân politikasının, kendilerinden beklenen değişikliği meydana getirebilmesi için yeni birçok gelişmenin de göçlerle beraber geliştiğini gözden uzak tutmamak gerek. Eski Osmanlı toplumu gibi geleneksel-pasif bir toplumun temellerini sarsan bu yeni güçler olmasaydı, göçlerin Osmanlı toplumunu köklü bir değişikliğe uğratmaları pek beklenemezdi. Bu yeni "modern" güçleri, ideolojik, sosyal, kültürel ve siyasi olmak üzere birçok bölüme ayırmak mümkündür. Bu güçlerin birçoğu 1800'lerden evvel Osmanlı toplumunda mevcut değildi veya çok değişik şekilde sosyokültürel yapı içinde atıl durumdaydı. Bir bakıma "çağdaşlaşmak" yani modernleşmek eski ve yeni sosyoekonomik ve politik güçlerin birbirini etkileyerek insanlar arasında yeni ilişkiler ve kimlikler yaratması anlamına gelir. Göçleri etkileyen ve göçlerden etkilenen bu siyasi-sosyal-kültürel güçlerin bazılarını kısaca ele alacağız.

Osmanlılık

Bizim kısaca ele alacağımız çok yönlü Osmanlılık kavramı ile ilgili olan din kavramını her şeyden evvel kültür ve kimlik kaynağı olarak gördüğümüzü belirtmek isteriz. Başka bir deyimle biz dinin ilahi yönlerine değil, dünyevi boyutlarına önem veriyoruz.

Osmanlı devleti 1856 Islahat Fermanı'na ve Paris Anlaşması'na imzasını atarken toprak esası üzerine kurulmuş Avrupa tipi devlet şeklini kabullenmenin yanı sıra, bu devletin bir millet üzerine kurulacağını da zımmen kabullenmiş oluyordu. Islahat Fermanı din farklarını kaldırarak tebaa eşitliğini sağlamayı amaçlıyordu.[53] Böylece 1864-70 yılları arasında çıkarılan yasalarla Osmanlı devleti kendi toprakları üzerinde yaşayan insanlara Osmanlı tebaası (vatandaşı) sıfatını vermiştir. Böylece devlet yüzyıllardan beri Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin örgütsel temeli olan dini cemaatleri ortadan kaldırarak onların yerine vatandaşlık ve hukuki eşitlik üzerine kurulmuş bir Osmanlı milleti yaratmak çabasına fiilen girişmiş bulunuyordu.[54] Bu girişimin ana amacının vatandaş eşitliği yaratarak gayrimüslimler arasında beliren Sırp (1804) ve Rum

52 Biz bu bilgiyi Başbakanlık Arşivi'nde bulunan taltifat defterlerini gözden geçirerek elde ettik. Abdülhamid devrinde 80-100.000 kadar "taltifat" verilmiştir. Bu defterlerde Osmanlı elitleriyle ilgili çok ilginç bilgiler vardır ve sistematik incelenmeye alınmalıdır.

53 Osmanlı devletini ulus-devlet haline getirmek isteyen bu kararlara benzer birçok girişime II. Mahmud zamanında rastlanabilir. 1839 Tanzimat Fermanı'nda da ulus temellerini görmek mümkündür.

54 Bu konuda ana kaynak olarak bkz. Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-76*, (Princeton 1963). Ancak Davison, Osmanlılık kavramının modern anlamda bir ulusun hukuki ve siyasi temellerini attığını vurgulamamıştır. Yazar, 1862-65 arası geleneksel millet sisteminin kaldırıldığını, yerine küçük dinsel cemaatlerin kurulduğunu işaret etse de bu cemaatlerin eski millet sisteminde olduğu gibi kültür alanında otonomileri olmadığını belirtmemektedir.

(1821) isyanları gibi milliyetçilik ve ayrılıkçılıktan kaynaklanan hareketleri önlemek istediği öteden beri kabul edilmektedir. (Ancak Sırpların, Romenlerin, Karadağlıların vs. 1878'de Berlin Anlaşması sonucunda Osmanlı devletinden kopmalarıyla Osmanlılığın devletin toprak bütünlüğünü koruyamadığı ve böylece tutarsız bir siyasi ilke olduğu kendiliğinden ortaya çıkınca bu ilke bir yana atılmıştır.) Osmanlılığın iflası hakkında bu görüşü ilk ortaya atan Yusuf Akçura olmuştur.[55] Bugün Türkiye'de Osmanlılık genellikle mevcut devleti, Osmanlı devletini hanedanı adına korumak ve yaşatmak anlamında kullanılmaktadır. Hanedan halifelik sıfatını da üstünde taşıdığı için Osmanlılıktan söz etmenin halifeliği savunmak (ve böylece laikliğe karşı gelmek) olduğunu iddia edenler de vardır. Basit günlük siyasi ideolojik davranışlardan kaynaklanan bu çeşit görüşler Osmanlılığın hanedanın ötesindeki derin ve sürekli etkilerini incelemeye de engel olmaktadır. Biz kısaca Osmanlılığın göçlerle ilgili bazı kalıcı etkilerine dokunacağız. Osmanlılık, 19. yüzyılda ilk kez ortaya çıkan ve devleti yaşatmak ve güçlendirmek amacıyla insanları hedef alan, toplayıcı-birleştirici homojen siyasi bir topluluk yaratmak isteyen modern siyasi bir kavramdır. Tebaaya, yani sivil topluma yönelmiş bir kavram olduğu için, belki de istemeyerek, Osmanlılık insanların devletin malı ve kölesi olmaktan çıkarılıp kendi başlarına insan olarak değerlendirilmeleri yönünde bir gelişmeye yol açmıştır. Osmanlı devletinin 19. yüzyıl ortalarına kadar modern bir millet üzerine oluşturulmadığını söylemiştik. Aslında, 19. yüzyıla kadar "millet" terimi dini toplulukları ve bilhassa gayrimüslimlerden oluşan toplulukları tanımlamak için kullanılırdı. Devlet, elindeki siyasi gücün yardımıyla, birleştirici psikolojik, tarihsel ve kültürel kökenleri olmayan bir dizi dini topluluk üzerine kurulmuştu. (Fatih Sultan Mehmet'in 15. yüzyılda din ayrılıkları üzerine kurduğu ve gayrimüslimlerden oluşan millet sistemi, Müslümanlardan oluşan ve resmen "millet" olarak tanınmayan kendine has özelliklere sahip ayrı bir Müslüman topluluğunun da gelişimine yol açmıştır.) Fuad Köprülü'nün beynelmilelleşme (enternasyonalleşme) olarak adlandırdığı Sultan Fatih'in bu kararı, devlet idaresini Müslümanlığı kabul etmiş herkese açık tutmuştur. Bu gelişmenin ilk sonucu, kapıkullarının devlet mevkilerine yükselebilmelerine yol açmasıdır. Hatta Stanford Shaw gibi tarihçiler Osmanlı devletinde, devşirmelerle devletin hakiki kurucuları olan uç beyleri, sipahiler vs. arasında meydana gelen gerginliğin temel bunalımlar yarattığını ileri sürmüşlerdir. Devlet seviyesinde devşirme ile asli kurucular arasında ortaya çıkan gerginliğin köklü olamayacağını belirtmek gerek. Çünkü bunların her ikisi de devlet eliti durumundaydılar. Asıl önemli olan, Fatih zamanında başlayan bu Osmanlı "beynelmilelciliğinin", Rumeli ve Anadolu'da yaşayan fakat farklı dil konuşan, tarihleri ve soy kökenleri ayrı olan Müslümanları ortak dini bir kimlik altında birleştirmesi olmuştur. Dil ve hatta gelenek farklarını muhafaza eden bu Müslüman kitle, Osmanlı siyasi kültürü ve hukuk sistemi sayesinde kendisine mahsus bir psikolojik yapı ve iç kimlik –bir Osmanlı etnik kişiliği– oluşturmuştur. Şüphesiz ki bu süreç, dağlık ve birbiriyle teması az olan yerlerde diğer kasaba ve şehirlere nazaran daha düşük bir düzeyde ilerlemiştir. Bosna'nın ve Hırvatistan'ın Müslümanlaşmasıyla Osmanlılaşmanın kasaba ve şehirlerde nasıl oluştuğunu inceleyen Nedim Filipoviç, Âdem Haniç gibi o yerlerde yetişen bilginlerin yazılarını okumak bu konuda yararlıdır.

19. yüzyılda devletçe yürütülen Osmanlılık politikasının bu eski Osmanlı-Müslüman topluluğunu (buna cemaat demek daha doğrudur) modern bir millet olmaya yönlendirmesi çabaları, gayrimüslimlerin devlete yakınlaştırılmaları yerine devletten uzaklaştırılmalarıyla sonuçlanmıştır. Devlet, bilhassa Abdülaziz ve II. Abdülhamid devrinde, tebaa ile özdeşleşmek istediğinde, bu hareket ancak Müslümanlardan kabul görmüştür. Çünkü devlet gayrimüslimlere tanıdığı dini ve kültürel özgürlüğe rağmen yine de esasında bir Müslüman devletiydi. Gayrimüslimler din esası üzerine kurulmuş eski kimliklerini bu kez dil ve etnik kimlilde bağdaştırmak zorunda kalarak bu dinsel-dilsel-etnik kimliklerini, doğmakta olan devletlerinin temeli yapmışlardır. Din, böylece dile ve etnik kimliğe psikolojik kültürel bir güç vermiştir. Eskiden kendini her şeyden evvel Ortodoks sayan Hıristiyan Bulgar, Rum, Sırp vs. bu kez önceliği Bulgarlığına, Rumluğuna, Sırplığına vermiştir. Gayrimüslimler arasında oluşan bu kimlik değişmeleri Müslümanlar arasında ters bir yönde gerçekleşmiştir. Müslümanlar devletin İslami esaslara göre kurulduğunu ve gayrimüslimlere verilen "millet" isminin onlara gayrimüslim yani zımmi oldukları için verildiğini biliyorlardı. (Sonradan Müslümanlar da "millet" olduklarını kabul edeceklerdir. Fakat bu kez millet, dini topluluğu değil, siyasileşmiş bir Müslüman-Osmanlı cemaatinin bütününü ifade edecektir.) Osmanlılık bu eski "millet" kavramını şeklen

55 Akçura bu görüşlerini 1904'te Kahire'de İsmail Kemal'in yayımladığı *Türk* isimli dergide "Üç Tarz-ı Siyaset" adı altında bir yazıda açıklamıştır. 1917'ye kadar pek rağbet görmeyen bu yazı doğru dürüst okunursa Akçura'nın Osmanlılığı tamamıyla pratik yönden ele aldığı ve kalıcı etkilerini bir yana attığı görülür.

ortadan kaldırmakla beraber gayrimüslimlerin fiili durumunu, yani Müslümanlardan ayrı bir topluluk oluşturdukları gerçeğini yok edememiştir. Bilakis, gayrimüslimler Osmanlılık kavramını benimseyen devletin sonunda Müslümanlardan yana olacağını sezmişlerdi. Osmanlılık kavramı böylece gayrimüslimlerin devletten uzaklaşmalarına yol açmasına karşılık Müslümanların devlet bilinçlerini ve Müslüman kimliklerini güçlendirmelerine yaramıştır.[56] 1878'den sonra "biz" (Müslümanlar) - "onlar" (Ortodoks Hıristiyanlar) ayrılığı çok açık bir şekil almıştır. 1876-78 Mebusan Meclisi'ndeki tartışmalara göz atanlar gayrimüslimlerin artık kendilerini Osmanlı devletinde yabancı olarak gördüklerini kolayca anlayabilirler. Halil Ganem gibi Hıristiyan bir mebus, Arapların ayrım görüp görmediklerini sorgularken o güne dek Araplar arasından başvezir (sadrazam) tayin edilmediğini de belirtmekten geri kalmamıştır. Ganem aslında bu sözleriyle Hıristiyanlar arasından neden vezir tayin edilmediğini soruşturmaktaydı. Gerçi Tanzimat devrinde ve bilhassa Abdülhamid döneminde birçok gayrimüslim yüksek devlet mevkilerine tayin edilmişse de, bunlar cemaatlerini devlete yakınlaştıramamışlardır. Bazıları da el altından kendi etnik gruplarının milli hareketlerini desteklemiştir. Osmanlı devletinde 19. yüzyılda ortaya çıkan Müslim-gayrimüslim ikiliğinin siyasi bir yön kazanmasında göçlerin oldukça önemli etkisi olmuştur. Yerlerinden yurtlarından sökülüp atılan göçmenler, başlarına bu felaketin Çerkes, Tatar, Abaza vs. olduklarından değil, Müslüman oldukları için geldiğini biliyorlardı. Türkçe konuşmayan birçok Giritli, Boşnak vs. aynı dili konuşan, aynı ırktan gelen en yakın komşuları tarafından Müslüman oldukları için yerlerinden, mal varlıklardan ve canlarından edildiklerini biliyorlardı. Buna benzer olaylar Bosna-Hırvatistan'da 1992-1995 arasında daha ağır şekilde tekerrür etmiştir. Slav asıllı Müslümanlar, aynı dili konuşan Slav kökenli "kardeşleri" Sırplar ve Hırvatlar tarafından, Müslüman oldukları için öldürülmüşlerdir. Sırplar aslında "Türk" terimini kullanmaktaydılar, çünkü onlar için Türk ile Müslüman aynı anlamı taşımaktaydı. Bu yazının başında göçlerin kimlik değişiminde ve bilinçlenmede ana rol oynadığını belirtmiştik. Rumeli Müslüman halkının maruz kaldığı feci muamele, onların Müslüman (Türk) bilincini kuvvetlendirmiştir. Göçler, Osmanlı devletinde Müslümanların sayısını çok artırdığı gibi, Çerkes, Boşnak, Giritli, Rumelili gibi dar çerçeveli yerel kimliklerin üsründe ve tarihi İslam ve cemaat kimliğinin ötesinde, çok daha geniş modern siyasi anlamlı "milli" bir Osmanlı-Müslüman kimliği ve benliğinin doğmasına yol açmıştır. Evvelce belirttiğimiz gibi bu göçmenlerin ve yerli halkın, Osmanlı hukuk kültürünü paylaştıkları için (bu hukuk gayrimüslimlere çok sınırlı olarak uygulanmaktaydı) kaynaşmaları kolay olmuştur. Osmanlılık sayesinde, Müslümanlardan oluşan bu yeni Osmanlı toplumu dış görünüşü itibariyle Avrupanın anladığı manada millete benzer yanlara sahip olmakla beraber iç yapısı itibariyle ondan bir hayli farklıydı. Devlet seviyesinde Türkçe konuşan fakat ailelerinde ve topluluklarında mahalli lehçelerini korumuş bu insanlar, yerli halkla veya daha evvel gelmiş göçmenlerle kaynaşarak yeni tipte bir millet oluşturuyordu. Bu millet daha evvelce belirttiğimiz gibi Osmanlı idaresinde yaşamış birçok farklı Müslüman etnik ve dil gruplarından oluşan fakat bu farkların üstünde yeni bir kimliğe sahip modern bir ümmet-millettir. Bu kimliğin belirlenmesi ve kişilerce benimsenmesi ideolojik bir girişimle tamamlanacaktır.

Sultan II. Abdülhamid'in İslamcılık Politikası

Sultan Abdülhamid'in İslamcılık politikasının bir iç ve bir de dış görünüşü vardır. Dışarıda Panislamizm olarak tanıtılan bu ideolojinin ana amacı, iddia edildiği gibi bütün dünya Müslümanlarını siyasi olarak birleştirmek değildi. Asıl amacı dünya Müslümanlarının halifeliğe olan bağlılıklarını güçlendirmek ve onu gerektiğinde cihada çevirerek veya tehdit unsuru olarak değerlendirerek İngiltere, Rusya ve Fransa'nın, Osmanlı'nın içişlerine karışmalarına karşı baskı aracı olarak kullanmaktı. İslamcılığın içerideki ana amacı, yurda gelen göçmenlerin ve kendilerini Osmanlı ve Müslüman sayanların paylaştığı ortak değerleri vurgulayarak, ortama uygunluk sağlayıp kaynaşmalarını ve millet olarak dayanışmalarını kolaylaştırmaktadır. Böylece Osmanlı ümmeti, Osmanlı (Türk) milletine dönüşmekteydi. İslamcılığın diğer amacı, 1878'ten sonra Arap dünyasında başgösteren bazı ayrılıkçı akımları

56 Osmanlı hükümeti (Ortodoks, Ermeni, Yahudi) "millet" kurumlarını ortadan kaldıran kararlarını 1862-65'te Avrupa devletlerinin baskısı ile almıştır. çünkü bu eski üç "millet" geleneksel statükolarını muhafaza ettikçe İngiltere ve Amerika'nın Protestanlığı ve Fransa'nın Katolikliği yaymaları çok güçtü. Ortodoks ve Ermeni Patrikleri eski "millet" düzenini kaldırmakla, Fatih Sultan Mehmet'in kurduğu düzeni bozmakla "atalarınızın mirasına ihanet ettiniz" diye devrin Sadrazamı Sait Paşa'yı, hatta Sultan Abdülhamid'i protesto etmişlerdir. Gayrimüslimler arasında ortaya çıkan yeni dini "millet"ler –ki 19. yüzyılın sonunda sayıları dokuza ulaşmıştı– esnaf temsilcilerini ve meslek sahiplerini cemaatin idaresine getirmiştir. Böylece patrikler ve papazların cemaat üzerindeki eski siyasi ve kültürel yetkileri çok daraltılmıştır.

önlemek ve Arapların da devlet içinde entegrasyonunu sağlamaktı.[57] Rumeli'de ve Anadolu'da yürütülen İslamcılığın sosyal, kültürel, demografık, toplumsal entegrasyon amaçları gütmesine karşılık, Araplar arasında yürütülen İslamcılığın ana amacı Arapların devlet ile siyasi entegrasyonlarını sağlamaktı. Kısacası Sultan Abdülhamid'in amacı, Arapça konuşulan bölgelerin devletten kopmalarını önlemekti. Sultan Abdülhamid, 1880-1900 döneminde Arapları kazanmak amacıyla onlara yakınlaşmak için elinden geleni yapmışsa da 1900'den sonra Türklüğe önem vermiş ve kendisinin de hanedanın da ve hatta devlet kurucularının da Türk olduğunu ileri sürmüştür. Onun bu çelişik tutumunu belirleyen baş güç, devletin temelini oluşturan Rumeli ve Anadolu vatandaşlarının kendilerine mahsus yeni bir kimliğe kavuşmaları ve bu kimliğin adını "Türk" olarak belirlemeleridir. "Türk" kimliği ırktan değil, Osmanlı tarihinden ve siyasi kültüründen ve toplum tecrübesinden geliyordu. Rumeli ve Anadolu'da göçler sosyal yapıda değişmeler meydana getirerek tüm yönleriyle bir sosyokültürel ve siyasi entegrasyona ve yeni bir toplumun meydana çıkmasına yol açarken, Araplara yönelik entegrasyonunun siyasi yönleri ağır basıyordu. Zaten Suriye'nin ve Irak'ın bazı bölgeleri haricinde Arap ülkelerine göçmen de yerleştirilmemiştir. Böylece Arap toplumu öteden beri sahip olduğu kültür, dil, sosyal yapı özelliklerini ve fiili yerel otonomisini korumuştur. Ziya Gökalp'in belirttiği gibi Araplar da ayrı bir modern millet olarak oluşmaktaydılar.[58] Sultan Abdülhamid'in yürüttüğü İslamcılık politikası sağlam felsefi temellerden yoksundur. Pratik yönleri ağır basan bu politikanın ana amacı tüm Müslümanları memnun ederek halifenin prestijini yükseltmekti. Mekke ve Medine'de, Irak'ta mukaddes yerleri onarmak, okullarda ibadete önem vermek, Şazeliye, Rifai, Madani gibi tarikatların başkanlarıyla işbirliği yapmak gibi birçok girişim İslamcılığın ana faaliyetleri içinde yer alıyordu.[59] Fakat Abdülhamid halifelik sıfatına öncülük vererek tüm Müslümanların halifesi olduğunu ileri sürmekle beraber, Osmanlıların hem sultanı hem de halifesi olduğunu vurgulamıştır. Zaten saltanat temeli üzerine oturtulmamış bir halifeliğin siyasi gücü olamazdı. Diğer yandan Abdülhamid, Avrupa uygarlığının iyi taraflarını takdir ettiğini belirtmiş, İslam dünyasının dogmatikliğe ve hurafelere karşı Batı'nın açtığı ve kazandığı savaş türünden savaş açmasını önermiştir. Şu da bir gerçektir ki, Abdülhamid döneminde tüm alanlarda meydana getirilen maddi reformlar Osmanlı devletini ve toplumunu kökünden değiştirmiştir. (Bu konuların bazılarını sonra tekrar ele alacağız.) Diğer yandan Abdülhamid'in istibdad (mutlakiyetçilik) rejimini alabildiğine geliştirdiğini ve hatta bir ara onu resmen devlet felsefesi yapmak istediğini de gözden uzak tutmamak gerek. Ayrıca Abdülhamid, merkeziyetçiliği en yüksek seviyeye çıkarmıştır.

Sultan Abdülhamid göçlerle çok yakından ilgilenerek Müslümanların göçlerine öncelik verilmesini önermiş ve göç ve yerleşim politikalarına yeni düzenlemeler getirmiştir. (Bu konu uzun uzadıya tartışılabilir.) Göçler, gerçekten Abdülhamid'in İslamcılık politikasını yakından etkilemiştir. Çünkü göçmenlerin yeni sosyal ortamları ile kaynaşmalarını sağlamak için onlarla ortam arasındaki ortak noktaları ortaya çıkarmak gerekiyordu. (Cumhuriyet Türkiye'sinde Türkiye'nin asıl halkı ile yakın ilişkisi olmayan grupların Türkiye'ye göçmeleri ve vatandaşlığa alınmaları birçok kayda tabi tutulmuştur. Buna karşılık aslı Türk olan veya Osmanlı devleti idaresinde yaşamış Müslümanlar Türkiye'ye göç ederek vatandaş olabilmektedir.)

Sultan Abdülhamid'in, siyasi alanda belki istemeyerek ve bilmeyerek getirdiği en büyük yenilik, ideolojiyi devlete mal etmesi ve devlet eliyle okullarda yürütmesi olmuştur. İdeoloji, siyasi gücü, bilhassa devlet gücünü ele geçirmek veya elde tutmak için kullanılan subjektif bir siyasi silahtır. Abdülhamid, Osmanlı devleti içinde birliği ve Müslümanların aynı doğrultuda düşünmelerini sağlamak için dini bir ideoloji olarak kullanmıştır. İdeolojinin, maddi (yani siyasi) yönü güçlü olduğu için kullandığı her aracı (din dahil) siyasileştirme yani dünyevileştirme kabiliyeti vardır. Böylece Sultan, İslamiyeti bir ideoloji olarak kullanınca Müslümanların dini bilincini siyasi bilince dönüştürmüş ve Müslüman dini kimliğine diğer tüm kimliklerin üstünde siyasi bir kimlik biçimi vermiştir. Bu arada zaten toplum dini cemaat şeklinde ortaya çıkıp siyasi bakımdan bilinçlenince modern anlamı ile ulus (millet) biçimine bürünmeye yüz tutmuştur. İslamcılık, Osmanlılıkla birleşince etnik köken vs. farkların üstünde yeni bir modern kimlik, ulusal bir siyasi kimlik yaratmıştır. Burada şüphesiz dinin dünyevileşmesi gibi yeni bir sorun ortaya çık-

57 Engin D. Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", *Palestine in the Late Ottoman Period*, (Haz. D. Kushner. Leiden 1986), s. 74-89.

58 Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki hükümetlerinin Osmanlı birliğini koruma politikasını savunmasına rağmen Osmanlı devletinin iki milletten, yani Türk ve Arap milletlerinden oluştuğunu ileri sürmüştür. Bu ilginç görüşün tartışması için bkz. Karpat, *The Politicization of Islam*, bölüm 15-17.

59 Bu konuda, Cezmi Eraslan, Azmi Özcan, Gökhan Çetinsaya, Tufan Buzpınar ve diğer araştırıcıların yayımlanmış çalışmalarında geniş bilgi vardır.

maktadır ki modernleşmenin bir anlamı da budur. Modernleşmenin diğer bir ismi muasırlaşmak (çağa uymak) olduğuna göre, buna dünyevileşmek demek de doğrudur. Ahireti esas alan dini görüşün dünyevileşmesi başlı başına bir devrimdir. Böylece din çok kapsamlı geleneksel anlamının yanında dünyevilikle yeni bir boyut almaktadır. Artık Osmanlı yalnızca bir hanedanın değil aynı zamanda bir ülkenin ve bir ulusun da ismidir. Müslüman olmak, İslamiyeti kabul etmek ve tüm Müslümanların paylaştığı birçok geleneği ve kültürü paylaşmanın yanında yerel ve tarihsel ayrılıkların bilincini kabullenmeyi de gerektirmektedir. (Ziya Gökalp bu konuları ele almaya kalkıştığı zaman hem İslamcıların hem de Batıcıların hücumuna uğramıştır. Gökalp'in hatası konuyu tarihe dayanarak tümevarımsal [endüktif] şekilde incelememesi ve yeni sosyal siyasal değişmeyi kendi ortamının koşullarına göre ele almamasıdır. Bunun yerine Gökalp Batı teorilerini kendi toplumuna tatbik etme yolunu tutmuştur.)

Türk ismi Anadolu ve Rumeli'nin birçok yerinde yaşayan köylülerden, aşiretlerden çok, devleti elinde tutan elitlere ve onların konuştukları dile verilen bir isimdir. Ziya Gökalp daha sonra Türk ismini millete mal edecektir. (Gökalp'in metodolojisini ilerde tekrar ele alacağız.) Yine Abdülhamid devrinde evvelce ortaya çıkan ve Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* piyesi ile ideolojik ifadesini bulan vatan, yani toprak esasına dayanan devlet kavramı genelleşme ve toplum kültüründe kökleşme yolunu bulmuştur. Vatan, yalnızca insanların üstünde yaşadıkları topraklar demek değildir, bilhassa bu topraklara olan bağlılığı ve onun uğrunda yapılacak fedakârlığı da kapsamaktadır. Bu yeni anlamı ile vatan kavramını eski Osmanlı'da bulmak imkânsızdır. Eskiden insanlar din ve padişah için savaşa giderler ve onların uğruna kendilerini feda ederlerdi. Şimdi Osmanlılar, Namık Kemal'in piyesinde belirttiği gibi milletin üzerinde yaşadığı toprak, yani vatan için feda olurlar. Namık Kemal aslında toplumda mevcut olan birçok dini, psikolojik eğilimi ve duyguyu birleştirerek vatana bağlılık ve sadakat üzerine kurulmuş yeni politik bir duygunun, yani vatanseverliğin kaynağını yaratmıştır. *Vatan yahut Silistre* piyesindeki kahramanlar, Osmanlı devletinin çeşitli bölgelerini ve geleneklerini temsil eden bu yeni Osmanlı milletini oluşturan vatansever Müslümanlardır. Göçmenler bu milletin ayrılmaz bir parçasıdır. (Piyesin kadın kahramanı Zekiye, Rumeli kıyafetindedir. Abdullah Çavuş Anadolu Türk tipini temsil eder.) Daha evvelce de kısaca belirttiğimiz gibi, Abdülhamid'in ilk devirlerde geliştirmek istediği biçimde ümmet-millet kendi diyalektik gelişmesiyle yerini dünyevi siyasi millete bırakmıştır.

Yeni Orta Sınıflar ve Birey-Devlet İlişkilerinin Değişimi

Klasik Osmanlı devletinde orta sınıflar (bunlara eski terimle tabaka demek daha doğrudur) genellikle devletin emrinde veya bizzat devlet hizmetinde çalışıyorlardı ve devletin kontrolü dışında sosyal, ekonomik ve kültürel bir varlık gösteremiyorlardı. Devletin toplumu ve kültürü kontrol etmesi, geniş çapta ekonomiyi ve toprak rejimini kontrol etmesine bağlıydı. Loncalar, gedikler vs. aracılarla devlet, şehirlerin üretim sistemini hem kontrol ediyor, hem de vergilendiriyordu. Tımar sistemi ise hem arazi mülkiyetinin devlet elinde kalmasını sağlayan, hem de vergilerin toplanmasını kolaylaştıran ve bu arada arazinin birkaç toprak sahibinin elinde toplanmasını engelleyen birinci derecede bir silahtı. (Tımarın askeri yönlerini bir yana bırakıyoruz). Eski tımar sisteminin 16. yüzyılda yok olmasına rağmen, devlet, çiftlik, malikâne vs. sistemlere başvurarak eskiden olduğu gibi arazi ve dolayısıyla toplum üzerindeki kontrolünü 19. yüzyıla kadar sürdüregelmiştir. Devleti temsil eden idareci kadronun ana amacı, ekonomik gücün devlet kontrolü ve arzusu dışında birkaç kişinin veya bir grubun elinde toplanmasını engellemekti.

Başta sultan olmak üzere idareci kadro, ekonomik güce sahip olanların bu gücü siyasi ve askeri güce dönüştürerek devlete hâkim olmak isteyeceklerini pek iyi biliyordu. Devlet ricali ise mal ve mülk toplamakta serbestti. İmaret usulü ve ölen veya idam edilen devlet büyüklerinin mallarının müsadere edilmesi, mal varlığının bir elde toplanmasını ancak kısmen önleyebiliyordu. 19. yüzyılda devlet ricalinin korkuları gerçekleşmiştir. Daha evvel belirttiğimiz gibi, 19. yüzyılda modern anlamda pazar ekonomisinin Osmanl devletine girmesi ve Avrupa'nın, Osmanlı topraklarını hem hammadde kaynağı hem de kendi sınai mallarını satacağı bir pazar haline sokması, Osmanlı ekonomik ve sosyal sistemini kökünden sarsmıştır. Avrupa kapitalizmi her şeyden evvel üretimin ve dağıtımın serbest olmasını istemiştir. Osmanlı devleti, gelişmemiş olmakla beraber her zaman bir pazar ekonomisine sahip olmuştur. Fakat devlet bu ekonomiyi değişen dünya koşullarına uydurmak için, bilhassa Köprülüler zamanında yapılan bazı girişimler bir yana bırakılırsa, hiçbir zaman köklü bir gayret göstermemiştir. Gayret göstermek demek devletin her şeyden evvel ekonomiyi kontrol etmekten vazgeçmesi demekti. Ekonomiyi kontrol ise devlet elitlerinin siyasi güçlerini korumala-

rının ana koşuluydu.[60] Bugün Türkiye'nin ekonomik alanda çektiği en büyük sıkıntı, devletin anahtar noktalarına yerleşmiş kimselerin, ekonomiyi kontrol sayesinde elde ettikleri siyasi güçlerini (ve kişisel çıkarlarını) kaybetmemek için gerçek anlamda ekonomik reformdan kaçınmalarıdır. Bunun güzel bir örneği ise bu satırlar yazılırken (20-24 Şubat 2001)Türkiye'nin geçirmekte olduğu ekonomik bunalımdır. Bu bunalımı orta derecede ekonomi eğitimi görmüş dürüst herhangi bir idareci önleyebilirdi; bunun için sırtında her şeye hâkim mutlak devlet geleneğini taşımaması yeterliydi. Partilerine eski derebeyler gibi hâkim olan liderler, şeklen halktan oy almalarına rağmen aslında güçlerini elitlerden, yani devlet etrafında kurulmuş sosyal sınıftan almaktadırlar.

19. yüzyılda devlet 1858 Arazi Kanununamesi'yle eski toprak rejimini kısmen değiştirerek arazi üzerindeki kontrolünü devam ettirmek istemişse de başarı sağlayamamıştır. Yüzyılın sonunda toprak mülkiyeti geniş çapta bireylerin eline geçmiştir. Çok köklü bir değişim olan bu olayın üzerinde burada fazla durmayarak yalnızca sonuçlarını kısaca ele almak istiyoruz. Osmanlı ekonomik tarihini inceleyenler Avrupa sermayesinin Osmanlı devletinde gayrimüslimlerden oluşan bir ticari burjuva yarattığını ileri sürmüşlerdir. Bu burjuvazinin ana görevi, hammaddeyi üreticiden toplayarak Avrupa'ya satmak ve Avrupa'nın sınai ürünlerini de kendi ülkesinde pazarlamaktı.[61] Bu görüşe göre Müslüman Osmanlılar ticaretle uğraşmıyordu, çünkü bu konuda ünlü Charles Issawi'ye göre onların ne kabiliyetleri ne de tecrübeleri vardır. Onun için de yalnızca ya bürokraside veya ziraatte çalışmaktadırlar. Bu yanlış görüşün temelinde yatan ana hata, Osmanlı ekonomik-sosyal gelişmesini gerçekçi biçimde ele alınmayarak başka ülkelerin gelişmelerini esas alan teorilere ve ideolojilere uydurma gayretidir. Osmanlı devletinde toprak mülkiyeti –yabancılara toprak sahibi olma hakkı 1867'de verildiği halde– yine de geniş çapta Müslümanların elinde toplanmıştır. Kasaba ve şehirlerde çok kâr getiren ticari mesleklere girmek için köylerini terk eden Rumların ve Ermenilerin arazilerini Müslümanlar işletiyor, satın alıyor veya onlara el koyuyorlardı. Bu nedenlere, gayrimüslimlerin ziraati terk etmeleri, Rusya'ya göç etmeleri ve uzun süreli savaşlar da eklenince 19. yüzyılda Osmanlı devletinde sürülüp ekilebilen arazinin hemen hemen % 50'sinin neden işletilmediği de kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Daha evvel belirttiğimiz gibi, Kafkasya'dan ve Balkanlar'dan gelen göçmenler bu boş arazilere yerleştirilmiştir. Onlara verilen arazi, ki milyonlarca dönüme ulaşıyordu, mülk olarak verilmişti veya az zaman içinde mülke dönüştürülmüştü. Böylece sonunda göçler zirai üretimin artmasının baş nedeni olmuştur. Ancak Müslümanlardan oluşan çiftçi kitlenin gelir dağılımından gerekli payı alamadıklarını söylemek gerek. Fakat bu durum ziraat alanında çalışan tüm Müslümanlar için geçerli değildir. Her ne kadar zirai ürünlerin toptan satışı ve dış ülkelere ihracı gayrimüslim tüccarların elinde toplanmışsa da bu ürünleri köylüden alıp gayrimüslim toptancıya satanların büyük çoğunluğu çeşitli kökenlerden Müslümanlardan oluşmaktadır. Başka bir deyimle, 1860'lardan sonra doğrudan doğruya zirai üretimle ilgili bir sermayenin bir Müslüman orta sınıfın elinde toplanmaya başladığını söylemek mümkündür. Ziraatta sermaye artışını vergi durumu açıkça göstermektedir. 19. yüzyıl sonunda aşar olarak toplanan verginin 1840-50 yıllarına kıyasla üç misline çıktığı göz önünde tutulursa, zirai üretimde büyük bir artışın olduğu, bu artışın sermaye oluşturduğu ve zirai üretimi kontrol eden kasaba eşrafının elinde biriktiği aşikâr hale gelecektir.[62] Böylece Osmanlı devletinde 19. yüzyılın ikinci yarısında mülkiyet esasına ve zirai sermayeye dayanan ve çoğunlukla Müslümanlardan oluşan yeni bir sosyal grup ortaya çıkmıştır ki biz buna yeni orta sınıf veya küçük ziraat burjuvazisi demekteyiz. Bunların arasında önemli sayıda göçmen de vardır. Bu grubun gerçek anlamda bir sosyal sınıf olduğunu ileri sürmek olanaksızdır; çünkü bu mülk sahibi kimseler mevkilerinin ve çıkarlarının siyasi bilincine sahip olamadıkları için kendilerini her şeyden evvel devletin sadık kulu ve cemaatin (dini toplumun) bir üyesi olarak görmektedirler. Bununla beraber, bu grubun devletle olan ilişkilerinde önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu yeni orta sınıf (tabaka), devlet kendi çıkarlarını yani mülklerini güvenceye aldığı ve işlerini desteklediği sürece ona destek olmaktadır. Devlet ters yönde hareket ederse, yani

60 Güneydoğu Anadolu'da ve Arap ülkelerinde tımar rejiminin uygulanmadığını biliyoruz. Bu bölgelerde merkezi devletin yerli eşrafla işbirliği yaptığı ve Bosna'nın önemli bölümünde tımardan oldukça farklı başka bir sistem uygulandığı bilinmektedir.

61 Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913* (Londra 1987). Ayrıca bu konuda Reşat Kasaba ve Çağlar Keyder'in çalışmalarına bakınız.

62 Yeni bir Osmanlı orta sınıfının ekonomik ve sosyal temellere dayanmadığını iddia eden "sosyolojik" bir yaklaşım için bkz. Fatma M. Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire* (New York, 1996). Bu çalışma Batı modelini izlemeyi hedeflediği halde, sonunda Türk bürokratik burjuvazisinin gayrimüslim burjuvaziyi yok ettiğini ve böylece ekonomik bakımdan Türkiye'nin dünya ekonomisinden dışlandığını iddia etmektedir. Halbuki durum çok farklıdır.

kendi idareci kadrosunun çıkarlarını sağlamak amacıyla bu zirai orta sınıfın güç kaynağı olan mülklerini ellerinden almaya kalkışırsa bu mülk sahiplerinin devlete direnmekten geri kalmayacakları aşikârdır. Âyanların 1768-1831 tarihleri arasında nasıl meydana çıktıkları ve neden ve nasıl yok edildikleri incelenirse ileri sürdüğümüz görüşlerin doğruluğu kendiliğinden ortaya çıkar. Zaten bunun en yakın örneği 1945 sözde Toprak Reformu Kanunu'na karşı oluşan direniştir.[63] Osmanlı devletinin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi tarihini bu orta sınıf tayin etmiştir. Bu sınıf tüm alanlarda, bazen devlet kadroları ile işbirliği yaparak, bazen onlarla çatışarak toplumu yavaş fakat önü alınamaz bir değişikliğe götürmüştür. Bu orta sınıfın ortaya çıkışında ve gelişmesinde göçmenler, yerleşim bölgelerine ve gelişme seviyelerine göre önemli roller oynamışlardır.[64] Göçmen elitlerin ve zenginlerinin şehir ve kasabalara yerleştiklerini, göçmenlerin toplum içinde daha yüksek sosyal bir mevki elde etmek için kabiliyetlerini geliştirdiklerini ve girişimciliğe önem verdiklerini daha evvel belirtmiştik. Ayrıca mevcut siyasi gelenekler ve ortak kültür ve din sayesinde göçmenlerin yerleştikleri yerlerde yaşayan halk ile oldukça kolay uyum sağladıklarını da dile getirmiştik. Ancak göçmenle yerli halkın çabuk kaynaştığı yerlerin bilhassa şehirler ve kasabalar olduğunu ve yeni toplumun ve kültürün bu yörelerde ortaya çıktığını tekrar vurgulamak yerinde olur. Bu koşullar altında oluşan bu yeni Osmanlı orta sınıfı, cemaat ruhlu kasaba ve köy halkının geleneksel kültürünü paylaşırken, aynı zamanda kendine has rasyonel, yani akılcı bir yaklaşım ve dünyevilik de göstermiştir. Din, yani İslam karşısında da bu orta sınıfın kendine mahsus akılcı bir tutumu vardır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Nakşibendiliğin (Halidi kolunun) nasıl akılcı bir değişime uğradığı ve bu yeni Nakşibendiliğin bu orta sınıf arasında nasıl kök saldığı göz önünde tutulursa, Anadolu'nun ve Rumeli'nin ne türden derin bir sosyal ve entelektüel devrim geçirdiği kendiliğinden ortaya çıkar. Hatta bir adım daha ileri gidilerek Kafkas ve Rusya göçmenlerinin bu yeni anlamda Nakşibendiliğin Türkleşmesinde, genelleşmesinde ve halkçı bir boyut almasında önemli rolleri olduğu gözlenebilir. Çok önemli ve çokyönlü olan bu konuyu burada bırakmak istiyoruz. Bu yeni orta sınıf, gerektiğinde, kültür ve görüşlerini paylaştığı kasaba ve köy halkı ile beraberce "millet"in bir parçası olduğunu iddia ederek onların adına siyasi fikirler ileri sürmekten de geri kalmamıştır. İdari reformlar sayesinde kurulan vilayet ve belediye meclislerinin idare kurulu üyeleri genellikle bu mal sahibi Osmanlı-Müslüman orta sınıfa mensup kimselerden oluşmuştur. 1876-78 Mebusan Meclisleri üyelerinin birçoğu yine bu orta sınıftan gelmiştir. Sultan Abdülhamid bu Müslüman-Osmanlı orta sınıfının ortaya çıkmasına birçok yönden yardım etmekle birlikte, ona ne hâkim olabilmiş, ne de onu istediği şekilde yönlendirebilmiştir.[65] Mebusan Meclisi'nde ve hatta Birinci Büyük Millet Meclisi'nde yapılan tartışmalar, bu yeni orta sınıfın ideolojik yapısı, felsefesi ve beklentileri hakkında çok iyi bir fikir vermektedir. Ayrıca bu tartışmalarda bu orta sınıfın

63 Toprak Reformu Kanunu olarak lanse edilen bu kanuna karşı çıkanların hepsi CHP'liydi. Fakat liderlik Adnan Menderes'ten ve onu destekleyen toprak sahiplerinden gelmiştir. Ancak Doğu Anadolu'da gerçek büyük toprak sahipleri, yani ağalar sonuna kadar CHP'yi desteklemişlerdir. Çünkü bunlar devlet sayesinde mevkilerini ve nüfuzlarını korumaktaydılar. Onlar ayrıca emirlerinde olan aşiretlerin devlete karşı itaatini sağlıyorlardı. Demokrat Parti'yi oluşturan toprak sahipleri ise modern pazar ekonomisi ve üretim koşullarını arzulamakta idiler. Zaten bunlar entansif ziraatla uğraşan küçük ve orta çapta toprak sahipleridir. Yani kısmen teknolojiye dayanan modern tarımı temsil ediyorlardı.

64 Demokrat Parti kurucularından ve Türkiye'nin ilk sivil Cumhurbaşkanı Celal Bayar Bulgaristan göçmenidir. İsmet İnönü'nün annesi Bulgaristanlıdır. Süleyman Demirel ve Kenan Evren göçmen kökenlidirler. Adnan Menderes'in dedesi de ihtimal Kırım'dan gelmiştir. Atatürk'ün kendisi de göçmendir fakat o hiçbir zaman göçmen-yerli farkı gözetmemiştir. Tam tersine, bölge farkları ve gelenekleri yerine tek milli bir kültür ve kimlik savunmuştur. Birçok bakımdan Atatürk'ün güttüğü dış ve iç politika ile Sultan Abdülhamid'in yaklaşımı ve felsefesi birbirine benzemektedir. Abdülhamid'in İslamcılık yolu ve devlet gücü ile birbirine bağlı bir Müslüman millet yaratmak için çabalamasına karşılık, Atatürk yine devlet gücüne dayanarak modern bir Türk milleti yaratmak yolunu aramıştır. Aslında gerekçeler ve kullanılan dil farklı olmakla beraber ikisinin de amaçları birbirine çok yakındır. İkisinin de hedefi devlete temel olacak güçlü bir ulus millet yaratmaktır. Bu ulusu kuvvetlendirmek için Abdülhamid nasıl Müslüman göçmenlerine Osmanlı devletinin kucaklarını açmışsa, Atatürk de "Türk" göçmenlerini Cumhuriyet Türkiye'sine davet etmiştir. Atatürk milli sınırlar dışında bulunan ve bizimle aynı ırktan ve kültürden olan kimseleri yurda getirerek nüfusumuzu çoğaltmamız ve tümüne müreffeh bir hayat sağlamamız gerek demiştir. Mümkün olursa Rusya'dan ve bilhassa Makedonya ve Batı Trakya'dan göçmen getirilmesini tavsiye eden Atatürk, tekrar Avrupa'ya hücum için sefer tertip etmek düşüncesinden uzak durulması gerektiğini de vurgulamıştır. Andrew Mango, "Reflections on the Atatürkist Origins of Turkish Foreign Policy and Domestic Linkages", *Turkey's New World* (haz. A. Makovsky - S. Sayarı), Washington 2000, s. 10. Amerika'nın kitap tanıtım dergilerinin en önde geleni *The New York Review of Books*'un son sayılarından birinde Türkiye ile ilgili üç kitabı tanıtan ve "Türkiye'nin Gizli Geçmişi" başlığını taşıyan yazısını yazar şu cümle ile bitiriyor: "Ders kitapları ne derse desin Türklerin büyük bir çoğunluğunda hem biraz Atatürk hem biraz Abdülhamid mevcuttur.", *NYRB*, 8 Mart 2001, s. 40.

65 Abdülhamid ile orta sınıf ilişkileri için bkz. Kemal Karpat, "Abdülhamid'in Pan-İslam Politikası Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Kasım 1983.

oğullarının ve torunlarının, neden ve nasıl Abdülhamid'i 1909'da tahttan indirerek, Osmanlı devletinin varlığına son verip Cumhuriyet Türkiye'sini kurdukları çok iyi anlatılmaktadır. Bu temel gelişmeleri dönük noktasına çıkaran ve Osmanlı ve Türkiye devletlerinin mukadderatını hazırlayan yeni entelektüel elitler, bu orta sınıfın içinden çıkmışlardır. Bu yeni elitin çoğu Abdülhamid zamanında kurulan okullarda yetişmiştir. Eğitim sayesinde elit pozisyonu elde etmişler ve toplumu yeni siyasi, ideolojik yöntemlerle yönetme yolunu tutmuşlardır. Modern eğitimin temelinde yatan felsefe, yerli halk ve göçmen çocuklarının birbirine kaynaşmalarını sağlayarak yeni bir idareci kadronun yetişmesini sağlamıştır. Bu yeni elit, geldikleri sosyal köken ne olursa olsun devlet etrafında kümeleşerek eski Osmanlı idareci kadrosunun karşısına çıkmış ve 1908'den başlayarak 1913'den ve 1919'dan sonra siyasi ve sosyal alanlarda bu eski kadronun yerine geçmiştir.

Eğitim Sistemi ve Yeni Elitlerin (Güzidelerin) Doğuşu

Modern eğitimin ana karakteristiği akılcı olmasıdır. Akıla dayanan –soru soran, eleştiren, eşyanın ve olayların nedenleri ve sonuçları arasında bağlantı kuran düşünceyi esas alan– bu eğitim sisteminin Avrupa'dan mı alındığı veya bunun İslamın temeli olan akılcılığa dönüş olup olmadığı konusunu tartışmak yersizdir. İnkâr edilemeyecek bir gerçek varsa o da üç kademeli eğitimi esas gören 1869 tarihli eğitim kanununun Sultan Abdülhamid devrinde yürürlüğe girmiş olduğudur. Bu eğitimin bizi ilgilendiren yönleri şunlardır;

a) Bu eğitim modern, yani akılcıdır ve 19. yüzyılın sonunda geniş çapta devletin denetimine geçmiştir. Devlet (veya devlete hâkim olan kimseler) eğitim sistemine de hâkim olunca, okullar ve ders kitapları yoluyla öğrencilere istediği bilgileri, istediği şekilde vererek aynı düşünce ve görüşe sahip insanlar yetiştirebilmiştir. Abdülhamid, padişaha sadık, itaatkâr ve dine bağlı bir kitle yetiştirmek için çok sayıda okul açmıştır. Aynı okulları İttihat ve Terakki 1908'den sonra, sultanı ve onun istibdadını yermek ve kendi felsefesini yürütmek için kullanmıştır. Okullar aynı görüşe sahip olan ve aynı değerleri paylaşan bir kitle yetiştirebilirler. Bu nedenle, kültürce homojenleşmiş ortak düşüncelere sahip bir tebaaya sahip olmak modern anlamda bir millet oluşturmak için kaçınılmaz bir koşuldur. Demokratik veya demokratik olmayan bir ulus yetiştirmek, eğitim sisteminin siyasi ve felsefi değerlerine ve yaklaşımlarına bağlıdır.

b) Modern eğitim, halka açılınca sosyal mobilite yaratarak toplumun tabanında bulunan birçok kimseye ekonomik, sosyal ve siyasal bakımdan yükselme imkânı vermiştir. Böylece modern eğitim göçmenlere hem sosyal olarak yükselmek için yeni imkânlar yaratmış, hem de onların kendi aralarında ve yerli halkla kaynaşmalarını sağlamıştır.

c) Modern eğitim elitlerin seçimi için yeni ve çokyanlı bir kriter getirmiştir. Böylece modern eğitim, bu eğitimi görmüş kimselerin (veya bu eğitimin temsil ettiği modernizmi savunduklarını iddia edenlerin ve inananların) devlet iktidarını ellerine geçirmelerine hem neden hem de gerekçe olmuştur. Genellikle etkili siyasi elitler devlet yüksek okullarında yetişmiştir. Oysa devlet bu okulları her şeyden evvel kendine eleman yetiştirmek ve topluma hâkim olabilmek için kurmuştu, topluma hizmet etmek amacıyla değil. (Devlet memurlarının vazifelerini "vatana hizmet" olarak görmeleri, tartışılacak bir konudur.)

d) Okullar ve okullarda kullanılan ders kitapları, göçmen, yerli, etnik vs. farkların ötesinde aynı düşüncelere ve dünya görüşüne sahip bir elit kitlesi yetiştirmiştir. Osmanlı devletinin geçirdiği toplumsal değişiklikleri ve siyasi tecrübeleri yeni ve değişik bir açıdan algılayan bu yeni elitlerin kimliği her ne kadar eski isimler altında açıklanmaktaysa da aslında nitelik bakımından bu elitlerin kişilikleri ve kimlikleri eski kimliklerinden çok farklıdır. Kullanılmakta olan Müslüman, Osmanlı ve Türk terimleri eskiye göre farklı manalar taşımaktadır.

Kısaca okul durumunu gözden geçirelim. Abdülhamid'in tahta çıkışında mevcut olan 18.947 ilkokula (mekâtib-i sıbyaniye ve ibtidaiye) 1893'e kadar 9649 okul daha eklenmiştir. Bunlardan 5138 tanesi usul-i cedideye, yani modern eğitime çevrilmiştir. Eskiden cemaatin idaresinde olan okullar Abdülhamid devrinde devlet denetimine alınmış ve her okulda aynı ders kitapları okutulmuştur.[66] Eğitimin amacının, padişaha sadık ve itaatkâr, İslama bağlı ve mutlakiyeti sorgulamadan kabul edecek bir kuşak yaratmak olmasına karşın, akılcı dünyevi bilgiler veren derslerin eğitime girmesi ve hâkim olması sonucunda dünya konularına dönük öğrenciler yetiştirilmiştir. Yüzyılın sonunda Osmanlı devletindeki tüm kasaba ve şehirlerde ve civar köylerin tamamında, bilhassa Rumeli ve Anadolu'da oldukça yüksek sayıda okul bulunmaktaydı. Edirne, Aydın, Adana, Erzurum, Selanik, Bursa, Trabzon, Kosova, Manastır,

66 Mehmet Ö. Alkan, *Ölçülebilir Verilerle Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Modernleşmesi*, doktora tezi, İstanbul 1996, s. 140-1.

Yanya gibi yerlerde 1000 nüfusa isabet eden ilkokul öğrencisi sayısı 120 ile 41 kişi arasında değişirken Basra, Bitlis, Bağdat vilayetlerinde 1000'de 178 ile 34.8 arasında değişiyordu. Önemli olan nokta, ilk modern eğitimin Osmanlı devletinin en alt tabakalarına yerleşmiş olması ve yeni elitlerin yetiştirilmesinde temel olmasıdır. Konumuzu ilgilendiren asıl okullar ise rüştiyeler ve idadilerdir.

Rüştiyeler bugünkü ortaokul ve lise arasında bir yere sahipti. İdadiler üst lise sınıfları ve birinci ve hatta ikinci yıl üniversite eğitimine tekabül ediyordu. İdadilerin üzerinde olan sultani okulların sayısı önemsizdir; onların da üzerinde, üniversite düzeyinde, en üst derecede elit yetiştiren meslek okulları (hukuk, maliye, tıp, ziraat vs.) bulunmaktadır. Ayrıca sivil okullar gibi askerî rüştiyeler (34 kadar) ve Harp Okulu ile Abdülhamid zamanında kurulan Erkân-ı Harbiye vardır. Böylece Osmanlı tarihinde devlet, okul yoluyla kademeli olarak yeni bir elit grubu yetiştirme yolunu tutmuştu. Rüştiyeden meslek okullarına kadar tüm Osmanlı orta ve üst derece okullarına kayıtlı öğrenci sayısı yılda yaklaşık doksan ve yüz bin öğrenci arasındadır ki bunların büyük bir kısmı daha sonra idareci sınıf yani elit sayılan tabakayı oluşturacaktı.[67] Ana amaç, devlete, yani devleti oluşturan yaklaşık yüz bin kişilik (Abdülhamid devri sonu) bürokrasi kadrosuna adam yetiştirmektir. Bunun dışında kalan okumuş "efendiler", entelektüel (münevverler-aydınlar) tabakayı oluşturacaklardır. 18. yüzyıla kadar adalet, güvenlik, vergi gibi ana devlet fonksiyonlarını yerine getirmekle görevli bürokrasi, 19. yüzyılın sonunda artık eğitim, sağlık, taşıma, tarım gibi birçok alanda da pratik hizmet vermek zorunda kalmıştır. Otoriteyi ve devleti temsil etme yetkisini hizmetten çok üstün tutan bürokrasi, yeni elitlerin baş temsilcisi olmuştur. Sivil olan bu bürokrasi kendini aydın grubunun bir parçası saymaktadır. Böylece devleti temsil etmek, düşünce akımlarına önderlik etmek ve nihayet sözde "halka hizmet" gibi fonksiyonlar bu yeni bürokrat-aydın sınıfın elinde toplanmıştır. 19. yüzyılın sonunda askeri elit sınıfın mensupları yani subaylar, gördükleri mesleki eğitim ve kendi okullarında kullanılan ders kitapları sayesinde sivil elitlerden profesyonel bakımdan ayrılmakla beraber, hem ideolojik ve sosyal köken, hem de çocukluklarında halk kültürüne aşina olmaları bakımından birbirlerine yakındırlar. Bu yeni elitler 20. yüzyılın başlarında ortak iki ana düşünce etrafında birleşmektedir; modernlik (muasırlaşma) ve milliyet. Bizi burada ilgilendiren ana konu milliyetin anlamı ve kapsamıdır. Hemen şunu belirtmek gerekir ki bu milliyet terimi her şeyden evvel yeni bir siyasi kimlik ifadesidir. Milliyet konusu, 1850'den sonra kapitalizmin girmesi, göçlerin çoğalması, ulaşım imkânlarının artması ve diğer sosyoekonomik güçlerin etkisiyle meydana gelen yeni sosyal yapının kendine yeni bir toplumsal kimlik aramasını ifade eder. Daha evvel belirttiğimiz gibi bu yeni sosyal yapının ortaya çıkışı, Osmanlılığın yarattığı siyasi çerçeve içinde (Osmanlı milleti çerçevesi içinde) oluştuğu için oldukça serbest, yani diyalektik bir biçimde kendi özüne uygun gelişme imkânını bulmuştur. 18. yüzyıla kadar Osmanlı toplumunun geçirdiği derin değişiklikler hanedan devleti (Devlet-i Âli-i Osmani) mihveri etrafında döndüğü için devletin temelinde yatan insanların kültürleri ve kimlikleri devlet seviyesinde ifade imkânı bulamamıştı. Osmanlılık ise siyasi bir kimliktir ve milletin kimliğini ifade etmektedir. Osmanlılık hakkında evvelce söylediklerimizi vurgulamak için şu ana noktaları tekrarlamamız gerekiyor: Osmanlılık kavramı din ve dil farkı gözetmeksizin bir Osmanlı milleti yaratma amacını güdüyordu. Hıristiyanlar, Osmanlılık kavramını kendilerinin asimilasyonunu hedef alan ideolojik bir tuzak olarak gördükleri için hiçbir zaman Osmanlı olmayı gerçek anlamda kabul etmemişlerdir. Kabul edenler çıkarlarını ön planda tutan zengin fakat küçük gruplardı; Bulgaristan'da çorbacı olarak bilinen toprak sahipleri, İstanbul'un zengin Rum ve Ermenileri (amira eşrafı) gibi. Müslümanlar ise Osmanlılığı Müslümanlığın bir parçası olarak benimsemişlerdir. Bu benimseyişin II. Abdülhamid'in İslamiyet ideolojisini yaygınlaştırmasını çok kolaylaştırdığını ve Osmanlı-Müslüman ümmetini bir Osmanlı-Müslüman milleti haline dönüştürerek siyasileştirdiğini belirtmiştik. Ortaya çıkan din kökenli bu "milli" Osmanlı-Müslüman toplumunun, tarihi koşullar nedeniyle Rumeli'de ve Anadolu'da kısa zaman içinde bir Müslüman Türk topluluğuna dönüştüğünü söylemiştik. Arapça konuşulan ülkelerde ise, (bilhassa Arabistan, Mısır, Sudan gibi yerlerde), Arap kimliği hâkim hale gelmiş ve bir Arap milleti oluşmaya yüz tutmuştur. Başka bir deyimle, bu yeni kimlik din birliğine dayanmakla beraber onun çok ötesinde, siyasi gücünü ortak tarihi tecrübe, siyasi kültür ve dilden alan bir kimliktir. Osmanlılık ve Müslümanlık, Arapları ve Türkleri bir araya getirmeye çabalarken, tarihi tecrübe, dil, yaşayış biçimleri, gelenekler, anlayış vs. onları siyasi bakımdan birbirinden ayrı tutmuştur.

Rumeli'de ve Anadolu'da doğan bu yeni toplu-

---

67 Mehmet Ö. Alkan, *agy* s. 174.

mun, siyasi anlamda "milli" bir kimlik kazanması için koşullara uygun bir ideolojiye ve bu ideolojiyi yayacak bir eğitim sistemi ile bürokrat-entelektüel bir kadroya ihtiyacı vardır. Bir bakıma bu elitlerin görevi, tarihin ve sosyopolitik gelişmelerin ortaya çıkardığı bu siyasi varlığa, yani "millete" bir isim vermektir. Ziya Gökalp, bu eski Osmanlı-Müslüman topluluğunun göçler ve sınıflaşma ile temelinden bir yapı değişimine uğradığını çok iyi sezmiş, fakat onu ne anlayabilmiş ne de doğru olarak tanıtmıştır. Olayların gelişimini kendi öz tarihi çerçeveleri içinde incelemek ve bu yeni anlamda siyasi milletin doğuşunu kendi özel koşulları içinde incelemek yerine Gökalp, Batı sosyolojisinin kalıplarını bu gelişim üzerine geçirivermek yolunu tutmuştur. Gökalp'in ileri sürdüğü teori şu idi: Nasıl ki Roma İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra birçok millet ortaya çıkmışsa, suni bir kalıp olan Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra da, uzun süre kimliği tanınmamış olan Türk milleti tekrar ortaya çıkmıştır. Etnik kimliği "milli" kimlikle bir tutan bu görüş, sağlam bir temelden mahrumdur. İdeolojik çekiciliği fazla olan bu teori, günün siyasi ihtiyaçlarına uygun olmakla beraber hem tarihi gelişmelerin hem de sosyokültürel gerçeklerin dışında kalıyordu. Gerçekten yeni modern bir Türk ulusu ortaya çıkmaktaydı. Fakat bu ulus İslam öncesi dilini, bazı geleneklerini ve ismini sinesinde muhafaza etmekle beraber hem iç hem de dış yapısı itibariyle yeni bir varlıktı ve temelinde Rumeli-Anadolu Osmanlı-Müslüman cemaati vardı. Aslında elitler toplumun kimliğini değil kendi sosyokültürel kimliklerini tarif etme çabasındaydılar. Tarihi, olduğu gibi değil de günün *siyasi ihtiyaçlarına göre yorumlamak bir bakıma doğaldır.* Tanımı elitler yapmaktadır. Toplumun alt kısmında, yani köylerde, kasabalarda hatta şehirlerin dış mahallelerinde yerleşmiş yerli ve göçmen halk (bir kuşak sonra göçmen çocukları "yerli" halktan ayrılamaz hale gelir) arasında kaynaşmanın yavaş olmasına karşılık, elitler arasındaki kaynaşma okullar ve ders programları sayesinde hem hızlı hem de oldukça derin olmaktadır. Elitler kendi kimliklerini okulda belirleyince bunu alt tabakalara yayma yolunu aramışlardır. *Yeni toplumun kimliğini tayin ve tarif etmek* ve sonra da okullar aracılığıyla toplumun alt kısımlarına bunu tanıtmak elitlerin vazifesidir. Bu yeni kimlik daha 1890'lardan beri "Türk" olarak tanıtılmaya başlanmıştır. Bu kimlik her şeyden evvel okullarda oluşmuştur.

Elitlerin düşünce ve ideolojik tutum bakımından yetişmelerinde ve bu yeni kimliğin yayılmasında, kullanılan ders kitaplarının içeriğinin ve bilhassa okullardaki sosyalizasyonun birinci derecede rolü olmuştur. Ancak ders kitaplarının, belirli görüşlere ve ideolojik eğilimlere göre hazırlanmalarına rağmen, kimlik yaratmanın tek aracı olduğunu söylemek imkânsızdır. Her insan topluluğu, okullardan, fikir kulüplerinden tutunuz da hapishanelere kadar kendine has sosyalizasyon (karşılıklı konuşmalar, gizli kitaplar okuma, dedikodular, yazışmalar, vs.) metotları izleyerek yeni bilgiler üreten, kendine sunulan bilgileri değerlendiren, kabul eden veya reddeden ve sonunda resmi makamların ürettikleri teorilerden çok farklı sonuçlar yaratan kolektif bir düşünce mekanizmasına sahiptir. Bu olguyu Abdülhamid döneminde çok açık olarak görmek mümkündür. Bu devirde ders kitapları padişaha, devlete, dine ve geleneklere bağlılığı ön plana çıkarmasına karşılık, sosyalizasyon, öğrencilere Abdülhamid'i müstebit, gerici bir hükümdar olarak tasvir etmekteydi. Öğrencilerin ve entelektüellerin önemli bir kısmının, hatta birçok din adamının Abdülhamid hakkındaki imajı, onun müstebit bir hükümdar olmasıydı. Şunu da belirtmek gerekir ki, devlet ve hanedan geleneklerine bağlılığı ön planda tutmalarına karşın, tutucu (muhafazakâr) bir elit grubunun düşünce şekli de derin bir değişim geçirmişti. Daha evvel belirttiğimiz gibi Nakşibendilik modern-milli ve akılcı bir şekil alarak Ziauddin Gümüşhanevi ve sonra da Said-i Nursi ile dünyevileşme ve "millileşme" yolunu tutmuştur. Şüphesiz ki 19. yüzyılın sonunda yazıları en çok okunan, milliyet kavramını yurtseverlikle birleştirerek hem modernist ve hem de muhafazakâr elitleri aynı kimlik altında birleştiren Namık Kemal olmuştur. Modernistlerin Namık Kemal'in hürriyet düşüncesini *vatanseverliğin kaçınılmaz şartı olarak görmelerine* karşılık, muhafazakârlar vatanseverliğe din sevgisinin bir ifadesi olarak bakmışlardır. (İki grubun görüşleri birbirine çok yakındır; zira, kendilerini aynı vatanın –toprak esası üzerine kurulmuş vatanın– parçası, savunucusu olarak görmüşlerdir.) Sanki modernistlerle dinciler ***Hubb-ul vatan min el iman*** (Vatan sevgisi imanın bir parçasıdır) hadisini kabul etme konusunda anlaşmışlardır. Sultan Abdülhamid ise 1908'e kadar vatan sevgisini halifeye sevgi ve itaat *olarak görmüş, milliyetçiliği mahkûm etmiş, fakat* ondan sonra o da Namık Kemal gibi vatan sevgisinin vatana ait olduğunu kabul etmiştir. Eğer 1860-1918 arasında yayımlanmış edebi ürünler objektif olarak incelenirse Cumhuriyet kuşaklarının fikir yapısının, dünya görüşünün ve nihayet kimliğinin edebiyat alanında oluşmuş olduğu görülür. İbrahim Şinasi'den Ahmet Mithat Efendi'ye kadar yetişen şairler ve yazarlar bu yeni toplumun düşüncelerini, duygularını ve

beklentilerini dile getirmişlerdir.[68] Bilhassa Ahmet Mithat Efendi bu yeni kimlik konusuna *Üss-i İnkılab* adlı eserinde çok yakından dokunmuştur.[69] Biz bu dönem edebiyatına bir süre "Osmanlı" dedikten sonra bugün onu Türk edebiyatının temeli ve ayrılmaz bir parçası olarak görmekteyiz (hem de Osmanlı'yı inkâr ederek). Bu yeni toplumda beliren yeni kimliğin adı neydi? Konunun en tartışmalı ve bölücü yanı budur, çünkü 19. yüzyılın sonunda bu yeni kimliğe verilen isim "Türk"tür ve elitlerin ezici çoğunluğu bu ismi kullanmıştır.

Avrupa'da 18. yüzyılda –ve hatta daha önce– ortaya çıkan modern devletler ve kimlikleri onların kullandıkları dile göre adlandırıldığı için Avrupalılar da Osmanlı devletini genellikle Türkiye olarak isimlendirmişlerdir. Osmanlı devletinin kurucuları Türk asıllı olmalarına rağmen devleti eski Müslüman geleneklerine uygun olarak hanedan devleti olarak kurmuşlar ve Osmanlı olarak adlandırmışlardır. Tanzimattan sonra hanedan isminin Osmanlılık ideolojisi yoluyla ortaya çıkmakta olan yeni topluma verilmiş olmasına karşın, bu yeni toplumun, başka türden bir yapıya ve kimliğe sahip olması nedeniyle hanedan devleti kavramıyla uyuşmadığını belirtmiştik. Osmanlı devletinin dili her zaman Türkçe olmuştur. Her ne kadar Osmanlıca ve Türkçe'yi iki ayrı dil olarak görenler varsa da, Osmanlıca (devlet elitlerinin dili olmakla beraber) aslında Türkçe'dir. Ziya Gökalp Osmanlıca'yı halkın konuştuğu dilden farklı, idareci elitin dili olarak görmüşse de bu ayırım temelsizdir. Çünkü 19. yüzyılda devlet dili ile halk dili gazeteler ve edebiyat sayesinde birbirine çok benzer olmuştur. Bununla beraber 19. yüzyılın sonlarında kullanılmaya başlayan "Türk" terimi yalnızca devletin dilini değil aynı zamanda ortaya çıkmakta olan yeni toplumun kimliğini de ifade etmektedir. 1870'ten sonra halka mal olmaya başlayan Türkçe, dil olarak ne eski devlet Osmanlıca'sıdır, ne de halkın dilidir; onların birleşiminden oluşan, devlet müdahalesine lüzum görmeyen ve yeni bir şekil ve varlık kazanan modern bir Türkçe'dir. Türk ismi ise köylerde, aşiretlerde yaşayan, etnik bakımdan yalnızca Türk kökenli kimselere değil, demografik kaynaşmanın sonucunda ortaya çıkan yeni topluma verilen isimdir. Elitler, etnik kökenleri ne olursa olsun (hatta evlerinde kendi dillerini konuşmalarına rağmen, ki bu genellikle ancak bir veya iki kuşak için geçerlidir) kendilerini bu yeni anlamda Türk kimliğine sahip olarak görmüşler ve ona öncelik vermişlerdir. "Türk", her şeyden evvel yeni okullarda yetişen Müslüman Osmanlılardan oluşan elitlerdir ve onlar sosyal ve etnik kökenlerinin bazı farklar göstermelerine karşılık ideoloji ve kimlik bakımından birbirinden farksız yeni bir toplumun liderleri durumundadırlar. İdeoloji bakımından eğilimleri Batıcı veya muhafazakâr olsa da bu elitler kendilerini modernist, yani muasırlaşmayı kabul etmiş dinamik bir devletin ve toplumun parçası olarak görmektedirler. Daha derine inilirse, bu modern "Türkleri" oluşturan psikolojik temellerin Osmanlılığa ve Müslümanlığa dayandığı görülür. Ancak onlar için Osmanlılık artık hanedanı değil, halen veya eskiden Osmanlı sınırları içinde yaşayan Müslüman halkı ve bu halkın oluşturduğu yeni toplumu tanımlamaktadır. Yeni Türk terimi, çok eski olmakla beraber, içeriği bakımından eskiden "Türk" terimi içinde mevcut olmayan birçok siyasi ve kültürel değeri kapsayan yeni boyutlara sahip yeni bir terim ve ulusal bir kavramdır.

Biz burada Orta Asya'ya kadar varan etnik Türk kökenlerini bir yana atmıyoruz. Ancak 19. yüzyılda ortaya çıkan yeni toplumun ve milletin, bu eski unsurları da içine almakla beraber, aynı zamanda çağına uymaya çalışan çok değişik modern bir siyasi varlık olduğunu vurgulamak istiyoruz. Bu yeni milletin etnik bakımdan Türk olmayan birçok grubun geleneklerini, kültürlerini ve hatta dillerinin bir kısmını da kapsadığı bir gerçektir. Bu yeni milletin en güzel tanımı, Misak-ı Milli kavramıyla yapılmıştır:

> Bu mütareke hattı içinde dinen ırken ve aslen müttehit yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ve fedakârlık hissiyle meşhum hukuk-ı ırkıye ve içtimaiyeleriyle şerait-i muhitiyelerine tamamıyle riayetkâr Osmanlı İslam ekseriyetiyle meskûn bulunan aksanun heyet-i mecmuası hakikaten veya hükmen hiç bir sebeble tefrik kabul etmez bir küldür.[70] (Burada "kültür" terimi "millet"e tekabül eder.)

---

68 Bu konuda Ahmet Mithat Efendi'nin 200 kadar kitabı ile çıkardığı *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi, tüm sayfaları dahil, çok sıkı bir incelemeye muhtaçtır. Edebiyat yeni doğan toplumun hem fikir hem de duygu mimarıdır. Ondan evvel gelen Şinasi, Namık Kemal v.s. milletin dış yapısını hazırlamış, Ahmet Mithat içini tamamlamıştır. İnci Enginün, "Turkish Literature and Self-Identity: From Ottoman to Modern Turkish", (der.) Kemal H. Karpat, *Ottoman Past and Today's Turkey*, Leiden 2000, s. 212-235

69 *Üss-ü İnkılab* ilk görünüşte Tanzimat reformlarını yeren bir çalışmadır. Aslında Ahmet Mithat Efendi muasırlaşmanın (modernleşmenin) kendi tarihini, geleneklerini ve devlet kuruluşlarını yok etmeden mümkün olacağını savunmuştur. Ahmet Mithat Efendi aynı zamanda yeni bir Osmanlı topluluğunun ve kimliğinin ortaya çıktığını ileri sürerek ona göre hareket edilmesini istemiştir. Ahmed Mithat Efendi'nin birçok düşüncesini kabul etmeyen Yusuf Akçura, kimlik konusunda yeni Osmanlı milliyetini savunan Ahmet Mithat'ı övmüş, ona hace-i evvel (başöğretmen) ismini verdiği gibi, onu yüzyılın ruhunu en iyi anlamış bir kişi olarak görmüştür.

70 Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi*, Cilt 3, Ankara, 1970-80, s. 86. Bazı metinlerde "dini, soyu, istekleri bir olan" ifadesi vardır.

Bu Misak-ı Milli'nin başmimarı Atatürk'tür. Onu bu misak içindeki fikirlerden ayırmak, bu misakı inkâr etmek demektir.

Bu milletin ortak kültürüne örnek olarak, birçok uluslararası ödül kazanan Türk folklor ekiplerinin oynadığı oyunları göstermek mümkündür. Bu "Türk" oyunlarının (bugün bunların Türk oyunu olduğundan şüphe etmemek gerekir) içinde Anadolu'da yaşamış ve yaşamakta olan birçok etnik grubun müzik ve dans kültürünün kalıntıları bulunmaktadır: Karadeniz ve Silifke folkloru, kökenleri birbirinden ne kadar farklı olursa olsun bugün artık Türk folklorudur.

Kimlik konularını, bu arada modern Türk kimliğinin nasıl oluştuğu konusunu başka bir çalışmamızda etraflıca incelediğimiz için onun üzerinde fazla durmak istemiyoruz. Ancak yazımızı sonuçlandırmadan evvel bu konuyu ilk defa ele alan Ziya Gökalp ile Yusuf Akçura'nın "millet" tariflerinin yetersiz olduğunu belirtmek istiyoruz. Ziya Gökalp'in birçok isabetli görüşünün yanında bazı yanlış yaklaşımları da vardır; sosyolojiyi sosyal ilimlerin baştacı olarak görmüş ve tarihi artık lüzumsuz ve yok olmaya mahkûm bir bilim kolu sayarak bir yana atmıştır. Aynı iddia ile 1970'te ortaya çıkan ABD'li ve Avrupalı sosyal bilimciler de sonunda tarihi etütlerin değerini anlamışlardır. Tarih, ideolojileri besleyen bir bilim dalı olabildiği gibi geçmiş olayların objektif aynasıdır da; yeter ki tarihçi elindeki bir malzemeyi doğru ve objektif olarak kullanmasını bilsin. Gökalp, Durkheim ve Sorel gibi sosyologlarının fikirlerini alırken Türk toplumunun kendi tarihi ve sosyokültürel ortamı içindeki gelişimini görmekten kaçınmıştır. O, binlerce sene evvel oluşmuş ve günümüze kadar değişmeden gelmiş bir millet kimliğini kabul etmiştir. Ona göre milletler imparatorluk ve ümmet içinde yaşadıktan sonra tekrar milli varlıklarına kavuşmak için çabalamaktadırlar. Çok tutarlı gibi görünen bu teori, imparatorluk veya ümmet içine giren ve genellikle iç dayanışması kan esasına dayanan aşiretlerin "millet" olmadıkları gerçeğini göz önünde tutmamaktadır. Aslında çeşitli aşiretler ve gruplar birbirleriyle kaynaşıp yeni topluluklar şeklinde ortaya çıkmaktadırlar ve "millet"in bir parçası oldukları halde eski kimliklerini koruyabilmektedirler. Fakat Ziya Gökalp'in güçlü bir gözlem kabiliyeti vardır. O, meydana gelen değişiklikleri görmezden gelmemekle birlikte, bu gelişmelere sosyoloji adına siyasi bir yorum getirmiştir. Çalışmalarının belkemiğini oluşturan *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adlı kitabında Gökalp, bu değişmeleri ele almışsa da vardığı sonuç ideolojik düzeyde kalmıştır.[71] Milleti ırk üzerine dayandırmak isteyen Akçura, sağlam bazı sosyal gözlemler yapmakla birlikte (üstelik Osmanlı tarihini inceleyen doktora tezine rağmen) yine ideolojiyi ön plana koymuştur. Benim birinci eleştirim, Ziya Gökalp'in çalışmalarını okumadan ve düşüncelerini anlamadan onu bir ideoloji peygamberi sayanlara yöneltilmiştir. Öte yandan Gökalp'in ateist olduğunu ve Müslümanlığı inkâr ettiğini ileri sürenler ise onun din hakkındaki düşüncelerini gözden uzak tutmuşlardır. Aslında Gökalp Osmanlı devletinin son yıllarında yetişen gerçekten büyük bir düşünürdür. Fakat Gökalp, tarihin yaşayan toplumu anlamak için nasıl bir anahtar olduğunu anlamamıştır. Sosyal bilimlerin metodolojisini ve kavramlarını tarih ile birleştirip hareket etmiş olsaydı farklı sonuçlar elde edebilirdi. Şahsen onun çalışmalarından çok şeyler öğrendim, fakat millet ve milliyet gibi can alıcı meselelerde gerçekçi tarih metodlarını kullanarak sıhhatli sonuçlara ulaşabildiğini söyleyemem. Aynı husus Akçura için de geçerlidir.

Bu arada dinin, yani İslamiyetin, modernleşmede ve kimlik değişimlerinde oynadığı can alıcı rolü inkâr eden "modern" sosyal bilimciler ve tarihçiler de Türk milletinin nasıl oluştuğunu gerektiği gibi açıklayamamışlardır. Dini sosyal bir güç olarak görmek, yani dinin sosyal, kültürel, siyasal yönlerini ve etkilerini saptamak, dinin vahilik yönünü inkâr veya kabul anlamına gelmez. Bu, kişisel bir seçimdir. Ancak Osmanlılığın, İslamiyetin, modernleşmenin, geleneksellİğin bu kadar büyük rol oynadığı Türkiye gibi bir ülkede bu güçleri hesaba katmadan incelemeye girişmek sağlıklı sonuçlar vermeyecektir. Biz bu ana meseleyi, yani modern anlamda bir Türk milletinin ortaya çıkışına göçlerin katkısı konusunu incelerken kimlik sorununa ancak genel olarak dokunabildik. Tüm bu konuları başka bir çalışmamızda etraflıca ele aldığımız için burada üzerinde daha fazla durma lüzumunu görmedik. Zaten bu yazının göç konusuna bir önsöz olmaktan öte de bir iddiası yoktur.

Sonuç

Tekrar edecek olursak, bu önsözün ana amacı, göçlerin nedenleri ve etkileri hakkında çok genel bir fikir vermektir. Yine çok genel olarak incelediğimiz bazı konuları göçle ilgili gördüğümüz için ele aldık.

---

71 *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, (İstanbul, 1918). Gökalp bu temel kitabında ele aldığı bazı ana konuları 1920'den sonra rejim değişikliklerini de göz önünde tutarak yeni bir isim altında yayımlamıştır. *Türkçülüğün Esasları*, (İstanbul 1923). Bu kitabın ikinci ana bölümü ideolojik bir hareket planıdır. Gökalp hakkında çok sağlam bir çalışma için bkz. Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp*, 1876-1924, (Leiden, 1985).

Tüketircesine ele alınmamış olmakla beraber bu konuların incelenmesi, göçün, bilhassa Türkiye gibi göçlerden oluşan bir ulusun hayatında ne kadar önemli bir yeri olduğunu açık olarak göstermektedir. Benim ana temennim, Türkiye'de göçlerle ilgili kavramların, metotların, yaklaşımların vs. tümünü etraflıca inceleyen, her bakımdan modern ve Türkiye gerçeklerine uygun bir göçler enstitüsünün kurulmasıdır. Türkiye tarihini ve değişimlerini dışarıdan alınan kavramsal ve teorik modellere uydurma çabası yerine, olaylara ampirik olarak ve Türkiye'nin kendi tarihi, kültürel ve toplumsal koşulları içinden bakma zamanı gelmiştir.[72] Bu enstitünün çalışmalarını yönlendirmek için gerekli materyal bizzat Türkiye'nin kendisindedir.

72 Örnek olarak Minnesota Üniversitesi'nin Immigration History Research Center (Göç Tarihi Araştırma Merkezi) gösterilebilir.

Göçlerle İlgili Osmanlı Mevzuatından Örnekler

Aşağıda sunduğumuz dört örnekten birincisi, 1323 tarihli Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun Teşkilatı Hakkındaki Nizamname taslağının beş maddesini kapsamaktadır. Nizamnamenin diğer 13 maddesi buraya alınmamıştır. Bu maddeler muhacirlerin yerleştirilmesini ve onlara ev inşa edilmesini kapsar. Komisyon, başkanı padişah olmak üzre, biri ordu ikisi mülkiye mensubu olmak üzere dört asıl üyeden ve dört sekreterden oluşmaktadır.

Komisyonun baş ödevi gelen ve gelecek olan Müslüman göçmenlere dağıtılmak üzere arazi temin etmek ve onların yerleştirilmesi için gerekli sermayeyi bulmaktır.

İkinci örnek, ziraatle meşgul olan göçmenlere dağıtılacak arazinin çeşidi ve miktarıyla ilgili bir talimattır. Görüldüğü gibi talimat, arazileri, sürülen-ekilebilen arazi ve *fırnallık*, yani *işletilmemiş arazi* olarak ikiye ayırıyor ve her haneye 70-130 dönüm kadar işlenir arazi verilmesini emrediyor. Muhacirler, işlenir arazinin tapulu maliki olmakla beraber on sene süre ile araziyi satamamaktadırlar. İşlenmemiş araziye sahip olanlar ise birinci gruba dahil olanlar gibi araziye sahip olmaktan ve onu satmaktan alıkoyulmuşlardır. Ancak borçlanma halinde araziyi bazı şartlar altında başkalarına devredebilmektedirler.

Üçüncü örnek, Osmanlı hükümetinin düzenlediği göçmenlerle ilgili bir istatistiktir. Bu istatistik, Osmanlı hükümetinin göç işlerine ne kadar büyük önem *verdiğini ve bu konu üzerinde ne kadar etraflıca çalış*tığını da göstermektedir.

Ek-1: İskân Olunacak Muhacirinin Zürra Takımına Arazi İtası Hakkında Talimattır

Memalik-i Mahrusa-i Şahane'de muhacir iskânına salih olan miri çiftlikleri ve hali kariyeler ile mahlulat*tan ve sair araziyi haliyeyi miriyeden muhacirine beher* haneye bir çift itibarile her çift için arazinin kuvve-i inbatiyesine göre yetmiş dönümden yüz otuz dönüme kadar arazi verilecektir.

Her hane birden beşe kadar nüfusu zükuru şamildir.

Ber vechi bala muhacirine verilecek arazi iki kısım olup bir kısmı sabangir arazidir diğer kısmı pirnallik gibi yeniden açmağa muhtac olan ham arazidir defaaten ziraate salih olan çayırlarla hayvan ray edilen mahaller pirnallik kısmından addolunacaktır.

Çiftliklerden ve hali katiyelerden yahut mahlulatı vakıadan kendilerine sabangir arazi verilen muhacirler öküz ve çift edevatını kendi taraflarından tedarik edeceklerdir ve bu arazide ba tapu mutasarrıf olacaklar ise de on sene geçmedikçe ol araziyi ahara fariğ olamayacaklardır fakat onlar için haricden akçe istikraz edilir ise bu arazinin katiyen yahut vefaen ferağı istikraz mukavelesinin şeriatine tabi olacaktır.

Zeyl

Yeniden tesis olunacak yirmi kariye bir nahiye ad ve itibar olunarak ve bu kura sıra numarasına tabi tutularak her nahiyeye usul ve nizamat-i mevzua-i devlete tevfikan birer müdür ve birer kâtip ile tahsildar ve icabı kadar zabıta memurları tayin olunacaktır.

Ek-2: Muhacirin-i İslamiye Komisyon-u Âlisinin Suret-i Teşkiline ve Vazife ve Salahiyetine Dair Nizamname Layihasıdır.

Birinci Madde: İskân-ı Muhacirin-i İslamiye Komisyon-u Âlisi taht-ı riyaseti mufahhama-i Hazreti *Padişahide olarak taraf-ı eşref-i hazret-i Hilafetpena*hiden tayin buyrulan birinci azadan maada yine intihab-ı âli ile memur-i askeriyeden ve erkân-ı harb ferikanından bir ve ciheti mülkiyeden iki zat ki dört azadan mürekkep bulunmak üzere teşkil buyurulmuştur.

İkinci Madde: Komisyon-u Âlinin umur-u tahririye ve hesabiyesinde bulunmak üzre iki Babıâli ve ikisi Maliye Nezareti Celilesi aklamindan dört katip tayin olunur.

Üçüncü Madde: Komisyon-u Âli muhaceretin arkası alınıncaya kadar ifa-yı vazifeye devam ve şimdilik haftada üç gün ve birinci aza tarafından lüzum görün*düğü halde daha ziyade içtima eyleyecektir ve* komisyona memur olan aza ve ketebenin memuriyet-i asliyeleri olduğu halde ileride başka yerlere yerleştirilmek üzere maaşi muhasseseleri bir buçuk nisbetinde yani nısf zam ile komisyona nakledileceklerdir.

GELENLER						SEVK EDİLENLER					
Hane	Nüfus Erkek	Kadın	Toplam	Eski Memleketleri	Hangi Yoldan Geldikleri	Hane	Nüfus Erkek	Kadın	Toplam	Eski Memleketleri	Gittikleri Yerler
11	32	36	68	Geçen yıldan kalan		2012	4976	4966	9942	Bulgaristan, Şarki Rumeli, Romanya, Teselya, Karadağ, Bosna ve Rusya	Hüdavendigâr
1920	4878	4838	9716	Bulgaristan denizyoluyla	Varna ve Köstence'den	348	905	893	1798	Bulgaristan, Şarki Rumeli, Romanya, Teselya, Karadağ, Bosna ve Rusya	İzmit Sancağı
13	34	30	64	Bulgaristan Musevileri denizyoluyla	Varna ve Köstence'den	12	51	43	94 Rusya	Bulgaristan, Şarkı Rumeli, Bosna ve	Çatalca Sancağı
251	576	558	1134	Şarki Rumeli	Edirne'den karayoluyla	5	15	12	27	Bulgaristan ve Rusya	Biga Sancağı
261	691	674	1365	Bosna	Selanik'ten karayoluyla	35	89	72	161	Bulgaristan, Şarki Rumeli, Bosna ve Rusya	Aydın (İzmir) Vilayeti
1411	3284	3255	6539	Romanya	Köstence'den denizyoluyla	1914	4272	4262	8540	Bulgaristan, Şarki Rumeli, Romanya, Bosna ve Rusya	Ankara Vilayeti
15	40	37	77	Romanya Kazakları	Köstence'den denizyoluyla	34	92	78	170	Bulgaristan, Şarki Rumeli, Romanya, Bosna ve Rusya	Konya Vilayeti
1	4	3	7	Romanya Musevileri	Köstence'den denizyoluyla	5	26	12	38	Bulgaristan ve Rusya	Trabzon Vilayeti
428	1079	1049	2128	Rusya denizyoluyla	Batum ve Odesa'dan	26	59	55	114	Bulgaristan, Şarki Rumeli ve Rusya	Kastamonu Vilayeti
35	67	62	129	Teselya	Golos'dan denizyoluyla	9	36	24	60	Bulgaristan ve Rusya	Adana Vilayeti
5	15	15	30	Karadağ	Ölgün'den denizyoluyla	1	17	2	19	Bulgaristan ve Rusya	Suriye Vilayeti
					-	16	-	16		Bulgaristan ve Rusya	Sivas Vilayeti
					29	95	81	176		Bulgaristan, Bosna, Rusya ve Romanya	Edirne ve Selanik Vilayetleri
					17	33	32	65		Bulgaristan ve Rusya	İstanbul'da kala
					5	12	25	37		Bulgaristan ve Romanya	Sevk edilmek üzere olan
Toplam	10.700	10.557					10.700	10.557			

Mühür
Mehmet Ali
Muhacirin İdaresi Memuru

Kaynak: Başvekâlet Arşivi: Yıldız tasnifi Günlük Maruzat 4, Zarf 1317, No:135

Girit Muhacirleri

Geçen yıldan kalan	1125
Bu yıl içinde gelen	988
	2113
Bu yıl içinde giden	1455
Mevcut	658

Dördüncü Madde: Komisyon-ı Âlinin başlıca vezaifi cihet-i muhtelifeden vürud eden ve edecek olan muhacirin-i İslamiye için arazi-yi münasibe tedariki ve bunların hüsn-i iskânile temin-i refah-ı halleri esbabını müzakere ve taraf-ı hükümet-i seniyeden ita ve tahsis buyurulacak mebaliğden maada işbu nizamnamede tayin olunan esaslara tevfikan muhaceretin teshili ve muhacirinin temin-i iskanı zımnında tedariki muktazi olacak sermayenin vücuda getirilmesi için daha ittihazı lazım gelecek vesait ve tedabiri taharri ve mutalaa ile arzı hususlarıdır.

Beşinci Madde: Muhacirin-i merkûmenin iskân ve iaşeleri masarifini teminen bir defaya mahsus olmak üzre bir iane tertip ve bilcümle devair bütçesinden kezalik bir defa olarak birer miktar mebaliğ ifraz ve tefrik olunacaktır.

Ek-3

Osmanlı hükümetinin Muhacirin-i İslamiye Komisyon-u Âlisi göç işlerini idare eden en üst makamdır. Vilayetlerde bulunan göçmen idareleri bu ana idareye karşı sorumludurlar. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'na son şeklini ve ismini veren Sultan Abdülhamid, eskiden Osmanlı idaresinde bulunan Müslümanları Anadolu ve Rumeli'ye (bu bölge Müslüman halkının büyük bir kısmı 1912-1914 arasında yerlerinden sökülüp atılmışlardır) yerleştirme ödevini bu kuruluşa vermiştir. Aşağıda aynen verdiğimiz cetvel, komisyonun göç işlerini ne kadar yakından izlediğini göstermektedir. Cetvel yalnızca İstanbul'a gelen göçmenlerin listesini vermektedir. Edirne girişi bir yana bırakılırsa karayolu ile bilhassa Kafkaslar'dan gelen göçmenler bu listede kayıtlı değildirler.[1] "Gelen", "giden" terimleri İstanbul'a giriş ve çıkışları ifade etmektedir. (KHK)

Ek:4 Üç Yıl İçinde Sivas Vilayetine Gelen Muhacirler

Sadece bir vilayete gelen muhacirlerin kökenlerine, doğum yerlerine ve yerleştirildikleri yerlere bakmak, göçlerin nasıl bir sosyokültürel karışıma neden olduğunu görmek için yeterlidir. Bu bilgileri daha fazla göçmen kabul eden Batı vilayetlerinin durumuyla karşılaştırırsak, göçün önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Gelen Muhacirler: Dağınık olarak Canik, Trabzon ve Erzurum'dan, firari olarak da Konya, Ankara ve Suriye'den gelmişlerdir.

Hane	Nüfus	Kabilesi
-	10	Türk-İslam kabilesinden
-	317	Çerkes-İslam kabilesinden
-	100	Gürcü-İslam kabilesinden
-	2082	Dağıstan Karakoyunlu-İslam kabilesinden
-	246	Dağıstan Karabağ-İslam kabilesinden
-	247	Dağıstan Lezki-İslam kabilesinden
-	501	Dağıstan Şeki ve Şirvan-İslam kabilesinden
-	434	Dağıstan Komuk-İslam kabilesinden
-	636	Dağıstan Karapapak-İslam kabilesinden
-	175	Kazan-İslam kabilesinden
-	166	Tatar-İslam kabilesinden
-	69	Kars Havalisi Kürt-İslam kabilesinden
-	304	Çeçen-İslam kabilesinden
1204	5287	**Toplam**
Hane	**Nüfus**	**İskân Olunanlar**
54		Zile'nin Küplüce yaylasına
33		Zile'nin İnceöz mevkiine
18		Zile'nin Bük köyüne
13		Niksar'ın Ağıncı mevkiine
6		Erbaa kasabasına
10		Tokat'ın Hamayır köyüne
2		Tokat'ın Kozalan köyüne
1		Tokat'ın Kayacık köyüne
1		Tokat'ın Avare-i Kebir köyüne
138	579	**Toplam**
206	1022	Amasya sancağına tabi köylere
33	141	Ladik kazasına tabi köylere
63	280	Mecitözü kazasına tabi köylere
2	14	Gümüşhacıköy kazasına tabi köylere
40	229	Merzifon kazasına tabi köylere
33	129	Havza kazasına tabi köylere
21	99	Vezirköprü kazasına tabi köylere
20	95	Tenus (Şarkışla) kazasına tabi köylere
24	154	Aziziye (Pınarbaşı) kazasına tabi köylere
1	11	Gürün kazasına tabi köylere
76	324	Yıldızeli kazasına tabi köylere
657	3077	Toplam
(547)	(2210)	Henüz iskânları yapılamayanlar
Hane	**Nüfus**	**Bunların Halen Bulundukları Yerler**
93	363	Tokat sancağına tabi kaza ve köylerde
190	720	Amasya sancağına tabi kaza ve köylerde
5	22	Şebinkarahisar'a tabi kaza ve köylerde
73	295	Hafik'e tabi kaza ve köylerde
13	67	Tenus'a (Şarkışla) tabi kaza ve köylerde
24	99	Yıldızeli'ye tabi kaza ve köylerde
35	110	Aziziye'ye (Pınarbaşı) tabi kaza ve köylerde
53	201	Zara'ya (Koçgiri) tabi kaza ve köylerde
18	90	Gürün'e tabi kaza ve köylerde
43	243	Sivas'a tabi kaza ve köylerde
547	2210	**Toplam**

Bu muhacirlerin iskân olunacakları yerler ve kendilerine dağıtılacak tarlalar kararlaştırılmıştır. Ancak halen misafir olarak bulundukları köylerden iskân yerlerine nakilleri ve ziraata başlamaları, evlerinin inşası ve onlara ziraat edevatı ve tohumluk zahire verilmesine bağlıdır. 7 Teşrin-i Evvel 1317 (20 Ekim 1901) Mühür: Sivas Muhacir İskânı Komisyonu.

Kaynak: Başvekâlet Arşivi-Perakende Bölümü 11 B. 319 No:525 (10 Teşrin-i Evvel 1317/23 Ekim 1901)

1 Mart 1315 (13 Mart 1899) Tarihinden 28 Şubat 1315 (12 Mart 1900) Tarihine Kadar Bir Yıl İçinde İstanbul'a Gelen ve Taşraya Sevk Edilen Muhacir Sayısını Gösterir Cedvel (Yazı Tarihi 14 Nisan 1900).

İNGİLİZCE BASKIYA ÖNSÖZ

Bu çalışma Ortadoğu, Anadolu ve Güneydoğu Avrupa'daki toplumsal dönüşüm konusuna ilgi duyanlar için 1813-1914 dönemindeki Osmanlı nüfusuna ilişkin temel bilgileri sağlamaktadır. Beni bu bilgileri derlemek gibi olağanüstü güç (ama çok önemli) bir işi üstlenmeye yönelten nedenler, Osmanlı devletinin ekonomik ve siyasal dönüşümü üzerine yapmış olduğum daha geniş kapsamlı bir çalışmadan kaynaklandı. Nüfus hareketleri, incelediğim bu dönüşümün dolaysız bir anlatımıydı.

Bu kitapta, Osmanlı milletler topluluğunun 1815 yılından 1920 yılına kadar etnik-milli devletler öbeği olarak dağılması süreci ve hatta günümüze değin süregelen dönem ele alınmış ve bu süreç, yabancı müdahalenin bir sonucu ve/veya ulusal bir uyanış hareketi ve aynı zamanda yeni bir seçkin sınıfın gelenekçiliğe ve baskı yönetimine karşı liberal, bireysel ve modernist bir tepkisi olarak incelenmiştir. Aslında Osmanlı devletinin 19. yüzyılda tedrici biçimde dağılmaya başlaması, kapitalist bir ekonomik sistemin girişinin ve yeni bir siyasal örgütlenme ilkesi olarak ulusal devletçiliğin benimsenmesinin yol açtığı ekonomik ve toplumsal yapıdaki köklü değişikliklerin bir sonucuydu. Bu olaylar, hem yeni bir toplumsal düzenin ortaya çıkmasında hem de ekonomik çıkarlar kadar dini kimliğin, etnik aidiyetin ya da siyasal-ulusal hedeflerin biçim verdiği çeşitli siyasal ve ideolojik saflaşmaların oluşmasında da kendisini gösterdi.

Osmanlı devletindeki nüfus hareketleri, yapısal dönüşümün hem etkeni hem de başlıca sonucuydu. Gerçekten de, hem imparatorluğa hem de imparatorluk dışına yönelen göç, farklı toplumsal, etnik ve dini topluluklara göre değişen doğum ve ölüm oranlarının ve milyonlarca göçebe aşiret üyesinin Anadolu'da, Irak'ta, Suriye'de ve Arap Yarımadası çevresinde yerleşik düzene geçmesinin (bu durum yerleşik nüfusun artmasına neden olmuş ve tarımsal üretime hız vermişti) yanı sıra demografik değişimin en çarpıcı özelliğini oluşturuyordu.

Bunca yıldır yaptığım araştırmalara ve yazılarıma dayanarak şunu söyleyebilirim ki, Balkanlar'daki ve Ortadoğu'daki toplumsal ve siyasal dönüşümün tam olarak kavranabilmesi için Osmanlı nüfusunun büyüklüğü, büyüme oranı ve dini-etnik bileşimi ile bu nüfusun büyümesinin ve ayrışmasının koşullarını oluşturan toplumsal ve iktisadi güçler üzerine kapsamlı bir çalışmanın yapılması gerekmektedir.

Bu özgün çalışma, 19. yüzyıldaki Osmanlı nüfusunun eksiksiz bir kaydını gerektiriyordu. Dolayısıyla nüfusla ilgili bilgileri eleştirel ve sistematik olarak gözden geçirdiğimde bu konu üzerine yapılmış olan çalışmaların –Batı'da yayımlanmış olan ve 1880'li yıllardaki Osmanlı nüfusunu ele aldığı iddiasında bulunan çok sayıda sözde etnografik çalışmanın büyük bir bölümünün– güvenilmez olduğunu keşfettim. Sonunda en güvenilir demografik veri kaynaklarının bizzat Osmanlı idaresi tarafından yayımlanan rakamlar olduğunu gördüm; Osmanlı nüfusu konusunda en güvenilir Avrupalı yazarların da –birkaçını saymak gerekirse Ubicini, Helle von Samo, Kutshera ve Cuinet– çalışmalarını resmi Osmanlı verilerine dayandırdıkları ortaya çıktı. Mevcut bütün istatistikler arasında yalnızca Osmanlı idaresininkiler, nüfusun gerçek bir sayımı sonucunda derlenmişti. Bu istatistikler vergi koyma, askere alma, idari bölge sınırlarını tespit etme ve en işlek mahallerde demiryolu ve anayol inşa etme gibi tümüyle uygulamaya yönelik amaçlarla derlenmişti. Bu nedenle olabildiğince doğru olmaları gerekiyordu. Nüfus sayımları ve kayıt sistemi, aslında Osmanlı'nın idari reform konusundaki kararlılığına ve yeni, akılcı, sistematik bir bürokrasinin kurulmasına bir örnek oluşturdu ve modernleşme dönemine öncülük etti.

Osmanlı'da "sayım"ın başlangıçta, her idari bölgedeki nüfusun bir kurul tarafından kaydedilmesinden ibaret olduğu dikkate alınmalıdır. İmparatorluğun nüfusuna ilişkin daha sonraki yıllık rakamlar, her idari bölgedeki nüfus dairesi tarafından kaydedilmiş

olan bütün doğumların bir önceki kayda eklenmesi ve ölümlerin de çıkartılmasıyla elde edilmişti. Bu verilerden idare içinde yararlanılması düşünüldüğünden, yalnızca bir ya da iki sayımın sonuçları kitap halinde yayımlanmıştı. Bunlar da sınırlı sayıda çoğaltılmıştı.

Elinizdeki kitapta Osmanlı'da sayımın ve istatistiksel bilgilerin toplanmasının ve kaydedilmesinin gelişimi ve tarihi ele alınmaktadır. İlk bölümde konuyla ilgili olarak yayımlanmış çalışmalar gözden geçirilmektedir; ikinci bölümde 1830'dan 1914'e kadarki çeşitli sayımların ve nüfus defterlerinin amacı ve işlevi anlatılmakta ve ayrıntılı olarak çözümlenmektedir. Üçüncü ve dördüncü bölümler sırasıyla Osmanlı nüfusunun etnik-dini bileşimini ve nüfusun toplam büyüklüğünü ve bileşimini çok etkilemiş olan göçleri ele almaktadır. Osmanlı nüfusunun yapısındaki değişimin kapsamlı bir çözümlemesini, sürdürdüğüm bu çalışmayla ilgili bir sonraki kitapta yapmayı amaçladığımdan, bu konular burada çok genel olarak ele alınmaktadır. Kitabın son bölümü, dönüşümü imparatorluğun topyekûn dönüşümünü yansıttığı ve bir örnek oluşturduğu için İstanbul'a ayrılmıştır. İstanbul' 19. yüzyılda beş kez sayımdan geçtiği için üzerinde ayrıntılı olarak durmak olanaklıdır.

Osmanlı sayımlarındaki ortak kusur, genelde nüfusun, özellikle de kadınların her zaman noksan sayılmış olmasıdır. Osmanlı yetkilileri bu sorunun farkındaydılar ve kadınların ve diğer toplulukların sayımının eksik kaldığı bölgeleri gerektiği gibi belirttiler. Göçebe aşiretler ve sayımın yapılmadığı bölgeler için tahminlerde bulundular. Nüfusun noksan sayımı, tutarlı olması koşuluyla uygun bir hata payı oluşturularak kolaylıkla düzeltilebilir.

Bu kitabın ikinci ve ana bölümünü oluşturan istatistiksel ekler çeşitli kısımlara ayrılmıştır. İlk kısım, Osmanlı idaresinin derlediği temel nüfus rakamlarını içermektedir. Diğer kısımlar, dini-etnik topluluklara, İstanbul kentinin nüfusuna ve devletin gelişiminin çeşitli toplumsal ve ekonomik yönlerine ilişkin istatistikleri kapsamaktadır. Bu rakamların çoğu, Osmanlı nüfusu üzerine 19. yüzyılın tümünü sistematik olarak kapsayacak şekilde yapılmış ilk kapsamlı ve niteliksel araştırma-inceleme olan bu çalışmada ilk kez yayımlanmaktadır.

İstatistikleri, büyük bir yorumlayıcı çözümlemeye girişmeden (bazı gerekli düzeltmeleri yaptıktan, verileri sistematik bir hale getirdikten ve açıklığa kavuşturduktan sonra) sundum; çünkü böyle bir çözümlemenin yapılması, özgün istatistiklerin kendine özgü değerlerini gölgeleyebilecek başka rakamlardan ve tarihsel ve siyasal verilerden yararlanmayı gerektirecekti. Kapsamlı bir yorumlama ve çözümleme, nüfus değişiminin dinamiklerinin incelendiği başka bir kitapta yer alacaktır. Listelerde nüfus istatistiklerinin çeşitli idari bölgelere göre verildiğini ve bu noktada biraz açıklama yapmanın gerekli olduğunu göz önünde bulundurarak Osmanlı idari birimlerinin sürekli olarak değişen sınırları hakkında bazı bilgileri verdim. Okuyucunun nüfus kayıtlarını daha iyi anlaması için, gerekli gördüğüm yerde yararlı teknik bilgiler vermeye de çalıştım (örneğin, Osmanlı takviminin tarihçesi konusunda).

Özgün rakamların ayıklanması, yazıya geçirilmesi, toplanması ve kontrol edilmesi, gerekli teknik düzeltmelerin yapılması ve ardından bütün bu rakamların anlamlı bir sıraya konması ve nihayet son haliyle yeniden yazıya geçirilmesi yıllar süren olağanüstü yorucu bir çalışmayı gerektirdi. En büyük umudum ve isteğim, bu çalışmanın, Osmanlı demografisi gibi son derece önemli bir konuda yeni bir ilgi uyandırması ve çeşitli arşiv depolarında mevcut olduğu bilinen 21.000 civarındaki nüfus defterleri tümüyle sınıflandırıldığında ve bilim adamlarının hizmetine sunulduğunda başka çalışmalarla devamının getirilmesi ve geliştirilmesidir.

Bu ilk istatistikler koleksiyonunu kullanışlı bir biçimde sunma çabamda bana yardımcı olan birçok kişiye gönülden teşekkür borçluyum. Öncelikle Hayri Mutluçağ'a bu çalışmadaki çeşitli önerileri için; Eric Bingen, Michael Harpke, Hülya Sowerwine, Barbara Husseini, Robert Eils, Dr. Tevfik Güran, Nurhan ve Erol Katırcıoğlu, Dr. Justin McCarthy ve Engin Akarlı'ya ve Wisconsin-Madison Üniversitesi Tarih Bölümü'nün sabırlı ve çalışkan personeline bu çalışma için göstermiş oldukları türlü çabalardan dolayı teşekkür ederim. Ayrıca Wisconsin-Madison Üniversitesi Graduate School'a ve Toplumsal Bilim Araştırma Kurulu'na bu çalışmayı gerçekleştirebilmem için yardımcı araştırmaları ve parasal desteği sağladıkları için çok müteşekkirim.

Kemal H. Karpat
Madison, 20 Haziran 1982

Giriş

Bu oylumlu ve çeşitli malzemeyi hazırlarken amacım, istatistikleri ve diğer bilgileri bu kitapta olabildiğince kullanışlı bir biçimde sunmak oldu. Sorunların bir kısmı yol boyunca çözümlendiyse de, diğerlerinin ayıklanması okuyucuya kalıyor; bir bölümünün tümüyle çözümlenebilmesi için ise daha fazla bilgi gerekiyor. Örneğin, metinde de işaret ettiğim gibi, kimi durumda nüfus karşılaştırması yapmanın bir yararı olmamaktadır. Çünkü nüfusları verilen bölgelerin tam sınırlarına ilişkin bir bilgimiz yok. Nüfus listeleri 1870 yılından sonraki idari bölünmelere uymakla birlikte idari bölge sınırları sık sık değişiyordu. Bir nüfus listesinde bulunan bir bölgenin, sonraki listede adı değişmese bile aynı yere karşılık gelip gelmediğinden daha fazla araştırma yapılmadan emin olunamamaktadır.

Tablolar

Tablolardaki rakamları gerekli gördüğüm yerde, belirtildiği şekilde düzelttim. Orijinalinde toplamları verilmeyen sütunlar için kolaylık olması açısından toplam rakamları verdim ve orijinal tabloda hatalı olan toplam rakamları düzelttim. (Bu arada orijinal tablodaki hatanın aslında Osmanlı istatistikçisinin hesap hatasından ziyade toplamı verilen rakamların kendisinde olabildiğini fark ettim.) Bu düzeltmelerin hiçbiri temel verileri büyük ölçüde etkilememiştir. Belirli rakamlara ilişkin kapsamlı notlarla önemli bilgiler verilmiştir.

Takvim ve Tarihler

Osmanlılar genelde ay yılına bağlanan ve Hicret'in yapıldığı yıl (MS 622) başlayan Müslüman takvimini yani Hicri-Kameri'yi (H.) kullanmışlardır. Bununla birlikte, daha 20 Temmuz 1677 tarihinde her otuz yılda bir, takvime bir yıl ekleme yöntemi benimsenmişti. Bu eklenen yıl, "şivis" yılı –kabaca "üst üste gelen", "içine giren"– olarak bilinmektedir. 1740 yılına gelindiğinde, aylık ücretler ve atamalar mart ayında başlayan güneş takvimi yılı temel alınarak belirlenirken, gelirler ve giderler hâlâ hicri takvime göre hesaplanmaktaydı. Güneş takvimi, mali ya da rumi (Romalı) olarak biliniyordu ve 1582 yılında Papa XIII. Gregory tarafından getirilen ve Batı'da Gregoryen olarak adlandırılan takvimin aynısıydı. Bu takvim, hicri takvime göre 1256 yılında, mart ayının ilk günü (İS 13 Mart 1840) ikinci resmi Osmanlı takvimi olarak benimsendi. Rumi (R.) tarihlendirmesi, o zaman mali dairelerde olduğu kadar Osmanlı idaresinin istatistik dairelerinde de standart olarak kullanılmaya başlanmakla birlikte hicri takvim, II. Abdülhamid dönemi (1876-1908) boyunca kulanılmaya devam etti. İttihat ve Terakki Partisi'nin 1908 yılında iktidara gelmesiyle birlikte genel olarak rumi takvim kullanılmaya başlandı. 1912'de Osmanlı idaresi, yirmi dört saatlik günü (saati zevali) uygulamaya koydu; 1 Mart 1917 tarihinde güneş takvimi bütün idari işlerde resmi takvim oldu. Cumhuriyet'in ilanından sonra (1923) Büyük Millet Meclisi, 26 Aralık 1341 (1925) tarihinde benimsenen bir kanunla, Türkiye Cumhuriyeti'nde bundan böyle uluslararası olarak kabul edilmiş bir tarihlendirme sisteminin –yani yılın 1 Ocak ile başladığı güneş takviminin– kullanılmasına karar verdi ve Türk takvimi tamamıyla Batı takvimiyle uyumlu bir hale getirildi. Osmanlı tarihlendirme sistemine ilişkin daha fazla açıklama için Faik Reşit Unat'ın *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu* (Ankara, 1959) adlı kitabına bakınız. Bu çalışmada tarihleri çevirirken Unat'ın kılavuzunu ve bilhassa Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın *Takvim-i Sinin* (İstanbul, 1331 [1915]) adlı kitabını temel aldım.

Yüzyılın sonunda nüfus istatistikleri, hem Sicil-i Nüfus hem de İstatistik Dairesi tarafından hazırlanmaktaydı. Bu daireler farklı bakanlıklara bağlıydı ve her biri kendi istatistiklerini çoğu zaman diğerine başvurmadan derliyordu. İstatistik Dairesi'nin rumi takvim yılını kullanıyor olmasına karşın, (mali servislerin yaptığı gibi) Nüfus Dairesi de dahil olmak üzere diğer dairelerin çoğu hicri takvime bağlı kalmışlardı. Metin boyunca miladi tarihleri de orijinalleriyle birlikte verdim. Kaynakta ay ve gün belirtildiği takdirde bir olayın tam tarihi verilmektedir; kaynağın yalnızca yılının verdiği durumlarda, hicri yıl iki Batı takvimi yılıyla üst üste geldiği için, miladi tarih 1881/1882 şeklinde kullanılmıştır.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

Sıklıkla alıntılanan kaynaklar, aşağıdaki gibi kısaltılmıştır:

(1) İÜKTY = İstanbul Üniversitesi Kitaplığı, Türkçe Yazmalar; kısaltılmış ana referansı, belge numarası ve bazen de tarih ve/veya belgenin başlığı gibi başka bilgiler izlemektedir.

(2) BA = Başbakanlık Arşivi; arşiv göndermesini bölüm ve altbölüm isimleri, belge numarası ve bazen de tarih ve/veya belgenin başlığı izlemektedir. BA bölüm ve altbölümleri şöyle kısaltılmıştır:

(C) = Cevdet (tasnifçinin adı altında dosyalanmış olan belgeler)
(D) = Dahiliye (İçişleri)
(HH) = Hatt-ı Hümayun (İcra edilmek üzere sultan tarafından başvezire gönderilen talimatlar)
(İ) = İrade (kanunlar)
(KK) = Kamil Kepeci (tasnifçinin adı altında dosyalanmış olan belgeler
(M) = Maliye
(MH)= Mabeyn-i Hümayun (İmparatorluk sarayı idaresi - sultanın özel yazışmaları)
(MM) = Meclis-i Mahsus (Özel Kurul)

(MV) = Meclis-i Vala (Üst Kurul)
(P) = Perakende (altbölümler halinde tam olarak sınıflandırılmamış olan karışık belgeler)
(ŞD) = Şura-yı Devlet
(Y) = Yıldız (Sultan Abdülhamid'in yazışmalarını içeren ve Yıldız Sarayı'ndan *in toto* olarak nakledilmiş olan arşivlerdeki bir arada saklanan belgeler koleksiyonu).
(3) FM = Türkiye Dışişleri Bakanlığı arşivleri; bu ana referansı, bölüm ismi, belge numarası ve çoğu kez belgeyle ilgili bir bilgi ve tarih izlemektedir. Bölüm kısaltmaları şu şekildedir:
(İd) = İdare
(S) = Siyasi
(4) FO = Londra'daki Kamu Kayıtları Dairesi'ndeki İngiliz Dışişleri Dairesi arşiv malzemesi; bu referans, bir dosya numarası, cilt ya da belge numarası ve çoğu kez bir tarih ve belgeyle ilgili bilgi içermektedir.
(5) HCAP = Yayımlanmış olan *Parliamentary Papers*'ın İngiltere dizisindeki Avam Kamarası *Accounts and Papers*; kısaltılmış ana referansı, *Parliamentary Papers* cilt numarası ve *Accounts and Papers* cilt numarası (eğik bir çiziyle ayrılmıştır), kitabın tarihi ve çoğunlukla sayfa sayısı ve alıntılanan malzemenin bilgisi izlemektedir.

Sıkça alıntılanmamış olmakla birlikte arka plan bilgisi için önemli bir kaynak da Paris'teki Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ydi.

1

OSMANLI'DA NÜFUS ÇALIŞMASINDA KAVRAM VE YÖNTEM SORUNLARI

Nüfus hareketleri, toplumların dönüşümünde daima etkin bir rol oynamıştır. Gerçekten de, dünya tarihine bakıldığında, göçün ve yerleşik hayata geçmenin etkisi –aynı şekilde doğum ve ölüm oranlarının yüksek veya düşük olmasının ve bu demografik olayların toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasal etkileri– açık ve yaygın olarak görülebilir. Ortadoğu tarihinde bunun mükemmel örnekleri vardır. İslam takvimi MS 622'deki bir göç olayıyla, yani Hicret'le başlar. Kırsal kesimden kentsel merkezlere göç edenlerin ya da İslam dinine düşman bölgelerden kaçanların, Müslüman ülkelerin toplumsal ve siyasal yazgısı üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. 15. ve 16. yüzyıllarda İspanya'dan Kuzey Afrika'ya kaçan mülteciler; 18. yüzyıldan 20. yüzyıla dek Rusya'dan (Kafkaslar'dan ve Kırım'dan) göçe zorlanan Müslümanlar; 1948 yılından bu yana Hindistan, Pakistan ve Filistin'deki nüfusun yer değiştirmesi, bütün bunlar, Müslüman dünyasının toplumsal dönüşümünü kısmen de olsa açıklayan belli başlı etkenlerin örnekleri arasında sayılabilirler. (İranlı köktendinci eğitimci Ali Şeriati [1933-1977], Kuran sayesinde Islamda göçün öneminin farkına vardığını belirtir.)

Ortadoğu'nun 19. yüzyıldaki toplumsal, siyasal ve ekonomik tarihini büyük ölçüde büyük nüfus hareketleri belirlemiştir. Bunlar toplumsal devinimi artırmış, doğum ve ölüm oranlarını değiştirmiş, kentleşmeyi yoğunlaştırmış ve bunlara bağlı olarak çeşitli değişimlere yol açmıştır. Günümüzde köyden kente göç, neredeyse bütün Müslüman ülkelerin demografik çehresini değiştirmekte, toplumsal ve siyasal değişimde güçlü bir etken olmaktadır. Örneğin, İran'daki İslam devriminde Tahran'a yeni yerleşenlerin katılımı devrimin başlıca etkeni olmuştu.

Şimdiye dek Ortadoğu'daki nüfus hareketleri, özellikle de Osmanlı dönemindekiler, apaçık önemine karşın geniş bir tarihsel ve kavramsal çerçevede ele alınmamıştır. Mevcut birkaç çalışmada demografik sorunlar, tarihsel, siyasal ve bölgesel boyutları göz ardı edilerek, yalıtılmış olgular olarak incelenmiştir. Günümüzde birkaç sayfada özetlenen ve uzun zaman fark edilmeyip takdir edilmeyebilecek bir bilgiyi toplamak için aylar boyu durmaksızın tozlu arşivlerde yüzlerce belge üzerinde dikkatle çalışacak zamana ve sabra sahip çok az sayıda bilim adamı vardır. Bu durumda, söz konusu bölgedeki toplumun dönüşümünü ve bütün tarihini açıklamak için "kavramlar", "kuramlar" ve "modeller" oluşturmaya yönelik kayda değer bir imgelem gücünün ve yaratıcılığın varlığı anlaşılabilir. Kuramcıların, Ortadoğu'da olan biteni, bu yabancı kavramların uygulanabilirliğini sınırlayan kültürel, tarihsel deneyim ve hedeflerdeki farklılıkları dikkate almadan, dağınık izlenimler ya da Batı'nın peşin kavramları temelinde yorumlayarak genel ve yanlış iddialarda bulundukları durumlar olmuştur. Yine de, paradoksal olarak, genelde Ortadoğu toplumuyla, özellikle de nüfusuyla ilgili çalışmaların en önemli eksiği, Ortadoğu'nun toplumsal ve tarihsel deneyimini kendi değer sistemi, değişim ve kültürler arası etkileşim modeli içinde dile getirebilecek kavram ve kuramların yoksunluğundan kaynaklanmaktadır.

Uygun kavram ve kuramların geliştirilmesi, öncelikle ve elbette, yararlanılabilir ampirik verilerin toplanmasına bağlıdır. Nüfusun büyüklüğüyle ilgili yetersiz veriler, doğumların ve ölümlerin kaydedilme yöntemleri hakkındaki bilgisizlik, Ortadoğu'da nüfus sorunları, özellikle de doğurganlık ve ölüm oranları ya da tarihin belirli bir döneminde ve belirli bir bölgedeki aile büyüklüğü gibi belli konular üzerinde çalışmaya girişen herkesi köstcklemektedir. Gerçekten de, Ortadoğu'nun nüfus tarihi üzerine yapılan çalışmalarda, toplumsal ve kültürel koşullara uyarlanan yöntemleri ve teknikleri uygulamadaki başarısızlıkların yanı sıra, temelde bilgi eksikliğinden kaynaklanan sorunlar da yaşanmaktadır. Bölgedeki arşivlerin, özellikle de İstanbul ve Ankara'dakilerin, nüfusun büyüklüğü ve kayıt sistemleri konusunda pek çok malzeme içerme-

sine karşın bunların çok azı sınıflandırılmış ve belirli demografik soruların ele alınmasında pek azından yararlanılmıştır.[1] O halde Ortadoğu, Güneydoğu Avrupa ve Kuzey Afrika'nın toplumsal tarihi ve dönüşümüyle ilgilenen bir bilim adamının ilk görevi, Türk arşivlerinde ve diğer yerlerdeki nüfus istatistiklerini toplamak, düzene sokmak, çözümlemek ve bu istatistiklerin toplanma yöntemleri üzerine çalışmak olmalıdır. Bu, özellikle nüfus hareketlerinin, toplumsal ve siyasal değişimlere yol açma bakımından Osmanlı devletinin tarihinde görülmemiş ölçüde etkili olduğu 19. yüzyıl açısından son derece önemlidir.

Osmanlı'da Nüfus Çalışmaları: Bir Değerlendirme

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki nüfusu hakkında yazılanlar yetersiz olmamakla birlikte, bunların çoğu etnografik çalışmalardır. Bu konuyla ilgili herhangi bir çalışmada bu yazılara gerek duyulabilir. Bununla birlikte, genel olarak çok önemli değillerdir. Başlıca üç kusurları vardır. Öncelikle, çok azı gerçek nüfus sayımına dayanan güvenilir istatistiksel bilgiden yararlanır. İkinci olarak, bu çalışmalar çoğu kez salt imparatorluk sınırları içindeki bazı etnik ve dini topluluklarınn siyasal iddialarını desteklemek amacıyla ele alınmıştır: Müslüman yaşantısının neredeyse her yönüyle ilgili korkunç bir bilgisizlik sergilemelerinin yanı sıra, yazarlarının ya da bilgi kaynaklarının siyasal önyargılarını da yansıtırlar. Daha da kötüsü, bu yazıların bir kısmında yer alan istatistikler, mevcut ya da potansiyel bir siyasal devletin toprak talebini desteklemek üzere bütünüyle alenen çarpıtılmış veya değiştirilmiş durumdadır. Üçüncü olarak, Batılılar tarafından yapılan bu "nüfus çalışmaları"nın (daha doğru bir deyişle etnografik araştırmaların) çoğu, Anadolu'yla ve Arapça konuşulan ülkelerle ilgili hiçbir açıklama getirmemekte ve Osmanlı devletinin Avrupa topraklarını ele almaktadır. Balkanlar'ın büyük kısmında istenilen bağımsızlığın kazanılmasından (1878) sonra Osmanlı'da nüfusa ilişkin çalışmaların hızı ciddi ölçüde kesilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak ve nüfuz kazanma uğruna çevrilen dolapların çok derin bir etkisi olduğu için nüfus istatistiklerinin yanıltıcı olarak kullanılması konusu üzerinde burada biraz ayrıntılı olarak duracağım. Rusya, demografik verilerin siyasal amaçlara alet edilmesinde öncü olmuştu; böylece, bu yaklaşım bir çırpıda yasallık kazandı. 19. yüzyılda büyük bir gücün her eylemi için bu durum geçerli olsa gerek; o dönemde Osmanlı yönetimine karşı ileri sürülen her bahane doğru ve uygun görüldü. Balkanlar'daki "reformlar"ı (aslında özerkliği) tartışmak üzere 1876 yılının Aralık ayında düzenlenen İstanbul Konferansı'ndaki konuşmalar sırasında bir Rus delege, nüfusla ilgili, büyük bir otorite tarafından hazırlandığı iddia edilen bir dizi istatistik sundu. Bu istatistiklere göre Bulgarlar, Balkanlar'ın orta ve kuzeydoğu bölgelerinin büyük bir bölümünde –yani 1878 yılında imzalanan San Stefano Antlaşması gereğince Büyük Bulgaristan'ın bir parçası olan alanda– çoğunluğu oluşturuyorlardı. Rus istatistikleri aslında Vlahları, Yunanlıları ve Sırpları tümüyle göz ardı ederek ve Müslümanların sayısını az göstererek Bulgarların sayısını en yüksek olarak göstermişti. Yunanlılar ve zaman zaman diğer bazı topluluklar, Rus istatistiklerine karşılık kendi istatistiklerini yayımladılar. İngiliz idaresi, Bulgaristan'a dahil edilmeye karşı koyan ve sayıca Müslümanlardan daha az olmayan Hıristiyanların bu sert tepkisi karşısında Yunanlıların, Müslümanların ve Trakya'nın yanı sıra çekişme konusu olan diğer bölgelerdeki başka etnik toplulukların sayısını da araştırmaya karar verdi. Bu bölgelere gönderilen çok sayıda askeri görevlinin hacimli nüfus raporları (çoğu kez Yunanlıların lehine çar-

1 Bu konuda bazı kayda değer istisnalar vardır. 15. ve 16. yüzyıldaki Osmanlı sayımları ve arazi tetkikleri Ö. L. Barkan'ın öncü çalışmaları sayesinde bilinmektedir: "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi," *Tarih Mecmuası*, no. 10 (1953); "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman au XVe et XVIe siècles," *Journal of Economic and Social History of the Orient* 1, no. 1 (1957), s. 9-21; "Research on the Ottoman Fiscal Surveys," *Studies in the Economic History of the Middle East*, M. A. Cook (ed.), Londra: Oxford University Press, 1970 içinde s. 163-71. Ayrıca bkz. Heath W. Lowry "The Ottoman *Tahrir Defters* as a Source of Urban Demographic History: The Case Study of Trabzon (ca. 1486-1583)", (doktora tezi, University of California, Los Angeles, 1977); Leila Erder, "The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the Fifteenth to the Seventeenth Century," *Middle Eastern Studies* 11 (1975), s. 284-301. M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia: 1450-1600*, Londra: Oxford University Press, 1972; Ronald J. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon ve Erzurum", *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976), s. 21-57; Wolf-Dieter Hütteroth ve Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*. Erlangen, Frankische Geographische Gesellschaft, 1977. 19. yüzyıldaki Osmanlı nüfusuna ilişkin bir kaynakça taraması Engin Akarlı'nın çalışmasında yer almaktadır: "Ottoman Population in Europe in the 19th Century: Its Territorial, Racial, and Religious Composition", (yüksek lisans tezi, University of Wisconsin-Madison, 1970). Ayrıca bkz. Marc Pinson, "Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866", (doktora tezi, Harvard University, 1970). Daha fazla kaynakça bilgisi için, bkz. K. H. Karpat, *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization in Turkey*. New York: Cambridge University Press, 1976 ve "Ottoman Immigration Policies and Settlement in Palestine", *Settler Regimes in Africa and the Arab World*, Ibrahim Abu-Lughod, Baha Abu-Laban, (ed.), Wilmette, Ill, Medina University Press International, 1974 içinde s. 57-62. Mevcut nüfus çalışmalarının genel bir incelemesi için bkz. Georges Sabagh, "The Demography of the Middle East," *Middle East Studies Association Bulletin* 4, no. 2 (1970), s. 1-19. Osmanlı istatistiklerine ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Justin McCarthy, *The Arab World, Turkey and the Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics*, Boston: G. K. Hall and Co., 1982.

2 Üçüncü bölümde daha kapsamlı olarak ele alınan bu raporlar, FO 78 ve 2-42 dizilerinde bulunabilir.

pıtılmış olsa da) incelenmeye değerdir.[2] Kanımca bu kayıtlar, İngilizlerin, 1878 yılındaki Berlin Kongresi'nde, Balkanlar'ın orta ve güney kesimindeki toprakların Bulgaristan'a devredilmesine karşı çıkmasında kısmen de olsa etkili olmuştur. (İngilizler, pek çok yerde Müslümanlar çoğunluğu oluşturduğu halde yine de bu toprakları Yunanlıların elde etmelerini umut etmişlerdir.)

Nüfus istatistiklerinin çeşitli etnik ve dini topluluklar tarafından siyasal amaçlara alet edilmesi çok "kurnazca" ve yaygın bir tutumdu. Örneğin, 20. yüzyılın başında Rum Patrikhanesi, yayımladığı rakamlarla Batı Anadolu'daki Yunanlıların sayısını 1.7 milyon olarak göstermeyi amaçlıyordu. Yazarlar, bu rakamların resmi Osmanlı sayımlarından alındığını belirtmişlerdi. Gerçekten de, Yunan ve Osmanlı istatistiklerinde verilen toplam rakamlar tam tamına çakışıyordu. Bununla birlikte, Yunan kaynaklı istatistikler nüfusu etnik kökene göre sınıflandırırken, Osmanlı sınıflandırmasını dikkate almayıp, yerine Yunanlılar için şişirilmiş rakamlar koymuşlardı.[3] Bu yanlış istatistikler, Yunan Başbakanı Eleutherios Venizelos tarafından 1919 yılında Versailles'daki barış konferansında, Yunanistan'ın Batı Anadolu'da hak iddia etmesine temel oluşturmak üzere kullanılmıştır; Milletler Birliği daha sonra bu rakamlardan, Türkiye'den göç eden Yunanlıların sayısını hesaplamada yararlanmıştır. Ermeni patriği, Osmanlı devletindeki Ermenilerin sayısını şişirmek için farklı bir yöntem uygulamıştı. 1878 yılında Berlin Kongresi'nde sunulan bu yanıltıcı rakam, o tarihten bu yana pek çok bilim adamı ve siyasetçi tarafından yaygın olarak kullanılmaktadır. Patrik söz konusu eyaletteki Ermenilerin sayısına düpedüz bir veya birkaç komşu eyaletteki Ermenilerin sayısını eklemiş ve bulduğu sonuçtan Müslümanları, göçmenleri ve yerine göre Kürt yörükleri çıkartmıştı. Bu hile, doğu eyaletlerinde reformları yerine getirmekle görevli İngilizler tarafından ortaya çıkarılmış ve sonunda patrik "hatasını" kabul etmek zorunda kalmıştı (Bkz 3. Bölüm).

Çeşitli toplulukların savunucularının başvurduğu bir diğer hile ise bütün Hıristiyanları, "Bulgar", "Yunan" ya da seçilmiş başka bir ulus olarak yeniden sınıflandırmaktı.[4] Tercih konusu topluluğa sayısal çoğunluk kazandırmak amacıyla Müslümanların aşiret toplulukları veya Şii ya da Sünni olarak bölündükleri ve bunların Müslüman olmayanlar şeklinde sınıflandırıldıkları durumlar da olacaktı. Örneğin, Ermeni patriği tarafından 1912 yılında çıkartılan istatistik tablosu, doğunun altı eyaletindeki (Van, Bitlis, Sivas, Erzurum, Harput ve Diyarbakır) Hıristiyanların toplam sayısını 1.183.000 olarak ya da toplam nüfusun yüzde 45.2'si olarak; Ermenilerin sayısını ise resmi Osmanlı sayımındaki rakamın neredeyse iki katı olan 1.018.000 olarak verir. Patrik, Müslümanların toplam sayısını 1.178.000 veya toplam nüfusun % 45.1'i olarak, yani Hıristiyanların yüzdesinden küçük bir farkla daha az olarak belirtmiştir. Patriğin istatistiklerine göre, nüfusun geri kalan % 9.7'sini "diğer çeşitli dinler" oluşturmaktaydı.[5] Başka bir sütunda, söz konusu olan "diğer dinler", Kızılbaş, Zaza, Çarıklı ve Yezidilerden, yani Sünni olmayan diğer Müslüman topluluklarıyla Alevilerden oluşmaktaydı. Bunlar, Hıristiyanların Doğu Anadolu'da çoğunluğu oluşturduğu savını desteklemek üzere Müslüman olmayanlar diye sınıflandırılmıştı. Bu saçma iddiayı, en önyargılı Avrupalı devlet adamları bile kabul etmemiştir.

19. yüzyılda nüfus üzerine yapılan çalışmaların içerdiği hatalar, Nikola V. Mikhov'un pek çok ciltten oluşan anıtsal kaynakça eserinde açıkça gözler önüne serilmektedir.[6] Mikhov bu çalışmayı, kısmen Bulgar ulusalcılığını haklı çıkarmak ve (dolayısıyla) Bulgarlar'ın Makedonya üstünde hak iddia etmelerine önayak olmak, kısmen de Yunanlıların ve Sırpların Bulgarları kendi topluluklarına dahil etme çabalarına karşı koymak için yürütmüştür. Her zaman için tarihsel bir kaynak ve Mikhov'un çalışkan bilim adamlığına adanmış bir eser olmasına karşın bu çalışma, bazı temel noktaları bakımından zayıftır. İlk dört ciltte 3.050 kitap ve makalenin başlıklarıyla birlikte Bulgar tarihi ve toplumu üzerine bilgi ve istatistik içeren alıntılar sıralanmıştır. Bu başlıklar, Almanca'dan 1.126, Fransızca'dan 1.123, İngilizce'den 731, İtalyanca'dan 63 ve diğer Avrupa dillerinden 7 alıntıyı içermektedir. Türkçe'den hiçbir alıntı yer almamaktadır.

---

3 Justin McCarthy, "Greek Statistics on Ottoman Greek Population," *International Journal of Turkish Studies* 1, no. 2 (1980), s. 66-76.

4 Tuna vilayeti 1866 sayımının sonuçlarından bu şekilde yararlanılmıştı. Bu sayımın orijinal defteri Sofya'daki Ulusal Kütüphane'dedir. Bu defterin bir kopyasını edinmek istedim, ancak elime ulaşmadı. Bu nedenle salnamede ve Nikolai Todorov'un *Balkanskiat Grad*, XV-XIX-VEK adlı kitabında (*Balkan Kenti, XV-XIX. Yüzyıllar*, Sofya, 1972, s. 327.) yayımlanan rakamları esas aldım. Todorov'un kitabının ingilizcesi için bkz. *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle: University of Washington Press, 1983.

5 Ayrıntılı etnik ve dini sınıflandırmaların olduğu tablolar, Marcel Léart'ın *La Question arménienne á la lumière des documents* adlı çalışmasında bulunabilir (Paris, A. Challamel, 1913, s. 60-61). Asıl adı Kirkor Zohrap olan Léart'ın aslen İstanbullu bir Ermeni olduğunu kaydetmek ilginç olsa gerek; bkz. FO 96/205.

6 *Naselenieto na Turtsii i Bulgarii, prez* XVIII-XIX v. (*La Population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIIIe et au XIXe siècles*), 5 cilt, Sofya, 1915-1968. Yazarın ismi ve bu çalışmanın adı, her cildin baş sayfasında Fransızca olarak geçmektedir; ayrıca her cildin Fransızca bir önsözü vardır. Bununla birlikte, metin tamamıyla Bulgarca olduğundan bu çalışmadan Bulgarca adıyla söz ediyorum. Bu çalışmanın özü birinci ciltedir; birinci ciltte olmayan konu başlıkları 2., 3. ve 4. ciltlerde kaydedilmiştir. Sonuncu ciltte ise Osmanlı nüfusu konusundaki Rus çalışmaları ele alınmaktadır.

Mikhov bu çalışmasında A. Ubicini, David Urquhart ve Ami Boué gibi Batılı yazarların ve E. G. Ravenstein ve Hugo Kutschera gibi istatistikçilerin ve nüfus bilimcilerin rakamlarına ve yazılarına gönderme yaptığı halde, resmi Osmanlı sayımlarından hiçbir alıntıyı doğrudan kullanmaz. (Selahaddin Bey'in A. Ubicini'den alınan rakamlarına yapılan bir gönderme dışında.) Avrupa'da bile 19. yüzyılın başına dek düzenli ve sistemli bir nüfus sayımı yapılmadığı için Mikhov'un, Osmanlı devletinin az sayıda resmi sayım yapmış olmasını normal olarak değerlendirmesi ilginç olsa gerek. Mikhov, adı geçen çoğu yazarın Osmanlı nüfusunu, öznel yargılarına ya da yerel halktan sağladığı yanlış bilgilere dayanarak tahmin ettiği gerçeğini dikkate alır. Bir örnek olarak, seyyahların 1800-1878 yılları arasındaki dönemde Bulgarların toplam nüfusunu 500.000 ile 8 milyon arasında değişen bir rakam olarak tahmin ettiklerine işaret eder. Benzer bir yanılmacaya da, Yunanlıların 18. yüzyılın sonunda sekiz milyon oldukları iddiasını ciddiye almayan William Eton tarafından daha önce dikkat çekilmiştir.[7]

Osmanlı meseleleri hakkında kendi özel bilgi ve görüşlerine dayanarak asılsız iddialarda bulunan bazı Avrupalılar, resmi Osmanlı nüfus rakamlarının doğruluğuna ilişkin kuşkularını dile getirmişlerdi. Bu kişiler, daha çok Osmanlı devletinin sadece Avrupa'daki kentlerinde yaşamış, yalnızca Hıristiyanlarla iletişim kurmuş ya da imparatorluğun uzak köşelerinde çalışmış olan seyyahlar ya da meslek adamlarıydı. Osmanlı meselelerine hâkim olan bu "uzmanlar", ülkelerine döndüklerinde kitaplar yazmış, Osmanlı yaşamının her yönüyle ilgili düşünce ve görüşlerini yayımlamışlardı. 1872'den 1876'ya dek bir demiryolu şirketinde inşaat mühendisi olarak çalışan ve Batı'ya döner dönmez kendi nüfus istatistikleri dizisini yayımlayan F. Bianconi buna iyi bir örnektir. Güvenilir hiçbir kaynaktan yararlanmamış olduğu halde Türkleri ve istatistiklerini eleştirerek kendi güvenilirliğine paye kazandırmaya çalışmıştır.[8] Bianconi'nin rakamları, çok çarpıtılmış olmalarına karşın Osmanlı nüfusu konusunda başlıca bilgi kaynağı olarak sıkça alıntılanmıştır.

Resmi Osmanlı İstatistikleri: Değeri ve Kullanımı

Osmanlı nüfusuna ilişkin istatistiklere güvenmeyen yanlış bilgilendirilmiş birkaç kişinin görüşleri, Avrupa basınında geniş yankı uyandırmış olsa da diğer Avrupalıların tanıklığı bu durumu telafi edici olmuştur. Çeşitli uluslardan çok sayıda Avrupalı, uzun yıllar Osmanlı devletinde diplomatik temsilci (konsolos, askeri ataşe, konsolosluk sekreteri vs.), öğretmen ya da şirket temsilcisi olarak çalışmıştı. Bu kişiler Osmanlı dilini öğrenmiş, yerel basını takip etmiş ve Osmanlı bürokrasini yakından tanımışlardı. Kendi ülke yönetimlerinin önemli siyasal ve ekonomik kararlar alırken gereksindikleri somut bilgileri elde etmek üzere Osmanlı ticareti, askeri gücü ve savunma kapasitesi gibi konularda istatistikler toplamaya çalışmışlardı. Bu insanlar en güvenilir bilgi kaynaklarını soruşturup bulmak zorundaydılar; ciddi bir incelemeden sonra, çoğu kez bazı teknik yetersizlikleri giderici düzenlemeler yapmış olmalarına karşın, sonunda resmi Osmanlı istatistiklerinin temelde güvenilir olduğunu kabul ettiler.[9] Sözünü ettiğimiz bu Avrupalılar, bazı rakamlarla ilgili olarak kuşkuya düştükleri durumlarda, Osmanlı vezirlerine ve başvezirlerine başvurdular; Örneğin Ubicini, nüfusla ilgili bazı rakamlarını Ahmet Vefik Paşa'ya kontrol ettirmişti. Bu Avrupalılar, Osmanlı nüfus istatistikleri konusunda sağlıklı ve saygılı bir tutum geliştirdiler ve sık sık Avrupa'da yayımladıkları bu rakamlardan geniş ölçüde yararlandılar. Resmi sayımların içerdiği veya imparatorluk ya da vilayet yıllıklarında yayımlanan istatistikler sağlıklı kabul edilmiş ve (sonraki bölümde gösterileceği gibi) Ubicini, Boué, Urquhart, Kutschera, Paul Boutet, A. Ritter zur Helle von Samo, Ernst Behm, H. Wagner, Vital Cuinet ve diğerleri tarafından kullanılmıştır.[10] Bu kişilerin çalışmaları, sonradan daha önemsiz bazı yazarlar ve çeşitli dergiler için başlıca kaynaklar olarak alınmıştır. Günümüzde, bir dönem Osmanlı idaresi altında yaşayan ve onun politikasını eleştirmiş olan etnik ve ulusal topluluklardan gelen bilim adamları bile Ba-

7 *A Survey of the Turkish Empire*, 2. baskı, Londra, 1799, s. 291.

8 Bianconi şöyle yazıyordu: "Kabul etmeliyiz ki, Türkler bugün tüm dünyaca özensizlikleriyle tanınmaktadır. Bu nedenle Babıali tarafından nüfus konusunda resmi olarak yapılan istatistikler ciddi incelemeler olarak görülemez ve dolayısıyla bu bölgelerde yapılacak etnografik çalışmaların hazırlığında kesinlikle kullanılamazlar". *Ethnographie et statistique de la Turquie d'Europe et de la Grèce*, 2. baskı, Paris, 1877, s. 16.

9 Örneğin, 1877-78 Osmanlı nüfus listelerinden yararlanmış olan Paul Boutet şöyle yazıyordu: "Bu türde bir ilk denemenin, özellikle Doğulu bir ülkede verilmiş bir eserse, kaçınılmaz hataları göz önünde bulundurarak, resmi olarak yayımlanmış bu istatistikleri, çoğu bilgi kaynaklarına ulaşamamış olan, yazarlar tarafından bugüne kadar verilmiş az ya da çok uydurma sayılara kıyasla çok daha yetkin kabul edebiliriz." ("L'Empire Ottoman, Documents statistiques." *Exploration* 2 [1877]: 159).

10 Türkiye ve Rusya'nın beşeri kaynaklarına ilişkin bir tahminde bulunmaya çalışan bir grup İngiliz istatistikçi, Osmanlıların rakamları hakkında şöyle söylemişti: "O halde, iyi yönetilen ülkelerde alışageldiğimiz birtakım kolaylıkların mevcut olmamasına rağmen, Türklerin istatistiklerinden de faydalanabilmekteyiz. Sonuçlar olması gerektiği gibi güvenilir ve her açıdan eksiksiz olmayacaktır ama hiç yoktan iyi olup, yanıtlanması gereken daha önemli siyasal sorulara ilişkin bir kuşkuya yer bırakmayabilir. Öne çıkan ilk konu nüfusa ve bölgeye ilişkindir. Yakın zamanda Bay Ravenstein bu konunun çok iyi bir çözümlemesini yapmıştı..." "Turkish Resources." *Journal of the Royal Statistical Society* 40 (1877), s. 633-34. (Ravenstein'ın çalışması 3. Bölümde yorumlanmaktadır.)

biâli'nin resmi istatistiklerinin temelde güvenilir olduğunu kabul etmişlerdir.[11]

Osmanlı nüfus istatistikleri, önemli idari ve askeri ihtiyaçları karşılamak üzere geliştirilmişti. Sayımlar, arazi tetkikleri ve kalıcı bir nüfus kayıt sistemi 19. yüzyıl idaresi açısından son derece önem kazanmıştı. Merkezileşme, hükümeti yeni idari sorumluluklar üstlenmek zorunda bırakmış ve bunların başarılı işleyişi için imparatorluğun beşeri ve mali kaynaklarına ilişkin bilgi edinilmesi zorunlu olmuştu. Modern bir orduya asker alınması, ordunun etkin ve yedek birimler olarak örgütlenmesi zorunluluğu, erkek nüfusun yaşı ve sayısı hakkında doğru bilgi edinmeyi gerektiriyordu. Müslümanların askere alınmasıyla ilgili olarak II. Mahmut tarafından 1838 yılında yürürlüğe sokulan sistem, 1855 yılında bu sistemin bütün topluluklar için uygulanmaya başlaması (gerçekte Hristiyanlara hiçbir zaman uygulanmadı), özellikle de askerlik hizmetiyle yükümlü erkeklerin sınıflandırılması ancak sağlıklı bir kayıt sistemi sayesinde yürütülebilirdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Müslüman erkekler, askeri yükümlülükleri ayrı ayrı tanımlanan dört yaş grubuna ayrıldılar: Etkin görev grubu (muvazzaf) yirmi yaşından itibaren dört yıl hizmet ediyordu; etkin yedek grubu (ihtiyat) iki yıl daha görev başında kalıyordu; etkin olmayan yedekler (redif), 14 yıl daha yükümlülük altındaydı; son olarak da bölgesel/yerel askerler (mustahfızlar), dört yıl hizmet ediyorlardı. (Böylelikle her Müslüman erkeği, 24 yıla kadar çıkabilen bir çeşit askerlik hizmetini yerine getirmiş oluyordu.)

Bu nedenle Osmanlı askeri kurumu, nüfus kayıtlarıyla yakından ilgilenen, nüfus sayımı yapılması ve nüfusun düzenli olarak kaydedildiği bir sistemin uygulanması için sultana ve hükümete baskı yapan ilk kurum oldu. Ordu mensupları, gerçekten de Osmanlı sayımlarında etkin rol aldılar. Müslümanların kayıtlarını kendileri tuttular ve 19. ve 20. yüzyıl boyunca sivil nüfus memurlarıyla sıkı işbirliği yaptılar.

O dönemde Osmanlılar, bu baskın idari ihtiyacı karşılamak üzere hem devlet hem de eyalet için nüfus sayımlarını ve yıllıkları (salname) geliştirdiler. Bunlar, nüfusun genel dini kompozisyonu ile büyüklüğü ve aynı zamanda Hristiyanlar arasındaki etnik bölünmeler hakkındaki temel ve güvenilir bilgi kaynakları oldular. Sayım yöntemleri ve istatistiklerin niteliği sürekli bir evrim geçirerek, 1881/82-1893 yılları arasındaki sayımlarda oldukça gelişmiş bir düzeye ulaştı.[12] (Erken tarihli rakamlar, genelde güvenilir olmakla birlikte 1880'li yıllarda yapılan nüfus sayımı verilerinden daha yüksek bir hata payını içerirler.)

19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında çeşitli dönemlerde yapılan sayımlar, Osmanlı nüfusu konusundaki belli başlı bilgi kaynaklarıdır. Bunların bir kısmı özet halinde kamuya aktarılmış olmakla birlikte bütün olarak henüz yayımlanmamışlardır: Örneğin, önemli bir sayım olan 1844 sayımı, Ubicini ve Boré tarafından yayımlanan rakamlar dolayısıyla bilinmektedir. Sayımın toplam rakamlarına temel oluşturan ayrıntılı listeler (1866 yılında Tuna vilayetinde yapılan sayımının listeleri kısmen hariç olmak üzere), 19. yüzyıla ilgili bütün Osmanlı belgeleri tam olarak katalog haline getirilinceye dek muhtemelen hazır olmayacaktır. Osmanlı nüfusu konusundaki ikinci önemli bilgi kaynağı ise yıllıklardır.[13] Bütün iktidar alanını kapsayan imparatorluk salnameleri 1847 yılında (h. 1263) yayımlanmaya başladı ve imparatorluğun tümü için nüfus rakamları ilk kez 1877-78 yılında basılan bir ciltte göründü. İlk vilayet yıllığı (Bosna için) 1866 yılında yayımlandı. 1868 yılına gelindiğinde, vilayetlerin nüfusunu veren çeşitli salnameler bulunuyordu. Birçok Avrupalı etnografın ve istatistikçinin yaygın olarak kullandığı bu rakamlar gerçek sayımlardan, vergi kayıtları gibi vilayet yöneticilerinin elindeki mevcut diğer bilgilerden sağlanmış önceki rakamlara dayanıyordu. Pek çok Avrupalı bilim adamı ve diplomatınkiler kadar Osmanlı coğrafyacısı ve ansiklopedicisinin nüfus tahminleri de, yayımlanmış olan bu resmi kayıtlara ya da nüfus işlerinden sorumlu görevlilerin sağladığı bilgilere dayanıyordu. Yıllıkların yayımlanma tarihlerine göre düzenlenmiş bir liste, sonraki bölümde Ek A.1'de verilmektedir.

19. yüzyılda Osmanlı idaresi tarafından derlenen istatistik tabloları, kentleşme düzeyinin ölçülmesinde

---

11 Bkz. Todorov, *Balkanskiat Grad* ve "The Balkan Town in the Second Half of the 19th Century," *Etudes balkaniques*, no. 2 (1969), s. 31.

12 Bu sayım, 1881-82'ye karşılık gelen 1299 hicri yılında başlamıştı, ancak tamamlandığının açıklanması için on yıldan fazla zamanın geçmesi gerekti. 2. Bölümde de ayrıntılı olarak gösterileceği gibi bu sayım, belki de 1866'da Tuna vilayetinde yapılan kısmi sayım dışında, 19. yüzyıldaki en gelişmiş ve kapsamlı Osmanlı nüfus tetkikidir.

13 *Devlet-i Âliye Salnameleri* ya da kısaca *salname* olarak bilinen imparatorluk yıllıkları, düzenli olarak yayımlanmış olan 66 ciltten oluşur. 1847'den 1918 yılına kadar yayımlanan *salnamelerin* yalnızca Birinci Dünya Savaşı sırasında yayımlanmamış olduğunu görüyoruz. Vilayet salnameleri ise yaklaşık 1868 yılından itibaren yayımlanmaya başlanmıştır. Sayıları büyüklü küçüklü birkaç yüz cildi bulan vilayet salnamelerinin çok azı –kısmen Aydın ve Hüdavendigâr vilayetlerininkiler– düzenli olarak yayımlanmış olduğu halde, Osmanlı toplumsal ve ekonomik tarihine ilişkin son derece değerli kaynaklardır. *Salnameler* hakkındaki en iyi ve en kapsamlı çalışma, İslam Tarihi, Kültür ve Sanatı Araştırma Merkezi tarafından *Salname ve Nevsali* (İstanbul, 1982) adı altında yayımlanmıştır ve bu çalışmada salnamelerin Türkiye'de hangi kütüphanelerde bulundukları dair bilgi de verilmektedir. Ayrıca bkz. Justin McCarthy, J. Dennis Hyde "Ottoman Imperial and Provincial Salnames," *Middle East Studies Association Bulletin* 13, no. 2 (1976), s. 10-20; Hasan R. Ertuğ, "Osmanlı Devrinde Salnameler," *Hayat Tarih Mecmuası* 10, no: 103, 104 (1973). Ayrıca bkz. *İslam Ansiklopedisi*, s.v. "*Salname*".

de kusursuz bir kaynaktır. Sayım sonuçları vilayet/eyalet, liva/sancak ve kaza olarak, yani dönemin başlıca yönetim birimlerine göre verilmektedir. Çoğu kez, belirli bir idari merkezin adından sonra gelen ilk rakam, genellikle merkez kazası adı altındaki başkentin nüfusunu vermektedir. Edirne vilayeti örneğinde olduğu gibi, merkez kaza, asıl kenti ve civarındaki köyleri kapsamaktadır. Merkez kazanın alan olarak büyüklüğü değişmekle birlikte, köylerin nüfusu nadir olarak kentin kendi nüfusundan daha fazladır; dolayısıyla, merkez kazanın toplam nüfusundan, idari açıdan ona bağlanmış olan köylerde yaşadığı varsayılan belirli insan sayısı çıkartıldığında, kent için kesin olmayan bir nüfus sayısı elde edilebilir. Bazı sayımlar özellikle belirli bir kentin nüfusuyla ilgilidir; 1831 sayımı Konya, Edirne, Manastır (Bitolia) ve diğer küçük kent örneklerinde olduğu gibi, kent nüfusunu da içermektedir. Kenti çevreleyen komşu bölgelerin (nahiyeler) ayrı olarak belirtilmesi, kentsel ve kırsal nüfusun karşılaştırılmasına olanak sağlamaktadır.

Nüfus Sayımları ve İdari Bölünme

Osmanlı nüfusu üzerine yapılan bir çalışma, imparatorluğun idari bölünmesini gösteren ve doğru güncelleştirilmiş haritaları dayanak almak zorundadır. İmparatorluk içindeki nüfus hareketleri, sonuç olarak insanların bir idari birimden diğerine geçmesinden ibarettir. 19. yüzyılda Osmanlı devletinin idari bölünmesi, bu süreçle yakından ilgili olmayanları yanıltabilen bazı değişikliklerden geçmiştir. 15. yüzyılın ikinci yarısında kabul edilmiş olan ilk bölünme, bazı değişikliklere karşın o tarihe dek sürdürülmüştü. Kâtip Çelebi'nin (1609-58) coğrafya üzerine artık bir klasik sayılan yapıtı *Cihannüma*, söz konusu idari bölünmeye ilişkin oldukça kapsamlı bir bilgi sağlamaktadır. Sonraki dönemlerdeki idari bölünmenin ayrıntılı bir tanımlaması ise, dünya coğrafyası üzerine olan 11 ciltlik yapıtının üç cildini İstanbul'a (5. cilt), Rumeli'ye (6. cilt) ve Anadolu'ya (10. cilt) ayıran P. L. İnciciyan tarafından 19. yüzyılın başında (1804) yapılmaktadır.[14] Osmanlı meseleleri üzerine çalışan Batılılar arasında yer alan Joseph, Freiherr von Hammer-Purgstall, M. D'Ohsson ve Ubicini, 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyıldaki idari bölünme hakkında aydınlatıcı bilgiler vermişlerdir. Yakın tarihli diğer yapıtlar arasında Andreas Birken'in kapsamlı çalışması dikkate değerdir.[15]

Burada, ayrıntılı bir anlatıma girmek gereksizdir; bu çalışmanın amacı için 1831 yılında –modern anlamda ilk nüfus sayımının yapıldığı yılda– Osmanlı idari bölünmesinin, kendi içinde liva ve sancaklara ayrılan 29 eyaleti (Viranşehir gibi birkaç eyaletin statüsü biraz karışıktır) kapsadığını söylemek yeterli olacaktır; bu alt bölümlerden biri, eyalet yönetiminin merkezi olarak seçilmişti ve paşa sancağı olarak biliniyordu. Liva veya sancaklar, esasında bir kadının idaresi altındaki hukuki bölgeler olan kazalara bölünmüştü. Kazalar ise belli sayıda köyden oluşan kırsal bölgeler olarak nahiyelere bölünmüşlerdi. 1834 yılında Sultan II. Mahmud, 28 eyalet, 31 sancak ve kendi içinde 126 liva ve 1267 kazaya bölünen bağımsız 54 voyvodalıktan oluşan yeni bir idari bölünmeyi yürürlüğe koydu.[16] Ancak bu yeni bölünme beş yıl sonra terkedildi ve imparatorluk eski idari sisteme geri döndü.

1847 yılından sonra yayımlanan yıllıklar idari bölünme hakkında bilgi vermektedir. 1850'li yılların başında Osmanlı devletinin 15'i Avrupa'da, 18'i Asya'da ve 3'ü Afrika'da olan 36 eyalete bölündüğü anlaşılmaktadır; bununla birlikte, her birinin siyasal ve idari konumu farklılıklar gösteriyordu. Mısır, Eflak, Boğdan ve Sırbistan az çok bağımsız iken, Tunus'un özel bir konumu vardı. Eyaletler, 440 liva ya da sancağa (kaymakam veya mutasarrıf tarafından idare ediliyorlardı) ve onlar da kazalara (nüfuz sahibi kişilerden oluşan bir meclisin yardımcılığında bir müdür tarafından yönetiliyorlardı) ve nahiyelere (genellikle Müslümanlar arasından seçilen muhtarlar ve genellikle Müslüman olmayan topluluklar arasından seçilen kocabaşılar tarafından yönetiliyorlardı) bölünmüşlerdi. 1831 yılındaki ve 1850'li yılların başındaki idari birimlerin listeleri, bu bölümün sonundaki Ek. A.2 ve Ek. A.3'te verilmektedir.

Yeni bir idari örgütlenme, 1864 yılında Vilayet Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte yavaş yavaş oluşmaya başladı.[17] Reform ağır işleyen bir süreçti. 1871 yılına gelindiğinde kısmen tamamlanmıştı, ancak sonra da sürdü.[18] Tuna vilayeti, Silistre, Vidin ve Niş vilayetlerinin ilk kez Mithat Paşa'nın valiliği altında bir birim olarak birleştirilmesi sonucunda 1864 yılında oluştu; bu, modernleşmeyi gerçekleştirme yolundaki ilk pilot projeydi.[19] 1867 ve 1871 yıllarında yeni vilayetler oluşturuldu; 1870'te 23 vilayet vardı;

14 Rumili bölümü, yakın bir tarihte H. D Andreasyan tarafından hazırlanmış haliyle yayımlandı; bkz. "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2-3 (1972-1974), s. 11-88, ve 4-5 (1975-76), s. 101-52.

15 *Die Provinzen des osmanischen Reiches*, Wiesbaden, Reichert, 1976.

16 Bkz. Ernest Dottain, "La Turquie d'Europe d'après le Traité de Berlin," *Revue de géographie* 3 (1878), s. 97-123.

17 George Young, *Corps de droit ottoman* 1, Oxford, Clarendon Press, 1905, s. 47-69.

18 İdari reform konusunda bir inceleme için (ancak vilayetlerin bir listesi mevcut değildir) bkz. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire* 1856-1876, Princeton: Princeton University Press, 1963, s. 157-71.

19 Ayrıntılı bilgi için bkz. Hans-Jurgen Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europäischen Turkey vom Erlass der Vilayets-ordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen*, Weisbaden: Klaus Schwarz Verlag, 1976.

1875'te bu sayı 25'e çıktı. 1893 yılına gelindiğinde, Avrupa ve Asya'da (Kuzey Afrika hariç) 27 vilayet, 4 özel bölge (Çatalca, Biga, Kudus-i Şerif ve İzmit) ve başkent vardı. [Balkanlar ve Kafkasya'daki toprakların, 1878 yılındaki Berlin Antlaşması'yla elden çıktığını unutmamak gerekiyor; söz konusu bölgeler arasında Bosna, Tuna (Bulgaristan), Doğu Rumeli ve Kars-Artvin bulunuyordu.]

1864 yılındaki Vilayet Kanunu, eski bölünme (eyalet, liva/sancak, kaza, nahiye) temelde korunarak yeniden düzenlendi. Eyalet, merkezi yönetim tarafından atanan vali tarafından yönetilen vilayet olarak değiştirildi. İdari unvanlarda da değişiklikler yapıldı, nahiye yöneticisine müdür dendi. Reformun amacı, derebeylerin ve diğer yerel efendilerin gücünü tümüyle ortadan kaldırarak ya da etkisiz kılarak merkezi yönetimin otoritesini güçlendirmekti. Başlangıçta vilayet, eski bölünme düzenindeki eyaletten daha büyüktü; bununla birlikte, vilayetler daha verimli bir yönetim sağlamak için zamanla daha küçük birimlere bölündüler. Örneğin, 1878-79 yıllarında Erzurum vilayeti Van, Bitlis, Mamuretülaziz ve Erzurum vilayetleri olarak bölündü; 1880 yılında Bağdat, Kerkük (Musul), Bağdat ve Basra olarak bölündü; bu arada Zor'un (Deir) bir bölümü Halep'e ve Şam'a bağlanırken, Halep kendi içinde Halep ve Adana olarak bölündü; Diyarbakır, Siirt'i Bitlis'e, Malatya'yı Harput'a bıraktı. Çeşitli bölgelerin, özellikle de vilayetlerin, farklı yıllardaki nüfuslarını karşılaştırmaya yönelik bir çalışmada, bu yeni idari birimlerin oluşumunun yanı sıra aynı vilayet içindeki bir yer için eşzamanlı olarak kullanılan Türkçe, Arapça, Slavca ya da Yunanca adların da dikkate alınması gerekmektedir.

Kısacası, Osmanlı idari bölünmesine ve 19. yüzyılda sınırlardaki değişikliklere dair tam ve ayrıntılı bir çalışmanın yapılması son derece önemlidir. Ne yazık ki böyle bir çalışma, nüfus üzerine niceliksel bir inceleme olan bu eserin fazlasıyla kapsamı dışında kalmaktadır.

Osmanlı Nüfus Sayımı İstatistiklerinden Yararlanırken Karşılaşılan Sorunlar

Osmanlı nüfusuyla ilgili istatistikler, doğrudan kabul edilemez. Çünkü bu istatistikler bazı özel niteliklerinin anlaşılmasını gerektirdiği gibi giderilmesi ya da hiç olmazsa dikkate alınması gereken bazı hataları da içerirler. Kısacası, Osmanlı istatistiklerini değerlendirirken uygulanması gereken ölçütler şunlardır: 1) İç tutarlılık göstermesi, 2) yeni devletlerin yönetimleri tarafından sağlanan modern listelere uygunluk göstermesi, 3) demografi kurallarına uygunluk göstermesi.[20] Bu ölçütlerin uygulanması sırasında ortaya çıkan yetersizlikler tekniktir ve aritmetik düzenlemelerle kolayca giderilebilirler. Diğer yetersizlikler, Osmanlı'nın kendine özgü sayım anlayışından ve nüfusun bileşimi ile dağılımını etkileyen çeşitli toplumsal ve idari etkenlerden kaynaklanmaktadır; düzeltilmeleri daha zordur. Sayım yöntemleri, Osmanlı'nın kendine özgü nüfus sayma felsefesine uygun olarak geliştirilmiştir ve sonuçlar, sayımın gerçekleştirildiği toplumsal ve kültürel çevreyi yansıtmaktadır.

Bu istatistiklerde yaygın olan bir yanlış, nüfusun olduğundan az beyan edilmesidir. Hiçbir sayım işleminde, en gelişmiş ve çağdaş olanı da dahil olmak üzere, toplam nüfus doğru olarak sayılamaz. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1 Nisan 1980 tarihindeki nüfus sayımına ilişkin olarak 9 Mart 1980 tarihli *New York Times* gazetesi, "Sayım bürosu, sayımı düzeltmeye yönelik tüm çabalara karşın 1 Nisan'da sayım memurlarının gözünden kaçması beklenen milyonlarca insanın, son toplama dahil edilebilmesi için bazı yapay düzeltme yolları sağlaması konusunda yoğun ve artan bir baskı altındadır" diye kaydediyordu. Sayım bürosu, nüfusun yoğun olduğu bazı bölgelerde, bazı yaş gruplarının % 18'ini oluşturabilecek büyüklükteki bir nüfusun sayımda gözden kaçabileceğini tahmin ediyordu. Amerika Birleşik Devletleri, 20. yüzyılın sonunda eğitimli personeli ve gelişmiş bilgisayarlarıyla kusursuz bir sayım yürütmeyi başaramıyorsa, 19. yüzyılda toplam nüfusunu tam olarak sayamadığı için Osmanlıları eleştirmek hiç de gerçekçi değildir.

Başlangıçta Osmanlı sayımlarının ardındaki *raison d'être* (varlık nedeni), imparatorluktaki toplam nüfusun ya da toplumsal-etnik bileşime ilişkin ayrıntıların doğru olarak kaydını yapmak gibi bir istekten ibaret değildi. Geleneksel Osmanlı tahriri, vergi gibi bir amaç doğrultusunda gerçekleştirilen bir araştırmaydı ve sonuçları tapu defterlerine işleniyordu. 15. ve 16. yüzyıllardaki tahrirler, yetişkin erkeklerin -özellikle vergi ödeyen kişi olarak hane reisiyle birlikte bekârları ve diğerlerini de içeriyordu- kaydedilmesini kapsıyordu. Dolayısıyla tapu defterleri, demografik bilgi açısından oldukça iyi birer kaynak olarak değerlendirilebilir.[21] Ancak tahrirle ilgili vurgulanması gereken nokta, bunların ekilebilir toprakların alanını, yetiştiriciye vergi koymak üzere hesaplama amacı gütmesidir. 19. yüzyılın getirdiği yeni düşünceler, yeni bir araştırma tarzını gerekli kıldı. Yine de,

---

20 Bkz. Justin McCarthy, "Population of the Ottoman Fertile Crescent" (Ortadoğu'nun Ekonomik Tarihi, 1800-1914, Hayfa, İsrail, 14-19 Aralık 1980, Uluslararası Konferans'ta sunulan bildiri, s. 3-4. (Bu bildirinin son hali için bkz. "The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1878-1914", *Asian and African Studies* 15, no:1 [1981], s. 3-44).

21 Özetlenmiş görüşler için bkz. Amnon Cohen, Bernard Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton: Princeton University Press, 1978, s. 3; ayrıca bkz. Lowry, "Ottoman Tahrir Defters".

modern anlamda ilk kez 1831 yılında (ya da yeni ancak doğrulanmamış bir bilgiye göre 1830'da) yapılmaya başlanan sayım, Osmanlı idaresi açısından başlı başına bir amaç değildi. Osmanlı yönetiminin asıl amacı, Müslüman olmayanlara şahsi vergi uygulaması getirmek ve daha önce de işaret edildiği gibi yetişkin Müslüman erkekleri orduya almak üzere nicel bir temel oluşturmaktı. Önceleri, topluluk liderlerinin verdiği yarım yamalak bilgiler esas alınırken, artık erkek nüfus doğrudan sayılıyordu. Yine de hükümet, o dönemde kadınlar, yetimler, ergenlik çağına gelmemiş Hıristiyanlar, akli ya da fiziksel özürlüler, yüksek düzey devlet görevlileri gibi kişisel vergi vermekle ya da askerlik hizmetiyle yükümlü olmayan bireylerle ilgilenmiyor ve onları kayıtlarına geçirmeyi de düşünmüyordu. Emlak tahrirleri olarak bilinen arazi tetkikleri, sonraları da yürütüldü ama nüfus sayımından ayrı olarak ele alındı.[22]

Osmanlı'daki sayım anlayışı, 19. yüzyılın ortasında, yani 1856 yılında Paris Antlaşması'nın imzalanmasından sonra başka bir değişim daha geçirdi. Babıâli, işlevsel yönetim ve topluma hizmet gibi Avrupa kökenli kavramları benimsemeye başlamıştı. Sonuç olarak, beşeri ve doğal kaynaklarını yeniden değerlendirme gereğini duydu. Ayrıca Hıristiyan topluluklar arasında yükselen ulusal bilinç, kendini ulusal kiliselerin ve okulların kurulması gibi çeşitli talepler biçiminde olduğu kadar, çoğu zaman diğer toplulukları göz ardı eden istatistiklerle desteklenen bağımsızlık ve toprak talepleri biçiminde de gösterdi; dolayısıyla, belli başlı her Hıristiyan etnik topluluğun tam nüfusunu bilme gereği doğdu. Bu hümanist-işlevselci-ulusalcı düşünceler, 1881-82-1893 yılları arasında yürürlüğe konan sayım ve kayıt sisteminde kendini belli ediyordu. Bu sayımda, Hıristiyan nüfus için birkaç etnik-dini sınıflandırmadan yararlanıldı ama bütün Müslümanlar, aralarındaki etnik ve dilsel farklılıklara karşın türdeş bir topluluk olarak sayılmaya devam edildi.

Osmanlı idaresinin sayım politikası değiştiği için kayıt birimi de değişmişti. 15. ve 16. yüzyıllarda vergiye tabi birim daima hane ya da avariz hanesiydi. Yani, erkek reisin temsil ettiği evdi. Eski Osmanlı "hane"si çekirdek ya da büyük aileye karşılık gelmiyordu: Bu, sayısal büyüklükten çok, vergi yükümlüsü aile üyeleri potansiyeline göre ekonomik olarak tanımlanan bir haneydi. Bununla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısında yayımlanan bazı Osmanlı nüfus listeleri, belirli bir bölgedeki ya da bütün ülkedeki hane sayısından söz etmektedir. Terim bu şekilde kullanıldığında, vergi yükümlüsü bir haneden çok, sosyolojik olarak tanımlanan çekirdek aileyi ya da büyük aileyi ifade ediyordu. Osmanlı "ailesi"nin tam olarak büyüklüğü henüz doğru olarak belirlenmemiştir. Hane teriminin tam olarak karşılığını açıkça belirtmeden ve diğer değişkenleri hesaba katmadan Osmanlı nüfusunun büyüklüğüne dair sınıflandırıcı sonuçlara ulaşmak hatalı olacaktır.

Siyasal etki altındaki bir rapor, her ne kadar aile büyüklüğü konusunda bazı rakamlar vermiş olsa da bu rakamlar elbette doğru değildir. Vladimir Teplov, Rus hükümetinin himayesinde Balkan nüfusu üzerine bir çalışma yapmış ve resmi Osmanlı yıllıklarının yanı sıra kiliselerden ve yerel kaynaklardan sağlanan bilgilerden de yararlanmıştı. Ancak rakamlarında, sözü edilen son iki kaynağa dayanmaktadır ve kendince Müslüman ailesinin beş üyeden, Müslüman olmayan ailelerin ise 7 ila 9.37 üyeden oluştuğu sonucuna varmıştı.[23] Bu rakamlar, İngiliz konsolosluk görevlisi W. L. Stoney'nin Bulgaristan'ın Plovdiv bölgesinde yürüttüğü gerçek bir aile araştırmasının rakamlarıyla çelişmektedir. Stoney, İngiltere'nin Balkan ailesinin tam olarak büyüklüğüne ilişkin araştırma talebini yanıtlamak üzere, ağırlıklı olarak Bulgar nüfusa sahip 55 köydeki 10.110 aileden 50.622 kişiyle görüşmüştü. Her ailenin ortalama 5.007 üyesi olduğu sonucuna varmıştı.[24] Diğer yandan, başka bir İngiliz konsolosluk temsilcisi, 19. yüzyıl sonunda İran'a göç etmeyi düşünen 600 kadar Ermeni ailesinin ortalama büyüklüğünün 7 üyeden oluştuğuna işaret ediyordu.[25] 19. yüzyıl sonlarına doğru Anadolu'ya yerleşmiş olan yaklaşık 10.000 göçmen aile üzerinde yapılan yakın tarihli bir çalışmada, en düşük ortalamayı temsil eden belirli bir yerdeki ortalama aile, 1.99 kişiden oluşurken, en yüksek ortalamayı temsil eden bir bölgede bu ortalamanın 9.60 olduğu görülmektedir. Bu göçmen

22 Vergilendirme ve miri (devlete ait) toprağın çiftçilere dağıtımı üzerine mevcut defterler, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar olan Osmanlı nüfusuna ilişkin mükemmel rakamlar verebilirdi. Örneğin yoklamalar, 1596, 1606, 1672, 1691, 1694, 1698 ve 1715 yıllarındaki tımar sayımları, bu geleneğin tümüyle terk edilmediğine işaret etmektedir. Bu tetkikler (yoklamalar) ekilebilir toprakların büyüklüğü –en azından sipahilere tımar olarak verilenler– ve gelirleri konusunun hep ilgi çektiğini göstermektedir. Bkz. Vera P. Mutafchieva, Stashimir Dimitrov, *Sur l'état du systéme des timars des XVIIe-XVIIIe siècles*, Sofya, Bulgar Bilimler Akademisi, 1968. Osmanlı devletinin 19. yüzyıldaki nüfus sorununun, tarımsal üretim ve kentleşme açısından bakıldığında ne denli karmaşık olduğu anlaşılabilir; bkz. Hurican İslamoğlu, "Dynamics of Agricultural Production, Population Growth and Urban Development: A Case Study of Areas in North Central Anatolia, 1520-1575" (doktora tezi, University of Wisconsin-Madison, 1979).

23 *Materialy Dlya Statistikii Bolgarii, Trakii i Makedonii* (Bulgaristan, Trakya ve Makedonya üzerine istatistiksel malzeme), St. Petersburg, 1877. Teplov'un istatistikleri, imparatorluğun bazı bölgelerindeki Hıristiyan nüfusunun görece hızlı bir artışına ve Müslüman nüfusunun düşüşüne işaret etmekteydi. Bu olgu bu bölümde daha ilerde ele alınmaktadır.

24 HCAP 92/44 (1877), s. 1.

25 HCAP 96/49 (1890), s. 25, Lloyd'dan White'a, 6 Mart 1890.

köylerindeki bütün ailelerin ortalama nüfusu ise 4.10 kişiydi.[26]

1831-1838 sayımlarında yetişkin bir erkek, hane içindeki konumundan bağımsız olarak resmi kayıt birimi oldu; bireyin, yaş ve cinsiyetten bağımsız olarak temel birim kabul edildiği 1881-82-1893 sayımlarına kadar da o şekilde kaldı.

Osmanlı sayım felsefesinde ve resmi olarak belirlenmiş kayıt birimindeki bu değişiklikler, çeşitli araştırmaların sonuçlarına da yansımıştır. Yine de nüfus, bu dönem boyunca hep olduğundan daha düşük kaydedilmiştir. İdarenin, bütün vatandaşlarını birey olarak kaydetme amacını benimsemesinden sonra bile, yalıtılmışlık, iletişim sağlamadaki güçlükler ve bazı kişilerin sayıma karşı direnmesi gibi etkenler önemli sayıda insanın kayıt dışında kalması sonucunu getirmiştir.[27]

Göçebe aşiretler, 1880'li yıllardan önce yayımlanan nüfus istatistiklerinde çok nadir olarak geçer. Bu tip aşiretler, ancak arada sırada gerçek bir sayıma tabi tutulmuşlardır; göçebe aşiret üyelerinin sayıldığı durumlarda ise sayım memurları, çoğu kez aşiret reislerinin verdiği rakamlara güvenmiştir. Aşiretlerin ve aslında sayıma tabi olmayan bölgelerin nüfusuna ilişkin geniş kapsamlı tahminlerin yapılması, ilk kez 1881/82-1893 sayımlarıyla mümkün olmuştur. Kadınların sayılmasına gelince; 1880'li yıllarda birey olarak kaydedilmeye başlandıktan sonra bile sayılarının devamlı olarak erkeklerinkinden daha az çıkması, kadınlar arasında yüksek ölüm oranına yol açan bazı etkenlerin olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir.

Osmanlı nüfusunu oluşturan bazı unsurların daha az sayılmasından kaynaklanan yanlışlıkları kısmen de olsa gidermek mümkündür.[28] Kadınların sayılmadığı dönemlerde toplam nüfusun akla yatkın bir tahmini, Osmanlı'da nüfus üzerine çalışan pek çok kişinin genellikle yaptığı gibi, düpedüz erkek nüfusu ikiyle çarpılarak yapılabilir. Bununla birlikte, ayrıca, vergiden muaf olan veya askerlik hizmeti yükümlülüğü olmayan ya da ulaşılamadıkları için sayım memurları tarafından kaydedilmeyen kişileri de hesaba katmak için hata payı oranı benimsenmelidir. Bu çalışmada, bazı bölgelerin ya da bazı etnik toplulukların nüfusunun hesaplanmasında % 8 oranında hata payı yaklaşımını benimsedim. (Ancak, istatistiksel eklerdeki rakamların hataları düzeltilmemiştir.) Bu oran, bir bölge ya da bir topluluk için belirli bir dönemde verilen çeşitli rakamların karşılaştırılmasına ve yıllık büyüme hızının 19. yüzyılın ikinci yarısında % 1 olduğu varsayımına –çeşitli hükümet istatistiklerine dayanmaktadır– bağlı olarak benimsenmiştir. (Aslında bu hata yüzdesi uzak dağlık bölgeler için 10'a, hatta 15'e kadar çıkarılabilir.) Belirli bir bölge için belirli bir dönemde yapılan doğum ve ölüm girişlerini inceleyerek ya da sayımda gözden kaçan nüfusu açıklayan değişken bir formül geliştirerek daha kesin bir hata hesaplaması yapılabilir. Bu ancak, çeşitli idari merkezlerdeki gerçek nüfus kayıtlarından yararlanarak gerçekleştirilebilir. Bunların pek çoğunun tahrip olduğu görülmektedir, ama çoğu da günümüze kadar kalmıştır.

Müslüman nüfus, daha durağan, yoğun olarak yerleşmiş olan ve kolay ulaşılabilen Hıristiyan nüfusa göre daha az sayıma tabi tutulmuştur. Bununla birlikte, Hıristiyan din adamlarının dini bölgeleriyle ilgili olarak tuttukları kayıtlar çok da işe yarar görünmemektedir. Kiliselerin çoğu yalnızca evlilikleri ve ev sayısını kaydediyordu. Oysa her ikisi de nüfus için güvenilir birer gösterge değildir. Vergi listeleriyle ilgili durum söz konusu olduğunda, bu kayıtların Hıristiyan erkek nüfusunu gerçek sayısından daha az gösterdiği, genellikle onaylanan bir görüştür. Pek çok Hıristiyan piskoposun, düzenli maaş almadıkları için, hizmetleri karşılığında bir ödeme yapılmasını sağlamak üzere dindaşlarını kaydetmek için özel listeler geliştirdikleri doğrudur; bununla birlikte, tahmin edilebileceği gibi pek çok kişi, genellikle büyük (dini) toplulukların içinde yaşayanlar, kaydedilmemiştir. Rahibin herkesi tanıdığı pek çok küçük, birbirine bağlı toplulukların ise bu tip kayıtları hiç olmamıştır. Müslüman olmayan çeşitli (dini) topluluklar ve milliyetçi örgütlenmeler tarafından hazırlanan ve çeşitli dini-etnik toplulukların nüfusunun genellikle abartılmış olduğu bu listeler, bu topluluklara yakın olan Avrupalılar tarafından bile güvenilir bulunmuyordu.

Osmanlı nüfusunun büyüme hızını anlamak için mutlaka doğurganlık oranlarının ölçülmesi gerekir. Genellikle Osmanlı nüfusunun 19. yüzyılın ilk otuz yılında azaldığı, 1850 yılından itibaren tekrar artmaya başladığı varsayılır. Bu varsayım, Müslüman ve gayrimüslim toplulukların büyüme hızları arasındaki farkları göz ardı ettiği için tek yanlıdır ve ancak kısmen doğrudur. Gayrimüslim nüfus, aslında 1830'lu yıllardan sonra oldukça hızlı –muhtemelen yılda % 2 oranında– büyümeye başlamıştı; Müslüman nüfus ise ya aynı sayıda kaldı ya da azaldı. Bununla birlikte, Müslümanlar arasındaki doğurganlık oranının 1850 yılından itibaren artmaya başladığına dair işaretler vardır. İki topluluk arasındaki orantısız doğurganlık yüzdelerinin nedenleri, gayrimüslimlerin yararına ve Müslümanların, özellikle de Türklerin zararına olan ekono-

26 Nejat Göyünç, "Aile Deyimi Hakkında," *Tarih Dergisi* 32 (1979), s. 331-43; diğer tahminler için bkz. Haim Gerber, "The Population of Syria and Palestine in the Nineteenth Century,"*Asian and African Studies* 13, no. 2 (1979), s. 58-20.

27 Bkz. McCarthy, "Population of the Ottoman Fertile Crescent", s. 4-5.

28 Uygulanabilecek yöntemlere ilişkin tam bir değerlendirme için bkz. *age*, s. 5-7 ve özellikle n. 23.

mik ve toplumsal koşullarda yatmaktadır. Türk erkekleri, en üretken oldukları yılları askerlik hizmetiyle geçiriyorlardı ve ekonomik fırsatlardan yararlanmak üzere *evlenip, yerleşik hayata geçemiyorlardı. Bu durum*da, Osmanlı devleti 19. yüzyılda Avrupa'nın kapitalist ekonomisine ve giderek yoğunlaşan ülke içi ve uluslararası ticaretin etkisine maruz kaldığında, yeni ekonomik düzenin fırsatlarından ilk yararlananlar –ve bu düzeni savunanlar– gayrimüslim birkaç topluluk oldu. Askerlik yükümlülüğü olmayan gayrimüslimler, sayısal olarak azınlıkta olmalarına karşın ekonomik, kültürel ve toplumsal koşulların değişmesiyle birlikte geliştiler ve bu gelişimin nüfuslarının büyüklüğü üstünde olumlu bir etkisi oldu. Bazı küçük bürokratlar ve *kırsal topluluklar hariç, Müslümanlar, yeni düzenden* faydalanmaktan çok onun dayanağı oldular. Her ne kadar devlet mekanizmasının siyasal denetimini ellerinde tutuyor gibi görünseler de bu denetimi ellerinden kaçırdıkları bile oldu. Ayrıca salgın hastalıklar, Müslümanlar arasında çok sayıda ölüme neden olmuş olmalı. Hastalık ve onunla mücadele konusundaki yanlış yargıları, hastalığın yayılmaması için gerekli önlemleri alınada başarısız olmalarına yol açtı. Bununla birlikte, azgelişmişliğe bağlı savaş, açlık, hastalık ya da diğer felaketlerden çok, azalan ekonomik fırsatlar, Müslüman nüfusun 19. yüzyıldaki büyüme hızını düşürdü. 1850 yılından sonra artan büyüme hızı, savaşın olmamasına ve daha iyi sağlık pratiğine ve dünya ekonomik koşullarının düzelmesine (bu koşullar Müslümanların ağırlıklı olarak çalıştığı tarım sektörünün lehineydi), yeni ortaya çıkan Müslüman orta sınıfına ve bu sınıfın önceleri gayrimüslimlerin yararına işlediği görülmüş olan ekonomik, kültürel, eğitimsel ve siyasal kurumları (sağlık hizmetleri de dahil olmak üzere) *benimsemeye başlamasına da bağlanabilirdi.*

O halde özetle, 19. yüzyıldaki Osmanlı nüfusu üstüne çalışırken, çeşitli etnik ve dini topluluklar arasındaki doğurganlık oranlarını etkileyen toplumsal ve ekonomik güçlerin etkisini, ekonomik ve siyasal sistem içindeki işlevlerine ve rollerine bağlı olarak dikkate almak gerekmektedir. (Bu bölümün sonunda yer alan Ek. A.4'te, 1835-1850 yılları arasındaki dönemde Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki farkları bu açıdan gösteren birkaç doğum ve ölüm istatistiği veren tablo yer almaktadır.)

Osmanlı nüfusunun toplumsal-kültürel ve etnik bileşimi dış ve iç göçlerle birlikte derinden değişmiştir. Büyük nüfus hareketleri, sayım istatistiklerine çok *az yansımıştır ve Ortadoğu'daki toplumsal ve siyasal* değişimlerin anlaşılması açısından son derece önemli olmalarına karşın doğru düzgün ele alınmamışlardır.

Osmanlı idaresi, 19. yüzyıl boyunca çeşitli Türkmen, Kürt, Arap ve ekilebilir toprağın elverişli olduğu Anadolu, Suriye ve Irak'taki diğer göçmen aşiretlerini yerleşik hayata geçirmek için uzun süre çaba göstermişti.[29] Bu aşiretler ağırlıklı olarak Müslümandı. Dolayısıyla, sayım memurlarının bu kesimlere ulaşmasına bağlı olarak toplam Müslüman nüfusu artmıştır. Ayrıca, 1854-1908 yılları arasında Rusya'dan (Kafkasya, *Kırım, Kuban ve Orta Asya) ve Balkanlar'dan yaklaşık* beş milyon Müslüman Osmanlı topraklarına göç etti; aynı zamanda yaklaşık 500.000-800.000 arasında Rum, Ermeni ve Arap da öncelikle Rusya ve Amerika'ya olmak üzere diğer ülkelere göç ettiler. Yerleşik hayata geçen göçebelerin ve göçmenlerin sayısı Osmanlı istatistiklerine hemen ve doğru olarak yansımadı, çünkü bu insanlar genellikle, gönderildikleri yerlere tam anlamıyla yerleştikten, vergi ödeyebilecek bir ekonomik düzeye geldikten ve *askeri hizmet için in*san sağlayabildikten sonra kaydediliyorlardı. O halde, Osmanlı demografisi üzerine çalışan her akademisyen, kayıtlara geçmeyen ancak çok önemli olan göç etkeninin farkında olmalıdır. Çünkü bu etkenin özellikle müslüman bileşeni olmak üzere Osmanlı nüfusunun, niteliksel ve niceliksel bileşimi üstünde etkisi büyük olmuştur.

Sonuç olarak, mevcut Osmanlı sayımlarının ve yıllıklarının, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Orta Doğu'nun ve Balkanlar'ın nüfus bileşimi ve büyük*lüğü konusunda güvenilir kaynaklar oldukları söyle*nebilir. Bilinen nedenlerden ötürü bazı teknik hatalar içerseler de gerekli istatistik ölçütleri geliştirildiği takdirde düzeltilebilirler. Osmanlı istatistiklerinden, basit bir hata payı yüzdesi kabul edilerek kolaylıkla yararlanılabilir.

---

29 İskân uygulaması için bkz. Wolf-Dieter Hütteroth, *Ländlich Siedlung im sudlichen Inneranatolien in den Letzten vierhundert Jahren*, Göttingen, Selbstverlag des Geographischen Instituts der Universität Göttingen, 1968.

Ek A. 1. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yayınlanmış Olan Salnameler: Zamandizinsel ve İdari Dağılımı.

1263 (1847): Devlet.
1264 (1848): Devlet.
1265 (1849): Devlet.
1266 (1850): Devlet.
1267 (1851): Devlet.
1268 (1852): Devlet.
1269 (1853): Devlet.
1270 (1854): Devlet.
1271 (1855): Devlet.
1272 (1856): Devlet.
1273 (1857): Devlet.
1274 (1858): Devlet.
1275 (1859): Devlet.
1276 (1860): Devlet.
1277 (1861): Devlet.
1278 (1862): Devlet.
1279 (1863): Devlet.
1280 (1863): Devlet.
1281 (1864): Devlet.
1282 (1865): Devlet, Sal, Askeri.
1283 (1866): Devlet, Bosna, Sal, Askeri.
1284 (1867): Devlet, Bosna, Haleb.
1285 (1868): Devlet, Bosna, Haleb, Konya, Suriye, Tuna.
1286 (1869): Devlet, Bosna, Diyarbekir, Haleb, Hüdavendigar, Kastamoni, Konya, Suriye, Trablus Garb, Trabzon, Sal, Askeri.
1287 (1870): Devlet, Adana, Bosna, Cezair-i Bahri Sefid, Diyarbekir, Edirne, Erzurum, Haleb, Hüdavendigar, Kastamoni, Konya, Selanik, Sivas, Trablus Garb, Trabzon, Tuna, Sal, Askeri.
1288 (1871): Devlet, Ankara, Bosna, Cezair-i Bahri Sefid, Diyarbekir, Edirne, Erzurum, Haleb, Hüdavendigar, Kastamoni, Konya, Misir, Selanik, Sivas, Suriye, Trablus Garb, Trabzon, Tuna, Yanya, Rasathane-i aAmire, Türkiye fi [sene 1288-1290].
1289 (1872): Devlet, Adana, Ankara, Cezair-i Bahri Sefid, Diyarbekir, Edirne, Erzurum, Haleb, Hüdavendigar, Kastamoni, Konya, Sivas, Suriye, Trablus Garb, Trabzon, Tuna, Türkiye fi [sene 1288-1290].
1290 (1873): Devlet, Adana, Ankara, Bosna, Cezair-i Bahri Sefid, Diyarbekir, Edirne, Erzurum, Haleb, Hüdavendigar, Kastamoni, Konya, Prizren, Suriye, Trabzon, Tuna, Türkiye fi [sene 1288-1290]. Sal, Hadika.
1291 (1874): Devlet, Ankara, Bosna, Cezair-i Bahri Sefid, Diyarbekir, Edirne, Erzurum, Hüdavendigar, Kastamoni, Konya, Prizren, Selanik, Suriye, Trabzon, Tuna, Sal, Askeri.
1292 (1875): Devlet, Bağdad, Bosna, Cezair-i Bahri Sefid, Diyarbekir, Edirne, Erzurum, Girid, Hüdavendigar, Kastamoni, Konya, Manastir, Selanik, Sivas, Suriye, Trablus Garb, Trabzon, Tuna, Yanya, Sal, Askeri.
1293 (1876): Devlet, Adana, Ankara, Bosna, Cezair-i Bahri Sefid, Diyarbekir, Edirne, Erzurum, Girid, Haleb, Hüdavendigar, Kastamoni, Manastir, Selanik, Sivas, Trablus Garb, Trabzon, Tuna, Yanya, Sal, Askeri.
1294 (1877): Devlet, Adana, Bosna, Diyarbekir, Edirne, Erzurum, Hüdavendigar, Kastamoni, Konya, Selanik, Trablus Garb, Trabzon, Tuna, Yanya.
1295 (1878): Devlet, Ankara, Bosna, Haleb, Hüdavendigar, Kastamoni, Konya, Trablus Garb, Trabzon.
1296 (1879): Devlet, Adana, Aydin, Hüdavendigar, Kastamoni, Konya, Kosova, Suriye, Trabzon, Sal, Ebüzziya.
1297 (1880): Devlet, Adana, Aydin, Diyarbekir, Hüdavendigar, Kastamoni, Suriye, 1297 sene-i hicriyesine mahsus salname-i kameri, Rebi-i Marifet.
1298 (1881): Devlet, Aydin, Kastamoni, Konya, Ma'muret-ül Aziz, Sivas, Suriye, Trabzon, Yemen.
1299 (1882): Devlet, Ankara, Aydin, Bağdad, Erzurum, Haleb, İşkodra, Katamoni, Konya, Selanik, Suriye, Yemen, Sal, Türki, Rebi-i Marifet.
1300 (1883): Devlet, Ankara, Aydin, Bağdad, Diyarbekir, Edirne, Haleb, Konya, Kosova, Sivas, Suriye, Rebi-i Marifet.
1301 (1884): Devlet, Aydin, Bağdad, Bosna ve Hersek, Cezair-i Bahri Sefid, Diyarbekir, Edirne, Hicaz, Hüdavendigar, Konya, Ma'muret-ül-Aziz, Sivas, Suriye, Trablus Garb, Rebi-i Marifet.
1302 (1885): Devlet, Aydin, Bağdad, Bosna ve Hersek, Cezair-i Bahri Sefid, Diyarbekir, Edirne, Haleb, Hüdavendigar, Konya, Kosova, Ma'muret-ül Aziz, Sivas, Suriye, Trablus Garb, Hariciye, Rebi-i Marifet.
1303 (1886): Devlet, Aydin, Bağdad, Cezair-i Bahri Sefid, Edirne, Haleb, Hicaz, Hüdavendigar, Konya, Selanik, Suriye, Rebi-i Marifet.
1304 (1887): Devlet, Aydin, Bosna ve Hersek, Cebel-i Lübnan, Cezair-i Bahri Sefid, Edirne, Erzurum, Hüdavendigar, Konya, Kosova, Sivas, Suriye, Yemen, Rebi-i Marifet.
1305 (1888): Devlet, Aydin, Cebel-i Lübnan, Edirne, Haleb, Hicaz, Hüdavendigar, Karesi, Konya, Kosova, Ma'muret-ül Aziz, Suriye, Trablus Garb, Trabzon, Yemen, Sal, Askeri, Rebi-i Marifet.
1306 (1889): Devlet, Aydin, Bosna ve Hersek, Cebel-i Lübnan, Edirne, Haleb, Hicaz, Hüdavendigar, Kastamoni, Konya, Sivas, Suriye, Yanya, Yemen, Hariciye, Nev, Marifet.
1307 (1890): Devlet, Aydin, Cebel-i Lübnan, Edirne, Haleb, Hüdavendigar, Konya, Ma'muret-ül-Aziz, Selanik, Yanya, Yemen, Bahriye, Sal, Askeri, Nev, Marifet.
1308 (1891): Devlet, Adana, Ankara, Aydin, Basra, Bosna, Bosna ve Hersek, Cebel-i Lübnan, Diyarbekir, Edirne, Girid, Haleb, Hüdavendigar, Ma'muret-ül-Aziz, Musul, Sivas, Suriye, Yemen, Bahriye, Sal, Askeri.
1309 (1892): Devlet, Adana, Bağdad, Basra, Bosna ve Hersek, Cebel-i Lübnan, Edirne, Girid, Haleb, Hicaz, Konya, Suriye, Trabzon, Bahriye, Sal, Askeri, Nev, Marifet.
1310 (1892): Devlet, Bağdad, Bitlis, Cezair-i Bahri Sefid, Edirne, Erzurum, Hüdavendigar, İşkodra, Kastamoni, Konya, Ma'muret-ül-Aziz, Manastır, Musul, Selanik, Suriye, Sal, Askeri, Takvim-i Ebüzziya.
1311 (1893): Devlet, Ankara, Aydin, Bağdad, Basra, Cezair-i Bahri Sefid, Edirne, Haleb, Hüdavendigar, Kastamoni, Kosova, Manastir, Selanik, Suriye, Trabzon, Üsküp, Yemen, Bahri, Sal, Askeri.
1312 (1894): Devlet, Adana, Aydin, Bağdad, Beyrut, Cezair-i Bahri Sefid, Diyarbekir, Erzurum, Haleb, Hüdavendigar, İşkodra, Kastamoni, Konya, Ma'muret-ül-Aziz, Manastır, Musul, Selanik, Suriye, Trablus Garb, Yanya, Bahri.
1313 (1895): Devlet, Aydin, Cezair-i Bahri Sefid, Edirne,

Haleb, Hüdavendigar, Manastır, Selanik, Suriye, Trabzon, Yemen, Bahri, Sal, Askeri, Musavver Nev, Servet-i Fünun, Masavver Nevv, Servet-i Fünun.

1314 (1896): Devlet, Aydin, Bağdad, Edirne, Halem, Hüdavendigar, Kastamoni, Konya, Kosova, Manastir, Bahri, 1314 senesine mahsus Nev, Meşahir, Musavver Nev, Osmani, Musavver Ne, Servet-i Fünun, Nev, Asr.

1315 (1897): Devlet, Aydin, Bağdad, Edirne, Erzurum, Haleb, Hüdavendigar, İşkodra, Selanik, Suriye, Van, Bahri, Mnsavver Nev, Servet-i Fünun, Nev, Asir, Nev, Nisvan, Takvim-i Ebüzziya.

1316 (1898): Devlet, Aydin, Bağdad, Bitlis, Cezair-i Bahri Sefid, Diyarbekir, Edirne, Haleb, Hüdavendigar, İşkodra, Suriye, Trabzon, Bahri, Maarif, Musavver Sal, Fenni, Musavver Nev, Servet-i Fünun, Nev, Asir, Nev, Askeri, Takvim-i Ebüzziya.

1317 (1899): Devlet, Aydin, Bağdad, Basra, Beyrut, Bitlis, Diyarbekir, Edirne, Erzurum, Haleb, Hüdavendigar, Kastamoni, Konya, Suriye, Bahri, Maarif, Nev, Afiyet, Nev, Malumat.

1318 (1900): Devlet, Adana, Ankara, Bağdad, Basra, Bitlis, Cezair-i Bahri Sefid, Diyarbekir, Edirne, Erzurum, Haleb, Hüdavendigar, Kosova, Selanik, Suriye, Trabzon, Bahri, Hariciye, Maarif, Nev, Afiyet, Nev, Osmani.

1319 (1901): Devlet, Aydin, Bağdad, Beyrut, Cezair-i Bahri Sefid, Diyarbekir, Edirne, Haleb, Hüdavendigar, Trabzon, Yanya, Bahri, Maarif, Nev, Malumat.

1320 (1902): Devlet Adana, Ankara, Aydın, Basra, Edirne, Haleb, Hüdavendigar, Selanik, Trabzon, Bahri, Hariciye.

1321 (1903): Devlet, Aydın, Bağdad, Cezair-i Bahri Sefid, Diyarbekir, Haleb, Hüdavendigar, Kastamoni, Sivas, Trabzon, Bahri, Maarif.

1322 (1904): Devlet, Beyrut, Haleb, Hüdavendigar, Trabzon, Bahri, Nev, Afiyet.

1323 (1905): Devlet, Aydın, Bağdad, Diyarbekir, Haleb, Hüdavendigar, Selanik, Bahri, Nev, Atai.

1324 (1906): Devlet, Bağdad, Beyrut, Haleb, Hüdavendigar, Konya, Selanik, Sal, Gayret, Nev, Afiyet, Nev, İktisad.

1325 (1907): Devlet, Ankara, Bağdad, Hüdavendigar, Ma'muret-ül-Aziz, Musul, Selanik, Sivas, Sal, Gayret.

1326 (1908): Devlet, Aydın, Beyrut, Haleb, Bahri, Sal, Askeri, Nev, Ragih.

1325 (1909): Musavver Nev, Osmani, Nev, Bahri.

1326 (1910): Devlet, Karagöz, Musavver Sal Servet-i Fünun, Musavver Nev, Osmani.

1327 (1911): Devlet, Bağdad, Karagöz, Musavver Sal, Servet-i Fünun, Musavver Nev, Osmani.

1328 (1912): Devlet, Musul, Karagöz, Musavver Sal, Servet-i Fünun, Rehber-i Seadet Mektebi . . . , Musavver Eczaci Nevsali, Musavver Nev, Osmani, Musavver ve Muhtirali Nev, Hürriyet.

1329 (1913): Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi, Osmanl: Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi, Karagöz, Musavver Sal, Servet-i Fünun.

1328-29 (1913-14): Bahri.

1330 (1914): Konya, Boğaziçi Şirket-i Hayriye . . . , Ordu, Rüsumat, Nev, Milli, Nev, Ziraat ve Ticaret.

Kaynak: İslam Tarihi, Sanatı ve Kültürü Araştırma Merkezi, *Osmanlı Yıllıkları (Salname ve Nevasal)* (İstanbul, 1982), s. 112-15.

Notlar: Devlet, bütün imparatorluk için istatistiklerin verildiği imparatorluk ya da devlet yıllığıdır. 1866 yılından başlayarak, "devlet" teriminin yerine, o senenin yıllığını yayımlamış olan vilayetlerin isimleri kullanılmıştır. Bununla birlikte bakanlıklar ve silahlı kuvvetler eğitim ya da diğer özel ilgi alanları için de kitaplar çıkıyordu ve kitaplardan birkaçı da bazı kişiler tarafından yayımlanmıştı. Tek bir konu üzerine olan ilk yıllık, daha sonra da değinileceği gibi, bir askeri yıllıktı.

Yıllık yayımlama Cumhuriyet döneminde de devam etmiş bir uygulamaydı ve bu dönemde *salname* yerine Fransızca'dan alınan *almanak* kullanılarak bu isim "modernleştirilmişti" (komik olan şu ki, bu sözcük aslında Arapça *al-manakh*'tan gelmektedir).

Bu liste hemen hemen aslına uygun olarak verilmiştir. Tarihler 1325 yılının sonuna kadar hicri ve miladidir; 1325'ten (1909) itibaren tarihler rumi (mali) takvime ve Batı takvimine göre verilmektedir; 1925'ten sonrası için yalnızca miladi tarihler verilmiştir.

Ek A.2. Osmanlı Devletindeki İdari Bölünme, 1831 (H. 1247)

I. RUMELİ (RUMİLİ)
1. Sofya ve Manastır
2. Selanik
3. Üsküp
4. Köstendil
5. Ohri
6. Tirhala
7. Avlonya
8. Delvin
9. Vulçitrin
10. İlbasan
11. İskenderiye
12. Yanya
13. Dukagin
14. Prizren
15. Alacahisar

II. ANADOLU
1. Kütahya
2. Hüvandigâr
3. Karahisar-i Sahib
4. Sultanönü
5. Ankara
6. Kengiri (Çankırı)
7. Bolu
8. Kastamonu
9. Aydın
10. Saruhan
11. Menteşe
12. Hamid
13. Teke
14. Karesi
15. Viranşehir[a]

III. KARAMAN
1. Konya
2. Beyşehir
3. Akşehir
4. Kayseriye
5. Niğde
6. Kırşehir
7. Aksaray

IV. BOSNA
1. Saraybosna (Sarajevo)
2. Hersek
3. İzvornik
4. Kilis

V. SİLİSTRE
1. Silistre
2. Niğbolu
3. Vidin
4. Çirmen
5. Vize
6. Kırkkilise

VI. CEZAYİR-İ BAHR-I SEFİD (EGE ADALARI)
1. Gelibolu
2. Kocaili
3. Suğla
4. Rodos
5. Kıbrıs

VII. MARAŞ
1. Maraş
2. Malatya
3. Samsat
4. Gerger

VIII. DİYARBEKİR
1. Amid
2. Hani
3. Mazgird
4. Mefarkin (Meyafarıkin)
5. Harberut
6. Sincar
7. Esferid
8. Siverek
9. Ergani
10. Anad
11. Hisni Keyf (Hasankeyf)
12. Çemişgezek
13. Nusaybin
14. Çapakçur
15. Sağman
16. Çermik
17. Kulb
18. İlkis
19. Penbek
20. Pertekrek
Palu (H)[c]
Giyeh (H)
Cizre (H)
Eğil (H?)[d]
Hazzo (H)
Tercil (H)
Sarıı (Savur) (H)

IX. SİVAS (RUM)
1. Sivas
2. Amasya
3. Bozok
4. Çorum
5. Canik
6. Divriği (Divriki)
7. Arapgir (Arapkir)

X. ADANA
1. Adana
2. Tarsus
3. Alanya (Alaiye)
4. İç İl (İçel)
5. Sis
6. Uzeyir
7. Beylan

XI. ERZURUM
1. Erzurum
2. Erzincan
3. Hınıs
4. Kelkit
5. Malazgirt
6. Tortum
7. Karahisar-ı Şarki
8. İspir
9. Kuruçay
10. Pasin
11. Mamervan
12. Kozancan (Kazavcan)
13. Kiğı
14. Mecenkerd

XII. ŞAM (ŞAM-I ŞERİF, DAMASKUS)
1. Şam-ı Şerif
2. Gazza
3. Kudüs-ü Şerif (Jerusalem)
4. Nablus
5. Lecun
6. Aclan (Aclun)
7. Tedmur

XIII. TRABLUSŞAM (SURİYE'DEKİ TRİPOLİ)
1. Trablusşam
2. Hama
3. Humus
4. Cebeliye
5. Selimiye

XIV. SAYDA
1. Sayda
2. Akka
3. Beyrut
4. Safed
5. Sur

XV. HALEP
1. Halep
2. Maarret-el Mısrin
3. Matik
4. Balis
5. Ayıntap

XVI. RAKKA
1. Ruha (Urfa)
2. Deyrrehbe
3. Cabur (Habur)
4. Birecik
5. Hamase
6. Ben-i Rebia

XVII. KARS
1. Kars
2. Kağızman
3. Keçvan
4. Şuregil
5. Zaruşad

XVIII. ÇILDIR
1. Levan (Varia)
2. Şavşat
3. Mahcil
4. Cerecr (Çırçır)
5. Cebecun (Cebecik)

XVIIII. TRABZON
1. Trabzon
2. Künye

XX VAN
1 Van
2. Adilcevaz
3. Şirve (Şirvan)
4. Esbaberd
5. Köym
6. Zeriki
7. Kerdkar (Kürdkar)
8. Ağakis
9. Ericis
10. Mukus
11. Muş
Bargiri (H)
Hakkari (H) Bitlis (H)
Hoşap (Mahmudiye) (H)

XXI. HABEŞ (ABYSSINIA)
1. Mekke-i Mükerreme
2. Medine-i Münevvere
3. Cidde-i Mamure
4. Yenbuğ
5. Taif
6. Nil (?)

XXII. KANDİYE (CRETE)
1 Kandiye
2. Hanya
3. Resmu

XXIII. ŞEHR-İ ZOR
XXIV. MUSUL
XXV. BAĞDAT
XXVI. BASRA
XXVII. MISIR
XXVIII. TRABLUSGARP (KUZEY AFRİKA'DAKİ TRİPOLİ)
XXIX TUNUS

Kaynak: Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus," *Belleten 15*, no. 60 (1961), s. 617-28. (*Belleten* Türk Tarih Kurumu'nun bir yayımıdır.)

Notlar: *Akbal'ın gözden geçirilmiş ve kısaltılmış haliyle burada sunulan listesi, Arazi Tetkikleri ve Tapu Arşivleri'nde ve diğer arşiv kay*naklarında bulunan çeşitli idari birimlere ait defterlere (örneğin, *Defter-i Mufassal Liva-i Saruhan*) dayanıyordu. O dönem hakkında mevcut en doğru ve eksiksiz idari liste olsa gerek.

I-XXIX ana bölümleri, eyaletlerdir. Alt bölümler livadır (sancakla aynıdır) ve her birinde ilk sıradaki liva, "paşa sancağı" yani valinin ikamet ettiği yer ya da başkenttir.

a Bu bölüm, yalnızca birkaç kaynakta sancak olarak geçmektedir.
b Rodos ve Kıbrıs, yalnızca 1818-1831 (H. 1234-1247) yılları arasında Ege Adaları için tutulan kayıtta sancak olarak gösterilmektedir.
c (H), Hükümete karşılık gelmektedir.
d Bazı defterlerde *liva* olarak, bazı kaynaklarda ise hükümet olarak görülmektedir.
e Bu iki yerin, bazı eski defterlerde Halep eyaletine ait olduğu görülmektedir.
f Nablus eski kayıtlarda bir *liva* olarak görünmez.
g *Bir kaynakta nahiye olarak görünmektedir.*
h Ayıntap (Gaziantep) birkaç kaynakta Maraş eyaletindeki bir sancak olarak görünmektedir. 1818 yılında Ayıntap kaza olarak Halep eyaletine bağlandı.
i Kayıtlarda bu eyaletteki kentlerin *liva* olup olmadığı belirtilmemiştir. Bununla birlikte bir kaynakta *liva* olarak adlandırmaktadırlar.

Ek A.3. Osmanlı Devletindeki İdari Bölünme, 1850-1853 (H. 1266-1270)

Eyalet	Mekez	Eyalet	Merkez
AVRUPA		20. Adana	Adana
1. Edirne (Adrianople)	Adrianople	21. Bozöyük	Bozöyük
2. Silistre	Rusçuk (Russe)	22. Sivas	Sivas
3. Boğdan (Moldavia)	Iassi	23. Trabzon	Trabzon
4. Eflak (Wallachia)	Budapeşte (Bucarest)		
5. Vidin	Vidin	ÖZEL BÖLGELER	
6. Niş (Nissa)	Niş	24. Erzurum	Erzurum
7. Üsküp	Üsküp	25. Kürdistan	Van
8. Belgrad	---	26. Harput	Harput
9. Sırp (Serbia)	Belgrad	27. Halep (Aleppo)	Alep
10. Bosna (Bosnia)	Saray Bosna (Bosna-Serai)	28. Saida	Beyrut
11. Rumili	Manastır	29. Şam	Damascus
12. Yanya (Janina)	Janina	30. Musul	Musul
13. Selanik (Salonica)	Selanik (Salonica)	31. Bağdat (Baghdad)	Bağdat
14. Cezayir-i Bahr-i Sefid (Aegean Islands)	Larnaka	32. Habeş (Abyssinia)	Adda
15. Girit (Crete)	Canea	33. Harem-i Nebevı (Medina)	Medine
ASYA			
16. Kastamonu	Kastamonu	AFRIKA	
17. Hüdavendigâr	Bursa	34. Mısır (Egypt)	Cairo
18. Aydın	İzmir	35. Trablusgarp (Tripoli)	Tripoli
19. Karaman	Konya	36. Tunus	Tunus

Kaynak: (Jean Henri) A(Bdolonyme) *Ubicini'nin La Turquie actuelle*, Paris, 1855, s. xvi-xvii başlıklı çalışması esas alınarak düzenlenmiştir.

Ek A.4. Bazı Doğum ve Ölüm İstatistikleri, 1835-1853 (H. 1251-1268)

1. Akçay Kazası'ndaki Müslüman Nüfusun Doğum ve Ölüm Oranları

Dönem

Hicri Yıl	Miladi Yıl	Toplam Nüfus	Doğum Sayısı	Doğum Artış Oranı (bin kişide)	Ölenlerin Sayısı	Ölüm Oranı (bin kişide)	Nüfus Artış (Azalış) Oranı (bin kişide)
1251	4/29/1835-4/17/1836	1.939	67	35.5	35	18.6	16.9
1252	4/18/1836-4/6/1837	1.971	108	56.4	56	29.2	27.2
1253	4/7/1837-3/26/1838	2.023	88	44.7	154	78.3	(33.6)
1254	3/27/1838-3/16/1839	1.957	105	55.2	77	40.5	14.7
1255	3/17/1839-3/4/1840	1.980	73	379	75	38.9	(1.0)
1256	3/5/1840-2/22/1841	1.978	56	29.1	66	34.3	(5.2)
1257	2/23/1841-2/11/1842	1.968	61	31.9	90	47.0	(15.1)
1258	2/12/1842-2/31/1843	1.939	49	26.0	53	28.1	(2.1)
1259	2/1/1843-1/21/1844	1.943	87	46.0	65	34.4	11.6
1260	1/22/1844-1/9/1845	1.965	82	42.9	66	34.5	8.4

2. Terme Kaza, Canik (Samsun) Kazası'ndaki Müslüman Nüfusun Doğum ve Ölüm Oranları

Dönem

Hicri	Miladi Yıl	Toplam Nüfus	Doğum Sayısı	Doğum Oranı (bin kişide)	Ölüm Sayısı	Ölüm Oranı (bin kişide)	Nüfus Artış (Azalış) Oranı (bin kişide)
1251	4/29/1835-4/17/1836	1.496	69	47.4	30	20.6	26.8
1252	4/18/1836-4/6/1837	1.535	98	65.7	70	46.9	18.8
1253	4/7/1837-3/26/1838	1.563	88	57.9	166	109.2	(51.3)
1254	3/27/1838-3/16/1839	1.485	84	58.2	65	45.0	13.2
1255	3/17/1839-3/4/1840	1.504	64	43.8	69	47.2	(3.4)
1256	3/5/1840-2/22/1841	1.499	43	29.5	64	43.9	(14.4)
1257	2/23/1841-2/11/1842	1.478	52	36.2	70	48.7	(12.5)
1258	2/12/1842-1/31/1843	1.460	65	45.8	66	46.5	(0.7)
1259	2/1/1843-1/21/1844	1.459	67	47.2	44	31.0	16.2
1260	1/22/1844-1/9/1845	1,482	67	46.5	38	264	20.1

3. Çeşitli Yörelerdeki Müslüman Nüfusta Doğum ve Ölüm Oranları

Yöre	Dönem: Hicri Tarih	Dönem: Miladi Tarih	Nüfus	Toplam Doğum Sayısı	Yıllık Doğum Artış Hızı (bin kişide)	Ölenlerin Sayısı	Yıllık Ölüm Artış Oranı (bin kişide)	Nüfus Artış (Azalış) Oranı (bin kişide)
Güzelhiar	1 Eylül 1263-31 Kanun Evvel 1262	9/13/1846-1/12/1847	11 185	90	24.1	113	30.3	(6.2)
Güzelhisar	1 Eylül 1264-31 Kanun Evvel 1264	9/13/1848-1/12/1849	10.774	66	18.4	156	43.4	(25.0)
Alaşehir	1 Eylül 1268-31 Kanun Evvel 1268	9/13/1852-1/12/1853	4.569	45	29.5	37	24.3	5.2
Balabanyolu	1 Recep 1261-29 Zilhicce 1261	7/6/1845-12/29/1845	1.565	11	14.5	5	6.6	7.9
Balabanyolu	1 Eylül 1262-31 Kanun Evvel 1262	9/13/1846-1/12/1847	1.529	18	35.3	3	5.9	29.4
Erbaz	1 Eylül 1262-30 Nisan 1263	9/13/1846-5/12/1847	3.138	73	34.9	54	25.8	9 1
Karacasu (Yenişehir-i Aydın hariç)	1 Eylül 1265-31 Kanun Evvel 1265	9/13/1849-1/12/1850	6.014	35	17.5	22	11.0	6.5
Nazilli	*1 Mayıs 1267-31 Ağustos 1262*	5/13/1846-9/12/1846	4.795	70	43.8	70	43.8	0.0
Nazilli	1 Kanun Sani 1262-30 Nisan 1263	1/13/1847-5/12/1847	5.052	67	39.8	36	21.4	18.4
İnegöl	1 Mayis 1267-31 Ağustos 1267	5/13/1851-9/12/1851	2.358	11	14.0	13	16.5	(2.5)
İnegöl	1 Kanun Sani 1267-30 Nisan 1268	1/13/1852-5/12/1852	2.338	26	33.4	36	46 2	(12.8)
Inay (Denizli)	1 Mart 1266-31 Teşrin Sani 1266	3/13/1850-11/12/1850	2.096	32	23.0	26	18.6	4.4

4. Çeşitli Yörelerde Gayrimüslimlerin Doğum ve Ölüm Oranları

Yöre	Dönem: Hicri Tarih	Dönem: Miladi Tarih	Nüfus	Toplam Doğum Sayısı	Doğum Artış Oranı (bin kişide)	Ölüm Sayısı	Ölüm Artış Oranı (bin kişide)	Artış (Azalış) Oranı (bin kişide)
Birgi	1 Muharrem 1247-29 Zilhicce 1247	6/12/1831-5/30/1832	1.380	16	11.9	13	9.7	2.2
Demirhisar	1 Receb 1254-30 Zilhicce 1254	9/20/1838-3/16/1839	9.414	135	29.5	126	27.5	2.0
Demirhisar	1 Receb 1258-29 Cemayizelahir 1260	8/8/1842-7/16/1844	9:033	325	18.5	---	---	---

5. Bazı Vilayetlerdeki Müslüman Erkeklerin Doğum ve Ölüm Oranları

Yöre	Dönem: Hicri Tarih	Dönem: Miladi Tarih	Nüfus	Toplam Doğum Sayısı	Yıllık Doğum Artış Oranı	Ölenlerin Sayısı	Yıllık Ölüm Artış Oranı	Yıllık Nüfus Artış (Azalış) Oranı (bin kişide)
Denizli	1 Mart 1263-30 Haziran 1263	3/13/1847-7/12/1847	7.349	41	16.7	15	6.1	10.6
Ezine-i Lazkiye (Denizli)[a]	1 Recep 1261-29 Zilhicce 1261	7/6/1845-12/29/1845	6.182	86	28.6	82	27.3	1.3
Birgi, Ödemiş, and Kilas	1 Muharrem 1247-29 Zilhicce 1247	6/12/1831-5/30/1832	15.012	231	15.8	264	18.1	(2.3)
Birgi	1 Kanun Sani 1264-30 Nisan 1265	1/13/1846-5/12/1849	7.797	24	9.2	59	22.7	(13.5)
Demirhisar (Paşa)	1 Recap 1258-29 Cemayizelahir 1260	8/8/1842-7/16/1844	4.593	135	15.1	---	---	---

Kaynak: BA (KK)/65[illegible]2, 6417, 6299/15, 6469 ve 6536 ve BA (C)/(D) 8321; bu dört tablodaki doğum ve ölüm rakamları, bu belgelerde dağınık olarak bulunan istatistiklerden derlenmiştir.

Notlar: Tablo 3 ve 4'te sıralanan yerler daha çok Aydın eyaletindedir. Denizli'den sonra gelen isimler, kazadaki başkente bağlanmış olan nahiyelerdi. Bununla birlikte Demirhisar (Paşa), Selanik'te Serez sancağının bir kazasıydı.

Bu tablolarda verilen yüzdeleri hesaplarken daha kısa olan Müslüman takvimi kullanıldı.

Bu istatistiklerin bir değerlendirmesi için bkz. Ansley J. Coal, Paul Demeny, *Regional Model Life Tables and Stable Populations*, Princeton, Princeton University Press, 1966.

a. Bu yer için verilen toplam rakamlara gayrimüslimler dahildir.

2

NÜFUS DAĞILIMI VE OSMANLI'DA NÜFUS SAYIMININ GELİŞİMİ, 1800-1914

Bu bölümde, mevcut sayımları ve belli başlı bazı nüfus tahminlerini dönemlere ayırarak (dönemselleştirerek) ve genel bir çözümleme yaparak, eklerde verilen çeşitli nüfus istatistiklerine ilişkin temel bir bilgi sağlamak amaçlanmaktadır. Bu konu irdelenirken okuyucu, "sayım" sözcüğünün, günümüzdeki kullanımından farklı olarak, Osmanlı bağlamında mutlaka kişi sayımı demek olmadığını aklında bulundurmalıdır. Sayım daha ziyade, nüfusun mevcut en sağlam bilgilere dayanarak özel defterlere (sicillere) geçirilmesiydi. Osmanlılar ancak 19. yüzyılın sonunda vatandaşlarını gerçek anlamda bir birey olarak sayma girişiminde bulundular.

Nüfus Araştırmaları, 1800-1878

İlk dönem, kabaca 18. yüzyılın sonundan 1844 sayımına dek uzanır. Bu ilk dönemde, Osmanlı nüfusu hakkında Batı'daki başlıca bilgi kaynakları, 1831 sayımından elde edilen sonuçlar ve bazı resmi bilgilere ulaştıkları anlaşılan William Eton, David Urquhart, Georg Hassel'in ve diğer Avrupalıların nüfusla ilgili tahminleriydi.[1] Birinci bölümde işaret edildiği gibi, Avrupalıların tahminlerinin büyük bölümü temelsiz varsayımlara, yanlış bilgilere, basit ve önyargılı bir meraka dayanmaktaydı. Dolayısıyla bunlardan son derece dikkatle yararlanılması gerekmektedir. Bu tahminlerin ve rakamların çoğu bilinmektedir ve burada bunlardan uzunca söz etmek gereksizdir.[2]

Modern anlamda "ilk" Osmanlı sayımı, imparatorluğun bütün kazalarındaki nüfus sayılmamış olmakla birlikte 1828/29 yılının başında hem Avrupa'da hem de Anadolu'da yapılmış olan sayımdı. Tarihçi Lütfi, 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra "pek çok eski usul ve âdet değişti, yönetimin esası olan nüfus araştırması başkentte yürütüldü, ancak, savaşın başlaması (1828-1829 yıllarında Rusya'yla yapılan savaş) bunun imparatorluk genelinde yapılmasına engel oldu" diye kaydediyordu.[3] Osmanlıların eski hükümet ve idare geleneklerine bağlı kalarak imparatorluk kurumlarında reform yapmaya çalışmış olan 19. yüzyılın önde gelen iki hükümdarı Sultan II. Mahmud (1808-1839) ve Sultan II. Abdülhamid (1876-1909), nüfus araştırmalarıyla ilgili hemen her meseleyle yakından ilgilenmişlerdi. Nüfus kayıtlarının tutulması için bizzat emir vermişler ve sayımların yürütülmesini denetlemişlerdi. Nüfus istatistiklerinin toplanmasını ve bununla ilgili bütün konuları, geçmişteki görkemli günlerde yürürlükte olan sağlam idari uygulamaları geri getirebilecek belli başlı reformlar olarak görmüşlerdi.

1828/29-1831 sayımı, şimdiye kadar "ilk" sayım olarak bilinmektedir, çünkü sonuçlarının özet halinde ilk kez yayımlandığı Profesör Enver Ziya Karal'ın kitabının başlığında böyle anılmaktadır. Profesör Karal, bu sayım defterinin içeriğini, sayım sonuçlarının takviye edilmiş ve düzeltilmiş bir özetiyle birlikte Latin alfabesine aktardı.[4] Sayım memurları tarafından 1831 yılında ortaya konan ayrı ayrı yüzlerce defterin esası, "1247 senesinde memalik-i mahrusa-i şahanede mev-

---

1 Bkz. Eton, *A Survey of the Turkish Empire*, 2. baskı, Londra, 1799; Urquhart, *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade*, Londra, 1833 ve Hassel, *Statischer Umriss der Sämtlichen europäischen*, Braunschweig, 1805, *Geographisch-statistisches Handwörterbueh*, Weimar, 1817 ve *Lehrbuch der Statistik der europäischen Staaten*, Weimar, 1822.

2 Bkz. Nikolai V. Mikhov, *Naselenieto na Turtsii I Bulgarii prez XVIII-XIX v.*, 5 cilt, Sofya, 1915-1968.

3 *Tarih-i Lütfi*, 3. cilt, s. 142.

4 *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, no. 195, araştırma dizisi, no. 87, Ankara, 1943. Yazarın kısa ama bilgilendirici bir önsözü vardır. (Charles Issawaki'nin çevirisiyle, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago: University of Chicago Press, 1980, s. 19-22.) Defterdeki malzemenin yanı sıra Osmanlı istatistikleriyle yakından ilgilenmiş olan genel müdür Celal Aybar'ın çabaları sayesinde İstatistik Genel Müdürlüğü tarafından derlenmiş olan 1831 sayım tablolarının takviye edilmiş bir dökümünü de içermektedir.

cut nüfus defteri" (Yüce Allah tarafından korunan imparatorluğun 1247 yılındaki mevcut nüfus defteri)[5] olarak bilinen bir özet defterdir. 1831 tarihli özgün defterin, özellikle de bu sayıma ait çeşitli resmi belgelerin dikkatle incelenmesi, Osmanlı nüfus defterlerine ve yüzyılın başındaki nüfus sorunlarına yeni bir ışık tutmaktadır.

1831 sayımı, 19. yüzyılda yapılmış ilk sayım olarak tanımlanmakla birlikte bu adlandırmanın neredeyse iki yüzyıllık bir aradan sonra ne derece de doğru olduğu kuşkuludur: Öncelikle, nüfusla ilgili birtakım veriler olmadan vergi toplamak olanaksızdı; ikinci olarak ise, sayım hazırlıkları sırasındaki yazışmalar bunun böyle olmadığını imlemektedir. *Kaymakam paşa*, yani Babıâli'de başvezire vekâlet eden ve yazışmalardan sorumlu olan devlet görevlisi, sultana sayımı tamamlamak için bir yılın yeterli olmayabileceğini, nüfusun yaşa göre sınıflandırılması ve sayımın gizliliğine bir son verilmesi gerektiği konusunda görüş bildirmişti.[6] Hüsamettin'in (Kütahya'da sayım yapmakla görevlendirilmiş olan İzmit kadısı) tavsiyesi üzerine kaymakam, sekiz yaşın altındaki bütün erkeklerin *asgar* (en küçük); sekiz ile on beş yaş arasındakilerin *sagir* (küçük); onbeş ile kırk yaş arasındakilerin *sabbi emred* (sakalsız); kırk ile altmış yaş arasındakilerin *sinni vusta* (orta yaşlı) ve altmış yaş üstündekilerin *pir* (yaşlı) olarak sınıflandırılmasını önerdi. Sonra da "Kimse bundan birşey anlamayacaktır" diye belirtti.[7] Bununla, yeni terminolojinin halkın konuştuğu Türkçe'den farklı olduğu ya da bizzat sayımın yeni bir girişim olduğu ima ediliyor olabilir. Sultan II. Mahmud, bu görüşe cevap olarak Rumili (Rumeli-Avrupa tarafı) ve Anadolu sayımının özel bir "dikkat ve itina" gerektiren bir konu olduğunu ve bunun eski yöntemden sapmadan yürütülmesi gerektiğini ("bunu usul-i sabıkasından çıkarmağa gelmez") *kızgın bir ifadeyle yazdı. Her memura sayımın* bilhassa eski usule ("usul-i sabıka") göre yürütülmesi için talimat verilmesini emretti.[8]

Sultanın sözünü ettiği eski yöntem, muhtemelen nüfusu yaş gruplarına ayırmayan ve askerlik hizmetine ya da vergi ödemeye uygun olanların belirtilmesinden ibaret olan bir sınıflandırmaydı. Diğer yandan sultan, cizye vergisi yükümlülerinin, servetlerine göre üç sınıfa ayrıldığı –âlâ (iyi), evsat (ortalama), edna (düşük)– geleneksel Osmanlı bölümlemesinden vazgeçmek istemiyor olabilirdi. Bu üç sınıfın vergi yükünün eşit olarak dağılmasının sağlanması düşünülmüştü. Geçmişte hükümet, tek tip cizye vergisini, hazineye daha çok gelir getirebilecek olmasına karşın ısrarla kabul etmemişti. 17. yüzyıldan iki belgede, baş vergisinde tek bir orana karşı çıkıldığı görülmektedir: Osmanlı idaresi, bir bölgedeki cizye yükümlüsü aile sayısının 2.956'dan 2.450'ye düştüğü bir dönemde, zenginlik farkı gözetmeksizin herkese eşit miktarda vergi (*ales-seviye*) getirilerek kaybın diğer ailelere de yayılması düşüncesine karşı çıkmıştı. Bunun yerine, daha eşitlikçi olan üç katmanlı düzen korundu; yönetim, Kayseri'de de üç ayrı grubun âlâ (en yüksek) olarak adlandırılan tek bir sınıfta birleştirilmesini kabul etmeyerek, vergi yükümlülerinin eskisi gibi üç ayrı grupta sınıflandırılmasını istedi.[9] Ayrıca bir Hıristiyanın üç vergi grubundan birinde sınıflandırılmasının, mal varlığını kadı ve âyan karşısında bizzat kendisinin beyan etmesi esasına dayandığı anlaşılmaktadır. Yine de hükümetin vergi yükümlüsünden beyanını destekleyecek bir kefil ya da bir tanık göstermesini talep ettiği zamanlar oluyordu. *Sonuç olarak, 1830 yılında sultan da dahil* olmak üzere herkesin, her ne idiyse bu "usul-i sabıka"yı biliyor olması, bunun çok da uzak olmayan bir geçmişte, belli ki sayım sırasında sık sık uygulandığına işaret ediyordu.

Balkanlar ve Ortadoğu'daki benzeri idari düzenlemelerin öncülleri olan nüfus dairesi ve nüfus defterleri, 1829-1831yılları arasında oluşturuldu. Babıâli tarafından sultana hitaben sunulan bir bildiride, sayım sonuçlarını içeren defterlerin başkente ulaşmaya başladığı, bu defterlerin tutulmasının ve muhafaza edilmesinin zor ve zaman alıcı bir iş olduğu ve birkaç kâtibin yardımcılığında tam zamanlı çalışan memurların görevlendirilmesini gerektirdiği belirtilmektedir. Babıâli, sultana, Babıâli'de yazışmayla görevlendirilmiş bir memur olan Sait Efendi'nin, hizmetine beş ila on kâtip verilerek nüfus meselelerinden sorumlu tutulmasını önermiş, sultan da bunu kabul etmişti.[10] (Yıllık geliri 7.500 kuruş olan Sait Efendi için bu bir terfi anlamına geliyordu.) Yeni kurulan nüfus dairesi, Defatir Nezareti olarak adlandırıldı.

Sultan sonradan, Mahmutpaşa ve Hayrabolu kazalarına atanmış olmasına karşın, bütün kazalara nüfus

---

5 IÜKTY D-8/8867. Karal, bu defterden "İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İstatistik Defteri, B 29" diye söz eder (*Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 12, n. 6). Karal'ın sözünü ettiği diğer belgeler ise Başbakanlık Arşivi'nde farklı katalog numaraları altında görülmektedir. Kastamonu'yla ilgili bazı nüfus istatistiklerinin yerini tespit edemedim. Belge, başka bir sayı altında ve farklı bir bölümde yeniden sınıflandırılmış olsa gerek. Karal'ın referanslarıyla bu belgelerin şimdiki katalog numaraları arasındaki tutarsızlıklar, kaynaklar yeniden sınıflandırılırken eski sayılarına gönderme yapılmamış olmasının bir sonucu olabilir. Bu kitapta kaynakların şimdiki kayıt numaralarını verdim.

6 BA (MHM)HH)/19217, "Anadolu ve Rumili'de sayımı yürütecek olan memurlara verilecek talimatlar hakkında" tarihi 1246 (1830) olabilir.

7 *Ibid.*

8 *Ibid.*

9 17. yüzyıla ait bu belgelerin bulunabileceği yerler: BA (KK)/3508, 1101 tarihli (1698) ve BA (M)/Yeni ser. 769, 1092 (1681) tarihli, her ikisine de Profesör Halil İnalcık sayesinde ulaşabildim.

10 BA(MHH)/HH)/2920, tarihi 1246 (1830) olabilir.

memurların atanması fikrinden caydı.[11] Bu düşünceyi genelde onaylamakla birlikte atamaları, nüfus kayıtlarının imparatorluk genelinde tamamlanacağı bir zamana, yani yaklaşık bir yıl sonrasına bıraktı. Sultan, Sait Efendi'ye verilen "Defatir Nazırı" unvanını da onaylamadığını dile getirdi ve dairenin "Ceride Nezareti" olarak adlandırılmasını ve bütün nüfus kayıtlarının burada toplanmasını istedi.[12] (gerek defatir gerekse ceride kayıtlar anlamındadır ancak, ceridenin o dönem için daha modern bir çağrışımı vardı: sayım dairesi Ceride-i Kalem olarak adlandırılmıştı.)

1829 yılında kurulan nüfus kayıt düzeni, neredeyse 1853 yılında (o dönemin Avrupalılaşma çabası içinde Osmanlı kurumları, Avrupalı örnekleri uğruna ihmal edilmişti) Kırım Savaşı'nın başlamasına dek oldukça düzgün işledi. Kazalardaki nüfus memurları bütün doğumları, ölümleri ve göçleri kaydetmek ve yıl içinde birkaç kez İstanbul'daki merkez daireye bildirmek zorundaydılar. Kaza, başlıca nüfus kayıt birimiydi. (Bu, ileride ele alacağımız 1881/82 yılında benimsenen düzenin bir benzeridir.) Bu düzenin bir ürünü olan çok sayıdaki (muhtemelen 21.000 civarında) nüfus defteri, Osmanlı nüfusunun 19. yüzyılın başındaki büyüklüğünün ve bileşiminin görece iyi bir göstergesidir.[13]

1831 sayımında yalnızca erkekler sayılmıştı. Resmi açıklamaya göre bu sayımla mal değerlerindeki değişimden, toprakların el değiştirmesinden ve eski arazi senetlerinin kullanılmasından ve derbentlerin, artık geçerli olmamasına karşın yolların ve köprülerin bakımı karşılığında hâlâ geçmişteki gibi vergiden muaf tutuluyor olmalarından kaynaklanan vergi eşitsizliklerinin giderilmesi amaçlanmıştı.[14] İdare aynı zamanda askeri hizmet için uygun Müslümanların sayısının belirlenmesini ve ciziyenin yeniden tayin edilmesini istiyordu. Bu baş vergisi, genellikle on beş ile altmış yaş arasındaki gayrimüslimlere askerlikten muafiyet karşılığında konmuştu ve sonradan askerlik hizmeti yerine "bağış" ya da "bedel" anlamına gelen iane-i askeriyye ya da bedelat-i askeriye olarak adlandırıldı. Sultan II. Mahmud'un ciziye gelirini, 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra Osmanlı askeri teşkilatının esası olan modern bir ordunun masraflarını karşılamak üzere kullanmayı düşündüğü bilinmektedir.

Sayım "gizli" tutulmuştu. Sayım memurları, zaten uzun süren askerlik hizmetinden (1774-1829 yılları arasında çoğunluğunu Müslüman Türklerin oluşturduğu pek çok erkek, 20 yıl ya da daha fazla bir süre orduda hizmet etmek zorunda kalmıştı) bıkkın düşmüş olan Müslümanların kuşkularını gidermek ve doğru bilgi vermeleri için cevaplayanlarda güven uyandırmak amacıyla kadılar ve ulema arasından yani saygın dini sınıfa mensup üyeler arasından atanmışlardı. Yaklaşık 85 yüksek düzey memurun, hizmetlerine verilen çok sayıdaki kâtiple birlikte sahaya gönderilmiş olması 1831 sayımına atfedilen önemi göstermektedir. (Bu sayım çalışmasında görevlendirilmiş olan memurların kısmi bir listesi, bu bölümün sonundaki Ek B.1'de verilmektedir.)

Her sayım memuru birden fazla kazaya atanmıştı. Çok genel bir kılavuz basmakla yetinilmiş ve saymanlar nüfusu sınıflandırmada farklı yöntemlerden yararlanmışlardı. Elimizdeki sayım defterinden, nüfusu Müslüman, Hristiyan (Ortodoks), Ermeni, Yahudi ve Çingene olarak sınıflandıran memurların eski, geleneksel Osmanlı yöntemine bağlı kaldıkları anlaşılmaktadır. Memurlar, sayımın belli bazı amaçlarının gerektirdiği ve dil farklılıklarının da bir derece farkında olmaktan kaynaklanan yenilikler de getirmişlerdi. Müslümanlar genelde, matluba muvafık ve matluba gayrimuvafık ("askerlik hizmeti bakımından"amaca uygun" ve "amaca uygun olmayan") olarak sınıflandırıldılar. Bazı memurlar, tek tip işlemler olmadığı için Hristiyanlar gibi Müslümanların da bir bölümünü yaşa göre (1-12 ya da 1-14; 12-40 ya da 14-40; 40 ve üstü diye) sınıflandırmışlardı; bazıları bunları "genç" ve "yaşlı" diye ayırmakla yetinmişti; diğerleri ise tuvana (güçlü), sibyan (çocuklar) ve amelmande (emekli, çalışamaz) gibi sınıflandırmalardan yararlanmıştı.[15] Dobruca'daki Hirsova ve Köstence gibi bazı bölgelerde Müslümanlardan zaman zaman etnik isimleriyle (örneğin, Kabail-i Tataran) söz edilirken, dinleri de belirtilen Çingenelerin (Kıpti) hep ayrı olarak sınıflandırılmış olduklarını kaydetmek ilginç olsa gerektir.

Önce de değinildiği gibi Hristiyanlar, servetlerine göre sınıflandırılıyordu: âlâ, evsat, edna ve zaman zaman da amelmande (çalışamaz-muhtaç, yaşlı ya da sakat, dolayısıyla da vergiden muaf). Çocuklar sayılmıyordu. Üç ana ciziye sınıfı, Osmanlı devletinin neredeyse başlangıcından beri korunmuştu. 1831 yılında bu üç servet kategorisine karşılık gelen vergi oranları 48, 24 ve 12 kuruştu. Ancak, kısa sürede bu oranlar, sultanın modern ordusu için ek gelir sağlamak üzere

11 *Ibid.*, 19263, olası tarih 1246 (1830).

12 *Ibid.*

13 1831 yılındaki kişisel nüfus defterlerinin yalnızca birkaçı halen mevcuttur, bkz. BA (KK)/6299, 6417, 6502 ve 6505 ve BA (C)/(D)8-321. Yakın zamanda Başbakanlık Arşivi'nde iki ciltlik dizinliyle yaklaşık 21.000 nüfus defterinin olduğu kesin olarak anlaşıldı. Henüz hiçbiri tasnif edilmemiştir. Ankara nüfus defterinin tespit edilip özenli bir çözümlemesinin yapılması bu tip bilgilerin ne denli yararlı olduğunu göstermektedir (bkz. n. 24). Bu malzemeden kısa sürede daha kapsamlı olarak yararlanılabilmesini ümit ediyoruz.

14 Bkz. Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s. 189-90.

15 Örneğin, Petriç Müslümanları üç sınıfta kaydedilmişlerdi: İhtiyaran (yaşlı) olarak 1.088 kişi vardı; 12-40 yaşları arasındaki grup 1.255 kişiydi; sibyan'lar (12 yaş altındaki çocuklar) 1.550 kişiydi.

% 20 oranında artırılmıştı. Hamid Hacıbeğiç, oranların *yüzyılın hemen başında yükselmeye başladığını* ve artışların 19. yüzyılın ilk otuz yılında giderek büyüdüğünü belirtmektedir. (bkz. Tablo 2.1.)[16]

Bu tarihte baş vergisinin, cemaate getirilen yüklüce bir toplam miktar (maktu) yerine genellikle bireysel olarak (neferen) ödendiğine kuşku yoktur. Önceden yaygın olarak uygulanan bu sistemden daha sonra da yararlanılmıştı. Ancak, Anadolu'da hâlâ maktu ciziye ödeyen birkaç yer kalmıştı ve bu durum, memurlar tarafından usulüne göre kaydedilmişti.

Tablo 2.1. Baş Vergisi Oranındaki Artış, 1804-1834

Servet Kategorisi ve (kuruş olarak) Vergi Miktarları			
Yıl	Âlâ	Evsat	Edna
1804	12	6	3
1816	16	8	4
1824	24	12	6
1827	36	18	9
1829	48	24	12
1834	60	30	15

Kaynak. "Dzizja ili Harac," Prilozi 5 (Saraybosna: Şark Enstitüsü, 1954-1955), 102.

(Ciziyenin kişiye getirilen bir vergi olması yolundaki şer'i hükme karşın, 17. yüzyılın sonuna dek hane başına göre toplanması esas alınmıştı. Bununla birlikte, muhtemelen, 1691 yılında Habsburglarla savaşın bir sonuca bağlanması için daha çok gelire ihtiyaç duyulmuş olması nedeniyle ciziye, başlangıçtaki İslam ilkesine dönülerek şahıslardan toplanmıştı).[17]

Hıristiyan toplulukların etnik adlarıyla anıldıkları durumlar da olmuştu. Bu nedenle Filibe (günümüzde Plovdiv) sayımında Bulgarların (taife-i Bulgar) tıpkı Ermeniler gibi özellikle sözü edilmiştir; bilhassa Pavlikian'a gönderme yapılmıştır. Ortodoks Hıristiyanlar genelde reaya olarak adlandırılıyorlardı. Bu terim, 19. yüzyılın sonuna dek tarımla uğraşan herkesi din aidiyetinden bağımsız olarak adlandırmakta kullanıldı. Yahudiler, önceki yüzyıllardaki gibi ayrı olarak kaydedildiler.

Düzeltilmemiş sayım sonuçlarına göre Osmanlı devletinin 1831 yılındaki toplam erkek nüfusu 3.722.738 idi. Bu rakam, kadınları da dahil etmek üzere ikiyle çarpıldığı takdirde, toplam Osmanlı nüfusunu 7.5 milyon olarak verecektir ki bu bile, asıl sayının çok altındadır. Nüfusun hayli noksan sayılmış olması çeşitli etkenlere bağlanabilir. Sayım için tanınan bir yıllık süre, memurların deneyimsiz oldukları düşünülürse aşırı kısaydı. Ayrıca kapsanması gereken alan çok genişti. Köylere ve hatta uzak kasabalara az sayıda memurun gitmiş olduğu aşikârdır; bu durumda, nüfusun önemli bir bölümünü –belki de % 50'sine yakınını– *sayma yolunda gerçek bir girişimden* söz edilemez. Kars ve Adana'dan gelen rakamlar sırasıyla 19.741 ve 92.619'dur; bu rakamlar her koşulda çok düşüktür. Üstelik, sultanın baş vergisine verdiği önemi dikkate alan memurlar, Hıristiyanları olabildiğince doğru saymakla ilgilenmiş olmalılar. Her ne kadar Osmanlı idaresi ülkedeki asker potansiyelini bilmek istemiş olsa da memurların, Müslümanların kaydedilmesine yeterince özen göstermedikleri anlaşılmaktadır. Çünkü kayıtlara dayanan bir zorunlu askerlik işlemi henüz yerleşmemişti. 1831 sayımının yönetimin öngördüğü askeri amaçlara hizmet etmemiş olduğu, 14 yıl sonra 1844'te, bir askeri yetkilinin idaresinde özellikle ordunun amaçlarını gözeten yeni bir sayımın yapılmış olmasından belli olmaktadır. Sonunda, 1855 yılında Anadolu ve Rumeli'deki, yani Müslümanların çoğunlukla Türk olduğu bölgelerdeki Müslümanlara zorunlu askerlik hizmeti uygulaması getirildi.

Rakamlar, oldukça eksik olmalarına karşın Müslümanların bölge genelinde çoğunluğu oluşturduklarını göstermektedir; Hıristiyanların, Müslüman sayımının özellikle sıkı tutulmadığı bir bölge olan Rumili'de çoğunluğu oluşturdukları görülmektedir. Tablo 2.2 nüfusun etnik ve dini dağılımını göstermektedir.[18]

Osmanlı nüfusu, ekonominin ve savunmanın işlerliği için gereken büyüklüğün oldukça altında olduğundan kuşkusuz sınırlıydı. (1831 sayımına tabi olan bölgede günümüzde yaklaşık 40 milyon kişi yaşamaktadır.) Bununla birlikte, Balkanlar'ın bu dönemdeki nüfusu hakkında bilgi sahibi olan araştırmacılar, 1831 sayımı sonuçlarından daha yüksek rakamlar vermişlerdir. Osmanlı meseleleri konusunda en bilgili kişi olan Urquhart, devletin istatistiksel bilgi toplama girişimi ve 1830'lu yıllardaki Balkan nüfusunun büyüklüğü konusunda şunları söylüyordu:

---

16 "Dzizja ili Harac," *Prilozi 5*, Saraybosna, Şark Enstitüsü, 1954-1955, s. 102. Osmanlı yasalarını İslam kanunuyla uyumlu bir hale getirmede önemli bir rol oynamış olan tanınmış şeyhülislam İbn Suud'un daha 16. yüzyılda ciziyeyi zenginler için 48 kuruş, orta sınıf için 24 kuruş ve yoksullar için 12 kuruş olarak açıklamış olması ilginçtir; bkz. *Budin Kanunnamesi*, İstanbul, 1973, s. 84. Ciziye vergisine ilişkin ayrıntılı bir inceleme için bkz. Cevdet Küçük, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Ciziye Geliri ve Reaya Nüfusu," *Tarih Dergisi*, 31 (1977), s. 199-234.

17 Bkz. Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, Londra, New York: Cambridge University Press, 1981, s. 80-82.

18 Bkz. Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus," *Belleten* 15, no. 60 (1961), s. 628. Akbal'ın toplam rakamları ile istatistiksel eklerde yer alan *rakamlar (1.1) birbirinden farklıdır.* Eklerdeki rakamlar, bazı bölgelerin yeniden hesaplanmış olan toplam rakamlarına ve düzeltilmiş listelere dayanmaktadır.

Tablo 2.2. Osmanlı Nüfusunun Dini Dağılımı, 1831

İdari Bölge	Müslümanlar		Hıristiyanlar		Çingeneler		Yahudiler		Ermeniler		
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Toplam
Rumili											
(Rumeli)	217.227	0.29	505.760	0.67	20.313	0.02	7.780	0.01	368	0.0005	751.448
Silistre	273.936	0.51	251.579	0.47	8 151	0.015	2.353	0.005	1.755	0.004	537.774
Anadolu	1.044.925	0.87	138.463	0.11	485	0.0004	1.361	0.001	3.727	0.003	1.188.961
Sivas	270.820	0.84	49.593	0.15	60	0.0001					320.473
Karaman	228.942	0.87	34.461	0.13							263.403
Adana	81.166	0.88	2.762	0.03	5.865	0.06			2.826	0.03	92.619
Trabzon	125.119	0.92	11.431	0.08							136.550
Kars	17.850	0.90							2.161	0.10	19.741
Çıldır	73.272	0.93	105	0.002	191	0.002	318	0.004	4.887	0.062	78.773
Ege Adaları	148.754	0.44	176.531	0.53	910	0.002	3.659	0.01	3.142	0.01	332.996
Toplam	2.481.741	0.66	1.170.685	0.31	35.975	0.01	15.471	0.004	18.866	0.005	3.722.738

Kaynak: Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus," *Belleten 15*, no. 60 (1961): 628 (Rakamlar yuvarlaktır.)

Tablo 2.3. Balkanlardaki Osmanlı Nüfusu, 1831

	Müslümanlar		Hıristiyanlar
Türkler	700.000	Rumlar (Yunanistan'dakiler hariç)	1.180.000
Arnavutlar	1.066.000	Slavlar	4.000.000
Bosnalılar, Tulemarı		Arnavutlar	530.000
Pomaklar	2.000.000	Vlahlar	600.000
Toplam Müslüman	3.766.000	Toplam Hıristiyan	6.310.000
		Diğerleri (Yahudiler, Ermeniler vb.)	600.000
			6.910.000
GENEL TOPLAM			10.676.000

Kaynak: David Urquhart, *Turkey and Its Resources, Its Municipal Organization and Free Trade* (Londra, 1833), s. 272-73.

Babıâli, son Rus savaşı (1828) öncesinde, ülkenin nüfusuna ilişkin en olmayacak görüşleri dikkate aldı. Eski nüfus defterlerine güvendi ya da şişirilmiş rakamları gelişigüzel kabul etti... Ancak, Balkanlar'da yaşananlar hızla gözlerini açmasına ve endişe içinde harekete geçmesine neden oldu. Ülke çapında ayrıntılı istatistiki bilgilerin toplanması talep edildi. Bu bilgiler yerel idarelerden kolaylıkla sağlanabilir. Yakın zamanda tayin edilmiş olan valilerin ve paşaların ... istatistikleri coşkuyla karşıladıkları görülüyor. Sahip oldukları bütün bilgiyi nasıl bir tez canlılıkla bana ilettiklerine tanıklık edebilirim.[19]

Görünüşe bakılırsa Urquhart, Tablo 2.3'te görülen Balkanlar'ın nüfusunu bu bilgiye ve diğer kaynaklara dayanarak vermiştir. (Tablo dini ve etnik kökene göre düzenlenmiştir.)[20]

Kırsal kesimdeki nüfusun ne kadarının sayılmadığını ve bu ihmalin nedenlerini saptamak üzere 1831 sayımı konusunda başka çalışmaların yapılmasında büyük yarar vardır. Hiç olmazsa 15 ya da 20 kazayla ilgili olarak tutulmuş eksiksiz nüfus defterleri ortaya çıkarıldığı ve bunların tam dökümleri yapıldığı takdirde istenilen sonuç alınabilir.

1831 sayım defteri, çeşitli etnik ve dini topluluklar hakkında sayısal bilgi vermenin yanı sıra Osmanlı nüfusunun 19. yüzyıl başındaki toplumsal, ekonomik ve kültürel özelliklerine ilişkin de kusursuz bir görüş sağlamaktadır. Çok sayıda Hıristiyanın, olağan makbuzları olmadığına göre baş vergisini hiç ödemediği anlaşılmaktadır. Hıristiyanların çoğunun, evsat yani orta düzeydeki vergi yükümlüsü sınıfına girecek kadar mal var-

19 *Turkey and Its Resources*, s. 271-72.
20 *Ibid.*, s. 272-73.

lığına sahip olduğu görülüyordu. Rumili'nin çeşitli kazalarındaki Hıristiyanların vergi konumunu gösteren bir tablo, bu bölümün sonundaki Ek B.2'de yer almaktadır.

Hıristiyanların üç ciziye sınıfındaki oranlarının aşağı yukarı sabit kaldığını kaydetmek ilginç olsa gerek. Hacıbegiç, âlâ'nın 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın başında kabaca Hıristiyanların % 7.5 ila % 8 kadarını kapsadığını hesaplamıştı; bu oran evsat için % 65 ila % 68; edna için % 24 ila % 27.5 idi.[21]

Ciziye miktarının, ilk İslam (şer'i) kanunlarında buyrulduğu gibi bir dirhem gümüşe eşdeğer olduğu varsayılıyordu.[22] *Âlâ* sınıfındaki Hıristiyanlar, yaklaşık *bir dirhem miktarında vergi öderken diğerleri*, Osmanlı'daki İslami uygulamalara bağlılığın bir göstergesi olarak daha az ödüyorlardı. İktidarda olduğu süre içinde bu oranı birkaç kez yükseltmiş olan II. Mahmud, bunu paranın değer kaybetmesi nedeniyle yaptığını ve verginin reel olarak sabit kaldığını iddia etmişti.

Baş vergisinin gerçek miktarını ve görece etkisini ancak her sınıftan vergi yükümlüsünün yıllık gelirini ve mal varlığını bildiğimiz takdirde kesin olarak ortaya koyabiliriz. Toplumsal sonucunun belirlenmesi açısından bu gerçekten de önemlidir. 1831 sayımının özet halindeki sonuçları konuyla ilgili hiçbir bilgi içermez. Bununla birlikte, ciziye'nin görece mali yükü hakkında bir fikir edinmemizi sağlayan birkaç gösterge vardır. Bulgaristan'da yapılmış olan bir çalışmanın sonuçları oldukça anlamlıdır. Bu çalışma, Bulgar köylülerinin 1870'li yıllardaki ekonomik durumuyla ilgilidir; yine de, 1830'lu yıllardaki durumun, daha elverişsiz olduğu kabul edilmekle birlikte yaklaşık 40 yıl sonrakinden çok da farklı olmadığı söylenebilir. L. Berov ve Nikolai Todorov'a göre 30 dönüme kadar (1 dönüm 919.3 m²'ye eşittir) toprağı olan köylüler "*yoksul*"; *31 ila 100 dönüm toprağı olanlar* "*orta*" ya da "vasat"; 101 ila 150 dönüm toprağı olanlar "varsıl" sayılıyorlardı. Dönüm başına ortalama gelir 54 kuruş olarak hesaplanmıştı. Sonuç olarak, yoksul bir köylünün yıllık ortalama geliri 700 kuruş civarındaydı; orta bir köylününki 700 ila 2000 kuruş; zengin bir çiftçininki ise 2000 ila 3750 kuruştu.[23] Bulgar bilim adamlarınca tanımlanan bu üç sınıf, ciziye toplamak üzere belirlenenlerden farklıydı; yine de, bu üç sınıftaki Hıristiyanların toplam yıllık geliri ödenen vergi miktarıyla karşılaştırıldığında, paranın değerindeki değişime karşın ödenen vergi miktarının hayli düşük olduğu görülmektedir.

1831 sayım defterinin özeti, aşiretlerin isimleri ve kendi içlerinde bölünmeleri, göçmen ve mevsimlik işçi sayısı, bir kazadaki ev ve arsa sayısı, Araplardan ayrı olarak fellahin'lerin (Tarsus) sayısı ve benzeri konularda çok çeşitli bilgiler içeriyordu. Kısacası, 1831 sayımı (1.1 no'lu istatistiksel eklerde verilmiştir) Osmanlı toplumsal tarihi açısından son derece değerli nicel bir kaynaktır ve şimdiye değin gösterilen ilgiden daha fazlasını hak etmektedir.[24]

1831-1853 Yılları Arasındaki Osmanlı Nüfusuna İlişkin Tahminler

Avrupa'daki Osmanlı nüfusunun büyüklüğü, sayım sonuçlarının elde edilmesinden sonra çeşitli tahminlerin konusu olmuş ve anlaşılan, ilgili tarafların çoğunu tatmin etmemişti. Tablo 2.4'te bu tahminlerin birkaçından alınan ortalama rakamlar verilmektedir; Sırbistan (nüfusu 95.000) ve Eflak ve Boğdan (nüfusu 1.500.000) hariç tutulmuştur.

Tablo 2.4'*te yer alan iki toplam rakam arasındaki* yaklaşık 1.2 milyonluk fark, etnik ve dini sınıflara bölünmemiş olan rakamların yüzyıl başı için yapılan tahminler olmasından, diğerlerinin ise 1830'lu yıllardaki durumu göstermesinden kaynaklanıyor olabilir. Avrupa'daki nüfus, her iki rakam dizisinde de noksan tahmin edilmiştir. (1882 yılından sonraki dönemi kapsayan daha güvenilir rakamlarla yapılan bir karşılaştırmanın da ortaya koyduğu gibi.) Asya ve Afrika eyaletlerinin bu dönemdeki nüfusuna ilişkin tahminler 6 ile 15 milyon arasında değişiyordu. Böylelikle 19. yüzyılın başındaki toplam Osmanlı nüfusuna ilişkin tahminler 14 ile 23 milyon arasında değişmekteydi. Her koşulda, tahmin edilen en yüksek rakam, toplam nüfusun 10 ila 12 milyon daha altındaydı.[25]

---

21 "Dzizja ili Harac", s. 42, no. 1.

22 Ciziye'yi oluşturan koşulları anlamak için bkz. *Encyclopedia of Islam*, yeni baskı, "Djizya": Osmanlı dönemindeki uygulama hakkında Halil İnalcık tarafından yazılan bölüme bakınız.

23 Kapsamlı kaynakça bilgileriyle desteklenen rakamlar Slavka Draganova'da aktarılmaktadır: "Différenciation de fortune dans les village de la Bulgarie du nord-est durant les années 60 et 70 du XIXe siècle." *Bulgarian Historical Review*, no. 2 (1980), s. 68-70.

24 1831 sayım defterlerinden pek çok bilgi sağlanabilir. Musa Çadırcı, ana defterlerden birisi olan Ankara sayım defteri üzerine yaptığı ayrıntılı bir çalışmada, 1830-31 vilayet sayımlarından bazılarının yaş, meslek, din ve hatta cevaplayanların coğrafi kökeni konusunda kapsamlı bilgiler içerdiğine işaret etmektedir. Bütün imparatorluk defterlerinin Ankara örneğinde olduğu gibi defterlerin tek tek incelenecek olması, o dönemdeki Osmanlı *nüfusunun yaş ve mesleki yapısını ortaya koyacaktır*; bkz. "1830 Genel Sayımı'na göre Ankara şehir merkezi nüfusu üzerine bir araştırma," *Journal of Ottoman Studies* 1 (1980), s. 190-32.

25 Osmanlı nüfusu üzerine başlıca 16 kaynaktan yapılan istatistik derlemesi için bkz. Engin Akarlı, "Ottoman Population in Europe in the 19th Century: Its Territorial, Racial, and Religious Composition" (Yüksek lisans tezi, University of Wisconsin-Madison, 1970). Kendi edindiği kapsamlı istatistik bilgilerini sunan *Ami Boué*, *Osmanlı nüfusunun yaklaşık 15 milyon* (11.5 milyonu Avrupa'daydı) olduğunu tahmin etmiş ve Avrupa'daki Türklerin sayısını 700.000 olarak, Slavların sayısını ise 7 milyonun üzerinde vermişti; bkz. *La Turquie d'Europe*, Paris, 1840.

1844 sayımından sonra Osmanlı nüfusuna ilişkin yeni bilgiler elde edilmeye başlandı. Osmanlı idaresinin bu önemli sayımın sonuçlarını yayımlamadığı anlaşılmaktadır ve arşivlerden bu sayımla ilgili istatistiksel malzeme de henüz çıkmamıştır; ancak, Ubicini ve Eugene Boré'nin bu rakamlara ulaşmış oldukları anlaşılıyor. Ubicini, sayım sonuçlarını özetlerken kendi nüfus tabloları için, "tam tamına doğru olmasalar da ... en azından aktarılabilecek kadar doğrular. Serasker Rıza Paşa'nın askere alma yönteminde değişiklik yaparak orduyu yeniden düzenleme işine giriştiği 1844 yılında imparatorluğun bütününde yapılan genel sayımdan derlenmiştir." iddiasında bulunuyordu.[26]

Tablo 2.4. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarındaki Nüfusu, 1820-1840

A. Eyalet Olarak	
Eyalet	**Ortalama Nüfus**
İstanbul	600.000
Trakya	1.700.000
Bulgaristan	1.500.000
Bosna	820.000
Arnavutluk	350.000
Makedonya	700.000
Tesalya ve Epir	700.000
Livadia	550.000
Mora	420.000
Girit	250.000
Diğer (Adalar dahil)	400.000
Toplam	7.990.000
B. Bileşim Olarak Etnik-Dini Bileşim	
	Ortalama Rakam
Müslümanlar	
Türkler	1.700.000
Arnavutlar	1.000.000
Bosnalılar (Herseklliler dahil)	1.100.000
Pomaklar	200.000
Toplam	4.000.000
Hıristiyanlar	
Rumlar	2.050.000
Slavlar (başta Bulgarlar)	1.650.000
Arnavutlar	300.000
Vlahlar	600.000
Ermeniler	80.000
Toplam	4.680.000
Yahudiler	280.000
Çingeneler	200.000
GENEL TOPLAM	9.160.000

Kaynak: E. Akarlı'nın verdiği istatistiklerden ve çeşitli belgelerden derlenmiştir: E. Akarlı, "Ottoman Population in Europe in the 19th Century; Its Territorial, Racial, and Religious Composition" (Yüksek lisans tezi, Wisconsin-Madison Üniversitesi, 1970).

1844 yılında başlayan sayım aslında çok daha sonrasına dek sürdü, çünkü hükümet 1851 yılında Aydın ve Menteşe eyaletlerine sayım memurları atayarak ve 1857 yılında Kıbrıs'ta yapılan sayımın kapsamını daha da genişletme girişiminde bulunarak göçebe aşiretlerin de sayılmasına çalışmıştı. Bu iki eyaletteki göçebe aşiretlerin sayımı, bölgede mevzilenmiş birimlerdeki askeri yetkililer tarafından yürütüldü.[27] Resmi yazışmalara bakılırsa Kıbrıs'taki Müslüman nüfusun sayımı, 1861 yılında tamamlandı ve 1862 yılında vergi düzeninde bir reform yapma amacıyla gayrimüslim nüfusun sayılması istendi. Gayrimüslimlerin sayımı, her biri birer Müslüman ve Hıristiyan memurla bir kâtipten oluşan dört ekip tarafından yürütüldü. Köylerde ve kasabalarda yaşayan gayrimüslimlerin sayımının dört-beş ay sürmesi bekleniyordu. Babıâli'de, sayım giderlerinin, kişi başına bir kuruş vergi getirilerek büyütülen hazine gelirlerinden karşılanması veya Kıbrıs'ta toplanan yıllık vergiden yararlanılması konusu uzun uzun tartışıldı.[28]

Ubicini Osmanlı sayım sonuçlarını, görünürde ufak tefek birkaç düzenleme yaparak yeniden yayımladı. Bu çalışma, Osmanlı nüfusu üzerine yapılan pek çok çalışmada ana başvuru kaynağı oldu ve sonrakilere de malzeme sağladı. Ubicini'nin verdiği rakamlar J. L. Farley, Emile Isambert, Sir James Porter, H. von Boehn, F. W. Reden, E. H. Michelsen, C. Molbeck gibi İngiliz konsolosluk temsilcilerinden (Avam Kamarası'nın 1860 tarihli *Dökümler ve Belgeler*'inde bir tıpkıbasımı yer almaktadır), eserleri çeşitli yıllıklar ve diğer popüler yayınlar için kaynak oluşturan pek çok kişiye dek farklı insanlar tarafından ya olduğu gibi ya da bazı değişikliklerle kullanılmıştır. Ubicini ve Boré'nin yayımlandığı haliyle 1844 sayım sonuçları, bazı Avrupalılar tarafından Müslümanlardan yana olduğu gerekçesiyle eleştirilmişti. Oysa Boré, aslında Türklerin sayısını azaltarak gösterirken Slavların sayısını abartmıştı. (Ubicini'nin rakamları, 1.2 no'lu istatistiksel eklerde verilmektedir.)

---

26 *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope, Londra, 1856 (yeni basım, New York: Arno Press, 1973), s. 23-24; ayrıca bkz. Eugène Boré, *Almanach de l'Empire ottoman pour l'année* 1849-1850 (Konstantinopolis, 1849-50) ve A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe*, Paris, 1868. Sayım düzeni için bkz. "Traduction d'un mémorandum de la Sublime-Porte, adressé aux missions étrangères á Constantinople, et relatif au recensement général décrété par S. Hautesse," *Le Moniteur universal*, no. 248 (4 Eylül 1844).

27 Bkz. BA (I)/(D)/14855, 7 Safer 1268 (2 Aralık 1851) tarihli mektup; ayrıca bkz. Felix Philipp Kanitz, *Donau-Bulgarien and der Balkan*, 3 cilt, Leipzig, 1875; *La Bulgarie danubienne et le Balkan: Etudes de voyages, 1860-1880*, Paris, 1862.

28 Bkz. BA (I)/(MV)/21366, 28 Safer 1279 (25 Ağustos 1862) tarihli mektup.

Tuna Vilayeti Sayımı ve 1878 Yılına Dek Nüfus İstatistikleri

Balkanlar'daki Osmanlı nüfusunun dini ve etnik bileşimi, 1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı'ndan sonra önemli bir konu haline geldi. Avrupa devletleri tarafından hazırlanan bu fermanın asıl amacı, Babıâli'nin gayrimüslim tebaası yararına "reformlar" yapılmasıydı. Aslında bu ferman, gayrimüslimlerin kapitalist ekonomiye geçişini hızlandırdı ve birinci bölümde sözü edildiği gibi yeni oluşan mesleklerin yanı sıra iç ve dış ticareti de tekeline geçirmeye başlayan girişimci yeni toplulukların ortaya çıkması için zemin hazırladı. Mesleklerdeki bu kayma, yeni oluşan kapitalist düzenin tarım sektöründe yer alan Müslüman nüfusun zararına oldu. Müslümanlar genel olarak topraktaki varlıklarını muhafaza ettiler; ama burada bile istikrarsız bir durum gözlendi. Çünkü tefeciler karşısında hiçbir yasal güvencesi olmayan küçük çiftçiler kadar pek çok büyük toprak sahibi de topraklarını Hıristiyanlara satmaya başladılar.

Hıristiyanların, özellikle de Bulgarların ekonomik durumu, hiçbir bilgiye dayanmayan çeşitli görüşlerin tersine, önce 1839 yılında Tanzimat reformlarının oluşturduğu ve sonra da 1856 Fermanı'nın pekiştirdiği özel siyasal koşullar sayesinde 1830'lu yıllardan sonra, özellikle de 1850'li yıllarda hızla düzeldi. Çeşitli etnik kökenden Hıristiyan toplulukların ekonomik açıdan gelişmesi, ulusal bilincin artmasına yol açan önemli kültürel ve siyasal değişiklikleri de beraberinde getirdi. Ulusal kiliselerin kurulması ve ulusalcı hareketlerin ortaya çıkması bunu açıkça göstermektedir (Bkz. 3. Bölüm).

1866 yılında Tuna vilayetinde (kısmen Irak'ta da) bir sayım yapılmıştı. Bu önemli bölgenin etnik, dini, ekonomik ve toplumsal bileşiminde yer alan köklü değişimler nedeniyle bir sayımın yapılması zorunlu olmuştu. Tuna vilayeti Rusçuk, Vidin, Sofya, Tırnova, Varna (Kuzey Bulgaristan), Niş (Sırbistan) ve Tulça'dan (Dobruca-Romanya) oluşuyordu. Vali Mithat Paşa'nın denetiminde 1866'dan 1873'e kadar gerçekleştirilen ve olağan verilerin yanı sıra cevaplayanların mesleklerinin ve gayrimenkul mal varlıklarının da kaydedildiği (kadınlar hâlâ kaydedilmiyordu) bu sayım, belki de bütün Osmanlı sayımları arasında en kapsamlı olanıdır. Pek çok defter tutulmuş ve bunlar sonunda tek bir deftere indirgenmişti. Sayım memurları bir hanedeki kişi sayısını, bu kişilerin yaşlarını, medeni durumlarını, mesleklerini ve gayrimenkul mal varlıklarını kaydetmek için ev ev dolaşmışlardı. Aile reislerinin sayısını, gayrimenkul mal varlıklarını ve kiralarını, mesleklerini ve toplam gelirlerini gösteren özel listeler çıkarılmıştı. Bütün bu veriler daha sonra, vergi yükümlüsü nüfusun toplam sayısını ve etnik bileşimini, konut sayısını, nüfusun toplam gelirini, gayrimenkullerin toplam değerini ve toplanan verginin miktarını gösteren başka listelerde de özetlendi. 1866 sayımıyla amaçlanan şeylerden biri de Osmanlı tebaasından olan herkes için bir tezkere-i osmaniyye ya da Osmanlı nüfus cüzdanı basmaktı. Böylelikle kişilerin konumundaki değişiklikler buraya kaydedilebilecekti. Tuna vilayeti için 5 milyon ve ülke çapında bir sayım yapılması beklendiğinden imparatorluğun geriye kalan bölümü için de 15 milyon nüfus cüzdanının daha basım ve dağıtımı için hazırlıklar yapılmıştı.

Sayım sonuçları, Osmanlı devletinin Avrupa'daki topraklarının toplumsal ve demografik tarihi hakkında başlıca bilgi kaynağı olacak denli kapsamlı ve eşsiz bilgiler içeriyordu.[29] Bulgar Akademisi'nin bir üyesi olan ve bu sayım sonuçlarından Balkan kentleri ve toplumsal yapıları üzerine yaptığı bir çalışmada ayrıntılı olarak yararlanan ilk kişi olan Profesör Nicolai Todorov, kaynağın güvenilirliğini ve değerini açıkça onaylamıştı.[30] Tuna Vilayeti'ndeki 1868 sayım istatistiklerinin özlü bir özeti Tablo 2.5'te verilmektedir. (Tuna vilayetinin 1869 ve 1874 tarihli yıllıklarında yer alan istatistikler, 1.3, 4 ve 5 no'lu istatistik eklerinde verilmektedir.) Tuna vilayetinin toplam nüfusunun 2 milyonun üstünde olduğu açıktır; ilk nüfus araştırmalarının daha kapsamlı olarak çözümlenmesi, bu önemli eyaletin bütün nüfusu hakkında daha doğru (ve belki daha yüksek) rakamlara ulaşmak için başka ipuçları da verebilir.

Tablo 2.5 Tuna Vilayetinin Nüfusu, 1868 (H. 1285)

Sancaklar	Köy sayısı	Müslümanlar	G.müslimler	Toplam
Rusçuk	833	138.692	95.834	234.526
Varna	391	56.689	20.769	77.458
Vidin	434	25.338	124.567	149.905
Sofya	711	24.410	147.095	171.505
Tırnova	453	71.645	104.273	175.918
Tulça	252	39.133	17.929	57.062
Niş	549	54.510	100.425	154.935
Toplam	3623	410.417	610.892	1.021.309

Kaynak: 1285 yılındaki Tuna Vilayet Salnamesi ve Sofya'daki Ulusal Kütüphane'nin Şark Bölümü'nde, PC 79/8 no'lu dosyada bulunan sayım malzemesi.

29 Bkz. 1285 (1868) tarihli Tuna Vilayet Salnamesi; PC79/8 seri numaralı sayım malzemesi Sofya'daki Bulgar Ulusal Kütüphanesi'nin Şark Bölümü'nde bulunmaktadır.

30 "The Balkan Town in the Second Half of the 19th Century," *Etudes balkaniques 2* (1969), s. 31-50; ayrıca bkz. *Balkanskiat Grad, XV-XIX-vek*, Sofya, 1972; *La ville balkanique sous les Ottomans XV-XIX s* (Londra, Variorum Reprints 1977) ya da *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle: University of Washington Press, 1983.

Tablo 2.6. Selahaddin Bey'e Göre Osmanlı Devletinin Nüfusu (1867)

Vilayet		Müslümanlar	Hıristiyanlar	Diğerleri
Avrupa				
Edirne (İstanbul dahil)	3.900.000			
Tuna (Bulgaristan	3.000.000			
Prezerin, Tirhala, Rumeli	2.087.000			
Bosna	1.100.000			
Yanya ve Selanik	2.700.000			
Adalar (Girit dahil ama Kıbrıs hariç)	700.000			
	13.487.000			
Sırbistan	1.000.000			
Eflak-Boğdan	4.000.000			
Toplam	18.487.000	6.103.000	12.100.000	284.000
Asya				
Batı ve Orta Anadolu ve Kıbrıs	10.907.000			
Doğu Anadolu (Erzurum, Kürdistan, Harput)	1.906.000			
Suriye, Bağdat	2.750.000			
Hicaz, Yemen	900.000			
Toplam	34.950.000	13.223.000	3.160.000	80.000
Afrika				
Tunus, Mısır, Tripoli	5.050.000	5.050.000	----	----
GENEL TOPLAM	40.000.000			

Kaynak: Selahaddin Bey, *La Turquie à l'Expositin universelle de 1867* (Paris, 1867), s. 210-14.

Osmanlı idaresi, imparatorluğun toplam nüfusunun eksiksiz ilk dökümünü Tuna vilayeti sayım sonuçlarının yayımlanmasından on yıl sonra, 1294 (1877/78) yılındaki imparatorluk salnamesinde yayımladı. Bu döküm, genel bir sayım için hazırlıklara daha 1873/74 yılında başlanmış olduğu halde henüz bütün nüfusun sayımına dayanmıyordu. Birkaç bölgenin nüfusu gerçekten sayılmış olmakla birlikte bu liste, görünüşe bakılırsa vilayet salnamelerinde verilen bilgilere ve vilayet idareleri tarafından sağlanan istatistiklere dayanmaktaydı.

Osmanlı idaresinin yayımladığı eksiksiz ilk nüfus dökümü, tarihsel olduğu kadar özgün değeri nedeniyle de istatistiksel eklerde (1.8) verilmektedir. Bu listede, 1864 ve 1871 yıllarında benimsenen yeni idari bölünmeden de yararlanılmıştı. Nüfus dini inanca göre sınıflandırılmamıştı çünkü yeni yayımlanan anayasa (1876) bu tip bir bölümlemeyi yasaklıyordu. Göçebeler listeye geçirilmemişti. Ayrıca askerler ve polisler de dahil edilmemişti. 1295 yılında basılan ikinci bir devlet salnamesinde yayımlanan rakamlar, ilk istatistik dizisinden çok da farklı değildi.[31]

Üst düzey bir Osmanlı devlet adamı olan Selahaddin Bey'in Paris Uluslararası Sergisi için hazırladığı yarı resmi nüfus çizelgesi, 1294 yılındaki İmparatorluk Salnamesi'nden on yıl önce yayımlanmıştı (Bkz. Tablo 2.6).[32] Selahaddin Bey'in verdiği nüfus rakamları her ne kadar biraz şişirilmiş olsa da bazı düzeltmelerden sonra ünlü Fransız coğrafyacı Élisée Reclus tarafından yeniden yayımlandı ve başta Avrupa'da olmak üzere Osmanlı nüfusu üzerine çalışan çok sayıda araştırmacı tarafından temel alınan bir bilgi oldu.[33] Yaklaşık aynı dönemde Belgrad'taki istatistik bölümünün şefi olan Vladimir Yakshity, Avrupa'daki Osman-

31 1877-88 sayım listesinin bir uyarlaması, rakamların kimi zaman tutarlı olmadığından yakınan Ubicini tarafından basılmıştı; bkz. *Economiste français* (28 Temmuz 1877) ve *Journal de la Société de statistique de Paris* 18, no. 9 (1877), s. 235-41. Aslında Ubicini yakınmakta haksızdı çünkü Gatzko'nun 19 459 olarak verdiği nüfusu –Hersek'in tahmin edilen toplam nüfusu için yetersiz– gerçekte 92.632 idi; Ubicini'nin kendi kayıtlarının bu konuda hatalı olduğu anlaşılmakradır. Ancak Ubicini kendi rakamını kontrol edip düzeltmek yerine Osmanlıları suçlamıştır.

32 Bkz. *La Turquie à l'Exposition universelle de 1867*, Paris, 1867, s. 210-14. Tablodaki rakamlar özetlenmiştir. Selahaddin Bey'in rakamlarının Viquesnel'den (*Voyage dans la Turquie d'Europe*) alındığı iddia edilmiştir. Viquesnel ise Ubicini'den almıştır; bkz. Ernest Dotrain, "La Turquie d'Asie d'après le Traité de Berlin," *Revenue de géographie* 3 (1878), s. 209.

33 *Nouvelle géographie universelle, la Terre et les hommes l'Europe méridionale*, Paris, 1875. İkincil birkaç kaynaktan yararlanmış olan Reclus, Balkanlar'daki Osmanlı nüfusunun 11.480.000 olabileceğini söylemişti. Bu rakamı destekleyen hiçbir kanıt yoktur. Ayrıca bkz. Georges Castellan, "Peuples et nations des Balkans à la veille du Congrès de Berlin (1878) d'après Élisée Reclus," *Revue des études sud-est européenes* 15, no. 2 (1977), s. 279-93.

lı nüfusunun yalnızca 8 milyon kişiden oluştuğunu, bunun 4.5 milyonunun Hıristiyan, geri kalanının Müslüman ve birazının da (70.000) Yahudi olduğunu belirtmişti.[34] Yakshity, doğrudan Avrupa'daki Osmanlı idarecilerinden edinilmiş bilgi ve belgeler üzerinde çalıştığı iddiasında bulundu. İngiliz istatikçi E. G. Ravenstein, konuyla ilgili o tarihteki mevcut başlıca eserlerden yararlanarak Türkiye Avrupa'sının toplam nüfusunu 9.561.000 (ordu hariç) ve Asya'nınkini (Arapça konuşulan bölgeler dahil) 6.483.000 olarak verdi. Bu durumda bütün imparatorluğun toplam nüfusu 16.325.868 oluyordu.[35]

İstanbul'da askeri ataşe olarak bulunan ve 1871-1876 yılları arasındaki Osmanlı vilayet yıllıklarına dayanarak bir dizi istatistik derleyen Avusturyalı A. Ritter zur Helle von Samo'nun çalışması, Selahaddin Bey'in çizelgesinden daha kapsamlı ve tamdı. Bu çalışması, salt salnamelerde ve diğer kaynaklarda yer alan istatistiklere eleştirel yaklaşımı nedeniyle değil, aynı zamanda Osmanlı yönetimi ve halkları konusundaki engin görüşünden dolayı da türünün en iyi örnekleri arasındadır.[36] Helle von Samo'nun 1872 ve 1874 yılları için verdiği istatistikler, istatistik eklerinde (I.6) yer almaktadır. 1844 yılına ait nüfus istatistikleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam nüfusunu 40.512.111 olarak veren bu rakamlarla birlikte değerlendirilmelidir.

1831-1878 Yılları Arasındaki Osmanlı Sayımlarının ve İstatistiklerinin Bir Değerlendirmesi

1865-1878 yılları arasındaki Osmanlı nüfusu konusuna büyük ilgi göstermiş olan yazarlardan daha pek çok sayfa dolusu alıntı yapılabilir. O yıllarda Osmanlı devleti ve Rusya kadar, Rusya'nın kılıç zoruyla denetimi altına aldıklarını sömürmeye hazır Avrupa güçleri de Balkanlar'da nihai bir sonuca doğru hızla ilerliyorlardı. Sonuç, nüfusun etnik ve dini sadakatine bağlı olacaktı. Birinci bölümde de işaret edildiği gibi, Balkan nüfusunun etnik ve dini dağılımı, 1876 yılındaki İstanbul Konferansı'nda öne sürülen ve çeşitli etnik toplulukların özerkliğini de kapsayan "reformlar" için zaten bir temel oluşturmuştu. O konferansta Rus delegeleri, sonradan ortaya çıkacağı gibi istatistikleri tümüyle Rusların istekleri doğrultusunda derlemiş olan Heinrich Kiepert'in de aralarında bulunduğu "uzman istatistikçiler" tarafından derlenmiş nüfus tabloları sundular. Hazırlanması için gerekli kaynakları Rusların sağladığı bu istatistikler, Balkan Yarımadası'nın doğu ve orta bölümlerinin çoğunda Bulgarların yaşadığını göstermeyi amaçlıyordu. Bu sayede Rusların Ege Denizi'yle sınırlanan geniş bir Bulgar devleti kurmaya yönelik girişimi desteklenmiş ve yasallık kazanmış oluyordu.

Demografik ve etnografik istatistiklerin siyasete alet edilmesinin, Osmanlı nüfusuyla ilgili çalışmaların yararına olduğu bile söylenebilir. Büyük Bulgaristan'a dahil edilme olasılığının tehdidi altında kalan, başta Yunanlılar olmak üzere Arnavutlar ve diğer Müslümanlar, kendi nüfus istatistiklerini yayımlayarak Rus ve Bulgar rakamlarını delillerle çürütme telaşına kapıldılar. Yunanlıları destekleyen İngiltere, haritacılık eğitimi almış olan bazı subaylarını Balkan nüfusu üzerine bir saha araştırması yapmakla görevlendirerek yardıma koştu. Bu subayların raporları, Balkanlar'daki bazı bölgelerin etnik bileşimine ışık tutuyor olmakla birlikte, bu çalışmada yararlanılamayacak denli çok sayıdadırlar ve aynı zamanda eksiktirler. Bununla birlikte, 1878 yılındaki Berlin Kongresi'nde İngiltere, Bulgaristan'ın topraklarının sınırlanmasından yana görüş belirtirken, Balkanlar'ın nüfus bileşimi üzerine olan bu raporlardan yararlanmış ve Makedonya ile Trakya'nın (üç ay önce imzalanan San Stefano Antlaşması gereğince Bulgaristan'a verilmişti) bu yeni devletten ayrı tutulmasında başarılı olmuştu.

Yüzyılın son çeyreğindeki Osmanlı sayımlarını ele almadan önce, 1844-1878 yılları arasında yayımlanmış olan çeşitli nüfus rakamlarındaki tutarsızlıklara açıklık getirmek gerekmektedir. Osmanlı nüfusu üzerine 1860'tan 1878'e dek yayımlanan çok sayıdaki eseri bir kenara bırakırsak,[37] derleyiciler tarafından dile getirilen görüşler ve çizelgeler, benim minimalist ve maksimalist olarak adlandırdığım iki gruba ayrılabilirler. Minimalist grup, neredeyse bütün Osmanlı imparatorluk ve eyalet yıllıklarını ve Ubicini, Yakshity, Kutschera (Rusçuk'ta Avusturya elçisi olarak bulunuyordu),[38] Helle von Samo, Synvet, Steinhouser gibi kimselerin bu yıllıklara dayanan çizelgelerini kapsar. Osmanlı nüfusu konusunda önde gelen uzmanların da dahil olduğu bu Avrupalı minimalistlerin, salnamelerdeki istatis-

34 İlk kez Ernst Behm ve H. Wagner tarafından yayımlanan *Die Bevölkerung der Erde,* Gotha, 1874; ayrıca bkz. bu çalışmanın sonraki pek çok baskısı.

35 "The Populations of Russia and Turkey," *Journal of the Royal Statistical Society* 40 (1877), s. 449.

36 Bkz. Die Völker des Osmanischen Reiches, Viyana, 1877; *Das Vilayet der Inselen das Weissen Meeres, das Priviligirte Beylik Samos (Syssam), und das salbständige Mutessarflik Cypren (Kybris)*, Viyana, 1878.

37 Bu çalışmalar Mikhov tarafından ayrıntılı olarak yeniden ele alınmıştır ve burada yinelenmesi gereksizdir. Bununla birlikte, A. Synvet'in sıkça alıntılanan *Traité de géographie générale de l'Empire ottoman* (İstanbul, 1872) adlı çalışmasından özellikle söz edilmelidir; ayrıca bkz. Carl Sax, *Etnographische Karte der Europäischen Turkei und ihrer Dependenzen zur Ziet des Kriegsausbruches im Jahre 1877,* Viyana, 1877; "Bevölkerung der Turkei," *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, no. 7 (1877).

38 Kutschera'nın çoğu çalışması, 1875-1878 yılları arasında *Österreichische Monatsschrift für den Orient*'te yayımlanmıştı.

tikleri ve diğer resmi rakamları doğru ve güvenilir olarak kabul ettiklerini vurgulamak gerekiyor. Osmanlı nüfusunun Avrupa'da 8 ile 10 milyon, Asya'da 9 ile 15 milyon arasında değiştiğini tahmin etmişlerdi. Resmi Osmanlı rakamlarının oldukça düşük olduğu görüşündeydiler, ancak, bu rakamları düzeltmek için güvenilir bir ölçüt sunmakta da başarısız oldular.

Selahaddin Bey ve Reclus'un en önemli temsilcileri arasında yer aldığı maksimalist ekol, toplam Osmanlı nüfusu konusunda bir uzlaşma noktasına yaklaşmış olmakla birlikte bu nüfusun demografik ve etnik dağılımıyla ilgili ayrıntılar konusunda görüş ayrılıkları içindeydiler. Avrupa için verdikleri rakamlar (Reclus'unkiler hariç), minimalistlerinkinden daha yüksek olmakla birlikte, Asya ve Afrika için olanlar daha düşüktür. Minimalistlerle maksimalistler arasındaki farklar, işin aslında bazı kişilerin imparatorluğa göç, iç göç ve yerleşik hayata geçme gibi resmi kayıtlarda gözden kaçan önemli demografik etkenlerin içyüzüne ilişkin bilgilere sahip olduklarına işaret ediyor olabilir. Bireysel küçük girişim sahasının ve gelişmekte olan kentsel alanlardaki hizmetlerin büyümesine neden olan kapitalist ilişkilerin 1856 yılından sonra yaygınlaşması, çok sayıda bekâr erkeği (Bkz. 4. ve 5. bölümler) kentlere çekmişti. Bu arada dışardaki göçler önemli bir etken oldu. (Eskiden olduğu gibi; örneğin, 7. ve 8. yüzyıllarda Sırplar ve Bulgarlar Avusturya-Macaristan'a ve Tuna'nın kuzeyindeki bölgeye göç etmişlerdi; 1774-1783 yılları arasında ise Türk halkları, Kırım ve güney Rusya'dan, bu bölgeler Rusya'ya dahil olduğu için, Osmanlı topraklarına göç etmişlerdi.)[39] Ruslar tarafından atalarının Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki topraklarını terk etmeye zorlanan ve topluca Çerkez olarak adlandırılan üç milyondan fazla Kafkas kökenli insan, 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına yerleşerek nüfusun şişmesine neden olmuştu; bu süreç 1862 yılında başlamış ve 20. yüzyılın ilk on yılında da sürmüştü. Bunun yanı sıra, çok sayıda göçebe aşiret üyesi boydan boya Anadolu'ya, Suriye'ye ve Irak'a yerleşmiş, kıra özgü alışkanlıklarını büyük ölçüde muhafaza ederek toprağı işlemeye başlamışlardı.

Göçmenlerin ve yerleşik hayata yeni geçen nüfusun resmi Osmanlı istatistiklerine derhal yansıtılamamış olmasının nedeni, büyük ölçüde bu insanların hemen vergi ödemeye ve ordu için asker sağlamamaya başlamamış olmalarının yanı sıra, yerleşmekte kararsız ve kimi zaman da yerleşik nüfusla çekişen kimseler olarak görülmeleriydi. Göçmenlerin üretken işlere koyulmalarıyla birlikte kayda tabi oldukları doğrudur, ancak bunun gerçekleşmesi oldukça uzun bir süreyi gerektirmişti. Osmanlı idaresi, pek çok Çerkez göçmeni orduya ve güvenlik teşkilatına almıştı –kentlerdeki zaptiyeler çoğunlukla Çerkezdi– ama bu, nüfus kayıtlarına dayanarak yapılan bir askerlik işleminden çok, aşiret başlarının aracılığıyla gerçekleşmişti. Gezici nüfusu kayıtlara dahil etmek üzere yapılan hazırlığa karşın çok sayıda mevsimlik işçi, göçmen ve aşiret üyesi kayıt dışı kalmıştı. Bazı istatistik listelerinde, 1866 yılında Tuna sayımında olduğu gibi (bu sayımda göçmenler için aşırı düşük bir rakam verilmişti) göçmenler (muhacir) için ayrı bir sütun bulunduğu oluyordu; ancak bu, imparatorluk genelinde olağan bir uygulama değildi. 1890'lı yılların sonunda bazı Osmanlı yetkilileri ve İngiliz temsilcileri, bir bölgenin nüfusunu yerleşik halkın, Müslümanların, gayrimüslimlerin ve göçmenlerin sayısını ayrı sütunlarda vererek bildirmeye başlamışlardı. Bu raporlar, eksik olmakla birlikte hiç olmazsa bazı Osmanlı yetkililerin, özellikle de benim maksimalist olarak adlandırdığım kimselerin, iç ve uluslararası göçün etkisinin farkında olduklarını ve bu etkeni dikkate almaya çabaladıklarını göstermektedir.

Selahaddin Bey, Osmanlı devletine yeni gelen Çerkezlerin sayısına ilişkin oldukça doğru bir tahminde bulunan ilk kişiydi. Toplam 1.008.000 kişiden söz ediyordu ki bu rakama, Kırım'dan yeni gelmiş olan 100.000 kadar kişi de dahildi; Selahaddin Bey Avrupa'ya 595.000, Küçük Asya'ya ise 413.000 Çerkezin yerleşmiş olduğunu iddia ediyordu.[40] Bu rakamların 1867 yılında, yani Kafkaslar'dan göç sona ermeden epeyce önce öne sürüldüğü dikkate alındığında, bu demografik etkenin ne denli büyük bir etkisinin olduğu belli olmaktadır. (Çerkezlerden söz eden az sayıdaki Avrupalı istatistikçinin, göçmen sayısını en çok 200.000 olarak tahmin etmesi, bu göçün boyutu ko-

39 Bkz. K.H. Karpat, "Population Movements in the Ottoman State in the Nineteenth Century: An Outline," *Contributions à l'Histoire Économique et Sociale de l'Empire Ottoman*, Collection Turcica, 3. cilt, (ed.: Jean-Louis Bacqué Gramont ve Paul Dumont içinde, (İstanbul, Paris, Londra, 1983).

40 Bkz. *La Turquie à l'Exposition*, 5. bölüm.

41 Örneğin, kadınlarla erkeklerin sayısı arasındaki tutarsızlığı şöyle açıklamaya çalıştı: "Kadınların Şark hareminde olduğu gibi bir köşeye çekilerek, huzur içinde bir hayat sürdürmeleri sağlıkları açısından yararlı olmayıp, yaşam sürelerini doğal olarak kısaltmaktadır. Ayrıca ahlaksızca âdetlerin burada ve genel olarak çoğu Şarklı arasında süregelmesi de aynı sonucu doğuracak olmalıdır." ("The Populations of Russia," s. 446.)
Belli ki yazar Batılıların, sefahate ve yaygın bir sefahate düşmüş ve bu nedenle arındırma reformunun uygulanmasına (yani "uygar" Batılıların işi) hazır bir hale gelmiş olan "kokuşmuş Şark" görüşünün etkisi altındaydı. Ravenstein, Türk karşıtı güçlü önyargısını başka yerlerde de göstermişti; Balkanlar'ın nüfus rakamlarını ele alırken, şöyle yazıyordu: "Küçük Sırbistan'ın müdahalesi (1878 savaşında) cesurca olduğu kadar akıllıcaydı da. Olayların akışını, Hristiyan dünyasının utanç verici Türk sorununu çözmek zorunda kaldığı bu noktaya getirdi ..." ("Distribution of the Populatin in the Part of Europe Overrun by Turks," *The Geographical Magazine* 3 [1876], s. 259).

nusundaki bilgisizliklerini ele vermektedir.)

1878 yılındaki Berlin Kongresi'nden önceki nüfus sayımlarının ve tahminlerinin durumu şöyle özetlenebilir:

1) Osmanlı idaresi, vergi tayini ve askerlik işlemi amacıyla yalnızca erkek nüfusu kaydetmek istediğinden, *nüfusun etnik ya da ulusal dağılımını önemsememiş* ve kaydetmemişti. Dini dağılım önemliydi, çünkü Müslümanlardan askerlik hizmetini yerine getirmeleri talep edilirken Hıristiyanlara şahsi vergi tayin ediliyordu. (1855 yılında herkes için zorunlu askerlik hizmetinin yürürlüğe girmesinden sonra Hıristiyanları da orduya alma kararı çıkmış, ancak, Hıristiyanlar buna itiraz etmişler ve sonunda askerlikten muaf tutulmuşlardı. Bu ayrıcalığın karşılığında artık askerlik vergisi olarak adlandırılan ciziyeyi ödemeye devam ettiler.) Dolayısıyla ilk sayımda Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler, Çingeneler ve kimi zaman göçebeler ayrı sınıflandırılmış olduğu halde, son iki gruptakiler çoğu zaman ne askere alınmış ne de vergiye tabi tutulmuşlardı. Bazı Müslüman bölgeler (Suriye, Bosna) sayıma, ancak zorunlu askerlik kapsamına girdikten sonra tabi oldular. Arabistan gibi asker birlikleri sağlamayan bölgelerin nüfusu hiçbir zaman tam bir sayıma tabi tutulmadı.

2) Reclus ve Ravenstein gibi özel mesleki amaçlar güden birkaç kişi dışındaki Avrupalılar, Osmanlı devletinin nüfusuyla büyük ölçüde siyasal nedenlerden *dolayı ilgilendiler. Sonuç olarak, araştırmaları başta* Avrupa vilayetindekiler –yani yükselen etnik milliyetçiliğin siyasal bağımsızlıkla sonuçlanmasının beklendiği ve Hıristiyanların yoğun olarak bulundukları bölgeler– olmak üzere Hıristiyan nüfusun etnik dağılımı üzerine yoğunlaştı. Avrupalılar genelde Balkanlar'daki Müslüman nüfusun yazgısı ve sayısıyla hiç ilgilenmediler. Çizelgelerinde, Müslümanların toplam nüfusun yalnızca % 20 ya da % 30'unu oluşturduklarını iddia ederek gayrimüslimlerin sayısını şişirdiler. Diğer yandan, ciddi araştırmacılar bunun tam tersini dile getirdiler; örneğin Ubicini ve Yakshity Balkanlar'daki Osmanlı nüfusunun yaklaşık % 43'ünün Müslüman, % 54'ünün Hıristiyan, geri kalanının da Yahudi ya da diğer etnik topluluklardan olduğunu belirttiler.

3) Osmanlı nüfusu sürekli olarak noksan sayılmıştı. Göçle gelen ya da gidenlerin sayısı kayıtlara doğru olarak yansımamıştı. Üstelik, erkekler kadar kadınlar da sayımda kaydedilmeye başlandığında, Osmanlı istatistiklerinde erkekler kadınlardan daima sayıca daha çok göründü. (Bu, sayım memurlarının bütün kadınları doğru düzgün kaydetme beceriksizliğinin bir yan*sımasından ibaret olabileceği gibi çalışma koşulları*, evlenme yaşı, aile büyüklüğü gibi etkenlerin kadınların sayısı üzerindeki büyük etkisini de ortaya koyuyor olabilir. Ravenstein, bildiğim kadarıyla kendi zamanında Osmanlı nüfusu üzerine yapılmış olan çalışmaların demografik yönlerinden söz eden tek Avrupalıydı; ancak, Osmanlı rakamlarını düzeltmek için birtakım yollar önermek yerine kişisel eleştirilere kapılmıştı.) Osmanlı sayım sonuçlarındaki eksiklikler, daha önce de işaret edildiği gibi, çeşitli vilayetlerde bulunan Osmanlı nü*fus defterleri üzerinde yapılacak eleştirel bir çalışma sa*yesinde giderilebilir;[42] bu defterlerde yer alan doğum ve ölüm girişlerine dayanarak doğurganlık oranlarına, aile büyüklüğüne ve diğer demografik verilere dair birtakım tahminlerde bulunulabilir.

1831-1878 Yılları Arasındaki Nüfus Kayıt Düzeni: Berlin Antlaşması'nın Sonuçları

1878 yılındaki Berlin Antlaşması, Osmanlı devleti için bir dönüm noktası oldu. Bu barış antlaşması, onu Avrupa'daki büyük topraklarından yoksun bırakmıştı. Eski Tuna vilayeti, Sırbistan (Niş'i almıştı), Bulgar prensliği (Rusçuk, Vidin, Tırnova, Varna ve Sofya gibi beş sancaktan oluşturulmuştu) ve Romanya [Tulça'yı (Tulçu) almıştı] arasında bölüştürüldü; Eflak ve Boğdan'dan oluşan Romanya çoktan tam bağımsızlığını kazanmıştı. Edirne vilayetinin büyük bir bölümü, Doğu Rumeli adı altında özerk bir vilayet olmuş ve 1885 yılında Bulgar Prensliği'ne eklenmişti. Bosna ve Hersek (Novibazar sancağı dışında) Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilmişti; Karadağ ve Yunanistan, İşkodra (Arnavutluk'taki Scutari), Tirhala ve Pre*vesa'nın bazı bölümlerini aldı; Rusya Kafkaslar'ın* önemli bölgelerini işgal etti. Osmanlı devletinin, devrettiği topraklarıyla birlikte yaklaşık 4.5 milyon insanı kaybettiği tahmin ediliyordu. Böylece Hıristiyan nüfusun çoğunluğu Osmanlı denetiminden çıkmış, topraklarının esası Küçük Asya ve Ortadoğu'dakilerden oluşan Osmanlı devleti, ağırlıklı olarak Müslüman bir ülke haline gelmişti.

Fransızların Tunus'u (1881) ve İngilizlerin de Mısır'ı (1882) işgal etmek üzere harekete geçmeleri, ayakta kalma çabası içindeki Osmanlı idaresini reform yapmaya sevk etti. Üstelik Berlin Kongresi, Osmanlı devletini bilhassa Ermenilerin yaşadığı doğu eyaletlerinde reformlar yapmakla yükümlü kılmıştı.[43] II. Abdülhamid'in 1878 yılından sonra gerçekleştirdiği re-

---

42 Bkz. örneğin Justin McCarthy, "The Muslim Population of Anatolia, 1878 to 1927" (Doktora tezi, University of California, Los Angeles, 1978).

43 Doğu Anadolu'daki bir İngiliz konsolosluk temsilcisi olan Henry D Barnham, 1880 yılında Ermenilerin yaşamakta olduğu Diyarbakır vilayetinde bir sayım yapılmasının planlandığını kaydediyordu; bu sayımın daha iyi ve daha eksiksiz istatistiklere duyulan ihtiyacı karşılayacağı kanısındaydı. Hem hükümetin hem de Hıristiyan din adamlarının elindeki istatistikler tatmin edici olmadığı için her iki taraf da yeni bir sayım yapılmasını istiyordu. Bkz. HCAP 100/44 (1881), s. 235-36.

formlar, 1839'daki Tanzimat Fermanı'ndan beri olageldiği gibi, idari ve siyasal alanlarda yapılan yüzeysel değişikliklerden çok, uygulama ağırlıklıydı. Osmanlı yetkilileri, ülkedeki maddi koşulların iyileştirilmesinde başarılı olmak için beşeri ve doğal kaynaklarla ilgili olarak kapsamlı bilgi edinilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Böylece nüfusun yoğun olduğu bölgelerin gelişmesine ağırlık verilebilirdi. Sonunda, kararlarını nüfus kayıtlarının ve sayım yöntemlerinin baştan aşağı yeniden düzenlenmesinden yana verdiler ve ilk kapsamlı Osmanlı nüfus sayımı olan 1881/82-1893 sayımını başlattılar.

1830'lu yıllarda Osmanlı idaresi, önce de değinildiği gibi, İçişleri Bakanlığı bünyesinde Ceride-i Nüfus Nezareti'ni kurmuştu.[44] 1839 yılına gelindiğinde sayımla ilgili sorumluluklar dağıtılmıştı. Çeşitli memurlar - nüfus nazırları, nüfus memurları ve mukayyidler- eyaletlere ve daha küçük idari bölgelere atanmışlar, doğum ve ölümleri kaydetmek ve belli aralıklarla her bölgedeki toplam kişi sayısını gösteren listeler (cedveller) çıkarmakla görevlendirilmişlerdi. Bu memurlar başlangıçta başkentteki Ceride-i Nüfus Nezareti'ne bağlı tutulmuşlardı; ancak, çeşitli iç nedenlerden dolayı bu daire kısa sürede kapatıldı ve eyalet nüfus daireleri önce Tahrir-i Emlak İdaresi'ne, sonra da kısa bir süreliğine Askeri İşler Dairesi'ne devredildi. Bu dönemde, kayıtların tutulması konusuna ilgi gösterilmez olmuştu ve ancak 1860'lı yılların sonunda nüfus sayımına yeniden ilgi duyulmasıyla birlikte bir canlanma başlamıştı. Şuray-ı Devlet, 1867 yılında kuruldıktan sonra Tanzimat dairesi ya da genel meclisi aracılığıyla raporlar ve yönetmelikler yayımlayarak nüfus meselelerini yetkisi dahiline almıştı.[45] 1874 yılında Şura, sayımın yapılması ve kayıt düzeninin kurulması yolunda bir dizi adım attı; 1881/82'de İçişleri Bakanlığı'na bağlı olan (imparatorluğun sonuna dek de öyle kalan) Nüfus-u Umumi İdaresi'nin kurulmasına önayak oldu. 1880'li yılların sonunda Ticaret ve İnşaat Bakanlığı'na (daha sonra Ticaret ve Tarım Bakanlığı olarak yeniden düzenlenecektir) bağlı bir istatistik dairesi kuruldu; bu daire Nüfus İdaresi'nce sağlanan bilgilere dayanarak nüfus istatistikleri yayımladı.

Sayımın yapılması, doğru ve daimi bir kayıt düzeninin kurulması, sık sık ilgili dairelere verdikleri talimatlardan da anlaşıldığı gibi hem sultanın hem de başvezirin dairesi için 1870 yılından sonra öncelik konusu olmuştu. Bu resmi makamlar, eski daimi nüfus defterlerinin artık işlevlerini yitirdiğinin farkına varmışlardı. Bu defterler yıllar boyunca yetkililerin ilgisizliği yüzünden ihmal edilmişti. İnsanların kitleler halinde hem dışarıdan imparatorluğa doğru hem de imparatorluk içindeki hareketleri kayıtlara geçmemişti; üstelik nüfus memurlarına tahsis edilen mevkiler, 1864 Vilayet Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ve 1870/71'de yeniden düzenlenmesi sonucunda feshedilmiş ve zamanında memur maaşları için ayrılmış olan ödenekler başka hizmetlere aktarılmıştı. Bu durum, zaten dökülmekte olan nüfus defterlerinin iyice karışmasına yol açmış, vergi toplama ve zorunlu askerlik işlemleri sekteye uğramıştı. Şuray-ı Devlet, yeni bir sayım yapma imkânını değerlendirmesi ve yeni bir kayıt düzeni kurması için özel bir meclis atadı. Meclis, mevcut nüfus defterlerinin tarih sırasına göre düzenlenmesinin, düzeltilmesinin ve güncelleştirilmesinin uzun zaman alacağını bildirdi; ayrıca yabancıların (ecnebi) ülkeye akın etmesinin ve Avrupa devletlerinin pasaportunu taşıyan ve bu devletler tarafından himaye edilen yerliler (mahmi) olarak yabancıların çıkarlarına hizmet eden Osmanlı kökenli gayrimüslimlerin sayısındaki hızlı artışın kayıt sisteminin getirdiği dertleri daha da ağırlaştırdığı yorumunda bulundu. Sonuç olarak meclis, yeni bir sayım yapılmasının ve Hicaz'la Yemen dışında bütün ülkeyi kapsayan yeni nüfus defterlerinin düzenlenmesinin en iyi çözüm yolu olacağı tavsiyesinde bulundu; Şura da bunu onayladı.[46] Şura, 1874 yılında yeni bir sayımın yapılması ve yeni bir kayıt düzeninin kurulmasıyla ilgili üç yönetmelik ve bir talimat yayımladı. İlk yönetmelik, sayım yöntemleriyle ilgiliydi; ikincisi, üç tip deftere dayanan bir düzenin kurulmasını şart koşuyordu; üçüncüsü ise nüfus memurlarının atanması konusunu ele alıyordu.

Sayım, her kaymakamlıkta (kaza) kurulan bir kurul tarafından yürütülecekti. Meclis Müslüman bir hükümet görevlisi, cemaat önderleri arasından seçilen bir gayrimüslim, bir kâtip ve onun yardımcısından oluşacaktı.[47] Eski nüfus defterlerinden imkân dahilinde yararlanılabilecekti, ancak, sayım esas olarak bölgedeki her köye ve mahalleye gidilerek yürütülecekti. Çocuklar da dahil olmak üzere bütün erkekler yaşlarını, lakaplarını (künyelerini), göz ve ten renklerini ve "yaşla kaybolmayacak olan" bedensel sakatlıklarını kay-

---

44 Bkz. Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population 1831-1919," *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978), s. 325-36. Başlangıçta bazı arazi ve nüfus kayıtlarına verilmiş olan "ceride" adı, daha sonra "gazete" anlamında kullanılmaya başlanmıştı. *Ceride-i nüfus* (nüfus defteri) adı, nüfusa ilişkin bütün bilgilerin kaynağı anlamında olmak üzere daha sonra nüfus sicili ve nüfus kütüğü şeklinde değiştirildi.

45 Nüfus İdaresi'nin tarihine ilişkin bilgi için bkz. BA (İ)/(ŞD)/3148, 21 Cemaziyülevvel 1298 (21 Nisan 1881) tarihli, 438 no'lu Şura raporu ve BA (İ)/(D)/14855, 7 Safer 1268 (2 Aralık 1851) tarihli bir mektup.

46 Bkz. BA (İ)/(MM)/2086, 29 Zilhice 1290 (17 Şubat 1874) tarihli ve 695 no'lu Şura raporu; 1874 sayımıyla ilgili bütün raporlar tek bir büyük kitapta toplanmıştır.

47 Bkz. BA (İ)/(MM)/2089, "Tahrir-i Nüfusun Suret-i İcraiyyesini Mutazammın Talimattır" (Nüfus sayımının yürütülmesine ilişkin talimatlar), 1 Rebiyülevvel 1291 (18 Nisan 1874).

dirtirmek üzere bu kurulun ve ihtiyarlar meclisinin karşısına çıkmak zorundaydılar; sayım kurulu üyeleri, "kendi gözleriyle" yeni doğmuş bebekleri bile görmek, askerlik hizmetinden muaf tutulma taleplerini incelemek ve kimsenin "gizli" ve kayıt dışı kalmadığından emin olmak konusunda talimat almışlardı.[48] Her ailenin bir birim olarak kaydedilmesi gerekiyordu. Köydeki sayımın sonucunda ortaya çıkan liste, ihtiyarlar meclisi tarafından doğrulanmalı ve listenin bir kopyası kazadaki nüfus dairesine verilmeliydi; kazadaki memur kendi bölgesindeki erkeklerin sayısının eklendiği listeyi üst idari birime gönderecek ve listeler buradan, merkezdeki en üst makam olan Defter-i Hakani'ye iletilecekti. Her kazadaki memur, Müslüman erkeklerin kayıtlarının birer kopyasını bölgedeki askerlik dairelerine göndermek ve bütün köyün nüfus kayıtlarını muhafaza etmekle yükümlüydü.

Sayım kuruluna, kurula çıkmayı reddedenleri kayıt memurlarının karşısına çıkarmak için baskı uygulama yetkisi verilmişti; bununla birlikte, köylülere karşı esnek ve saygılı davranma ve kişiler tarafından sunulan hediyeleri kabul etmeme konusunda talimat almışlardı.[49] Sayım talimatlarında sayım sırasında bölgede bulunmayanların, yabancıların ve "himaye altındaki" kişilerin kaydedilmesiyle ilgili bir dizi koşul da vardı. Son iki gruptakiler özel defterlere geçiriliyordu.

Üç tip nüfus defterinin kullanılmasına dayanan bir kayıt düzeni öngörülmüştü.[50] Esas deftere, köylerde ve kasaba mahallelerinde (1871 tarihli Vilayet Kanunu'na göre bir mahalle, en az 50 evin kümelendiği bir yer olarak tanımlanmıştı) yaşayan bütün erkekler kaydedilecekti. Birinci sütunda sırayla tek tek kişiler, ikinci sütunda ise aileler ve üyeleri kaydedilecekti. Kaza merkezindeki memur tarafından tutulacak bu defterde, kişinin yaşında ve askeri ve kişisel konumundaki değişikliklerin kaydedileceği sütunlar da bulunuyordu. Bir özet olan ikinci deftere (icmal), kazanın bütün köy ve kasabalarındaki toplam insan sayısı kaydediliyordu. Bu defter köy ve mahalle defterlerinden sağlanan bilgiler esas alınarak derlenecekti. İcmaldeki bir sütuna, dini ve etnik aidiyete göre Hıristiyanların ve öbürlerine de Müslümanların, Rumların, Bulgarların, Ermenilerin, Yahudilerin ve diğerlerinin ayrı olarak kaydedilmesi şart koşuluyordu. Üçüncü olarak da yevmiye vukuat (günlük olaylar) defteri doğumların, ölümlerin, kazaya ya da kazadan göç edenlerin, kişinin askerlik durumundaki değişikliklerin kaydedilmesi için kazalarda tutulacaktı. Her altı ayda bir bu "günlük olayların" toplam sayısı icmal defterine kaydedilecekti. Şura, yeni kayıt defterlerinin her biri için bir örnek taslağı hazırlamıştı; bu defter örneklerinin tercümeleri ve tıpkıbasımları bu bölümün sonundaki Ek B.3'te verilmektedir.

1874 yılında tasarlanan sayım ve kayıt düzeninde görev alan idari memurlar, vilayet düzeyinde bir nüfus nazırı, kaza düzeyinde bir mukayyid ve her memura tahsis edilmiş iki kâtipten oluşuyordu.[51] Bu memurlar, yörenin ileri gelenleri tarafından kendilerine bildirilen bütün doğumları, ölümleri ve diğer değişiklikleri hükümetin sağladığı ilmuhaberlere (özel bilgi belgeleri) kaydediyorlardı. Nüfus memurları, durumu yerinde değerlendirmek üzere kırsal kesime gidip gelmek ve bütün değişiklikleri üst makamlara ve son olarak da başkentteki Defter-i Hakani Nezareti'ne –eski defterhane 1871'de bu ismi almıştı– bildirmek zorundaydılar. Müslümanların yaşadığı bölgelerde tutulan defterlerin bir kopyasının ilgili askerlik yetkililerine gönderilmesi gerekiyordu. Doğumları, ölümleri ve kişisel konumdaki değişiklikleri bildirmeyenler çeşitli cezalara maruz kalıyorlardı.

Başvezir Hüseyin Avni Paşa, Şura tarafından basılan talimatları sultana sunmuş, sultan da bunları onayladıktan sonra uygulamaya konması için özel bir talimat vermişti.[52] Hazırlıklar yapılmış, ancak 1874 yılında yeniden düzenlenen sayım ve kayıt düzeni uygulamaya geçirilememişti. 1875 yılında Bosna-Hersek'te çıkan ayaklanmalar, Sultan Abdülaziz'in tahttan çekilmesi ve intihar etmesi, anayasanın ilanı, Sultan II. Abdülhamid'in 1876 yılında tahta geçmesi ve özellikle de 1877-78'deki korkunç Osmanlı-Rus Savaşı ve ardından büyük miktarda toprağın kaybedilmesi Osmanlı'nın iç düzenini alt üst etmişti. Ayrıca çok sayıda Müslüman göçmenin 1877/78'de Balkanlar'dan imparatorluğa akın etmesi ve sonra da onların iskân edilmesi sorunu, 1874 yılında öngörülemeyen demografik sorunlara yol açmıştı. Bu nedenle sayım, bu sorunlar giderilinceye değin ertelendi.

1881-82 Sayımı ve Kayıt Düzeni

Sultan, siyasal ortam yatışır yatışmaz yeni bir sayım yapılması emrini verdi. Kalem efendisi aracılığıyla ülkede etkin ve yedek görevler için uygun asker sayısını tam olarak veren kayıtlar olmadığından, ordunun

48 *Ibid.*, makale 2.

49 *Ibid.*, Mad. 8-10. Üç yaşın altındaki erkek çocukları, hastalar ve geçerli mazeretleri olan diğerleri vekâleten kaydedilebiliyorlardı.

50 *Ibid.*, "Tahrir-i Nüfus İçin İttihaz Olunacak Üç Türlü Defterin Suret-i İstimalini Mübeyyin Tarifnamedir"(Nüfus sayımı için düzenlenmiş olan üç defterin kullanımıyla ilgili bilgi).

51 *Ibid.*, "Memaliki Mahrusa-i Şahanede Tahrir-i Nüfus İcra Kılınan Mahallerde İstihdam Olunacak Nüfus Nazırları ve Kâtipleri ile Mukayyitlerin Suret-i Tertip ve Tayinleri ile Vazifeleri Hakkında Talimattır" (İmparatorlukta sayımına karar verilen bölgelere atanacak olan nüfus müfettişlerinin, yardımcılarının ve sicil memurlarının sorumluluklarına, atamalarına ve örgütlenmelerine ilişkin talimatlar).

52 *Ibid.*, 8, 9 Rebiyülahir 1291 (25, 26 Mayıs 1874) tarihli yazışma.

planlı bir biçimde yeniden örgütlenmesini yürütememekten yakınmıştı. Saray 1881 yılında seraskeri, Müslüman erkekleri saymalda görevlendirdi; İçişleri'ndeki memurlar da gayrimüslimleri sayacaklardı. Her zamanki gibi mesele, Şura-yı Devlet'e havale edildi. Bu dairenin ileri örgütlenme yöntemlerini benimseye hazır ve modern görüşlü memurları, meseleyi tartıştılar ve büyük ölçüde 1874 yönetmeliğine dayanan bir dizi öneriyle geldiler.[54] Bu öneriler ve sonuçta ortaya çıkan yönetmelikler (bunlar daha geniş kapsamlıydı ve içerik olarak sultanın talimatlarından farklıydı), 1881 yılından sonraki sayım ve kayıt düzeni için temel oluşturdular. Şura, 1874 sayımının iç sorunlardan dolayı yürütülemediğini tasdik etti. Bununla birlikte, bu sayımın hazırlık aşamasında edinilen deneyim, yenisinin tasarlanmasında çok yararlı olmuştu. Şura, Müslüman nüfusun yaş gruplarına bölünmesinin uygulama açısından son derece önemli olduğu konusunda askeri yetkililerle aynı kanıdaydı. Her Osmanlı vatandaşına, hükümetle giderek sıklaşan temaslarında kullanmak üzere bir tezkere verilmesi gerekliliği üstünde de duruyordu. Şura, nüfus istatistiklerinin askeri olduğu kadar idari amaçlar açısından da yararlı olduğunu kabul ediyordu. Özellikle de gayrimüslimlere askerlik hizmetinden muaf tutulmaları karşılığında vergi (bedelat-ı askeriyye) tayin edilmesinde çok işe yarıyordu. Önce de değinildiği gibi geçmişte vergi, üye sayısı tam olarak araştırılmadan her cemaate toplam bir miktar olarak getiriliyordu; ama gayrimüslimlerin sayısı, vergi listelerinde belirtilenden daha fazla olduğu için bu uygulama önemli bir gelir kaybına neden oluyordu. Bu durumda hükümet bir kez daha baş verginin İslam yasasının buyurduğu gibi kişi esasına göre toplanmasına çalıştı.

Yeni bir sayımın gerekli olduğu aşikârdı. Yine de Şura, "Sayım, nüfusun belli bir zamandaki büyüklüğünü gösterir. Nüfus değişimleri sürekli ve doğal olduğuna göre sağlam bir temelin kurulması, bütün nüfus değişimlerini kaydedecek ve böylece sayımdan en yüksek yararı sağlayacak yeni bir düzenin yaratılması gereklidir." diyordu.[55] Başka bir deyişle, Şura sayımı artık kendi başına yeterli bir hedef olarak görmüyordu. Sayımı artık nüfusun tamamıyla ilgili genel istatistiksel bilgilerin sağlanacağı, doğum ve ölümlerin devamlı olarak kaydedileceği daimi bir kayıt düzeninin istatistiksel temelinin kurulması için gereken geçici bir yöntem olarak değerlendiriyordu. İstatistiksel verilerin önemi üzerinde ısrarla durulmuştu.

Gerçekten de, Osmanlı yönetimi 1870'li yıllarda bazı istatistiksel bilgileri yayımlamaya başlayarak ve sonunda ayrı bir istatistik dairesi kurarak modern istatistik bilimiyle giderek daha çok ilgilendi. Dış ticaretle ilgili istatistikler 1878 yılından itibaren düzenli olarak kaydedildi (R. 1294).[56] Küçük Sait Paşa'nın tavsiyesi üzerine 1879 yılında merkezi idarenin karar alma sürecinde sağlıklı bilgi edinmesini sağlamak amacıyla bir istatistik düzeni oluşturuldu. Babıâli İstatistik Kurulu 1891 yılında kuruldu. İstatistik dairesi, Genel Nüfus İdaresi ile işbirliği içinde çalıştı ve çoğu gayrimüslim ya da yabancı olan üst düzey profesyoneller tarafından yönetilmeye başlandı. Yöneticilerin bulundukları mevkilerde kalma sürelerinin ve istatistikçilerin profesyonellik düzeyinin, bu tip verilere atfedilen önemin, dolayısıyla da istatistiklerin niteliğinin bir göstergesi olduğuna inanıyorum. 1892 (H. 1310) ve 1916 (H. 1334) yılları arasında yayımlanan yıllıklarda isimler ve mevkiler verilmektedir. Bir liste halinde derlediğim bu bilgi, bu bölümün sonundaki Ek B.4'te verilmektedir.

Kurulun, yeni düzenin temel ilkelerini ele alırken, sayım işlemi, nüfus kaydı ve idari örgütlenme de dahil olmak üzere nüfus idaresini ilgilendiren bütün unsurları bir bünyede toplamayı önermesi yararlı görülmüştü. Dolayısıyla sayım ve kayıt düzenine ilişkin bütün koşullar "Nüfus Defterleri Yönetmeliği" halinde bir araya getirmişti.[57] Bu yönetmelik, müzakere edildikten sonra Şura-yı Devlet'in genel kurulu tarafından onaylandı ve 1881 yılında sultan tarafından yürürlüğe kondu.[58]

Şura, doğru nüfus istatistikleri toplamanın yararını dile getirmekten ve Amerika'nın ve Avrupa'daki başka ülkelerin uygulamalarının incelenmesi ve örnek olarak alınması gerektiğini açıklamaktan çekinmemişti.

> Bir hükümetin, nüfus istatistiklerinin sistemli olarak toplanması konusuna gösterdiği ilginin yalnızca askeri nedenlerden kaynaklanmadığını dile getirmek her şeyden önce bir görevdir. Hukuk, mülkiyetin korunması, mali denge ve yerel idari düzen ve güvenlik konularıyla ilgilenen bir hükümetin kendi nüfusunu tam olarak bilmesi, nizam ve intizam bakımından kazanılmış büyük bir başarıdır. Avrupa devletleri, nüfuslarının tamamıyla

---

53 BA (I)/(D)/65276, 15 Recep 1297 (23 Haziran 1880) tarihli talimat.

54 BA (I)/(SD)/3148, 21 Cemaziyülevvel 1298 (21 Nisan 1881) tarihli ve 438 no'lu Şura raporu.

55 *Ibid.*,

56 İstatistik Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan bu istatistiklerden 1878-1900 yılları arasındaki döneme ait olanlar tamamıyla, 1900-1913 yılları arasındaki döneme ait olanlar da biraz eksikleri olmakla birlikte mevcuttur; Bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi, 1878-1913*, r.o. 123-73 (Ankara, 1939).

57 Bkz. BA (I)/(SD)/3148, 8 Şaban 1298 (5 Temmuz 1881) tarihli "Sicill-i Nüfus Nizamnamesi"; 1881-82 sayımına ilişkin bütün raporlar ve yazışmalar tek bit büyük kitap (folio) halindedir.

58 *Ibid.*, 8 Şaban 1298 (5 Temmuz 1881) tarihli "Şura-yı Devlet Umumi Heyeti Mazbatası". Müzakereye katılan 20 meclis üyesinden yalnızca ikisi öneri aleyhinde oy vermişti; üç gayrimüslim de lehte oy verdi.

ilgili bilgilerin toplanmasına ve dağıtılmasına daima büyük bir önem vermişlerdir. Bu görevi (sayım ve kayıt) kusursuz olarak yerine getirmek bizim açımızdan zorunluluk, aciliyet ve büyük bir önem taşımaktadır.[59]

Osmanlı yönetiminin, 1886 yılında Amerikan büyükelçisi şerefine verilen bir resepsiyonda modern istatistik yöntemlerinin uygulanması konusuna büyük ilgi gösterdiği ve başka ülkelerdeki uygulamaları yol gösterici olarak örnek almaya istekli olduğu görülmüştü. Büyükelçi Samuel Sullivan Cox (Ben Hur'un yazarı General Lewis Wallace'ın yerine gelmişti), Amerika Birleşik Devletleri'nde yeni nüfus istatistiklerinin toplandığını ve bunların ülkesi için son derece yararlı olduğunu belirtmiş ve bu tip istatistiklerin Osmanlı idaresi için de faydalı olacağını öne sürmüştü. Kendisine o sırada bir sayım (burada ele alınan) yapılmakta olduğu söylenmiş ve sultan kendisinden Amerikan elçiliğindeki mevcut istatistik incelemelerini istemişti. Bunun üzerine büyükelçi, elçiliğin tercümanıyla birlikte Türkçe'ye çevrilmesi için iki cilt inceleme göndermişti. Sultan büyükelçiye bu tip çalışmalarla yakından ilgilendiğini ve bütün imparatorluk nüfusunun istatistiksel bir kaydının sistemli ve eksiksiz olarak yapılmasının en büyük arzusu olduğunu söylemiş ve bu amacını gerçekleştirmek üzere talimat verdiğini belirtmişti.[60]

Sayım kurulu başkanı olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde sayım yasasının geçmesinde etkili olan Cox bu anlatılanları doğrulamaktadır. Cox anılarında şunları söylemektedir.

> Sultan'la yapmış olduğum bazı görüşmelerde ve topraklarınızdaki nüfusun ve kaynakların mucizevi artışı konusundaki merakı karşısında ona, gelişmemizi anlayabilmenin tek yolunun başta onuncu sayım (1880) olmak üzere sayım raporlarımızda öne çıkan noktaları dikkate almak, gerektiği gibi tercüme ettirmek ve kendi ülkesinde uygulamak olduğunu söyledim. Böylece başarılı bir sayımın, imparatorluğunun geniş kaynaklarının büyük bir tanıtımı demek olduğunu görecekti.[61]

Cox'a göre, sultana daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin sayım istatistiklerinin kopyaları takdim edilmiş ve sultan, idari politikalar geliştirirken yararlanabilecekleri bu tip istatistikler olduğu sürece Amerikalıların zengin olmaktan başka bir seçenekleri olmadığı sonucuna varmıştı.

> Zeki bir kavrayışı olan sultan, (sayım istatistiklerinin) ne kadar yararlı olduğunu ve bunların kendi ülkesinde tatbik edilmesinin gerekliliğini anlıyordu. Daha sonra bana kendi ülkesinde yapılacak bir sayımla ilgili konuşmamızı hatırlattı. Başvezir Kamil Paşa'yı çalışmaları başlatmak üzere bir meclis oluşturması için yönlendirdiğini söyledi. Bunun maliyeti konusunda endişeleri vardı. Bana meclis kurulduktan sonra tavsiyelerde bulunarak yardımcı olup olamayacağımı sordu. Buna, Başkanın bir itirazı olmadığı takdirde, sağlığımı ihmal etmeden ve ülkeme karşı görevlerime bağlı kalarak yardımcı olabileceğimi söyleyerek karşılık verdim. Kutudaki zarflarda bulunan basılı malzemede yasa, görevlilere yönelik talimatlar, görüşmeciler, doldurulacak olan raporlar ve özel uzmanlar için işlem yöntemleri gibi bütün ayrıntılar yer alıyordu. Bu zarfları kendi elleriyle mühürledi ve hemen talimatlarını verdi. Demek ki barış hüküm sürdüğü takdirde Türkiye kendi sayımını gerçekleştirebilir.[62]

Şura-yı Devlet tarafından yayımlanan nüfus sayımı ve kayıt yönetmeliği, dokuz bölüme ayrılan 50 maddeden oluşuyordu. Sekiz bölümü oluşturan ilk 38 madde, kayıt düzeninin oluşturulmasına ayrılırken, "geçici yönetmelik" (ahkâm-ı muvakkate) başlığı altında toplanan son 12'si doğrudan sayımı ele alıyordu. Yönetmelik, Şura'nın önceden ele aldığımız değerlendirmesine uygun olarak sayımı ad hoc bir proje gibi ele alırken, onun bir yan ürünü olan kayıt düzenine, kapsamlı ve kalıcı olması amaçlanarak büyük önem veriliyordu.

Sicile kayıt esasından oluşan sayım, her kazada kurulan kurullar tarafından yürütülecekti. Her kurul, kaza idare meclisi ve belediye meclisinden birer üye, bir nüfus memuru ve bir yedek askeri memurdan (redif) oluşuyordu. Çeşitli dini toplulukların bulunduğu kazalarda, sayıca en fazla olan gayrimüslim cemaatten ek bir üye seçiliyordu; bir nüfus kâtibi ve yardımcısı da kurula eşlik ediyordu (Mad. 39-40). Kayıt, cevaplayanın adı ve lakabı, babasının adı, adresi, yaşı, dini, mesleği ya da görevi, seçmenlik statüsü, fiziksel sakatlıkları ve medeni haliyle ilgili bilgileri kapsıyordu. Gayrimüslimler, vergi tayinini kolaylaştırmak için ayrı bir deftere kaydediliyorlardı. Bilgi, doğrudan ilgili kişi tarafından sağlanmalıydı; ancak, yasalar çerçevesinde istisnalar olabiliyordu ve bu gibi durumlarda 21 yaş üstündeki iki tanığın eşliğinde üçüncü kişi, namevcut taraf adına kayıt yaptırabiliyordu. (Bu istisna ile, kayıt düzeniyle ilgili ilk deneyimlerini yaşayacak olan kadınları sayım kurulu karşısına çıkmaktan mazur göstermenin amaçlandığı belliydi.) Bir köyde ya da mahallede sayımın tamamlanmasından sonra sonucun doğru, eksiksiz ve güvenilir olduğu, imam, muhtar ya da cemaat kurulu tarafından onaylanacaktı. Kazadaki nüfus memuru, sayımın bitiminden sonraki üç ay içinde bütün kaza sakinlerinin bir listesini çıkarıp vilayet başkentine göndermek zorundaydı. Liste son olarak buradan Nüfus-ı Umumiyye İdaresi'ne gönderilecekti.

---

59 *Ibid.*, 438 no'lu ve 21 Cemaziyülevvel 1248 (21 Nisan 1881) tarihli Şura raporu.

60 Sultanın Amerikan istatistiklerine ilişkin talimatları için bkz. BA (I)/(D)/77419, sultanın özel kâtibi Süreyya'nın 21 Cemaziyülevvel 1303 (25 Şubat 1886) tarihli mektubu.

61 Bkz. *Diversions of a Diplomat in Turkey*, New York, 1887, s. 37.

62 *Ibid.*, s. 44.

Sayım kaydının gerekleri şu şekilde yerine getiriliyordu: Kaydedilen her kişi adına, hanüline ilişkin bütün kayıt bilgilerini veren resmi bir "nüfus bildirisi" ya da nüfus tezkeresi basılıyordu. (Cumhuriyet döneminde bu tezkere nüfus cüzdanı olarak adlandırılmaya başlanmıştı.) Bu tezkerenin mal alım satımında, miras devrinde veya bir işe ya da mesleğe kabul edilmeden önce, seyahat belgesi edinirken ya da resmi herhangi bir iş yürütürken yetkililere gösterilmesi gerekiyordu. Tezkeresi olmayan bir kişi, işini fiilen yürütemediği gibi mahkemeye tezkere bulundurmayışına dair kabul edilebilir bir gerekçe gösteremediği takdirde ağır bir para ya da hapis cezasına da çarptırılıyordu. (Bu süre 24 saatten bir aya kadar çıkabilirdi.) (Mad. 5) Askerlik hizmetinden kaçınmak için kayıt yaptırmamış olan bir kimse derhal askere çağrılıyordu.

Nüfus İdaresi, Dahiliye Nezareti'ne bağlı bir genel müdür ve müdüriyet personelinden oluşan merkezi bir yönetimden meydana gelmişti. Her kazanın bir nüfus memuru vardı, özel bir konumu olan kazalarda nüfus nazırları bulunuyordu; bunların her birine bir nüfus kâtibi ve yardımcısı yardım ediyordu.[63] Yörenin ileri gelenleri ve kazadaki nüfus memurları daimi kayıt düzeninin işleyişinden sorumluydular. Köy ve mahallelerde sayımdan sonra gerçekleşen doğumlar, ölümler, göçler ve evlilikler, nüfus memurlarının talimatlarına uygun olarak muhtarlar tarafından dört tipteki ilmuhaber'den (standart bilgi belgesi) birine kaydedilecekti (Mad. 11-12). Nüfus memurları ise köy ve mahallenin nüfus kayıtlarının yıllık bir özetini (icmal) –kaza idare meclisi tarafından gerektiği gibi incelenip onaylandıktan sonra– her yıl nisan ayının ilk gününden önce üst makamlara teslim etmek zorundaydılar. Bütün vilayetlerden gelen raporlar sonunda başkentte toplanıyordu: "Dahiliye'ye ulaşan defterlerin kopyaları, Nüfus-ı Umumiyye İdaresi'ne yıllık genel istatistiklerin derlenmesinde gerekli olan istatistik verilerini sağlayacak ve bunlar olduğu gibi muhafaza edilecektir. Askerlik yaşına gelenler, kimlik bilgileriyle birlikte bir listeye kaydedilecek ve bu liste Askerlik İdaresi'ne gönderilecektir" (Mad. 14).[64]

Yönetmelik, doğumlar (Mad. 15-22), evlilikler (Mad. 23-26), ölümler (Mad. 27-29) ve göçlerle (Mad. 30-31) ilgili başka ayrıntılı talimatları da içeriyordu. Özel bir bölümde (Mad. 32-39), nüfus kayıtlarının kontrolü ve denetimi (böylece köylerden yüksek nüfus makamlarına daimi bir bilgi akışının sağlanması), sayım sırasında gözden kaçanların kaydedilmesi, varsa kayıt hatalarının giderilmesi için yapılacak işlemler belirtilmişti. Yönetmelik, doğumların kaydedilmesi ve seyahat belgelerinin basılması için az miktarda bir para vererek kayıt düzeni için mali bir destek sağlıyordu. Sultan, bütün bu teklifleri kabul etmiş ve bir an önce yürürlüğe konması için emir vermişti.[65]

Kayıt düzeni, nüfus tezkeresi mecburiyeti ve 1881/82 yılında ilan edilen idari örgütlenmenin esasları, bazı genişletmeler ve değişikliklerle birlikte yürürlüğe konmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna dek işlerlikte kalmıştı. 1318'de (1900/1) yayınlanan bir kanun, 1881/82 yönetmeliğinin koşullarına büyük bir esneklik getirmiş, 1320'de (1902/3) ise bu kanunun yerini sayım işlemine ve kayıt sürecine açıklık getiren bir yönetmelikle birlikte başka bir kanun almıştı. (Sayımın bu son kanuna göre 1321 yılında [1903/4] yapılmaya başlandığı anlaşılmaktadır; sonraki bölüme bakınız.) Sistemin ana öğeleri, günümüz Türkiye'sinde ve Ortadoğu'daki diğer yerlerde çeşitli biçimlerde varlığını sürdürmektedir.

1881-82 Nüfus Sayımı ve Kayıtlarının Yürürlüğe Girmesi

Kaza düzeyinde kurulan sayım ve kayıt kurulları, hazırlık için belli bir süre gerektiğinden neredeyse 1882 yılına dek çalışmaya başlayamadılar. Sayımın kendisi ise (yani köy ve kasaba mahallelerinde oturan herkesin kaydedilmesi ve nüfus tezkerelerinin basılması), ulaşımın sağlanamaması ve kötü hava koşulları gibi somut bazı engellerden dolayı, tahmin edilenden daha uzun bir zaman aldı. Ulaşımı daha kolay olan bölgelerden alınan ilk sonuçlar 1884/85'te geldi. Bu ilk istatistik sonuçlarının bir kısmı salname gibi çeşitli yerlerde basılmıştı ama az sayıdaki yazar bunlardan ancak yakın tarihlerde yararlandı. Pek çok vilayetin 1886/87 yılına dek sayımlarını tamamlamadığı ya da kayıt düzenini kurmadığı anlaşılmaktadır; örneğin, yüzyıl boyunca beş sayımın yapıldığı bir kent olan ve bu sayımda öncelik tanınan İstanbul bile yeni sayımını ancak 1885 yılında zar zor tamamlayabilmişti.[66]

63 Şura-yı Devlet'in müzakereleri sırasında genel meclis, bazı gayrimüslim cemaat önderleri Türkçe bilmediği ve dolayısıyla doğum belgelerini doldurmakta güçlük çektiği için bu bölgelere gönderilecek olan nüfus memurlarının yerel dilleri bilen kişiler arasından seçilmelerini önerdi. Başka bir deyişle, Osmanlı idaresi bu tarihte yurttaşlarını yönetim dili olan Türkçe'yi öğrenmek zorunda bırakmak yerine kendi memurlarının bölgesel dilleri öğrenmesine çalıştı; bu uygulama uzun süre devam etti.

64 BA (I)/(SD)/3148, 8 Şaban 1298 (5 Temmuz 1881) tarihli "Sicill-i Nüfus Nizamnamesi".

65 *Ibid.*, Babıâli ve saray arasındaki 7 Şevval 1298 (1 Eylül 1881) tarihli yazışma ve 8 Şevval 1298 (2 Eylül 1881) tarihli sultanın talimatları.

66 Nüfus tahrir komisyonunun başkanı tarafından 1882 yılı için yapılan tahminlerin yer aldığı rapor, bunun kentteki beşinci sayım olduğuna ancak ilk iki sayımın listelerinin bulunamadığına işaret etmektedir. Bu sayımların, hükümetin İhtisab'a (Önce *Zaptiye* olarak kurulan ve ardından Dahiliye Nezareti'ne dönüşen Ahlak Zabıtası) nüfus listelerinin her yıl ülkedeki doğum ve ölümlere göre tamamlanması yetkisini verdiği 1265 (1848) yılından sonra yapıldığı anlaşılmaktadır; bu usul daha sonra terk edilmiş, ancak Kırım Savaşı'ndan sonra yeniden uygulanmaya başlanmıştır. Bkz. IUKTY 89 ve BA (I)/(D)/24 ve 402. Ayrıca bkz. 5. Bölüm ve istatistiksel eklerin kentteki ilk sayımı (1830) içeren III. Kısmı.

1881/82'de sayım kurullarının ve özellikle de yerel nüfus memurlarının, köylerde sayımı yürütmek ve sayımın çoktan tamamlanmış olduğu kazalardaki kayıtları güncelleştirmek gibi iki görevi birden vardı. Nüfus memurları ayrıca yıllık raporlarını dosyaya geçirmek zorundaydılar. Sonuç olarak, sayım oldukça yavaş ilerliyordu. 1884 yılının sonlarına doğru işi hızlandırmak üzere vilayetlerde kol adı altında yeni sayım ekiplerinin oluşturulması talimatı verildi. Hükümet, bazı vilayetlerdeki çalışmalar neredeyse tamamlanmak üzere olduğundan, 1885 yılının sonlarına doğru sayım sonuçlarını denetlemek, genel nüfus istatistikleri oluşturmak ve nüfusla ilgili bütün değişikliklerin kesintisiz ve doğru olarak kaydedilmesini sağlamak için ne önlem gerekiyorsa almak üzere nitelikli müfettişlerden oluşan ekipler gönderme kararı aldı.[67] Müfettişler, Hüdavendigâr (Bursa), Edirne, Trabzon, Cezayir-i Bahr-i Sefid (Ege Adaları), Adana, Sivas ve Karesi'ye (Balıkesir) gönderildiler.[68] Üç ay kadar bir süre sonra Trabzon, hükümete sayımın tamamlandığını bildirdi ve birinci sınıf vilayetler arasına yerleştirildi. Saray, sayımla ilgilenmekten vazgeçmedi, belli bir tarihe kadar sayımın tamamlanması ve İmparatorluk genelindeki nüfus istatistiklerinin kaba bir dökümünün yapılması için talimat verdi.[69] Sayımın 1888/89 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar, Anadolu ve Suriye'deki (Ürdün, Lübnan'ın büyük bölümü ve Filistin dahil olmak üzere) topraklarının büyük bölümünde hemen hemen tamamlanmış olduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır. Sayımın tamamlandığı ilan edilen yerlerde bile az da olsa hâlâ kayıtlara geçmemiş kişiler bulunuyordu. Ulaşımı zor olan bazı bölgelerdeki nüfus, özellikle de göçmen aşiretleri hiç sayılmamış, ancak, aşiret önderlerinin ve yerel yetkililerin verdikleri bilgilere dayanılarak sayıları tahmin edilmişti.

Bu durumda 1881/82'de başlayan sayım girişiminin ne zaman tamamlandığını –tabii gerçek anlamda tamamlandıysa– kesin olarak belirtmek olanaksızdır. Bununla birlikte, 5 Safer 1311 (17 Ağustos 1893) tarihinde Başvezir Cevat Paşa, sayımın kusursuz bir biçimde tamamlanması için baskı yapmaktan vazgeçmemiş olan sultana sayım kayıtlarını, ciltli bir elyazması halinde sundu.[70] 1893 yılında yayımlanan bu nüfus kayıtları, Osmanlı nüfusuyla ilgili 19. yüzyılda derlenmiş olan en eksiksiz ve güvenilir rakamları vermektedir. Sayımın tamamlanmadığı kaza ve bölgelerin belirtildiği ve ayrı bir sayıma ve kayda tabi olmayan bölgeler için tahminlerin yapıldığı bu istatistikler, daha önceki genel nüfus istatistiklerinin tersine bütün bölgelerin nüfusuyla ilgili kesin ve ayrıntılı bilgiler vermekteydi. Bu istatistiklerdeki rakamların kesin ve güvenilir olduğu kabul edilmiş, bunlar Osmanlı nüfusuyla ilgili resmi istatistiklere ve ilerde alınan idari önlemlere bir temel oluşturmuştu.[71]

Son olarak üzerinde durulması gereken nokta, hata payı, yani 1881-82 ve 1893 yılları için verilen istatistiksel tablolarda kaydedilmemiş olan kişilerin sayısı konusudur. Bu konuda kesin bir cevap vermek olanaksızdır. Meselenin içyüzünü kısmen bu tip malzemeler üzerinde çalışmış biri olarak bilmemden kaynaklanan kişisel görüşüme göre, makul düzeyde iletişimin sağlanabildiği görece gelişmiş bölgelerde oturan cemaatler için hata payı düşüktür ve muhtemelen % 2 ila % 5'tir. Bir kişinin bütün resmi işleri için nüfus tezkeresini göstermesi gerektiğinden bu bölgelerdeki hemen herkes kaydedilme zorunluluğunu hissetmiştir. Uzak bölgeler için hata payı % 6 ila % 12'dir; ancak, buralarda bile vergi gelirine ve orduda görevlendirilecek kişilere ihtiyaç duyulduğundan hükümet bu işin olabildiğince eksiksiz bir biçimde tamamlanması zorunluluğunu duymuştur.

Arnavutluk'taki İşkodra gibi bazı bölgelerin halkı, dini nedenler yüzünden sayıma karşı çıkmıştı; Doğu Anadolu'daki göçebe aşiretlerini, her zamanki gibi ele geçirmek mümkün olmamıştı; bazı vilayetlerdeki nüfusun bir bölümü, vilayete özgü çeşitli nedenlerden dolayı kaydedilememişti. Osmanlı İstatistik Dairesi, belirli vilayetlerin, sancakların ve aşiretlerin sayım dışı kaldığını bildirmeye ve bu bölgeler için nüfus tahminleri yapmaya özen gösterdi; sayıma ilişik "ek beyan" (Bkz. istatistiksel ekler, I.8.C) sayım raporuyla birlikte okunmalı ve onun önemli bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Örneğin, ana istatistiksel tabloda Basra'da ya da Bağdat'ta yaşayan kadınların ya da göçebe aşiretlerin sayısı görülmemektedir; bununla birlikte, ek beyana göre Basra ve Bağdat'taki kadınların ve göçebe aşiretlerin toplam tahmini sayısı 900.000'dir. Ek beyanda ayrıca doğrudan Osmanlı idaresi altında olan çeşitli vilayetlerde yaşayan 3 milyon kişinin sayım dışı

---

67 BA (İ)/(D)/760006, başvezir makamından gönderilen 20 Zilkade 1302 (31 Ağustos 1885) tarihli mektup.

68 BA (İ)/(D)/80019, sarayın 9 Rebiyülahir 1304 (5 Ocak 1886) tarihli mektubu.

69 1886 yılında Halep vilayeti, sayımını tamamlamak için en az dokuz ay daha talep etti. Bu sayımın daha uzun bir zaman aldığına dair işaretler vardır; bkz. BA (İ)/(D)/77419, 19 Cemaziyülevvel 1303 ve 25 Cemaziyülevvel 1303 (23 Şubat 1886 ve 31 Mart 1886) tarihli yazışmalar.

70 Bu eklin ilişiğindeki mektupta, defterin sultanın emirleri doğrultusunda Nüfus İdaresi tarafından hazırlandığı ve Müslümanların, gayrimüslimlerin ve yabancıların sayısını kapsadığı ifade edilir, bkz. BA (Y)/(P)/TIS.311/215, Bab-ı Âli, Daire-i Sadaret, *Amedi Divan-ı Hümayun*, no. 333.

71 Bkz. IUKTY 9184. Ticaret ve İnşaat Bakanlığı, İstatistik Genel Müdürlüğü, *Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin Binüçyüzonüç Senesine Mahsus İstatistik-i Umumiyesi (Osmanlı devletinin 1313 yılındaki genel istatistikleri*, İstanbul, 1316 [1898]); bu yayın Nüfus İdaresi tarafından sağlanan bilgiler esas alınarak istatistik dairesi tarafından derlenmiştir.

Tablo 2.7. Sivas Vilayeti Nüfusunun Karşılaştırmalı İstatistikleri

İstatistiklerin Kaynağı	Hıristiyanlar	Hıristiyan-Müslüman Oranı	Müslümanlar	Toplam
Ermeni patriği tarafından majestelerinin büyükelçisine sağlanan istatistikler	62.000	1:1.3	80.000	142.000
Sivas Ermeni piskoposu tarafından Yarbay Wilson'a sağlanan istatistikler, Ocak 1880	201.245	1:3.4	694.437	895.682
Sivas Ermeni piskoposu tarafından Teğmen Chermside'a sağlanan istatistikler, Ağustos 1880	201.245	1:3.4	694.431	895.676
Abidin Paşa tarafından Yarbay Wilson'a sağlanan; erkeklerin sayısını ikiyle çarparak elde edilen istatistikler, Ocak 1880	143.174	1:4.0	584.604	727.778
Yarbay Wilson'a bilinmeyen bir kişi tarafından sağlanan; erkeklerin sayısını ikiyle çarparak elde edilen istatistikler, Ocak 1880	136.432	1:4.2	578.166	714.598
İdare tarafından Teğmen Chermside'a sağlanan istatistikler; erkeklerin sayısını ikiyle çarparak elde edilen istatistikler, Ağustos 1880	143.176	1:5.1	729.872	873.048
1878 Sivas yıllığı; erkeklerin sayısını ikiyle çarparak elde edilen istatistikler	181.586	1:3.9	711.264	892.850
Bekir Paşa'ya göre; erkeklerin sayısını ikiyle çarparak elde edilen istatistikler	140.732	1:4.0	567.818	708.550

Kaynak: HCAP 100/44, s. 99.

kaldığı görülmektedir. Bu rakam, gerçekten sayılmış kişilerin toplamı olan 17.388.562'ye eklenirse, 1893 yılında Avrupa, Anadolu, Suriye ve Irak'taki toplam Osmanlı nüfusunun 20.488.562 olduğu görülür. Düzenli sayımın dışında kalanların baskın çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktaydı. Bu nedenle, toplam rakamdaki Müslümanların oranının % 80'in biraz üstüne çıktığı görülmektedir. Osmanlı yetkililerinin, nüfus kaydını, 19. yüzyılın sonunda geçerli olan koşullar altında en iyi şekilde gerçekleştirmek için ellerinden gelenin en iyisini yaptıklarına kuşku yoktur. Çabalarının karşılığı olarak alınan sonuçlar, teknik açıdan daha gelişmiş olan ülkelerin bir kısmının istatistikleriyle karşılaştırıldığında daha üstün gelmektedir.

1893 yılında elde edilen sayım sonuçlarının geçerliliği, güvenilir başka bazı rakamlarla da sınanmıştır. Neyse ki, elimizde Anadolu ve Rumeli'deki çeşitli önemli vilayetlerin nüfuslarına ilişkin pek çok tahmin bulunmaktadır. Örneğin, İngiliz elçisi Sivas nüfusu hakkında sekiz farklı nüfus tahmini toplamıştı. Bunlardan biri Ermeni patriği tarafından basılmıştı ve rakamlar hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler açısından büyük ölçüde hatalıydı. Sivas'taki Ermeni rahibin ve yabancıların ve yöredeki durum hakkında bilgi sahibi olan Osmanlı memurlarının yaptıkları diğer yedi tahmin, 1893 yılında Osmanlı hükümetince elde edilen rakamlardan çok farklı değildir. 1880 yılından sonraki doğumların da dahil edilmiş olduğu hükümet rakamları, Sivas'ın toplam nüfusunu, 160.113'ü Hıristiyan ve 766.558'i Müslüman olmak üzere 926.671 olarak veriyordu. Ermeni Katolik patriği IX. Hassoun, 80.000 Müslümana karşılık 62.000 Hıristiyan olduğunu, dolayısıyla Hıristiyanların Müslümanlara oranının 1:1.3 olduğunu ifade ediyordu. (Ayrıca 10.000 Ermeni olduğunu iddia ediyordu. Oysa Osmanlıların Ermeniler için verdiği rakam 3.052 idi.); bununla birlikte, 1881 yılında Sivas'ın toplam nüfusuna ilişkin diğer tahminler 708.550 ile 895.682 arasındadır ve 50.000 Çerkez hariç tutulursa Hıristiyan-Müslüman oranı 1:3.4 ile 1:5.01 arasında değişmektedir. Bu konudaki çeşitli tahminler Tablo 2.7'de verilmektedir.[72]

72 Bkz. HCAP 100/44, s. 99.

Osmanlı istatistiklerinin, görece önyargısız ve bilgiye dayanan tahminlerle uyuşması, diğer vilayetler için de aşağı yukarı geçerlidir. Kısacası, Osmanlı demografisi üzerine yapılan çalışmalarda, kapsamlı ve görece olarak gelişmiş ilk Osmanlı nüfus araştırması olan 1881/82-1893 sayımından, bazı ufak tefek düzenlemeler yapmak kaydıyla sağlam bir nicel temel olarak yararlanılabilir ve bu istatistiklerden doğru olarak yararlanıldığında, bugüne dek sunulmuş olan basmakalıp portreden farklı bir Osmanlı devleti resmedilebilir.[73]

Son Osmanlı Sayımı, 1905-6

Osmanlı nüfusunun son kez sayıldığı 1905-6 sayımı, hem teknik hem de siyasal nedenlerle yapılmıştı. İmza ve tarihin atılmadığı uzunca bir bildiriye (muhtemelen 1903 yılında kaleme alınmıştı) bakılırsa, Osmanlı yetkilileri önceki sayımın sonuçlarından hoşnut değillerdi. Irak ve Arap Yarımadası gibi bazı bölgelerin nüfusunun noksan sayıldığını özellikle dile getiriyorlardı. Irak'ta 2 ila 3 milyon insanın kayıt dışı kaldığından ve bunun hem Müslümanların çıkarlarına hem de devlet hazinesine zarar getirmesinden yakınmışlardı. Dolayısıyla Osmanlı yetkililerinin sayımdaki görevlerini ciddiye aldıkları ve hatalarını düzeltmeye özen gösterdikleri görülmektedir. Yeni bir sayım yapma kararının ardındaki siyasal gerekçe, Rumlar, Bulgarlar, Sırplar ve daha az bir oranda da Makedonya ve Trakya'daki Vlahlar arasındaki milliyetçi mücadelelere dayanıyordu. Bu cemaatler kendi yurttaşlarının, belirli bir Hıristiyan cemaatinin önderi, özellikle de yerel Ortodoks kiliselerin rahipleri olarak atanmasına çalışıyorlardı. 1870 yılında Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin kurulması, Ortodoks kiliselerin denetimi konusunda Rum ve Bulgar din adamları arasında süren çekişmeyi arttırdı. Bu, çok önemli bir ulusal mesele olarak addedildi, çünkü rahip belirli bir topluluğun "milliyetine" karar vermede etkili olabiliyordu. Eğer bir kişi ya da bir topluluk Rum kilisesi ile yakın bir ilişki içindeyse, bu, o kişinin ya da topluluğun dilinden ya da geçmişinden bağımsız olarak "Rum" olmaya karar verdiği anlamına geliyordu. Milliyetçiliğin hâkim olduğu bir dönemde evrensel Ortodoks cemaatinin çökmesi, milliyeti kişisel bir seçim meselesi haline getirmişti. Bulgar, Rum ve Sırp cemaatlerinin milliyetçi liderleri arasındaki şiddetli çekişme, nüfus istatistiklerine hile karıştırılması noktasında yoğunlaşıyor ve her biri, kendi cemaatinin sayısal çoğunluğa sahip olduğunu iddia ediyordu. En şiddetli çatışma, Ortodoks Hıristiyanların çoğunluğunun yaşadığı Balkanlar'da gerçekleşti. Nüfus istatistikleri savaşına bir son vermek üzere Babıâli, yerel cemaatlerin temsilcilerinin katılımını ve desteğini temin ederek yeni bir sayımın yapılmasına karar verdi. Bu yolla elde edilen sonuçlar konusunda bir çekişme olmayacağı düşünülmüştü ve çoğunlukta olan etnik topluluk, rahibi (ya da Osmanlıların deyişiyle "despot"u) atamakla görevlendirilecekti. Etnik cemaatlerin eşit sayıda olduğu yerlerde ise her cemaat kendi rahibini atayacaktı.

Babıâli, geçmişteki gibi birkaç yıl sürmemesi için sayımı üç ayda bitirme kararı aldı. Kaydedilen her kişiye, 1840'lı yıllarda basılan mürur tezkeresinin ya da seyahat belgesinin aynısı olmasa da bir benzeri olan tezakir-i osmaniyye, yani bir kimlik kartı verilecekti. Sayımın maliyetinin 4.565.700 kuruş olması bekleniyordu. Her kimlik kartı karşılığında kesilecek bir ücretle bu toplam rakam tazmin edilecekti. Bu sayımın ayrıntılarıyla ilgili başka bir bilgi henüz mevcut değildir. Bununla birlikte, elimde 1905/6 sayım sonuçlarını içeren ve tarihi belirtilmemiş olmakla birlikte yaklaşık 1906 yılına ait bir nüfus defteri ve 1914 yılı için verilen ve 1905/6 sayımını esas aldığı açıkça belirtilen bir tablo bulunmaktadır. Bu belgelerdeki rakamlar istatistiksel eklere (I.16, 17) dahil edilmiştir.

73 Bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1970, s. 49-65; Eldem, Osmanlı idaresinin 1882-1884 yılları arasında bir sayım yapmış olduğundan söz eder, ancak daha fazla bir açıklama yapmaz. Bununla birlikte, Viral Cuinet'nin de bu kaynağa dayandığı anlaşılmaktadır; bkz. *Syrie, Liban et Palestine: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée*, Paris, 1896. Filistin nüfusu hakkında bilgi için bkz. *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Moshe Ma'oz (ed.), Kudüs, Magnes Press, 1975.

74 1905/6 sayımı hakkında bu bölümde verilen bilgi, sayım hazırlıkları ve bu sayıma karar verilmesinin nedenleri hakkındaki bir dizi belgeden toplanmıştır; bkz. BA (Y) pt. 9/2631, 2632, 4. dosya, 72. zarf ve BA (I)/(D)/30, no: 321 ve 17.

EK B.1. 1831 Sayım Yetkililerinden Bazıları

Divan-ı hümayun kaleminden İbrahim Nabi Efendi
Divan-ı hümayun Mühimme nüvisanından Naili Efendi
Divan-ı hümayun Mühimme nüvisanından Ata Efendi
Divan-ı hümayun ketebesinden Tayfur Efendi
Divan-ı hümayun ketebesinden Tahsin Efendi
Müderrisinden Sıtkızade damadı Arif Efendi
Hacegândan Osman Efendi
Seyit Mehmet Ragıp Efendi
Ruznamçe-i evvel Arif Efendi
Mevaliden Ahmed Efendi
Mektubi hulefasından Sadullah Efendi
Kapıcıbaşı Sırrı Bey
Kapıcıbaşılardan Hakkı Paşazade İzzet Bey
Müderrisinden Seyit Mehmet Raşid Efendi
Remzi Paşazade İzzet Enver Bey
Hacegândan Osman Ferit Efendi
Hacegândan Ragıp Efendi
Mektubi hulefasından Hacı Ahmed Efendi
Bursa muhtesibi Hafız Ağa ve şeriki Hüseyin Bey
Reaya sayımını yapan mevali-i devriyyeden Hüsnü Efendi
Mevaliden Mustafa Paşazade Osman Bey
Mevali-i devriyyeden ilyaszade Seyid İbrahim Efendi
Müderris Ahmed Nazif Efendi
Mevaliden sabık Belgrat kadısı İbrahim Efendi

EK B.2. 1831 Yılında Rumili'deki Bazı Hıristiyanların Sayısı ve Ekonomik Konumu

Kaza	Zengin (*âlâ*)	Orta (*evsat*)	Yoksul (*edna*)	Vergi Yükümlüleri	Vergi Yükümlüsü Olmayanlar
Tikveş[a]	131	2.369	1.475	-	-
Berkofça[b]	234	5.978	1.124	2.379	4.957
Sofya[c]	1.589	12.794	12.794	15.732	11.445
Uzuncaabar, Hasköy					
ve Sultanyeri	268	5.163	280	5.711	466
Radovişte	122	2.593	777	-	-
Vardar	(2.133'ü *ciziye*'ye tâbi, 1.668'i *ciziye*'ye tâbi değil)				
Pernizek	148	2.101	169	-	-
Avrathisar	55	4.593	14	-	-
Doniçe[d]	747	6.050	231	2.797	4.614
Radomir	544	3.425	175	2.435	1.709
Ivraca	629	6.898	738	2.148	6.117
Pertepe	238	7.697	2.066	-	-
Köprülü	569	6.839	1.024	-	-
Kesriye[e]	303	4.428	934		

Kaynak: 1831 sayım defterinden derlenmiştir (Ancak defterdeki bu tip rakamların ayrıntılı bir dökümü değildir).

Not: "Vergi yükümlüleri" baş vergisi ödediklerine dair makbuzu olan kişilerdir; "vergi yükümlüsü olmayanlar" ise makbuzu olmayan kişilerdir. Vergi yükümlülerinin, yükümlü olmayanların ve üç servet kategorisindekilerin sayıları arasında bir ilişki yoktur.

a Tikveş'te 2.131 çocuk ve 3.975 vergi yükümlüsü olduğu belirtilmiştir.

b Berkofça'da "zengin" sınıfından 234 kişinin yalnızca üçü önceden baş vergisi ödemişti.

c Sofya'yla ilgili olarak verilen rakamlarda düzeltemediğimiz bazı hatalar vardır. Zira bu rakam derlenirken yararlanılan asıl malzemeyi ele geçiremedik. "Evsaf" ve "edna" kategorilerindeki vergi yükümlülerinin sayısının eşit olduğu dikkate alınmalıdır; genellikle "edna" kategorisindekiler toplam rakamın % 22 ila % 27'si ya da kabaca 3.600 kişidir. "âlâ" kategorisindeki 1.589 kişiden yalnızca 250'si önceden baş vergisi ödemiştir.

d *Ciziye* değişkenine bağlı olan birkaç yüz kişi, toplam rakamlara dahil edilmemiştir.

e Sayımı yapan yetkili, her yaştan 305 Hıristiyanın diğer kazalardan Kesriye'ye geldiğini belirtmiştir. Yeni gelenlerden 44'ü Kesriye dışında çalışmaktaydı. Belli bir ölçüde demografik hareketliliğin göstergesi olarak diğer birkaç kazaya yeni gelenlerin sayısı da verilmektedir.

EK B.3. 1874 Yılında Düzenlenen Osmanlı Nüfus Defteri Örnekleri: Orijinal Defterlerin bir tıpkıbasım örneği ve çevirileri.

Not: Defterlerin çevirilerinde, Ek B.3'teki 7-15 satırlarını ve Ek B.3.b'de 4-12 satırlarını orijinallerinde hiçbir giriş olmadığı için çıkartarak yerden tasarruf ettim.

Ek B.3. c.'de 1-3 sütunlarında kişi ve hanelerin art arda sayıldığını göz önünde bulundurunuz. 1-3 sütunlardaki son rakamlar, kayıt tamamlandığında Petriç'teki kişi ve hanelerin toplam sayısını verecekti; 2. sütundaki alt toplamlar, sayılmış hanelerin her birindeki kişi sayısını vermektedir. Bu defter, askere kayıt işleminde kullanılmaya yönelik olarak hazırlandığı için yalnızca erkeklerin sayısı belirtilmiştir.

Nefer, yinelemeden kaçınmak için "kişi" veya "şahıs" ya da "sayı" olarak çevrilebilir, EK B.3.c.'deki sütun başlıklarında çevrilmemiştir.

دفتر نفوس

Ek B. 3. a. Nüfus Kayıt Örneği.

Ek B.3.a. Örnek Nüfus Defteri

Sahife aded 1 | Vilayet: Selanik | Liva: Siroz | Kaza: Perniç | Şehir | Kasaba

Aded-i umum nüfus (Genel nüfus sayısı)	Beher haneye mahsus numara	Hane	Şöhret ve esami-i nüfus	Eşkali-i mahsusa (Boy, göz ve ten rengi)	Sene-i veledat (Doğum yılı)	Sakat ve nakis-ulaza mahal-i işareti (Sakatlığı ve eksik olan uzvu)	Dahil-i esnan-i askeri (askere gitme yılı)	Kura isabet eylediği sene	Esnani tecavüzle redife dahil olduğu sene	İhtiyata dahil olduğu sene
1	1	1	Şerif oğlu Mustafa bin Ali	kısa boylu ela gözlü beyaz benizli	1240 1824/25					
2	2		Oğlu Ali	orta boylu siyah gözlü beyaz benizli	1263 1846/47			1285 1868/69		
3	3		Diğer oğlu Süleyman	uzun boylu siyah gözlü beyaz benizli	1265 1848/49		1283 1866/67			
4	4		Diğer oğlu İbrahim	siyah gözlü beyaz benizli	1281 1864/64	bir eli çolaktır				
5	5		Hafidi Mahmud veled-i Ali (Ali'nin oğlu yeğen Mahmud)	mavi gözlü beyaz benizli	1285 1868/69					
6	6		Hafidi Abdürrezzak veled-i Ali (Ali'nin oğlu yeğen Abdürrezzak)	mavi gözlü beyaz benizli	1289 1872/73					
16	1	2	Katib oğlu Yusuf veled-i Süleyman (Süleyman'ın oğlu Katib oğlu Yusuf)	orta boylu mavi gözlü buğday benizli	1260 1844				1284 1867/68	
17	2		Oğlu Süleyman	mavi gözlü esmerce	1282 1865/66					
18	3		Diğer oğlu İbrahim	ela gözlü esmer-ülevn	1285 1868/69					
19	4		Çoban oğlu veled-i Mehmed (Mehmed'in oğlu Çobanoğlu)	ela gözlü uzun boylu beyaz benizli	1255 1839/40				1285 1868/69	

Ek B.3.a. Örnek Nüfus Kaydı (Devam)

Mahalle — Karye — Çiftlik — Aşiret — Cemaat

				Bad-et-tahrir olan Vukuat (Kayıt sonrasındaki gelişmeler)						
				Varidat			Tenzilat Subtractions			
Muvazzafdan redife dahil olduğu sene	Mustahfiz silkine dahil olduğu sene	Ifa-i hizmetle ibraç olduğu sene	Maluliyyeti cihetiyle ibraç olduğu sene	Aded-i defter-i yevmiye	Numara-i umum yevmiye	Doğan ve ahar mahalden gelenlerin tarih-i veladet ve vürudları	Aded-i defter-i yevmiye	Numara-i umum yevmiye	Vefat edenlerin ve diyar-i ahara gidenlerin tarih-i vefat ve hareketleri	Melhuzat Diğer şeyler
		1285 1868/69								
									Vefatı 3 Şubat 89 1289 (1872)	
				1	1	Veladeti (doğumu) 2 Şubat 89 1289 (1872)				
				1	2	Damatolmuş 2 Şubat 89 1289 (1872)				Merkum Halil Dere karyeli olup buraya damad olmağla şerh verildi.

Ek B.3.b. Günlük Nüfus Hareketleri Kaydı Örneği

اجمال

YEVMİYYE-İ VUKUAT-I NÜFUS
Günlük Nüfus Hareketleri

Sahife adedi 1

Livası Siroz

Umumi	Tarih-i yevmiyye	Şehir, kasaba ve karye	Tevellüd eden ve gelenlerin sene-i veladet ve cedid numara ve haneleri			Gelenlerle giden ve vefat edenlerin atik (eski) numara ve haneleri		Gelenlerin nereden geldiği ve gidenlerin nereye gittiği	Eşkal Boy, levn (ten rengi) ve göz rengi
			Sene-i veladet	Numara	Hane	Numara	Hane		
1	2 Şubat 1289 1872	Petriç kasabasında Emirler mahallesi	1289 1872/73	6	1				
2	3 Şubat 1289 1872	keza	1255 1839/40	4	2	5	17	Timurhisar kazasından	ela gözlü uzun boylu beyaz benizli
3	3 Şubat 1289 1872	keza	1285 1868/69			5	1		

Ek B.3.b. Günlük Nüfus Hareketleri Kaydı Örneği (Devam)

Müslim		Gayr-i Müslim		Sifat-i Askeriyyesi	Nev-i Vukuat	Esami (isimleri)	Kaza-i Petriç Vukuat-i nüfus ve defatir ve umuma nakłolunmuştur		Melhuzat
Zam	Tenzil	Zam	Tenzil						
Nefer	Nefer	Nefer	Nefer				Defter	Umum	
1					mevlud (doğum)	*Abdürrezzak* veled-iAli	1	6	
1				*redif sene* 1285 1868/69	*varidat*	*Çoban oğlu* Halil veled-i Mehmed			*Siroz sancağı kazalarından* Timurhisar kazasında Dere karyesinden mekum Halil bu mahallenin ikinci hanesinde mukayyed Katipoğlu Yusufa damad olmuştur.
	1				vefat	Şerifoğlu Mehmed veled-i Ali	2	10	

Ek B.3.c. Toplam Kayıt Örneği

İCMAL (TOPLAM)

Vilayet-i Selanik — Liva-i Siroz

İcmal-i umum nüfus (Toplam nüfus)	Hane	Millet-i Islam	Millet-i Rum	Millet-i Bulgar	Millet-i Ermeni	Millet-i Yehud ve saire (Yahudi)
Nefer	Nefer	Nefer	Nefer	Nefer	Nefer	Nefer
7,500	2,500	5,000	250	2,000	100	150
2	000	2	00	00	0	00
----	----	----	----	----	----	----
7,502	2,500	5,002	250	2,000	100	150
01	00	01	00	00	00	00
----	----	----	----	----	----	----
7,501	2,500	5,001	250	2,000	100	150

Ek B.3.c. Toplam Kayıt Örneği (Devam)

Sınıf-i askeriye haiz olanların icmali	Dahil-i esnan-ı askeri (Askeri kuraya dahil olanlar)	Kura isabet	Redif	İhtiyat	Müstehfaz	Ifa-yi hizmetle ihraç	Maluliyetiyle ihraç	Esnan-i kura ve kasabat	Melhuzat
Nefer	Nefer	Nefer	Nefer	Nefer	Nefer	Nefer	Nefer		
3.250	500	500	750	750	500	500	250	Petriç kasabasi	
00	00	00	00	00	00	00	00	Ber musib-i yevmiyye-i vukuat zam (Gerekli olan eklemeler)	An ibtida-i Kanun-i evvel ila gaye-i Şubat ba-itibar 3 mah (Aralık başından Şubat sonuna üç ay)
----	----	----	----	----	----	----	----		
3.250	500	500	750	750	500	500	150		
0	0	0	0	0	0	0	0	Ber musib-i yevmiyye-i vukuat tenzil (Gerekli olan çıkartmalar)	keza
----	----	----	----	----	----	----	----		
3.250	500	500	750	750	500	500	250	Mevcud ila gaye-i Şubat (Şubat sonu itibariyle toplam)	

Ek B.4. Osmanlı İstatistik Bürosu'nun Direktörleri 1892-1916 (R. 1308-1332)

Hicri	Yıl Rumi ya da Mâli	Miladi	İstatistik Genel Direktörü	Genel Direktör Yardımcıları
1310	1308	1892	Nuri Bey	
1311	1309	1893	Fethi Bey	
1312	1310	1894	Fethi Bey	
1313	1311	1895	Fethi Franko Bey	
1314	1312	1896	Fethi Franko Bey	
1315	1313	1897	Migirdiç Sinabyan Efendi	
1316	1314	1898	Migirdiç Sinabyan Efendi	Mehmet Behiç Bey
1317	1315	1899	Migirdiç Sinabyan Efendi	Mehmet Behiç Bey
1318	1316	1900	Migirdiç Sinabyan Efendi	Mehmet Behiç Bey
1319	1317	1091	Migirdiç Sinabyan Efendi	Mehmet Behiç Bey
1320	1318	1902	Migirdiç Sinabyan Efendi	Mehmet Behiç Bey
1321	1319	1903	Rober Efendi	Mehmet Behiç Bey
1322	1320	1904	Rober Efendi	Mehmet Behiç Bey
1323	1321	1905	Rober Efendi	Mehmet Behiç Bey
1324	1322	1906	Rober Efendi	Mehmet Behiç Bey
1325	1323	1907	Rober Efendi	Mehmet Behiç Bey
1326	1324	1908	Mehmet Behiç Bey	
1327	1325	1909	Mehmet Behiç Bey	
1328	1326	1910	Mehmet Behiç Bey	
1329	1327	1911	Mehmet Behiç Bey	
1330	1328	1912	Mehmet Behiç Bey	
1331	1329	1913	Mehmet Behiç Bey	
1332	1330	1914	Mehmet Behiç Bey	
1333	1331	1915		
1334	1332	1916		

Not: Kesin bilgilerin mevcut olduğu 23 yılın 15'inde direktörün gayrimüslim ve hatta bu sürenin 13 yılında da yabancı uyruklu olduğuna dikkat edilmelidir. Fethi Bey muhtemelen Yahudiydi. Migirdiç Sinabyan Efendi bir Ermeni'ydi. 1892'den, İstatistik Genel Direktörü görevine başlayacağı 1897'ye kadar Ticaret Direktör yardımcısı olarak çalıştı. 1902'den sonra (1910'da tekrar Ticaret Nezareti'nde görev alacaktı) bu görevinden ayrıldı. Rober (Robert) Efendi muhtemelen bir Amerikalıydı. İstatistiklerle ilgili bilgileri yayımlamak için bu görevliler tarafından gösterilen çabaları gözlemlemek ilginçtir. Önce direktör yardımcısı, daha sonra da genel direktör olarak çalışan Mehmet Behiç Bey, birçok eser vermiş ve kendi alanında iyi bir istatistikçi olmuştu. Yayınlarından biri, 1310 (1894) tarihinde Osmanlı Devleti'nin demografik, ekonomik ve mali durumu ve diğer konular hakkında bilgiler vermektedir. Mehmet Behiç Bey'in bu çalışması istatistiğin anlam ve önemini tartışan bir genel girişle başlıyordu. Bkz. ÜKTY 9075, *Yirmiye Katibi Mehmet Behiç Tarafından Tanzim Olunan İstatistik Defteri.*

3

OSMANLI NÜFUSUNUN DİNİ VE ETNİK DAĞILIMI: GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Giriş

Osmanlı resmi istatistiklerinde nüfus, etnik topluluklar zaman zaman ima edilmiş olmakla birlikte (1831 sayımında olduğu gibi), 1881/82 sayımına kadar –birkaç etnik sınıfın bilhassa 1868 yılından sonra bazı vilayet salnamelerine dahil edilmesi dışında– yalnızca dini aidiyete göre sınıflandırılmıştı. Avrupalılar, etnik toplulukların gerçekte sayılmamış olmasına karşın, milliyetçi çıkarları ve öznel tercihleri doğrultusunda başta Hıristiyanlar olmak üzere gayrimüslim nüfusu hem sınıflandırmış hem de kendi içlerinde ayrıma tabi tutmuşlardı. Bununla birlikte, vilayet salnamelerinde, her ne kadar biraz düzensiz yayımlanmış olsalar da 1868 yılından itibaren her vilayetin genel nüfus istatistiklerinin yanı sıra Hıristiyan toplulukların etnik bileşimine ilişkin sağlam veriler de yer almaya başladı. Bu yeni demografik bilgi kaynağından yalnızca ciddi ve tarafsız Avrupalı bilim ve devlet adamları doğru olarak yararlandılar; diğerleri yanlış, çoğu kez tümüyle uydurma istatistikleri esas almayı sürdürdü. Bu yüzden belli nedenlerden dolayı Osmanlı istatistiklerini göz ardı eden kişilerin nüfusa ilişkin ortaya koydukları rakamlar, daha dürüst anlatıcıların verdikleri rakamlardan büyük ölçüde farklıydı. Örneğin E. G. Ravenstein, Hıristiyanlara olan yakınlığını açık sözlülükle dile getirmiş olmasına karşın, bir kısmı Osmanlı istatistiklerine dayanan birkaç kaynaktan aldığı istatistiklerden yararlanarak Balkanlar'daki (Bosna hariç) Müslümanların, toplam nüfusun yaklaşık % 43'ünü oluşturduğunu göstermişti.[1] F. Bianconi, son derece güvenilmez kaynaklardan ve besbelli ki uydurma rakamlardan yararlanarak Müslüman nüfusun oranını % 16'dan ibaret olarak tahmin etmişti.[2] Heinrich Kiepert'in 1876 yılında İstanbul Konferansı'na katılan Rus delegelerin hizmetine sunduğu rapor, ağırlıklı olarak Slav kaynaklarına ve Bianconi'nin yanlış istatistiklerine dayanıyordu ve Slav nüfus, diğer toplulukların aleyhine daha fazla gösterilmekteydi.[3] Balkanlar'daki Osmanlı nüfusunun etnik ve dini dağılımını ele alan 33 kaynak birbirinden şaşırtıcı derecede farklıdır. Avrupa eyaletlerindeki Bulgarların oranıyla ilgili olarak verilen rakamlar, % 24 ile % 39 arasında değişmektedir; Yunanlılarınki % 9 ile % 16, Türklerinki ise % 11 ile % 24 arasında değişmektedir; bu örnekler çoğaltılabilir. Buna karşın Balkanlar'daki Osmanlı nüfusunun toplam büyüklüğü (10 ila 14 milyon) konusunda önemli ölçüde uzlaşılmıştır. Ravenstein ve Kiepert'le Bianconi'nin verdiği rakamların karşılaştırıldığı Tablo 3.1'de, Balkanlar'daki Müslüman nüfusun büyüklüğü konusunda kasıtlı olarak yanlış ve önyargılı bilgilerin kullanılmış olmasının sonuçları görülmektedir.

Osmanlı nüfusunun Asya eyaletlerindeki etnik ve dini dağılımı hakkında Balkanlar'dakine göre daha az sayıda bilgi kaynağı vardır. Bu kaynaklar, özellikle siyasal taleplere konu olan bölgelerdeki Müslümanların Hıristiyanlara oranına ilişkin bazı anlaşmazlıklar olmakla birlikte, Müslümanların Asya'da büyük çoğunluğu oluşturduğu konusunda genelde hemfikirdir.[4]

Osmanlı devletinde milliyetçilik sorunu, 1878 yılından itibaren Balkanlar'da Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ, Romanya ve Yunanistan gibi bağımsızlığını ya

1 "Distribution of the Population in the Part of Europe Overrun by Turks," *The Geographical Magazine* 3 (1876), s. 260.

2 *Ethnographie et statistique de la Turquie d'europe et de la Grèce*, Paris, 1877, s. 50 ii.

3 Bkz. *Das Ausland*, no. 20 (20 Mayıs 1878), s. 393-416. Osmanlı nüfusu konusundaki "otoriteler" için bilginin doğruluğuna ya da özgünlüğüne bakmaksızın diğer "otoritelerin" rakamlarını kopya etmek olağan bir uygulamaydı. Bu makalede Kiepert'in hangi kaynaklara başvurduğunu ve özellikle de Bianconi'yi nasıl Osmanlı nüfusu konusundaki büyük otorite olarak değerlendirdiğini görmek ilginç olsa gerek.

4 Bkz. Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Anatolia at the End of the Empire*, New York: New York University Press, 1983.

Tablo 3.1. Balkanlar'daki Osmanlı Nüfusunun Etnik Dağılımı, 1876-1878

	Ravenstein'a göre Toplam Nüfus		Müslümanlar	
	Sayı	%	Sayı	%
Türkler (Tatarlar)	1.388.000	17	1.388.000	39
Çerkezler	144.000	2	144.000	4
Araplar	3.000	----	3.000	----
Rumlar	1.120.000	14	38.000	1
Arnavutlar	1.031.000	13	723.000	20
Romenler	200.000	2	----	----
Bulgarlar	2.861.000	35	790.000	22
Sırplar	1.114.000	13	442.000	12
Ruslar	10.000	----	----	----
Ermeniler	100.000	1	----	----
Yahudiler	72.000	1	----	----
Çingeneler	104.000	1	52.000	1
Yabancılar	60.000	1	5.000	----
Toplam	8.207.000	100	3.585.000	100

Bianconi ve Kiepert'e göre Müslümanlar	Sayı	Hıristiyanlar	Sayı
Türkler ve Tatarlar	750.000	Rumlar	3.000.000
Çerkezler	200 000	Rumlar-Arnavutlar	630.000
Bosnalılar (/Boşnaklar)	150.000	Rumlar-Ulahlar	70.000
Pomaklar	140.000	Bulgarlar (Ortodoks)	3.000.000
Arnavutlar ve Rumlar	170.000	Bulgarlar (Katolik)	100.000
		Arnavutlar (Ortodoks)	290.000
Toplam	1.410.000	Arnavutlar (Katolik)	80.000
		Hırvatlar (Bosna'da)	75.000
		Hersekliler	140.000
		Sırplar (Bosna'da)	550.000
		Ermeniler	110.000
		Vlahlar (Romanyalılar)	90.000
		Toplam	8.135.000

Kaynak: E. G. Ravenstein, "Distribution of the Population in the Part of Europe Overrun by Turks," *The Geographical Magazine* 3 (Ekim 1876); F. Bianconi, *Ethnographie et statistique de la Turquie d'Europe et de la Grèce* (Paris, 1877), s. 50, Heinrich Kiepert, *Das Ausland*, no. 20 (20 Mayıs 1878): 393-416

da özerkliğini yeni kazanmış olan devletlerin tarihsel hak iddiasıyla daha fazla toprak elde etmeye çalışmalarından sonra yeni bir boyut kazandı. Bu devletler, Dobruca ve Doğu Bulgaristan'ın sancakları gibi bölgelerde Müslümanların daha ağır basmasına rağmen ortaya çıkmışlardı. Balkan Hıristiyanlarının devlet kurmayı başarmış olmalarından cesaret alan diğer Hıristiyan topluluklar, örneğin Ermeniler, egemen Müslüman çoğunluğun isteklerini yine göz ardı ederek kendi bağımsızlıklarını kazanmaya çalıştılar. Ayrıca bazı Müslüman topluluklar –örneğin Kürtler– (aşağı yukarı Ermenilerin talep ettiği topraklarda yaşıyorlardı), Balkanlar'daki Arnavutlar ve Suriye'deki Araplar da idari özerklik talebinde bulunmaya başlamışlardı.

1878 yılından sonra Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında yükselen milli bilinç, esas olarak etnik ve dilsel bağlardan kaynaklanmaktaydı. Her etnik topluluk, bilinçli olarak ya da olmayarak, kendi sayısal gücüyle ilgilenmeye başlamıştı.

Belli başlı üç bölge –Makedonya, Doğu Anadolu ve bir dereceye kadar da Trakya ve Batı Anadolu– çatışan milliyetçi emellerin savaş alanı haline geldi. Nüfus istatistikleri, ileride silahlarla yürütülecek olan bu *savaşlarda kullanılan ilk silah olmuştu. Nüfus istatis*tikleri savaşı, hem çeşitli etnik-dini toplulukların büyüklüğü hakkında hem de Osmanlı imparatorluğu'nun genel olarak toplumsal, ekonomik ve kültürel durumu konusunda bir yığın bilginin ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Avrupalıların Osmanlı nüfusuna gösterdiği ilgi, bu ilgiyi uyandıran asıl unsur olan Balkanlar'daki Hıristiyan nüfusun yazgısı sorunu Berlin Antlaşması'yla birlikte ortadan kalkmış olduğu için 1878 yılından sonra büyük ölçüde azaldı: "Doğu sorunu" temelde daima bir "Hıristiyan nüfus sorunu" olagelmişti. Avrupalıların Osmanlı nüfusu üzerine 1878 yılından sonra yaptığı çalışmaların –Felix Kanitz'in çalışmaları ve diğer birkaçı hariç tutulursa– Berlin Kongresi'nden hemen önce yayımlanmış olanlarla hacim ve nitelik bakımından karşılaştırılması zordur.[5] Avrupa çıkışlı rakamların yetersizliği, Os-

5 *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, Osmanlı nüfusu konusunda makaleler yayımlamayı sürdüren iyi bir kaynaktı. Bu makalelerin çoğu Hugo Kutschera (bkz. "Geographisch-ethnographische Ubersicht," *Österreichische Monatsschrift* [1882], s. 149-52) gibi 1878 öncesi yazarları tarafından yazılmıştı.

manlı istatistiklerinde 1881 yılından sonra kapsam ve nitelik bakımından bir aşama kaydedilmesi ve tek tek bölgeleri gezerek çok sayıda veri toplayan özel askeri personelin ve İngiliz konsolosluk temsilcilerinin saha raporları sayesinde tümüyle telafi edilmiş oldu. İngilizler, nüfusun büyük bir bölümünü Ermenilerin oluşturduğunu iddia ettikleri Doğu Anadolu vilayetlerinin nüfusuna ilişkin rakamlarla, buradaki reformlardan sorumlu olmaları nedeniyle ilgilenmeyi sürdürdüler.

Bu bölümde, resmi Osmanlı kaynaklarında –çoğu hâlâ yayımlanmamıştır– ve İngilizlerin Osmanlı nüfusuna ilişkin özel raporlarında yer alan istatistiklerden yararlanarak hem Avrupa hem de Asya'daki Rum, Bulgar, Ermeni ve Müslüman nüfuslarını inceleyeceğiz.[6]

Rumlar

Osmanlı devletindeki Helenler, 1821 yılındaki Yunan ayaklanmasına dek başka hiçbir etnik topluluğun sahip olmadığı ayrıcalıklı bir konumdan yararlandılar. Ulusal üstünlük iddiasında bulunan, ancak bu iddiaları sultanın öne çıkardığı Müslüman evrenselcilik ve Osmanlı-Müslüman enternasyonalizmi tarafından uzun süredir bastırılmış olan Türkler bile böyle bir ayrıcalığa sahip değillerdi. Rumlar, patrikhane ile tarihsel bağlarından dolayı Avrupa ve Asya'daki bütün Ortodoks Hıristiyanlığın temsilcisi ve sözcüsü durumuna gelmişlerdi. Ortodoks Patrikhanesi, Osmanlı gücünün korunması altında, Bizans'ın en parlak günlerinde bile yaşamamış olduğu bir iktidar ve ayrıcalık konumundan yararlanıyordu. Osmanlı idaresi, 1840'lı yıllara dek imparatorluktaki bütün Hıristiyan Ortodokslardan Rum olarak söz etmişti. Rumlar İslam dinine geçmek zorunda kalmadan yüksek Osmanlı bürokrasisinde önce tercümanlık, 1711'den 1821 yılına kadar da Eflak ve Boğdan yöneticiliği (fenerliler olarak biliniyorlardı) konumlarına getirilen ilk etnik topluluk oldular. Avrupa'daki kapitalist düzenle ilk olarak Rumlar bütünleştiler. Bu düzenden en başta yararlananlar ve savunuculuğunu yapanlar da yine onlar oldu.

Seçkin Rum tüccarlarının Osmanlı devletinde yükselmeye başlaması ve bu kesimin Helenizmin seküler bir biçiminin (Bizans milliyetçiliğinin uyanması hayalini kuran İstanbul patriğinin yaklaşımıyla taban tabana zıttı) ortaya çıkışındaki önemli rolü, büyümekte olan Avrupa kapitalizminin yol açtığı ekonomik güçlerden kaynaklanan bir sonuçtu. Batı'nın kültürel köklerinin Antik Yunan uygarlığına dayandığını keşfetmiş olan İngilizler ve Fransızlar, bağımsız bir Yunanistan'ın kendi sanayi mamullerinin Doğu'ya dağıtımında ekonomik bir rol oynayabileceğini düşünüyorlardı. Dolayısıyla Batı'nın Antik Yunan'a olan büyük hayranlığı salt tarihsel bir romantizmden değil, aynı zamanda sağlam ekonomik değerlendirmelerden de kaynaklanıyordu. Bu tarihsel, ulusal ve ekonomik güçlerin bileşkesinden yararlanan ve Osmanlı hiyerarşisindeki ayrıcalıklı konumundan destek alan Rumlar, hızla büyüyen bir orta sınıf oluşturabildiler ve bu sınıf sayesinde etnik kökenlerinden bağımsız olarak Rum Patrikhanesi'yle özdeşleşen topluluklar ve Rumca konuşan nüfus arttı.

Anadolu'da Rumların 18. yüzyılın ortasından önceki nüfuslarının oldukça düşük olduğu görülüyor. 1830 yılında İzmir nüfusunun 80.000 Türk ile 20.000 Rumdan oluştuğu tahmin ediliyordu; bununla birlikte, 1860 yılında 75.000 Rum ve 41.000 Türk (Müslüman) vardı. Çünkü Ege adalarındaki Hıristiyan nüfus, 1839 ve 1856 fermanlarının getirdiği olumlu koşullar nedeniyle hızla artmaya başlamıştı. İş bulmakta güçlük çeken pek çok kişi Batı Anadolu'ya göç edip yerleşti. Bir İngiliz konsolosluk temsilcisi 1880 yılında, bu göçmenlerin sayısının yirmi yıldan az bir süre içinde 200.000 kadar yüksek bir rakama ulaştığını tahmin ediyordu.

Ekonomik koşullar, Rum göçmenlerin işini kolaylaştırmıştı. Zorunlu askerliğe ya da diğer çeşitli ağır yükümlülüklere tabi değillerdi. Ekonomik güçlüklerin yoğun baskısı altındaki Müslümanlar, kürtaja ve kimi durumda yeni doğan bebeklerin öldürülmesi gibi mümkün olan her yola başvurarak aile fertlerinin sayısını küçük tutarken, askeri yükümlülüklerden muaf tutulan ve gelirlerine oranla önemsiz bir vergi ödeyen Rumlar büyük aileler kurup geçindirebiliyorlardı. Bir İngiliz elçilik raporuna göre Rumlar, Batı Anadolu'nun her yerinde Türklerin yerini aşağıda anlatıldığı şekilde almıştı:

> Bir Rum, Müslüman köyüne gelir ve yeni hayatına küçük bir tüccar olarak başlar. Zamanla o zenginleşirken köylüler yoksullaşır; sonunda Ruma dostları ve akrabaları da katılır. Köylünün yoksulluğu gittikçe artar ve üst üste gelen kötü hasatlar sonucunda topraklarından ayrılıp iç kesimlere gitmek zorunda kalır. Bu süreç zengin Müslümanlar için de az çok aynıdır.. Neredeyse her kentte, birkaç yıl öncesine dek görece zengin olan, ama şimdi yoksulluk içinde yaşayan Müslümanlar bulunmaktadır.[7]

Rum kolonicilerin akını yalnızca Ayvalık (bu kent otuz yıl gibi kısa bir sürede, 40.000 insanın yaşadığı,

6 Kaynakça referansları için bkz. K. H. Karpat, "Population Movements in the Ottoman State in the Nineteenth Century: An Outline," *Contributions à l'Histoire Économique et Sociale de l'Empire Ottoman*, Collection Turcica, 3. cilt, Jean-Louis Bacque-Gramont, Paul Dumont (ed.) içinde, İstanbul, Paris, Londra, 1983.

7 HCAP 100/44 (1881), s. 389-90 (Wilson'dan Goschen'a).

hastanelerin ve okulların kurulduğu ve limanında 2.000 gemi barınan önemli bir Rum kültür ve sanayi merkezi haline gelmişti) gibi kıyı kentleriyle sınırlı kalmamıştı; Rumlar aynı zamanda Manisa, Akşehir ve Aydın gibi iç kesimlerdeki kentlere ve onların yönetiminde *gelişen ekonomik refahtan yararlanan* başka pek çok yere yerleştiler. İç kesimlerden Küçük Asya'nın kuzey bölümündeki Trabzon ve Giresun gibi liman kentlerine gelen Rumlar, bu kentlerde serbest girişime ve dış ticarete dayanan küçük bir ekonomik devrim yaptılar. Rum göçmen tüccarların birkaç yıl içinde Müslümanların yerini alması, bütün köy ve kasabaların etnik bileşimini değiştirdi. Bu, önceden belirlenmiş bir kolonileştirme planın gerçekleştirilmesinden çok (bununla birlikte sonunda böyle bir plan biçimlendi) ekonomik fırsatların değerlendirildiği bir süreçti. İzmir yakınındaki kentlerde Müslümanların oranı büyük ölçüde düşmüştü. Örneğin, 1305-1326 (1887-1908) yılları arasındaki 19 yıllık sürede, Çeşme nüfusunun % 19.1'ini oluşturan Müslümanların oranı % 16'ya kadar düşmüştü; Bu oran Urla'da % 20.6'dan % 12.4'e; ve Seferihisar'da % 64.5'ten % 58.6'ya düşmüştü. Bu durum kazaların çoğu için de geçerliydi. Aynı 19 yıllık süre içinde ve aynı bölgede Türk nüfusunun oranının da düştüğü görülmektedir: Türklerin oranı, Çeşme'de % 12'den 10.9'a; Urla'da % 34.9'dan 24.7'ye ve Seferihisar'da % 82.1'den 74'e düşmüştü.[8]

Bu arada zengin Rumlar, çocuklarını yüksek eğitim kurumlarına gönderiyorlardı:

Bu genç adamlar doktor, tüccar ya da öğretmen olarak geri döndüklerinde başkalarına örnek oldular ve onları da harekete geçirdiler. Bunlar ateşli bir özgürlük tutkusu ve özlemi içindeler ve yabancı idareye karşı köklü bir hoşgörüsüzlükleri var. Bugünkü hareket elli yıl daha sürdüğü takdirde son derece önemli ve menfaat çatışmasını içerecek bir siyasal sorun başgösterecek ve çözüm bulunmasını gerektirecektir.[9]

Gerçekten de, Anadolu'ya göç eden Rumların bu başarısı, yaklaşık 35 yıl sonra Atina'nın saldırıya geçmesi ve 1919-1922 yılları arasındaki kanlı Türk-Yunan Savaşı ile sonuçlandı.

1860-1870 yılları arasında Osmanlı devletindeki Rum nüfusu, Avrupa ve Asya'da yaklaşık birer milyon olarak tahmin edilmekteydi; Avrupa için verilen sayı kuşkusuz biraz düşüktü. Berlin Kongresi öncesinde Rumların, Bulgaristan'a dahil edilmesi düşünülen Trakya, Makedonya ve Doğu Rumeli'deki Osmanlı nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturduğunu göstermek üzere hazırlanan istatistikler ise bunun tam tersini söylüyordu. *Golos* adlı bir yayın, büyük gürültü koparan pek çok makale sayesinde İngilizleri, Rumların büyük bir haksızlığa uğramak üzere olduğuna inandırmakta başarılı olmuştu. Tablo 3.2'de, İngilizlere, Osmanlı devletinin Avrupa topraklarında yaşayan diğer dini-milli toplulukların nüfusu karşısında Rum nüfusunun büyüklüğünü göstermek üzere sunulmuş olan şişirilmiş istatistikler *verilmektedir.*[10]

A. Synvet, Rum nüfusuyla ilgili kısmen Rum cemaatinin kayıtlarına ama asıl olarak silloglar (Rumların eğitimini teşvik eden edebi ve bilimsel örgütler) tarafından toplanan nüfus kayıtlarına dayanan bir araştırma yaptı. Synvet cemaat kayıtlarına güvenmiyordu, çünkü bu kayıtlarda yalnızca evlerin ve evlilerin sayısı veriliyordu ve ayrıca din adamlarına vergi vermemek için çok sayıda insan bu tip kayıtlardan kaçınıyordu.

Tablo 3.2. Türkiye Avrupası'ndaki Rum Nüfusu, 1878

	Trakya (İstanbul ve başta Edirne vilayeti dahil olmak üzere)	Makedonya (Selanik, Drama, Serez, Manastır)
Rumlar	743 900	705.500
Bulgarlar	315.520	140.500
Müslümanlar	558.300	349.000
Diğerleri	223.000	100.000
Yabancılar	132.000	35 000
Toplam	1 972.720	1.330.000

Kaynak: FO 78 2784

Silloglar, Hıristaki Efendi, Zographos ve G. Zarifi gibi önemli Osmanlı sermaye sahiplerinin de aralarında bulunduğu zengin Rum tüccarları tarafından destekleniyorlardı. Aslında bunlar Rumlar arasında ulusal bilinci uyandırmayı ve Bulgarları, Sırpları, Romenleri ve diğer Ortodoks Hıristiyanları helenleştirme girişiminde patriğe destek vermeyi amaçlayan siyasal-edebi örgütlenmelerdi. İstatistikleri kesin olarak çürütülen Synvet, bütün Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumların toplam sayısını 4 milyondan fazla göstermişti. (Bkz. Tablo 3.3.)[11]

8 Bkz. Tuncer Baykara, "XIX. Yüzyılda Urla Yarımadası'nda Nüfus Hareketleri," *Social and Economic History of Turkey 1071-1920*, O. Okyar, Halil İnalcık (ed.) içinde, Ankara, 1980, s. 283.

9 HCAP 100/44 (1881), s. 287 (Wilson'dan Goschen'a); bu sürece ilişkin daha ayrıntılı bir görüş için bkz. K. H. Karpat, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, from Millets to Nations*, 39 no'lu monografik araştırma, Center of International Studies, Princeton University, Princeton, 1973.

10 FO 78/2784.

11 Bkz. *Les Grecs de l'Empire ottoman*, Paris, 1878, s. 8.

Tablo 3.3. 1878 yılında Osmanlı Devletindeki Rum Nüfusu (Synvet'e göre)

Trakya	728.747
Makedonya	587.860
Epir	617.892
Tesalya	247.776
Diğer Avrupa bölgeleri	70.000
Ege Adaları	724.000
Asya	1.188.094
Suriye	125.000
Rum Katolikler	35.000
Toplam	4.324.369

Kaynak: A. Synvet, *Les Grecs de l'Empire Ottoman* (Paris, 1878), s. 8.

Bununla birlikte, Makedon nüfusun gerçek sayısını araştırmak üzere bizzat İstanbul'daki İngiliz elçiliği tarafından gönderilmiş bir askeri yetkili olan H. Synge, ön raporunda Selanik, Manastır, Serez ve Drama'da 1878 yılındaki toplam Rum erkek nüfusun, 116.025 Bulgara, 50.152 Vlaha (Romen) ve 25.043 Arnavuta (onlar da İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'ni tanıyorlardı) karşılık 166.964'ten ibaret olduğunu belirtmişti. Zaten toplam 67.042 Bulgar, seçimini yeni kurulmuş olan (1870) Bulgar Ortodoks Kilisesi'nden yana yapmıştı. Kilise aidiyetleri ve milliyetleri örtüştüğü için kısa sürede başka pek çok Bulgar da, dini ve ulusal bağlarını Bulgar Ortodoks Kilisesi'yle kuracaktı. Sonuç olarak, Synge'e göre Makedonya'da yaşayan Hıristiyanların (erkek) toplam nüfusu, 310.441 Müslümana ve 28.122 Yahudiye karşılık 425.225 idi.[12]

Synge, Drama'nın nüfusunun, 88.620'si Türk ve geri kalanı Rum ve Bulgar olmak üzere 112.487 kişiden oluştuğunu bildirdiği halde, hep olageldiği gibi Müslümanların nüfusu üstünde pek durulmamıştı. Aslında İngiliz konsolos yardımcısı Stanislas Recchioli, 1878 yılında Drama sancağının, 270.998'i Müslüman (bunların 249.165'i etnik olarak Türktü) ve yalnızca 43.549'u Hıristiyan olmak üzere 314.747 kişiden oluşan bir nüfusa sahip olduğunu bildirmişti.[13]

Osmanlı devletinde yaşamakta olan Rum nüfus, kapsamlı ve doğru olarak ilk kez 1881/82-1893 Osmanlı sayımında belirlendi. Sayım sonuçları öncelikle, Synvet'in istatistiklerinin yanlış olduğunu gösterdi. Ayrıca Rum nüfusun bütün Osmanlı topraklarına dağılmış olduğunu ve en yoğun olarak Yanya, Ege adaları, Edirne, Selanik, Manastır, Trabzon ve İstanbul vilayetlerinde bulunduğunu gösterdi. 1.234.550 erkekten ve 1.097.641 kadından oluşan toplam Rum nüfusu 2.332.191 idi. (Kadınlar için verilen toplam rakam yuvarlandığında ve % 8'lik bir hata payı eklendiğinde elde edilen diğer toplam rakam ise 2.666.628'dir.) Daha sonra 1895 yılındaki nüfus için verilen resmi Osmanlı rakamları, Rum nüfusunun 2.377.343'e (düzeltilmemiş) yükseldiğini göstermekteydi. Sonuç olarak, 1914 sayım rakamları Yanya, Epir, Makedonya, Trakya ve adaların Sırbistan ve Yunanistan'a verilmesinden (1912-1913) ve Arnavutluk'un bağımsızlığını kazanmasından sonra Rumların sayısının hâlâ 1.729.657 (düzeltilmemiş rakamlar) olduğunu ya da kabaca Osmanlı devletinin toplam nüfusunun % 9'unu oluşturduğunu göstermektedir. O dönemde Rum nüfusunun çoğunluğu (yani % 50'den fazlası) Edirne, Aydın (İzmir), Trabzon, Canik (Samsun), Karesi ve İstanbul gibi en zengin ve ticaretin en yoğun olduğu vilayetlerde yoğunlaşmıştı (Bkz. 1.8 ve 14 no'lu istatistik ekleri).

Türk-Yunan siyasal ilişkileri tarihinin nüfusla ilgili meselelere ilişkin son sayfası 1926 yılında –yani Anadolu'daki Yunan işgalinin 1919-1922 yılları arasındaki kanlı savaşla geri püskürtülmesinden sonra– yazılmıştı. Savaştan sonra bir nüfus mübadelesi olmuş, Anadolu Rumlarının bir bölümü Yunanistan'ın bir parçası olan Makedonya'daki (Selanik) ve Doğu Trakya'daki Türklerle yer değiştirmişti. İstanbul'da yaşayan Rumlar ve Batı Trakya'daki Müslümanlar bu mübadeleye dahil edilmemişlerdi.

Bulgarlar

Slavca konuşan ve kökleri Turanlılara dayanan Bulgar halkı, esas olarak Tuna'yla Balkan Dağları arasına sıkışmış olan dörtgen bir toprak parçasında ve aynı zamanda bu dağların, güneyde Trakya'ya ve etnik bakımdan Sırplarla Yunanlılar arasında bir çekişme konusu olan Makedonya'ya uzanan güney eteklerinde yaşıyorlardı.[14] Osmanlı İmparatorluğu'nun Tuna eyaleti, Bulgarca konuşan nüfusun önemli bir bölümünü içine alıyordu. Rodop Dağları'nda yaşayan Bulgarların büyük bölümü 15. ve 16. yüzyıllarda İslamiyeti kabul etmişlerdi, ama ana dillerini konuşmayı sürdürüyorlardı. Pomaklar olarak biliniyorlar ve Osmanlılar tarafından Müslüman topluluğun bir parçası olarak görülüyorlardı; ancak, Bulgaristan'ın bağımsızlığını

12 Bkz. FO 424/99, s. 226.

13 FO 78/2787 (Recchioli'den Barker'a, 21 Nisan 1887).

14 Osmanlı dönemindeki Bulgarlar üzerine yazılmış eserler, ayrıntılı bir biçimde söz edilemeyecek kadar zengindir. Kaynakça başvurusu için bkz. Nikola V. Mikhov, *Naselenie-nto na Turtsii I Bulgarii prez XVIII-XIX* v., 5 cilt, Sofya, 1915-1968; Peter Sugar, *Southeastern Europe Under Ottoman Rule, 1315-1804*, Seattle, University of Washington Press, 1977 ve K. H. Karpat, *American Historical Review* 84 (1979), s. 798-80; ayrıca bkz. Stanley Lane Poole, *The People of Turkey*, 1. Cilt, Londra, 1878; Daniel Panzac, "La population de l'Empire ottoman et de ses marges du XVe au XIX siècle: "Bibliographie (1941-1980) et bilan provisoire," *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 31 (1981), s. 119-37.

ve Pomakların yaşadığı bölgelerin çoğunu kazanmasından sonra Pomaklar, "Bulgar" olarak değerlendirildiler ve geniş çaplı bir "milli rehabilitasyon", yani Bulgarlaştırma –kimi zaman Hıristiyanlaştırma– sürecinden geçtiler. Müslüman isimleri Hıristiyan isimleriyle değiştirildi. (Bu süreç devam etmektedir ve Türkçe konuşan Müslümanları da kapsayacak biçimde genişletilmiştir.) Güçlü topluluk bağlarına sahip olan çalışkan ve tutumlu Bulgarlar, daha çok tarımcılık yapan topluluklar halinde yaşıyorlardı. Ama kentlerde ticaret ve el sanatlarıyla uğraşanlar da vardı. Bir grup sığır tüccarı (celep olarak biliniyorlardı) daha 16. yüzyılda İstanbul pazarına et ve süt ürünleri sağlamakta etkili olmuştu.

Bulgar cemaatleri, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendi içlerinde köklü bir ekonomik ve demografik değişimden geçtiler. Bulgar orta sınıfı, 19. yüzyılda Osmanlı başkentine yakın olmalarından ve Osmanlı idaresinin başlattığı reformlardan (bunlar arasında toprak imtiyazı konusunda yapılan çeşitli düzenlemeler de vardı) yararlanarak hızla geliştiler ve ciddi bir ekonomik güç kazandılar. Köylüler de toprakların çoğunun denetimini doğrudan ya da dolaylı olarak ele geçirdiler.[15] Mithat Paşa'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında Tuna vilayetinde uygulamaya koyduğu ilerici düzenlemeler sayesinde tarımsal üretim artmış ve idare ıslah edilmişti. Bu arada hükümetin bölgede yaptığı geniş çaplı askeri harcamalar yörenin refah düzeyini artırmıştı. Bu, Bulgarların dağlık bölgelerden önce vadilere (Rodoplar'da daha erken başlayan bu sürece başlangıçta Kırcaali isyanları neden olmuştu), sonra da kentlere göçüne iyice hız verdi. Böylelikle Bulgar nüfusunun bazı kesimleri, 19. yüzyıl boyunca kentlileşmeye ve Romanya'daki Tuna limanlarında, İstanbul'da ve hatta Rusya'da etkin olan seçkin bir tüccar sınıfının ortaya çıkmasına bağlı olarak bir dönüşüm geçirdi. Aynı dönemde kırsal kesimde Müslüman köylülerin ve toprak sahiplerinin ellerindeki toprakların çoğunu satın almış olan ve nüfuz sahibi kişilerden ve cemaatin ileri gelenlerinden oluşan küçük toprak sahibi bir sınıf (çorbacı olarak da adlandırılmaktadır) ortaya çıktı. 1870'li yıllara gelindiğinde Bulgarların tüccarlardan ve üreticilerden oluşan geniş bir orta sınıfı vardı. Bu üreticilerin faaliyeti, Anadolu'daki çoğu Rum gibi sırf mal değiş tokuşuna ve küçük üretime dayanmıyor, temelde kendi ürünlerinin üretimini ve değiş tokuşunu temel alıyordu. Üstelik, hızla gelişmekte olan bu Bulgar orta sınıfının büyük çoğunluğu, hep aynı topraklarda yaşamıştı ve bu topraklarda tarihsel bir hak iddia etmekteydi.

Bulgarlar başından beri umutlarını, bir süre çarla yakınlık kuran, sonra İngilizlerin himayesini tercih eden Rumlardan farklı olarak Rusya'ya bağlamışlardı. Moskova'da ortaya çıkan Slavcılık hareketi, çoğu Moskova'da veya başka Rus kentlerinde eğitim almış olan –çoğu zaman Rus Slavcıların verdiği özel burslardan yararlanarak– milliyetçi Bulgar aydınlar arasında hazır yandaşlar bulmuştu. Bulgaristan'da başlangıçta az sayıda yandaşı olan milliyetçi hareket, Rusya'nın 1877/78'de gerçek bir neden olmaksızın Osmanlı devletine savaş açmasından ve çarın ordularının İstanbul kapılarında durduruluncaya dek Balkanlar'da tozu dumana katmasından sonra meyvelerini vermeye başladı. Bu ilerleme sırasında Rus askerleri ve Bulgar çeteleri bir çırpıda 200.000 ila 300.000 Müslümanı öldürmüş ve Tuna'dan İstanbul'a kadar uzanan bölgede yaşayan bir milyondan fazla insanı yerinden yurdundan etmişlerdi. Müslümanların 1877/78'de Tuna ve Edirne vilayetlerinden sürülmesi, Philippopolis, Rusçuk, Varna, Burgas ve Edirne'de vs. görev yapan İngiliz konsolosluk temsilcilerinin raporlarında en korkunç ayrıntılarına dek anlatılmaktadır. Bu kayıtlar İngiliz Kamu Kayıtları Dairesi'nde mevcuttur[16] (Bkz. ayrıca 4. Bölüm).

Müslüman nüfusun büyük bir bölümünün yer değiştirmesinin ardından 1878 yılında Berlin Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte Bulgarların, özerk Bulgar prensliğinde ve Doğu Rumeli'de (antlaşmanın 1885'te toptan ihlaliyle ilhak edildi) sayısal üstünlüğü oluşturdukları resmen kabul edildi. Bulgar lehçesi konuşan halk, 1878 yılından sonra Makedonya'da, Osmanlı idaresi altında kaldı ve daha sonra Bulgaristan, Sırbistan (1918'den sonra Yugoslavya), Yunanistan ve Osmanlılar arasında bir çekişme konusu oldu. 1913 yılında Balkan Savaşı'nda yenilgiye uğrayan Osmanlılar, Makedonya ve Trakya'nın büyük bir bölümü üzerindeki hâkimiyetlerini kaybederek bu çekişmede taraf olmaktan çıktılar.

Osmanlı idaresi tarafından Ortodoks milletin bir parçası olarak görülen ve 19. yüzyılın ikinci yarısına dek ayrı bir etnik topluluk olarak sınıflandırılmayan Bulgarların (1831 sayımında yer yer etnik isimleriyle anılıyor olsalar da) kendilerine özgü istatistiksel bir tarihleri vardır. Oysa önceki yüzyıllarda Balkanlar'da bulunmuş olan seyyahlar, Bulgarlar'dan daima ayrı bir millet olarak söz etmişlerdi. Bulgar kimliğinin bir simgesi olarak kabul edilen Ohri kilisesinin 1767'de kapatılmasından (büyük ölçüde İstanbul'daki Ortodoks Patrikhanesi'nin çabaları sayesinde) sonra Bulgarlar, Yunan okullarının ve kiliselerinin yoğun Helenleştirme girişimlerine maruz kaldılar. Helenleştirme süreci, tüccarların önderliğindeki Bulgar cemaatinin sultanın da onayını alarak 1850'li yıllarda ulusal

15 Bkz. Slavka Draganova, *Materials on the Danube Province* (Bulgarca) Sofya, 1980.

16 1877-1879 yılları arasındaki yazışmalar için bkz. FO 78 ve 242.

bir kilise için harekete geçmesinden sonra durma noktasına geldi. Bu hareket 1870 yılında Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin kurulmasıyla sonuçlandı. Bundan böyle Bulgar Ortodoks Kilisesi'ni seçmekte ya da Rum Patrikhanesi'ne bağlı kalmakta özgür olan Bulgar cemaatleri, böylelikle aslında Bulgar ya da Rum milliyetinden yana siyasal bir beyanda bulunmuş oluyorlardı.

Tablo 3.4 Makedonya'nın Nüfusu
(Çeşitli Ulusal İstatistiklere Göre)

Etnik Topluluklar	Bulgar İstatistikleri (Kosova hariç)	Sırp İstatistikleri	Rum İstatistikleri
Türkler (pek çok Türk olmayan Müslüman dahil olmak üzere)	499.204	231.400	634.017
Bulgarlar	1.181.336	57.600	332.162
Rumlar	228.700	201.140	652.797
Arnavutlar	128.711	165.600	belirtilmemiş
Vlahlar (Romenler)	80.767	69.665	25.101
Sırplar	700	2.048.320	belirtilmemiş
Yahudiler	67.840	64.645	53.147
Çingeneler	54.557	28.730	8.911
Diğerleri	16.407	3.500	18.6685
Toplam	2.258.222	2.870.600	1.724.820

Kaynak: Carnegie Uluslararası Barış Vakfı, *Enquête dans les Balkans* (Paris: Centre Europeen de la Dotation Carnegie, Edition Georges Cres et Cie, 1914), s. 9-10.

Tuna vilayetindeki Ortodoks Hıristiyanların çoğu ve Makedonya'dakilerin yaklaşık üçte ikisi Bulgar Ortodoks Kilisesi'nden yana karar verdiler. (Bulgarların çoğunun kendi ulusal kiliselerine bağlanmayı seçmesinden sonra patrikhane, esas olarak Osmanlı devletindeki Rumları temsil etmeye başladı ve bu arada Yunanistan'da bağımsız bir Yunan kilisesi kuruldu.)

Tahmin edilebileceği gibi, ulusal ve dini özdeşleşme meselesi son derece karışıktır. Bulgarca konuşan bazı topluluklar, özellikle de Trakya'dakiler, İstanbul'daki patrikhaneden ayrılmadılar ve "Bulgarca konuşan Rumlar" olarak nitelendirildiler. Rumca konuşan birkaç topluluk da Bulgar Ortodoks Kilisesi'ni seçti ve "Rumca konuşan Bulgarlar" olarak görüldü. Romence konuşan Vlahlar ekseriyetle patrikhaneden yana oldular ve büyük ölçüde Helenleştirildiler; Bulgar Ortodoks Kilisesi'ni seçenler Bulgarlaştırıldılar. Az sayıda Katolik Rum ve Bulgar da dil aidiyetine göre sınıflandırıldı.

Makedonya'daki Ortodoks Hıristiyanların milliyeti konusunda yaşanan bu karışıklık ve tartışma, 1912-1913 Balkan Savaşı'ndaki kıyımı araştırmakla görevlendirilmiş olan Carnegie heyetine sunulan üç farklı istatistik tablosundan da belli olmaktadır; bu istatistikler Tablo 3.4.'te verilmektedir.[17]

Bulgar nüfusunun 1800-1878 yılları arasındaki tam sayısı, Bulgar ulus-devletinin oluşmasına eşlik eden olağandışı koşullar nedeniyle belki de hiçbir zaman bilinmeyecektir. Bazı Bulgar kaynakları (A. N. Moshnin, Vladimir Teplov ve Kiepert gibi) fazla özneldir ve verdikleri rakamlar ayrıntılı olarak incelenmeye değmeyecek kadar abartılıdır ve (günümüzde bazı Bulgar bilim adamlarının da onayladığı gibi) bilimsel temelden yoksundur. Kanitz'in eseri çok faydalı olmakla birlikte resmi Osmanlı kaynaklarından yararlanmak dışında gerçek bir nüfus sayımına dayanmamaktadır.[18]

Tablo 3.5 Doğu Rumeli'nin 1877-1878
Savaşı'ndan Önceki ve Sonraki Nüfusu

	Savaştan Önce		Savaştan Sonra	
Müslümanlar				
Türkler	210.000'den	220.000'e	80.000'den	90.000'e
Pomaklar	20.000'den	25.000'e	20.000'den	24.000'e
Tatarlar	5.000'den	10.000'e	5.000'den	8.000'e
Çerkezle	6.000'den	10.000'e	....	....
Çingeneler	24.000'den	25.000'e	15.000'den	16.000'e
Yahudiler				
Hıristiyanlar				
Bulgar Katolikleri	8.000'den	9.000'e	8.000'den	9.000'e
Bulgar Ortodoksları (Eksarkistler)	380.00'den	400.000'e	370.000'den	380.000'e
Rum Bulgarları	25.000'den	35.000'e	25.000'den	30.000'e
Rumlar	25.000'den	35.000'e	24.000'den	30.000'e
Rum Vlahları	1.000'den	2.000'e	1.000'den	2.000'e
Rum Arnavutları	1.000'den	2.000'e	1.000'den	2.000'e
Ermeniler	1.000'den	2.000'e	1.000'den	2.000'e

Kaynak: FO 424(75 (Drummons-Wolff'dan Salisbury'ye, 26 Eylül 1878).

Resmi Osmanlı istatistikleri, etnik-ulusal toplulukların Ortodoks Hıristiyan adı altında geçmesine ve bu topluluklar arasında hiçbir ayrım yapılmamış olmasına karşın, Bulgarların sayısını tahmin etmek için en iyi kaynaktır.

Bulgarların toplam sayısı, coğrafi dağılımları göz önüne alınarak tespit edilebilir. Tuna vilayetinde yaşayan Ortodoks Hıristiyanların ezici çoğunluğunu Bulgarların oluşturduğuna kuşku yoktur: 1285 (1868) Salnamesi'nde bu vilayetteki Hıristiyanların (erkekler) toplam sayısı 610.892 ve Müslümanlarınki de 412.417 olarak tahmin ediliyordu. Niş (nüfusunun

17 Carnegie Uluslararası Barış Vakfı, *Enquête dans les Balkans*, Paris, Centre Européen de la Dotation Carnegie, Édition Georges Crés et Cie, 1914, s. 9-10; milliyet anlaşmazlığı için bkz. K. H. Karpat, "The Memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and Nationalism," *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975), s. 276-99.

18 Bkz. *Donau-Bulgarien und der Balkan*, Leipzig, 1875 ve *La Bulgarie danubienne et le Balkan, Études de voyages*, Paris, 1882.

önemli bir bölümü Sırp'tı) ve Varna'daki yaklaşık *21.000 Rum hariç tutulursa bu salnameden* yararlanarak Tuna eyaletindeki Bulgar erkeklerin toplam sayısının, 359.907 Müslüman erkeğe karşılık 490.467 olduğu hesaplanabilir. (Aslında Müslümanların sayısı, 1862-1878 yılları arasında Tuna boyuna yerleşmiş *olan 200.000 300.000 Çerkez ve Kırımlı göçmen* sayıma dahil edilmediği için noksan tahmin edilmiştir.) Edirne'de, bilhassa eyaletin Doğu Rumeli olarak bilinen kuzey kesiminde de Bulgarca konuşan büyükçe bir nüfus yaşamaktaydı; bu vilayetin toplam nüfusunun (A. Ritter zur Helle von Samo tarafından 1878 yılında 1.304.352 olarak verilmektedir) 810.294'ü Hıristiyan ve 503.058'i Müslüman idi. Edirne eyaletinde yaşayan Hıristiyanların kabaca % 65'i Bulgar olarak sayılmış olabilirdi. Doğu Rumeli'nin 1877-1878 savaşından önceki ve sonraki nüfusuyla ilgili olarak bir İngiliz elçilik raporunda yer alan tahmin Tablo 3.5'te verilmektedir.[19]

1878 yılında Osmanlı devletindeki (Makedonya hariç) Bulgarların toplam sayısı, erkeklerin sayısı yuvarlak olarak alınıp hata payı hesaba katıldıktan sonra yaklaşık 1.800.000 olarak tahmin edilebilir. 1295 tarihli salnamede Bulgaristan topraklarına dahil edilmiş olan bölgelerin nüfusu 1.914.638 (düzeltilmemiş) olarak verilmekteydi. Berlin Kongresi için kaleme alınan uzun ve ayrıntılı bir Osmanlı bildirisi için Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin kayıtlarından (ev başına beş kişi sayılmıştı) ve ayrıca Rus Teplov'un toplam rakamlarından yararlanılmış ve Bulgarların Vidin, Tırnova, Niş ve Sofya kazalarında 2:1.60 oranıyla çoğunlukta ama Rusçuk, Varna, Tulça, Islimiye ve Philippopolis'te *azınlıkta olduğu hesaplanmıştı;*[20] *bu bölgelerin* hepsi (Tulça hariç) Bulgaristan'a dahil edilmişti.

Bulgar nüfusuyla ilgili güvenilir bilgi, bizzat Bulgar hükümeti tarafından 1888 yılında yani, özerkliğin kazanılmasından on yıl sonra yapılan resmi bir sayımla *elde edilmişti. Sayım sonuçlarına* göre Bulgaristan'ın kendi nüfusu 2.193.434 iken –1881 sayımında verilen toplama göre % 9.4'lük bir artış olmuştu– Doğu Rumeli'nin nüfusu 960.941 idi ve toplam sayı 3.154.375 olarak çıkıyordu. Bunlar arasında Türkçe konuşan Müslümanların sayısı 607.372 idi; Rumlar 58.326 ve "diğerleri" 162,453 kişiydi; ayrıca Bulgarca konuşan en azından 200.000 Müslüman vardı.[21] Böylelikle 1888 yılında Bulgaristan'ın kendi topraklarında ve Doğu Rumeli'deki etnik Bulgarların toplam sayısının 2.130.000 olduğu gösterilmiştir. Bu rakamlar, Osmanlı rakamlarına dayanan daha önceki tahminlerle uyumludur.

1881/82-1893 Osmanlı sayımına göre, hâlâ Osmanlı devletinde bulunan Bulgarların sayısı 962.288 (düzeltilmiş bir rakam) olarak tahmin edilmektedir. Bunlar özellikle Edirne, Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerine dağılmışlardı. Bu bölgelerin hiçbirinde çoğunluğu oluşturmuyorlardı. Müslümanların ve Rumların birleşik toplam nüfusu her yerde onların nüfusundan fazla çıkıyordu. Kosova'da Bulgarlar, Rumlardan sayıca daha fazlaydılar, ancak çoğu Arnavut olan Müslümandan kuşkusuz daha az sayıdaydılar. *Selanik, Manastır ve Kosova'daki Hıristiyan nüfu*sun Sırplardan çok Rumlardan ve Bulgarlardan oluştuğu resmen ifade edilmişti. Osmanlı idaresi bu nüfusu, büyük ölçüde Rumları ve Bulgarları birbirine düşürmemek için Makedon olarak sınıflandırmamıştı.

Kısacası, 19. yüzyılın sonunda Balkanlar'daki Bulgarca konuşan nüfusun toplamı –hem Bulgaristan'da hem de dışında– 3.100.000 civarındaydı. Makedonya'yla ilgili siyasal çekişmenin kızışmasıyla birlikte her ulusal topluluk, kendi lehine olan abartılı nüfus istatistiklerini yayınlamak için daha büyük bir çaba göstermeye başladı; ancak, daha makul olan rakamlarla resmi Osmanlı istatistikleri arasında büyük fark yoktu.

Ermeniler

Osmanlı devletindeki Ermeniler kendi isimleriyle anılan millet statüsündeydiler ve hükümet nezdinde Osmanlı devletindeki en güvenilir Hıristiyan topluluk olarak görülüyorlardı. Ermeniler, 1821 yılından itibaren Rumların yerini almaya başladılar ve pekişen ayrıcalıklı konumlarından yararlandılar. Ermenilerin 19. yüzyıldaki toplumsal ve ekonomik gelişimi, Rumların ve Bulgarlarınkine esas olarak benzer bir çizgi gösterdiyse de yoğunluğu ve kapsamı bakımından farklıydı. Ermeniler, toplumsal örgütlenme ve kültürel bakış açısı bakımından da genellikle daha gelenekseldiler ve *rafine kentli topluluklarla basit kırsal halk, tüccarlar* ve zanaatkârlar arasında keskin ayrılıklar vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde Ermenilere rastlanabilirdi ama yoğunluklu olarak altı doğu vilayetinde bulunuyorlardı: Erzurum, Sivas, Van, Elazığ, Diyar-

19 Bkz. FO 424/75 (Drummons-Wolff'dan Salisbury'ye, 26 Eylül 1878). Raporda savaş sırasında pek çok kişinin yaşamını yitirdiği ve büyük bir Müslüman topluluğunun kaçtığı ve çok azının daha sonra evlerine döndüğü kaydedilmektedir. "Rum Arnavutu", İstanbul'daki patrikhaneyi tanıyan Ortodoks Hıristiyan Arnavut anlamına gelmektedir.

20 FO 424/70 (Musurus Paşa'dan Salisbury'ye, 11 Nisan 1878; Safvet Paşa tarafından aktarılan liste).

21 Bkz. A. Ubicini, "La Principauté de Bulgarie," *Revue de Géographie* 5 (1879), s. 86-91 ve (yazarı belirtilmemiş), "Population of Bulgaria," *Journal of the Royal Statistical Society* 55 (1892), s. 674-75. Makedonya'nın nüfusu için Fikret Adanır'ın mükemmel çalışmasına bakınız; *Die makedonische Frage*, Wiesbaden, Skiner, 1979, s. 1-14 ve kaynakça; ayrıca bkz. Helle von Samo, *Die Völker des Osmanischen Reiches*, Viyana, 1877, s. 117; Selahaddin Bey, *La Turquie l'exposition universelle de 1867*, p. V ve E. G. Ravenstein, "The Population of Russia and Turkey," *Journal of Royal Statistical Society* 40 (1877), s. 456.

bakır ve Bitlis. (Bu vilayetlerin idari sınırları 1864-1870 yılları arasında belirlenmiş, daha sonra 1876/77'de değişikliğe uğramıştı.) 1878 yılından sonra siyasal çekişme konusu olan bu altı vilayetin Hıristiyan nüfusu, tümüyle olmasa da büyük ölçüde Ermenilerden oluşuyordu.

Küçük Asya'nın 1878 yılından önceki Osmanlı nüfusuna ilişkin istatistikler, işe yaramayacak kadar az sayıdadır ve geneldir. 1867 yılında Selahaddin Bey, Avrupa'daki Ermenilerin toplam nüfusunu 400.000, Asya'dakileri de (o tarihte Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri henüz Rusya karşısında kaybedilmemişti) 2 milyon olarak tahmin etmişti. Ravenstein, 1878 yılında elde edebildiği bütün istatistiklere dayanarak Avrupa'daki Ermenileri 112.200 ve Asya'dakileri 760.000, toplam Osmanlı Ermeni nüfusunu da 872.000 olarak hesaplamıştı. Diğer yandan Helle von Samo 1874 yılında Sivas, Erzurum ve Diyarbakır vilayetlerindeki (altı vilayete bölünmeden önce) toplam Hıristiyan nüfusunu 601.244 olarak vermişti. Çoğunluğu Ermeniler oluşturuyor olmalıydı.

1878 yılından önceki Ermeni nüfus istatistiklerinin kıtlığı, Rusya ve İngiltere'nin Berlin Kongresi'nden sonra doğu Anadolu'da nüfuz sahibi olmak üzere girdikleri mücadelenin yol açtığı bilgi seli sayesinde fazlasıyla giderilmiş oldu. (İran Körfezi'ne kolayca inmeye imkân veren dağlık bölgelere hâkim olan Batum, Kars ve Ardahan zaten Rusya'nın eline geçmişti.) Ermenilerin Doğu Anadolu nüfusunun çoğunluğunu olmasa da önemli bir bölümünü oluşturduklarını göstermeye çalışan Ermeni patriğinin istatistiklerine kısa süre sonra itiraz edildi ve o bölgede görev yapan İngilizler bu istatistiklerin yanlış olduğunu ortaya çıkardılar.

Rusya'nın baskısı altında imzalanan San Stefano Antlaşması'nda, Osmanlı idaresini Rusya'yı İran Körfezi'nden ayıran stratejik bölgede reform yapmakla yükümlü kılan ve böylelikle Rusya'ya buraya müdahale için yasal bir gerekçe veren bir madde (Mad. 16) bulunuyordu. İngiliz liberallerin Ermenistan'ın özerkliğini ve nihayetinde bağımsızlığını desteklemelerine karşın, İngiliz yönetimi, kurulacak olan bir Ermeni idaresinin, bölgedeki Müslüman nüfusun bir bileşeni olan Kürtlerin saldırısına karşı koyamayacağını düşünerek bu konuda ısrar etmedi. Sonuç olarak İngilizler San Stefano Antlaşması'nı, altı doğu vilayetinin sorumluluğunu kendileri üstlenecek şekilde yeniden düzenlemeye çalıştılar. Berlin Kongresi'nden sonra imzalanan yeni antlaşmada, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde reform yapılmasını şart koşan bir madde (Mad. 61) bulunuyordu.

Bu arada İngilizler, açıkça belirtilmemiş ve ilerdeki bir tarihte kararlaştırılacak olan reformları yapmaya söz vermesi için sultanı ikna ettiler. Kendileri de Rusya'nın gelecekte Osmanlı topraklarına tecavüz etmesi durumunda silahla karşı koyacaklarını vaat ettiler. İngiltere, koruma vaadi karşılığında Kıbrıs adasını aldı; bu nedenle Doğu Anadolu'daki reformlarla ilgili İngiliz-Osmanlı anlaşması, Kıbrıs Anlaşması olarak adlandırılır. Bu manipülasyonların sonucunda İngilizler kendilerini istenilen değişikliklerin yapılıp yapılmadığını denetleme sorumluluğunun yükü altında buldular. Yüklenilmesi zorunlu bir sorumluluktu bu. Avrupa'daki Osmanlı topraklarının elden çıkması, Rus yayılmacılığı karşısında Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması için 1841 yılında uygulamaya konan Palmerston politikasının başarısız olduğunun bir kanıtıydı. İngiltere, stratejik çıkarları açısından önemli olan bölgelerin denetimini doğrudan ya da vekâleten üstlenme gereğini duyuyordu. Bu bakış açısı, Beaconsfield hükümetinin 1880 yılının Nisan ayında düşmesinden ve liberallerin yetmiş yaşındaki Gladstone'un önderliğinde (Gladstone, Türklerin baş düşmanıydı) iktidara geçmesinden sonra resmi politika haline geldi. Yeni hükümetin iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra dış ilişkiler sekreteri George Granville, Berlin Antlaşması'nın koşullarının yerine getirilmesi için baskı yapmaya başladı.

George Goschen, büyükelçi olarak H. Layard'ın (Türk yanlısı olarak değerlendirilmeyi hak etmemiştir) yerini almak üzere İstanbul'a gönderilmişti. Goschen 28 Mayıs 1880 tarihinde, Osmanlı başkentine geldikten kısa bir süre sonra doğu vilayetlerinde reformu şart koşan maddenin uygulanması için harekete geçti. Reformların yerine getirilmesi en başta Doğu Anadolu'daki demografik ve etnik koşullar hakkında doğru bilgi edinmeye bağlı olduğu için Büyükelçi Goschen, doğu vilayetlerinde görev yapan birkaç becerikli İngiliz askeri görevlisinin "Küçük Asya'da yaşayan farklı ahalilerin görece sayısal oranlarını ve çeşitli kişiler tarafından yapılmış istatistikleri değerlendirmek için mevcut araçları" karşılıklı olarak görüşmek üzere İstanbul'a gelmelerini istedi.[22] Başkente çağrılanlar arasında Yarbay C. W. Wilson ve Binbaşı Henry Trotter da vardı. Büyükelçi Goschen, "Yarbay C. W. Wilson ve Binbaşı Henry Trotter, çeşitli zamanlarda kendilerinin toplamış oldukları istatistiklerin yardımıyla Abidin Paşa ve Ermeni patriği tarafından ayrı ayrı verilen rakamları, dikkatle incelemekteler." diye kaydediyordu.[23]

Binbaşı Henry Trotter, İngiliz idaresinin makul nüfus tahminleri yapılması yolundaki girişiminde son derece yararlı oldu. Hem temsilci hem de istatistikçi olarak İngiliz idaresinin sonsuz güveninden yararlandı. Trakya ve Makedonya'daki Bulgar, Rum ve Türk

22 HCAP 100/44 (1881), s. 61 (Goschen'dan Granville'e, 3 Eylül 1880).

nüfusları hakkında güvenilir rakamlar elde etmek için görevlendirilen kişi o olmuştu. 1879 yılının Temmuz ayında Kürdistan konsolosu olarak tayin edildiği bölge, Erzurum, Diyarbekir, Harput, Muş ve Van vilayetlerini kapsıyordu. Bu bölgede Ermeniler hak iddia ediyordu. Trotter, bu bölgede reformları yürütmek ve Ermenilerin İngiltere'ye yakınlık duymasını sağlamak üzere etkin bir rol alacaktı. Reformların karşılığında bu dostluğun kazanılması zaten bekleniyordu. Bu nedenle Trotter, Salisbury markisine gönderdiği bir mektupta kendi makamının unvanının "Türk Ermenistanı ve Kürdistanı Konsolosluğu" olarak değiştirilerek Ermeni davasının tanınmasını savundu. Bununla birlikte, Trotter nüfus meselesi söz konusu olduğunda Ermeni iddialarını reddediyordu:

Yine de ilişikte bulunan istatistiklerin, ki anladığım kadarıyla Berlin Kongresi'ne sunulanların ayrıntılar, doğru olduğunu kabul edemiyorum. Ayrıntılara girmeden, Erzurum ve Van vilayetlerindeki Hıristiyan ve Müslüman erkeklerin görece sayılarının resmi beyanlara göre şu şekilde olduğunu belirtebilirim: Erzurum: 197.768 Müslüman, 55.043 gayrimüslim; Van: 126.208 Müslüman, 97.555 gayrimüslim (en azından 20.000 Nesturi de dahil olmak üzere). Oysa uzun yıllar bu vilayetlerde konsolosluk yapmış olan Bay Taylor şimdi benim yetki alanım içindeki vilayetlerin, yani Erzurum, Van, Diyarbakır ve Harput'un toplam nüfusunu şu şekilde tahmin etmekteydi:

Türkler	442.500
Kürtler	848.000
Kızılbaşlar	200.000
Hıristiyanlar	649.000

İlk tahminlerdeki, yani Türklerin resmi tahminlerindeki (Van ve Erzurum için) Hıristiyan sayısına % 40 oranında bir ekleme yapmanın aşağı yukarı doğru bir sonuç vereceğini varsaymak için geçerli nedenlerim var.[24]

Güvenilir nüfus tahminlerinin hazırlığından başta Trotter ve Yarbay Wilson sorumlu olmakla birlikte başka pek çok İngiliz devlet görevlisi de mevcut bütün nüfus istatistiklerinin toplanması girişiminde çaba gösterdiler; Konsolos Taylor, Van'daki Yüzbaşı Emilius Clayton ve Sivas'ta görev yapan ama Reform Kurulu'na bağlı olan Teğmen Chermside bu kişiler arasındaydı. Özenli ve tarafsız bir iş ortaya koymaları bu görevlilerin yararınaydı. Bazı çıkar grup'larının istatistikleri adamakıllı çarpıtmak üzere kullandıkları yöntemler onları kızdırıyordu. Hıristiyanların sayısını artırmak ve Müslümanların sayısını önemsiz göstermek üzere hileli rakamlar veren Ermeni Patriği Nerces'i eleştirmekten vazgeçmediler. Trotter reformların uygulanmasını denetlemek üzere büyük güçlerin temsilcileri tarafından oluşturulan kurulun yaklaşımını da beğenmiyordu. Bu kurul, Osmanlı idaresinin yapmayı önerdiği sayımda (1881/82 sayımı) yalnızca yerleşik nüfusun, yani Ermenilerin ve Osmanlıların (Türkler) sayılmasında ısrar ediyordu. "Dağlarda yaşayan ve sırf karışıklık çıkarmak için Hıristiyanların yaşadığı ovalara inen göçebe Kürt öğe, köylerde çoğunluğu oluşturan halkın belirleneceği bu sayıma dahil edilmemeliydi."[25] Bununla birlikte kurul, bir yandan göçebe Kürtlerin amaçlanan reformların kapsamı dışında tutulmasını savunurken, diğer yandan da reformların "ortak hakkaniyet gereği çok sayıdaki Nesturiyi de (bölgenin orta ve güney bölgelerinde yaşıyorlardı) kapsayacak şekilde yapılması gerektiğini" ileri sürüyordu. Oysa Nesturilerin de çoğu göçebeydi.[26] Bu tarafgir tavır doğruluk ilkelerinin düpedüz bir ihlali olarak göründüğü için, Binbaşı Trotter Büyükelçi Goschen'e, Ermeni iddialarında diretmeye çalışmanın "Majestelerinin hükümetinin Müslümanları dışlayarak Babıâli'nin sadece Hıristiyan tebaasının esenliğiyle ilgilendiğine dair yanlış bir düşüncenin yayılmasına neden olabileceğine" işaret etme gereği duydu.[27]

İstatistik, haritacılık ve ekonomi bilimi konusunda eğitim almış oldukları anlaşılan Trotter ve Wilson, Doğu Anadolu'daki nüfusa ilişkin güvenilir tahminlerde bulunabilmek için mümkün olan en iyi yöntemi geliştirmeye çalıştılar. Uyguladıkları yöntem sayesinde istenilen makul tahminlerde bulunabildiler, ancak bu yöntem Osmanlı devletinde sayım yapmanın içerdiği sorunlara da bir açıklık getirdiğinden ayrıntılı olarak incelemeye değer. Trotter ve Wilson, nüfusa ilişkin mevcut bütün bilgilerin karşılaştırmalı bir çözümlemesini yapmışlardı. Bu bilgiler için başvurdukları kaynaklar, öncelikle Ermeni patriği ve piskoposlar; ikinci olarak, Osmanlı yetkilileri ve yayımlanmış yıllıklar; üçüncü olarak, çeşitli kişiler tarafından yapılmış olan tahminler; son olarak da, önceden ilişkiye geçtikleri belli başlı bütün cemaatlere yaptıkları ziyaretlerden edinmiş oldukları kişisel gözlemlerdi. Bütün bu bilgilerden yola çıkarak hazırlanmış olan bu kapsamlı rapor kendi türünün en iyisi olsa gerek.

Ermeni patriğinin sunduğu rakamlara belli aralıklarla itiraz edilmişti. Clayton İstanbul'daki Büyükelçi Goschen'a, patriğin Van'ın nüfusunun 252.500 Ermeniden ve 150.000 Müslümandan oluştuğuna işaret ettiğini, oysa Van'daki diğer Ermeni kaynaklarının, Ermeni ve Müslümanların asıl sayısının sırasıyla

23 *Ibid.*
24 FO 424/86, s. 109.
25 HCAP 100/44 (1881), s. 144.
26 *Ibid.*, s. 145.
27 *Ibid.*, s. 162.

138.559 ve 109.640 olduğunu gösteren bir liste temin ettiklerini yazıyordu. Clayton şöyle devam ediyordu:

> Bu tablolar bir Ermeni kaynağından sağlanmış olduğu halde Müslümanların Ermenilere oranı, Ermeni patriğinin verdiği orandan büyük ölçüde daha yüksektir... Bu tablolardaki Ermenilerin sayısı oldukça adil biçimde hesaplanmıştır. Ancak, ben köylerdeki Kürtlerin sayısının noksan tahmin edildiği kanısındayım ve aşiret Kürtleriyle ilgili olarak da büyük ölçüde böyle olduğundan eminim.[28]

Berlin Kongresi'ne sunulan rakamlar büyük bir anlaşmazlık doğurdu. Patrik Nerces, kongreye sunduğu bildiride (sonradan pek çok yazar tarafından yaygın olarak kullanılmıştı), Erzurum, Van (Muş ve Siirt dahil), Sivas, Harput, Diyarbakır ve Halep'teki Ermenilerin, Suriyelilerin (yani, Asuri ve Süryanilerin) ve Rumların sayısını sırasıyla 780.000, 251.000 ve 25.000 olarak belirtmişti. Hıristiyanların toplam sayısı 1.056.800 yapıyordu. Patriğe göre bu bölgelerdeki Müslümanların toplam sayısı, yalnızca 320.000'i Türk ve geri kalanı Kürt, Kızılbaş ve Türkmen olmak üzere 770.000'den ibaretti; tabii ki son iki topluluk aynı zamanda etnik olarak Türktü.[29] Patriğe göre Adana'nın nüfusu, 134.000 Hıristiyana karşılık 86.000 Müslümandan oluşuyordu; diğer yandan, Adana'daki eski konsolos yardımcısı Yüzbaşı Casper, Müslümanların sayısını 327.980, Hıristiyanlarınkini ise 33.780 olarak vermişti.[30]

Bu tutarsızlıklar, nüfus istatistiklerinden sorumlu olan İngiliz yetkilileri o kadar rahatsız etmişti ki, Büyükelçi Goschen'i, Ermeni patriğinden hesaplama yöntemini açıklamasını istemeye ikna ettiler. Bu durum karşısında patrik, ilk rakamlarını değiştirmek zorunda kaldı. Vilayetin idari sınırları dışında yaşayan Sivas Hıristiyanlarının sayıldığına, ama vilayet içindeki bazı bölgelerde Müslümanların sayılmamış olduğuna işaret edilmişti; üstelik rakamlara Kürtler ve Çerkezler dahil edilmemiş, yalnızca Türkler Müslüman olarak sayılmıştı.[31] Nerces açıklama olarak "vilayetin Sivas kenti, Divriği ve çevresi gibi yalnızca Ermeni bölümünü göz önüne aldığını" yazmış ve "örneğin Tokat gibi Ermenistan'ın parçası olmayan güneydoğudaki bütün sancakları..." hariç tuttuğunu ifade etmişti.[32] Patrik Sivas örneğinde, bu vilayette oturanların gerçek sayısının 605.065 olduğunu ve bu rakamın 199.245'inin Ermeni, geri kalanınınise Müslüman olduğunu söyleyerek tümüyle kendisiyle çelişmişti.[33] Wilson'ın patriğin gözden geçirilmiş rakamlarını bile reddettiğini kaydetmek ilginç olsa gerek, çünkü Sivas'ın Ermeni piskoposu tarafından sağlanan istatistikler Rumlar da dahil olmak üzere buradaki Hıristiyanların toplam sayısının 201.245'ten ibaret olduğunu, buna karşın Müslümanların sayısının, muhtemelen 80.000'den fazla olan mülteci ve göçmenler hariç olmak üzere 694.431 olduğuna işaret ediyordu.[34] İngilizler Kilikya Ermeni Katolik Patriği Pierre IX Hassoun'un rakamlarını da kuşkuyla karşılamışlardı, çünkü patrik Katoliklerin sayısını diğerlerinin aleyhine şişirmişti.

İngiliz yetkililerin ikinci bilgi kaynağı, resmi Osmanlı yayınlarında yer alan nüfus rakamlarıydı. Chermside, hükümetin istatistikleri konusunda "Türk hükümetinin elindeki bütün rakamlar gibi, tatmin edici olmaktan uzak ve müphemler... bununla birlikte, zorunlu askerlik listesi ve büyük miktarda vergi bu istatistiklere dayandığı için hükümetin elindeki istatistikler yine de en iyisi" demekteydi.[35] Osmanlı nüfus meseleleri konusunda keskin bir görüşe sahip olduğu anlaşılan Trotter (Osmanlı idari kayıtları konusunda çok eleştirel olmakla birlikte), resmi listelerin çeşitli yerel idarelerdeki mevcut kayıtlardan derlenmiş olduğuna işaret ediyordu. "Bu kayıtlara dayanarak Müslümanlar için zorunlu askerliğe tabi olan erkeklerin listesi çıkarılıyor ve Hıristiyanlar için askerlikten muafiyetin bedelini ödemekle yükümlü olanların sayısı tespit ediliyordu."[36] Bazı bölgelerde hem Müslümanların hem de Hıristiyanların zorunlu askerlikten ve vergiden kaçınmak için gerçek sayılarını bildirmediklerini kabul ediyordu ve bu bölgeler için verilen nüfus rakamlarının, kaydedilmeyenleri de hesaba katmak üzere %20 ya da %25 oranında artırılması gerektiğini düşünüyordu.

> Oysa bazı bölgelerdeki listeler diğerlerine göre daha özenle derlenmiş; Harput, Erzurum, Bayburt sancakları gibi görece daha oturmuş bölgelerin resmi listelerinin diğerleriyle karşılaştırıldığında daha doğru olduğunu düşünüyorum... Süregen bir isyan ve yarı bağımsızlık durumunun hâkim olduğu bölgelerle ilgili istatistikler daha az güvenilirdir.[37]

İsyankâr bölgeler, ne tesadüf ki, başta Müslümanların –göçebe Kürtler ve Türkmenler– ama aynı zamanda Hıristiyan Nesturilerin de yaşadıkları yerlerdir.

28 *Ibid.*, s. 158.
29 Ermeni Patrikhanesi'nin 1912 yılı gibi geç bir tarihe dek Kızılbaş, Zaza ve Çarıklıları, hepsi Müslüman olduğu halde "diğer dinlere" ait topluluklar diye sınıflandırdığını görmek ilginç olsa gerek.
30 HCAP 100/44, s. 158.
31 *Ibid.*, s. 94 (Chermside'dan Goschen'a, 9 Ağustos 1880).
32 *Ibid.*, s. 171 (Nerces'ten Goschen'a, 10 Eylül 1880); ayrıca bkz. *age*, s. 389-90 (Wilson'dan Goschen'a, 23 Ağustos 1880).
33 *Ibid.*, s. 172 (Nerces'ten Goschen'a).
34 *Ibid.*, s. 98 (Wilson'dan Goschen'a, 22 Eylül 1880).
35 *Ibid.*, s. 94 (Chermside'dan Goschen'a, 9 Ağustos 1880).
36 *Ibid.*, s. 123 (Trotter'dan Goschen'a, 7 Eylül 1880).

Üçüncü bilgi kaynağı, kişilerin yapmış olduğu tahminlerdi ama İngiliz yetkilileri, ancak bölgeye ve halkına ilişkin sağlıklı bilgi sahibi olduğuna inandıkları kişilerin rakamlarını kabul etmeye özen gösteriyor, diğerlerine güvenmiyorlardı. Dördüncü kaynakları kendi bilgileriydi. Bölgeye, nüfusuna, geleneklerine ve dillerine ilişkin yakından edinmiş oldukları bu bilgi muhtemelen oldukça güvenilirdi.

Osmanlı devletinin istatistik tarihinde bir benzeri olmayan bu gayretli ekip çalışması, Doğu Anadolu'nun nüfusuna ilişkin ayrıntılı ve kapsamlı bir dizi tablonun (editörün yaptığı birkaç değişiklikle birlikte tamamı istatistiksel ekler, II.1'de verilmektedir) ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Harput vilayetlerindeki gayrimüslimlerin sayısı (çoğunlukla Ermeniler) 567.000 ve aşiretler, mülteciler ve göçmenler hariç olmak üzere Müslümanların sayısı 1.488.000 olarak verilmişti. (Eğer son grup dahil edilmiş olsaydı Müslümanların sayısı neredeyse 3 milyona çıkacaktı.) Bu istatistiklerde, Müslümanların sayısı hâlâ düşük görünüyor olmakla birlikte, o dönemde Doğu Anadolu'daki gayrimüslimlerin oranı hakkında oldukça doğru bir bilgi sağlanmaktadır.

Yükselen milliyetçilik dalgası, Ermeni nüfusunun büyüklüğü konusundaki tartışmaları alevlendirdi. İngilizlerin 1896 yılında derlediği yeni bir karşılaştırmada, altı Doğu Anadolu vilayetinin 1890 ve 1896 yıllarındaki Müslüman ve gayrimüslim nüfusuyla ilgili tahminler verilmekteydi. Bu iki tahminden daha geç tarihli olanına göre (Denetleme Kurulu tarafından yapılmıştı) bölgede 697.598 gayrimüslim ve 2.75 milyonun üzerinde Müslüman vardı (Bkz. istatistiksel ekler II.6).

1897 yılında Osmanlı hükümetince yapılmış olan ve daha önce hiç yayımlanmayan özel bir araştırma, bölgenin toplam nüfusunun o yıl 3.179.000'e yükseldiğini ve bu rakamın 2.5 milyonunun Müslüman, 566.267'sinin Ermeni ve geri kalanının da diğer milletlerden oluştuğunu göstermektedir (Bkz. istatistiksel ekler, II.3). 1881/82-1893 Osmanlı sayımı, bu vilayetlerdeki Ermenilerin sayısını yaklaşık 540.000 olarak verirken Müslümanların 2.159.000 kişi olduğunu göstermektedir. (Kadınların sayısı yuvarlak bir değer olarak alınmıştır.) Hem İngiliz hem de Osmanlı kayıtlarındaki nüfus oranında görülen görece değişiklik, Müslümanların bölgeye göç etmesinden, göçebe aşiretlerin yerleşik hayata geçmesinden ve bazı Ermeni ve Rumların Rusya'ya ya da Anadolu'nun diğer bölgelerine göç etmesinden kaynaklanıyordu.

Tablo 3.6. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Nüfusu, 1882 (Ermeni Patrikhanesi'nin Rakamları)

Çekişme konusu olan vilayetler		Asya		Avrupa	
Van	400.000	Adana (Kilikya)	280.000	İstanbul ve	
Bitlis	250.000	Halep	100.000	çevresi	135.000
Diyarbakır	150.000	Trabzon	120.000	Edirne	50.000
Erzurum	280.000	Bursa	60.000	Diğer	
Mamuretülaziz	270.000	Aydın (İzmir)	50.000	bölgeler	10.000
Sivas	280.000	Ankara, Konya,		Toplam	195.000
		ve Kastamonu	120.000		
		Suriye, Musul			
Toplam	1.630.000	Bağdat			
		Beyrut ve			
		Basra.	40.000		
		İzmit (sancak)	65.000		
		Toplam	835.000		

GENEL TOPLAM 2.660.000

Kaynak: Marcel Léart (Kirkor Zohrap), *La Question arménienne à la lumière des documents* (Paris. A Challamel. 1931), s. 50-59.

1881/82 yılından sonra yayınlanan resmi Osmanlı istatistiklerinde, tutarlılık ve güvenilirlik açısından büyük bir aşama kaydedildiğinden İngilizler bu istatistiklere güvenmeye başlamış, yabancıların çoğu da ufak tefek bazı çekincelerle bunları kabul etmişti.[38] Bununla birlikte, resmi Osmanlı istatistiklerine değer veren tarafsız bir görüş egemen olduğu halde Ermeni nüfusuyla ilgili öznel ve tümüyle yanlış başka bilgilerin yayımlanmasına devam edilmiş ve çeşitli "uzmanlar" bu verileri kullanmayı sürdürdükçe bunlar devamlı olarak yayımlanmıştı. Tablo 3.6'da Ermeni patriği tarafından sağlanan rakamlar verilmektedir, çünkü bu rakamlar, sıkça alıntılanan bir kaynakta, 1913 gibi geç bir tarihte yeniden yayımlanmıştı.[39]

Berlin Antlaşması gereğince reform bölgeleri ve bağımsız bir Ermenistan'ın toprakları olarak belirlenen *altı Doğu Anadolu vilayetindeki Hıristiyan, özellikle* de Ermeni nüfusun büyüklüğü konusu üzerinde fazlasıyla durulmuş, bu arada çok daha fazla sayıda Ermeninin diğer Osmanlı vilayetlerinde yaşadığı gerçeği göz ardı edilmişti. 1881/82-1893 sayımında, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin sayısının 1.076.908 (kadınların sayısı yuvarlak bir değer olarak verilmiştir) *olduğu* ve *Ankara*, Trabzon gibi bölgelerin büyük bir Ermeni nüfusunu barındırdığı görülüyordu. Daha son-

37 *Ibid.*

38 Örneğin 1890 yılında İngilizler altı vilayetin nüfusunun 1.233.402 Müslümandan ve 566.297 gayrimüslimden oluştuğunu kaydederken Babıali, Müslümanların sayısını 1.432.075, gayrimüslimlerin sayısını ise 512.372 olarak vermişti: bkz. HCAP 96/49 (1890), s. 38 (White'tan Salisbury'ye, 26 Mayıs 1890).

39 Marcel Léart (Kirkor Zohrap), *La Question arménienne à la lumière des documents*, Paris: A Challamel, 1913, s. 50-59.

raki yılların istatistikleri, Ermeni nüfusun kayda değer bir büyüme gösterdiğine ve 1914 yılına gelindiğinde toplam sayısının, nüfusun önemli bir bölümünün Rusya'ya göç etmiş ya da 1897-1913 yılları arasında toprakların diğer devletler karşısında yitirilmesiyle Osmanlı devletinden kopmuş olmasına rağmen 1.165.088'e ulaştığına işaret etmektedir. Vital Cuinet'in anlaşılması hayli güç olan bir istatistik eserini temel alan ve sıkça alıntılanan bir Alman yayınında, 1896 yılında altı Doğu Anadolu vilayetindeki Ermenilerin sayısının 651.134 olduğu tahmin edilmektedir.[40] Trabzon, Halep ve Adana (Kayseri, Kırşehir ve Yozgat dahil) vilayetlerindeki büyük Ermeni nüfusu Doğu Anadolu vilayetlerininkine eklenmiş olsaydı, Ermeni nüfusunun büyük bölümünü içeren on eyaletin genel toplamı 939.000'e çıkacaktı. Bazı hesaplamalara göre aynı on vilayetin Müslüman nüfusu 5 milyonun üzerinde çıkıyordu.

Müslümanlar

Resmi Osmanlı nüfus kayıtlarında Müslümanlar etnisite ya da dil aidiyetine göre ayrılmamışlardı. Sayısal üstünlüğe dayanan çeşitli milliyetçi iddiaların baskısıyla Hıristiyanların etnik sınıflara bölünmesine başlanmış olmakla birlikte Osmanlı yetkililerinin geliştirdiği etnik ve dilsel kategoriler hâlâ klasik millet düzeninin dağılmasından sonra ortaya çıkmış olan imanın ikrarına dayanan ayrımlara sıkı sıkıya bağlıydı. Osmanlı devleti nihai olarak dağılıncaya dek resmi düzeyde de olsa bir Müslüman devlet olarak kalmaya çalıştı. Dağılma süreci ise paradoksal olarak etnik ve dilsel kökene dayanan milliyetçiliğin Müslüman tebaa arasında yükselmesiyle birlikte hız kazandı.

Osmanlı nüfusu üzerine çalışan Batılı araştırmacılar, Müslümanlar arasındaki etnik ve dilsel bölünmenin farkında olmakla birlikte genelde her topluluğun tam sayısını belirleme yönünde ciddi bir çaba göstermediler. Pek çok Batılı, bizzat Osmanlı devletinin yaptığı gibi, İslamiyeti neredeyse bir milliyet olarak değerlendirdikleri için bütün Müslümanları tek bir sınıfta toplamaya hazırdılar. Müslümanlar çoğu zaman düpedüz "Türk" diye etiketlendirilmişlerdi, çünkü "Türk" ve "Müslüman" eşanlamlı iki sözcük haline gelmişti. Diğer yandan Avrupalılar, ellerine geçen her fırsatta, çekişme konusu olan bölgelerde Müslümanların tek başına bir çoğunluk oluşturmadığının iddia edilebilmesi için Müslüman nüfusu daha küçük etnik ve dilsel gruplara ayıracaklardı. Batı Avrupalıların özellikle de Balkan Hıristiyan milliyetçilerinin genel eğilimi, daha önce de işaret ettiğimiz gibi Müslümanların sayısını, ulusal çıkarlarını ve toprakta hak iddialarını destekleyecek şekilde olabildiğince önemsiz göstermekti. Bu devletlerin çoğu (örneğin Sırbistan ve Bulgaristan), hâkimiyeti ele geçirdikten sonra Müslüman tebaanın hepsini ya da hemen hemen hepsini topraklarından sürmenin bir gerekçesi olarak kendi taraflı istatistiklerine başvurdular.

On sekiz kaynakta yer alan tahminler, Müslümanların 19. yüzyılın ilk yarısının büyük bölümünde toplam Balkan nüfusunun yaklaşık % 35'ini oluşturduğunu gösterirken, yüzyılın ikinci yarısında bu oran en azından % 43'e kadar yükselmişti. Müslüman nüfusundaki bu artışın, doğum oranındaki küçük artışla birlikte çok sayıda Kırım ve Kafkas Müslümanının çeşitli Avrupa vilayetlerine olan büyük göçünden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu göçmenlerin 1853-1878 yılları arasındaki toplam sayısının, Balkanlar'daki nüfus dengesini Müslümanların lehine değiştirerek 700.000 ila 800.000 gibi bir rakama ulaştığı tahmin ediliyordu. Bununla birlikte, yüzyılın son çeyreğinde neredeyse bütün Çerkezler de dahil olmak üzere Balkanlar'daki Müslümanlar Anadolu'ya göç etmeye başladılar. Böylelikle bu göç, geniş kapsamlı toplumsal ve siyasal sonuçları olan bir kültürler arası etkileşim, asimilasyon ve entegrasyon sürecini harekete geçirmiş oldu.

Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar'dan gelip Anadolu'ya (ve bir dereceye kadar Suriye ve Irak'a) yerleşen Müslüman göçmenlerin toplam sayısı 1908 yılına gelindiğinde yaklaşık 5 milyon kadardı. Bir resmi Osmanlı tahminine göre 19. yüzyılda, 1877-1896 yılları arasında Osmanlı topraklarındaki göçmenlerin toplam sayısı 1.015.015'tir.[41] Osmanlı devleti gelen göçmenler hakkında özel göç defterlerinden bilgi toplamıştı, ancak doğrudan akrabalarının yaşamakta olduğu ya da kayıtlara geçmeden yerleştiği köy ve kasabalara giden çok sayıdaki göçmen resmi hesaplamalarda gözden kaçmıştı. Diğer rakamlarla basit bir karşılaştırma yapmak bile Osmanlı idaresinin tahminlerinin düşük olduğunu görmeye yetecektir. Örneğin, resmi Bulgar istatistikleri, 1893 yılında sadece bu ülkeden toplam 11.460 göçmenin Türkiye'ye gittiğini göstermektedir;[42] yarı resmi Osmanlı istatistikleri, aynı yıl ülkeye giriş yapmış olan göçmenlerin toplam sayısını, bu dönemde Bulgaristan'ın yanı sıra Kafkaslar, Girit ve Bosna'dan da büyük

40 Bkz. Dr. A. Petermann, *Mitteilungen aus Justus Peterke's geographischer Anstalt* 24 (1878), s. 8 ve Cuinet, *La Turquie d'asie*, 4 cilt, Paris, 1890-1894. Cuinet kaynaklarının bir dökümünü yapmamış ve rakamlarının Osmanlı idaresininkilerden farklı olmasının nedenini belirtmemiştir; bununla birlikte, farklılıklar önemsizdi.

41 IUKTY 9184, Ticaret ve İnşaat Bakanlığı, İstatistik Genel Müdürlüğü, *Devlet-i Aliye-i Osmaniyyenin Binüçyüzonüç Senesine Mahsus İstatistik-i Umumiyyesi*, İstanbul, 1316 (1898).

42 İstatistik Merkez Dairesi, *Statistique de l'émigration de la principauté dans les pays étrangers de 1893 à 1902* (Sofya, 1906); ayrıca bkz., K.G Popoff, "La diminution de la population turque de la principauté de Bulgarie," *Journal de la société de statistique de Paris* 46 (1905), s. 347.

bir göç olmasına karşın 18.437 olarak vermekle yetinmektedir.[43] Gerçekten de, diğer çeşitli vilayet istatistikleri 1897 yılında en azından 65.000 kişinin Bulgaristan, Batı Rumeli, Rusya, Yunanistan, Bosna, Romanya ve Orta Asya'dan ve bilinmeyen başka yerlerden Osmanlı İmparatorluğu'na girdiğini göstermektedir. Diğer istatistikler, 1880-1900 yılları arasında toplam 239.335 Müslümanın Bulgaristan'dan Osmanlı devletine göç ettiğini göstermektedir.

Osmanlı topraklarındaki Müslümanların sayısı, 1878 yılından itibaren imparatorluğun ağırlıklı olarak Müslüman bir devlete dönüşmesiyle sonuçlanacak biçimde sürekli tırmandı. 1880 yılına gelindiğinde Anadolu'nun Müslüman nüfusu çoktan % 80'i bulmuştu ve bu oran, bu tarihten sonra da artış göstermeye devam etti. Göç ve iskân konusunda daha ayrıntılı başka çalışmalar yapılmadığı sürece çeşitli Müslüman etnik ve dilsel topluluklarının sayısal büyüklüklerinin tam olarak ne olduğuna ilişkin herhangi bir tahminde bulunmanın ancak deneme türünden olabileceği açıktır. Müslüman nüfusu, Osmanlı istatistiklerinde etnik ve dilsel topluluklara bölünmediği için bir araştırmacı kendi tahminlerinde ancak coğrafi dağılım ölçütüne güvenebilir. Bu ölçüt hayli güvenilirdir; her ne kadar etnik Müslüman topluluklar hem Balkanlar'da hem de Ortadoğu'da kısmen bir arada yaşamış olsalar da çoğunun kendi bölgeleri ve nüfus olarak yoğunlaştığı yöreler vardı.

Balkanlar'daki en büyük Müslüman topluluğu, bu topraklara ilk kez 6. yüzyıl gibi erken bir tarihte gelmiş olan Türki göçmenlerin soyundan gelenlerden oluşan Türklerdi. Balkanlar'daki başlıca Türk yerleşim bölgeleri 13. yüzyıldan 16. yüzyıla dek Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde ortaya çıktı. Balkan Türklerinin çoğunluğu, Deliorman'da ve Kuzey Dobruca'daki (buradaki çoğu Türk, toplumsal bir ayaklanmayı harekete geçiren Baba İshak'ın yandaşıydı) Kızılbaşlar dışında Sünni Müslümanlardan oluşuyordu. Hıristiyan olan tek topluluk Gagavuzlardı. Gagavuzlar, 13. yüzyılda Balkanlar'a yerleşerek Ortodoks Hıristiyanlığı seçmiş ama Türk dilini muhafaza etmiş olan Selçuk Türkleriydi. Doğu Bulgaristan'da yaşıyorlardı ve Osmanlılar tarafından Hıristiyan olarak sınıflandırılmışlardı. Bulgarlar, Gagavuzların sırf dil bakımından Türkleştirilmiş oldukları gibi yanlış bir iddiada bulunarak onları Bulgar olarak sınıflandırmışlardı. Müslüman Türkler Edirne, Tuna, Selanik, Yanya ve Manastır'ın bir bölümünde yoğunlaşmışlardı.

Kosova ve İşkodra vilayetlerinde ağırlıklı olarak, Skipetarlar olarak da bilinen ve bölge, lehçe ve aşirete göre çeşitli topluluklara ayrılmış olan Arnavut Müslümanları yaşıyordu. Boşnaklar, yani Sırpça-Hırvatça konuşan Müslümanlar, Bosna ve Hersek'in neredeyse tamamına yerleşmişlerdi. Bu topraklar 1878 yılında Avusturya tarafından işgal edilmiş ve bir bölümü Karadağ'a bırakılırken, Novi Pazar sancağı birleşik Osmanlı-Avusturya idaresi altında kalmıştı. (Bunun sonucunda Bosna'dan Osmanlı devletine büyük bir göç olmuştu.) Bulgarca konuşan Müslümanlar yani Pomaklar anavatanları olan Edirne ve Selanik vilayetleri içerisindeki Rodop Dağları'nda yaşıyorlardı. Çerkez olarak bilinen Kafkas Müslümanları, 1862-1878 yılları arasında, kısa bir süre için Balkanlar'a yerleşmiş olduklarından bunların yerel topluluklar arasında sayılmalarına gerek yoktur. Türkçe'ye çok yakın bir lehçeyle konuşan ve Türki kökenli başlıca Müslüman topluluğu olan Kırımlılar, Dobruca'ya ve Bulgaristan'ın doğu ve kuzey bölgelerine yerleşmişlerdi. Müslümanların 1864-1877 yılları arasında Avrupa vilayetlerindeki ortalama dağılımı, en güvenilir birkaç kaynak tarafından verilen rakamlara göre Tablo 3.7'de gösterilmektedir.[44]

Kuzey Afrika, Mısır, Arap yarımadası ve Suriye'yle Irak'ın güney bölgelerindeki Müslüman nüfusun etnik ve dilsel açıdan sınıflandırılması, bu bölgelerde Arapça konuşan Müslüman nüfusun hâkim olması yüzünden görece daha kolaydır. Bununla birlikte Arap, Türk, İranlı ve Kürt aşiretlerin karşılaşma noktası olan Suriye'nin kuzeyindeki topraklar ve Irak'ın dağlık bölgeleri, birbirinden farklı dillerin ve toplumsal örgütlenmelerin harmanlandıkları bir pota durumundaydı.

Bu bölge, Çerkezlerin ve diğer Müslüman göçmenlerin Beyrut çevresine, Halep ve Bağdat bölgelerine, Hicaz demiryolu ve Suriye kıyı şeridi boyunca yerleşmeleriyle birlikte daha karmaşık bir hal aldı.[45] Bu bölgede Lübnan'a yerleşmiş olan yaklaşık 150.000 Dürzi, Suriye kıyılarında yaşayan 200.000 Nusayri (Aleviydiler) ve esas olarak Halep ve Musul'un kuzey bölgelerinde bulunan 150.000 Yezidi (ateşe tapınanlar) gibi Sünni olmayan (bazen bunların iyi Müslümanlar olmadıkları düşünülüyordu) topluluklar bulunuyordu.[46]

---

43 Bkz. IUKTY 9184, Devlet-i Âliye-i Osmaniyye'nin.

44 Engin Akarlı'nın yaptığı hesaplamaları esas aldım: "Ottoman Population in Europe in the 19th Century; Its Territorial, Racial, and Religious Composition", (yüksek lisans tezi, University of Wisconsin-Madison, 1970), s. 82; ayrıca bkz. Ernest Dottain, "La Turquie d'Europe d'après le Traité de Berlin", *Revue de géographie* 3 (1878), s. 152; McCarthy, *Muslims and Minorities*. (Osmanlı rakamları için bkz. Ek I.)

45 Bkz. K.H. Karpat, "The Status of Muslims under European Rule: The Eviction of the Circassians from the Caucasus and Their Settlement in Syria", *Journal of Muslim Minorities* 2 (1980).

46 Osmanlı idaresi, bütün nüfusu kaydetmeye çabalarken Yezidilerin, ancak milliyetleri "Yezıdi" olarak tanındığı takdirde kaydolmayı kabul ettiklerini gördü. İdare Yezidilerin bazı Hıristiyan misyoner topluluklarının etkisi altında kalarak din değiştirmemeleri ve sorun kaynağı olmamaları için bu taleplerini kabul etti.

Tablo 3.7 Avrupa Eyaletler'indeki Müslümanlar, 1860-1878

A. Etnik Topluluk olarak			
Etnik Topluluk	Vilayetler	Sayı	%
Türkler, az sayıda Kırımlı, Çerkezler, Pomaklar ve Arnavutlar	İstanbul	342.200	57
	Edirne	597.100	39
	Tuna	945.600	45
	Sofya	154.200	23
	Selanik	264.800	49
	Yanya	430.500	36
Arnavutlar ve Türkler (yalnızca küçük topluluklar)	Manastır (Kosova)	860.600	56
	İşkodra	141.100	47
Bosnalılar	Bosna ve Hersek	520.000	40
Türkler	Girit	48.400	
	Adalar	80.000	50
Toplam		4.384.500	44,6

B. Etnik Toplam Rakam olarak[a]	
Türkler	2.000.000
Arnavutlar	1.300.000
Bosnalılar (Boşnaklar)	600.000
Çerkezler	400.000
Diğerleri	84.500
Toplam	4.384.500

Kaynak: Engin Akarlı, "Ottoman Population in Europe in the 19th Century, Its Territorial, Racial and Religious Composition" (Yüksek lisans tezi, Wisconsin-Madison Üniversitesi, 1970), s. 82.

a Yaklaşık toplam rakamlar

Müslüman nüfusun Anadolu'daki etnik ve dilsel bileşimi, yakın bir gelecekte tamamlamayı umduğum uzun ve ayrıntılı bir çalışmanın konusudur. Burada kendimi, eklerde sunulan istatistiksel malzemeye ışık tutacağını ve yorumlayıcı olduğunu umduğum birkaç genel gözlemle sınırlandırıyorum. 19. yüzyıla dek Anadolu, hiç olmazsa iç kesimlerinde görece türdeş bir yapıya sahipti ama Müslümanların bölgeye göç etmesinden sonra son derece karmaşık bir etnik ve dilsel görünüme büründü. Marmara Denizi'nden doğuda Erzurum'a ve güneyde Adana-Gaziantep bölgesine uzanan bölgedeki bütün ovalara başlangıçta Türkler yerleşmişti. 19. yüzyılın ortasına dek burada Türk olmayan sadece birkaç Müslüman topluluğa rastlamak mümkündü. Dağlık bölgelerde durum biraz daha karışık olmakla birlikte buradaki göçebe topluluklar da ağırlıklı olarak Türk kökenliydi. Türkler arasında farklı uğraş alanlarından ve yerleşme biçimlerinden kaynaklanan toplumsal farklılıklar vardı ve bu durum Avrupalıların, kentli ya da kırsal olsun bütün yerleşik halkı "Osmanlı" ya da "gerçek Türk" olarak sınıflandırmasına, göçebe ya da yarı göçebe toplulukları da Türkmen, Yörük, Zeybek, Çepni, Tahtacı, Kızılbaş (Şii) gibi farklı etnik sınıflara yerleştirmelerine yol açtı. Aynı dil topluluğuna ait oldukları gerçeği tümüyle göz ardı edildi.

Anadolu'nun doğu bölümü, Türklerin yanı sıra hem yerleşik hem de göçebe Sünni ve Şii Kürtleri barındırıyordu. Kürtler iki topluluk –küçük olanı Zaza, büyüğü Kırmanj– ve aynı zamanda Sünni bir çoğunluk, Şii bir azınlık olarak bölünmüşlerdi. Şii azınlık muhtemelen 16. yüzyılda Osmanlı idaresine isyan eden ve sığındığı Kürt beylerinin topraklarında koruyucularının dilini öğrenmiş olan Türk Kızılbaş aşiretlerinin soyundan geliyordu. Şii Kürtlerinin dini inançları Şii Türkmenlerininkiyle tıpa tıp aynıydı. Zaza ve Kırmanj dilleri yazılı değildi; bunun bir sonucu olarak Kürt seçkinleri, yazılı iletişim dili olarak çoğu zaman Farsça'yı kullandılar ve pek çok Kürt aşireti, özellikle de Şiiler bu nedenle kendilerini İranlı olarak gördüler. Toplam Osmanlı Kürt nüfusunun 1880'li yıllarda 1.5 milyon olduğu tahmin edilmişti. Bunların çoğu göçebe ya da kır yaşantısı sürdürüyor, bugün Güneydoğu Türkiye, Irak ve Suriye'nin bir bölümünden oluşan bir bölgede yaşıyordu. Dersim, Diyarbakır ve Harput'un dağlık bölgelerini içeren bu bölgelerde yaşayan ve hem yerleşik hayatı geçmiş hem de göçebe olan büyük Türk toplulukları vardı. Daha 1880'li yıllarda Kürt ileri gelenlerinden oluşan küçük bir topluluk, Kürtlerin gelecekteki anavatanı olarak gördükleri bu bölgeleri diğer milletlerin, özellikle de aynı bölgenin büyük bir bölümünü gelecekteki bağımsız Ermenistan'ın toprakları olarak gören Ermenilerin talepleri karşısında korumaya çalıştı. 1862-1900 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç, Anadolu'daki Türk nüfusun artmasına neden olduğu için gerek Hristiyan gerek Müslüman, bütün Türk olmayan unsurların oranı bu durumla bağlı olarak azaldı.

Anadolu'nun kuzeydoğu bölümü, 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük çaplı bir etnik değişimden geçti. Çeşitli Kafkas toplulukları 1853 yılından sonra karadan Anadolu'ya göç etmeye başladılar. 1878 yılında Ardahan, Batum ve Kars gibi kuzey vilayetlerinin Rusya'ya verilmesinden sonra Dağıstanlılar, Çeçenler, Gürcüler, Lazlar ve bir kısmı Türk kökenli ancak çoğu Kafkas soyundan gelen başka pek çok Müslüman topluluk yerleşmek üzere doğu Anadolu'ya geldi. Bu arada çoğunluğunu Bulgaristanlı ve doğu Rumelili Türklerin ve Çerkezlerin oluşturduğu, Balkanlar'dan gelen büyük Müslüman göçmen toplulukları, boydan boya Batı, Orta ve Güney Anadolu'ya, toprağın elverişli olduğu her yere yerleştiler. Daha sonra Boşnaklar, Pomaklar ve daha az sayıdaki Arnavutlar gibi Türk olmayan Müslümanlar da Anadolu'ya gelerek yoğunluklu olarak batı bölgelerine yerleştiler. Girit'in Yunanistan tarafından işgal edilmesinden sonra buradaki Müslümanlar –çoğunlukla Türkler ama aynı zamanda Rumca konuşan bazı büyük Müslüman topluluklar da– göç ederek Anadolu'nun güney kıyılarına yerleş-

tiler. Göçmenlerin toplam sayısı, daha 15. yüzyılda Orta ve Batı Anadolu'ya küçük topluluklar halinde yerleşmeye başlamış olan Kırım Müslümanlarının kesintisiz akınıyla birlikte sürekli olarak arttı.

Anadolu'nun demografik yapısı, göçebe aşiretlerin gönüllü ya da gönülsüz olarak yerleşik hayata geçmeleriyle birlikte iyice değişti. Gerçekten de, Osmanlı idaresi 19. yüzyıl boyunca çok sayıda Kürt, Türk ve Arap aşiretini Anadolu'ya (Kuzey Irak tarıma elverişli olmadığı için) yerleştirmede başarılı olmuştu. Yerleşik hayata geçen bu aşiretlerin neredeyse tümü Müslümandı ve çoğunluğu da Türktü.

Müslümanların Kafkaslar ve Balkanlar'dan göçünü tetikleyen siyasal olaylar böylelikle Anadolu'nun hem Müslümanlaşmasını hem de Türkleşmesini tamamlayıcı oldu. Aslında birbirini bütünleyen bu iki sürecin kaynağı Osmanlı kültürü, kimliği ve ruhundaydı; varılan son nokta, Türk ulusunda vücut bulan bir bireşim oldu. Gerçekten de ulusal Türk bilinci, her ne kadar kısmen etnik kimlik duygusuyla canlanmış olsa da başta Osmanlı siyasal ve sivil kültürünün biçimlendirdiği güçlü etkenler sayesinde uyanmıştı. Osmanlı devleti Rumeli ve Anadolu'da yani, merkezi iktidarı tarafından doğrudan ve sıkı biçimde yönetilen bölgelerde hâkimiyeti altında tuttuğu çeşitli Müslüman etnik topluluklar arasında güçlü bir kültürel birlik oluşturmuştu.

Bu nedenle Türk olmayan Müslüman göçmenlerin Türk çoğunluk tarafından asimilasyonu, sözcüğün alışılmış anlamında gerçek bir "asimilasyon" değildi, daha çok, Türklerin de dahil olduğu çeşitli Müslüman-Osmanlı cemaatlerinin yeni bir siyasal ve toplumsal örgütlenme biçiminde (ulusal devlet) harmanlanmasıydı. Bu yeni siyasal örgütlenme içindeki çeşitli topluluklar, miras aldıkları toplumsal ve kültürel özellikleri koruyabilmişler, ancak yeni bir ulusal kimlik de edinmişlerdi. Böylece varlıklarını gelecekte de sürdürmeleri temin edilmişti. Karl Deutsch'u açımlarsak, bir ulus, eski cemiyet kalıpları dağıldığında ve insanlar yeni bir siyasal ve toplumsal yönelim ve yeni bir ortak kimlikle daha yeni ve büyük toplumsal birimler halinde bütünleşmek zorunda kaldıklarında oluşmaktadır. Göç ve yerleşik hayata geçiş, benzer geçmişleri olan çok sayıda insanı bir araya getirmede önemli bir rol oynamıştı. Yeni oluşan ulusal Türk devletinin mimarları, Avrupa'nın 1897'den 1922'ye kadar süren kesintisiz saldırılarına karşı koymak ve sonunda yeni uluslarının kimliğini kanıtlamak için gerekli olan insan gücünü bu topluluklardan sağladılar.

Göçün, Anadolu'nun İslamlaştırılması ve Türkleştirilmesi sürecini hızlandırdığı görüşü istatistiklerle desteklenmektedir. Osmanlı idaresinin özet halindeki bir yayım, Osmanlı nüfusunun 1875 yılında 19.8 milyondan 1885 yılında 24.5 milyona ve 1895 yılında 27.2 milyona yükseldiğini göstermektedir (Bkz. istatistiksel ekler I.14). Nüfustaki bu artış (yirmi yılda yaklaşık % 40 oranında) esas olarak göçten ve aşiretlerin yerleşik hayata geçmesinden kaynaklanıyordu. Doğum oranındaki artış azdı (görünüşe bakılırsa yılda % 1'den ibaretti). Hele von Samo, vilayet salnamelerindeki verilere dayanarak 1874 yılında Asya vilayetlerinin (Arabistan hariç) 10.3 milyon Müslümandan ve başta Rum ve Ermeni olmak üzere 2.8 milyon gayrimüslimden oluşan toplam nüfusunun yaklaşık 14 milyon olduğuna –çoğu gözlemci bu rakamın doğru olduğunu kabul eder– işaret ediyordu.[47] 1885 yılında yani, Balkanlar'dan gelen büyük göç dalgasının sindirilmesinden 11 yıl sonra Anadolu'daki Müslümanların sayısı, Kuzeydoğu Anadolu'yu Rusya'nın almış olmasına rağmen (1878'de) 15 milyonun üzerine çıkmıştı. Bu dönemde Hıristiyanların sayısındaki artış fazla olmamıştı.

Müslüman nüfusun hem sayı hem de oran olarak büyüme eğilimi 1885 yılından sonra da devam etti, ama önceki gibi büyük artışlar kaydedilmedi; göç sürdü, ancak ciddi ölçüde yavaşladı. Aslında istatistikler bütün Osmalı nüfusunun 1885-1914 yılları arasında görece olarak az arttığını göstermektedir. 1897 yılındaki Yunanistan savaşı sırasında verilen kayıplar ve 1912-1913 Balkan Savaşı da dahil olmak üzere çeşitli nedenlerden dolayı o sırada nüfusun büyümesinde hiç kuşkusuz gerçek bir yavaşlama söz konusuydu; ama aynı zamanda doğum ve ölümler gerektiği gibi kaydedilmediği için büyüme hızındaki düşüşün bir kısmı gerçek olmaktan çok görünüşteydi.

Nüfusun büyüme hızındaki görece yavaşlama, Anadolu'nun İslamlaşmasında ve Türkleşmesinde gecikmeye yol açmadı; Balkanlar'da kalmış olan Türklerin çoğunun 1912-1913 savaşının bir sonucu olarak kitleler halinde göç etmesiyle birlikte bu süreç yeni bir ivme kazandı. Müslümanların yarım yüzyıl boyunca Rusya'nın zulmüne ve kötü uygulamalarına maruz kalmış olmaları ve Balkanlar'da yeni kurulmuş olan devletlerin varlığı, sonunda hemen hemen hepsini Anadolu'da yeni bir yurt ve siyasal oluşum aramak zorunda bırakmıştı. Bu arayış en sonunda modern Türkiye'nin ortaya çıkmasıyla sonuçlandı.

Toplumsal Koşullar

Bu kitabın sonundaki istatistiksel eklerin IV. bölümündeki tabloların çoğu, aslında Osmanlı devletinin 19. yüzyılın sonundaki toplumsal ve ekonomik durumunun göstergeleri olan istatistikleri içermektedir. Bunlar, İstanbul Üniversitesi kütüphanesinin Türk yazmaları bölümündeki malzemelerden alınmış-

---

47 *Die Völker des Osmanischen Reiches*, s. 68, 117; ayrıca bkz. Dottain, "La Turquie d'Europe," s. 209-16.

tır.[48] İç sayfalardan birindeki damga işareti, müdür yardımcısı Mehmet Behiç'in adını taşımaktadır. Kendisi daha sonra Osmanlı İstatistikleri Müdürlüğü'nde (Bkz. 2. Bölüm ve Ek B.4) direktör olmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla bu istatistik kitabı, istatistik dairesindeki en yüksek yetkililerin denetiminde yürütülmüş olan ortak bir çabanın ürünüydü; bununla birlikte, rakamların derlenmesinde kullanılan yönteme ilişkin hiçbir açıklama yer almamaktadır. Bazı bilgileri, arka planı bilinmediği sürece olduğu gibi kabul etme konusunda çekinceli davranmak gerekir.[49] Doğruluk derecesi ne olursa olsun bu istatistikler hiç olmazsa pek çok Avrupalı yazarın sunduğu karanlık "hasta adam" portresinden oldukça farklı bir görüntü çizmektedirler. Osmanlı ekonomisi üzerine birkaç genç bilim adamı tarafından yapılmış yakın tarihli belgesel bir araştırmada 1870'den 1900'a kadar olan dönemde tarımsal üretimin arttığı, demiryolları sayesinde malların pazarlara daha kolay ve verimli olarak nakledildiği, eğitim kuruluşlarının yaygınlaştığı, kamu borcunun sabitlendiği ve Osmanlı toplumunun yeni bir siyasal ve toplumsal bilinç geliştirmiş olduğu görülmektedir. Bu nedenle resmi Osmanlı istatistikleri, muhtemelen Osmanlı devletinin içinde bulunduğu koşulların gerçeğe yakın bir tasvirini sunabiliyordu.

Göçmenlerin yerleşik hayata geçmesiyle birlikte yeni tarımsal toprakların işlendiğine ve çiftlik üretiminin arttığına kuşku yoktur. Ayrıca göçmenlerin önemli bir bölümü, refah düzeyi yüksek topluluklara (toprak sahipleri, yüksek düzey memurlar ve ulema) mensup oldukları için göçle beraber sermaye ve beceriler de aktarılmıştı. Bu durumda Osmanlı devletinin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki demografik dönüşümüne, siyasal hareketliliğin yanı sıra ekonomik büyümenin ve toplumsal değişimin de eşlik ettiği söylenebilir.

Okur yazarlıkla ilgili istatistikler (IV. 15), oldukça yüksek görünen ve muhtemelen gerçekte de öyle olan oranlar vermektedir. Bunun nedeni kısmen de olsa Osmanlı eğitim düzeninin yapısından kaynaklanmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki eğitim düzeninin bünyesinde, hem idarenin mali destek sağladığı ve denetlediği "modern" okullar, hem de vakıfların desteklediği geleneksel dershaneler bulunuyordu. İkinci gruptakiler esas olarak dini okullardı ve köylerde bile vardı; bu okullarda çocuklara okuma yazma öğretiliyordu ve bunlardan birinden mezun olan bir kişi okur yazar sayılıyordu. Devletin modern okullardan yana bir tavır içinde olduğu ve bu okulların, eskilerin yerini almaya yöneldiği ama geleneksel dini okulların da uzun bir süre daha varlığını sürdürdüğü ve kendi mezunlarını verdiği bir gerçektir. Diğer yandan, Türkiye'de 1928 yılında Latin alfabesinin kabul edilmesinden sonra yalnızca Latin alfabesini okuyabilen kişilerin "okur yazar" olarak kabul edilmesi ve kaydedilmesi yönünde bir eğilim olmuştu. Bu nedenle, okur yazarlık oranı konusu, belirli eğitim koşulları ve Osmanlı devletinde belirli bir dönemde hâkim olan "okur yazar" tanımı göz önünde bulundurularak araştırılmalıdır. Her durumda, üretim hacmi ve bazı tarımsal malların fiyatıyla ilgili istatistikler (IV. 18-23), 1908 yılındaki Jön Türk devrimi de dahil olmak üzere 20. yüzyıldaki siyasal gelişimi açıklamaya yarayan bir nevi toplumsal ve ekonomik bir gelişmenin varlığına işaret etmektedir.

İstatistiksel eklerde (IV. 9 ve 10) verilen mesleklere ve meslek adamlarına ilişkin iki liste son derece önemlidir. İstanbul'da 1878/79'daki mesleki manzarayı betimleyen ilk liste, geleneksel toplumun ekonomik yapısı kadar yaşam tarzı ve toplumsal alışkanlıkları konularında da aydınlatıcıdır. Bu mesleklerin ayrıntılı bir çözümlemesi, Osmanlı toplumunun ulaştığı zevk ve yaşam tarzındaki incelik düzeyine işaret ettiği gibi zanaatların karmaşık örgütlenme yapısını da ele vermektedir. İlkinden sadece 20 yıl sonra basılan ikinci liste, daha genel ve geniş kapsamlı olmakla birlikte en başta yeni mesleklerin ve uğraşların hızla çoğalmış ve geleneksel mesleklerin de kaybolmuş ya da en azından önemini yitirmiş olduğuna işaret eder. Her ne kadar pek çok geleneksel meslek varlığını sürdürüyor olsa da "modern" düzeni çağrıştıran meslekler daha saygın hale gelmişlerdi.

Yeni düzenle ilgili olan meslekler, Osmanlı ekonomisini denetim altına almaya başlamış olan pazara yönelik, sermaye ağırlıklı, Batı tarzındaki girişimler ve işletmelerle yakından bağlantılıydı. Bu işletmelerin çoğu, büyük Avrupa firmalarının ya da Avrupa'daki sanayilerin ürünü olan malların dağıtımcılarının şubeleriydi. Çok sayıda banka memurunun (Osmanlıların sahip olduğu tek bir küçük banka –Ziraat Bankası– vardı) ve sekreterin listelere geçmiş olması, sermaye ve iş idaresinin pek çok başka mesleğe göre öncelik kazandığına işaret etmektedir. Bu durum güçlü bir ekonomik gelişmenin göstergesi olarak görülebilirdi, ancak diğer göstergeler bu görüşü desteklememektedir. Örneğin, toplam fabrika işçisi sayısı 186.000'den ibaretti ve hizmetli, hizmetçi ve sekreter gibi çeşitli sınıflardakilerin toplam sayısından azdı. Osmanlı ekono-

48 Bkz. IUKTY, 9184 ve 365, Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin.

49 Bu malzeme kısmen bazı başka bilim adamları tarafından da kullanıldı; bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1970; Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 Cilt, New York, Cambridge University Press, 1977.

50 Bkz. Pretextat Lecomte, *Les Arts et métiers de la Turquie et de l'Orient*, Paris, 1902.

misi aslında bağımlı bir hizmet ekonomisine dönüşmüştü. Bu ekonominin gelişmekte olan "modern" tabakası, üretken sektörle (tarıma dayanan geleneksel altyapı), yeni düzenden yararlanan ve Avrupa sermayesinin temsilcilerinden oluşan üst tabaka (İstanbul'da yaşayan çok sayıda yabancı vardı) ve hızla gelişmekte olan yerel bir orta sınıf arasında aracılık işlevi görüyordu.

Sonuç olarak, bu toplumsal istatistikler somut bir bilgi sağlamanın yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai yazgısına biçim veren etkenlerin varlığını da ortaya koymaktadır. Osmanlı toplumuna ve iç dinamiklerine ilişkin yeni bir görüş ve gerçekte, derin bir bakış açısı sunmaktadırlar. Osmanlı tarihi üzerine çalışanlar, bu siyasal oluşumun yükselişini ve çöküşünü, Osmanlı toplumu hakkındaki bazı ayrıntılı, somut bilgilerden yararlandıkları takdirde daha iyi anlayabileceklerdir.

4

OSMANLI DEVLETİNDE 19. YÜZYILDAKİ NÜFUS HAREKETLERİ

Giriş

19. ve 20. yüzyıllardaki Osmanlı nüfusuyla ilgili bir çalışma (yaş, aile büyüklüğü, doğurganlık, doğum ve ölüm oranları gibi tümüyle demografik olduğu kabul edilen konularla ilgili olsa bile) göç olgusu, özellikle de Osmanlı topraklarına yönelik göç ele alınmadığı takdirde mutlaka eksik kalacaktır. Osmanlı toplumunun yapısı, milyonlarca insanın Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarından Asya'dakilere doğru harekete geçtiği yıllarda büyük bir toplumsal, etnik, dinsel ve dilsel değişimden geçti. Osmanlı demografisinin her cephesi bu büyük göçlerden etkilendi; dolayısıyla imparatorluğun son 75 yılındaki nüfusuyla ilgili çalışmalarda bu konuların kapsamlı biçimde ele alınması gerekmektedir.

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun tedrici biçimde çözüldüğü ve Balkanlar'da, çoğu zaman abartılı bir görkemli geçmiş iddiasına dayanarak devlet ve ulusal toprak talebinde bulunan bağımsız ya da özerk devletlerin ortaya çıktığı bir yüzyıl oldu. Balkanlar'daki bu yeni oluşumlara biçim verenler, "uluslarının" din, etnik köken ve dil bakımından türdeş olduğu düşüncesindeydiler; bu, tümüyle yanlış bir görüştü. Bununlar birlikte, Balkanlar'da ulusal oluşumun ilk evresinde, dini bağların birincil olduğuna ilişkin yüzlerce yıllık bir görüş benimsendi. Bu bağların cemaati bir arada tutacak denli güçlü olduğu ve ona bir kültür ve kimlik kazandırdığı düşünülüyordu. (Osmanlı devletinin görüşüydü bu.) Hıristiyan önderler, hem yandaşları arasındaki bağları güçlendirmek hem de onları Türk ya da Müslüman olarak (bu iki terim eşanlamlı kabul edilmeye başlanmıştı.) tanımlanan iktidardan ayrı kılmak için Hıristiyan kimliğinin ve dini/kültürel özelliklerinin üstünde durdular. Bu nedenle Balkanlar'da Hıristiyanlık, her ne kadar çeşitli başka etkenler olsa da milliyetçiliğin temelini oluşturdu; Avrupa'daki Hıristiyan Osmanlıların çoğunluğu Ortodoks kilisesine bağlı olduklarından Slav dillerini konuşuyordu (Vlahlar ya da Romenler ve Arnavutlar hariç) ve bağımsızlık hedeflerini gerçekleştirmede Rusya'ya güvendiklerinden, milliyetçilikleri ancak ilerde reforma örnek alınacak olan liberal Batı'nın milliyetçiliğinden çok, Panislavist Rusların tutucu, dine dönük siyasal görüşlerini yansıtıyordu. Bu gelişmelerin Balkan nüfusu üzerinde nasıl bir etkisi olacağı tahmin edilebilirdi. Ulusal hareketlerin önderleri, her ne kadar ateşli bir dini ve etnik milliyetçiliğin etkisi altında olsalar da, gelecekteki ulusal toprakları olarak gördükleri bölgede yaşayanlar arasında çoğunluğu ya da güçlü bir azınlığı oluşturan Müslümanların ya da kimi yerde başka Hıristiyan toplulukların bulunduğunun farkındaydılar. Bu yüzden Bulgar George Rakowski gibi bu milliyetçi hareketlerin önderlerinden bazıları, daha bağımsızlık kazanılmadan Türk nüfusu "sorunu"nu çözerek arzu edilen kültürel ve etnik türdeşliği sağlama planları yapmışlardı. Çözüm, bütün "Türkler"in, yani Müslümanların, aralarında Slavca konuşan pek çok topluluk bulunmasına karşın Anadolu'ya zorla sürülmesini ya da ortadan kaldırılmasını gerektiriyordu. Balkanlardaki Müslümanlar, yüzlerce yıl önce Sicilya ve İspanya'daki dindaşlarına dayatılmış olan bir kaderle baş başa kalmak üzereydiler.

Dolayısıyla Osmanlı devletinde 19. yüzyıldaki nüfus hareketlerinin etnik ve kültürel etkenlerle bağlantılı olduğu açıktır. Aslında bu dönemdeki Osmanlı nüfusu üzerine yapılan çalışmaların çoğu "etnografik" çalışmalar olarak adlandırılıyordu. Bu gayet yerinde bir başlıktı, çünkü demografik değişim (yani, bir etnik topluluğun yerine diğerinin geçmesi, aynı etnik, dini ve dilsel aileye ait olan insanların aynı topraklar üzerinde bir araya gelmesi ve ayrıcalıklı topluluğun doğum oranını yükseltmek ve ölüm oranını azaltmak için çeşitli yöntemlerin uygulanması) etnik ve siyasal değerlendirmelerin etkisi altındaydı. Gerçekten de, doğum ve ölüm oranları gibi "saf" demografik gelişmeler ve Osmanlı devletindeki ekonomik ayrışma ve

bazı toplumsal sınıfların yükselişi gibi "toplumsal" olaylar tamamıyla kültürel ve etnik nedenlere bağlanabilirler. Örneğin, 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında Balkanlar'da ve Anadolu'daki Türk ve Müslüman nüfusun görece azalması, doğal afetler ve salgın hastalıkların yanı sıra Osmanlı ordusunun esas olarak Türklerden oluşmasına da bağlanabilir: Rusya'yla 1768-1829 yılları arasında yapılan uzun savaşlar, üreme çağındaki Müslüman erkekler arasında ölümlerin yaygınlaşmasına neden olmuştu. Bu arada, gayrimüslimler sayıca artmışlar ve varlıklı bir orta sınıf olarak gelişmişlerdi. Gayrimüslim cemaatler bütünlüklerini korudular; modern bir eğitim sistemini ve sağlık hizmetlerini uygulamaya koydular. Ayrıca Hristiyan misyonerlerin yardımından ve Avrupa devletlerinin desteğinden yararlandılar.

O halde Osmanlı devletinde 19. yüzyıldaki nüfus hareketleriyle ilgili bir çalışmada, salt demografik koşulları değil, aynı zamanda demografik değişimi harekete geçiren ve onun akışını belirleyen kültürel, dini ve etnik ortamı da dikkate alan bir yöntem uygulanmalı ve buna uygun kavramlar benimsenmelidir. Ekonomik etkenlerin demografik değişimdeki önemini yadsıma amacında değilim, ancak belli bazı koşullarda ekonomik olmayan bazı etkenlerin de, ekonomik etki alanlarını genişletmek ya da kendi iç etkileşim alanlarını oluşturmak üzere bir araya geldiklerinin dikkate alınması gerektiğini vurgulamak istiyorum. Osmanlı devletinde 19. yüzyıldaki demografik değişimlerde kültürel, dini ve siyasal etkenlerin büyük payı vardı. Bundan dolayı genelde Osmanlı nüfus hareketleri, özellikle de göç olgusu üzerine yapılan çalışmalarda, Avrupalıların geliştirilmiş olduğu kavramlar son derece dikkatle uygulanmalıdır. Batı'da tarihsel demografi üzerine yazılmış olan eserlerin büyük bölümü çoğunlukla doğurganlığı, ölüm oranlarını, aile büyüklüğünü ve diğer benzeri konuları irdelemektedir;[1] siyaset ve etnodemografik değişim arasındaki ilişkiden, bu yönde bazı girişimler olmakla birlikte fazla söz edilmez.[2] "Demografik değişkenler arasındaki etkileşimin incelenmesi" olarak tanımlanan ve yeni yeni gelişmekte olan siyasal demografi alanı, öncelikle devletlerin nüfus politikalarını ya da nüfusun büyümesinin devlet politikaları üzerindeki etkilerini ele almaktadır.[3]

Böyle bir bakış açısıyla hareket edildiğinde, Osmanlı devletindeki nüfus hareketlerinin doğasının ve kapsamının, bu hareketlere yol açan ve gelişimini belirleyen etkenlere bağlı kalarak anlatılması zorunludur. Göçler, bu nüfus hareketlerinin büyük bir kısmını oluşturmaktaydı. Osmanlı imparatorluğunu etkileyen göçler, ağırlıklı olarak imparatorluğa yönelik olanlardı, ancak başta Suriyelilerin Amerika'ya göç etmesi, Rumların ve Ermenilerin Rus topraklarına gitmesi gibi dışarıya yönelen nüfus hareketleri de olmuştu. Ayrıca dağ ve çöl aşiretlerinin Anadolu, Suriye ve Irak'ın verimli topraklarına doğru yer değiştirdikleri de görülmüştü. Bu nüfus hareketleri, özellikle de imparatorluğa yönelik göçler, Balkanlar'ın, Anadolu'nun ve Arapça konuşulan ülkelerin bir bölümünün etnik, dini ve toplumsal bileşimini ciddi olarak değiştirmişti. Bu bölümde Osmanlı devletini derinden etkilemiş olan bazı göçleri ana hatlarıyla ele almakla yetineceğim; bu konuyla ilgili kapsamlı ve ayrıntılı bir çalışma başka bir kitabın konusu olmalıdır.[4]

---

1 Bu alanda yapılan çalışmalar kapsamlıdır; dolayısıyla burada yalnızca birkaç belli başlı çalışmayı ve kaynakçayı sıralayacağım. Bkz. *Daedalus* 97, no. 2 (1968), ve F. F. Mendels, "Recent Research in European Historical Demography," *American Historical Review* 75 (1970), s. 1065-75. Tarihsel demografi konusunda mükemmel ve muhtemelen en kapsamlı kaynak Paris'teki Centre National de la Recherche Scientifique tarafından yayımlanan *Annales de demographie historique*'tir; 1964 yılından beri yayımlanan bu dizide dokuz kitap vardır. Ayrıca bkz. *Demographic Analyses*, J. J. Spengler, Otis D. Duncan (ed.), Glencoe, Ill., Free Press, 1956; *Readings on Population*, David M. Heer (ed.), Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1967; *Population and Society : A Textbook of Readings*, Charles B. Nam (ed.), Boston, Houghton Mifflin, 1968; Roger Mols, *Introduction à la démographie historique: Les villes d'Europe du XIV au XVIII siècle*, 3 cilt, Louvain, Publications Universitaires de Louvain, Editions J. Duculot, S. A. Gembloux, 1954-1956 ve Jean-Pierre Poussou, "Les Mouvements migratoires en France... approches pour une synthèse," *Annales de Demographie historique*, Paris, Sirey, 1971.

2 David Landes, genel olarak Avrupa tarihi ve hatta dünya uygarlığı üzerine İkinci Dünya Savaşı'ndan önce (ve sonra) yazılmış olan kitapların çoğunun nüfus sorunları üzerinde hemen hemen hiç durmadığına işaret etmişti: bkz. "The Treatment of Population in History Textbooks," *Population and Social Change*, D. V. Glass, Roger Revell (ed.), s. 23-45, New York, Crane Russak, 1972. Demografinin tarihteki rolünü değerlendirmeye yönelik çabalar için bkz. T. H. Hollingsworth, *Historical Demography*, Ithaca: Cornell University Press, 1969 ve E. A. Wrigley, *Population and History*, Londra: Wiedenfeld and Nicolson, 1969. Louis Henry'nin çalışması da konumuz özünde ilişkin yararlı görüşler içerir.

3 Bkz. Richard L. Clinton, R. Kenneth Godwin, *Research in the Politics of Population*, Lexington Books, 1972 ve *Political Science in Population Studies*, Lexington, Mass.: Lexington Books, 1972.

4 Göçle ilgili genel başvuru için bkz. J. J. Mangalam, *Human Migration: A Guide to Migration Literature in English, 1955-1962*, Lexington: University of Kentucky Press, 1968; *Migration*, J. A. Jackson (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1969; *Readings in the Sociology of Migration*, Clifford J. Jansen (ed.), Oxford: Pergamon Press, 1970; Hans Joachim Hoffman Nowotny, *Migration: Ein Beitrag zu einer soziologischen Erklärung*, Stuttgart, Enke, 1970. Richard Startup, "Sociology of Migration," *The Sociological Quarterly* 12 (1971), s. 177-90. Ayrıca bkz. Justin McCarthy, "The Muslim Population of Anatolia, 1878 to 1927" (Doktora tezi, University of California, Los Angeles, 1978) ve "Age, Family and Migration in Nineteenth-Century Black Sea Provinces of the Ottoman Empire," *International Journal of Middle East Studies* 10 (1979), s. 309-23.

Osmanlı'nın Kendi Topraklarına Yönelen Göçle İlgili Politikası

Osmanlı devleti, 19. yüzyılın başında nüfus kıtlığı sorunuyla karşı karşıya kalmıştı. Verimli toprakların büyük bölümü, hem toprak imtiyazı düzenindeki karışıklık hem de siyasal ve askeri politika yüzünden ekilip biçilemiyordu; bu arada gıda ve hammadde talebi hızla yükselmekteydi. Bu talepler daha çok yurtdışından, Batı Avrupa'nın hızla sanayileşen ülkelerinden geliyordu ve bunda Kırım Savaşı (1853-1856) da büyük ölçüde etkili olmuştu. Aslında serbest ticaret, özelikle de Osmanlı topraklarından tarımsal ürün satın alma özgürlüğü, 1718 yılından itibaren Avusturya ve Rusya ile imzalanan barış antlaşmalarının önemli bir koşulu olmuştu. 1829 yılındaki Edirne Antlaşması, Babıâli'ye tahıl üretimindeki açığını bakir topraklarını tarıma açarak gidermesi için baskı yaparak, Eflak ve Boğdan'ı, tarımsal üretimlerinin bir kısmını Babıâli'ye satma yükümlülüğünden kurtarmıştı.

Osmanlı devleti, büyük bir nüfusun dış düşmanlara karşı güçlü bir savunma için olduğu kadar ekonomik gelişme için de ön koşul olduğuna inanmaya başladı. Devlet ekonomik durgunluğa bir çözüm bulmaya ve öncelikle tarımı canlandırıp gelirleri artırmaya çalıştı. Toprak imtiyazı konusunda bir uzman olduğu düşünülen Romen Ion Ionescu-Brad'in de aralarında bulunduğu tarım uzmanlarının sundukları raporlarda, Osmanlı tarımının ıslah edilebileceği ve başka topraklar da tarıma açıldığı takdirde devlet gelirlerinin büyük ölçüde artacağı öne sürülüyordu. Bu öneri, tarım eğitimi görmüş yeterli sayıda insan gücünün istihdam edilmesine bağlıydı. Osmanlı idaresinin 1856 yılından sonra benimsediği nüfus politikası bu ihtiyacı karşılamak üzere geliştirilmişti.[5] Tanzimat yüksek kurulu, 9 Mart 1857 (5 Cemaziyülâhır 1272) tarihinde göç ve iskânla ilgili sultan tarafından da onaylanan bir kararname yayınladı.[6] Bu kararnameyle, sultana bağlılık yemini ederek onun tebaasından olmaya ve ülke kanunlarına saygı göstermeye hazır olan herkese Osmanlı devletinin kapısının açık olduğu ilan ediliyordu. Ayrıca dini örf ve âdetlerinin her türlü ihlale karşı korunacağı ve imparatorluğun her sınıftan tebaası gibi onların da dini bağımsızlıktan yararlanabilecekleri taahhüt ediliyordu (Mad. 3). Göçmenler, yerleştikleri yörede ayinlerini yapabilecekleri bir kilise ya da ibadet yeri bulunmadığı takdirde imparatorluk yönetiminden ihtiyaç duydukları ibadet yerlerinin inşası için izin talep edebileceklerdi. Devlet yerleşimcilere, herhangi bir bedel talep etmeksizin hazineye ait ekilebilir en iyi toprakları vereceğine ve bütün vergilerden ve askerlik hizmetinden muaf tutulacaklarına dair söz vermekteydi (Mad. 4-6); Rumeli'ye yerleştikleri takdirde altı yıl, Asya'ya yerleştikleri takdirde ise on iki yıl askerlik hizmeti yapmayacaklardı. Göçmenler, kendilerine verilen toprağı 20 yıl boyunca satamayacaklardı ve ülkeden ayrılmaya karar verenler topraklarını devlete geri vermek zorundaydılar. Osmanlı topraklarına yerleşmek isteyen her ailenin, üyelerinin isim ve mesleklerini içeren bir liste hazırlaması ve sahip olduğu sermaye ya da mal varlığını belirtmesi isteniyordu; bu liste, yurtdışındaki elçileri ya da konsolosları aracılığıyla Osmanlı idaresinin onayına sunulacaktı. Göç etmek isteyen bir ailenin en az 60 mecidiye bedelinde bir sermayeye sahip olması şart koşuluyordu (Mad. 13).

İskân kararnamesi, çok sayıda insanın Osmanlı göç politikasından haberdar olması için başka dillere tercüme edilmiş ve belli başlı Avrupa gazetelerinde yayınlanmıştı. Yurtdışındaki devlet temsilcileri, bu kararnamenin varlığını öğrenir öğrenmez bilgi almak isteyen çok sayıda kişinin başvurusuyla karşılaşmışlar ve işin ayrıntılarıyla kesin talimatlar konusunda hükümete danışmak zorunda kalmışlardı. Hariciye Nazırı Ali Paşa Londra, Paris, Viyana, Leningrad, Madrid, Hague, Berlin, Brüksel, Turin, Napoli, Livorno ve Korfu'daki Osmanlı elçileri, nazırları ve konsoloslarına yazdığı 9 Aralık 1857 tarihli bir mektubunda, kararname yürürlüğe girmeden önce hâlâ alınması gereken bazı önlemler olduğunu bildirdi. Yine de, hükümetin ilk kararnameyi uygulamaya geçirme konusunda kesin kararlı olduğunun üstünde duruyordu.[7]

Avrupa'da bu kararnameye gösterilen ilgi şaşırtıcı düzeyde olmuştu. Kıtanın her yerinden, –Kuzeydoğuda Prusya'dan, kuzeybatıda İrlanda'dan ve güneydeki her noktadan– başvurular geldi ve konu hakkında bilgi almak isteyenler oldu. Turinli Alexandre Baggio, Arnavutluk'ta toprak imtiyazı talebinde bulundu. Bir şirket kurmuş ve hatta kendi toprağının ürünü olan tarımsal malları Avrupa pazarlarına taşımak üzere bir gemi edinmişti.[8] Kendisine Tuna'da, Silistre yakınında toprak teklif edildi, ancak yeterince sermayesi olmadığı için bu tasarısı gerçekleşmedi. Çok sayıda Toskanalı aile göç konusuyla ilgilenmiş ve bilgi almak istemişti.[9] Lodzlu Philipp Olkonski, Türkiye "imparatoru"nun toprak bağışladığını ve bu ülkeye yerleşmek isteyenlerin yol masraflarını karşıladığını duyduğunda Filistin'e göç konusunda bilgi almak istemişti.[10] Alsace-Lorra-

5 Osmanlı göç politikaları üzerine olan bu malzemenin bir bölümü için bkz. "Ottoman Immigration Policies and Settlement in Palesrine", *Settler Regimes in Africa and the Arab World*, İbrahim Abu-Lughod, Baha Abu-Laban (ed.), Wilmette, Ill., Medina University Press International, 1974, s. 52-72.

6 FM (Id) 127. Ayrıca bkz. Stanford J. ve Ezel Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 Cilt, New York:Cambridge University Press, 1977.

7 FM (Id) 127.

8 FM (Id) 177, 17 Kasım 1859.

9 *Ibid.*, 14 Nisan 1857.

10 FM (Id) 587, 60786/214.

ne'lileri Koruma Kurulu başkanı Kont d'Haussville, tıpkı Yafa ve Hayfa'da kurulmuş olan Alman yerleşim bölgeleri gibi Fransızların Osmanlı devletinde yerleşebileceği yerlerle ilgi bir araştırma yapmıştı;[11] daha önceden Cezayir'de Fransız yerleşim bölgeleri kurmuş olan kurul, Kıbrıs Valisi Aziz Paşa tarafından bu konuda teşvik edilmişti. St. Galle kantonunun bir vatandaşı, İsviçre ordusunun bir subayı ve ceza mahkemesinin eski bir üyesi olduğunu gösteren resmi belgelerini sunan Dormann Gasparini de Osmanlı topraklarına göç etmeyi düşünmüştü: Türkiye'nin iyi çiftçilerden yoksun zengin bir ülke olduğu görüşünü dile getirmiş ve 2.000 İsviçrelinin göç edeceğini temin etmişti; ancak, toprak satışının yasaklanma süresinin kısaltılmasını istemişti. Devletin destek vermesi durumunda uygulanabilecek çeşitli iskân planları önerecekti.[12] Kıbrıs'ta Larnaka'daki İngiliz Konsolosu Thomas Lames, 300 İrlandalı ailenin adaya yerleşmesi için 130.000 dönüm kadar arazi talep etmişti;[13] konsolosun ölümü, erkek kardeşinin bu projeyi üstlenmekte ısrarlı olmasına rağmen bu tasarıların sonunu getirdi.[14]

Osmanlı topraklarına yerleşme konusunu araştıranların bir bölümü, büyük çaplı bir göç tasarlıyorlardı. Besarabya'da yaşayan Alman kökenli 2.000 aileden oluşan bir topluluk, Odessa'daki Osmanlı konsolosluğu'na Türkiye'ye yerleşmek istediğini bildirdi; ayrıca istekleri olumlu karşılandığı takdirde 18.000'den fazla aile ve Güney Rusya'daki Alman yerleşimcilerin muhtemelen yarısı Osmanlı devletine gelecekti.[15]

Osmanlıların toprak bağışıyla ilgili haberler okyanusun diğer yakasında, Amerika'da bile ilgi uyandırmıştı. New York'taki Osmanlı temsilcisi J. Oxford Smith, birkaç mektup yazarak devletin *European Times*'ta haberlerini okumuş olduğu liberal göç politikasıyla ilgili bilgi almak istedi. "Pek çok çalışkan ve kararlı insanın, toprak edinebildiği ve toprağı işlerken de himaye altına alınabildiği takdirde bu ülkeye, özellikle de Suriye ve Filistin'e yerleşmek isteyeceğini... pamuk ekiminin öncelikli olarak düşünüldüğünü" yazıyordu. Smith ayrıca "bu ülkenin beyaz tenli olmayan yerlileri mi yoksa diğerleri mi bu koşullardan yararlanacak" diye soruyordu. Fuat Paşa yanıt olarak, Zenciler söz konusu olduğunda herkes gibi onların da eşit haklara sahip olacağını, çünkü "imparatorluk idaresinin renk ayrımcılığı yapmadığını..." belirtti.[16]

İmparatorluğun belli bölgelerine yerleşme izni için yapılan başvurular aynı kolaylıkla kabul edilmiyordu. Örneğin, Malta Adası'ndan pek çok aile 1869 yılında Kuzey Afrika'da Tripoli'ye ya da mümkünse başka bir yere yerleşmek için izin istemişti.[17] Bu tip göçlerin bölgenin etnik ve dini yapısını değiştirmesinden korkulduğu için, bu talep Kuzey Afrika ve Filistin'e yerleşmekle ilgili diğer benzeri taleplerde olduğu gibi olumlu yanıtlanmadı. Devletin Suriye'ye, özellikle de Filistin bölgesine göçle ilgili politikası, iki buçuk yıl önce (1886), Kudüs'teki Osmanlı devlet görevlileri yaklaşık kırk kadar Amerikalı aileden oluşan bir topluluğun (dini ya da etnik bağlarına ilişkin hiçbir bilgi mevcut değildir), açıkça bir koloni kurmak ve daimi olarak Filistin'de yaşamak amacıyla Yafa'ya ayak bastığını bildirdiklerinde şekillenmişti. Görevliler hükümetin talimatlarını beklemiş, hükümet de Kudüs valisinden bilgi aldıktan sonra yerleşme dilekçesini geri çevirmişti, çünkü bu göçle "açıkça imparatorluğun bir bölümünü koloni haline getirmek ve toprakların sahibi olmak" amaçlanıyordu.[18] Osmanlı idaresi, bu ilk yerleşimin ardından bu tarz başka göçler de geldiği takdirde en önemli vilayetlerden birinin toprağının ve tarımının yabancıların eline geçeceğini ve bunun da yerel halkın zararına olacağını düşünmüştü.

Bununla birlikte, Filistin'i de kapsayan Suriye, Osmanlı tebaasının yerleşimine açıktı. Bu nedenle Kuzey Afrika, özellikle de Tripoli bölgesi 1871 ve 1872 yıllarında susuzluk ve açlıktan kırıldığı zaman çok sayıda aile, kıtlık süresince ya da daimi olarak kalmak üzere önce İzmir'e, oradan da Şam'a nakledildi. İzmir'in dağılım noktası olarak kullanılması belli ki büyük zorluklara yol açmıştı: Tripoli valisinden gelen bir notaya yanıt olarak başvezir, göçmenlerin doğrudan Suriye vilayetine nakledilmeleri ve mümkünse oraya yerleştirilmeleri talimatını verdi.[19]

Osmanlı hükümetinin liberal göç politikasına sonunda bir kısıtlama getirilinceye dek başta Yahudiler ve Bulgarlar olmak üzere bazı büyük topluluklar göç ederek, imparatorluğun çeşitli bölgelerine yerleşmişlerdi. 1857 kararnamesinin Avrupa Yahudileri arasında hemen ilgi uyandırmamış olduğunu kaydetmek ilginç olsa gerek. Daha 1839 yılında, Kudüs'te bir İngiliz konsolosluğu kurulduğu sırada (Avrupalıların Kutsal Kent'deki ilk temsilciliğiydi) İngilizlerin, Filistin'deki Yahudi yerleşimini teşvik etmek için büyük bir gayret gösterdikleri göz önüne alındığı takdirde bu daha da önem kazanır. Bununla birlikte sonraki yıllarda, bilhassa çar idaresinin 1882 yılından itibaren Yahudilere daha yoğun bir zulüm uygulamasından sonra Osmanlı idaresi, yalnızca Rusya Yahudilerinin değil, Orta Asya ve Yemen kadar uzak yerlerdeki Ya

---

11 FM (Id) 177, 4 Haziran 1876.
12 FM (Id) 177, 10059/99, 4 Şubat 1864.
13 FM (Id) 177, 2283, 23 Mart 1859.
14 FM (Id) 177, 6885/36.
15 FM (Id) 177, 2384/19, 2 Mart 1872.
16 Smith ile yapılan yazışmalar, FM (Id) 177, 2097'de bulunmaktadır ve sırasıyla 17 Ağustos ve 7 Aralık 1858 ve 2 Şubat 1859 tarihlidirler.
17 FM (Id) 24971/96, 9 Haziran 1869.
18 FM (Id) 18041/8, 28 Kasım 1866.
19 FM (Id) 587, 32420/12, 11 Mayıs 1872.

hudilerin de Filistin'e yerleşme talepleriyle karşılaştı. 1897 yılında siyasal Siyonizmin resmen ortaya çıkmasından sonra Osmanlı idaresi, kişilerin tek tek göçüne hâlâ izin vermekle birlikte, Yahudilerin kitleler halinde Filistin'e göç ederek yerleşmelerini yasakladı. Bu yasaklama, başvezir tarafından 1906 yılında imzalanan bir mektupla resmileştirildi.[20]

Bulgar Göçü

Hükümet, Osmanlı topraklarına göç ederek Rus idaresinden yakasını kurtarmaya çalışan bütün Slavlar ve Hıristiyanlar için koruyucu bir politika benimsedi. Büyük Petro'nun reformlarına karşı çıkarak Rusya'yı terk eden Eski İnançlılar ya da Lipovanlar, Dobruca'nın Jurilofça, Slava ve Tulça yörelerine ve Tuna'nın kuzey kolu üzerindeki (Kilia) Periprava kentine ve diğer yerlere yerleştiler.[21] Bununla birlikte, Dobruca'nın 1878 yılında Romanya'ya bırakılmasından sonra birkaç yüz Lipovan, Türkiye topraklarında yaşamakta olan dindaşlarına katılmak üzere köylerini terk etti. Gerçekten de, Osmanlı Hariciye Nazırlığı'ndan Bükreş'e gönderilen bir mektupta, oradaki temsilciden 200 Lipovan ve Nemoliak ailenin Türkiye'ye göç etmesine izin vermesi isteniyordu.[22] Türkiye'nin batısında Manyas Gölü çevresine yerleşenler eski yaşantılarını sürdürdüler, ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra çoğu, vatanına geri döndü ya da Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etti. Bunun başlıca nedeni erkeklerin, dindaşı olan ve aynı dili konuşan evlenme çağına gelmiş kız bulmakta güçlük çekmiş olmalarıydı.

Osmanlı devletine göç edip yerleşen diğer Slavlar arasında, 1848 ayaklanmalarına katılmış olan pek çok Polonyalı siyasal önder ve onların yandaşları da bulunuyordu.[23] Bunların bir bölümü İslamiyete geçmiş, isimlerini değiştirmiş ve Türkiye'nin siyasal, askeri ve kültürel hayatında önemli roller üstlenmişlerdi. Örneğin, Mahmut Celalettin Paşa (Constantine Borzecky), yazıları ve Avrupa'yla ilişkilerinde sultana yaptığı yardımlar ile modernleşme sürecinde çok önemli etkileri olmuş Polonyalı bir dönmeydi; torunu Nâzım Hikmet Ran, Türkiye'nin en büyük solcu şairi oldu. Kırım Savaşı sırasında Türkiye'de bir Polonya ordusu kurulmuş, Polonyalı subaylar ve askerler Rodop Dağları'ndan gelen ve Slavca konuşan Müslümanlarla birlikte 1877-1878 Savaşı sırasında Rus ve Bulgar birliklerine karşı omuz omuza savaşmışlardı.

Çoğu Koschutz'un önderlik yaptığı devrimcilerden oluşan Macarlardan da göç edenler olmuştu.

Slav göçünü destekleyici liberal politika, 19. yüzyılın ikinci yarısında, bilhassa demografik büyümeyi hızlandıracak yöntemlerin benimsenmesinin zorunlu bir hale gelmesinden sonra bir süre daha sürdürüldü. Daha 1856 yılının sonu ve 1857 yılının başında, Rusya'yla 1853-1856 yılları arasında yapılan savaştan geride kalan ve Rusya'ya dönmek istemeyen ikinci alaydaki Kazak askerlerinin iskânıyla ilgili konu gündeme gelmişti. Osmanlı tebaasından olmayı ve imparatorluk yasalarına uymayı kabul etmelerinden sonra bu askerlerin Selanik, Tırhala ve Yanya gibi Avrupa eyaletlerine ve Asya'da da Bursa'ya yerleşmelerine izin verildi. Bu Kazakların çoğu çiftçi ve çiftlik işçisiydi. Çoğu Başvezir Reşit Paşa'nın Tırhala eyaletindeki çiftliklerinde iş bulmakta gecikmedi. Tahrir-i Bahrit adındaki bir gemiyle Selanik'e geldiler ve oradan karayoluyla yollarına devam ettiler.[24] Bugünkü Yunanistan'ın kuzeyindeki bölgeye yerleşmiş olan bu Kazakların akıbetiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Mainos'un (Türkçe adı Eskikazaklar idi) köylerine yerleşmiş olan bu askerlerin bir bölümünün 1910 yılından sonra Rusya'ya geri döndüğü, ama en azından 27 ailenin orada kaldığı bilinmektedir.[25]

Bulgar göçü, 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına yönelen en büyük Slav göçmen dalgasıydı. Bu göçmenler, yüzyılın başında Rusya'dan ayrılan Tatar ve Çerkezlerin yerini almak üzere bu ülkeye göç etmiş

20 Yahudi göçüne ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. K. H. Karpat, "Ottoman Immigration Policies". İngiliz elçilik raporları koleksiyonu, Filistin'e göç meselesi de dahil olmak üzere "Yahudi Sorunu" üzerine iyi ancak eksik bir koleksiyon olup, şu kaynakta bulunabilir: A. M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem: 1838-1914*, 2 cilt, (Londra: E. Goldston Ltd., tarafından cemiyet adına yayımlanmıştır, 1939-41). Ayrıca bkz. Israel Margalith, *Le Baron de Rothschild et la colonisation juive en Palestine* (Paris, Libraire M. Riviere, 1957); A. C. Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri* (İstanbul, 1966) s. 50, 90-115; ve Neville J. Mandel, "Ottoman Practice as Regards Jewish Settlement in Palestine, 1881-1908," *Middle Eastern Studies* 11, no. 1 (1975), s. 33-46.

21 Bir kısmı hâlâ orada, Romen ya da Sovyet idaresi altında yaşamaktadır. 3.000'nin üstünde eski inançlının yaşamakta olduğu müneffih Jurilofça'ya yakın bir tarihte yaptığım ziyarette, cemaat önderlerinden birisi bana yerleşim yerinin tarihinin kuşaktan kuşağa sözel olarak aktarıldığını söyledi. Cemaatin 18. yüzyılda "Türkiye'nin Sultanı'ndan" yerleşme ve Razelm Gölü'nde balık avlama izni aldığını ve yerleşimcilerin balıkçılığı önemli bir sanayi haline getirdiğini söyledi. İlginçtir ki, önderler çevredeki çeşitli yerlerden hâlâ Türkçe isimleriyle –ancak Slav fonetiğiyle– söz ediyordu.

22 FM (Id) 587, 56477, 10 Kasım 1879.

23 Bkz. Adam Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831-1878)*, Varşova, 1935. Slav göçüne ilişkin üç Türkçe kaynak şunlardır: Mehmet Eroz, "Türkiye'de Islav Muhacirleri ve Kazaklar Hakkında Bazı Kaynaklar", F. Z. Fındıkoğlu, "Türkiye'de Slav Muhacirleri" ve "Türkiye'den Rusya ve Amerika'ya Göç Eden Islav Muhacirleri", *Sosyoloji Konferansları* (İstanbul, 1964) içinde, sırasıyla s. 121-36, s. 1-30 ve s. 56-92; ayrıca bkz. Fındıkoğlu, "Türkiye'de Islav Muhacirlerine Dair," *İktisat Dergisi* (Ocak-Mart 1966), s. 39-55.

24 FM (Id) 177, 6 Kasım 1856.

25 *Ibid.*, 1910-1913 yazışmaları.

olan eski Osmanlı tebaasından oluşan büyük bir asker topluluğundan oluşuyordu. Bir belgeye göre, yaklaşık 12.000 Bulgar Kırım'a, Tatarların boşalttığı topraklara yerleşmişti. (Tatarlar ters yöne, Güney Besarabya, Dobruca, Bulgaristan ve Küçük Asya'ya gidiyorlardı.)[26] *Bu Bulgarların binlercesi aslen Lom bölgesindeki* Bela, Reanoviç, Krivobara, Metkoviç, Tatarmahalle, Bayraktarmahalle, Skoma, Medoviç, Baroviç, Belapole, Visiloviç, Hutlom ve Bastoin köylerinden ya da Batı Bulgaristan'daki Vidin eyaletinden geliyorlardı. 1861/62 yılına gelindiğinde Rusya'daki yaşantıları onları tatmin etmeye başlamış ve Osmanlı devletine geri dönme isteklerini dile getirmişlerdi. Sultana yazılmış (Bulgarca) uzun bir mektupta "çoğunluğu eğitimsiz, okuma yazma bilmeyen bu kişilerin, atalarının dinine olan bağlılıklarını bilen kötü niyetli kişiler tarafından, Türkiye'de uzun süre kaldıkları takdirde atalarının inancını yitireceklerine inandırılarak kandırıldıkları" iddia ediliyordu; sonuç olarak, sultandan "yeniden kendi ocaklarımıza dönmemiz ve böylece kendimizi hiçbir yol göstereni olmayan bir koyun sürüsü gibi hissettiğimiz bu tuhaf ülkeden (Rusya) ayrılarak gelmemiz ... ve (böylelikle) yitirdiğimiz mutluluğu yeniden bulmamız için" izin isteniyordu.[27] Sultanı öven, Rusları ve göçe teşvik eden yöntemlerini eleştiren aynı tarzdaki bir dizi başka mektup, Bulgarların Osmanlı topraklarındaki asıl yurtlarına dönme yönündeki ortak isteklerini göstermektedir. (Bu mektuplardan bazılarının tıpkı basımı, bu bölümün sonundaki Ek C'ye dahil edilmiştir.)

Bulgarların kendi köylerine dönme arzusunun, Bulgaristan'daki milliyetçi bir ayaklanma planının bir parçası olduğu ve mektupları imzalayan temsilcilerin gerçekte Ruslarla işbirliği yapan ajanlar oldukları düşünülebilir. Rus yetkililerin Bulgarların kendi ülkelerine geri dönmelerine karşı çıkmamış ve aslında desteklemiş *olmaları, bu görüşü doğrulayıcı yöndedir.* Bununla birlikte, bu mektuplardan (Bulgarca kaleme alınmış ve tebaanın sultana sıkıntılarını dile getirirken geleneksel dilekçe usulüne uygun olarak doğrudan sultana hitaben yazılmışlardı) söz konusu Bulgarların ana vatanlarına dönmeyi samimi olarak istedikleri ve bunun ardında hiçbir siyasal neden olmadığı izlenimi edinilmektedir. Ayrıca, mektuplarda özellikle milliyetçi bir hava sezilmiyordu; aslında, 1870 yılından önceki göçlerle ilgili belgelerin hiçbirinde, sıradan Hıristiyanlar arasında güçlü milliyetçi duyguların var olduğuna dair bir işaret bulunmamaktadır. Yine de, dini farklılıklara ilişkin bazı göstergeleri ve yer yer de milliyetçi düşünceleri yayan "tehlikeli" kişilerle –muhtemelen entelektüeller ve Rus ajanlar– ilgili belli belirsiz imaları içermektedir.

Sultan, Bulgarların ülkelerine geri dönme taleplerini kabul etmekte hiç gecikmedi. Babıâli, göçmenler için beş gemi tahsis etmiş (*Alma, Plodd, Calliope, Alexandro* ve *Ajios Gherasimov*) ve bu gemiler kısa sürede Bulgarların bineceği Feodosia (Kaffa) ve Eupatoria limanlarına yanaşmıştı. Sonunda hepsi, Tuna'nın Karadeniz'le birleştiği noktadaki küçük liman kenti *Sulina'da karaya indiler. Diğer gemiler (hepsi 16 ta*neydi) geriye kalan 7.500 Bulgarı Kuzey Dobruca ve Bulgaristan'a nakletmek üzere tutulmuştu. Odessa'daki Osmanlı konsolosu kendi bölgesinden göç eden Bulgarların sayısıyla ilgili olarak aşağıdaki bilgiyi vermişti:[28]

Galatz'a gönderilen göçmenler	430
Konsolosun denetimi altında ülkelerine geri dönmek üzere gemiye binen	
Erkekler	2833
Kadınlar	2794
Erkek çocuklar (10 yaşından küçük)	979
Kız çocuklar (10 yaşından küçük)	972
Göç sırasında doğan çocuklar	122
Göç sırasında ölenler	1820
Köylerde bırakılanlar	500

Bu Bulgarların çoğu Vidin'deki köylerine geri döndü, ancak bir kısmı da Kuzey Dobruca'ya yerleşmiş olmalı.

Bu bölümü, *Morning Post*'ta *18 Ekim 1876* tarihinde yayımlanan ve Bulgar göçünün öyküsünü özlü olarak anlatan bir mektuptan yapılan bir alıntıyla tamamlamak uygun olur. Mektubu yazan C. A. DeCrespigny, Galatz'da birkaç yıl resmi görevli olarak bu*lunmuş bir beyefendiydi. Kendi bilgilerine dayanarak* geçmişi şöyle aktarmaktadır:

> Ruslar, Çerkezleri (yüzlercesini kaçtıkları Konstantinopolis sokaklarında dolaşırken gördüm) Çerkezistan'dan sürdükten sonra Bulgarları, Çerkezistan'a göç ettirerek, Çerkezlerin yerine yerleşmeye sevk etme hevesindeydiler. Çerkezistan'a yerleşecek olan göçmenlerle, geride bıraktıkları akrabaları arasında duygu ve düşünce birliği oluşturmayı hedefliyorlardı. Bu sayede Bulgarları, Ruslardan yana bir tavır alacak şekilde Ruslaştırmayı ümit *ediyorlardı. Baron Offenburg,* bu işle *görevlendirilmiş* olan bir Rus ajanıydı ve o dönemde Rusların Galatz'da-

26 FM (Id) 177.736; bu belgede yalnızca 6.000 Bulgarın sonunda Kırım'da kaldığı belirtilir; geri kalanı "sıla hasreti ve sefaletten" *ölmüştür.*

27 FM (Id) 177, 11 Ekim 1861; mektup, göçmen temsilcileri Diadoghieutsza, Dimitri Ilieff, Ignat Bralieff, Hristo Ilieff, Mlodin Tzvetkoff ve Dimitri Christoff tarafından imzalanmıştır. Göçmenlerin Bulgaristan'daki yurtları olarak sözü edilen diğer köyler Golovitza, Polovitza, Verba, Vertok, Turtzina, Makriee, Vuetrek ve Osrrokapcı idi.

28 Bkz. FM (Id) 177, 834 ve 856 no'lu ve 16, 21, 30 Haziran ve 12 Temmuz 1862 tarihli yazışmalar.

ki konsolosuydu. Çok seçkin ve parlak bir devlet adamı olduğu için kimse kendisine karşı tek bir söz bile söyleyemiyordu. Daha sonra Bükreş'e başkonsolos olarak atanmıştı. Şu anda da Rusya'nın İran'daki temsilcisidir. Bulgarları göçe teşvik etmek için her aile reisine Çerkezistan'a ulaştıklarında belli miktarda ruble (yaklaşık 51 ruble) ve belli bir büyüklükte toprak parçası ve sanırım bir inek bağışlanacağı söylenmişti. Binlerce Bulgar şileplerle ya da mavnalarla Tuna'dan aşağıya, benim görev yaptığım Galatz'a indi; geldiklerinde pösteki giysiler içinde, koyun gibi üst üste yığılmış, kirli ve tıraşsız bir haldeydiler ve haftalarca üstlerindeki giysilerle yatıtlar kalktılar ve çalıştılar. Beraberlerinde çiçek hastalığı da getirmişlerdi. Bana da bulaştı. Karantinaya alınmalarına ve nehrin kent tarafına çıkmalarına izin verilmemesine karşın hastalık kente yayıldı. Bir iki ay boyunca günde birkaç cenaze kaldırıldı. Galatz'da Konstantinopolisli Bay Morton ve Bay Bell'e ait iki vapura –vapurlardan birinin adı Blarney idi, diğerininkini hatırlamıyorum– bindirildiler ve her iki vapur Karadeniz'de birkaç kez gitti geldi. Bu vapurlar için sağlık raporlarını ve diğer belgeleri ben verdiğim için kişisel bilgime dayanarak aktarıyorum. Bu göçmenler Theodosia'ya ulaştıklarında iç kesimlere gönderildiler ve kendilerine ne para, ne toprak ne de bir inek verildi. Çerkez serflerin yerini almaları bekleniyordu. Yoksunluk içindeki Bulgarlar, İngiliz Konsolosluğu'ndan ve Türk hükümetinden yardım talebinde bulundular. Türk hükümeti, Majestelerinin Babıâli'deki büyükelçisi olan Lord Dalling (daha sonraki Sir Henry Bulwer) aracılığıyla onları taşıyacak olan gemileri gönderdi; daha sonra Varna'ya götürüldüler ve binlercesi burada hastalık ve yoksulluktan öldü. Bu, Rusların Hıristiyan Bulgarlara gösterdiği ilgi ve özenin iyi bir kanıtıdır. Yine de bu dar görüşlü zavallı kişiler hâlâ Rusya'nın onların velinimeti olmayı istediğine inandırılmaktadırlar.

Müslüman Göçleri: Kırımlıların ve Çerkezlerin Osmanlı İmparatorluğu'na Göçü

Kırımlıların ya da Tatarların kendi vatanlarından göç etmeleri belki de Osmanlı devletine yönelik ilk Müslüman göçüydü. Sadece 1783/84 yılında yaklaşık 80.000 Tatarın Besarabya ve Dobruca'ya ve ardından Anadolu'ya yerleştiği tahmin edilmektedir. (Kırım'dan göç edenlerle ilgili olarak yayımlanmış rakamlara, Perkop –Orkapi– kıstağının doğusundaki bölgeden gelen göçmenler genelde dahil edilmemiştir.) Bu göç, 1812 yılındaki Türk-Rus Savaşı'ndan sonra yoğunlaşmış ve 1853 yılında büyük savaşın yeniden başlamasına dek sürmüştü. Ayrıca, daha kuzeydeki ve Kazan, Orenburg, Ufa ve Kuzey Kuban gibi doğu Rusya'daki bölgelerde bulunan büyük Müslüman toplulukları, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı devletine göç ederek yerleşmişlerdi. (Bu şimdiye kadar ele alınmamış bir konudur.)[29]

Kırım'dan yapılan ilk göçlerde, kişisel kararlar harekete geçmekte etkili olmuştu; göçlerin bir kısmı ise 1803 yılında olduğu gibi Rus-Osmanlı anlaşmasının getirdiği bir sonuçtu. Her ne kadar valilerin Müslüman karşıtı, düşmanca bir tutumu olmasına karşın, Rusların bu ilk dönemde Tatarları atalarının topraklarından sürmeyi tasarladıklarına ilişkin pek fazla kanıt yoktur. Zorunlu tahliye ancak 1856 yılında sonra, Rusların azınlıklarına karşı resmi tutumu ayrımcı bir yola saptığında devlet politikası haline gelmişti. (Kırım Müslümanlarına sürekli olarak zulüm uygulanması, 1944 yılında Tatar halkının ayaklanmasıyla sona erdi; yaklaşık 300.000 kişi Sibirya'ya sürüldü ve yarıdan fazlası burada öldü.)[30] Ruslar, Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında Tatarların vefasızlığından kuşkulanmaya, Tatarlar ise Ruslaştırma politikasından ve başka bölgelere yerleşmek zorunda bırakılmaktan endişe duymaya başlamışlardı.[31] 1860 yılına gelindiğinde, 100.000 kadar daha "vergilendirilebilir kişi" ve 46.000 ila 50.000 kadar Nogay Tatarı, ağır vergiler ve pasaport bedeli ödemek zorunda kalmış olmalarına karşın göç etmişlerdi. Bunlar ağırlıklı olarak Dobruca'ya yerleştiler. 1861-1864 yılları arasında Kırım göçü iyice yoğunluk kazandı; bir kaynağa göre 101.605'i kadın ve 126.002'si erkek olmak üzere toplam göçmen sayısı 227.607 idi.[32] Göç yüzyıl sonuna dek sürdü ama Kırımlı milliyetçi eğitimci ve *Tercüman* gazetesinin yayımcısı İsmail Gaspirali'nin yurttaşlarını kendi topraklarında kalmaya ve kendilerini kültürel ve ekonomik açıdan geliştirmeye teşvik etmesinden sonra daha sınırlı bir sayıda gerçekleşti. 1783-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden Tatarların toplam sayısı muhtemelen 1.800.000 civarındaydı.

Çok sayıda Tatar, 1877 ve 1878 yıllarında Dobruca ve Bulgaristan'dan ayrılarak Anadolu'ya yerleşti. Bir bölümü doğrudan Anadolu'nun kırsal kesimlerine yerleşti; diğerleri ise İstanbul ve İzmir gibi büyük

---

29 Bkz. *Türk Ansiklopedisi*, "göç". Ayrıca bkz. James Barker, *Turkey in Europe*, 2. baskı, Londra, 1877 ve Ahmet Özenbaşlı, *Çarlık Hükümetinde Kırım Faciası, Yahud Tatar Hicretleri*, Simferopol, 1925. Yeni malzemeye dayanarak düzeltilen rakamların daha yüksek çıktığı Kırım göçüyle ilgili olarak bkz. K. H. Karpat, *International Journal of Turkish Studies* 3, no. I (1983).

30 Bkz. Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford: Hoover Institution Press, 1978 ve "The Crimean Tatars, the USSR, and Turkey," *Soviet Asian Ethnic Frontier*, W. O. McCagg, Jr., ve Brian D. Silver (ed.), New York: Pergamon Press, 1979, s. 1-23.

31 5 Bkz. A. F. Soysal, Z. *Dziejów Krymu*, Varşova, 1938 ve ayrıca V. K. Kendaraki, *Universal'noe opisanie Kryma*, 3. cilt, Moskova, 1875, 8. bölüm.

32 Bkz. Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul, 1948, s. 84; Marc Pinson tarafından verilen rakam biraz düşüktür: "Russian Policy and Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862," *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 1 (1972), s. 47. Ayrıca bkz. n. 29.

kentlere ya da İzmit, Bandırma, İnegöl ve Eskişehir gibi küçük kasabalara yerleştiler. Eskişehir ve Ankara arasındaki bölgede hâlâ Tatarların yaşamakta olduğu çok sayıda köy bulunmaktadır; 1970 yılında yaklaşık 200.000 olan nüfusuyla Orta Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi olan Eskişehir'de ise Tatarlar nüfusun büyük bir yüzdesini oluşturmaktadırlar. Günümüz Türkiye'sinde Kırım kökenlilerin toplam nüfusuna ilişkin istatistikler, Tatarların çoğunluğunun tümüyle asimile olmuş olması nedeniyle mevcut değildir. Tatarların Anadolu Türkleriyle kültürel, dini ve dilsel açıdan sıkı bağları vardı. (Aslında "Tatar" sözcüğünü esas olarak Ruslar kullanmaktadır. Kırımlılar kendilerinden "Kırım Türkleri" olarak söz ederler.) Üstelik kültürleri Selçuklu ve Osmanlı etkisi altında oluşan Anadolu kökenli çok sayıda Müslüman, imparatorluğun hâlâ bir parçası olduğu sırada Kırım'a, özellikle de kıyı kesimine yerleşmişti. Çeşitli tahminlere göre günümüzde Tatar soyundan gelen Türklerin nüfusu 1 ila 3 milyon arasındadır. Bununla birlikte, çoğu köylerde yaşamakta olan ancak 200.000 kadar kişi, Anadolu Türkçe'sine çok yakın olan Kırım lehçesini konuşmayı sürdürmektedir.

Çerkezlerin 1862/63 yılı başlarında Kafkaslar'dan Osmanlı topraklarına kitleler halinde zorunlu göçü, Osmanlı devletinin toplumsal, etnik ve dini bileşimini köktenci bir şekilde etkilemiş olan önemli bir nüfus hareketiydi. Bu olay, hem büyüklüğü hem de Rusların bunu gerçekleştirmek üzere baskıcı yollara başvurmuş olmaları yüzünden dünya çapında bir ilgi uyandırmıştı; bu göçle ilgili olarak zengin bir literatür vardır.[33] Çoğu kaynakta Çerkez ve Türk aşiretleri arasında bir ayrım yapılmıyor olsa da Kafkas bölgesinde Türkçe konuşan çok sayıda topluluğun yaşadığı dikkate alınmalıdır.

Çerkezler, Karadeniz kıyıları boyunca uzanan bölgede ve Hazar Denizi'nin batı kıyılarındaki Apsheron Yarımadası'nda yaşayan en önemli ve en eski Türk olmayan topluluklardan biriydi. Aşiretler halinde örgütlenmişlerdi ve toplumsal yapıları prensler, soylular, hür köylüler ve serfler gibi kesin olarak ayrışmış sınıflardan, seçilmiş önderlerin idaresi altındaki gerçek anlamda demokratik örgütlenmelere dek çeşitlilik gösteriyordu. Çerkezler 19. yüzyıla dek ulusal bir ortak siyasal kimlik geliştirmemişlerdi. Kabartaylar ve Abazalar gibi bazı Çerkez toplulukları, 16. yüzyıldan itibaren İslamiyeti kabul etmeye başladılar. Bu gelişmede, Anapa'daki Osmanlı idarecilerinin zımni desteğini arkalarına almış olan kuzeyli Nogay mollalarının öğretisinin büyük etkisi olmuştu. Müslüman Çerkezler sonunda sultanı, halife yani Müslüman cemaatinden sorumlu ve en yüksek mertebedeki dünyevi lider olarak kabul ettiler. Şeyh Şamil'in Rus işgaline karşı uzun süre yürüttüğü (1830-1859) köktenci-müridist isyan, ki eşitlikçi bir toplumsal felsefeye dayanıyordu, Çerkezler ve Kuzeydoğu Kafkaslar'daki diğer Müslümanlar için ortak bir kimliğin oluşmasında önemli bir rol oynamıştı.

Ruslar, 1796 yılında Bakü ve Kuba hanlıklarını işgal ettiler; Erivan, Nahcıvan ve Taliş'i de, İran'la 1828 yılında imzaladıkları Türkmençay Antlaşması sayesinde elde ettiler ve Babıâli ile 1829 yılında imzaladıkları Edirne Antlaşması ile de Anapa'yı ve Poti'yi kazandılar. Bununla birlikte, Müslümanların dağlardaki kalesi Ruslara karşı başarıyla direndi ve Çerkezistan, 1859 yılında Şeyh Şamil'in ele geçirilmesine rağmen direnişin bel kemiği kırılıncaya dek zaptedilemedi. Ruslar bunun üzerine Anapa kıyısı boyunca Novorossiysk'e ve aşağıda Sukumkale'ye kadar ilerlediler. 1862 yılında Çerkezistan işgal edilmişti; Ruslara karşı mücadele 1860'lı yılların sonuna dek yer yer devam etmiş olmakla birlikte dağlardaki büyük direniş 1865 yılında bastırılmıştı.

Ruslar Çerkezistan'ı Kafkasya'nın güvenliği ve savunması, Karadeniz'de dolaşım ve ticaret özgürlüğü, Karadeniz ve Hazar denizleriyle İran arasında güvenli bir demiryolu bağlantısına ihtiyaç duyması gibi önemli askeri ve stratejik nedenlerle işgal etmişti. Bunun yanı sıra, kendisini bir kurtarıcı olarak gören Rusya'nın bu imgesinden kaynaklanan köklü ideolojik ve kültürel düşünceler de işgali ve Çerkezlerin topraklarından sürülmesini hızlandırmıştı. Rusya, yüksek bir Ortodoks Hıristiyan kültürüne sahip olduğunu iddia ediyor ve İslamiyeti, alt etmiş olduğu ve demir yumruk altında yönettiği bir halkın daha alt düzeydeki kültürel düzeni olarak görüyordu. Çerkezler ve aşiret örgütlenmeleri "ilkel" olarak değerlendiriliyordu. Rusya Çerkezleri Kuban'ın kuzeyindeki bataklık düzlüklere yerleştirerek (topraklarını da Kazaklara vererek) vergi ve askerlik hizmetiyle yükümlü kılarak ve

33 Çerkezistan'la ilgili kapsamlı bilgi *İslam Ansiklopedisi* 'nin "Kafkas", "Mürid", "Çerkes", "Abaza" ve "Dağıstan" başlıkları ve *Encyclopedia of Islam* da aynı konu başlıkları altında; ayrıca bkz. John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, Londra, Longmansi Green and Co., 1908. Özellikle nüfus konusunda bkz. A. P. Berzhe, "Vyselenie Gortsev s. Kaukaza," *Ruskaia Starina* (Ocak-Şubat 1882); 1860-1878 yılları arasındaki dönem için bkz. HCAP; V. Minorsky, "Transcaucasia," *Journal Asiatique* 217 (1930); E. G. Ravenstein, "The Populations of Russia and Turkey," *Journal of the Royal Statistical Society* 40 (1887). Münih'te yayımlanan *Caucasian Review*'da Çerkezler konusunda bir dizi mükemmel makale ve başvuru kaynakçaları yer almıştır. Marc Pinson'ın "Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866", (doktora tezi, Harvard University, 1970) kısıtlı bir dönemi ele alıyor olmakla birlikte İngilizce'deki en kapsamlı ve en iyi belgelenmiş çalışmadır. Çerkezlerin 1850'den 1914'e dek Kafkaslar ve Balkanlar'dan Anadolu'ya göçü üzerine yapmış olduğum kapsamlı araştırma, hazırlanmakta olan başka bir çalışmada yer alacaktır.

onların Hıristiyanlığa geçmelerini sağlayarak "medeniileştirmeye" çalıştı. Çerkezler bu programı kabul etmeyerek Rus işgalcilerine karşı mücadeleyi sürdürdüklerinde ise göç etmeye zorlandılar.

1850'li yılların başında bazı Çerkezler, kendi girişimleriyle ve gönüllü olarak göç ettiler ya da barışçıl yollardan göçe ikna edildiler. Kırım Savaşı sırasında göç, kitlesel bir harekete dönüştü ve 1862-1865 yılları arasında doruk noktasına çıktı; 1877-1878 ve 1890-1908 yılları arasında yoğunluk kazanan bu göç 1920'li yıllarda duruldu.

Müslümanların 1856 yılında Kırım ve Kafkaslar'dan göçü konusunda Ruslar ve Babıâli arasında resmi bir anlaşma yoktu; o dönemdeki tek anlaşma, görünüşe bakılırsa, bazı aşiretlerin göçü konusundaki özel "bir anlayış"tı.[34] Bununla birlikte, resmi bir göç anlaşmasının imzalanması çok geç bir tarihe kalmamış olsa gerek. Daha 1859 yılında Rus idaresi, bir grup Çerkezin kabul edilmesiyle ilgili olarak Türk yetkilileriyle bağlantıya geçti; Loris Melikov, 1860 yılında çar idaresi adına bu konuyu görüşüyordu. Rusların tahminlerine göre Türkiye'ye göç edenlerin toplam sayısı 40.000 ila 50.000'den daha fazla olamazdı. Osmanlı idaresi meseleyi tartıştı ve Rus birliklerinin baskısından kaçarak kendi topraklarına yerleşmek isteyen Çerkezlere konukseverlik göstermekten kaçınmamaya karar verdi. Sultan, halife olarak asıl görevinin, yabancı bir güç tarafından işgal edildikten sonra bile kendisine bağlılığını sürdürmüş olan bütün tebaasını korumak ve onlara konukseverliğini göstermek olduğu kanısındaydı.[35] Üstelik hükümet, göçmenlerin insan gücü açığını gidermeye yarayacağını düşünüyor ve onlardan yol yapımında, pamuk ekiminde ve özellikle de orduda yararlanabileceğini umuyordu.

Osmanlı idaresi, göçün yol açabileceği idari sorunları düşünerek 1860 yılında (7 Cemaziyülahir 1276), Trabzon Valisi Hafız Paşa yönetiminde göçle ilgili bütün meselelerin ele alınacağı İdare-i Umumiyye-i Muhacirun Komisyonu'nu kurdu.[36] Osmanlı idaresi, Rusya ile anlaşmasının bağlayıcı olduğunu düşünüyordu; Rusların sözünü ettiği gibi yalnızca 40.000 ila 50.000 Çerkezin gelmesi bekleniyordu ve onları ülkeye düzenli ve kademeli olarak getirmeyi umuyordu. Bununla birlikte, 1862 yılında Kazak birlikleri Kuban'ın içlerine doğru ilerlemekteydiler ve 1863 yılında dağlı Çerkezlerin kalelerine yönelerek silah donanımı zayıf olan Çerkezleri denizden ya da kimi kez karadan güneye kaçmak zorunda bıraktılar. Göç, bir kitle hareketine dönüştü. Rus kaynakları 1858, 1859, 1862 yıllarında ve 1863 yazında göç eden Çerkezlerin sayısının 80.000'e ulaştığını göstermektedir. Yalnızca 1864 ilkbaharında ise bu rakam neredeyse 400.000'e fırlamıştır.[37] Bir kaynağa göre, 1864 kışı ve ilkbaharında çeşitli Rus limanlarından yola çıkanların sayısı aşağıdaki gibidir:[38]

Taman	27.337
Anapa	16.452
Novorosine	61.995
Toupasse	63.449
Sotcha	46.754
Adler, Hoso	20.731
Türk gemilerinde	20.350
Toplam	257.068

Marc Pinson sırf bu dönemde, doğu Çerkezistan'dan göç eden insanların toplam sayısının 552.000'e ulaştığını belirtmektedir.[39]

Resmi istatistiklerdeki mevcut rakamlar, genellikle sadece limanlardan gemilere binen kişilerin sayısını verir. Karadan at üstünde veya tekerlekli arabayla güneye ya da batıya göç edenler ve özel şahıslara ait çok sayıdaki tekneye yasadışı olarak binenler bu rakamlara dahil değildir. Bu dönemde sırf Tuna eyaletinin, 40.000'den biraz fazla aileyi (çeyrek milyon Çerkez) aldığı bildirilmişti. Çerkezlerin topraklarını çoktan Kazaklara dağıtmaya başlamış olan Rusların, "medenileştirme" faaliyetlerine karşı koyan ve Rus ordusuna kaydolmayı kabul etmeyen bütün aşiretleri yerlerinden yurtlarından etmeye kararlı oldukları açıktı. Örneğin, Sukumkale'deki İngiliz konsolosu, Ubik ve Figet aşiretlerinin Trabzon'a giden gemilere binmekte acele ettiklerini söylüyor, çünkü "topraklarının yakılıp yıkılmasından sonra Kuban steplerine gönderilmek ve belli aralıklarla yedek asker sağlamak istemeyen bu dağlılar için Türkiye'ye göç tek seçenekti" diye kaydediyordu.[40]

Gerek Müslümanların gerekse Hıristiyanların, dindaşlarının çoğunlukta göründüğü bölgelere göç etmesiyle birlikte bu göçün, küçük çaplı bir Rus-Osmanlı nüfus mübadelesi niteliği kazanmaya başladığının işaretleri vardır. Aslında bu türde bir nüfus mübadelesi, ulusal anlaşmazlıkları çözmeye yarayan bir yöntem haline gelmişti. Gerçekten de, Kerç'teki Osmanlı konso-

34 1880 yılında, göçün boyutlarının bir tartışma konusu haline gelmesinden sonra Osmanlı dışişleri bakanlığından St. Petersburg'daki elçiliğe gönderilen telgrafa bakınız. FM (Id) 687, 60852/216, 21 Aralık 1880.

35 Bkz. FM (Id) 177,6513/139, 8 ve 21 Aralık 1862.

36 Komisyonun kurulmasına yönelik talimat için bkz. Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s. 55-56 ve s. 96-113.

37 FM (Id) 175, 23 Eylül ve 3 Ekim 1864; rapor Rus basınından tercüme edilmiştir.

38 *Ibid.*

39 "Demographic Warfare," s. 122.

40 HCAP 63/32 (1864), "Çerkez Göçmenlerin Türkiye'de İskânı Konusundaki Bildiriler" Avam Kamarası'na 6 Haziran 1864 tarihinde sunuldu; bildiri, Kafkas bölgesindeki İngiliz elçilerinin 15 raporunu içermektedir. Alıntılanan rapor, 13 Nisan 1864 tarihlidir.

Tablo 4.1. 1880 Yılında Samsun'daki Rus Topraklarından Gelen Mülteciler

	Samsun'da karaya çıkanlar	Samsun'a ya da Canik sancağına yerleşenler	Ankara'ya ya da Sivas'a gönderilenler	Samsun'da ölenler
Çerkezler-Abazalar (Kafkaslar'dan gelen)	12.116	4.668	7.028	420
Rumeli'den gelen Çerkezler	6.252	964	4.838	450
Tatarlar (Kafkaslar)	14.824	881	13.472	471
Gürcüler (Kafkaslar)	1.594	25	1.535	34
Batum'lu Türkler	91		91	
Toplam	34.877	6.538	26.964	1.375

Kaynak: FM (S) 122, C. W. Wilson'ın raporu, 23 Ocak 1880.

losunun bir raporuna göre Kafkas valisi ve Kuban Kazaklarının atamanı olan Kont Sumarkoff, Trabzon'daki bütün Hıristiyanların Kafkaslar'a göç edip yerleşmelerine onay vermişti ve Trabzon'daki Rus konsolosu 600 Hıristiyan ailenin Kafkaslar'a göç edip yerleşmeye hazır olduğunu bildiriyordu.[41] Zaten Anadolu'dan pek çok Rum Hıristiyan ailesi yerleşme niyetiyle Kırım'a gitmişti. Seyahatleri sırasında, yerel din adamları tarafından basılan ve Rus konsolosu tarafından seyahat evrakı olarak yasallaştırılan belgelerden yararlanıyorlardı. Bununla birlikte, daha önce sözü edilen Bulgarlar gibi, çok sayıdaki göçmen Rum ailesi de fikir değiştirip Türkiye've geri dönmeye karar vermişti; gerçekten de bir kısmı yasa dışı yollardan Sinop'a döndü. 1869 yılında Rumlar sultana hitaben Türkiye'ye geri dönmek konusunda izin ve yardım isteklerini dile getiren bir mektup yazdılar. Sonunda Kırım'daki Osmanlı konsoloslukları, Rum ailelerinin Kırım'dan Samsun'a geri nakledilmeleri için 12.000 ruble tahsis etti.[42]

Rusya'nın dini gerekçelerle Osmanlı devletine karşı yürüttüğü Slavcı politikanın doruk noktası olarak değerlendirilen 1877-1878 Savaşı, Çerkez göçüne yeni bir ivme kazandırmıştı. Osmanlı idaresi, Trabzon'da karaya çıkmış olan 18.000 Çerkez gencini orduya aldı. Savaş başladıktan sonra ayrı kentten 3.000 Çerkez daha kendi isteğiyle Rusya'ya karşı savaşmak üzere Osmanlı ordusuna katıldı. Çerkezlerden oluşan altı atlı taburunu yöneten Çerkez general Kundukov, Osmanlı'nın doğu cephesinde savaşırken, Çerkezistan ve Abazya'da kalan diğer Çerkez ve Abaza aşiretleri de isyana hazırlandı. Adler ve Gudati'de iki Çerkez asker grubu karaya çıktı ve burada kendilerine yerel halktan isyancılar da katıldı. Ruslar Osmanlı güçlerini yendikten sonra kısmen Çerkezlerin savaş sırasındaki tutumlarına bir tepki olarak yine hınçlarını ana vatanlarından ayrılmamış olan Çerkez ve Abazalardan çıkardılar. Bunun üzerine yeni bir göç dalgası başladı. Kafkaslar'dan gelen Çerkezler bir kez daha Trabzon, Samsun, Sinop ya da Dobruca'da karaya çıktılar ve Anadolu ve Suriye'ye gitmek üzere Bulgaristan'dan (Köstence, Varna, Burgas) gemilere bindiler. (Ayrıca daha önceden Balkanlar'a yerleşmiş olan ve burada büyük bir huzursuzluk çıkararak yerli Müslüman ve Hıristiyan halkın yakınmasına neden olan Çerkezler de Anadolu ve Suriye'ye yöneldiler.)

Bu sırada Ruslar, Osmanlı devletiyle yaptıkları göç anlaşmasının, genelde Kafkaslar'daki bütün Müslüman nüfusu kapsayan bir anlaşma sayılması için direnmeye başladılar. 1860 yılından sonra başka bir anlaşmanın daha imzalanıp imzalanmadığı açık değildir; ancak her halükârda Osmanlılar, anlaşmalarının sınırlı sayıda Çerkez aşiretini ve anlaşıldığı kadarıyla, Dağıstan'ın ve Kafkasların diğer bölgelerindeki Türkçe konuşan bazı toplulukları kapsadığını iddia ettiler.[43] (Ruslar 1861 yılında göçmen akınına set çektiğinde sultanın, göç üzerindeki sınırlamaların kaldırılmasını istemiş olması ilginçtir.)

Çerkez göçüne katılmış olanların sayısıyla ilgili tahminler, 700.000 ile 1 milyon arasında değişmektedir. Osmanlı devletinin demografik durumunu yakından bilen Ubicini, 1864 yılında, yani ilk kitle göçünün tamamlanmasından önce Osmanlı topraklarındaki Çerkezlerin toplam sayısının 700.000 olduğunu tahmin etmekteydi ve bu sayı, 1866 yılında, ölüm oranının yüksek olmasına karşın 1 milyona ulaşmıştı. Bianconi, 1876 yılının sonunda yalnızca Balkanlar'a 600.000 Çerkezin yerleşmiş olduğunu iddia etmektedir. Diğer kaynaklara göre göç eden Çerkezlerin toplam sayısı 1.200.000'e çıkmaktadır.[44] Rus kaynakları-

41 FM (Id) 587, 233/78, 12 ve 24 Nisan 1867. Göçmenlerin nakli kârlı bir iş haline gelmişti; daha 1866 Nisan'ında Ruslar, Kerç'teki gemi sahiplerine yönelik bir ilan yayımlayarak, 200.000 Çerkezin sonraki dört yıl içinde Samsun'a taşınması gerekeceğini bildirmişlerdi.

42 FM (Id) 177, 76/6, 13 ve 25 Temmuz 1869 ve 113/3719, 29 Mayıs 1869.

43 FM (Id) 587, 60852/216, 21 Aralık 1880.

44 Nikola V. Mikhov'un yeniden verdiği rakamlara bkz. *Naselenieto na Turtsii I Bulgarii prez* XVIII-XIX v., 2. cilt, Sofya, 1915, s. 47 ve 4. cilt, Sofya, 1924, s. 265; ayrıca bkz. A. Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat présent de l'Empire ottoman*, Paris, 1876

na dayanarak bir çalışma yapmış olan Berzhe, 1858-1866 yılları arasında 493.194 kişinin Rusya'nın Karadeniz limanlarından yola çıktığını söyler; ancak 1866 yılından sonra Rusya'yı terk eden Çerkezlerin sayısını belirtmez ya da kara yolundan gidenlere ilişkin olarak bir tahminde bulunmaz.[45]

1878 yılından sonraki göç dalgasının büyüklüğü, Samsun'da 1880 yılındaki mültecilerin sayısını veren bir rapordan alınmış olan Tablo 4.1'deki rakamlardan hesaplanabilir.[46]

Bu tahminlerin doğruluğunda belirleyici olan bazı noktalardan söz edilmesi gerekiyor. Öncelikle, 1860 yılında Rusya'dan kitle göçü başlamadan önce Osmanlı devletinde zaten birkaç Çerkez yerleşim bölgesi vardı. İkinci olarak, rakamlara Çerkez olmayan bazı kişiler de dahil edilmişti. Üçüncü olarak, daha önce de dile getirildiği gibi, istatistiklere karayoluyla gelmiş ya da ülkeye girerken kayıtlara geçmemiş olan çoğu göçmen genelde dahil edilmemiştir. Örneğin 1865 yılında 2.000 Çeçen atları ve sığırlarıyla birlikte karayoluyla Kars'a gelmiş ve anlaşılan o ki kayıtlara geçmemişti. Güneyde Muş ve Diyarbakır vilayetlerine gönderilecek olan 60.000 Çeçenin daha aynı yoldan gelmesi bekleniyordu.[47] Dördüncü olarak, rakamlarda yolculuk sırasında gemide ya da kendi imkânlarıyla gelirlerken yolda ölenler göz önünde bulundurulmamıştır. Göç seyahatleri örgütlenmemişti. Pek çok varlıklı Çerkez ailesi gemi tutarak yola çıkmış ve İstanbul'a ya da Karadeniz'deki liman kentlerine demir attıklarında hiçbir resmi görevliye kaydolmamıştı. Gemileri olan bazı kimseler göçmenleri, Karadeniz üzerinden kişi başına 4 dolar gibi bir ücret karşılığında getirmişler ve çoğu zaman gözden uzak limanlarda demir atmışlardı; ancak, gemideki çoğu insan deniz yolculuğu sırasında hayatını yitirmişti. (Çerkezlerin nakledilmesi işi sonunda usulüne uygun olarak, kayıtlı Osmanlı, Fransız, İngiliz ve Rus gemilerine bırakılmıştı.) Beşinci olarak, Kafkaslar'dan gelen göçmenlerin çoğu, muhtemelen toplam sayılarının % 20'si, kötü beslenme ve hastalık nedeniyle ölmüştü. 1864-1865 yılları arasında Samsun'daki ölüm oranının günde 120 ila 150 kişi olduğu kaydedilmişti. Önemli bir giriş noktası olan Trabzon'da, 1865 yılının sonunda toplam ölü sayısı 53.000'di.[48]

Kayda değer bütün etkenler göz önüne alındığında, 1859-1879 yılları arasında çoğu Çerkez olmak üzere yaklaşık 2 milyon Kafkas'ın Rusya'yı terk ettiği tahmininde bulunmak akla yatkın görünmektedir. Ancak, bunlardan sadece 1.500.000'i hayatta kalmış ve Osmanlı topraklarına yerleşebilmişti. 1881 yılından 1914 yılına kadar olan sürede ise yaklaşık yarım milyon Çerkez daha, çok sayıda Müslümanla birlikte Rusya'da Kazan'dan ve Urallar'dan göç etmişti.

Kafkas göçmenlerinin nereye yerleştirileceği önemli bir sorundu ve bu konu Osmanlı hükümetinde ciddi tartışmalara yol açmıştı. Tarihi belirtilmemiş bir raporda hükümete, Çerkezlerin Türkiye'nin güneyine, Fırat boyundaki Birecik ve Rakka bölgelerine yerleştirilmesi ve orada modern bir tarım düzenin kurulmasında onlardan yararlanılması öneriliyordu. Böylece Akdeniz'deki İskenderun "Türkiye'nin denize açıldığı doğal bir nokta olarak Odessa'yı, silip geçmese de geri plana atacaktı."[49] Raporda göçmenler için özel yerleşim birimleri kurulduğu takdirde Aneza ve Şhamalar gibi güneyden gelen yıkıcı aşiretlere karşı bir set çekebilecekleri ve göçebe aşiretleri yerleşik hayata geçmeye zorlayarak bütün Bağdat vilayetinin güvenliğini sağlayacakları ileri sürülüyordu.

Bununla birlikte, Osmanlı idaresinin Çerkezleri uygun gördüğü yerlere yerleştirmesi önlendi. Rus idaresi, Çerkezlerin "bizim sınırlarımızdan hayli uzağa ve her koşulda Erzincan, Tokat, Amasya ve Samsun hattından daha geriye" yerleştirilmesi gerektiğini açıkça dile getirdi.[50] Ruslar, Çerkezlerin Suriye'ye ve 3.000 ila 4.000 ailenin önceden yerleşmiş olduğu Küçük Asya'nın iç kesimlerine yerleştirilmelerinde ısrar ettiler. Bu arada İngilizler de Yunan idaresinin sözcülüğünü yaparak, 8.000 Çerkez ailesinin Tesalya'ya yerleştirilmesi tasarısına karşı çıktılar. İngilizler, toprağı Yunan halkına ayırmak ve "kargaşadan ve moral çöküntüsünden" uzak durmak istiyorlardı.[51]

Kafkas göçmenlerinin yaklaşık yarısı, yani 1863-1865 yılları arasında gelmiş olan Çerkezler ve Abazalar, önce Kuzey ve Orta Dobruca'da Tulça, Babadağ ve Boğazköy (Çernavoda) çevresine ve Köstence'ye, sonra da güneyde Varna çevresine ve Tuna boyunda Rusçuk, Nicopolis, Vidin, Silistre, Şumu'ya (Kolarovgrad) ve Niş ve Sofya çevresindeki bölge (sırf bu bölgeye 12.000 kadar aile yerleşmişti) gibi daha da batıya yerleşmişlerdi. Diğerleri Makedonya ve Trakya'da

45 "Vyselenie Gortsev S. Kaukaza".

46 FM (S) 122, C. W. Wilson'un raporu, 23 Ocak 1880.

47 *New York Times*, 24 Eylül 1865.

48 HCAP 63/32 (1864), "Çerkezlerin İskânıyla İlgili Bildiriler". Avrupa'da dönemin gazetelerinde konuyla ilgili epeyce bilgi bulunmaktadır. Bu durum Avrupalıları çileden çıkarmıştı. İngiltere'de bir yardım kurulu oluşturma yolunda bir çaba gösterilmişti; ancak, tasarlanan "destek" (aslında borç) gerçekleşmedi, çünkü Osmanlı idaresi, geri ödemeye ya da borç faizi ödemeye dair bir teminat vermemişti; bkz. *Ibid.*, 23 Mayıs 1864 tarihli rapor. Sonunda başta İstanbul'da yaşayan Fransızların ve birkaç İngilizin girişimiyle Osmanlı İmparatorluğu Eyaletlerindeki Mültecilere Yardım Uluslararası Komitesi oluşturuldu. Komite zaman zaman belirli yerlerdeki mültecilerin sayısını vermekteydi; 1879'da yalnızca İstanbul'da 80.000 Çerkez olduğunu bildirmişti.

49 FM (Id) 175; rapor Fuat Amin tarafından imzalanmıştır.

50 FM (Id) 175, 7 Mayıs 1874.

51 FM (Id) 176, 16 Şubat 1874.

Selanik, Serez ve Larissa çevresine yerleştiler.[52] Göçmenler Asya'da, Diyarbakır, Mardin, Halep ve Şam vilayetlerine; Küçük Asya'da ise Erzurum, Sivas, Çorum, Çankırı, Adapazarı, Bursa ve Eskişehir'e yerleştirilmişlerdi.[53] Çok sayıda Çerkez doğrudan Filistin liman kentlerine gitti. Rus konsolosu, 1883 yılında 365 Çerkezin bir Osmanlı teknesiyle Hayfa'ya geldiğini kaydetmiş ve Çerkezlerin kutsal yerlere giden hacıların ziyaret edebileceği yerler dışında Ürdün Nehri boyunca yerleşebileceklerini onaylamıştı.[54]

Osmanlı Hariciye Nazırlığı arşivlerinde, Rusya'nın 1895-1908 yılları arasında büyük Çerkez topluluklarının ülkeyi terk etmelerine izin vermesi nedeniyle Rusya'dan göç eden Müslümanlarla ilgili olarak bir dizi yazışma bulunmaktadır. Bu yazışmalara göre, örneğin 1895 yılında Kuban bölgesinden ve Volny, Konakasi, Kourgokau, Urup ve Karamursin köylerinden 1.000 aile İzmit'e gelmiş ve trenle Ankara'ya gönderilmişti; 1899 yılında Tamara'dan 395.353 ve Ufa'dan 790 aileden oluşan üç topluluk izin için başvurmuş ve Rostov'a gidip Türkiye'ye kalkan gemilere binmişlerdi; 1906 yılında Uyum'daki Kubarti aşiretinden 233 kadar aile ve Kupanski'den 372 aile göç ederek Adana vilayetine yerleşmişlerdi; 1909 yılında Elisabethpool valiliğine bağlı Civcivli ve Vagori köylerinden toplam 135 aile de Adana'ya yerleşmişti.[55]

Kısacası, en azından yarım milyon insanın 1881-1914 yılları arasında Kafkaslar'dan göç etmiş olduğu tahmininde bulunmak son derece akla yatkındır.

Balkan Müslümanlarının Göçü

Rumeli'de (yani Osmanlı devletinin başkent hariç Avrupa'daki vilayetlerinde) yaşayan Müslümanların 19. yüzyıldaki toplam sayısı ve etnik bileşimi, her zaman ciddi tartışmalara konu olmuştur. Daha önce de değinildiği gibi, Avrupa kaynakları Müslümanların gayrimüslimler karşısındaki sayısı konusunda birbirinden oldukça farklı bilgiler içermekteydi. Çoğu zaman "Türkler" olarak nitelenen Müslümanların etnik kökeni konusundaki anlaşmazlık ise daha azdır. Dobruca'da, günümüz Bulgaristan'ının doğu, orta ve güney bölümü ile Trakya ve Makedonya'daki Müslümanların büyük bölümü aslında etnik olarak Türktü.[56] Pomak ve Boşnak olarak bilinen sırasıyla Bulgar ve Bosnalı Müslümanlar ise Slavca konuşuyorlar ve Rodop Dağları'nda ve Bosna ve Hersek'te yaşıyorlardı. Arnavut Müslümanları, Arnavutluk'ta ve Batı Makedonya'daki ata topraklarına yerleştirilmişlerdi. Epir ve Tesalya ile Girit ve Oniki Adalar'da bulunan Müslüman Türk ve Rumca konuşan Müslüman toplulukları ise her zaman değilse de genellikle azınlıkta kalıyorlardı.

1831 Osmanlı sayımına göre Rumeli'deki (Silistre dahil) Müslüman nüfus, 549.228'di ya da toplam nüfusun % 37.5'ini oluşturuyordu. Hıristiyanların nüfusu ise 867.844'tü ve toplam nüfusun % 59.3'ünü oluşturuyordu. Bununla birlikte, bu sayımın sonucunda elde edilen rakamlar eksiktir ve dikkatle ele alınmaları gerekir. Ami Boué ve David Urquhart, bu ilk dönem hakkında en çok bilgi sahibi olan gözlemcilerdi ve Rumeli'deki Müslüman nüfusunun, yaklaşık 15 milyon olan toplam nüfusun neredeyse 4.5 milyonunu oluşturduğunu tahmin etmişlerdi; onların bu toplam rakamına, Eflak ve Boğdan'ın 2 milyona ulaşan, ancak aralarında hemen hemen hiç Müslümanın bulunmadığı nüfus da dahildi. 1844 Osmanlı sayımına göre Rumeli'deki Müslümanların oranı % 29.4 iken, sayıları yaklaşık 4.5 milyondu. Yine noksan bir tahmin; bu nüfusun yalnızca 1.6 milyonunun etnik olarak Türk, geri kalanının ise Arnavut ve Slav olduğu tahmin ediliyordu. 1864 yılından 1877 yılına kadar yayımlanan nüfus rakamları, 6 milyon insanın bulunduğu Eflak, Boğdan, Sırbistan ve Karadağ hariç olmak üzere Rumeli nüfusunun 8.4 milyon ile 10.5 milyon arasında değiştiğini göstermektedir. Müslümanların daha sonraki dönem için verilen nüfus oranları kaynaklara göre farklılık göstermektedir; beş kaynağa göre Müslümanlar, nüfusun % 30'unu oluşturmaktayken, 15 kaynak bu oranı % 43 olarak vermektedir. Yüksek olan yüzde genellikle daha güvenilir gözlemciler tarafından savunulmaktadır. Türklerin Avrupa'daki Müslüman nüfusun yaklaşık % 18 ila % 20'sini oluşturduğu söyleniyordu.[57]

Rumeli'deki Müslüman nüfusunun yüzdesi 1860 yılından sonra önemli ölçüde arttı. Bu artışın, Tatar ve Çerkez göçünden kaynaklandığına kuşku yoktur. 1812 yılından sonraki çeşitli savaşlardan kaynaklanan büyük insan kayıplarının yol açtığı nüfus eksikliği, bu göç sayesinde giderilmekle kalmamış, bölgedeki Müslümanların oranında artma bile sağlanmıştı. Bununla

---

52 FM (Id) 177, 367/17,27 Haziran 1867; Çerkezlerin iskânı konusunda ayrıntılı bir anlatım için bkz. Marc Pinson, "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War," *Etudesbalkaniques*, no. 3 (1972), s. 71-85; ayrıca bkz. K. H. Karpat, "The Status of Muslims under European Rule: The Eviction of the Circassians from the Caucasus and Their Settlement in Syria", *Journal of Muslim Minorities* 2 (1980).

53 Göçmen kurullarının raporlarına bakınız; ayrıca bkz. Mikhovi *Naselenieto na Turtsii*, 1.-4. cilt, *passim*.

54 FM (Id) 176, 18 Ekim 1883.

55 FM (Id) 268, 13282/81, 66695/181 ve 1830/090.

56 Rumili'deki Türk iskânıyla ilgili temel bilgi için bkz. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul, 1957; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, İstanbul, 1963; Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 13 (1951-1952) ve 15 (1952-1954).

57 Bkz. Engin Akarlı, "Ottoman Population in Europe in the 19th Century; Its Territorial, Racial, and Religious Composition", (yüksek lisans tezi, University of Wisconsin-Madison, 1970), özellikle s. 39 ve s. 79-83. Akarlı'nın verdiği rakamların neredeyse hepsinin Batılı kaynaklardan alındığına dikkat edilmelidir.

birlikte, 1878 yılındaki San Stefano ve Berlin antlaşmalarından sonra Avrupa'nın büyük bölümünde Osmanlı idaresinin sonunu getirmiş olan siyasal değişimler ve toprak kaybı nedeniyle Müslüman nüfusunda genel bir düşüş yaşanmıştı. Engin Akarlı'nın hesaplamalarına ve Avrupalıların eserlerinde ve Osmanlı yıllıklarında yer alan istatistiksel verilerin çözümlemesine dayanan Tablo 4.2, 4.3 ve 4.4, Osmanlı nüfusunun 19. yüzyıldaki (Avrupa'daki toprak kaybı hesaba katılmıştır) etnik, dini ve demografik bileşiminin genel bir görünümünü vermektedir.

Osmanlı devletine özgü toplumsal ve kültürel koşullardan beslenmiş olan Doğu tarzı milliyetçi bir gelişme, Rus-Osmanlı savaşları ve imparatorluğun resmen parçalandığını gösteren antlaşmalarla noktalandı. Ortodoks Hıristiyanların milliyetçiliğe yönelmelerinde, Rusya'nın dini kimlik ve dayanışma ile ilgili duyarlılıklarına bir kurtarıcı gibi hitap ederek duygusal yönden onları beslemesi, düşünsel açıdan da Batı'nın Aydınlanmacı görüşleri ve daha sonra da liberalizmi teşvik edici olmuştu. Milliyetçiliklerinin ekonomik temelini ise, Osmanlı devletine gayrimüslim orta sınıflar aracılığıyla getirilen ilkel kapitalist düzen oluşturuyordu; ayrıca Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya, Babıali'yi, kendi çıkarları kadar Osmanlı Hıristiyan nüfusun çıkarlarına da hizmet eden ekonomik ve siyasal önlemler almak zorunda bırakmışlardı.

Henüz ileri düzeyde bir dilsel türdeşliğe, milliyetçi bilince ya da sınırları çizilmiş bir ulusal toprağa sahip olmayan etnik topluluklar arasında etkisini gösteren bu tarihsel ve modern güçlerin bileşkesinin getirdiği ideolojik sonuç, Batı Avrupa'daki devletçiliğin temelini oluşturan milliyetçilikten köklü bir biçimde farklıydı. Balkan milliyetçiliği, Ortodoks Hıristiyanlığın uyanışı düşüncesiyle ve hemen sonrasında Türklerin temsil ettiği İslami düzene karşı ayaklanmayla beslenen etnik-dilsel bir topluluk bilincine dayanıyordu. Müslüman ve Hıristiyan toplulukları arasındaki ideolojik uçurum, ekonomik, toplumsal ve eğitimsel farklılıklarla iyice derinleşmişti. Varlıklı bir tüccar sınıfı, zanaatkârlar, kırsal kesimin ileri gelenleri ve radikal milliyetçi aydınların önderliğindeki Hıristiyanlar, bürokratlar, toprak sahipleri ve din adamlarından oluşan ve siyasal olarak egemen olan Müslüman seçkinleriyle ve görece yoksul ve eğitimsiz köylülerle çatışma içine girdiler. Daha üst konumlardaki Hıristiyan seçkinler, gelişmiş Batı Avrupa'ya gıptayla bakıyorlar ve Balkanlar'ın azgelişmişliğinin suçunu Müslümanlara (Türklere) ve onların toplumsal ve kültürel düzenlerine yüklüyorlardı. Ortodoks Hıristiyanların yüzlerce yıl bu "ilkel Asyalı millet" tarafından yönetilmiş olduğu düşüncesi bile milliyetçilerin öfkesini kabartmaya yetiyordu. Sonunda, bölgedeki her Müslümanın varlığını kendilerini ulus olarak gerçekleştirme yolunda bir engel olarak görmeye başladılar.

Balkan milliyetçilerinin Müslüman karşıtı düşüncelerinin ardında elbette belli bazı pratik hesaplar vardı. Müslümanlar bölgede ya çoğunluğu ya da çeşitli Hıristiyan milliyetçilerin ulusal toprakları olarak gördükleri yerlerin çoğunda güçlü bir azınlığı oluşturuyorlardı. Üstelik ekilebilir toprakların önemli bir bölümü Müslüman toprak sahiplerinin elinde ya da vakıfların idaresindeydi. Ulusal devletlerin kurulmasındaki başarının, Müslüman öğenin tasfiye edilmesine ya da en azından Müslümanların siyasal ve ekonomik bakımdan zararsız bir azınlık konumuna indirgenmesine bağlı olduğu apaçık ortadaydı. Bu hedefe varmaya yönelik ilk adım, daha önce de ele alındığı gibi yanlış nüfus istatistiklerinin 1876 yılındaki İstanbul Konferansı'nda sunulmasıyla atıldı.

1877-1878 Savaşı, etnik-dini sorunun tümüyle çözülmesi için bir fırsat yarattı. Tuna'yı geçen ve Rusçuk'tan güneydoğuya, Balkanlar üzerinden doğu Rumeli'ye doğru ilerleyen Rus orduları, başta Türkler olmak üzere sivil Müslüman nüfusa karşı gelişigüzel saldırılarını artırdılar. Türkleri, ilerde Bulgaristan'ı oluşturacak olan topraklardan sürmeyi amaçlıyorlardı. Aynı şeyi Sırplar kuzey Makedonya'da, Niş kenti çevresinde yaptılar. Balkanlar'daki Müslümanların yazgısı, çoğu bilim adamı tarafından göz ardı edilmiş bir konudur. Buna karşın Müslümanların ya da Türklerin taşkınlıklarını olabildiğince sert ifadelerle kınamışlardır.[58] Rusçuk, Philippopolis, Varna, Burgaz ve diğer bölgelerde görev yapan İngiliz konsolosları, Müslüman sivillere reva görülen kötülüklerin tamamen farkındaydılar. Konuyla ilgili olarak İstanbul'daki konsolosluğa gönderdikleri raporlar daha sonra Londra'ya iletilmişti. İngiliz konsolosluk temsilcilerinin bu raporları, Rusların ve Bulgarların Rumeli'nin etnik ve demografik yapısını yeniden şekillendirme girişimleri

58 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yüzüncü yılında ve 1878 Berlin Antlaşması'nın Batı'da ve Güneydoğu Avrupa'da hayli görkemli yapılan kutlamaları Balkan ülkelerinin resmi temsilcileri (aynı zamanda bilim adamları) tarafından "Türk kıyımını" duyurmak için uygun bir fırsat olarak değerlendirildi. Buna karşın yüzlerce ya da binlerce Müslümanın öldürülmüş ya da anayurtlarından kaçmak zorunda bırakılmış olmalarının hiç sözü edilmedi. Balkan tarihi konusundaki bazı "uzmanlar", Müslümanlara yapılan bu uygulamanın kanıtlarıyla karşılaştıklarında büyük bir şaşkınlık duyduklarını dile getirdiler. Yine de bu olaylar konusunda 1877-1885 dönemine ait epeyce bilgi HCAP'de, özellikle İngiliz elçilik raporlarında ve Türk arşivlerinde bulunmaktadır. Bkz. K. H. Karpat, "The Social and Political Foundations of Nationalism in South East Europe after 1878: A Reinterpretation", *Der Berliner Kongress von 1878*, Ralph Melville ve Hans-Jurgen Schroder (ed.), Wiesbaden: Franz Steiner, 1982, s. 385-410; Bilal Şimşir, *Rumeli'den Göçler, Belgeler*, 2 cilt, *Bir Göçüş Yılı 1879*, (Ankara, 1970) s. 254-55 ve Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1970.

nin nedenlerini ve yöntemlerini açık olarak ortaya koymaktadır.

İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi, ilk kez tam yetkili bir Rus elçisi tarafından 1878 yılı başında Edirne'deki ateşkes görüşmeleri sırasında öne sürülen, ancak Batılıların baskısı karşısında güya geri çekilmiş gibi görünen, bütün Müslümanların Bulgar prensliğinden ihracı fikrinin hâlâ Rusların zihnini meşgul ettiğini bildiriyordu:

> Bütün Muhammed ahalisinin, dolaylı ya da dolaysız yollardan sürülmesi uzun zaman almayacaktır .. Kısa vadede Slav ırkının büyümesi hedeflenmektedir. Rus kurumlarıyla donatılmış ve Rus denetimi altında kurulan bir Slav devletinin, hızla adeta bir Rus eyaletine dönüşmese de Rusya'ya bağımlı olacağı kesindir. Bosna ve Sırbistan'la birlikte bugün Avusturya'nın hâkimiyeti altında olan Slav cemaatleri belki de sonunda bu büyük Slav milletinin bünyesine dahil olacaktır. O zaman Rus İmparatorluğu bütün Doğu Avrupa'yı topraklarına katabilir.. . Büyük ve önemli bir Müslüman ve Yunan nüfusunu Bulgar idaresi altına almanın haksızlığı bir yana, affınıza sığınarak bunun ne denli münasebetsizce olduğuna işaret etmek istiyorum. Türklerin Rumeli'deki eski hâkimiyetlerini yeniden kurmak üzere başarı vaat eden herhangi bir girişimde bulunma olasılığı yoktur. Ancak, Yunanlılar atalarından miras aldıklarına inandırıldıkları Makedonya'yla ilgili taleplerinden vazgeçmeyebilirler.. Gerek Türkler gerekse Yunanlılar, Rus ve Bulgar yetkililerini ve temsilcilerini, eskiden tek bir Bulgarın bile olmadığı köy ve kasabalara az sayıda Bulgarı yerleştirip, yerel idari görevlere getirdikten sonra söz konusu yerin Bulgarlara ait olduğunu ve dolayısıyla yeni prenslik sınırları içine dahil edilmesi gerektiğini ilan ettikleri için suçlamaktadırlar.

Barışın önkoşullarına göre Bulgarlar, Bulgar *Prensliği'nde ve Sırbistan ve Karadağ'a bırakılan bölgelerde* yaşamaya devam edebileceklerdi. Ayrıca göç edip dönmeyenler, iki yıl içinde belli koşulları yerine getirdikleri takdirde topraklarını ve diğer taşınamaz mülklerini ellerinde tutabileceklerdi. Aksi takdirde mal varlıklarına el konacaktı. İlk kez Kont Ignatiev tarafından öne sürülen Muhammed ahalisinin ihraç edilmesi talebinin geri çekilmiş olmasına karşın, Rusya'nın Müslümanları Bulgaristan'dan toptan çıkarmaya yönelik başlangıçta-

Tablo 4.2. Avrupa'daki Osmanlı Nüfusunun Dini Yapısı, 1820-1900 (binde bir olarak)

	1820'li Yıllar		1840'lı Yıllar		1870'li Yıllar		1890'lı Yıllar	
Dini Topluluk	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Rum Ortodoks Bulgarları	6.225	61.0	9.145	59.0	5.106	50.3	3.137	49.5
Katolikler	405	4.0	620	4.0	406	4.0	----	----
Diğerleri	----	----	----	----	30	0.3	----	----
Toplam Hıristiyanlar	6.630	65.0	9.765	63.0	5.542	54.6	3.137	49.5
Yahudiler/Diğerleri	305	3.0	140	0.9	244	2.4	190	3.0
Toplam gayrimüslimler	*6.935*	*68.0*	*9.905*	*63.9*	*5.786*	*57.0*	*3.327*	52.5
Müslümanlar	3.265	32.0	5.595	36.1	4.364	43.0	3.010	47.5
GENEL TOPLAM	10.200	100.0	15.500	100.0	10.150	100.0	6.337	100.0

Kaynak: Avrupa'daki istatistiklerden ve Osmanlı yıllık istatistiklerinden ve Engin Akarlı'nın çalışmasından derlenmiştir. Engin Akarlı, "Ottoman Population in Europe in the 19th Century; Its Territorial, Racial, and Religious Composition" (Yüksek lisans tezi, Wisconsin-Madison Üniversitesi, 1970).

Tablo 4.3. Özet Olarak Osmanlı Nüfusunun Dini Yapısı (binde bir olarak)

	Avrupa		Asya		Toplam	
Yıl	Toplam Nüfus	Müslümanlar %	Toplam Nüfus	Müslümanlar %	Toplam Nüfus	Müslümanlar %
1820'li yıllar	10.200	32.0	11.100	80-90	21.300	59.6
1840'lı yıllar	15.500	36.1	----	----	----	----
1870'li yıllar	10.150	43.0	16.500	80-90	26.650	68.0
1890'lı yıllar	6.337	47.5	16.000	87.5	22.337	76.2

Kaynak: Bkz. Tablo 4.2. (Rakamlardaki farklılık toprak kaybından kaynaklanmaktadır.)

Tablo 4.4. Avrupa'daki Osmanlı Nüfusunun Etnik Yapısı, 1820-1900 (binde bir olarak)

	1820'li Yıllar		1840'lı Yıllar		1870'li Yıllar		1890'lı Yıllar	
Etnik Grup	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%
Bulgarlar	615	6.0	3.000	19.2	3.451	34.0	----	----
Diğer Slavlar	1.325	13.0	3.200	20.7	1.523	15.0	----	----
Toplam Slav nüfusu	1.940	19.0	6.200	39.9	4.974	49.0	1.648	26.0
Türkler (Tatarlar-Çerkezler)	2.755	27.0	2.120	13.7	1.827	18.0	1.844	29.1
Rumlar	2.960	29.0	1.000	6.4	1.218	12.0	1.217	19.2
Arnavutlar	815	8.0	1.500	9.9	1.218	12.0	1.248	19.7
Romanyalılar	1.225	12.0	4.000	25.7	304	3.0	----	----
Yahudiler, Ermeniler, Çingeneler ve diğerleri	505	5.0	650	4.4	609	6.0	380	6.0
GENEL TOPLAM	10.200	100.0	15.500	100.0	10.150	100.0	6.337	100.0

Kaynak: Bkz. Tablo 4.2.

ki tasarısı, her ne kadar şiddete başvurulmasa da, dolaylı yollardan gerçekleştirilecekti. Sırbistan'ın yarı bağımsız bir devlet olarak kurulmasından sonra olan olaylardan, Müslümanlarla yapılan hiçbir anlaşmaya bağlı kalınmayacağı sonucu çıkarılabilir. Onları zaman içerisinde yurtlarından sürmenin ve ellerinde nasılsa kalmış olan topraklarından ve mal varlıklarından vazgeçmeye zorlamanın yolları bulunacaktır.

Her ne kadar Rus yetkilileri, Müslüman kaçakların artık evlerine dönebileceklerini iddia ediyor gibi görünseler de birkaç önemli kent dışında onları Bulgarlar karşısında korumayı garanti etmekten kaçınıyorlar. Müslümanlar, böyle bir koruma sağlanmadığı takdirde geri dönmeyi göze alamayacaklardır. Babıâli'nin bu durumda dönmelerine izin vermeyeceğine dair bilgi almış bulunmaktayım. Bu durumda düzen ve huzur sağlanıncaya değin kaçının Bulgar kıyımından, kaçının Rus ordularının işgalinden önce kaçarken korunmasızlıktan ya da hastalıktan yok olacağını söylemek zordur. Bunun 200.000 kadar yüksek bir rakam olmasının beklendiğini duydum. Her durumda Müslüman nüfusu büyük ölçüde azalacaktır.[59]

Büyükelçi Layard, Müslümanların savaşın ilk döneminde nasıl bir uygulamaya maruz kaldıklarını da şöyle anlatıyordu:

> Ruslar, geçen yaz Balkanlar'ı geçtiklerinde adalet ve koruma sağlanacağı vaatleriyle Müslümanları silahlarını bırakmaları için kandırmış ve o silahları Bulgarlara devretmişlerdi. Bunu, insanların rastgele katledildiği ve ortalığın viraneye döndüğü bir sahne izledi. Böylesi en barbar zamanlardan beri görülmemişti. Ruslar tarafından işgal edilen bütün ülke yakılıp yıkılmıştı. Kentler ve kasabalar yağmalanmış ve yerle bir edilmişti; Avrupa'nın en güzel ve zengin bölgelerinden biri olan verimli Tunca vadisi harap durumdaydı; işgal altındaki bölgelerden kaçıp, kendilerini savunamamış olan Muhammed ahalisine çok kötü davranılmış ve hemen hepsi katledilmişti. Türk idaresi altında dini özgürlüklerinden, sivil eşitlikten yararlanmış olan Yahudiler bile aynı yazgıyı paylaştı... Rusların bu tavrını mazur gösterecek olan kişiler, Bulgarlar'ın bu "kıyımlarında" onların taraf tutmadıklarını ve bu nedenle sorumlu tutulamayacaklarını iddia ettiler. Ancak Lord cenaplarına ilettiğim resmi raporların da kanıtladığı gibi durum böyle değildi. Philippopolis'teki Bulgar zabıtasını, Müslüman kadınları ve kızları arzularının kurbanı yapmak üzere kaçırmaya yönlendirenler Rus subaylarıydı. Kazaklar da Müslüman köylerinin harap edilmesinde ve köylerden kaçanların katledilmesinde Bulgarlara eşlik ve yardım etmişlerdi. Rus yetkililer, başkentin kapılarına dek işgal ettikleri bütün kent ve kasabalardaki Türklerin mallarının yok edilmesini teşvik ve tasdik etmişlerdi. Camileri de pisletmişler ve kötü amaçlar için kullanmışlardı; Müslüman mezarlarına tecavüz etmişler, mezar taşlarını kırarak mezarlıkları kamuya açık bahçelere ve eğlence yerlerine çevirmişler ve talihsiz Müslümanları bu işleri bizzat yapmaya mecbur tutmuşlardı.[60]

Müslümanlar, İngiliz konsolos vekili E. Calvert'in Edirne'den bildirdiği gibi, doğrudan canları ve mal varlıkları tehdit edilerek sürülmüşlerdi. Ancak Calvert'in, 1878 yılında Türklere yapılan bu uygulamayı, Türklerin 1876 yılında Bulgar ayaklanmacılara "zulmetmesine" yol açan olaylarla karşılaştırmaktan kendisini alamamış olması ilginçtir:

> Benim gibi Türklerin dar zihniyetli, kötü idaresini ifşa etmekten hiçbir zaman geri durmamış olan birisine, şu

59 FO 424/68, s. 272-79 (Layard'dan Derby'ye, 13 Mart 1878); ayrıca bkz. K. H. Karpat, "The Social and Economic Transformation of İstanbul in the Nineteenth Century", *İstanbul à la jonction des cultures balkaniques méditerranéennes, slaves et orientales aux XIV-XIX siècles*, Bükreş, 1977, s. 395-436.

60 FO 424/72, s. 27 (Layard'dan Salisbury'ye, 24 Haziran 1878).

anda hâkim olan korkunç durumun, açıkça onlarınkine karşılık olduğu kastedilen olaylarla karşılaşnrılamayacak denli geniş çaplı, insafsızca ve barbarca olduğunu söylediğinde inanmak mümkündür. Ben tabii ki, adilane bir karşılaştırmanın yapılabileceği normal Türk idaresinden söz ediyorum. 1876 Mayısının korkunç olayları üstünde durulacaksa eğer, öncelikle alulda tutulması gereken nokta bu olayların, Bulgar isyancıların kimseye bir zararı olmayan kişilere karşı alçakça ve akıl almaz zulümler işledikleri yolunda yayılan haberlerin doğurduğu bir panik havasının ve öfkenin sonucu olduğudur. Bunu takiben Balkanlar'da Kızanlık kazasında yaşanan Müflis trajedisi örneğindeki gibi akıl almaz türden bazı zulümlerin yapılmış olduğu, kurbanların cesetlerini inceleyen birkaç İngiliz doktor tarafından doğrulanmışnr. Yine Kızanlık kazasının Müslüman sakinlerinin, ki kendileri hiçbir tahrikte bulunmamışlardı, uğradıkları kıyım Bulgarların yanına kâr kalmış ve bu sayede başlangıçtaki eziyetlerden zarar görmemişlerdi; toptan ve soğukkanlı infazlarla bu kazadaki yetişkin Türk erkeklerinin kökünü kazımaya yönelik kasıtlı ve kısmen başarılı olan bu girişimin, Tatar-Pazarcık kazasında, ki burada tahrik unsuru olduğu kabul edilmiştir, en azından Bulgarların katledilmesine verilen bir karşılık olarak değerlendirilmesi gerekir.

Bildiğim kadarıyla Kuzey Balkan kazalarında ve bana anlatıldığına göre Balkanlar'ın güneyindekilerde ve yakın zamanda bana bildirildiğine göre son zamanlarda yine Rodoplar'da Müslümanların taşkınlıkları, Hıristiyan köylerini tacizden öteye gitmemiştir. Diğer yandan Rus-Bulgar idaresi altındaki Hıristiyanlar, hiçbir ayrım gözetmeksizin alenen ülkeden sürmeyi amaçladıkları bütün Müslüman halkına nefretlerini kusmaktadırlar.

Türklere gelince; olağandışı nedenlerle meydana gelen olağandışı olayları bir kenara bırakır ve ülkedeki sıradan durumu bir karşılaştırma yapmak için temel alırsak, Türk idaresi altında birkaç Hıristiyan şahsın soyulduğu ve öldürüldüğü yerlerde şimdi Müslüman köylerinin topyekûn aynı uygulamaya maruz kaldığını söyleyebilirim. Buna karşın Türk yetkilileri hiç olmazsa hatalarını telafi etme isteklerini itiraf etme inceliğini göstermişlerdi. Türkiye'deki Rus idaresi kamuoyuna böyle bir itirafta bile bulunmamaktadır.

Normal zamanda Türklerin Hıristiyan kadınlara tecavüz etmesi, ülkede sanıldığı kadar sık olan bir olay değildi. Öyle bir vaka olduğunda da bütün vilayette yer yerinden oynuyordu. Rus işgalinden bu yana kırsal bölgelerdeki Bulgarların Türk kadınlarına ve kızlarına tecavüz etmekte rekor kırdıklarını söylemek aşırı olmayacaktır.

Bulgar köylüsünün Türk idaresi altında maddi refaha kavuştuğu kabul edilen bir gerçektir ve Türklerin hem insan hem de millet olarak misafirperverliklerini bilmeyen yoktur. Artık ipler Bulgarların elinde olduğuna göre en büyük hedefleri (ve üzülerek söylüyorum ki kırsal kesimde azımsanmayacak bir Rum nüfus da bu konuda kendilerine katılıyor) Türkleri tamamen bozguna uğratmak ve Avrupa'daki yurtlarından çıkarmaktır. Açıkça amaçlanan şey, Müslüman köylüyü, geçimini bağımsız olarak temin etme yollarından, yani çiftlik hayvanlarından yoksun bırakarak ve bütün parasını ve kişisel mal varlığını elinden alarak işe yaramayan tarlasını elden çıkarmak ya da terketmek zorunda bırakmaktır. Ülkede kalmış olan Türklerin de tarla işçisi durumuna düşürülerek, bugüne dek halkın küçük bir kesimi dışında kimsenin bilmediği hayat koşullarına mahkum edilmesi amaçlanmaktadır.[61]

İngilizlerin Balkanlar'da görev yapan konsolos yardımcılarından R. Reade, Berlin Antlaşması'nın 1878 yılının Temmuz ayında resmen imzalanmasından sonra bile Bulgaristan'ın doğusundaki bir liman kenti olan Varna'da benzer olayların yaşandığını kaydediyordu.

Rusların ve Bulgarların şimdiye kadar devam eden davranışlarından ve diğer şeylerden, asıl amaçlarının ülkeyi bütün Müslümanlardan temizlemek olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Rusçuk'tan ayrılırken bölgeden sorumlu Rus albay, yol arkadaşımın kulağına, bütün birliklerin teyakkuz durumunda olmaları yolunda daha yeni talimat aldıklarını, General'in Müslümanların Ruslara karşı ayaklanmalarından şüphelenmek için geçerli nedenleri olduğunu bir sır olarak fısıldadı. Gerçekte kendi bölgelerinde silahlı tek bir Müslümanın dahi olmadığını gayet iyi biliyorlardı. Bu sözler yol arkadaşına söylenmişti ama onun söylediğine göre bana duyurmak istiyorlardı. Bu aynı zamanda Müslümanların ellerinden silahlarını almak için bir bahane oluşturuyordu.

Rusların ve Bulgarların, komite buraya gelmeden önce bu konuda ellerinden gelenin en iyisini olabildiğince hızlı yaptıkları da çok açıktır. Berlin Antlaşmasının 6. maddesine konu olan komitenin, tahmin edilebileceği gibi, Müslümanlara karşı devam etmekte olan saldırgan tavırlarına bir son vermesinden korktuklarına kuşku yoktu.[62]

Konsolos G. F. Gould'un raporunda, bütün Müslümanlara genelde bu uygulamanın yapıldığı ve toprak sorununun Müslümanlarla gayrimüslümler arasındaki ilişkilerde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Raporda, Müslümanların Niş kentinden kitleler halinde göçünü (sayıları 1876'da 8.300'den 1879'da 300'e düşmüştü), yerel idarecilerin görev suistimaline (gelişigüzel tutuklamalar, dayak ve hırsızlık da dahil olmak üzere); Türk halkının evlerinin yıkılmasına; varlıklı Türklerin az çok kendi istekleriyle durumun düzelmesini beklemek üzere sınırın diğer tarafındaki daha güvenlikli yerlere gitmelerine bağlıyordu. Gould, toprak sorununu inceleyen özel komisyonlarla yaptığı görüşmelerine dayanarak şunları yazıyordu:

Bu konuşmalar sırasında ve başka kaynaklardan duyduğum kadarıyla, bu komisyonların tarım meselesiyle ilgili bir yığın kanıt topladıklarını sanıyorum; ancak, bu kanıtlar hemen hemen tümüyle Hıristiyanlar-

---

61 FO 424/74, s. 329 (Calvert'tan Layard'a, 16 Eylül 1878).
62 FO 78/2795, s. 60 (Reade'den Layard'a, 30 Temmuz 1878).

dan yanaydı. Türk toprak sahipleri, tapularının çıkarılmasına ilişkin olarak sayısız töhmet altında bırakılmaktadır ve kendilerinin ya da önceki tapu sahiplerinin tapularını sahte imza, hilekârlık ve kaba güçle elde etmiş oldukları gibi iddialarda bulunulmaktadır. Bu iddialarda elbette gerçek payının olduğu bazı durumlar vardır; ancak, çıkar sahibi kişilerden toplanan ve karşılaştırmalı olarak sınanmayan bu kanıtların çok da değerli olmadığı bellidir. Bu komisyonların üyeleri, Türklerin 1876 yılında Timok Vadisi'ndeki köy ve kasabaları yakmış olması üstünde ısrarla durmakta ve o üzücü olayları, Türklerin mallarına el koymak için yeterli bir gerekçe olarak değerlendirmektedirler... Hacizle ilgili bu görüşler yalnızca bu komisyonların üyelerine mahsus değildir ve iletişim kurduğum bütün Sırp yetkililer tarafından da paylaşılmaktadır.

> Bu yörede Sırpların elinde olan ama, Türklerin hak iddia ettiği çiftliklerin sayısının 80 ila 100 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Toprak sahiplerinin ve toprağı işleyenlerin görece hakları büyük ölçüde değişiklik göstermektedir. Köylülerin, miras sahipleriyle eşit haklara sahip oldukları durumlar vardır; bazı durumlarda ise toprak imtiyazlarının tanımlanmamış ve tatmin edici olmaktan uzak bir niteliği vardır.
>
> Sırp hükümeti, Skuptchina'ya, Türk toprak sahiplerine hakları karşılığında yıllık kira bedelinin ya da on yıldan 25 yıla dek uzanan bir dönemde eşit taksitlerle toplam fiyatının faiziyle birlikte ödenmesi teklifini getirmeyi düşünmektedir. Türkler prensipte bu planı olumlu karşılamışlardır. Ancak, köylülerin az çok haciz kabilinden genel bir önlem alınmasını bekledikleri görülmektedir.. Sırp mahkemelerinin Türklere ve Yahudilere (davalı olmaları dışında) tümüyle kapalı olduğu söylenebilir. Bana gelerek mahkemeden kovuldukları ve şahsi ya da mülki haksızlıkları tashih ettiremedikleri için yakınan pek çok kişi olmuştur.[63]

19. yüzyıldaki Balkan milliyetçiliği, Osmanlı-Müslüman yönetimiyle ilişkili bütün kültür, eğitim ve ekonomi kurumlarının ortadan kaldırılmasını istiyordu. Camiler, İngiliz konsoloslarının bir dizi raporunda da açıkça görüldüğü gibi, yıkılmak üzere hedef gösteriliyordu. Philippopolis'teki 33 camiyle ilgili yerinde yapılan bir tetkikte bunlardan, yalnızca birisinin kullanılabilir durumda olduğu, diğerlerinin yıkılmış ya da saman veya silah depolamak ya da benzeri işler için el konulmuş olduğu görülüyordu. Bu durum Niş için de geçerliydi.[64]

Bir vakıf mütevellisi olan Mahmud Nedim Bey tarafından İngiliz elçiliğine hitaben yazılan bir dilekçeden, vakıfların topraklarıyla birlikte kamulaştırılmış olduğu açıkça anlaşılıyordu. Her ne kadar davacının kişisel çıkarını ifade ediyor olsa da, vakıf mülkünün ele alınmasına ilişkin bir fikir verdiği için bu şikayet aktarılmaya değer.

> Ayrıca bu, tıpkı sözü edilen toprakların vakıf toprakları olamayacağını öngören antlaşma hükümleri gibi, adalete ve hakkaniyete bütünüyle aykırı bir iddia değil midir? Doğu Rumeli'de bulunan toprakların vakıf toprağı olabileceği ve fakat Bulgaristan'da yer alanların olamayacağı düşüncesi çok tuhaf değil midir? Bulgaristan'ın henüz Osmanlı egemenliği altında olduğu dönemde, en fazla 12 saatte kat edilebilen bu toprakların ve Kila Manastır'ı da dahil olmak üzere, vakıflar halinde şekillenmiş olanların, aynı ayrıcalıklara sahip olduklarını unuttuk mu? Aynı dönemde, yukarda sözünü ettiğimiz manastırın topraklarının, özel ayrıcalıklı bir vakıf toprağı olarak kabul edilmiş olduğunu doğrulayan fermanların yayınlandığı, bir gerçek değil midir? Bu dönemde, hatta prensliğin kuruluşundan sonra bile bu topraklara yönelik bir müdahale görüldü mü? Hayır! Tam tersine, bu topraklar konusunda, tıpkı eskiden saygı gösterilmek zorunda kalınmış her şey gibi, benimsenmiş uygulamalara saygı göstererek, bu toprakları vakıf toprakları gibi kabul ettik.
>
> Böylece, Müslümanlara mahsus vakıfları yok etmek amacıyladır ki, Bulgar komisyonu üyeleri, uluslararası hukukun genel ilkelerine aykırı olarak bu toprakların dini Vakıfların toprağı olamayacağını ileri sürmektedirler.[65]

1877-1878 olaylarının, Balkan Yarımadası'nın ve Osmanlı devletinin etnik ve demografik bileşimi açısından yaygın sonuçları olmuştur. Bu olaylar sırasında çoğu Türk olmak üzere yaklaşık 250.000 ila 300.000 Müslüman öldürülmüş ve 1.5 milyon kadarı da Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kalmıştı. Rodop Dağları'nda yaşayan ve Bulgarca konuşan Müslümanlar (Pomaklar), ilerlemekte olan Ruslara karşı ayaklanmışlar ve aylar boyunca onları denetim altında tutmuşlardı. İsyanlarının bastırılmasında, Ruslarla barış yapmak isteyen sultanın baskısı büyük ölçüde etkili olmuştu. Arnavutlar, Prizrin Birliği olarak bilinen bir toplantıda silahlanmaya ve topraklarını işgal edebilecek güçlere karşı savaşmaya karar verdiler. Yerel Pan-İslavcı Sırpların bir dereceye kadar yardım ettiği Müslüman Boşnaklar ve Hersekliler, Berlin Antlaşması'nın bir gereği olarak topraklarını işgal etmiş olan Avusturya-Rus güçlerine karşı üç ay süreyle savaştılar. Bu olaylardan kısa bir süre sonra Pomaklar, Arnavutlar ve Boşnaklar, yeni idareler altında yaşamayı güvensiz buldukları ya da dindaşlarıyla birlikte yaşamak istedikleri için Osmanlı topraklarına yöneldiler. Romanya'ya bırakılmış olan Kuzey Dobruca'daki çok sayıda Müslüman da aynı şeyi yaptı. Örneğin Filibe sancağındaki

---

63 FO 429/90, s. 114-17 (Gould'dan Salisbury'ye, 8 Eylül 1879)

64 Bkz. FO 424/76, s. 308-9 (Mahir'den Abro'ya, 7 ve 10 Kasım 1978).

65 Bkz. FO 424/61, s. 47 (Lacelles'den Earl Granville'e, 22 Aralık 1884).

Türklerin sayısı 1875 yılında 300.000'den 1878'de 15.000'e düştü. Kitlelerin Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'dan göçü, daha yavaşlamış olmakla birlikte 1879 yılından sonra da devam etti. Bulgar istatistikleri, 1893 ve 1902 yılları arasında yani, on yıllık barış süresince 72.524 kişinin Bulgaristan'dan göç ettiğini ve bunların 70.603'ünün (35.418'i erkek, 35.185'i kadın) Türkiye'ye gittiğini göstermektedir.[66]

Balkan ülkelerinden göç, 1908-1909 yılları arasında yeniden artmaya başlayarak 1913 yılındaki Balkan Savaşı sırasında doruk noktasına ulaştı. Yaklaşık 1.5 milyon Müslümanın yaşadığı Makedonya ve Trakya bu tarihte Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan karşısında kaybedildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında da süren kitle göçü, Türkiye ve Yunanistan arasında yapılan resmi bir nüfus mübadelesi (1924-1926) ile sona erdi. 1930'lu yıllarda Türk yönetiminin teşvik ettiği göçler de oldu. Son olarak, 1951-1952 yıllarında 152.000 Türkten oluşan bir topluluk Bulgaristan'dan göç etmek zorunda kaldı.

Sonuç: Göçün Toplumsal, Ekonomik ve Siyasal Etkileri

19. yüzyıldaki nüfus hareketi, Osmanlı devletinin yapısını değiştirmiş ve modern Türkiye'nin de dahil olduğu bir dizi ulus devletin ortaya çıkması için dolaylı olarak zemin hazırlamıştı. Müslümanların Osmanlı topraklarına göçü ve ardından Müslümanların bütün Osmanlı nüfusundaki oranının yavaş fakat devamlı olarak yükselişi, II. Abdülhamid'in bir İslam politikası benimseme kararlılığında etkili olmuştur. Bu politikanın benimsenmesinin gerekçeleri ideolojik olmaktan çok uygulamaya yönelikti. 1878 yılından itibaren hükümetin, baskın bir çoğunluğu elde etmiş olan Müslüman nüfusun ideolojik ve kültürel hedeflerine hizmet edeceği açıklık kazanmıştı. Dolayısıyla İslamiyet ve geleneksel Osmanlı siyasal kültürü, artık bir arada yaşamak zorunda olan Türkler, Çerkezler, Boşnaklar, Pomaklar, Araplar ve diğerleri gibi dilsel ve etnik bakımından karışık bir nüfusu, yeni bir siyasal birlik içinde birleştiren bir bağ oldu.

Bu hem toplumsal hem de kültürel bir dönüşümdü. Örneğin, Çerkezler geçici olarak Balkanlar'a yerleştiklerinde, eski âdetlerinden vazgeçmemişlerdi. Kendilerini savaşçı olarak gören bazı gruplar, Bulgar köylerine ve tarımla uğraşan diğer yerleşik topluluklara saldırmaya başladığında, Osmanlı idaresi bu akınları bastırmak için kuvvet kullanmak zorunda kalmıştı. Bununla birlikte, Çerkezler 1878 yılından sonra Anadolu'daki yeni toplumsal ve ekonomik ortama uyum sağladılar. Batı Anadolu'da Adapazarı, Hendek ve Bolu arasındaki ormanlık ve dağlık bölgeye yerleşmiş olan büyük bir topluluk, yeniden geleneksel sığır besiciliğiyle uğraşmaya, komşu kent ve kasabalara et ve süt ürünleri sağlamaya başladı. Yüksek bir mevki arayışıyla kasaba ve kentlere yerleşmiş ya da sürüklenmiş olan diğerleri, iyi bir toplumsal konum edinmek üzere mevcut eğitim olanaklarından ve askeri kanallardan yararlanabildiler.

Çerkezler, göçün ilk evrelerinde, aşiret olarak örgütlenme biçimlerini ve birbirlerine bağlılıklarını korumuşlardı. Ancak, geleneksel politikasını izleyen Osmanlı idaresi, aşiret önderlerinin otoritesini, onları soydaşlarından ayırarak olabildiğince kısıtlamaya çalıştı. Ö. L. Barkan, Osmanlı idaresinin daha 15. ve 16. yüzyıllarda aşiret başlarının ve cemaat ileri gelenlerinin kendi toplulukları üstünde hâkimiyet kurmalarına ısrarla engel olduğuna işaret etmiştir. Topluluk ileri gelenlerinin kendi cemaatlerinden uzak bir bölgeye ya da kente yerleşmeleri için çoğu zaman zora başvurulmuş ya da cömert bir ödemeyle bu kişilerin ikna edilmesi yoluna gidilmişti. Devlet bu politikayı 19. yüzyılda daha büyük bir gayretle sürdürdü. Böylelikle anayurtlarından koparılmış, kendi geleneksel aşiret önderlerinden yoksun kalmış ve iskân edilmek üzere küçük topluluklara bölünmüş olan Çerkezler hızla daha büyük bir toplumsal-siyasal birime, yani Osmanlı himayesi altında oluşmuş olan Müslüman-Türk milletine dahil oldular. Çerkezler, Anadolu'daki Türkler ve Anadolu'ya yerleşmiş olan diğer göçmenler arasındaki dilsel farklılıkların yerini, tek bir siyasal ve kültürel vücutta birleşen ortak dini ve siyasal bağlar almıştı. Örneğin 1960 yılında Türkiye'de Çerkezce konuşan nüfus 147.000 kişiden ibaretti.

Kırımlı göçmenlerin ekonomik ve toplumsal bakımdan da büyük bir etkisi olmuştu. Anadolu Türkçesine çok yakın bir lehçe konuşuyorlardı ve köklü bir otorite ve hiyerarşi gelenekleri vardı. Kırım nüfusu anayurtlarında toplumsal olarak, soylulardan oluşan küçük bir toplulukla tüccarlar ve ülkenin kuzeydoğu kıyısı boyunca verimli alanlara yerleşmiş olan çiftçilerden oluşan büyük topluluklardan oluşuyordu. Kıyı boyunca ya da onların deyişiyle Yalıboyunda yaşayan Tatarlar, ticaret ve meyvecilikle uğraşırken iç kesimlerdeki çorak topraklarda ve Perekop'un kuzeyindeki steplerde yaşayan köylüler, çeşitli kurak bölge ekinleri yetiştiriyorlardı. İç kesimlerden aldıkları yün, tereyağı, bal gibi malların başka yerlere gönderilmek üzere gemiye yükleneceklerı Kaffa ve Taman'a nakledilmesinde aracılık yapan Kırcılar ve sabun yapımcıları, Kırım toplumundaki belli başlı diğer meslek gruplarıydı.

Kırımlı bazı nüfuz sahibi kişiler ve tüccarlar, göç sırasında mallarını satabilmişlerdi; böylelikle beraber-

66 Bulgar İstatistik Merkez Dairesi, *Statistique de l'émigration de la principauté dans les pays étrangers de 1893 à 1902* (Sofya, 1906).

lerinde Anadolu'ya ticaret becerilerinin yanı sıra daha çok altın şeklinde olan büyük bir sermayeyi de götürebilmişlerdi. Bu göçmenler, 19. yüzyılın ikinci yarısında Müslüman orta sınıfının önemli bir kesimi olarak ortaya çıkan küçük ama büyümekte olan tüccar ve girişimci sınıf içinde önemli bir yer edindiler. Kırımlı işadamları İstanbul, İzmir, Balıkesir, Bursa, Ankara, Konya, Eskişehir gibi şehirlerde ve yerleşmiş oldukları diğer bölgelerde başarılı ticari işletmeler kurdular. Bugün bile başta Eskişehir olmak üzere bu kentlerdeki belli başlı işletmelerden bazıları Kırım göçmenlerinin torunlarına aittir.

Ovalardan gelen Kırımlılar, Orta Anadolu'nun bozkırlarına yerleştiler ve tahıl yetiştiricisi oldular. Anadolu'da Eskişehir, Ankara ve Konya'nın arasındaki üçgen alanda, (yani Türkiye'nin "tahıl sepeti"nde) tahıl yetiştiriciliğinin büyük ölçüde Kırımlıların bu bölgeye yerleşmesinden sonra geliştiği genel olarak kabul gören bir görüştür. Eskişehir, bir ticaret merkezi olarak yükselişini buğdaycılığın yol açtığı ticarete borçludur. Diğer Kırımlılar, Ege Bölgesi'ne yerleşerek meyve, üzüm ve peşin parayla satılan başka ürünleri yetiştirdiler.

Balkanlar'dan gelen göçmenlerin ekonomik bakımdan etkisi biraz daha farklı olmuştu. Bu kişiler arasında toprak sahipleri, emekli memurlar ve başka üst sınıflardan gelen çeşitli Müslümanlar bulunuyordu. (Bu nedenle Balkanlar'da geride kalmış olan Müslümanlar, liderlikten yoksun kalmışlardı. Yabancı idare altındaki Türk cemaatlerinin hızla dağılmasının nedenlerinden biri de buydu.) Balkanlar'daki varlıklı Müslümanlar, göç etmeden önce topraklarını ve diğer mal varlıklarını satmaya çalışmışlardı. Bunda çoğu zaman başarılı olmuşlarsa da malları düşük fiyatlara gitmişti; bazıları satıştan elde ettikleri parayı beraberlerinde, kimi zaman da kullanılabilir mal olarak Anadolu'ya getirmişti. Bulgaristan konusunda bir otorite olan K. J. Jiricek, doğu Bulgaristan'da 1879'dan 1883'e kadar Bulgaristan ve Osmanlı devleti arasında imzalanmış olan bazı uluslararası anlaşmalara uygun olarak yapılan toprak satışlarının toplam değerinin 108 milyon kuruş olduğunu ve bunun 72 milyonunun, satış fiyatlarının çok düşük olmasına karşın Türkler tarafından Bulgarlara yapılan toprak satışlarından geldiğini kaydetmektedir. Stara Zagora'da 50.5 milyon kuruş değerindeki toprak el değiştirmiş ve bunun 40 milyon kuruş değerinde olanı Müslümanlar tarafından satılmıştı.[67] Böylelikle üst sınıflardan gelen Balkan göçmenleri çoğu zaman hiç olmazsa kendi işlerini kurmalarına yetecek kadar bir sermayeyle birlikte gelmişler ve yeni toplumsal dönüşümün nüvesinin bir parçası olmuşlardı.

Sıradan Balkan göçmenlerinin yazgısı, Çerkezistan'dan ya da Kırım'dan gelenlerinkinden farklı olmuştu. Bunların bir bölümü Anadolu'daki demiryollarını inşa eden firmalar tarafından işçi olarak tutulmuş, bir bölümü de hiçbir programa ya da düzenlemeye bağlı olmaksızın Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilmişlerdi. En iyi toprakların büyük bir kısmı çoktan dağıtılmıştı; ancak, bazı Balkan göçmenleri Bursa, Balıkesir, Bandırma ve Ege kıyılarının çevresindeki topraklar gibi verimli bölgelere yerleşecek kadar şanslıydı. Onlar kısa sürede zengin olurken, Orta Anadolu'nun ve doğunun çorak topraklarına yerleşmiş olanlar hastalık ve kötü beslenme yüzünden güçten düştüler. Göçmenlerin patates gibi yeni ürünler ve yeni ekim yöntemleri getirdiği durumlar da oldu. Bunun genelde Anadolu tarımı için yararlı bir etkisi olmuştu.

Genel olarak göçmenlerin, Osmanlı devletindeki ekonomik etkinliği harekete geçirdiği söylenebilir. Örneğin, Osmanlı devletinin ekonomik tarihine ilişkin mevcut en iyi iki görüşe göre genelde üretim, özellikle de tarımsal üretim 1885-1912 yılları arasında artmıştı. Fiyatlar sabit kalmış, altın rezervleri çoğalmış ve yatırım artmıştı.[68] Öte yandan girişimci bir sınıf ortaya çıkmıştı. 1880 yılında İstanbul'da kurulmuş olan Ticaret Odası'nın kayıtlarında bu kentte olduğu kadar ülkenin diğer yerlerinde de Türk Müslüman bir girişimci topluluğun ortaya çıktığı ve 1880'den 1890'a kadar sayılarının giderek arttığı ve zenginleştiği görülmektedir. Bu işadamlarının bir bölümü göçmenlerden oluşuyordu. İstanbul'daki (aynı şekilde diğer kentlerdeki) kentsel gelişme de büyük ölçüde doğrudan Türk göçmenlerinin akınına bağlıydı. Daha zengin olanlar, o zamana dek çoğunlukla gayrimüslimlerden oluşan Osmanlı hiyerarşisinin üst kademelerine katılırken, daha yoksul olanlar, (ki bunlar çoğunluğu oluşturuyordu), kentlerdeki Müslüman ve Türk alt sınıflarının saflarını şişirdiler.

Göçün toplumsal ve kültürel etkisi de aynı derecede önemliydi. Göç eden topluluklarda iyi eğitimli, varlıklı ailelerden gelenler ve Avrupa'daki topraklarda yüzyıllar boyunca liderlik konumunda bulunmuş olan soyluların torunları da vardı. Beraberlerinde sadece daha gelişmiş bir eğitim düzeyini, soyluluk ve sınıf

---

67 K. J. Jiricek, Cesty po Bulharska (Bulgaristan Gezileri), Prag, 1888, Doreen Warriner'in alıntısı, *Contrasts in Emerging Societies: Readings in the Social and Economic History of South-Eastern Europe in the Nineteenth Century*, seçim ve çeviri G. F. Cushing ve diğerleri, Londra, University of London: Athlone Press, 1965, s. 244-45. Temel bilgi için ayrıca bkz. John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History*, 1550-1950: *From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington: Indiana University Press, 1982.

68 Bkz. Donald Quataert, "Commercializatin of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914", *International Journal of Turkish Studies* 1, no. 2 (1980), s. 38-55; Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadı.*

düşüncesini değil, aynı zamanda Rus karşıtı güçlü bir duyguyu ve yitirdikleri toprakları yeniden ele geçirmeye yönelik şiddetli bir arzuyu da getirdiler. Bu durum eninde sonunda bazı ideolojilerde ve yeni toplumlarında belirli bir konum ve saygınlık edinme dürtüsünde ifadesini buldu.

Osmanlı arşivlerinde, Rusya'da yaşamayı sürdüren varlıklı ve soylu Müslüman ailelerin (çar idaresi, bağlı oldukları cemaatlerin ve aşiretlerin denetlenmesinde yararlanabilmeyi umduğu için onlarla dostça sayılabilecek bir ilişki içindeydi) Rusya'dan ayrılıp Türkiye'ye yerleşme arzularını ifade ettikleri yazışmalar bulunmaktadır. Örneğin 1868 yılında, Şeyh Şamil'in yakın bir akrabası olan Gazi Mehmet Efendi ve ailesi, Osmanlı idaresinden, Türkiye'ye göçlerini kolaylaştırması talebinde bulunmuştu. Türkiye'ye göç eden önemli Kafkas aileleri arasında Kabartay aşiretinden Suluk Bey, Tanis Bey Lekataoğlu, Elhak Şeyh Ali, Molla Ali Efendi, Hacı İslam Efendi, Rüstem Bey, Elhoca Ağa Bey, Kazak Mirza, Elhac Heray, Abdul Rezai, Mughan Hasan Bey ve aileleri gibi başka pek çok aile vardı. (Efendi ve bey, yüksek toplumsal konumun göstergesi olan unvanlardır.) Bu ailelerin bir kısmı çocuklarını eğitim için İstanbul'a, bir bölümü de Moskova, Viyana ve Paris'e ya da başka yerlere gönderdi. Göçmenlerin iyi bir eğitim almış olan çocuklarının pek çoğu daha sonra Osmanlı üniversitelerinde ve diğer kurumlarda ve entelektüel yaşantıda öncü konumlara geldiler.

Türk milliyetçiliğinin ve modernizminin yükselişiyle özdeşleştirilen Hüseyin Ahunzade, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve daha pek çok kişi, göçmen ya da göçmen çocuklarıydı. Aynı şey Jön Türkler ve Cumhuriyetçiler için de söylenebilir: Ailesi Dağıstanlı olan Mehmet Murat (Mizancı), 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında (1895-1910) Jön Türk hareketinde önemli bir rol oynamıştı; Enver Paşa Rusya'dan göç etmiş olan birisinin torunuydu; Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı olan Kemal Atatürk Selanik'te doğmuştu; Türkiye'nin ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün annesi de bir göçmendi; üçüncü cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın hem annesi hem de babası Bulgaristan'dan göç etmişti. Göçmen ailelerinin İslamcılığın ve ardından milliyetçiliğin ve Turancılığın gelişmesinde oynadıkları rollerle ilgili ayrıntılı bir çalışma, Osmanlı devletindeki ideolojik ve kültürel akımların anlaşılmasına önemli bir katkı olacaktır.

Türklerin Balkanlar'dan göçü, Anadolu'da zaten çoğunluğu oluşturan Türk öğesine ezici bir sayısal üstünlük kazandırarak dışardan gelen diğer topluluklara kendi dilsel ve kültürel damgasını vurmasını sağlamıştır. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Anadolu'da ve Rumeli'deki Osmanlı eyaletleri, Balkanlar ve Doğu Anadolu'nun bazı yalıtılmış bölgeleri dışında tümüyle ve belirgin bir Türk karakteri taşımaktaydı.

Kısacası, göçmen etnik toplulukların Osmanlı cemaatiyle bütünleşmedeki başarısı, Anadolu'nun geleneksel toplumsal yapısını kökten değiştirmiş ve ulusal devlet de dahil olmak üzere yeni toplumsal ve siyasal örgütlenme biçimlerinin oluşumuna zemin hazırlamıştı. Bu önemli toplumsal ve siyasal dönüşüm, eskiye ilişkin bütün sadakat ve örgütlenme biçimlerinin yerini almış ve halkı yeni bir siyasal kimlik benimsemeye hazırlamıştı. Sonunda bu süreç, 1923 yılında ulusal Türk devletinin kurulmasıyla sonuçlandı. Bu, elbette sadece bir asır sürmüş bir nüfus hareketinin sentezinden ibaret değildi; aynı zamanda, bu topraklarda toplanmış olan çeşitli farklı toplulukları siyasal bakımdan birleştirmek için de en uygun sistemdi. Ulusal Türk devleti, ortak bir tarihsel ve kültürel mirasa ve geleceğe yönelik hedeflere dayanan yeni bir siyasal kimlik ve aidiyet duygusundan doğmuş ve ayrıca bunları iyice pekiştirmişti.

5

İSTANBUL'UN NÜFUSU, TOPLUMSAL VE EKONOMİK DÖNÜŞÜMÜ; OSMANLI MİKROKOZMOSU

Giriş

İstanbul kenti, 19. yüzyılda bir dönüşüme uğradı. Bu dönüşüm, ülkenin iç kesimlerinde de değişime yol açtı. Bunun üzerine kent, iç kesimlerden kaynaklanan bazı yeni baskılara maruz kaldı. İstanbul, bütün ülkedeki demografik, toplumsal ve ekonomik değişime mikro düzeyde bir örnek oluşturuyordu. Bütün Osmanlı devleti gibi kent de yeni bir göçmen akınına uğradı; kent ayrıca, Avrupa'daki liberal siyasal düşüncelerin ve kapitalizmin büyümekte olan etkisi altına girdi. Bu dış faktörlerin etkisi altında yaşanan değişim sırasında Avrupa'daki mimari üsluplar ve kentsel örgütlenme ve idare modelleri de benimsenmeye başlanmıştı. Bu süreç, İstanbul'un dış etkilere özellikle duyarlı olması nedeniyle daha hızlı ve eksiksiz gerçekleşmişti. Sınırlı iletişim imkânının ve İstanbul ile arasındaki uzak mesafenin "koruduğu" kırsal kesim, geleneksel özelliğini sürdürdü. Kent ve kırsal kesim arasındaki ayrım, "eski" ve "yeni" bölgelerinde olmak üzere kentin kendisinde de açıkça görülüyordu: Eski kentin tam karşısında ve Haliç'in kuzey kıyısında yer alan, Avrupalıların yerleşmiş olduğu modern Pera (Beyoğlu) ve Galata bölgeleri büyüyerek Avrupa kentlerinin bir nevi sömürgeleşmiş kopyası halini alırken, eski kent duraklamaya başladı ve hatta düşüşe geçti.

İstanbul'un fiziksel ve ekonomik dönüşümü çok önemli bir kültürel değişimi de beraberinde getirdi. Hem Osmanlı hem de yabancı gözlemciler, 1844-1880 yılları arasındaki kent nüfusunun % 50'den fazlasının gayrimüslim olduğu konusunda uzlaşmaktadırlar. Bununla birlikte, 1885 yılına gelindiğinde Müslüman nüfusun oranı, % 54'ün üstüne çıkmış ve 1900'de, gayrimüslimlerin toplam sayısının da artmış olmasına karşın bu oran neredeyse % 70'e ulaşmıştı. Bu nedenle, yüzyılın sonunda sömürgeleşme süreci tersine dönmüş ve İstanbul, 15. yüzyıldan 19. yüzyılın başına dek olduğu gibi bir kez daha Türk ve Müslüman özelliklerine bürünmüştü.

İstanbul'un 19. yüzyılın ikinci yarısındaki toplumsal, etnik ve kültürel bileşimindeki değişiklikler, Kırım Savaşı'ndan ve 1877-1878 yıllarındaki Rus-Osmanlı Savaşı'ndan sonra ticaretin büyümesinin ve ekonomik fırsatların yaygınlaşmasının doğrudan getirdiği bir sonuçtu. Kafkaslar ve Balkanlar'dan gelen göçmenlerle birlikte sermayenin ve becerilerin akışı, kenti, bir kültür ve girişim merkezi haline getirmişti; Müslüman (ve gayrimüslim) girişimcilerin kurduğu yeni işler, iç kesimlerden yoksul insanları ve köylüleri kente çekti ve bu insanlar kentte bir çeşit işçi sınıfını oluşturdular.

İstanbul 19. yüzyılda, Osmanlı devletinin siyasal başkenti olmasının yanı sıra bir iletişim merkezi (çünkü basın burada yoğunlaşmıştı), sürgündeki seçkinlerin buluşma yeri ve hızla değişen bir toplumun ekonomisinin can damarı olarak yeni bir rol oynamaya başladı. Kent kısa süre içinde ve büyük oranda kapitalizmin serbest bıraktığı güçlerin, yeni toplumsal grupların ortaya çıkmasının neden olduğu gerilimlerin ve çeşitli topluluklar arasında etnik ve ulusal bilincin gelişmesinde kışkırtıcı bir rol oynayan göçlerin etkisi altında kaldı. Yarı sömürgeci, bağımlı bir kapitalizm tarzının, katı, devletçi eski Osmanlı rejiminin yerini alması ilk kez burada yaşandı. Gerçekten de İstanbul, ihraç mallarının başlıca dağıtım noktası olarak ve kırsal kesimdeki servet sahipleri için tüketici mallarını cazip kılarak yeni düzenin odak noktası oldu. Büyük bir bürokrasiye dayanan güçlü bir merkezi hükümetin kurulması ve merkezi bir bütçe düzeninin getirilmesi, vergi gelirlerinin önemli bir bölümünün kente akmasında etkili oldu. Bu gelirle, bürokratların maaşları ödendi ve bu bürokratlar da paralarını çoğunlukla çeşitli ithal mallarına yatırdılar.

Dönüşümün Eşiğindeki İstanbul: Toplumsal ve Ekonomik Yaşam

18. yüzyılın sonuna doğru ve 19. yüzyılın başında İstanbul'daki geleneksel yaşamın köklü bir değişime

gebe olduğunu gösteren gözle görülür hiçbir işaret yoktu. Gerçekte, 16. ve 17. yüzyıllardaki İstanbul yaşamının mevcut portresi, ufak tefek birkaç fark dışında 18. ve 19. yüzyılın başındaki yaşamın portresiyle aynıydı. Kent hâlâ üç ana bölümden oluşmaktaydı; en önemli bölümü, batıdaki ve kuzey, doğu ve güneydoğu yönünde Marmara Denizi kıyılarıyla Altın Boynuz yani Haliç'teki savunma surları arasında yoğunlaşmıştı. Haliç'in diğer tarafındaki eski Ceneviz mahallesi Galata ile Asya yakasındaki Üsküdar, diğer iki önemli bölgesiydi. Boğaz'ın her iki yakasındaki çok sayıda küçük köy ve Haliç de kentin birer parçasıydılar. Dini topluluklar, bütün farkların silinmiş göründüğü çarşı dışında, gündelik yaşantılarında birbirlerine hiç karışmadan geleneksel mahallelerinde yaşıyorlardı. Bazı özel haklardan yararlanan Rumlar daha çok Fener, Samatya, Cibali'ye ve *Boğaz kıyısındaki köylerin bir kısmına yerleşmişlerdi.* Ermeniler daha çok Kumkapı ve Samatya'da oturuyorlardı. Yahudiler Balat, Hasköy (buradakiler daha *çok Karay Yahudisiydi), Kasımpaşa ve başka bazı yerlerde* yaşıyorlardı. Galata o dönemde Rumların, Ermenilerin ve az sayıda Avrupalıyla Müslümanın yaşadığı bir bölgeydi. Pera ya da Beyoğlu, Avrupalı büyükelçilerin yerleşim yeriydi, ancak ileride kazanacağı öneme dair pek fazla ipucu vermiyordu. 400 kadar camisi, 100'ün üzerinde kilisesi, yüzlerce kütüphanesi, medreseleri, meydanları, uzun su kemerleri, sarayları, 300'ün üzerinde derviş tekkesi ve geçmişten kalan diğer anıtlarıyla eski kent tüm görkemiyle, gözler önünde ışıldıyordu.

İstanbul'da gündelik hayat, idari görevleri yerine getiren ve kentin sivil yaşamı üzerinde yetki sahibi olan belediye reisinin (İstanbul efendisinin) ya da valinin idaresi altındaydı. Reisin yardımcısı olan naib, besin teminini denetliyor ve yiyecek fiyatlarını belirliyordu. Genellikle Unkapanı olarak bilinen Sarayburnu ve Fener arasındaki rıhtım, önceki yüzyıllarda da olduğu gibi kent ekonomisinin can damarıydı.[1] Karadeniz'den ve Ege denizi'nden tahıl taşıyan bütün gemiler yüklerini bu rıhtımda boşaltıyorlardı. Naib, teslim *edilen buğdayın miktarını kaydediyor, fiyatını* belirliyor ve sonra da fırınlara dağıtılmasını sağlıyordu. Tekelciliğe ve spekülasyona engel olmak amacıyla alıcıların *birkaç günden fazlası için tahıl depolamasına* izin verilmiyor ve şahsi olarak yiyecek depolamak üzere tahıl ambarı ve depo inşa edilemiyordu. Yalnızca hükümetin büyük miktarda tahıl toplama ve ihtiyaç halinde kullanılmak üzere depolama hakkı vardı.

Başkent için satın alınan buğdayın miktarı yüzyılın sonunda bir milyon kiloya kadar çıkmıştı. Buğday Volo, Selanik, Karaağaç ve Varna'dan, Dobrıca'daki başka yerlerden ve Eflak'tan alınıyordu. Vasat bir buğday için üreticiye ödenen fiyat, kilo başına üç ile beş kuruş arasında değişiyordu. Hükümet depolamış olduğu tahılı (Kasımpaşa tophanesinin çevresindeki bölgede ahşap kulübelerde saklanıyordu), bir sonraki yılın gemileri geldiğinde veya bozulma tehlikesi karşısında ya da piyasa fiyatları esaslı bir kâr getirecek kadar yükseldiğinde satıyordu. Hükümetin bir yıllık buğday erzakından sağladığı kâr, 2 ila 3 milyon kuruşa kadar çıkıyordu. Bu ise tahılın, İstanbul'da teslim alınırken ödenen fiyatının % 60 ila % 75'i kadar daha fazla bir fiyata satıldığını göstermektedir.

Mubayaacı ya da buğday alımcısının da yüklü bir kâr yapma olanağı vardı.[2] Mubayaacının üreticiden, hükümet adına alınan buğdayın onda biri kadarını hükümetin ödediği fiyattan kendi hesabına almasına izin verilmişti; ancak, daha sonra bu buğdayı serbest piyasa fiyatından satıp, aradaki farkı elinde tutmasına da izin verildi. Mubayaacı, çoğu zaman yetkili memurlara rüşvet vererek hükümetin aldığı buğdayın yerine *arpa ya da çavdar ikame edebiliyordu. Bazen de* tahılın üstüne deniz suyu dökerek şişmesini ve miktar olarak daha fazla görünmesini sağlıyordu. Böylece, *hem hükümetin koyduğu kotayı karşılamış hem de* kendisi için büyük bir buğday fazlası sağlamış oluyordu. Özel olarak satılan buğdayın kalitesi, hükümetin sattığı buğdayınkinden genellikle daha iyiydi.

Rıhtıma getirilen buğday miktarında aşırı bir bolluk olduğu zamanlarda naib, fiyatı düşürerek fırıncıları genelde aldıkları miktardan daha fazlasını almaya mecbur tutuyordu. Böyle durumlarda, çoğu zaman ekmek düşük fiyata satılıyor ya da ekmek fazlası İstanbul'un yoksullarına ücretsiz olarak dağıtılıyordu. Buğday açığı olduğu zamanlarda ise (örneğin, müttefikler 1828'den 1829'a kadar boğazları kapatarak İstanbul'un erzakını deniz yoluyla temin etmesine engel olduğunda) fırıncılar, bozulmuş tahıl kullanarak ya da başka malzemelerle karıştırarak düşük kalitede bir ekmek üretmek zorunda kalıyorlar ve bunu yüksek fiyatlarla satıyorlardı. Sık sık çıkan yangınlar, hükümetin depolarına zarar verdiğinde de buğday açığı olabiliyor ve bu durum fiyatların yükselmesine ve mubayaacının iyice zenginleşmesine neden oluyordu. Buğday *satışlarının hükümet tarafından düzenlenmesi* belli ki tatmin edici bir biçimde sonuçlanmıyordu.

---

1 Bkz. Thomas Thornton, *The Present State of Modern Turkey 2*, 2. Baskı, Londra, 1809, s. 23-24. Bu çalışmada İstanbul'un tarihi konusunda yararlanılan bazı eski Türk kaynakları şunlardır: *Asım Tarihi, Cevdet Tarihi ve Lütfi Tarihi*; Ahmet Refik (Altınay), *Hicri On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1932; Celal Esat Arseven, *Eski İstanbul*, İstanbul, 1928 ve Osman Nuri Ergin, *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, İstanbul, 1937. Ayrıca bkz. Ali Rıza (Bey), *Bir Zamanlar İstanbul*, İstanbul, (t.y.) ve bu çalışmanın N. A. Banoğlu tarafından derlenen yeni baskısı; bkz. Mehmet Halit Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 2. baskı, İstanbul, 1972.

2 Selanik'teki mubayaacının, Vardar vadisininin denetimini 18. yüzyılın ortalarına dek neredeyse tümüyle elinde tutan ünlü Evrenos ailesinden gelmesi ilginçtir.

Başkentte tüketilen diğer yiyecek maddelerinin alımında ve dağıtımında da aynı yöntem uygulanıyordu. Her yıl hükümetten ferman alan çok sayıda Rum ve Türk tüccar, tereyağı, peynir, bal, balmumu, donyağı ve özellikle de çiftlik hayvanları satın almak üzere Balkan Yarımadası'na ve besin üreticiliği yapan diğer bölgelere gidiyordu. 18. yüzyılın sonunda sırf yıllık koyun alımı 500.000 ila 600.000 başı buluyordu. 80.000'in üzerindeki öküz, koyun ve keçinin yağı Eflak ve Boğdan'da yerinde eritiliyor ve başkente donyağı olarak getiriliyordu. Bu erzakın önemli bir bölümü Yeniçeriler ve sultanın ev halkı için alınıyordu. Tahmin edilebileceği gibi, özellikle et ve süt ürünlerindeki spekülasyon imkânı buğdaya göre daha fazla olduğu için alıcılar kendi adlarına yüklü bir kâr sağlıyorlardı.

Osmanlı idaresi 19. yüzyılın başında İstanbul'a sabit fiyatlarla tarımsal ürün temin etme konusunda daha çok sorunla yüz yüze geldi. Dolayısıyla besin alıcılarını, kârdan daha fazla pay alınalarına izin vererek teşvik etti. Yine de, değişen koşullarla birlikte eski yöntemlerin artık bir işe yaramadığı iyice ortadaydı. Hükümetin müdahelesinden görece bağımsız ve piyasa güçlerine göre işleyebilecek bir düzenin benimsenmesi seçeneğiyle karşı karşıya kalınmıştı. İstanbul kenti, hem 1812 savaşı sırasında hem de daha geç bir tarihte Osmanlı donanınması Navarino'da (1827) bozguna uğratıldıktan sonra boğazlar kapatıldığında ciddi bir açlık tehlikesi yaşamış ve bu olayların sonucunda değişim yönünde duyulan ihtiyaç daha da etkili olmuştu.

19. yüzyılın başında erzak sorununun İstanbul'da ilk kez olarak yaşanması, birbiriyle ilintili bir dizi ekonomik ve siyasal etkenin doğurduğu bir sonuçtu. Hükümetin besin ve hammadde fiyatlarını saptayabilmesi, iç ve dış ticareti tam olarak denetleyebilmesine bağlıydı. Ticaretin denetlenmesi ise Osmanlı devletinin bağımsız bir dış siyaset takip etme ve kendi çıkarlarına en uygun ekonomik önlemleri alma becerisine bağlıydı. Ancak, 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyıl boyunca Osmanlı devleti, kendi seçimi olan bir ekonomi siyasetini izleme özgürlüğünden gitgide yoksun kalmaya başladı.

Koşulların değişmesinde rol oynayan ekonomik ve siyasal gelişmeler şunlardı: Öncelikle, Avrupa'da Osmanlı topraklarındaki gıda ürünlerine ve hammaddeye yönelik talebin artması, özellikle Balkanlar'daki yerel malların fiyatlarını Osmanlı hükümetinin verdiği fiyatların üstüne çıkardı. Bunun etkisi Osmanlı iç piyasalarında bile hissedilmişti. 19. yüzyılın başında İstanbul'da serbest bir mal pazarı gelişti ve zamanla etkisini arttırarak devletin besin alım ve dağıtım işlemlerine sekte vurmaya başladı. Hükümetin 1829 yılında kahvenin fiyatını belirleme girişimi başarısızlıkla sonuçlandı; 1832 yılında İstanbul'da satılan diğer malların fiyatlarını saptama çabasında da yine başarısız oldu. Bu arada yiyecek fiyatları en üst düzeye çıkmıştı. Avrupa'dan gelen işlenmiş malların da serbest pazarda sarılıyor olması pazarın gelişimini hızlandırdı.

Osmanlı'nın Avrupa'dan gelen besin ve hammadde talebine verdiği karşılık, ekonomik olduğu kadar siyasal olaylarla da belirlendi. Osmanlı devletinin 18. yüzyılda Avusturya ve Rusya ile imzaladığı barış antlaşmaları açıkça ticaretin serbestleştirilmesini, yani bu ülkelerin Osmanlı pazarından serbestçe tarım ürünü alabilmelerini öngörüyordu. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, Karadeniz'deki Osmanlı tekeline son verdi. Bu antlaşma, genelde devlet, özellikle de İstanbul için büyük bir ekonomik darbe oldu.[3] Bundan böyle Karadeniz limanlarından alınan mallar yalnızca Osmanlı gemileriyle değil, gittikçe artan biçimde Rus gemileriyle ve diğer milletlere ait gemilerle taşındı. Bu gemiler artık İstanbul'da durmuyorlardı. Gerçekte, Osmanlı kaynaklı yük taşıyan pek çok gemi gecikme, haciz ve vergi sorunlarından kaçınmak için Rus limanlarına giderek yük belgelerini değiştiriyordu.[4]

Yük, kâğıt üzerinde Rusya kaynaklı göründüğünden gemi hiçbir sorun çıkmadan İstanbul'dan transit geçebiliyordu. Osmanlı tüccarları bile zaman kaybetmemek için İstanbul'a hiç uğramamayı tercih ediyorlardı; büyük miktarda besinin kente teslim edildiği sonbahar aylarında hep olduğu gibi yoğun trafik durumunda, uygun depolama yerleri olmadığı için gemilerin yüklerini boşaltmak için günlerce hatta haftalarca beklemeleri gerekiyordu. Eflak ve Boğdan'ın Babıâli'ye belirli bir miktarda yiyecek satma yükümlülüğünü fesheden Edirne Antlaşması (1829), 15. yüzyılın sonundan beri yürürlükte olan devlet desteğindeki yiyecek alımı ve belirli fiyattan dağıtımı düzenine son verdi. Bu düzenin sona ermesi, ekonomik yapıyı ve hatta İstanbul'un toplumsal örgütlenmesini derinden etkiledi.

Tüm Osmanlı ekonomisi, Batı'nın serbest pazar ekonomisinin onu rekabete zorlamasından dolayı sıkıntıdaydı. Yine de Osmanlı idaresi, bütçesinin de gösterdiği gibi kendi finansal durumu görece sağlam göründüğünden serbest pazarın gereklerine uyum sağlamaya çalışmadı. Gerçekten de, William Eton'ın derlemiş olduğu haliyle 1776 yılı için Osmanlı bütçesi (Tablo 5.1'de görülmektedir) hükümetin o dönemde finansal bakımdan nispeten iyi durumda olduğunu göstermektedir.[5] Miri gelir (sultanın ve paşaların kişi-

---

3 Bkz. Henry Grenville, *Observations sur l'état actuel de l'Empire ottoman, Ann Arbor, University of Michigan Press*, 1956.

4 *Thornton, Modern Turkey*, s. 24.

5 Bkz. *A Survey of the Turkish Empire*, 2. baskı, Londra, 1799, s. 41-47. Bütçenin Rusya'yla savaşın 1774 yılında sona ermesinden sonra çıktığı unutulmamalıdır.

Tablo 5.1. 1776 Yılının Miri Bütçesi

Gelir Kaynakları	Miktar	
Sabit gelirler (haraç)	39.077	
Çeşitli vergiler	36.794	
Sabit olmayan gelirler	14.014	
Toplam	89.885	(ya da 44.942.500 kuruş)

Harcamalar	Miktar	
İstanbul'daki güvenli teşkilatının ödeneği	22.700	
Bostancıların ve sultanın mutfağındaki görevlilerin ödeneği	700	
Ağaların ve sultanın sarayındaki memurların ödeneği	1.700	
Eski sarayın haremi için	1.800	
Galata ağasına ve harem dairesine	501	
Mutfak harcamaları	1.800	
Kasaplarbaşı'na	600	
İmparatorluk erzağı	600	
İhtiyari havaleler	1.250	
Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün hisarların ödemesi	18.000	
Mekke ve Medine'ye bağış (yüzlerce yıldır verilen bir ödenek)	9.000	
Donanma denizciletinin ödeneği	2.700	
Donanma erzakı	800	
Deniz kuvvetlerinin harcamaları	1.800	
Kırım sultanlarının ve tahttan indirilmiş hanların maaşları	1.372	
Vidin garnizonunun harcaması	1.250	
Bosnalıların ödeneği	1.970	
Askere alma işlemleri için yapılan masraflar	472	
Küçük Kalem'in (alt kademelerin) harcamaları	1.200	
Tuna muhafızlarının ödeneği	3.521	
Ordugâhların muhafaza masrafları	1.700	
Toplam	76.236	(ya da 36.968.133 kuruş)

Kaynak: William Eton, *A Survey of the Turkish Empire*, 2. baskı (Londra, 1799), s. 41-47.

sel hazineleri ile vakıf camilerinin gelirleri dışındaki kamu hazinesi) ve gider, sterline çevrilecek olursa sırasıyla 4.494.250 ve 3.696.813 sterlin olduğu ve 794.437 sterlinlik bir bakiyenin kaldığı görülmektedir. Haraç, gayrimüslimler tarafından ödenen bir aşar vergisiydi. (ciziye ise aşardan ziyade resmi baş vergisiydi ve çoğu zaman haraç olarak geçiyordu.) 1776 yılında İstanbul için haraç geliri 2.916 para (bir para 500 kuruştu) idi ve 360 paralık ya da 180.000 kuruşluk bir artış göstermişti. (Kişi başına toplanan haraç miktarı 6 kuruş olarak alındığı takdirde İstanbul'un 1776 yılında 870.000 olan toplam nüfusunun yaklaşık 243.000'inin gayrimüslim olduğu ortaya çıkar.)

Osmanlı bütçesinin 1776 yılında sağlıklı bir durumda olmasında dört ana etkenin rolü vardı. 1) Yüksek düzey devlet memurlarının maaşı, devlet dışındaki az çok güvenilir bir kaynaktan sağlanıyordu: Çoğunun geliri, göreve gelir gelmez kendilerine tahsis edilen çeşitli gayrimenkul varlıklardan gelmekteydi. Bu nedenle, bütçeden karşılanması gereken maaş miktarı görece daha azdı. 2) Askeri giderler görece düşüktü; eşit ve sabit bir gelirle dengelenebiliyordu. 3) Devlet sağlık, eğitim, sosyal veya başka hizmetler için bir harcama yapmıyordu; çünkü bu tür hizmetler, vakıflar ya da çeşitli mezheplerden dini cemaatler tarafından karşılanıyordu. 4) Devletin dış borcu yoktu. Ancak bütün bu koşullar değişiyordu. Gelirler çoktan azalmaya başlamıştı; toprakların kaybedilmesiyle birlikte aşar, gümrük ve haraç vergisi olarak toplanan para azaldı. Yine de, Osmanlı devleti 1820'li yıllara dek görece güçlü askeri konumu sayesinde temelinde ekonomik liberalizm düşüncesinin yattığı piyasa ekonomisinin gereklerini yerine getirme yönünde bir baskı hissetmedi.

Ekonomi felsefesi meselesi, Osmanlı devletinin *toplumsal ve ekonomi tarihinin anlaşılmasında* son derece önemli olduğu için üstünde durulması gerekmektedir. Osmanlı'da ekonomi ve ticaret felsefesi temelde devletçiydi. Milliyetçi bazı Balkan tarihçileri, bu felsefeyi "feodal" olarak etiketlendirerek dikkate almamışlardır. Aslında Osmanlı'daki ekonomi ve ticaret felsefesi ideal anlamda, bütün ticari etkinliğin, özellikle de yiyecek ve ev eşyası satışının kâr amacı güdülmeden yapılması ve toplumun refahına hizmet etmesi gibi ahlaki bir anlayışa dayanıyordu; sonuç olarak, sermayenin kişisel çıkarlar doğrultusunda yönetilmesi ve yaygın üretim araçlarının bireylerin elinde toplanması da yasaklanmıştı.[6] Osmanlı toplumsal ve

6 Bu ekonomi felsefesinin en iyi dile getirildiği kaynak, 1832 Eylül'ünde *Moniteur ottoman*'da yayımlanmış olan bildiridir.

ekonomik düzeni düşüncesine en iyi nüfuz ettiğini düşündüğüm bir kişi olan David Urquhart, Müslümanların Avrupalıların ekonomik uygulamalarıyla ilgili temel itirazlarını şöyle ifade etmekteydi:

> Onlar bizim (Avrupa'nın) finans ve ticaretimizin yasal ilkelerine karşı çıkıyorlar. Onlara göre serbest ticaret ve sanayi, aslında hiç de bağımsız bir gerekliliğin amacı değil; bu, doğrudan vergilendirmeden ayrı düşünülemeyecek olan ve ondan kaynaklanan bir sonuç.
>
> Serbest ticareti kastetmiyorum; toprağın ve mülkün değerini arttırma bakış açısıyla mal mübadelesini kolaylaştıran bir serbestiden söz ediyorum... Bu ilkeler, kaygıdan ziyade gümrük resimlerinin gizlenmesini gerektirmeyecek denli güçlü olan şark idaresinin mutlakiyetçiliği sayesinde ve alışkanlıktan korunmaktadır; dolayısıyla, dolaylı vergilendirmenin getirdiği sorunlar, dalgalanmalar, bolluklar, ticari fazlası, iflaslar, hayali bir servet, sakat bir sanayi, zaruri ihtiyaçlara biçilen aşırı fiyatlar, yoksulluk, Türkiye'de asla mevcut olmamış olan kanlı bir kanunnameye göre hayali suçların cezalandırılması gibi olgular, bir Müslümanın ancak Avrupa'yı ziyaret ederek öğrenebileceği şeylerdir.[7]

Bu geleneksel ekonomi felsefesinin uygulamadaki sonuçları, Osmanlı'nın güçlü bir Avrupa'nın tehdidi karşısındaki yetersizliğinde görülüyordu; Osmanlıların ticari rekabeti denetim altına alınmıştı, kredi bulunmuyordu ve ticaret durmuştu. Türk tüccarları, pahalı ya da az bulunan malları yurt dışına satarak spekülasyon yapmak istemiyor, yalnızca yararlı malları satan kişilerle ticaret yapmak istiyorlardı. Sermaye olarak para birikimi ve yatırımı yoktu. Paradan, tüccarın ve onun günlük işlerinin ihtiyaçlarını karşılamakta yararlanılıyordu. İşler, takası çağrıştıran bir tarzda yürütülüyordu.[8] Üstelik Osmanlı tüccarlarının birbirleriyle ilişkileri geniş kapsamlı değildi; Avrupalı tüccarlar, belli başlı her türlü etkinlik alanında dallanıp budaklanan dernekler kuruyor ve bu derneklere pragmatik ve merkantilist bir ruh aşılıyorlardı. Diğer yandan, Osmanlı devletinde ticaret, uzun vadeli ekonomik hedefleri gerçekleştirmekten çok nüfusun acil ihtiyaçlarını karşılamak üzere düzenlenmişti ve herkes ticari etkinlikte bulunabiliyordu. İstanbul, devlet denetiminin eksikliği yüzünden değil, ticaret alışkanlıkları ve geleneklerinden dolayı boydan boya bir pazar yeriydi.

Gerçekten de, 19. yüzyılın başında başkent çoktan ufak tefek işlerle uğraşan her çeşit insanla dolmuştu. 18. yüzyılın ilk üç çeyreği boyunca İstanbul, kısmen kırsal bölgelerde hâkim olan emniyetsizlik kısmen de Osmanlı ekonomisinde "hizmet" sektörünün gelişmeye başlaması –yavaş yavaş kapitalist düzene yönelen bir eğilimin sonucu olarak– nedeniyle kırsal kesimden gelenlerin kesintisiz bir akınına uğramıştı. Bu akın, 18. yüzyılın sonuna doğru Batı rekabetinin baskısı altında Osmanlı el sanatları üretimine ve dolayısıyla insan gücüne duyulan ihtiyaç azaldığı ve hükümet sıkı bir nüfus denetimi başlattığı için yavaşladı: İstanbul'da yaklaşık 1750 yılına dek üç yılda bir, kente yeni gelmiş olan istenmeyen kişiler araştırılıyordu. Daha sonra bu iş iyice sıkılaştırıldı ve hatta 19. yüzyılın sonuna doğru kontrol önlemleri her altı ayda bir alınmaya başlandı. (Vilayet valilerinden başkent yönündeki başlıca anayollara barikatlar kurarak vilayetlerinden göçü engellemeleri ve kente gitmek için geçerli nedenleri olmayanları geri çevirmeleri istendi.)[9] Yine de kent, keskin bir değişim yolunda ilerliyordu ve devletin denetlemek üzere getirdiği bu tip önlemler bu süreci durduramayacaktı.

II. Mahmud Döneminde İstanbul (1808-1839)

"Islahatçı" II. Mahmud'un iktidarı, yeni iktisadi ve toplumsal güçlerin imparatorluktaki baskısının sürekli olarak hissedildiği 1808 yılında başladı. Mahmud tahta, daha sonra veziri olan Rusçuk Âyanı Alemdar Mustafa Paşa tarafından getirilmişti. Bu nedenle, âyanlarla 1808 yılında, Sened-i İttifak olarak bilinen ve onlara Balkanlar ve Anadolu'daki büyük topraklarında ciddi ölçüde özerklik tanıyan imtiyaz anlaşmasını görüşüp imzaladı. Âyanlar, kısa süreliğine de olsa sultanın iktidarına fiilen meydan okumuş ve kısıtlama getirmişlerdi. Âyanlar üzerine çalışmış olan bilim adamları, onların denetimleri altındaki topraklarda mal üretimi ve değişiminin büyük ölçüde piyasa ekonomisi ilkelerine uyduğunu ve bu bölgelerin çoğunun daha çok bu sayede zenginleştiğini göz ardı etme eğilimindedirler. Bu vilayetlerde II. Mahmud'un ayanların topraklarına el koymasından (1812 yılından 1820 yılına dek onları baskı altında tutmuştu) sonra bile görece serbest ticaret devam etti.

Başka bir çalışmada, klasik Osmanlı devletinin dört sosyal gruptan –askerler, bilim adamları, tüccarlar ve besin üreticileri ya da köylüler– oluşan bir toplumsal ve ekonomik temele ve milletlerden ya da yerel cemaatlerden oluşan etnik ve dini bir cemaat düzenine dayandığı konusu üstünde durmuştum.[10] Âyanların ve tarım, ticaret ve el sanatlarıyla uğraşan çeşitli grupların ve alt grupların yükselişi, II. Mehmed'in (1451-1481) kanunlarından beri var olan

---

7 *Turkey and its Resources, Its Municipal Organization and Free Trade*, Londra, 1833, s. 16-17.

8 Eren, *Survey*, s. 246-48.

9 Bkz. M. Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselelerine Dair Bazı Vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9, no. 13 (1958), s. 1-30.

10 Bkz. *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Millets to Nations, from Estates to Social Classes*, Center of International Studies, monografik araştırma no. 39, Princeton, 1973

toplumsal örgütlenmenin kesin olarak çökmekte olduğunun işaretlerini veriyordu. 19. yüzyıla gelindiğinde, dört geleneksel sosyal sınıf (erkân-ı erbaa) aslında çoktan çözülmüş ve çeşitli yeni sosyal gruplara dönüşmüştü. Bununla birlikte, yüzyılın başında millet düzeni, özellikle de onun dayanak noktası olan dini-cemaat örgütlenmesi sayesinde az çok değişmeden kaldığı için, dışardan bakıldığında hâlâ klasik biçimini korur durumdaydı.

Rum, Ermeni ve bir dereceye kadar da Yahudi milletleri kendilerine özgü bir sınıf yapısı geliştirmişlerdi. Üst düzey din adamlarından, İstanbul'da ve diğer ticaret merkezlerinde yaşayan tüccar seçkinlerden ve kırsal kesimdeki toprak sahiplerinden oluşan üst sınıflar, sultana ve temsil ettiği düzene derin bir bağlılık duyuyorlardı. Bu milletlerin alt kesimlerinden gelen halk –yeni tüccarlar ve zanaatkârlar– Avrupa'daki ekonomik düzenin ilkelerini (yani kapitalizm felsefesini) kabul ediyor ve iş hayatında da bu ilkelere bir dereceye kadar bağlı kalıyorlardı. Bu kapitalist felsefeyi ilk benimseyenler Sırp ve Rum tüccarlar olmuş ve kesin olarak Batı Avrupa'dan yana bir tavır almışlardı. Daha alt kademedeki tüccar-zanaatkâr toplulukları ve onların Osmanlı bürokratik düzeninde yer alan önderleri arasındaki çekişme, 1821 yılından itibaren hayli çarpık bir biçimde gün ışığına çıktı ve sonunda 1860-1870 yılları arasında millet düzeninde yapılan sert bir reformla noktalandı. İstanbul, geleneksel milletin kendi sonunu gördüğü bir savaş alanı haline gelmişti.

Osmanlı devletindeki toplumsal değişimlerin (demografik değişimlerin bunda önemli bir rolü vardı) etkisi İstanbul'da yoğun olarak hissedildi. 1807 yılında III. Selim'in iktidarının sonunu getiren yeniçeri-ulema isyanı ve buna Alemdar Mustafa Paşa'nın 1808 yılında II. Mahmud'u iktidara taşıyan karşı saldırısı ve neticesinde Alemdar'ın ölümüyle sonuçlanan isyan, ciddi bir toplumsal mücadelenin habercisi olmuştu. Görünüşe bakılırsa, İstanbul'daki alt sınıfların bu olaylarda bir rolü olmuştu. Dolayısıyla, hükümet Alemdar'ın ölümünden kısa bir süre sonra, 1808 yılında bekâr odalarını kapatarak tasfiye etti. Belli başlı her Osmanlı merkezinde bulunan bu odalar, kente yeni göç etmiş olanlar, vasıfsız işçiler, küçük girişimciler ve başka çeşitli marjinal ve düşük gelirli topluluklar için birer sığınak olmuştu. Bu odalar aynı zamanda toplumsal huzursuzluğun ve kurulu düzene isyanın da odaklandığı yerlerdi.

İstanbul 1807-1817 yılları arasında hem toplumsal huzursuzluklar hem de kaza eseri çıkan yangınlar sonucunda büyük çaplı bir yıkıma uğradı. Yıkımın ardından başlayan hummalı inşaat faaliyetleri, kenti işçiler için cazip bir yer haline getirmişti. Babıâli'nin 1808 yılında yıkılan ana binasının –yani başvezirin çalışma mekânı– yeniden inşasına, 1810 yılının şubat ayında başlandı. Başka pek çok özel ve kamu binasının inşaatı ve yeniden inşaatı da bu dönemde, özellikle de kentin büyük bir bölümünün yıkılmasına neden olan bir dizi yangından (toplam 73 yangın) hemen sonra başlamıştı. (1845 yılında hükümet, evlerin yangına karşı daha dayanıklı olması için tuğla kullanılmasını resmen teşvik ediyordu.) İnşaat faaliyetlerindeki bu artışın sonuçlarından biri de inşaat girişimcilerinin arasındaki anlaşmazlık oldu. Bir grup köklü inşaatçı, aşırı derecede kâr sağlamak üzere yapım işini ve malzeme satışını tekeline almak istiyordu ve anlaşılan o ki, sözü geçen bazı köylüler ve yeniçeri olduğunu iddia eden bazı işçiler, inşaatçı olması beklenen kişilere kendi adamlarını işçi olarak tutmaları ve geçerli olan ücretin iki katını ödemeleri için baskı yapıyorlardı. Böylelikle bu aracılar işçilerin eline geçen ücretin yarısına el koyacaklardı. Ücretler aşırı fırlayınca hükümet sabit bir zorunlu ücret miktarı belirlemek zorunda kaldı.[11]

Yüzyılın başında İstanbul hayatında hissedilmeye başlanan değişiklikler, 1821 yılındaki Rum isyanından sonra daha da hız kazandı. Rum din adamları, Ortodoks Hıristiyanların sultana bağlılıklarını sürdürmelerinde daima önemli bir rol oynamışlardı. Bu hizmetleri fark edilmiş ve ödüllendirilmişti. (Örneğin, Sırp patriği ve dindaşları 1600 yılında Macaristan'a taşındıklarında Kalinik isimli bir Rum, Sırp kilisesinin başına getirilmişti. Bu kilise sonunda 1767 yılında, Eflak ve Boğdan'ın Fenerli idarecilerinin tavsiyesi üzerine feshedildi.) Dolayısıyla, Fransız Devrimi'ne yol açan düşünceler 1790-1795 yılları arasında bazı Hıristiyanları etkisi altına aldığında Kudüs Patriği Anthimos, Sultanın Ortodoks Hıristiyanların iyiliği için Tanrı tarafından gönderilmiş bir armağan olduğunu anlattığı *Paternal Teaching* (1798) isimli kitabını yayımlayarak karşıt bir tavır aldı.

Rumların bu tavrının salt fırsatçılıktan ya da düpedüz Babıâli'ye boyun eğmekten kaynaklandığını varsaymak tümüyle yanlış olacaktır. Bu daha ziyade Rum millletinin, temsilcisi patrikten dolayı Osmanlı düzeninde temel bir anayasal konuma sahip olmasından ileri geliyordu. 1821 yılındaki Rum isyanı, özellikle de Rusların desteklediği Ypsilanti'nin eylemi, İstanbul'da patriğin büyük bir ihaneti ve bütün bir millet düzenine ve dini-etnik topluluklar arasında kurulmuş olan geleneksel dengeye indirilmiş ölümcül bir darbe olarak görülmüştü. Bunun sonucunda İstanbul'daki Ortodoks Patrikhanesi, gücünü kaybetmeye başladı ve bugün hiçbir ağırlığı olmayan bir konumdadır. İsyan, başı gövdeden ayırmıştı: Patriğin, Yunanistan'da ve diğer yerlerdeki Ortodoks Hıristi-

11 Bu konuda *İslam Ansiklopedisi*'nin, "İstanbul" başlığı altında daha fazla bilgi bulabilirsiniz; ücretleri gösteren belge için bkz. Refik Altınay, *Hicri On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, s. 21-25.

yanlarla bağının kopmuş olması her topluluğu kendi siyasal yazgısıyla baş başa bıraktı. Sonunda Rumların ayrıcalıklı konumlarının son bulmasında da etkili oldu. (Rumlar ilerideki bir tarihte, 1856 yılından sonra İngilizlerin desteğiyle İstanbul ticaretinde ön sıralarda yer aldılar.)

Rum isyanının toplumsal ve siyasal etkileri, İstanbul'da yoğun olarak hissedilmişti. Patrik, isyancıların eylemleriyle kişisel hiçbir ilgisi olmadığı halde cemaatin önderi olarak eylemlerinden sorumlu tutulduğu için asıldı. Gizli bir mektubun çevirisini yaparken suçlama içeren bir paragrafı kasıtlı olarak atlayan baş dragoman (tercüman) Constantine Moruzzi, görevinden alındı. (Aynı şey göreve geldikten kısa bir süre sonra halefinin de başına geldi.) 17. yüzyılın ortasından beri Yunanlılara tahsis edilmiş olan dragomanlık konumunda bundan böyle bir Türk bulunacaktı.[12] Osmanlı donanmasındaki Rum denizcilere artık güvenilmez olmuştu; hükümet Boğaz'daki kayıkçıları donanmaya alma girişiminde başarısız olduktan sonra Cenevizlileri ve Galata'da aylaklık eden erkekleri donanmaya aldı. Ayrıca kentte Rumların ayaklanmasından korkan Müslümanların, özellikle de yerli kulu olarak bilinen gençlerin silahlanmalarına izin verildi; bunların bir kısmı Hıristiyanlara saldırdı ve kent genelinde kargaşanın ve hırsızlıkların artmasında payları oldu. (İstanbul'da silah satışı bu dönemde çok kazançlı bir iş haline gelmiş ve 1839'da silah taşıma yasağının yeniden yürürlüğe konmasından sonra bile bu durum böylece devam etmişti.) Bakkaliye malzemeleri, zeytinyağı ve tereyağı satıp sermayelerini büyütmek üzere vilayetlerden İstanbul'a gelmiş olan çok sayıda Rum, zorla geldikleri yerlere geri gönderildiler. Üstelik casuslara karşı bir önlem olarak, kente gelen yolcuların mürur tezkerelerini denetlemek üzere Küçükçekmece ve Bostancı gibi çeşitli yerlerde kontrol noktaları oluşturuldu. Ayrıca camiler ve diğer kutsal yerler onarılarak İstanbul'un Müslüman özelliği daha güçlü bir şekilde vurgulanmaya başlandı. 1824 yılında Anadoluhisarı'nın yedi kulesinden ramazan ayı boyunca iftar vaktini duyurmak üzere top atılmaya başlandı; geçmişte yalnızca Rumelihisarı'ndan top atışı yapılıyordu. Böylelikle İstanbul'daki çeşitli dini ve etnik topluluklar arasında uzun bir süreden beri var olan barış, pratikte sona ermiş oldu. Buna karşın, güçlü gelenekler sayesinde ayrılıkçı şiddetli mücadelelere girişilmesi uzun bir süre önlendi. Rumların 1821 yılından sonraki düşüşünün, diğer etnik toplulukların nüfuz sahibi olmasına yaradığını kaydetmek ilginç olsa gerek: İstanbul'daki Bulgar tüccar topluluğu, kırsal kesimden gelenlerle birlikte sayıca artarak güç ve zenginlik kazandı, Ermeniler ise giderek daha fazla yönetime katıldılar.

Yeni Bir Toplumsal Sınıfın Yükselişi: Bürokrasi

Pek çok ülke, değişen toplumsal ve ekonomik ilişkilerin bir sonucu olarak dönüşüm geçirmiştir. Türkiye'deki Müslüman toplumun, toplumsal olarak yeniden yapılanması, üst kademelerden başlamış ve devlet tarafından yönlendirilmişti. Bu süreç İstanbul'da başladı ve en büyük etkisini de bu kentte gösterdi. Değişim, eski bürokratik düzenin yerine yeni ve modern olanın yavaş yavaş geçmesiyle birlikte başladı.

İstanbul, Sultan II. Mahmud'un 1826 yılında yeniçeriliği feshetmesiyle birlikte en renkli ama bir o kadar da sorun kaynağı olan bir sosyal topluluktan yoksun kalmıştı. Gerçekte bu, çok sayıda insanın toplumsal konumunu, rütbesini ve bu yarı-askeri örgütlenmenin sağladığı ortak eyleme geçme olanağını yitirmesi anlamına geldi. Yeniçerilerden idama mahkûm edilmemiş olanlar, sonunda birer küçük girişimci ve hizmetkâr oldular; bir kısmı İstanbul'da ama çoğu kendisini başkentte olduğundan daha güvende hissettiği küçük kentlerde yaşadı. Bazıları vasıfsız işçi olarak limanlarda iş aradı ya da Galata'daki kahvehanelerde aylakça zaman geçirdi. Yeniçeriliğin kaldırılması sayesinde sultan, tahttan indirilme ya da suikasta uğrama gibi ölümcül bir korkudan kurtulmuş ve kendi ordusunu ve bürokrasiyi yeniden örgütleme yönünde ileri adımlar atabilmişti.

Yine 1826 yılında, Bektaşi tarikatlerinin (Hacı Bektaş yeniçerilerin efendisiydi) Nakşibendi tarikatleriyle birleştirilmesi Nakşibendilere daha büyük bir güç kazandırdı ve Bektaşi önderleri Anadolu'ya sürüldü. Aynı dönemde masonların locası feshedildi ve mason ileri gelenleri kenti terk etmek zorunda kaldı. (İstanbul'daki ilk mason locası yaklaşık 1820 yılında Avrupa'da Osmanlı elçisi olarak hizmet etmiş olan İsmail Ferruh Efendi tarafından kurulmuştu. (Az sayıda insanla sınırlı tutulmuş olan loncanın toplantıları gizli olarak yapılmıştı.)

Sultan aynı zamanda İstanbul'daki diğer özgün örgütlenmelerden biri olan itfaiyeci birliklerini (tulumbacılar) de feshetti; ancak, kısa süre sonra kentte çıkan yangın büyük bir alana zarar verdiğinde, gönüllülerden oluşan yeni bir itfaiye birliği kurdu.

İstanbul'daki dönüşüm iyice hız kazandığında Osmanlı idaresi, asıl kentte, yani Üsküdar ve Galata'da yaşayan erkeklerle ilgili bir nüfus araştırması yaptı. (Bu sayımda, Katolikler sayılmamıştı.) Kuşkusuz eksikleri olan ve muhtemelen yalnızca hane reislerini kapsayan bu araştırmaya göre Müslümanların sayısı 45.000 idi; Ermeniler 30.000 ve Rumlar 20.000 ki-

12 Bkz. Robert Walsh, *Residence at Constantinople during a Period Including...the Greek and Turkish Revolutions*, 2 cilt, Londra, 1836, s. 1:308; Walsh İstanbul'daki İngiliz elçiliğinin papazıydı ve 1820 yılından 1834 yılına kadar burada görev yaptı.

şiydi. Aynı dönemde önemli bir idari yenilik de yapıldı: Müslüman mahalleleri bundan böyle bir muhtar ve yardımcısı tarafından, Hıristiyan mahalleleri de bir kâhya ve bir muhtar tarafından yönetilecekti. Her mahallenin kendi imamı ya da rahibi vardı. Bu idari görevliler resmi belgeleri damgalamaları için bir mühüre sahipti ve kendi bölgelerinde düzeni sağlamaktan sorumlu tutulmuşlardı. Tımarların son artıkları 1831 yılında tasfiye edildi.

II. Mahmud, bütün geleneksel kurumları feshederek *tahtını temel dayanaklarından yoksun bırakmış* oldu; bu kurumların yanı sıra gayrimüslimlerin millet örgütlenmesi, sultanı halktan yalıtmış ve onu doğrudan bir tehdide karşı korumuştu. Dolayısıyla sultan 1826 yılından itibaren halkın desteğini aramaya başladı. Gerçekte, Mahmud'un iç düşmanlara, özellikle de varlıklarını sürdüren ayanlara ve eski askeri şeflere karşı savaşında destek araması 1829 yılından sonraki siyasetinin esas özelliği olmuştu.

Bu yeni siyasetin sonuçları, İstanbul'da kısa süre içinde gözle görülür duruma gelecekti. Mahmud, iktidarına acımasız bir despot olarak başlamış ancak, hızla yumuşamıştı. "bundan böyle iktidar, halkı daha fazla korkutmayacak ve onun destekleyicisi olacak"[13] diye açıklamalar yapıyordu. Kentin içinde ve hatta kırsal kesimde halk içine girmeye başladı. [Daha sonra, Abdülmecid (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamid'in (1876-1909) iktidarları sırasında imparatorluk faytonunun İstanbul sokaklarında görülmesi olağan olmuştu.] II. Mahmud, 1821 yılında kentten kaçmış olan Rumların evlerine dönmelerine ve kiliselerini onarmalarına izin verdi ve hatta onları himayesi altına aldı. Ayrıca yabancı elçilerin, mensup oldukları ülkeleriyle savaş durumunda hapsedilmesine ilişkin eski bir uygulamayı da kaldırdı. Babıâli'ye ilk kez takdim edilen her yeni elçinin hediye *sunması âdetini de sona erdirdi*; bu karar, anlaşılan İngiliz elçisinin tavsiyesi üzerine alınmıştı; "buna karşı çıkılmadı ve üstünlük varsayımıyla birlikte kazançtan da vazgeçildi".[14]

Sultan aslında halkın gözüne girme arayışında daha da ileri gitmişti. Portresini yaptırdı ve işyerlerinin duvarlarına asılmasını istedi; bu, tutucu dini çevreleri çileden çıkaran bir davranış oldu. Anatomi kitaplarının yayımlanması için emir verdi ve oğlunun çiçek hastalığından ölmesinin ardından bütün çocuklarını bir Fransız doktora aşılattırdı ve veba ile koleraya karşı etkili önlemler aldırttı. İstanbul'da ve diğer liman kentlerinde karantina binaları kuruldu. Sultanın halkın refahıyla ilgilenmesi ve Hıristiyanlara karşı dostça bir siyaset gütmesi, kendi inançlarının güçlenmesi konusunda daima hevesli olmuş olan bazı din adamlarının onun Hıristiyanlığa geçebileceğini düşünmesine neden olmuştu.[15] Bununla birlikte, zorlama reformlarıyla, Mahmud ne Hıristiyanların ne de Müslümanların gözüne girebildi; hayatının sonuna doğru da iyice gözden düşmüştü. Ülkenin ise, askeri ve ekonomik bakımdan onun tahta geçtiği 1808 yılına göre daha zayıf olduğu görülüyordu.

II. Mahmud'un sonunda gözden düşmesinin açıklanması gayet basittir: O büyük bir sivil bürokrasi ve yeni bir ordu kurmuştu ama bunları yeterince denetleyici bir mekanizma getirmemişti. Özellikle de yeni örgütlenmeler için gereken parasal desteği sağlayacak *olan yeni ekonomik düzenin temelini oluşturamamış*tı. Başlangıçta neredeyse tümüyle Müslümanlardan oluşan bürokrasi, kimsenin eleştiremediği ve sorgulayamadığı egemen bir efendiler sınıfı haline gelmişti. Bu efendiler aynı zamanda toplumun yeni idealinin yani modernleşme sürecinin toplumsal simgeleri oldular. Sonunda bu topluluk, sultanlara hükmederek ve onları tahttan uzaklaştırarak devletin denetimini ele geçirdi ve en sonunda da sultanlığı feshetti.

Profesyonel bir bürokrasiye açıkça ihtiyaç duyuluyordu. Avrupa ile ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesinin yanı sıra pekçok yeni iç sorun, uzmanlaşmış teknik kadroların oluşturulmasına giden yolu açtı. Geçmişte eğitim, sağlık ve toplum hizmeti veren vakıflar artık yeni ihtiyaçları karşılamakta yetersiz kalıyorlardı. Sonuç olarak, hükümet bütün etkinlik alanlarında sorumluluk üstlenmek ve kamuya çeşitli teknik hizmetlerin sunulmasını sağlamak zorunda kaldı. Bu da geleneksel Osmanlı bürokrasisinden çok farklı bir bürokrasinin kurulmasını gerektiriyordu.

Yeni bürokratik düzenin doğuşuna, önce, çoğu devlet dairesinin bulunduğu İstanbul'da tanık olundu. Moruzzi'nin 1821 yılında görevden alınmasından kısa bir süre sonra Bulgarzade olarak bilinen Yahya Efendi, hem tercümanlık hem de dil öğretmenliği yapmak üzere dragomanlık görevine getirildi; Hariciye *Dairesi'nde ve sonradan Tercüme Odası adını* alacak olan bir kurumda eğitim vermeye başladı. 1841 yılında bu eğitim kurumunun 30 kişiden oluşan bir personeli vardı. Geçmişte çoğu Osmanlı devlet adamı, askeri idarenin kademelerinden geçerek yükselmişti; oysa 1830'lu yıllardan itibaren Tercüme Odası'ndan ve Hariciye Dairesi'nden geçerek iktidara tırmanmaya başladılar. Reşit, Ali, Fuat ve Mithat paşalar gibi 19. yüzyılın ünlü reformcu başbakanları bu kurumlarda yetişmişlerdi.[16] Yine de, Avrupa dillerinin özellikle de

---

13 E. Englehard, *La Turquie et le Tanzimat* 1, Paris, 1882, s. 17.

14 Walsh, *Residence at Constantinople*, s. 2:297.

15 *Ibid.*, s. 294. Sultan, 1834 yılından sonra İstanbul'da domuz satışına izin verdi; önceleri yılda yalnızca bir gün, Müslümanların gözü önünde olmaması kaydıyla satılabiliyordu.

16 Bkz. C. V. Findley, "The Foundation of Ottoman Foreign Ministry", *International Journal of Middle East Studies* 3 (1972), s. 338-416.

Tablo 5.2. 1855 Bütçesi

Gelir (frank olarak)		Harcamalar (frank olarak)	
Haraç	9.200.000	Sultan	17.250.000
Gümrükler	19.760.000	Görevliler	44.850.900
Öşür	50.600.000	Ordu	69.000.000
Dolaylı vergiler	34.000.000	Diğerleri	28.152.000
Gayrimenkul gelirleri	46.000.000	Toplam	159.252.900
Mısır'ın ödediği vergi	6.900.000		
Eflak'ın ödediği vergi	460.000		
Boğdan'ın ödediği vergi	230.000		
Sırbistan'ın ödediği vergi	460.000		
Toplam	167.610.000		

Kaynak: A. Ubicini, *La Turquie actuelle* (Paris, 1855), s. 191.

Fransızca'nın bazı Osmanlı askeri kurumlarında, Tercüme Odası'nın kurulmasından çok önce öğretildiğini belirtmek gerekiyor. Bu kurumun önemi, onun, Osmanlı devletinin Avrupa'ya yönelişinin, yeni bir zihniyetin benimsenmesinin, modern ve sivil bir bürokrasinin ortaya çıkmasının bir sembolü olması gerçeğinde yatmaktadır.

Bu dönemde başvezirin rolü, kısa bir süre için başvekilin rolüne dönüştürülürken, reisülküttab da hariciye nazırı olmuştu. Yeni oluşturulan iki kurul, *Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli* ve *Meclis-i Vala-i Adliye*, önceleri başvezir tarafından yerine getirilen danışmanlık ve yargı işlevlerini üstlendiler. Geleneksel bürokrasinin yüksek kademeleri feshedilmişti ve atamaların yıllık olarak yenilendiği eski düzenin yerine personelin ihtiyacına uygun olarak atamaların ve görevden almaların geçirildiği bir düzen getirilmişti. Böylelikle 1835 yılına gelindiğinde Osmanlı bürokrasisi, Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall'ın (Hammer Osmanlı bürokrasisindeki hızlı değişimi kabul etmişti) Osmanlı idaresi üstüne yaptığı 1815 tarihli çalışmasını tümüyle geçersiz kılacak denli büyük bir değişimi gerçekleştirmiş bulunuyordu. 1850 yılı civarında merkezi Osmanlı idaresi –divan ya da günümüzdeki modern kabine– aşağıdaki devlet adamlarından oluşmaktaydı:

1. Başvezir (başkanlık yapıyordu)
2. Şeyhülislam
3. Serasker (savaş bakanı)
4. Kaptanpaşa (donanma bakanı)
5. Devlet Şurası'nın başkanı
6. Topçubaşı
7. Hariciye veziri (önceleri reis efendi)
8. Maliye veziri
9. Ticaret ve Kamu İşleri veziri (1838)
10. Hazine müdürü (darphane müdürü)
11. Vakıflar müdürü
12. Müsteşar ya da vezir danışmanı (aynı zamanda dahiliye veziri)
13. Güvenlik veziri (önceleri Kâhya Bey)

Yeni bürokrasi sonunda üst ve alt bölüm olarak örgütlendi. Üst bölüm, askeri hiyerarşiye karşılık gelen beş önemli rütbeden oluşuyordu: tümen komutanı,tuğgeneral ve albay, yarbay, binbaşı ya da tabur komutanı. Müşir (mareşal), en üst rütbeyi oluşturuyordu. En üst iki rütbeye ulaşan görevliler paşa olarak adlandırılıyorlardı ki, bu önceki yüzyıllarda pek kullanılmamış bir terimdi. Paşanın zenginlik, iktidar ve saygınlık sahibi olduğunu söylemeye gerek yok; bu rütbeye ulaştığında geleceğin bürokratlarının tırmandığı toplumsal hedef merdiveninin en yüksek basamağına çıkmış oluyordu.

Üst düzey devlet memurlarının aylıkları çok yüksekti. II. Mahmud, üst düzey bir devlet memuruna ayda 100.000 kuruş kadar yüksek bir rakam ödemeyi düşünmüştü. Yaklaşık 1850'de amir konumundaki bir kişi ayda 1.000 ila 1.200 frank maaş alırken basit bir devlet memuru yalnızca 25 ila 30 frank alıyordu. Ordu mensuplarının aylıkları arasında da uçurum vardı. (Sultana yakın olan yüksek düzey bürokratlarla mütevazı bir sosyal tabakadan gelen düşük ücretli, sıradan bürokratlar arasındaki çekişme, yüzyılın sonunda siyasal değişimin katalizörü oldu.) Ubicini'nin verdiği haliyle 1855 yılı bütçesi, devlet gelirinin önemli bir bölümünün "modern" bürokrasinin memurlarına yapılan ödemeye gittiğini göstermektedir; Bkz. Tablo 5.2 (Tablo 5.1 ile karşılaştırınız).

Sultan, yeni idarenin giderlerini karşılamak gerektiği için vergileri arttırmak zorunda kaldı. Üstelik devlet tekelleri tarafından satılan ambar mallarının fiyatları da arttırılmıştı. Buna karşın toplumun tepkisinden çekinilerek devlet tekellerinden yaygın olarak yararlanmaya yönelik ciddi planlardan vazgeçildi. Din ileri gelenlerinin, mal satışından veya değiş tokuşundan ve dini mahkemelerde çözümlenen davalardan topladıkları % 10'luk verginin kaldırılması düşüncesinden de vazgeçildi.

Modern bürokrasinin filizlenmesi, İstanbul yaşa-

17 *La Turquie actuelle*, Paris, 1855, s. 191.

mında derin bir ekonomik ve toplumsal iz bıraktı. Yüksek rütbeli bürokratlar, geçmişte olduğu gibi topraktan gelen gelirle geçinmek yerine devlet bütçesinden düzenli olarak maaşlarını aldılar ve en önemli tüketim grubunu oluşturdular. Alışverişlerinde nakit para ödeyerek maaşlarının çoğunu başkentte harcadılar. Bürokratların alım gücü, kentin ekonomisindeki üç temel sektörü ciddi olarak etkiledi: yiyecek, giysi ve ev (hem kira oranlarını hem de mülk değerlerini). Büyük miktarda vergi gelirinin eyaletlerden İstanbul'a akıtılmasının ve burada nakit olarak harcanmasının etkisi, kent nüfusunun artmasında, çeşitli yiyecek ve giyecek dükkânlarının çoğalmasında ve hizmet grubu olarak adlandırılabilecek bir grubun gelişmesinde kendini gösterdi. Bundan böyle İstanbul'un ekonomik büyümesi, el sanatlarıyla üretimden çok özellikle ticarete ve hizmetle ilgili etkinliklere dayanacaktı. Ancak hizmet mesleklerinin çoğu, bazı istihdam olanakları sağlamış olsa da ülkenin temel ekonomik gelişimine çok az katkıda bulundu.

19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da kurulmuş olan fabrikalar, Haliç kıyılarına ve Galata'ya bir kısmı çok modern olan askeri tesisler yayılmış olduğu için özellikle askeri ihtiyaçları karşılamaya hizmet ediyorlardı. 1830'lu yıllarda Walsh tophanenin yayıldığı alanı şöyle anlatıyordu:

> Galata'dan, liman boyunca iki kilometreyi geçen bir alan uzanıyor. Ambarlar ve atelyeler geniş bir alana yayılmış...(burada) beş yüz işçiyle birlikte çeşitli suçlardan hüküm giymiş ve birbirine zincirle bağlanmış pek çok köle var... Tophaneyi ve Piri Paşa'daki tersaneleri, top dökümhanesini ve Tophane'deki depoyu ziyaret ettim. Görünüşe bakılırsa, Portsmouth ya da Woolwich'tekiler kadar iyi donanımlılar ve iyi işletiliyorlar ve sanırım çok daha geniş bir alana yayılıyorlar. Herhangi bir Avrupa kentindekinden aşağı kalır yanları olduğunu sanmıyorum.[18]

Bununla birlikte, başka bazı küçük sanayiler de gelişmeye başlamıştı. III. Selim, Üsküdar'da büyük bir basma pamuk fabrikası kurmuştu ve 1812 yılında burada 600 dokuma tezgâhı çalışıyordu. (1841'de yalnızca 41'i çalışıyordu.) Bu fabrikada, yüzlerce işçi (Walsh bunların Manchester'lı işçiler kadar usta olduğunu düşünüyordu) çalışıyordu. Büyükçe bir binayı işgal eden bir matbaa makinesi de Üsküdar'da bulunuyordu. Mazbut bir aileden gelip, zamanla Sultan II. Mahmud'un gözdesi olan Mustafa, yurtdışından gelen tavsiye ve aletler sayesinde Baltalimanı'nda bir tabaklama tesisi kurmuştu. 1827 yılında Eyüp bölgesindeki Taşlıburun'da bir iplikhane kuruldu; iplikhaneyi işletmekte katırlardan yararlanılıyor ve burada günde 22 okka iplik üretiliyordu. İstanbul'da bu şekilde başlayan sanayileşme fazla ileri gitmedi çünkü girişimci bir sınıf, sermaye ve bilhassa teknik donanımı olan personel eksikti ve bu durum, kısıtlayıcı bir toplumsal seçkincilik anlayışının sonucuydu.

"Modern" okullarda eğitim almış olan bürokratlar, zamanla kendi ülkelerinin temel sorunlarından çok Avrupa kültürüyle ve mamulleriyle ilgilenmeye başladılar. Dolayısıyla, bürokratların görece yüksek kültürel düzeyi kendisini tüketim alışkanlıklarının incelmesinde gösterdi. Gelir ve eğitim düzeyi yükseldikçe Avrupa ürünlerine duyulan rağbet de arttı. İstanbul Avrupa'dan ithal edilen pek çok çeşit ürünün alıcısı oldu ve kentte Avrupa tarzı dükkânlar ve eğlence alışkanlıkları benimsendi. Kent hızla yeni bir çeşit tüketim merkezi olma yönünde değişti.

Genel olarak Osmanlı halkı, İstanbul'daki bu toplumsal ve ekonomik değişimlerin etkisini yoğun olarak yaşadı. Kentteki ticaret fırsatları, çok sayıda Türkü, Rumu, Ermeniyi, Bulgarı ve zengin olma umuduyla uzak vilayetlerden İstanbul'a gelenleri cezbetti. Bunların çoğu gıda satışı veya dağıtımı gibi işler üstlendiler. Vilayetlerden gelen bu küçük satıcıların çoğu, zengin olarak başarılı işletmeler kurabildiler. Bu arada İstanbul'un çarşıları da değişmeye başlamıştı. Geçmişte bunlar lonca başkanı olan subaşıları ve ulema tarafından yönetilir ve denetlenirlerdi. Çarşılar, geleneksel yöntemlerle idare edilemeyecek kadar hızla büyüdüğü için hükümet, o tarihe dek ulemanın görevi olan ağırlıkların ve ölçülerin denetlenmesi de dahil olmak üzere çarşıların idaresini üstlendi. 1831 yılında, kentin fethedildiği 1453 yılından beri var olan eski şehremini dairesi feshedildi.

İstanbul'a 19. yüzyılın ortasında hâlâ Anadolu, Suriye, Irak ve ötesinden çeşitli mallar getiren ve dönüş yolunda iç kesimlerde satmak üzere mal alan kervanlar geliyordu. Bazı tüccarlar çoğunlukla Avrupa menşeli malları küçük teknelere yükleyip "iskelelere" yani, Marmara, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarındaki küçük limanlara taşıyorlar, sonra da kara üzerinden gidecekleri yerlere nakledtyorlardı. Bununla birlikte İstanbul, ihraç ettiğinden daha fazlasını tüketmekteydi; İzmir, Selanik ve Beyrut zamanla ihracat ve takas yerleri olarak öncü bir işlevi üstlendiler.

19. yüzyılın ilk yıllarında İstanbul'daki ekonomik yaşam daha çok çarşı ya da bezistan çevresinde geçiyordu. Yüzyılın ilerleyen yıllarında ekonomik yaşam, çarşıdan yan sokaklara, mahallede ticaretin odaklandığı yerlere, Pera ve Galata'ya taştı. Yüzyılın ortalarında İstanbul'un ana çarşısında binden fazla dükkân bulunuyordu. Türk tüccarlar hayvan derisi, kürk, giysi, kitap, parfüm ve gravür satışında uzmanlaşmışlardı; Ermeniler mücevher, saat ve işleme kumaş ticareti yapıyorlardı. Yahudiler çeşitli başka mesleklere girmişlerdi. Pek çok zanaatkâr örgütlenmiş durumdaydı. Çarşı

18 *Residence at Constantinople*, s. 1:379.

tüccarlarının işle ilgi tutumları birbirinden çok farklıydı. Türk tüccar, Ubicini'nin anlattığı gibi sabit bir fiyat istiyordu:

> Boşuna ısrar etmiş olursunuz. Fiyatı bir para bile indirmeyecektir. Çarşıdaki Hıristiyan ya da Yahudi tüccarlar ise bu konuda oldukça farklıdır. Yavaş yavaş yüz kuruştan altmışa, sonra kırka, hatta daha aşağıya inerler. Genel kural şudur: Ermeniye istediği fiyatın yarısını, Ruma üçte birini ve Yahudiye dörtte birini teklif edin. Ancak, bir Müslümandan mal satın almayı gerçekten istiyorsanız ağzından çıkan ilk fiyatı ödemeye razı olun.[19]

Çarşı emniyetli bir yerdi; kendine özgü bir karşılıklı güven ve emniyet düşüncelerine bağlıydı. Avrupai iş merkezleri olarak gelişmekte olan Galata ve Pera'da ise hırsızlık sıradan bir olay hâline gelmişti.

Çarşı dışındaki mal değiş tokuşu, büyük ölçüde çoğu İstanbul'un yerlisi olmayan bekârların elindeydi. Ubicini'ye göre 1853 yılında İstanbul'daki toplam bekâr sayısı yaklaşık 75.000'di. Bunların beşte ikisi Türk, geri kalanı Rum, Ermeni ve diğer milletlerdendi. Çoğu biraz sermaye biriktirme umuduyla vilayetlerden kente geliyor ve sonunda kendi işlerini kurmak üzere geldikleri yerlere geri dönüyorlardı. Pek çoğunun hiçbir becerisi yoktu ve ne iş olursa yapıyorlardı. Hamal, saka (büyük deri güğümler içinde su taşıyorlardı), helvacı, şekerci, ciğerci olarak ve diğer benzeri işlerde çalışıyorlardı.

İstanbul'un tekerlekli ulaşım için uygun olmayan dar ve dik sokakları yüzünden nakliyat işinde (hâlâ bazı bölgelerde olduğu gibi) hamallara güveniliyordu. Sayıları yaklaşık 5.000 olan hamalların çoğu Türk ya da Ermeniydi. Dürüstlükleriyle tanınan hamallar, *hamalbaşı*nın başkanlığında odalar halinde örgütlenmişlerdi. Galata'da, Tophane'de ve hanların girişlerinde kiralanmayı bekliyorlardı.[20] Deniz yoluyla nakliyat, Boğaz'da modern vapurların çalışmaya başladığı yüzyılın ortasına dek büyük ölçüde kayıkçılar tarafından sağlanmıştı. Kayıkçıların çoğu bekârdı. İstanbul'da kayıkçılığın oldukça karmaşık bir örgütlenme yapısı vardı; aslında başlı başına bir kurumdu. Bazı kayıkları sahipleri işletiyordu. Bununla birlikte, kıyıların çeşitli noktalarında bulunan ve bir ila üç kayıkçı tarafından işletilen ve kamu taşımacılığında yararlanılan tekneler vardı. Kamu taşımacılığında kullanılan başka bir tip ise altı ila sekiz kürekçi tarafından çekilen (kürekçi sayısıyla ilgili bir düzenleme vardı; bir kayıkta en fazla 14 kürekçi olabilirdi) pazar kayığı idi. Bu tekneler her yaş, cinsiyet ve din grubundan çok sayıda insanın yönetimindeydi. Bunlarla seyahat eden Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler, erkekler, peçeli kadınlar ve çocuklar teknelerde karışık olarak oturuyorlardı.

Biraz uzmanlık gerektiren önemli bir mesleğin –mektup yazma işi– denetimi tümüyle İstanbul'daki Türklerin elindeydi. Kâtibe, yanında taşıdığı küçük masası, mürekkep şişesini tutacak şekilde tasarlanmış özel bir kuşağı, kalemi ve küçük bıçaklığıyla çarşıda ya da camide rastlamak olasıydı. Kâtipler her çeşit mektup, muska ve çeşitli başka yazıları yazarlardı. Bazı kâtipler hattattı ve Osmanlı mahkemelerinde kullanılan yedi tip el yazısı tarzından herhangi birinde yazabiliyorlardı.

Yukarıda sözü edilen mesleklere ek olarak geleneksel düzende son derece önemli olan çok çeşitli başka işler de vardı. Bununla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısında bu eski mesleklerin çoğu ya tümüyle ortadan kalktı ya da yeni koşullara uyum sağlayıp, önemli ölçüde biçim değiştirerek devam etmek zorunda kaldı. Örneğin, kâtibin yerini sonunda küçük bir ücret karşılığında çeşitli makamlara dilekçe yazan arzuhalci aldı. (Değişen mesleki görüntü 3. bölümde ele alınmıştı.)

İstanbul'un bütün nüfusu, hem sayı, hem de etnik, toplumsal ve dini bileşim açısından 19. yüzyılda büyük bir değişimden geçti. Bu değişime dış mahallelerde yaşayanlar da dahildi.[21] Ekonomik fırsatların artması, nakliye kolaylıklarının devreye girmesi ve nüfus artışı gibi nedenlerin hepsi birden, Marmara ve Boğaz kıyıları boyunca uzanan dış mahalle sakinlerinin sayısının artmasında etkili oldu. Yüzyılın ortasına gelindiğinde İstanbul halkı, 455 mahallede yaşamaktaydı. Bunlardan 318'i kentin içinde yer alırken 137'si sur dışında bulunuyordu; Kasımpaşa, Hasköy, Galata, Pera, Tophane, Fındıklı, Üsküdar, Eyüp ve civarları ikinci gruba dahildi. Bunlardan Galata, Pera, Kasımpaşa ve Tophane voyvodalar ya da Galata'nın büyük kadısı tarafından idare edilirken Eyüp ve civarı başka bir kadı tarafından yönetiliyordu. Yeni bir idari örgütlenmenin düzenlendiği 1854 yılına kadar asıl kent, resmi olarak başvezirin, kaptanpaşanın ve İstanbul efendisinin idaresi altındaydı.

19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul

19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul yaşamının, Galata'da ve özellikle Pera'da (Beyoğlu) kurulmuş olan merkezler aracılığıyla Avrupa'nın etkisi altına girdiği görülmektedir. Gerçekten de bu dönemde Pera, toplumsal açıdan giderek önem kazanan bir merkez haline gelerek Avrupa'nın tüm etkinlik alanlarında geleneksel Osmanlı kültürüne üstün gelmesinin simgesi hâline geldi. İngiltere ile 1838 ve 1861 yıllarında ya-

---

19 *La Turquie actuelle*, s. 327. Meslekler, Theophile Gautier'nin *Constantinople* (Paris, 1883, s. 100-12) başlıklı kitabında da anlatılmaktadır. Mesleklere ilişkin listeler, Kısım IV'teki istatistiksel eklerde verilmektedir.

20 Ubicini, *La Turquie actuelle*, s. 332.

21 Bkz. Thornton, *Modern Turkey*, s. 2:20 ve Eton, *Survey*, s. 41-45 ve s. 272-79.

pılan ticari antlaşmalar, 1853 yılındaki Kırım Savaşı, Paris Antlaşması ve bilhassa 1856 Fermanı, Avrupa'nın Osmanlı devleti üzerindeki etkisinin artmasına yol açmış ve gayrimüslim orta sınıfın toplumsal ve ekonomik bakımdan yükselişini dolaylı olarak kolaylaştırmıştı.

Osmanlı devletinin 1838 yılında İngiltere'yle yaptığı ilk ticaret antlaşması, pek çok ticaret sınırlandırmasını ortadan kaldırdı. Bunun ardından İngiltere'de üretilmiş mallar adeta Osmanlı devletine yağdı ve birkaç yıl içerisinde zanaatkârlar ve küçük dükkân sahiplerinden oluşan Müslüman Osmanlı orta sınıfı ortadan kalktı. Esas işlevi, makineyle üretildiği için daha ucuza çıkan Avrupa mallarını dağıtmak ve bu süreç içinde Avrupa'nın himayesi altında onların temsilciliğini yapmak olan yeni bir Rum ve Ermeni orta sınıfı iktidara yükseldi. 1856 Fermanı (Islahat Fermanı), sözde Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında eşitlik sağlamıştı. Oysa aslında Hıristiyanların ekonomik güç kazanmalarına yaradı. Sonuçta, Babıâli ve İngiltere arasında 29 Nisan 1861 tarihinde Kanlıca'da imzalanan ticari antlaşma, İngilizlere geniş bir ticaret özgürlüğü ve Osmanlı topraklarında daha fazla ayrıcalık sağladı. Başlıca ithalat limanı olarak İstanbul, bu gelişimin yarattığı toplumsal ve siyasal dönüşümün merkezi haline geldi.

Kentin Avrupa'ya yönelişinde bazı psikolojik etkenler de rol oynamıştı. Kırım Savaşı, İstanbulluların Avrupalı kentlilerle ilişki kurması için bir ortam yaratmıştı. Kent, Fransız, İngiliz askerleri ve yetkililerine ev sahipliği yapmış ve onları bu ortak savaşta Ruslara karşı çarpışmış olan müttefikler ve dostlar olarak ağırlamıştı. İnsani düzeyde dostça karşılaşma fırsatlarına ek olarak İstanbul halkı sağlık, hıfzıssıhha, ulaşım hizmetleri ve konforu gibi şeylerin yanı sıra, çeşitli farklı yiyecekler ve giysilerle de birinci elden tanışma şansına sahip olmuştu. Böylece Batı'yla müttefiklik, bazı çekincelerin ortadan kalkmasına ve Müslümanların Avrupa ve kültürü karşısında duydukları korkuyu atmalarına yaramıştı.

Avrupa'ya yönelme ve modernleşme eğiliminde, çeşitli modern kurumların (ülkeye) getirilmesinin destekleyici etkisi olmuştu. Yeni bir eğitim sistemi kuruldu ve 19. yüzyılın ikinci yarısında hızla gelişti. Yine de 1870'li yılların ortasına dek okulların temel işlevi, genelde halkın eğitiminden çok devlet hizmeti için uygun personelin eğitilmesi olmaya devam etti. Bundan dolayı modern bir okulda eğitim görmek, mezuniyet diploması almak ve belki de bir yabancı dil bilmek yeni egemen sınıfın, bürokratların ve aydınların ayırt edici özelliklerinden biri oldu.

Yüzyılın başında Osmanlı devletindeki Müslümanlar, askeri eğitim veren birkaç kurum dışında modern okullara sahip değillerdi. Bununla birlikte, 1860 yılına gelindiğinde İstanbul birkaç meslek okulu kazanmış durumdaydı. Bunlar arasında tıbbiye, mülkiye, harbiye ve tarım ve veterinerlik okulları özellikle belirtilmeye değer nitelikteydi. Bu okullardan mezun olanların çoğu bürokrasinin saflarına katıldılar. 1880'li yılarda eğitim sistemi, üç basamaktan oluşacak kadar gelişmişti; birinci basamak (sıbyan ve rüşdiye), ikinci basamak (idadiye ve sultaniye gibi sivil ve idari okullardan oluşuyordu) ve üst basamak (üniversite ve özel meslek yüksek okulları da dahil olmak üzere yüksek eğitim okulları). Özel okullar arasında, Osmanlı devletinde kendi siyasal çıkarlarını geliştirmeye çalışan ve bu amaçlarına uygun bir kültür ve eğitim desteği sağlayan Fransızların ısrarıyla 1868 yılında kurulmuş olan Fransız okulu Galatasaray Sultanisi de bulunuyordu.

Modern okullar başlangıçta İstanbul ve çevresindeki bölgelerde yoğunlaşmıştı;[22] 1866 yılından sonra, bilhassa II. Abdülhamid'in iktidarı sırasında modern eğitim sistemi diğer vilayetlere de yayılarak ülke insanlarının üst basamaklara tırmanmasının yolunu açtı. Ayrıca 19. yüzyılın ikinci yarısında İtalyanca, Almanca ve Fransızca eğitimi veren yabancı okullar kuruldu; mevcut okullar yaygınlaştırıldı. 20. yüzyılın başında Osmanlı devletindeki toplam 62.336 öğrencinin, çoğu Fransız hükümetinden parasal destek alan çeşitli okullarda Fransızca öğrenmekte olduğu kaydedilmişti. (Paul Fesch'in Fransızca öğrenen öğrencilerin gerçek toplam sayısı olarak tahmin ettiği rakam daha yüksekti). Bu öğrencilerin sayısı en azından 70.000 idi; yalnızca İstanbul'da 6.668 ve Beyrut'ta 22.695 öğrenci vardı.)[23]

İstanbul'un çehresindeki bu hızlı değişimin betimlenmesi, iletişim ve ulaşımın yaygınlaşmasından söz edilmediği takdirde eksik kalır. Bir çeşit bülten olan ilk Türk gazetesi *Takvim-i Vekayi* (Olayların Takvimi) hükümet tarafından 1831 yılında yayımlanmıştı. Bu gazetenin her cumartesi çıkan Fransızca bir baskısı da vardı. Gazetenin okuyuculara cazip gelen ve basına saygınlık kazandıran sıra dışı bir özelliği vardı: Başmakaleyi çoğu zaman sultan yazıyordu. Sultanın görüşlerini taşıyan bir gazetenin çıkması gerçekten de başlı başına bir entelektüel devrim gibiydi. Walsh, bu yayının ne denli etkili olduğunu çok güzel anlatmaktadır:

> İmparatorluktaki haber yayını böylelikle kısa sürede her kesimden insanın ilgisini çekti. Gazete kahvehanelere girdi. Önceden kahve ve tütünden yarı sersemleşmiş bir halde uyukladığını gördüğüm Türk insanını artık elinde bir gazete, hevesle haberleri sökmeye çalışırken görüyo-

22 Ubicini, *La Turquie actuelle*, s. 58.

23 *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, Paris, 1907, s. 449.

rum. Ama kıraathaneler haberlerin en alışılmış biçimde iletildiği yerler. Haber dinlemek isteyenler burada kendilerine bir yer açarak toplanıyorlar... (gazete okuyan kişiye) gösterilen dikkat, bir hikâyeciye gösterdiklerini gördüğüm dikkatten çok daha farklı. Ne bir gülme ne bir ciddiyetsizlik vardı. Hepsinin büyük bir dikkatle dinlediği görülüyordu... İmparatorluğun reayası böyle bir yayının anlamını sezmekte gecikmedi ve benzerlerini çıkartma izninin verilmesinden dolayı memnunluk duydu.[24]

Takvim-i Vekayi'yi kısa bir süre sonra, ortak tirajları 32.000 olan *Ceride-i Havadis* ve *Tercüman-ı Hakikat* izledi. Aynı zamanda dokuz haftalık dergi vardı ve hepsinin birden tirajı 10.000'di. İngiliz ve Fransız günlük basını (*Moniteur Oriental, Levant Herald, Eastern Express, La Turquie*) ve aralarında üç ticari yorum dergisinin de bulunduğu haftalıkların toplam tirajı yaklaşık 25.000 (günlükler için 20.000)'di. Ayrıca dokuz yayını olan Rumca basının toplam tirajı 17.000 ila 18.000'di. Günlük beş Ermenice gazetenin ve sekiz haftalık derginin tirajı yaklaşık 10.000'di. Ayrıca Almanca, İtalyanca ve Sırpça birer gazete vardı. Yahudilerin biri İspanyolca (Sefaradların kullandığı Ladino dilinde) ve diğeri İbranice olmak üzere iki günlük gazetesi vardı. Böylelikle 19. yüzyılın sonunda İstanbullu vatandaşlar, belki de 300.000'i bulan büyük bir bölümü, kentte konuşulan dillerden birinde bir çeşit günlük ya da haftalık bir yayını takip edebiliyordu. (Ancak nakliyat sorunları gazetelerin vilayetlere gönderilmesinde hâlâ bir engel oluşturuyordu.) İlk gazetenin çıkması, Walsh'un da belirttiği gibi, "şimdiye kadarki en önemli ve olağandışı yenilikti...kamuoyunun burada bile hükümet için bir yönetim kuralı olmaya başladığının bir kanıtıydı."[25]

Son olarak, ulaşımın gelişmesi İstanbulla Avrupa arasındaki ve nihayet başkentle iç kesimlerdeki bölgeler arasındaki iletişimi yoğunlaştırdı. Buharlı gemi sayesinde İstanbul'dan Marsilya'ya yapılan yolculuğun süresi altı haftadan altı güne kadar indi. 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'u dünyanın her yerine bağlayan 20 kadar denizyolu hattı vardı. Osmanlı idaresi, buharlı bir yolcu vapuru satın aldı ve 1844 yılında deniz kuvvetlerine ait iki gemi, Mesri-i Bahri ve Eser-i Hayır, Boğaz kıyılarındaki çeşitli noktalara yolcu taşımaya tahsis edildi.[26] Birkaç yıl sonra da Fransız denetimindeki denizcilik kurumu olan Şirket-i Hayriyye'ye yolcu taşıma imtiyazı tanındı. Bu şirket, Boğaz'da ve Haliç'te vapur hattı ağını kurdu. Demiryolları sayesinde başkentle iletişim daha da yaygınlaştı. Avrupa'dan gelen bir hat İstanbul'da yeni inşa edilmiş bir terminal olan Sirkeci'de sona ererken Asya yakasındaki muazzam Haydarpaşa binasından itibaren de uzun bir Asya hattı başlıyordu. (Günümüzde her iki istasyon da kente hizmet vermeye devam etmektedir.) Modern posta hizmeti 1840 yılında kuruldu ve eski kentte muazzam bir postane binası inşa edildi. Ve nihayet Marsilya, Trieste ve Tuna üzerinden Avrupa'ya giden üç posta güzergâhı kuruldu; en hızlısı olan sonuncusundan yalnızca yaz aylarında yararlanılıyordu.

Ulusal kültür ve yerel ihtiyaçlar pek dikkate alınmadan, Avrupa'dan olduğu gibi kopya edilen modern eğitim sisteminin de dahil olduğu bütün bu gelişmeler, Batı'nın saygınlığını pekiştirmeye yaramıştı. İstanbul süzgecinden geçen sözde Avrupa kültürü –Pera'daki temsilcileri tarafından sulandırılmış, bayağılaştırılmış ve bozulmuş haliyle– kısa sürede Osmanlı devletinin diğer bölgelerine de yayılmaya başladı.

Türkler Avrupa'yla temasın ilk döneminde (yani, yaklaşık 1850 yılına kadar), İstanbul'da kendilerine özgü çarpıcı bir uygarlık kurduklarının ve kenti, Avrupa'daki benzerlerinden üstün olmasa da eşdeğer sanat yapıtlarıyla ve kamu hizmetleriyle donatmış olduklarının tam anlamıyla farkında görünüyorlardı. Örneğin, İstanbul'u ziyaret eden Avrupalılar, terazi olarak adlandırılan ve suyun doğal akışı sırasında yerçekimi kuvvetinden dahiyane bir şekilde yararlanarak suyu arıtan kentin geleneksel su sisteminden çok etkilenmişlerdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında ulusal kültüre duyulan ilginin yerini Avrupa kültürünü benimseme çabaları aldı.

Gelenekselcilik ve modernlik arasındaki çelişki, iki dönemin ideal insanını temsil eden iki tipin betimlenmesinde açıkça ifadesini bulur. Yüzyılın ilk yarısında İstanbullu bir beyefendinin oldukça varlıklı ve iyi bir aile çocuğu olması, Arapça ve Farsça bilmesi, Hafız'ı, Ömer Hayyam'ı, Nedim'i ve diğer şairleri ezbere okuyabilmesi, şiir yazması, hitabetinde kuvvetli ve tavırlarında nazik ve zarif olması beklenirdi. Yüzyılın ikinci yarısındaki ideal kentli ise, modern meslek okullarından birinin diplomasına sahip olan, Fransızca bilen, bürokratik hiyerarşide saygın bir konumu bulunan, çekingenliğin ve romantizmin bir bileşimi olan tavırlarını abartılı bir nezaketle sergileyen biriydi. Bu yeni İstanbullu Efendi (bu terim eğitimli, üst sınıftan bir erkeği tanımlamakta kullanılıyordu) siyasal konulara duyarlıydı ve ülkesinin ve kültürünün değerini kanıtlamak üzere uzun tartışmalara girmeye yatkındı. Yine de, bu "modern" kişinin kendi kültürüyle olan bağları, aksini iddia etse de hızla zayıflamaktaydı. Beğeniyle Avrupa'yı izliyor, Avrupai davranış biçimlerini taklit ediyor ve ilerlemecilik adına Fransız tarzında giyinmeye başlıyordu.

---

24 *Residence at Constantinople*, s. 2:283; ayrıca bkz. K. H. Karpat, "The Mass Media", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton: Princeton University Press, 1964, Robert Ward, Dankwart A. Ruston (ed.), s. 255-82.

25 *Residence at Constantinople*, s. 2:279.

26 Bu konu için *İslam Ansiklopedisi*'nin, "İstanbul" başlığına bakınız.

Kültürel yabancılaşma başlamıştı. Batı kültürü, tiyatrosu, edebiyatı ve sanatları, modernlik timsali olan kişiyi büyülüyor, fakat kendi kentinin eski hazinesi onu etkilemiyordu. Oysa 19. yüzyılın ortasında İstanbul son derece çeşitli eski anıtlara ve eğitim kurumlarına sahipti. Belli başlı bazı kültür kurumlarının (çeşitli kaynaklardan taranan) bir dökümü çok çarpıcıdır. Yaklaşık 1850 yılında İstanbul'da 350'den fazla büyüklü küçüklü cami, 91 Rum ve Ermeni kilisesi, 8 Katolik kilisesi, 37 sinagog, 518 medrese, 37 halk kütüphanesi, çeşitli büyüklükte 200 hastane, 100 imarethane, 300'ün üzerinde hamam ve birkaç yüz tane han bulunuyordu. (1831 sayımı bu kurumların bazıları için rakamlar vermektedir.) Yine de, bütün bunlar Müslüman Osmanlı aydınını etkilemeye yetmiyordu; Avrupa'da imal edilmiş önemsiz bir nesne bile ona paha biçilmez bir hazine gibi görülüyordu ve bir Avrupa kentinde bulunmak onun en büyük düşüydü.

Avrupa kültürü İstanbul'a ilk kez bilgi ve teknoloji olarak değil, kent sokaklarında serbestçe satılan mallar biçiminde geldi. Bu mallar kente gümrüklerden giriyordu. (Diğer önemli gümrükler Selanik, Trabzon ve İzmir'deydi.) Gümrük resimlerinin toplanması, gümrük vergisini açık artırmaya çıkaran, ardından kendi malını neredeyse hiç gümrük vergisi ödemeden ithal eden tüccarlara bırakılmıştı. Bu nedenle ağır vergiler ödemesi gereken bağımsız tüccarlarla eşit olmayan koşullarda rekabet ediyorlardı. Ayrıca Osmanlı tarife yapısı, Batı'dan ithalatı kolaylaştırırken, ihracata ağır bir vergi getiriyordu. Sıradan tüccarlar çöküntü içindeydi;[27] bu arada devletin geliri sürekli olarak azalıyordu. Bosna ve Hersek'teki gümrükler, açık artırmayla yerel şirketlere satılmış ve 6.776 sterlin gelir sağlanmıştı. İstanbul'daki gümrük, doğru işletildiği takdirde gelirini üç katından daha fazlasına çıkarabilirdi. (Devlet sonunda gümrüklerin idaresini Kâni Paşa'ya verdiğinde bu gerçekleşti.)

Pera'nın Yükselişi ve Avrupa Tarzı Dükkânların Açılması

19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un modern Avrupai bölgesi olan Pera'nın yükselişine tanık olundu. Aslında Pera (Galata'yla birlikte) neredeyse her bakımdan bağımsız bir kent halini almıştı. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki nüfusu büyük ölçüde gayrimüslimlerden –çoğunlukla Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Fransızlar, Avusturyalılar ve başka bazı milletlerden kişiler– oluşuyordu. Büyük ticaret kurumlarının ve bankaların merkez şubeleri buradaydı. Modern dükkânlar, tiyatrolar ve Avrupa tarzında çeşitli eğlence yerleri de burada bulunuyordu. Modern okulların ve askeri kurumların bazıları da Pera'da ya da civarında yer alıyordu. Güçlü diplomatlardan kurnaz işadamlarına ve meslek sahiplerine dek her milletten ve tipten Avrupalı buraya akın ediyordu. Pera, yalnızca İstanbul için değil, bütün imparatorluk için modernliğin bir simgesi haline gelmişti.

Pera, Fransız sefirinin 16. yüzyılda burada ikamet etmeye başlamasıyla birlikte belirgin bir Avrupai özellik kazanmıştı. Ancak, bunun başlangıçta yöreye önemli bir etkisi olmadı. Pera'nın siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan ünlenmesi, Avrupa'nın Osmanlı devleti üzerindeki etkisinin artmasının doğrudan bir sonucuydu. Pera Osmanlıların Avrupalılar tarafından yaratılan ikinci başkenti oldu ve imparatorluğun yazgısında yaşamsal bir etki yaptı.

19. yüzyılın ikinci yarısında Pera, 16 diplomatik heyete ev sahipliği yapıyordu. Bu heyetlerin başında bulunan kişiler, kendi ulusal kolonilerinin önderleri olarak görülüyorlardı. Pera'daki iletişim dili Fransızca'ydı. Aslında burada az sayıda Fransız (İstanbul'da Frenk olarak adlandırılıyorlardı) oturduğu halde, Fransa'nın Pera'daki egemen kültürel ve siyasi konumu korundu ve yüzyılın sonuna kadar da iyice pekişti. Ubicini'ye göre Pera'nın 1849 yılındaki Fransız sakinlerinin sayısı 1.000 civarındaydı; o dönemde bölgenin toplam nüfusu 28.000 ila 30.000'di ve Fransızlar dışında başka milletlerden insanları da kapsıyordu: 6.000 Rum, 1.000 Maltalı ve İyonyalı, 1.600 Avusturyalı, 1.000 Rus vardı ve geriye kalanlar da Ermeni, İngiliz, Sardinyalı, Prusyalı, Amerikalı ve İranlıydı.[28] Pera, her ne kadar Avrupalı özelliğinden ötürü rağbet gören bir yer olsa da Avrupalılar nezdindeki ünü bir anlamda lekelenmişti. Bunun nedeni, yüzyılın başlarında, bilhassa 1833 yılında Fransız Dışişleri Bakanı Duce de Boglie'nin, Marsilya Ticaret Odası tarafından verilen bir belgeye sahip olmayan kişilerin Pera'ya yerleşmesini yasaklayan bir yönetmeliği feshetmesinden sonra bu bölgenin Akdeniz kıyılarındaki maceraperestleri ve hatta suçluları kendine çekmiş olmasıydı.[29]

Pera bölgesinin sınırları başlangıçta kesin olarak belirlenmişti. Ekonomik fırsatların çekiciliğine kapılarak buraya gelen herkesi, yapım alanının sınırlı olmasından dolayı yerleştirmek kolay değildi. Bu durum bölgenin mimari planında belirleyici olmuştu; mevcut inşaat alanından sonuna dek yararlanmak için yüksek binalar ve çok dar sokaklar tasarlanmıştı. Tahmin edilebileceği gibi, ev kiraları ve fiyatları tırmandı. Örneğin, tek bir odanın kirası, Paris'teki en iyi otelin iki ya da üç odalı suitinden daha pahalıydı. Arsasıyla birlik-

27 James Lewis Farley, *Turkey*, Londra, 1866, s. 98-99.

28 *La Turquie actuelle*, s. 439.

29 1818 yılında Pera hakkındaki İtalyanca bir şarkı burasının kötü ününün bir kanıtıydı. "Pera, Pera, dei scellerati il nido" (Pera, Pera, serseriler yatağı). Bu konuda oldukça kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Steven T. Rosenthal, *The Politics of Dependency: Urban Reform in İstanbul*, Westport, Conn.: Greenwood Press, 1980.

te 80.000 kuruş değerindeki ortalama bir evin yıllık kirası 15.000 ila 16.000 kuruştu ve ev sahipleri, sık sık çıkan yangınlardan birinde binaları hasar görmeden önce yatırımlarının karşılığını almakta acele ediyorlardı. (1870 yılında çıkan bir yangın 3.000 yapıyı harap etmiş ve bina sahiplerinin bazılarının iflasına neden olmuştu.) Pera'da 80 cm^2'lik bir arsanın bedeli 1.000 ila 1.200 kuruş iken kent merkezinin dışında aynı büyüklükte bir arsanın bedeli yalnızca 15 ila 20 kuruştu.[30] Pera'nın çevresinde, genellikle de Tophane, Fındıklı ve Cihangir'e inen eteklerinde bina inşa etmek üzere memurlara rüşvet vererek izin alan pek çok Avrupalı bir gecede zengin olmuştu.

19. yüzyılın ikinci yarısında Galata, çok önemli bir toplumsal ve ekonomik değişimden geçen ve ekonomik ve etnik bakımdan Galata'nın bünyesine dahil olan Pera'nın yerini aldı. Pera'nın sahte Avrupai kültürel özellikleri de bu dönemde Galata'ya aktarıldı. Galata, İstanbul'un hızla gelişen, modern bir iş bölgesiydi. Burada çalışan Rum ve bir dereceye kadar da Ermeni ve Yahudi tüccarlar, büyük bir ekonomik güç kazanmışlardı. İngilizlerin Osmanlı devletinde ve İstanbul'da sağlam bir ekonomik üs kurma girişimlerinden istifade eden Rum tüccarlar, iş alanında ön saflarda bulunan Frenklerin yerini aldılar. Bu arada kültür ve dil bakımından kendilerini Fransızlarla bir tutmaya devam ettiler. (Yine de, özellikle küçük dükkân sahipleri ve çalışanları olmak üzere daha çok Rumca konuşuyorlardı.)

Frenklerin Pera'da hâkim topluluk olarak düşüşe geçmeleri, kısmen Türklere ve diğer etnik Osmanlı topluluklarına yönelik kendi kısıtlayıcı tavırlarından kaynaklanıyordu; yoğun bir karşılıklı ticari etkileşime engel oluyorlardı. Bu dönemde İngilizler ticaretin yaygın olarak serbestleştirilmesini savunuyor ve Rumlara, ticari hegemonyalarının Akdeniz ve Ortadoğu'da kurulmasında yardımcı olacak stratejik ve profesyonel bakımdan en uygun topluluk olarak bakıyorlardı. İngiltere'nin bölgedeki planlarının en açık sözlü savunucusu olan Urquhart, eski özel ticaret imtiyazları düzeninden yararlanan Frenklerden şöyle söz ediyordu:

> Frenkler olarak adlandırılan sınıf büyüdü. Bu sınıf, Türkler ve Avrupalılar arasındaki iletişime engel olmakla kalmıyor, aynı zamanda eski düşmanlıkları da körüklüyor; birini diğerine yanlış tanıtıyor, kendi önyargılarını zerk ettiği Avrupalıları, Türkleri ya da reayayı doğru olarak değerlendirme imkânından yoksun bırakıyor ve Türklerin gözünde bütün Avrupalıları, onlarla bir tutulduğumuz için küçük düşürüyor. Avrupalılarla Türkler arasındaki en sıkı münasebetin oturdukları yerlerde kurulduğu varsayılabilir; oysa tam tersi: Eğer yerli halktan birileriyle tanışmak ve onlarla dostça bir ilişki kurmak istiyorsanız Frenklerin Avrupalıları onların gözünde horgörü konusu yapmadıkları bir yere gidin.[31]

Frenkleri iktidarlarından eden Galata tacirleri daha sonra Fransız kültürünün en büyük destekçisi olmuşlardı. Neredeyse hepsi Türkçe ve Rumca bildiği halde iş dili olarak önceleri İtalyanca konuşuyorlardı. Zenginleşip güç kazanmaya başlamalarıyla birlikte Fransızca uğruna İtalyanca'dan vazgeçtiler. (1870'li yıllarda, İtalya'nın birliğinin ilan edilmesinden sonra Fransızca, bütün Akdeniz liman kentlerinin dili olarak hızla İtalyanca'nın yerini almıştı.) Evlerini Pera'da kurdular. Gün içinde Galata'daki ofislerinde çalışıyor, akşamları iki bölgeyi birbirine bağlayan dik yokuştan inerek evlerine dönüyorlardı. Gerçekten de 1850 yılından sonra Galatalı tacirler, Pera'da çok pahalı evler satın almaya başladılar ve sık sık diplomatik heyetlerin konukları oldular. Kızları ve oğulları, Avrupalıların düzenlediği toplumsal etkinliklere katıldılar ve Avrupa sanatına ve edebiyatına dair bilgilerini sergileyip Fransızca konuşmaya çaba gösterdiler. Fransızca bilmek, ne kadar yetersiz olursa olsun modernliğin ve ayrıcalığın bir göstergesi oldu. Kendi kendini Fransızca öğretmeni olarak adlandırılan biri, gramer ve fonetik konusunda bilgisiz olabilmesine karşın kolayca iş bulabiliyordu. (Bugün İstanbul'da konuşulmakta olan Fransızcanın niteliği de bunu göstermektedir.) Pera'nın çeşitli dillerde altı gazetesi vardı. Yine de, kültür söz konusu olduğunda, Avrupalılığın vitrini olan Pera, kayda değer bir şey sunmuyordu. Ubicini, "Eğer orda burda, Fransız malları satan dükkânların önünde toplanmış Türk kadınları olmasaydı burasının ikinci ya da üçüncü sınıf bir İtalyan kenti olduğu sanılabilirdi... Bu kent (Pera), İstanbul'a bağlı olmakla birlikte Pekin ya da Kalküta'dan ne kadar ayrıysa İstanbul'dan da o kadar farklıydı." diye yazıyordu.[32] Yüzyılın ortasında Pera, "Marsilya ya da Cenova'yla arasındaki mesafenin altı haftadan kısa bir sürede alınamadığı 20 yıl öncesindeki gibi, Batı'nın ahlak anlayışına ve düşüncelerine hâlâ yabancıydı: Pera bildiğim en önemli edebiyat karşıtı ortam."[33] Pera'daki Avrupalılar normal olarak haftada birkaç kez tiyatroya, akşam yemeğine ve zaman zaman da yalnızca üst sınıf üyelerinin davet edildiği balolara giderek eğleniyorlardı. Pera, pek çok deniz hattı sayesinde Batı'yla bağlantısı kesintisiz sürdüğü için Avrupa'dan istediği herşeyi alabildi. Gerçekte o, Avrupa egemenliğinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bir üssüydü.

Pera'nın büyümesi ve tüccarların egemen sınıf olarak yükselmesi kadar bölgenin sahte Avrupai görüntüsü de çeşitli ekonomik, demografik ve kültürel etken-

---

30 Ubicini, *La Turquie actuelle*, s. 442. Pera'daki diğer fiyatlar da yüksekti; örneğin bir öğün yemek, eski kenttekinden beş kat daha pahalıydı.

31 *Turkey and Its Resources*, s. 208.

32 *La Turquie actuelle*, s. 443.

33 *Ibid.*, s. 455.

lerin sonucuydu. Ekonomik etkileşimin artması ve etnik ve dini topluluklar arasındaki iletişimin yaygınlaşmasıyla birlikte İstanbul'daki gayrimüslim cemaatleri de büyüdü. Pera ve Galata'da, özellikle Avrupalılarla birlikte çalışanlar kendilerini din büyükleri ve yükselmekte olan tüccar, zanaatkâr ve meslek gruplarının önde gelenleri arasındaki çekişmenin ortasında buldular. İş çevreleri laik bir yaklaşım geliştirmişler ve din adamlarının dar görüşlü, Batı karşıtı tavırlarından farklı olan Avrupa iktisat felsefesini, milliyet ve din kavramlarını benimsemişlerdi. Eski millet düzeninde görünürde, tutucu din adamları üstünlüklerini koruyor ve işadamlarıyla profesyonellerin güç kazanmaları önleniyordu. Sonunda, 1860'lı yıllarda üç eski millet (Ortodoks, Ermeni ve Yahudi), laik unsura yani tüccarlara ve entelektüellere cemaatlerinin meselelerini idare etme yetkisini vermek üzere yeniden örgütlendi.[34] Millet reformu, dini cemaatlerin eninde sonunda daha büyük milli topluluklarla karışmasını sağlayarak Babıâli'ye bağlılıklarının büyük ölçüde zayıflamasına ve Avrupa'nın etkisine iyice açık hale gelmelerine neden oldu. Bu yüzden din adamlarıyla İstanbul'daki gayrimüslim toplulukların yükselen tüccar sınıfları arasındaki çekişme, yeni ekonomi seçkinlerinin zaferiyle sonuçlanmış oldu.[35] Pera ve çevresinde pek çok yeni kilisenin, mezarlığın ve okulun ortaya çıkması gayrimüslim cemaatlerin büyümesinin güçlü bir kanıtıdır. İstanbul'da Bulgarlar bu dönemde ayrı bir etnik topluluk olarak ortaya çıktılar ve sözü geçen tüccarların önderliğinde Babıâli'ye bağlı bir Bulgar ulusu düşüncesini öne sürmeye başladılar.

Gayrimüslim ticaret toplulukları, Avrupa işletmeleriyle yakın ilişkileri sayesinde ekonomik açıdan rahata kavuşmuş olmanın bedelini ödemek zorunda kaldılar: Pera ve Galata'da yaşayan Rumların ve Ermenilerin, Fransız ve İngiliz misyonerlerin vazettiği Katolikliğe ve Protestanlığa geçmeye eğilimleri vardı. Gelenekselciler ve modernlik yanlıları arasındaki çekişmenin diğer bir odağı da Avrupalı Hıristiyan misyonerlerdi. Daha 1827 yılında –İstanbul'da bu dönemde Fransızların desteği sayesinde yoğun bir Katoliklik propagandası yapılmıştı– Ankara'dan gelen ve kendi yurttaşları arasında din değiştirme propogandası yapan bir grup Ermeni dönme kentten uzaklaştırıldı. Dönme Ermenilerin bir kısmı sonunda eski inançlarına geri döndüler ve Kumkapı, Samatya ve Hasköy'de –ayrıcalıklı sınıfların (Katolikliği seçen Avrupalılaştırılmış unsurlar) yaşadığı Beyoğlu, Galata ve Boğaz kıyılarından çok kendi geleneksel bölgelerinde– oturmak zorunda kaldılar.[36] Bununla birlikte, 1850 yılından sonra, dini bağlılıkların yerini ulusal duyguların almasıyla birlikte bu kısırlamalar artık uygulanmaz oldu.

Pera'daki "modern" yaşam, özgün ulusal ya da toplumsal köklere dayanmıyordu. Birkaç istisnası dışında tüccar toplulukları, ekonomik ve toplumsal konumlarını Fransızlara, İngilizlere, Almanlara ve hizmet ettikleri diğer Avrupalı güçlere borçluydular. Avrupa devletlerinin izin verdiği ve Osmanlı idaresinin göz yumduğu oranda "ulusal" –aktif olarak Yunan ya da Bulgar yanlısı– sayılabilirlerdi. Toplumsal piramit, Avrupa'ya olan bağımlılığı yansıtıyordu. En tepede, dragomanların (özel bir sınıf oluşturmaktaydılar), kavasların (haberciler), elçilik memurlarının ve hizmetlilerin de dahil olduğu diplomatik heyetler ve onların geniş personeli bulunuyordu. Diplomatik heyetlerin yaşamı, üyeleri doğuştan ya da "seçimle" Avrupa vatandaşı olan (yani, Batılı bir devletin himayesini sağlayan özel bir berat edinen) kendi cemaatleri tarafından idame ettiriliyordu. İkinci sıradaki sosyal grup, yeni ekonominin seçkinlerinden –yeni ticari atılımlarda bulunarak ve Avrupalı diplomat patronlarının anadilini benimseyerek sürekli daha yüksek bir toplumsal konuma çıkmaya çalışan bankacılar, tüccarlar, dükkân sahipleri ve bunların aileleriyle yakınlarından– oluşuyordu. Doktorlar, muhasebeciler, dil öğretmenleri ve diğer meslek grupları Pera'nın üçüncü toplumsal tabakasını, alt kademelerdeki görevliler, hizmetçiler ve vasıfsız işçiler ise dördüncü toplumsal tabakayı oluşturuyordu; bir de Avrupalılarla iş ilişkilerine giren ve Pera'daki "modern" yaşamdan yana bir tavır almaya başlamış bulunan Müslüman Türklerden oluşan bir topluluk vardı.

İstanbul'un 19. yüzyılın ikinci yarısındaki toplumsal ve ekonomik yaşantısı, Batı'nın güçlü sanayi ülkeleriyle kendi ülkelerinin yoksul düşürülmüş kırsal kesimleri arasında aracılık yapan Asya, Afrika ve Güney Amerika kentlerindekinden çok farklı değildi. Kent aslında mal değiş tokuşunun yapıldığı yarı sömürge bir alan haline gelmişti. İstanbul'u yakından tanıyan ve Fransız hâkimiyetini burada yeniden kurmaya uğraşan Paul Fesch, 19. yüzyılın sonuna doğru İstanbul'da ağır sanayinin olmadığına işaret ediyordu. Kentin en önemli üreticileri, kiremit, çimentolu tuğla, fes, deri eşya, sigara kutusu, çanak çömlek, bavul, tespih, giysi, hurda demirden çivi ve benzeri şeylerin üreticileriydi. Bu işletmelerin çoğu İngilizlere, Fransızlara ya da İsviçrelilere aitti; yalnızca birkaçı Osmanlı devletinin ya da İstanbul yerlilerinin mülkiyetindey-

34 Edson Lyman Clark, *The Races of European Turkey: Their History, Condition and Prospects. In Three Parts...* New York, 1878, s. 204. Osmanlı devletindeki dini topluluklara ilişkin en kapsamlı değerlendirme için bkz. *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 cilt, B. Lewis ve B. Braude (ed.), New York: Holmes&Meier, 1982. Ekonomiye ilişkin temel bilgi için bkz. Jacques Thobie, *Interêts et Imperialisme Français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*, Paris: Publication de la Sorbonne, Imprimerie national, 1977.

35 Bkz. K.H. Karpat, *Social Foundations of Nationalism*, s. 88.

36 Refik, *Hicri On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, s. 31-33.

di. Yabancı firmalar, İstanbul'da nitelikli işçi olmadığı gerekçesiyle kendi ürünlerini bu kentte imal etmekten yana değildiler. Fesch şunları yazıyordu:

> Konstantinopolis gerçekte büyük bir pazar yeri, bir çarşı. . ama en başta bir geçiş limanı. Türkiye'nin Asya ve Avrupa topraklarından ve Ege Denizi'nden gelen ipek, şarap, kuruyemiş ... yağ, maden cevheri, tahıl, un, her çeşit hayvan derisinin vb. büyük bölümü Konstantinopolis'ten Batı'ya gidiyor. Öte yandan, Avrupa'nın Türkiye'ye temin ettiği hazır giyim, un, alkollü içkiler ... eldiven, tuhafiye eşyası, mum, sabun, petrol, ilaç, ahşap ve çelik ürünleri, makineler, aletler gibi önemli bir miktarda mal da Konstantinpolis'e geliyor.[37]

Yabancı firmalar, kentte kalmaktaki ısrarlarının da gösterdiği gibi, piyasa ne kadar küçük olursa olsun kâr elde etmeyi hâlâ başarıyorlardı; örneğin, kentteki toplam dikiş makinesi sayısı yüzyılın sonunda yalnızca 10.000 olduğu halde Singer (Amerikalı), Gretzner, Clemens, Meuller, Koehler, Pfaff, Knoch (hepsi Alman) ve Orosdi Bach (Fransız) gibi başlıca dikiş makinesi imalatçılarının hepsinin İstanbul'da temsilcileri bulunuyordu. İthal edilen başka tip malların daha büyük bir piyasası vardı. İstanbul'da en azından üç şık mağaza, modern görüşlü ve varlıklı müşterilerine yalnızca şapka satıyordu. Kent, çoğu Fransa'dan olmak üzere yılda 1.300.000 un çuvalı ve 600.000 galoş ithal ediyordu; 1897 yılında İtalya, İngiltere'nin elindeki pazarın bir kısmını eline geçirmeyi başarmış ve İstanbul'a 5.000 ton pamuklu mal satmıştı. Toplam ithalat en azından 11.000 tonu buluyordu. (Avrupa mallarının bir kısmı iç kesimlerdeki kentlere de dağıtılıyordu.)

İstanbul halkının, ekonomik öz bakımından yoksun olduğu şeyi görünüşte gidermeyi umarak lüks giyime özel bir ilgi göstermesi anlaşılabilir. Fesch şöyle yazıyordu:

> İyi giyinmek, kadın olsun erkek olsun her iki cinsin de büyük arzusudur; bunun dışındaki her şey ikinci planda kalır. İstanbullular, güzel giysilere sahip olmak için her türlü özveride bulunacaklardır. Pera'da oldukça çok sayıda Fransız modaevi (tasarımcı) bulunmaktadır; bunlar zengin müşterilerine seçim yapmalarında ve yeni modaları değerlendirmelerinde yol gösterirler. Onlar olmasa, çoğu zaman taklit edilmiş ve bozulmuş olan ürünlerimizi (Fransız malları)... başkentte gerçek biçimiyle görmek pek kolay olmaz... Çok zarif olan Levantenlerin ayakkabıları da güzel olmalıdır. Fransa'da aynı sınıftan erkeklerin seve seve giydiği o kaba ayakkabıları giymek zorunda kalsalar utançtan yüzleri kızarırdı... orada ayakkabının zarif olması, derinin iyi olmasını gerektirir. Bu, kaliteli hammaddenin nerede kullanıldığını ve Fransa'dan ithal edilerek Konstantinopolis'te biçimlendirilen derinin ve meşinin büyük rağbet görmesini açıklayıcı bir şeydir. Ülkemiz aslında satışını daha da artırabilir ve kromlu tabaklama yöntemini benimsediği takdirde pazarını genişletebilir.[38]

19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul yaşamındaki kırılma, Pera'daki dükkânlarla kentin eski bölümündekiler arasındaki zıtlıkta da açıkça görülmektedir. Eski kentin ticaret yaşamının merkezi hâlâ çarşıydı ve geçmiş yıllarda olduğu gibi işler yine aynı ruhla yürütülüyordu (1846 yılında sessiz sedasız kapatılan renkli köle pazarı dışında). Dükkânların ne bir vitrini ne de müşteri çekmek için tasarlanmış bir özelliği vardı. Mallar çekici bir biçimde sergilenmiyor ve tüccarlar, özellikle de Müslümanlar mallarını pazarlamak için hiçbir çaba göstermiyorlardı. Çarşılar İstanbul'un yoksullarına düşük fiyattan ucuz mal satmakta uzmanlaşmıştı; ancak, geleneksel giysileri ve bugün hâlâ büyük bir Müslüman kesim tarafından kullanılmakta olan ev mefruşatını imal etmeye de devam ediyorlardı. Çarşı tüccarları arasında Türkler, Ermeniler, Yahudiler ve az sayıda da Rum vardı. Henry Otis Dwight, her ne kadar dini bir önyargıyla yaklaşmış olsa da Pera'nın ve eski kentin birbirine zıt ekonomik kuruluşlarının resmini gayet güzel çizmektedir:

> Bir yanda Avrupalıların masa, sandalye, daktilo makinesi, dosya gibi hızlı ve düzgün bir iş düzenine özgü bütün eşyaların bulunduğu ve kullanışlı bir konforun bulunduğu Galata'daki ticarethaneleri ile diğer yanda yerli tüccarların tıkışık mekânları arasındaki zıtlıktan daha büyüğü düşünülemez. İkinci ortamdaki tek geniş şey firmanın sahibine ait olan bir koltuktur... Kentin Avrupa yakasında bir ferahlık vardır ve müşterinin karşılığını ödeyeceğine olan güvenle her türlü konfor incelikle düşünülmüştür. İstanbul'un Asya yakasında ise beklentilerin kısıtlı olmasının getirdiği dar görüşlülük tam bir zıtlık oluşturmaktadır. Bazı kişisel harcamalardan vazgeçerek tutumlu olmakla birlikte, iş için hiçbir harcamadan kaçınmamanın bir ilke haline geldiği bir iş düzenini kural olarak benimsemek Müslümanların bütün yaşam felsefesini alt üst edecektir.[39]

Yeterince geliri olan ve uygun psikolojik ve kültürel yapıya sahip Müslümanlar da Pera'daki dükkânların müşterisiydiler. Bunların kayda değer bir bölümü, yeni egemen bürokrat sınıfın üyesiydi. Modern okullardan mezun olan herkes eninde sonunda bir devlet görevi edindiği için bu sınıfa dahil olanların sayısı sürekli olarak artmaktaydı.[40] Üst düzey bürokratların çoğu, genellikle Pera'nın kuzeyindeki yeni bölgelerden birinde ya da Boğaz'ın kıyı yerleşimlerinde olmak

37 *Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid*, s. 515.

38 *Ibid.*, s. 520.

39 *Constantinople and its Problems*, New York, 1901, s. 171-72. Ayrıca bkz. Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, NewYork: New York University Press, 1983.

üzere kent dışında yaşıyordu. Büyük bir bölümü, giysilerini ve diğer lüks ihtiyaçlarını Pera ve Galata'daki dükkânlardan sağlıyordu. Genellikle, daha 1830 yılında tatil günü ilan edilmiş olan perşembe günleri alışveriş yapıyorlardı. Bu üst düzey bürokratlar, gelirlerini toplanan vergilerden (Türk lirasının değerindeki hızlı düşme ve devlet gelirlerinin iyice azalması karşısında Osmanlı idaresi, merkezi bir vergi sistemini uygulama girişiminde başarısızlığa uğradıktan sonra vergi toplama işini 1845 yılında kişilere dağıttı) ve çoğu zaman imtiyaz dağıtmak gibi kazançlı ama yasa dışı bir uygulama sayesinde ellerine geçen ek vergi gelirlerinden sağlıyorlardı. (1838 yılındaki reformlarıyla tanınan Başvezir Reşid Paşa bile İstanbul'da ve Asya kıyılarında gümrük ofisleri işleten Ermeni bir aileden para almakla suçlanmıştı.) Osmanlı bürokratları 1856 yılından sonra gayrimüslim tüccarlar ve Pera'nın entelektüelleriyle olduğu gibi Avrupalılarla da sık sık bir arada görülebiliyorlardı; Sultan Abdülmecid, Fransız büyükelçisinin verdiği bir baloya katılmıştı. Pera ve çevresindeki bölgeler, gözü yükseklerdeki ve modernlik yanlısı olan Müslümanların zamanla gözde alışveriş ve eğlence merkezleri ve en sonunda da oturdukları yerler haline geldi.

Pera ve Galata ile kuzeyinde kurulmuş olan yerleşim yerlerinde, eski kentteki yaşamın neredeyse bütün alışkanlıklarından ve geleneklerinden farklı, kente özgü yeni bir yaşam tarzının geliştiği aşikârdır. Modern kent yaşamı anlayışı, her şeyden önce gelir artışından kaynaklanan maddi refahla ilgiliydi. Bu nedenle Pera ve komşu bölgeleri, yalnızca modernliği değil, aynı zamanda zenginliği ve yüksek toplumsal konumu da simgeler olmuştu. Avrupa hayatı, çoğu hâlâ eski kentte yaşayan yeni Müslüman kuşağın en büyük hayali haline gelmişti. "Başarı"nın onlar için anlamı bir ev satın alabilmek ve İstanbul'un modern bölümünde egemen olan hayat tarzını benimsemekti.

Başka önemli kurumsal etkenler de İstanbul'un yeni ve eski bölgelerinin bileşimini ve yapısını etkiledi. Sultan Abdülmecid, daha 1845 yılında reform konusunu danışmak üzere vilayetin ileri gelenlerinden birkaç düzine kişiyi çağırarak, nüfuz sahibi kimselerden oluşan bir kurul oluşturmaya çalışmıştı. 30 yıl sonra bir anayasa benimsendi ve parlamento toplanarak kentin eski bölgesindeki bir binada faaliyet göstermeye başladı. 1876-1878 yılları arasındaki parlamento deneyiminin, İstanbul yaşamında benzersiz bir önemi olmuştu: Bu gelişme, sultanın mutlak siyasal iktidarının kırsal kesimde yükselmekte olan orta sınıflara devredilmesini simgeliyor ve kentin merkezi konumunu hızla yitirdiği, zenginliğini ve iktidarını gelişmekte olan kentlerle ve iç kesimlerdeki bölgelerle paylaşmak zorunda kaldığı gerçeğini üstü kapalı da olsa ortaya koyuyordu. Kırsal kesimde, 1864 yılındaki Vilayet Kanunu'yla birlikte yeni idari yapılar zaten oluşturulmuştu; bu kanun, 1867 ve 1871 yıllarında ülke çapında belediyeleri oluşturmak üzere yeniden düzenlendi.

İstanbul'un ekonomik açıdan büyümesi, tüccar topluluğunu temsil eden İstanbul Ticaret Odası'nın kurulmasına yol açtı. İlk kuruluş olan Cemiyet-i Ticariyye 1880 yılında kurulmuştu. İki yıl sonra, 16 Ocak 1882 tarihinde 250 üyesi olan Ticaret Odası resmen kuruldu; 27 Şubat 1888 tarihinde ismi, Ticaret, Tarım ve Sanayi Odası olarak değiştirildi ve sonunda 31 Mayıs 1910 tarihinde Ticaret ve Sanayi Odası oldu.[41]

19. yüzyılda kentin fiziksel görüntüsü, arşiv binaları, köprüler ve vapur seferleri gibi özel ve kamu yapılarının ve hizmetlerinin eklenmesiyle birlikte son derece değişmişti. Sultan II. Mahmud, Alman danışmanı Moltke'den bir gelişim planı çizmesini istemişti. 1865 yılından sonra bu görüntüye arabalar, gaz depolama tankları, su şebekesi, metro, rıhtımlar ve diğer çeşitli tesisler eklendi. Yeni camilerin yapımı büyük ölçüde azaldı, ancak sultanlar en azından üç tane büyük ve lüks saray inşa ettirdiler. Yine aynı dönemde İstanbul ve Galata arasında iki köprü yapıldı. Köprülerin yapımı yüzlerce yıllık kayık kullanımını sona erdirerek ulaşımı daha hızlı ve kolay bir hale getirirken, Pera ve Galata'nın ve kuzeyindeki yeni yerleşim bölgelerinin önemini daha da pekiştirdi.[42] (19. yüzyılda İstanbul'da yapılmış olan belli başlı kamuya ait ve özel yapıların ve kurumların dökümü bu bölümün sonundaki Ek D'de yer almaktadır.)

İstanbul'un fiziksel dönüşüm süreci, zamanla belediye idaresinin oluşmasına da yansımıştı. II. Mahmud'un yönetimi sırasında çarşılar için merkezi bir idare oluşturulmuştu. Çarşılardan sorumlu olan şehremaneti (Fransa'daki *prefect de ville*'in bir benzeriydi) 1854 yılında düzenlendi; yine aynı yıl Avrupa'daki belediye düzeniyle ilgili rapor vermek ve modernleşme yolunda tavsiyelerde bulunmak üzere İntizam-ı Şehir *Komisyonu* oluşturuldu. Bunlar büyük ölçüde Pera'nın büyümesinden kaynaklanan sorunları çözmek üzere tasarlanmıştı.[43] Pera'da yaşayan Avrupalı nüfus, sokaklarda kaldırım, aydınlatma ve Batı'dakilere benzeyen diğer hizmetleri talep ediyordu. Çok sayıda Fransızın da yer aldığı kurul, pek çok kamu hizmetinin getirilmesini tavsiye etme konusunda uzlaştı ve bu tavsiyeler Tanzimat Yüksek Kurulu tarafından

40 Bkz. Ubicini, *La Turquie actuelle*, s. 236. Bu arada geleneksel seçkin sınıfın büyük bölümünü oluşturan ulemanın sayısı hızla azalmaya başlamıştı. Buna karşın yüzyılın ortasında softaların (dini okul öğrencileri) sayısının hâlâ 22.000 ila 25.000 civarında olduğu tahmin edilmekteydi.

41 Bkz. *İstanbul Yıllığı* (1967), s. 511-12.

42 İlave bilgi için bkz. Doğan Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık* 70, no. 5 (1970), s. 26-48.

43 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul, 1922.

kabul edildi. Bununla birlikte, kamu hizmetleri yalnızca Pera ve Galata için önerilmişti. Nihayet bu bölge, altıncı bölge (daire) olarak on iki üyeden ve bir başkandan oluşan bir kurul tarafından idare edilmek üzere ayrı bir idari birim olarak tanındı.

1868 yılında yönetmeliklerden oluşan bir belediye kanunu kabul edildi. Bu kanun, Pera ve Galata'ya getirilen idari örgütlenmeyi kentin diğer 14 bölgesine de uyguluyordu. 1876/77 yılına gelindiğinde kentteki ilçelerin sayısı, göçmen akını sonucunda 14'ten 20'ye çıkmıştı. 1882 yılında İstanbul belediyesi, eski kentin tamamını ve Beyazıt, Fatih, Cerrahpaşa, Beşiktaş, Yeniköy, Galata-Pera, Büyükdere, Kanlıca, Üsküdar ve Kadıköy gibi komşu bölgeleri kapsayan 10 ilçe şeklinde yeniden örgütlendi. Yeni kent idaresi, her ilçe için bir müdürden ve kent idarecisine yardımcılık yapmak üzere atanan bir kuruldan oluşuyordu. Bu düzen 1908 yılına kadar değişmeden kaldı.

Sonunda İstanbul 1912 yılında, dokuz ana bölgeye ayrılan bir belediye haline getirildi.[44] Şehremaneti (şehremini başkanlığındaki belediye idaresi), dokuz kazaya karşılık gelen şu dokuz müdüriyetren oluşmaktaydı: Eski kentte Beyazıt ve Fatih, Galata (Pera dahil), Yeniköy, Anadoluhisarı, Üsküdar, Kadıköy, Adalar ve Bakırköy. Her müdüriyetin görevleri arasında belediye hizmetleri sağlamak, gelirleri toplamak ve ilgili bölgenin yönetimini tümüyle üstlenmek bulunuyordu. Genel belediye hizmetleri heyet-i fenniyye müdüriyeti, heyet-i sıhhiyye müdüriyeti ve umur-ı iktisadiyye müdüriyeti tarafından yerine getiriliyordu. İdari işlevler, müfettiş-i umumilik, heyet-i tahririyye müdüriyeti, heyet-i hesabiyye müdüriyeti ve umur-ı hukukiyye müdüriyeti tarafından yerine getiriliyordu.

İstanbul'daki emniyet teşkilatının kendine özgü bir gelişimi oldu.[45] Ali ve Fuad paşalar tarafından emniyet reformu yapılmış ve yeni bir birlik oluşturulmuştu. Esas olarak İstanbul'da görevlendirilmiş olan personel şu kişilerden oluşuyordu: 1) Kavas, başkentte çalışıyordu ve konsolosluklarla diğer yabancı dairelere bağlanmıştı. 2) Seymen, kentte polislik görevlerini yerine getiriyordu. 3) Zaptiye ya da yaya polis, bölge idaresi bünyesinde çalışıyordu. 20. yüzyılın başında, örgütlenmeyle ilgili birkaç değişiklik yapıldıktan sonra İstanbul'daki bütün emniyet hizmetleri genel polis müdürlüğü tarafından denetlenmeye başlandı. Bu müdürlük, belediye başkanından çok içişleri bakanına karşı sorumluydu. İstanbul, emniyet bölgelerine ayrılmıştı ve her bölgenin merkez memurunun başkanlığında kendi merkezi polis karakolu vardı. Asya yakasında altı ana bölge ve karakol bulunurken Avrupa yakasında bu sayı 23'e ulaşıyordu.[46]

22 Temmuz 1909 tarihinde (R. 1325) İstanbul yeniden vilayet olarak örgütlendi ve merkezi hükümete bağlandı.

İstanbul'un Nüfusu

Önceki bölümlerde ele alınan İstanbul'un ekonomik, toplumsal ve fiziksel dönüşümü, insanların kırsal kesimden başkente ve kent içinde de bir bölgeden diğerine kesintisiz olarak yer değiştirmesinden önemli ölçüde etkilenmişti. İstanbul'un dönüşümü, kentin büyümesiyle ve nüfusunun etnik, kültürel ve dini bileşimindeki değişikliklerle el ele yürüdü. Her iki gelişme birbiriyle yakından ilgiliydi. İstanbul'daki demografik değişim, 19. yüzyılda, 1246, 1254, 1260, 1273, 1298 ve 1301 (1830, 1838, 1844, 1856, 1882 ve 1885) yıllarında yapılan en azından altı sayım sayesinde kolaylıkla incelenebilir; ancak, bunlardan yalnızca beşinin ayrıntılı özetleri tespit edilmiştir. Kent için verilen nüfus rakamlarını ele almadan önce kentin coğrafi kapsamını tanımlamak gerekmektedir. İlk sayımların çoğu, başkentten "Dersaadet ve Bilad-i Selase" olarak söz eder. Bu terim, ana kenti (sur içi) ve üç "ilçeyi" –Eyüp, Galata ve Boğaz'ın Asya yakasındaki Üsküdar– kapsıyordu ve Boğaz ve Marmara Denizi boyunca yer alan bazı küçük köyleri de içine alabiliyordu.[47] 1882 yılından sonra kentin en gözde bölgeleri haline gelen (hâlâ da öyle olan) Osmanbey, Şişli, Bomonti, Maçka gibi yeni bölgeler ve Pera'nın kuzey ve kuzeybatısındaki diğer yerler de sayıma dahil edildi. Sonraki sayımlara, Marmara ve Boğaz kıyıları boyunca ve batıya doğru uzanan eski kent surlarının ötesinde kurulmuş olan yeni bölgeler de dahil edilmişti.

Daha önce de belirtildiği gibi İstanbul nüfusundaki artışın çoğu, ticaretin yaygınlaşmasından kaynaklanıyordu. Başkentin yüzyıllar boyunca sunduğu sıradan fırsatlar, kırsal kesimdeki hırslı insanları kente çekmiş ve gelenler arasında saray ve devlet ileri gelenleri için çalışarak servet yapanlar olmuştu.

---

44 1896 yılından 1898 yılına kadar belediye bölgeleri eski kentte Şehzadebaşı, Fatih ve Cerrahpaşa ile yeni kentte Pera, Beşiktaş, Yeniköy ve Büyükdere'ydi (son üçü Boğaz kıyısındadır). Üsküdar belediye bölgelerine dahil edilmemişti.

45 Emniyet teşkilatının tam bir örgütlenmesi için bkz. Clarence R. Johnson, *Constantinople Today*, New York, Macmillan, 1922, s. 107-13 ve Walter Behrnauer, "Sur les institutions de police chez les arabes, les persians et les turcs", *Journal asiatique*, seri 5, cilt 16 (1860), s. 114-190; ayrıca bkz. Roderic H. Davidson, *Reform in the Ottoman Empire*, 1856-1876, Princeton: Princeton University Press, 1963, s. 159-60.

46 Ülke genelinde kamu güvenliğinden ve posta korumacılığından sorumlu olan süvariler (atlı polis) ve ulaşım emniyetini sağlamak üzere her biri 6 ila 10 km. aralıklarla görevlendirilmiş olan bekçiler vardı. Süvari çoğu zaman olduğu gibi gerektiğinde kentte de görev alıyordu. Bütün emniyet teşkilatı müfettiş tarafından denetleniyordu. Bkz. Stanley Lane Poole, *The People of Turkey*, Londra, 1878, I:270.

47 Eski bir kent planı için bkz. Joseph, Freiherr von Hammer-Purgstall, *Constantinoplis und der Bosphorus*, Pesth, 1822, yeni baskı, Osnabruck: Biblio Verlag, 1967. Plan, 1882 yılında *Guide de Constantinople*'u hazırlamış olan F. Kauffer tarafından çizilmiştir.

Tablo 5.3 İstanbul'un Nüfusu, 1794-1916: Çeşitli Tahminler

Alan		
	Şehir	300 km²
	Büyükşehir	3.600 km²
Yıl		**Nüfus**
1794		426.000
1829		359.089
1864-75		490.000-796.000
1877		606.000-722.098 (100.000-200.000, İstanbul vilayeti de dahil olarak)
1884		895.000
1896-97		1.116.946
1901		1.159.000
1914-16		1.600.000

Kaynak. Avrupalı'ların çalışmalarında ve Osmanlı kaynaklarındaki rakamlardan derlenmiştir.

19. yüzyılda kent merkezinin bu çekim gücü, ekonomik etkinlik alanının yaygınlaşması ve geleneksel modeller dışında yukarı doğru toplumsal hareketlilik fırsatlarının yaratılmasıyla birlikte had safhada arttı. Onbinlerce genç erkek, vilayetlerden –özellikle de Rumlar ve diğer gayrimüslimler– Üçüncü Dünya'daki her liman kentinde görülen bir çeşit hizmet topluluğu oluşturmak üzere kente aktılar. Kente ye-

Tablo 5.4. İstanbul'un Nüfusu: Sayım Rakamlarının Toplamı

Sayım Yılı	Aile Sayısı	Şehir Sakinleri	Bekârlar (geçici olarak ikamet edenler)	Toplam	Notlar
		Kişi Sayısı			
1844	46.931	137.945	75.748	213.693	Sadece Erkekler
1857	48.693	144.115	94.119	238.234	Sadece Erkekler
	Kadınlar	**Erkekler**	**Toplam**		
1882	*161.431*	*219.945*	*381.376*		
				384.910	Müslüman
1885	364.751	508.814	873.565	359.412	Gayrimüslim
				129.243	Yabancı

Kaynak: İstatistiksel ekler III.2, 3, 4'teki rakamlardan özetlenmiştir.

ni ayak basanların neredeyse hepsi bekârdı ve kendilerine kolaylıkla iş bulabildiler. Doğrudan Avrupalılara çalışmalarının ötesinde, fırıncılık, değirmencilik, bahçıvanlık ve benzeri bağımsız işlere girebilmiş olmaları ve geçici işçi ve seyyar satıcı saflarını da doldurmuş olmaları ekonomik büyümenin boyutunun ve artan işgücü ihtiyacının bir göstergesidir. Yeni gelen Hıristiyanların, yerel kürk şapka yerine, kenarı Avrupa tarzında olan ve kepele olarak adlandırılan özel bir şapka giymeye başladıklarını kaydetmek ilginç olsa gerek. Avrupa tarzı şapka, hem toplumsal statüye hem de dini aidiyete işaret ediyordu. Avrupa'nın etkisinin artmasıyla birlikte Hıristiyan aidiyeti özel bir saygınlık kazanmıştı ve kepele giyen kişi İstanbul'da çalışan bir Hıristiyan olarak diğerlerinden ayırt ediliyordu.

Osmanlı resmi yazışmaları, 1844 sayımının tamamlanmasından hemen sonra başkente büyük bir gayrimüslim akınının olduğuna işaret etmektedir; bu nedenle bir yıl sonra yetkililer, kentte reaya defterinde kayıtlara geçmemiş ve dolayısıyla cizye ödemeyen çok sayıda gayrimüslimin olduğundan yakınıyorlardı. (Rum ve Ermeni patrikhane görevlileri de kente yeni gelmiş ancak kaydedilmemiş olanların varlığından söz ediyorlardı.) Babıâli, kuşkusuz bu yeni gelenlerin kaydedilmesi ve baş vergisine bağlanması konusunda huzursuzdu. Bu insanlar sonunda kaydedildiler: İstanbul'da sonraki sayımda bekârlar ya da taşralılar ayrı bir sütunda gösterilmekteydi.[48] 1857 yılında İstanbul'da sayılan toplam 238.234 erkekten 24.119'u bekâr olarak tanımlanmıştı. 1894 yılında İstanbul'daki emniyet görevlilerine, bir kısmı Trabzon gibi uzak bölgelerden gelmiş olan bu seyyar satıcıların ve mevsimlik işçilerin geri gönderilmeleri için kesin talimat verildi.

Bununla birlikte, İstanbul'daki nüfus patlamasının ana nedeni, daha önce de anlatıldığı gibi, çok sayıda Müslümanın 1862 tarihinden itibaren Kafkaslar ve Balkanlar'dan göç etmiş olmasıydı. Çok sayıda Kafkas Müslümanı 1862-1908 yılları arasında Osmanlı devletine geldi ve aileleri, toplumun önde gelenleri, başkanları ve ulemalarıyla birlikte İstanbul'a yerleşti. Ayrıca

48 Bkz. BA(I)/(MN)/1177, 21 Zilhicce 1260 (1 Ocak 1845).

Tablo 5.5. İstanbul'un Toplam Nüfusu, 1897

Alan	Nüfus
İstanbul şehri (eski şehir, Pera ve Boğaz kıyısındaki köyler)	875.565
Üsküdar	105.690
Kadıköy	32.211
Toplam	1.013.466
Şehremaneti Mulhakati (Büyükşehir olarak İstanbul)	
Adalar (Büyükada da dahil olmak üzere Marmara Denizi'ndeki dört ada)	10.503
Gebze (Marmara Denizi'nin Asya kıyısındaki bir kasaba)	19.250
Kartal (Marmara Denizi'nin Asya kıyısındaki bir kasaba)	18.300
Beykoz (Boğaz'ın Asya kıyısında)	9.494
Şile (Karadeniz'in Asya kıyısındaki bir kasaba)	19.750
Kanlıca (Boğaz'ın Asya kıyısında)	25.183
İstanbul şehri	1.013.466
Toplam	1.115.946

Kaynak: *Annuaire oriental du commerce, de l'industrie et de l'administration et de la magistrature* (1896), s. 71-72.

1877-1878 yıllarındaki Rus-Osmanlı Savaşı sırasında ve sonrasında, Kuzeydoğu Balkanlar, Makedonya ve Dobruca'daki Müslüman halklar buralardan sürüldüğünde gelen pek çok mülteci de İstanbul'a yerleşmişti.

İstanbul'un 19. yüzyıldaki nüfusu için resmi ve özel kaynaklarda verilen rakamlar Tablo 5.3'te görülmektedir.[49] Kentin 1865-1878 yılları arasındaki nüfusuna ilişkin tahminler 304.000 gibi düşük ya da 2 milyon gibi yüksek olabilmektedir. Ubicini, nüfusu 891.000 olarak vermişti;[50] kuşkusuz, bu çok yüksek bir rakamdı ve muhtemelen Boğaz'ın her iki yakasının hinterlandını kapsıyordu. Silah altındaki askerler ve yabancılar da sayılmıştı.

Tablo 5.4'te, 1844, 1857, 1882 ve 1885 yılları için verilen mevcut resmi sayım rakamları özetlenmektedir. (III.2, 3, 4 no'lu istatistiksel eklerde ayrıntılı olarak verilmektedir.)

1882 ve 1885 yılları için verilen rakamlar arasındaki büyük fark, 1882'deki rakamın çeşitli teknik yetersizlikler nedeniyle ancak kısmi bir sonuç olmasından kaynaklanmaktadır; öncelikle, esnaf tezkereleri kalemi, tüccarlardan özel ücret toplamakla da yükümlüydü ve sayım görevleri ya önemsenmedi ya da gereğince yerine getirilmedi. İkinci olarak, sarayla başvezirin dairesi arasındaki yazışmaya bakılırsa, başlangıçta yalnızca gayrimüslimlerin sayımı amaçlanmış, Müslümanların da sayılmasına son anda karar verilmişti; yani gerekli hazırlıklar yeterince yapılmamıştı.

Sonuçta, hükümetin sayım memurlarının ücreti olarak tahsis ettiği toplam 400.000 kuruşun, ihtiyaçları karşılamakta yetersiz olduğu görülmüştü.[51] Bu nedenle 1882 sayımı, kentin idari bölünmesini yansıtması bakımından olduğu kadar kent sakinlerinin ne tip konutlarda yaşadıklarını göstermesi açısından da çok yararlı olmakla birlikte eksik olarak değerlendirilmelidir. Diğer yandan, 1885 yılı için verilen rakamlar, eksiksiz bir sayıma dayanmaktadır.[52] 1882 yılından sonra kent nüfusu artmaya devam etmişti. Çeşitli hükümet kaynakları, göçmenlerin sayısının 1880 yılında 30.000'den 1906 yılında 200.000'e çıktığını göstermektedir. Böylelikle 1896/97 yılına gelindiğinde, güvenilir bir kaynağa göre İstanbul'un nüfusu 1.115.946'ya ulaşmıştı ve asıl kentte ikamet edenlerin sayısı 875.565 (ya da 162.950 ev), Üsküdarlılarınki 105.690 ve Kadıköylülerinki de 32.211'di.[53] Tablo 5.5 1896/97 yılındaki nüfusun genel bir görüntüsünü çizmektedir. Tablo 5.6 ise İstanbul ve çevresindeki nüfusun 1897 yılındaki etnik ve dini dağılımını göstermektedir.[54]

49 Rakamlar Eton, Karal, Reclus, Yakshity, Boré, Ravenstein, Ubicini, Walsh, Urquhart ve diğerlerinden alınmıştır. Bir bölümü de Osmanlı kaynaklarına dayanmaktadır. Genellikle ilk sayımlara eski kent dahil edilirdi, oysa sonrakilerde kentin sonunda bir parçası haline gelen kenar mahalleler de dahil edilmeye başlandı. Değişikliğin bir nedenini bu şekilde açıklamak mümkün gözükmektedir. 1829 için verilen nüfusa Galata ve Üsküdar dahil edilmiştir ve bu rakam ekmeği karneye bağlama amacıyla yapılan bir sayımdan alınmıştır. O dönemde 4.000 kadar bekâr geldikleri yerlere geri gönderilmişlerdi.

50 *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope, Londra, 1856 (yeni baskı, New York: Arno Press, 1973), s. 24.

51 Bkz. BA (I)/(D)/65848, 22 Zilhicce 1297 (26 Ocak 1880); 1882 sayımıyla ilgili daha kapsamlı bilgi için bkz. IUKTY 8949/b, 11 Teşrinevvel 1298 (23 Ekim 1882).

52 1885 sayımını açıklayan bildiri için bkz. BA (I)/(D)/75538, 28 Ramazan 1302 (11 Temmuz 1885).

53 Bkz. *Annuaire oriental du commerce, de l'industrie et de l'administration et de la magistrature*, 1896, s. 71-72; Bu kaynak, İstanbul Belediye Kütüphanesi'nin arşivlerinde bulunabilir.

54 1897 sayımı, nüfusun etnik kökene göre dağılımını vermemektedir. Bu listeyi çeşitli resmi kaynaklardan derledim. Aynı kaynakları esas alan Vedat Eldem, İstanbul'un 1896 yılındaki toplam nüfusunun 1.181.000 olduğunu iddia ediyordu. Ama Türklerin sayısını neredeyse 20.000 kişi daha fazla ve Sırpların özellikle de Bulgarların sayısında yaklaşık 13.000 kişi daha az tahmin etmişti; bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1970, s. 52.

Tablo 5.6. İstanbul Nüfusunun Etnik Dağılımı, 1897

Etnik Topluluk	Sayı
Türkler	597.000
Arnavutlar	10.000
Kürtler	5.000
Rumlar	236.000
Ermeniler	162.000
Yahudiler	47.000
Sırplar	1.000
Hıristiyan Araplar	1.000
Toplam	1.059.000

Kaynak: İstatistiksel eklerin III. kısmında verilen rakamlardan derlenmiştir.

İstanbul'un 1885 yılındaki ve sonraki nüfusu çoğunlukla yeni gelenlerden yani, göçmenlerden ve bekârlardan oluşmaktaydı. Tablo 5.7'deki rakamlar, bunu açıkça göstermektedir.[55]

Çeşitli dini ve etnik toplulukların hükümet hizmetlerinde ve sivil hizmetlerdeki mesleki dağılımını gösteren kent sakinlerinin meslekleriyle ilgili istatistikler Tablo 5.8'de verilmektedir.[56]

Bu bölümde dile getirilen sonuçlar istatistiklerle desteklenmektedir. Bunlar öncelikle, İstanbul nüfusunun bir yüzyıldan az bir süre içinde iki katına ulaştığını ve ikinci olarak da, kentin etnik ve dini karakterinin çok sayıda Müslümanın akınıyla kökten değiştiğini göstermektedir. Müslümanlar, 19. yüzyıla kadar sayıca mutlak bir üstünlük sağlamışlardı; çoğunluğu oluşturan topluluk olarak nüfuslarının artışı 20. yüzyıla dek hiç azalmadan sürdü.[57] 1885 yılına gelindiğinde, kent sakinlerinin neredeyse % 60'ı İstanbul dışında bir yerde doğmuş bulunuyordu. On yıl sonra yerli olmayanların oranı daha da fazlaşmıştı.

İstatistikler, başkentteki kentleşmenin gelişimi kadar burada yer alan kültürel ve toplumsal değişimleri

Tablo 5.7. İstanbul'un 1885 Yılındaki Nüfusu: Yerliler ve Yeni Gelenler

	İstanbul doğumlular					İstanbul Dışında Doğmuş Olanlar				
		Erkek		Kadın			Erkek		Kadın	
Dini Topluluk	Toplam	No.	%	No.	%	Toplam	No.	%	No.	%
Müslüman	143.586	55.300	27.5	88.286	48.1	241.324	146.039	72.5	95.285	51.9
Rum Ortodoks	68.764	23.292	25.4	48.472	74.6	83.977	68.512	75.6	15.465	25.4
Ermeni Ortodoks	78.679	24.995	27.7	53.684	81.7	70.911	58.875	71.2	12.036	18.3
Bulgar	46	22	5.5	24	60.0	4.331	3.955	99.5	376	94.0
Katolik	3.722	1.533	47.8	2.189	27.7	2.720	1.676	52.2	1.044	32.3
Yahudi	42.363	21.029	93.9	21.334	97.1	1.998	1.365	61.0	633	29.0
Protestan	225	118	24.2	107	32.3	594	370	75.8	224	57.7
Latin	609	261	48.5	348	62.9	473	267	51.5	206	37.1
Toplam	337.994	126.550		211.444		406.328	281.059		125.269	

Kaynak: Stanford J. Shaw, "Ondokuzuncu Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *Tarih Dergisi*, 32 (Mart 1979), s. 411.

Tablo 5.8. İstanbul Sakinlerinin Meslekleri, 1885

			Ticaret, Sanayi			Kamu Hizmeti		
Dini Topluluk	Nüfus[a]	Mesleklerdeki Toplamın Yüzdesi	Nüfus	Nüfus Oranı	Mesleklerdeki Toplamın Yüzdesi	Nüfus	Nüfus Oranı	Mesleklerdeki Toplamın Yüzdesi
Müslüman	201.339	49.40	51.073	25.4	38.32	22.984	11.4	95.34
Rum Ortodoks	91.804	22.52	33.866	36.8	25.41	348	.4	1.44
Ermeni Ortodoks	83.870	20.58	35.979	43.0	26.99	490	.6	2.05
Bulgar	3.977	.98	3.238	81.4	2.43	1	.03	.005
Katolik	3.209	.79	1.783	55.5	1.34	150	4.7	.62
Yahudi	22.394	5.49	6.984	31.1	5.24	99	.4	.41
Protestan	488	.12	123	25.3	09	3	.6	.01
Latin	528	.13	251	47.5	.19	28	5.3	.12
Toplam	407.609		133.297			24.103		

Kaynak: Stanford J. Shaw, "The Population of İstanbul in the Nineteenth Century", s. 412.
a Yalnızca şehrin erkek sakinlerinin sayısı

---

55 Bkz. Stanford J. Shaw, "The Population of İstanbul in the Nineteenth Century", *Tarih Dergisi* 32 (1979), s. 411.

56 *Ibid.*, s. 412.

57 Bkz. K. H. Karpat. *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization in Turkey*, New York: Cambridge University Press, 1976.

de göstermektedir. Mesleki veriler, mesleklerde bir farklılaşmanın ve yeniden etnik ve dini saflaşmaların olduğunu göstermektedir: Müslümanlar ağırlıklı olarak bürokraside temsil edilirken ticarette ve sanayide –yani, Batı tarzında çok kazançlı işlerde– istihdam edilmiş olan gayrimüslimlerin sayısı Müslümanlarınkini, gayrimüslimler sayıca daha az oldukları halde % 50 oranında geçiyordu. Bu, Avrupa'nın gayrimüslimlerden yana olan ekonomik çıkarlarının üstünlük kazandığının bir kanıtıydı.

Osmanlı devletini 19. yüzyılda tümüyle kuşatmış olan dini, etnik ve toplumsal çekişmelerin nedeni olan ekonomik değişimler, İstanbul için verilen istatistiklerde kolaylıkla görülebilmektedir. Bu kent, imparatorluğun topyekûn siyasal dönüşümüyle sonuçlanan bütün değişimlerin bir aynası olmuştu.

Ek D. 19. Yüzyılda İstanbul'daki Belli Başlı Kamusal ve Özel Tesisler

Saraylar ve Camiler	Kamusal Tesisler ve Kurumlar
II. Mahmud Dönemi (1808-1839)	
Kâğıthane Sarayı (1808) Nusretiye Camii (Tophane, 1821)	Beyazıt Yangın Kulesi (1808) Tıp okulları (1827) İlk vapur (Üsküdar) (1828) Selimiye Kışlası tamamlandı (1829) Düzenli posta hizmeti kuruldu (1832) Askeri Akademi kuruldu (1834) Unkapanı ve Azapkapı arasında ahşap bir köprü yapıldı (1836)
ABDÜLMECİD (1839-1861)	
Dolmabahçe Sarayı (ahşap) tamamlandı (1853)	Üniversite binasının inşaası başladı. (1845) Eminönü ve Galata arasına köprü (1845) Doktorlar gece görevine başladı. (1845) Hazine ve belge arşivleri (1846) Şirket-i Hayriye Denizcilik Şirketi (1850) Bilim Akademisi (Encümen-i Daniş) (1851) 1836'da yapılan köprü genişletildi (1853) Haliç Denizcilik Şirketi (1857) Pangaltı (Harbiye) Askeri Akademisi (tamamlandı ?) Devlet Arşiv Binası (tamamlandı ?)
ABDÜLAZİZ (1861-1876)	
Valide Camii (1867-76) Ortaköy, Çırağan Sarayı (1867-76)	Tünel şirketi (1868) Tramvay şirketi (1869) Kız Öğretmen Okulu (1870) Darülfünun-ı Osmani (Osmanlı üniversitesi) (1870-71) Denizcilik İdaresi (1872) Haydarpaşa-İzmit ve İstanbul-Edirne-Filibe demiryolu açıldı (1873) Dolmabahçe'de gaz deposu (1874) İstanbul su şirketi (1875) Mecidiyeköy'de askeri kışlalar Fatih, Kocamustafapaşa, Üsküdar, Soğukçeşme askeri rüşdiye okulları
II ABDÜLHAMİD (1876-1909)	
Yıldız Sarayı Hamidiye Camii	Boğaz gaz depoları (1879) Yedikule gaz şirketi (1886) Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi (1866) Kadıköy gaz şirketi (1890) İstanbul limanları (1890) Haydarpaşa limanları (1898) Eski Eserler Müzesi Güzel Sanatlar Okulu (Darülbedayi) Yeni posta ve telgraf binası Arazi kayıt dairesi

Not: Bu tabloda verilen bilgiler çeşitli kaynaklardan toplanmıştır. Tarihler, bir bölümü inşa kararının verildiği zamanı, diğer bir bölümü de bizzat inşaatın başlangıç ya da bitiş tarihini gösterdiği için kaynaklara göre değişmektedir.

İSTATİSTİK EKLERİ

I.1. Rumili'nin (Rumeli) Belli Bölgelerinde ve Anadolu'da Nüfus, 1831

Sayım Bölgesi	Müslümanlar	Reaya	Çingeneler	Yahudiler	Ermeniler	Toplam
AVRUPA						
RUMELİ EYALET						
Çatalca (N)'	848	2.592				3.440
Silivri	887					887
Midye	127					127
Terkos	794					794
Çekmeceikebir	464					464
Çekmeceisagir	403					403
Tirkeşçiftliği	29					29
Reaya (6 kaza)		12.924				12.924
Tekfurdağı	3.773	7.727	57			11.557
İnecik	812	836	24			1.672
Malkara	1.511	4.010	64			5.585
Gelibolu	4.179	6.613				10.792
Şarköy	962	7.752				8.714
Bergos	1.860	3.154	32	51		5.097
Çorlu	971	1.938	45	73		3.027
Ereğli	177	554	24			755
Babaylatik	542	1.253				1.795
HavasMahmutpaşa	684	896				1.580
Hayrabolu	2.203	1.051				3.254
Evreşe	666	956	39			1.661
İnoz	274	2.327	62			2.663
Keşan	850	4.557	72			5.479
Çisriergene	1.929	8.886				10.815
İpsala	955	1.512				2.467
Edirne (kasa)	8.313	6.747	750	1.541	1.443	18.794
Ada (N)		2.422				2.422
Çöke (N)		3.048				3.048
Üsküdar ve Manastır (N)		6.700				6.700
Edirne (kaza?)	10.174	10.042				20.216
Üsküdar (N)	1.836	5.593				7.429
Manastır (N)	497	4.747				5.244
Çöke (N)	1.990	1.755				3.745
Ada (N)	1.090	2.792				3.882
Tirtelü (köy)		181				181
Yahudiler ve Ermeniler (6 yer)				2.051	1.755	3.806
Çisri Mustafa Paşa	914	1.329				2.243
Çirmen	1.910	1.262				3.172
Çırpan	938	4.619				5.557
Ahiçelebi	6.080	4.107				10.187
Akçakızanlık	7.195	8.097	748			16.040
Zağraiatik	5.586	12.782				18.368
Dimetoka	7.525	10.852				18.377
Ferecik	2.385	3.473				5.858
Meğri	692	833				1.525
Gümülcine	30.517	5.339	1.712			37.568
Venicecikarasu	7.582	2.540	1.273			11.395
Uzuncaabat Hasköy	9.941	10.118	633			20.692
Sultanyeri	6.251	51	89			6.391
Drama	8.618	3.077	1.007			12.702
Çığlıncık ve Sarı Şaban	4.986	131	54			5.171
Tırnova	3.051					3.051
Hutaliç (N)	7.543					7.543
Torluk (N)	5.108					5.108
Salıra (N)	2.678					2.678
Filibe	10.920	44.959	2.021	344	344	58.588
Tatarpazarı (Pazarcık)	3.269	14.083	3.653	119		21.124
Ihtıman	408	1.501	83			1.992
Sofya	4.161	39.692	886			44.739
Şehirköy	1.341	27.643	379			29.363
Pravişte	4.718	2.596	259			7.573
Berekctlu	967	170				1.137
Kavala	1.514	102				1.616
Berkofça	1.125	13.549	382			15.056
Cuma Pazarı	3.733	916				4.649
Eğri Bucak	1.482	1.294				2.276
Çarşamba	2.350	1.717				4.067
Serfiçe	682	2.260				2.942
Tikveş	4.454	6.104				10.558
Petriç	3.893	3.869				7.762
RUMELİ EYALET, DEVAM						
Radavişte	3.504	4.907				8.411
Nevrekop	8.539	8.620	739			17.898
Meolik	918	4.182	260			5.360
Timurhisar	3.229	6.611	494			10.334
Zihne	2.867	10.017	642			13.526
Siroz (Sarai)	4.459	16.596	1.761	248		23.064
Selanik (Salonika)	12.368	21.669	511	5.667		40.215
Yenicei Vardar	6.811	4.766				11.577
Vodine	3.996	3.883				7.879
Karaferiye	1.680	11.052				12.732
Ağustos	151	737				888
Perzinek	215	4.436				4.651
İznebol	131	5.152	151			5.434
Ustrumca	3.674	5.344	546			9.564
Toyran	4.631	3.076	334			8.041
Karadağ	2.722	1.452	108			4.282
Avrathisar	3.176	6.949	332			10.457
Dupniçe	3.528	11.642				15.170
Radomir	789	7.211				8.000
İvraca	1.463	14.282	262			16.007
Kratova, İvranlye ve Palangai Eğridere	4.749	21.068	627			26.444
Vidin, Akçar Karalom ve Belgradcık	6.695	24.846	1.289			32.830
Çunarka, Godgoskaea, ve Esferlik (N)		23.954	420			24.374
Köprülü	4.767	12.718	390			17.875
Perlepe	3.683	14.489	450			18.622
Samakov	816	11.973	111	94		12.994
Köstendil	3.032	14.070	232	145		17.479
Behişte	3.202	2.176	89			5.467
Kesriye	3.313	16.124	335			19.772
Perscpe	568	2.162				2.730
Manastır	6.723	24.550	705	1.163		33.141
Floriun	5.596	5.253	365			11.214
İstrava	1.658	1.176	57			2.891
Hotpeşte	2.081	3.630	43			5.754
Nasliç	2.693	5.748	275			8.716
İştib	6.920	9.826				16.746
Koçana	3.374	6.112				9.486
Kumanova	2.276	10.819				13.095
TOPLAM, RUMELİ EYALET	337.001	686.991	25.126	9.955	2.099	1.061.172
SİLİSTRE EYALET						
Niğbolu Sancak						
Selvi	7.734					7.734
İzladi	2.580					2.980
Etripolu	545					545
Lofça	12.404					12.404
Plevne	6.031					6.031
Rahova	1.835					1.835
Sipre (Çire)	235					235
Niğbolu	3.893	8.598	1.190			13.681
Ziştoy	3.897	5.760	629			10.286
Rusçuk (Russe)	16.165	7.196	1.437			24.798
Yanbolu	1.942	1.507				3.449
Nevahii Yanbolu	1.444	1.237				2.681
Zağraicedit	3.292	4.745				8.037
Yenice, Kızılağaç vellatanlü	499	1.502				2.001
Niş	1.862	18.378	575	178		20.993
Prizren	9.488	2.867	366			12.721
Yehod	2.768	2.479	44			5.291
Tirgovişte	2.404	2.323	3			4.730
Gude	7.574		100			7.674
Üsküp	9.660	11.700	900			22.260
Kalkandelen	11.766	8.043	472			20.281
Kırçova	2.286	5.154	88			7.528
Toplam, Niğbolu Sancak	110.304	81.489	5.804	178	0	197.775

1.1. Rumili ve Anadolu'da Osmanlı Nüfusu, 1831 (devam)

Sayım Bölgesi	Müslümanlar	Reaya	Çingeneler	Yahudiler	Ermeniler	Toplam
		AVRUPA				
SİLİSTRE EYALET, devam						
Silistre Sancak						
Varna	3.427	1.573	167			5.167
İsakçı	553	605	39			1.197
Minkalye	694	15	37			746
Balpk ve Kavarna	1.766	630	125			2.521
Karkkala (köy)		52				52
Maçın	991	821	25			1.837
Köstence	1.417	386	41			1.844
Hırsova	1.391	986	21			2.398
Tulça	472	592	19			1.083
Karinabad	5.065	1.454	358			6.877
Babadağı	1.171	1.661	88			2.920
Doskasrı	1.114	596	273			1.983
Aydos	5.790	845	449			7.084
Yenipazar	3.482	948	300			4.730
Pravadı	4.530	1.465	231			6.226
Umurlakih	1.140		146			1.286
Kozluca	1.840	1.163	146			3.149
Pazarcık	3.515	761	287			4.563
Çardak	2.308	300	223			2.831
Toplam, Silistre Sancak	40.666	14.853	2.975	0	0	58.494
TOPLAM, SİLİSTRE EYALET	150.970	96.342	8.779	178	0	256.269
TOPLAM, AVRUPA	487.971	783.333	33.905	10.133	2.099	1.317.441
		ANADOLU				
ANADOLU EYALET						
Kütahya Sancak						
Kütahya (kasaba)	7.305					7.305
Kütahya (N)	3.303					3.303
Emrüdili	1.766					1.766
Örencik(N)	3.602					3.602
Giray (N)	2.550					2.550
Tavşanlı	5.358					5.358
Gümüş (N)	3.758					3.758
Altuntaş (N)	3.491					3.491
Uşak	23.752					23.752
Niyaz (N)	3.413					3.413
Kula	8.462					8.462
Eşme	2.062					2.062
Sirke	1.191					1.191
Küre	750					750
İnay	998					998
Silindi	981					981
Danişmentlüyukebir (Keteş)	4.988					4.988
Çal	10.376					10.376
Emet	8.470					8.470
Simav	8.655					8.655
Dağardı	1.853					1.853
Gediz ve Şaphane	19.557					19.557
Şeyhli (Şehlu)	6.107					6.107
Tazkiri (Şehlu)	2.261					2.261
Kenliler (Şehlu)	604					604
Sonıa (Şehlu)	922					922
Balkan (Şehlu)	3.450					3.450
Yörükler	7.693					7.693
Çingeneler			168			168
Toplam, Kütahya Sancak	147.678	0	168	0	0	147.846

Sayım Bölgesi	Müslümanlar	Reaya	Çingeneler	Yahudiler	Ermeniler	Toplam
		ANADOLU				
ANADOLU EYALET, devam						
Hüdavendigâr Sancak						
Bursa (kasaba)	10.532	2.159		627	2800	16.118
Bursa (köyler)	6.327	2.382				8.709
İnegöl	5.319	1.498				6.817
Yenişehir	3.718	701				4.419
Lefke	2.618	231				2.849
Gölpazarı	4.641	1.287				5.928
Taraklı	1.998					1.998
Tohrolı Köynek	6.702	1.132				7.834
Karamihal	3.306					3.306
Karahisar Nallı	3.290					3.290
Gümlişabad	468					468
Nallıhan ve Kuzupazarı	2.243	333				2.576
Beypazarı	6.196					6.196
Külük Mihaliççi	5.425					5.425
Günyüzü	2.852					2.852
Seferihisar	6.290					6.290
Söğüt	3.840					3.840
Yarhisar	1.298					1.298
Pazarcık	1.063					1.063
Domaniç	2.512					2.512
Harmancık	3.270					3.270
Gemlik	2.999					2.999
Mudanya	1.496					1.496
Mihaliç	6.588					6.588
Soma ve Kırkağaç	12.403					12.403
Gönen	2.410					2.410
Gökçedağ	989					989
Kepsut	4.263					4.263
Kirmasti	2.874					2.874
Aydıncık	1.604					1.604
Ayvacık	5.482					5.482
Bergama	3.452					3.452
NevahiiBergama	4.122					4.122
Ilıcai Bergama	1.917					1.917
Atranos	4.973					4.972
Cebelicedid (N)	2.281					2.281
Kete	4.192					4.192
Cebelüatik (N)	2.319					2.319
Bayramiç	1.795					1.795
Kozak	1.004					1.004
Aşiretler	4.838					4.838
Toplam, Hüdavendigâr Sancak	155.908	9.723	0	627	2.800	169.058
Eskişehir Sancak						
Eskişehir (kasaba)	6.754	122				6.876
Seyidgazi	2.250					2.250
Karacaşehir	3.725	575				4.300
Bilecik	5.489	3.266				8.755
İnönü	2.450					2.450
Karahisar	13.346	1.080				14.426
Sandıklı	8.089					8.089
Şuhud	2.975					2.975
Sancaklı	2.761					2.761
Karamık	669					669
Çap	1.776					1.776
Çöle	226					226
Bolvadin	4.123					4.123
Han Cadcende	3.692					3.692
Padcende	4.267					4.267
Toplam, Eskişehir Sancak	62.592	5.043	0	0	0	67.635
Ankara Sancak						
Ankara (kasaba)	6.338					6.338
Ayaş (45)	7.042					7.042
Murtazaabat (49)	1.860					1.860
Sûfla (N) (67)	3.384					3.384
Arapsun (39)	4.506					4.506
Harmanaleyn (42)	2.597					2.597
Sorha (62)	4.387					4.387
Çubukabat (90)	5.385					5.385
Ankara yörükleri	757					757
Yabanabad (95)	8.542					8.542
Bala (N) (49)	5.027					5.027
Reaya ve Yahudiler		7.188		136		7.324
Toplam, Ankara Sancak	49.825	7.188	0	136	0	57.149

1.1. Rumili ve Anadolu'da Osmanlı Nüfusu, 1831 (devam)

Sayım Bölgesi	Müslümanlar	Reaya	Çingeneler	Yahudiler	Ermeniler	Toplam
	ANADOLU					
ANADOLU EYALET, devam						
Çankırı (Kengiri) Sancak						
Çankırı	12.20.3					12.203
Kalecik	5.557					5.557
Koçhisar	3.744					3.744
Keskin	2.939					2.939
Milan	2.098					2.098
Karaçaviran	833					833
Bicnre	1.607					1.607
Şabanözü (İnaltu	-					
aşreti dahil)	2.917					2.917
Tuht	3.642					3.642
Kargı	2.462					2.462
Tosya	5.585					5.585
Öküz	1.092					1.092
Korşnaln	1.226					1.226
Boğaz	204					204
Çerkeş	2.569					2.569
Karıpazarı	1.908					1.908
Reaya		447				447
Toplam, Çankırı (Kengiri) Sancak	50.586	447	0	0	0	51.033
Bolu Sancak						
Bolu (kasaba)					256	256
Devrek		15			90	105
Gerede		5				5
Toplam, Bolu Sancak	0	20	0	0	346	366
Kostamonu Sancak[v]						
Kastamonu	14.861					14.861
Taşköprü	6.975					6.975
Boyabat	7.456					7.456
Gökçeağac	1.947					1.947
Devregan	2.919					2.919
Sinop	7.137					7.137
Gerze	2.521					2.521
Saray	4.839					4.839
Çanlı	2.478					2.478
Akkaya	1.586					1.586
İstaton	2.835					2.835
Ayandun	2.088					2.088
Cineulu	5.713					5.713
İnebolu	2.822					2.822
Haşolay	6.586					6.586
Cide	4.455					4.455
Zori	2.399					2.399
Küreluuhas	8.345					8.345
Azdavay	4.986					4.986
Devrekanı	3.002					3.002
Güney	2.520					2.520
Göl	2.297					2.297
Çilene	912					912
Eflani	1.66.3					1.663
Merkiize	2.912					2.912
Arnç	2.472					2.472
Araç yörükleri	708					708
Sarp	1.888					1.888
Boyalı	2.293					2.293
Gerede	795					795
Akyürken	218					218
Puşiyan (Dini toplanma yerleri)	226					226
Reaya		3.285				3.285
Toplam, Kastamonu Sancak	114.854	3.285	0	0	0	118.139

Sayım Bölgesi	Müslümanlar	Reaya	Çingeneler	Yahudiler	Ermeniler	Toplam
	ANADOLU					
ANADOLU EYALET, devam						
Aydın Sancak						
Güzelhisar	11.252	1.044		370	64	12.730
Tire	11.178	787		162	15	12.142
Bayındır	7.275	1.017			73	8.365
Ödemiş	8.358	823			336	9.517
Birgi	5.713	213				5.926
Kilas	1.063	15			1	1.079
Balabanyolu	1.709	11				1.720
Sard ve Salihli	381	120				501
Dağmarmarası	609					609
Alaşehir	6.374	911				7.285
Kestel ve Nazilli	4.687	227			47	4.961
Yenişehir	6.559	95				6.654
Bozdoğan	4.199	27				4.226
Kuyucak	2.683	15				2.698
Arpaz	2.876	16				2.892
İnegöl	2.802	26				2.828
Atça	2.332	92				2.424
Sultanhisar	1.718	29				1.747
Amasya	858	3				861
Beypazarı	2.020	13			7	2.040
Köşkderesi	2.050	110				2.160
Köşk	385	49				434
Dalluca	1.177	3				1.180
Vakıf	1.617	2				1.619
Ayasuluğ	69	698				767
Aşiretler	10.313					10..313
Toplam, Aydın Sancak	100.257	6.346	0	532	543	107.678
Saruhan Sancak						
Toplam (Göçebeler hariç)	73.984	13.400				87.384
Göçebe aşiretler	8.405					8.405
Toplam, Saruhan Sancak	82.389	13.400	0	0	0	95.789
Muğla Sancak						
İzmir (kasaba)	9.430	6.637	35	3.530	2.205	21.837
Urla x	1.806	2.647	29	50		4.532
Ayasefid	882	108				990
Birunabad	1.475	1.205	21	11	30	2.742
Tiryanda	1.248	1.260	11			2.519
Cumaabad	892	87	22			1.001
Karaburun	2.240	1.027	55		4	3.326
Çeşme	1.196	5.560	23	49	5	6.833
Seferihisar	2.105	219	31		1	2.356
Kuşadası	2.698	674		66	32	3.470
Söke	1.381	1.124			74	2.579
Mandıçe	1.618	358	17			1.993
Balat	1.144	538	29			1.711
Karpuzlu	1.684	8				1.692
Çine	3951	54			3	4.008
Şaume	930	30				960
Talma	2454	23	75			2.552
İneabad	1.786	213	73			2.072
Kızılhisar	590	38	99			727
Göçmenler	1.278					1.278
Yörükler	4.732					4.732
Yabancılar		847				847
Toplam, Muğla Sancak	45.520	22.657	520	3.706	2.354	74.757

İSTATİSTİKSEL EKLER

I.I. Rumili ve Anadolu'da Osmanlı Nüfusu, 1831 (devam)

Sayım Bölgesi	Müslümanlar	Reaya	Çingeneler	Yahudiler	Ermeniler	Toplam
	ANADOLU					
ANADOLU EYALET, devam						
Menteşe Sancak						
Muğla	2.981					2.981
Tavas	6.835					6.835
Yorangüme (N)	2.987					2.987
Gebraues	767					767
Üzümlü	404					404
Ağırdos	1.241					1.241
Doğer	985					985
Eşen	1.721					1.721
Meğri	1.706					1.706
Dadya	1.282					1.282
Tarabya	942					942
Ula	1.261					1.261
Talaman	1.633					1.633
Kerme	779					779
Köyceğiz	3.343					3.34.3
Gokabad	472					472
Karaova	790					790
Mandalyan	2.076					2.076
Bodrum	1.190					1.190
Troloe	1.354					1.354
Eskihisar	331					331
Suhice	3.373					3.373
Mazon	989					989
Bozöyük	2.321					2.321
Yerkesiki	740					740
Mesuli	1.250					1.250
Milas	5.104					5.104
Milas göçebeleri	505					505
Yabancılar	468	52				520
Gayrimüslimler		2.294	196	36	52	2.578
Toplam, Menteşe Sancak	49.830	2.346	196	36	52	52.460
HamitSancak						
Isporta	6.310					6.310
Pavlu	2.038					2.038
Eğridir	4.259					4.259
Koroağaç	4.987					4.987
Afşar	2.258					2.258
Yalvaç	7.930					7.930
Hoyran	1.060					1.060
Uluborlu	4.960					4.960
Badle	1.058					1.058
Ağros	2.007					2.007
Gönan	631					631
Keçiborlu	1.813					1.813
Ağlasun	2.168					2.168
İncir	411					411
Burdur	8.505	683				9.188
Karaağaç	10.462					10.462
Kemerhomit	1.321					1.321
İbrala ve Boyce	2.498					2.498
Gülhisar	4.248					4.248
Tefenni ve Sirce	1.879					1.879
Denizli	7.487	358				7.MS
Honaz	2.502	65				2.567
Ezinelilazköye	5.652	155				5.807
Ezineliçarşamba	4.254	7				4.261
Gökünük	1.843					1.843
Toplam, Hamit Sancak	92.541	1.268	0	0	0	93.809

Sayım Bölgesi	Müslümanlar	Reaya	Çingeneler	Yahudiler	Ermeniler	Toplam
	ANADOLU					
ANADOLU EYALET, devam						
Teke Sancak						
Antalya (kasaba)	2.879					2.879
Antalya (köyler)	1.963					1.963
İstanoz (N)	5.033					5.033
Elmalı	4.735					4.735
Kaş	2.933					2.933
Kalkat	1.672					1.672
Fenike	1.307					1.307
Eğridir ve Kaddıç	1.893					1.893
Senk, Beşkonak Karaveliler (N) ve Has	2.110					2.110
Bucak ve Germiye	1.724					1.724
Kızılkaya	942					942
Göçmenler	961					961
Aşiretler	7.148					7.148
Tahtacı ve Apdallar (Alevi gruplar)	539					539
Toplam, Teke Sancak	35.839	0	0	0	0	35.839
Karesi Sancak						
Balikesir	7.649	756				8.405
Gelenbe	2.255	127				2.382
Kozak	1.945	10				1.955
Bigodiç	4.219	62				4.281
Sındırgı	5.900	111				6.011
Kemer	3.649	123				3.772
Ayazmend	1.713	458				2.171
Manyas	1.271	91				1.362
Hat ve Aşomi	699	30				729
Edremit	4.952	289				5.241
İvrindi	2.870	23				2.893
Ayvalık	16	1.932				1.948
Toplam, Karesi Sancak	37.138	4.012	0	0	0	41.150
Viranşehir Sancak						
Viranşehir	3.629					3.629
Şahabeddin	1.713					1.713
Kızılbel	1.817					1.817
Venice	1.393					1.393
Çarşamba	4.047					4.047
Perşembe	2.931					2.931
Benderegli	9.062					9.062
Bartın	7.135					7.135
Amasrı (Amasra)	6.411					6.411
Ulus	3.110					3.110
Safranbolu	8.220					8.220
Eflani	2.842					2.842
Kıçno	1.736					1.736
Zerzene	1.839					1.839
Aktaş	527					527
Tefen	623					623
Ova	1.343					1.343
Börek	801					801
Kurukavak	323					323
Safranbolu, Bartın ve Benderegli'deki Reaya		1.225				1.225
Toplam, Viranşehir Sancak	59.502	1.225	0	0	0	60.727
TOPLAM, ANADOLU EYALET	1.084.459	76.960	884	5.037	6.095	1.173.435

I.1. Rumili ve Anadolu'da Osmanlı Nüfusu, 1831 (devam)

Sayım Bölgesi	Müslümanlar	Reaya[a]	Çingeneler[b]	Yabancılar	Ermeniler	Toplam
		ANADOLU				
KARAMAN EYALET[y]						
Konya (kasaba)	12.457					12.457
Konya (köyler)	6.860	1.678				8.538
Konya Sancak	37.793					37.793
Beyşehir (kasaba)	831					831
Beyşehir (köyler)	4.005	52				4.057
Beyşehir Sancak	18.199					18.199
Akşehir (kasaba)	2.171					2.171
Aksedir (köyler)	3.443	1.000				4.443
Akşehir Sancak	8.391					8.391
Aksaray (kasaba)	2.322					2.322
Aksaray (köyler)	4.290	987				5.277
Aksaray Sancak	966					966
Kayseriyye (kasaba)	13.466					13.466
Kayseriyye (köyler)	21.005	15.901				36.906
Kayseriyye Sancak	5.014					5.014
Niğde (kasaba)	3.353	14.703				18.906
Niğde (köyler)	895					895
NiğdeSancak	41.025					41.025
Kırşehir (kasaba)	3.051					3.051
Kırşehir (köyler)	2.929	140				3.069
Kırşehir Sancak	7.908					7.908
Göçebe aşiretler[z]	11.682					11.682
Yerleşik aşiretler	17.186					17.186
TOPLAM, KARAMAN EYALET	229.242	34.461	0	0	0	263.703
SİVAS VİLAYET						
Sivas Sancak	97.253	18.537				115.790
Divriği Sancak	14.593					14.993
Bozok Sancak						
Yozgat (kasaba)	3.218					3.218
Kızılkoca	7.997					7.997
Selmanlı	2.914					2.914
Budakozü	6.731					6.731
Akdağ	7.371					7.371
Sarkın	8.573					8;573
Karahisar Behramşah	3.819					3.819
Gedikçubuk	2.512					2.512
Emlak	2.919					2.919
Süleymanlı	1.389					1.389
Boğazlıyan	2.745					2.745
Reaya		9.826				9.826
Toplam, Bozak Sancak	50.188	9.826	0	0	0	60.014
ÇorumSancak						
Çorum[aa]	10.075					10.075
İskilip	11.450					11.450
Osmancık	4.349					4.349
Hacıhamzaderbendi	659					699
Saz	661					661
Kürtler ve diğer aşiretler	6.581					6.581
Toplam, Çorum Sancak	33.775	0	0	0	0	33.775
Canik Sancak	40.935	14808[hh]				55.743

Sayım Bölgesi	Müslümanlar	Reaya[a]	Çingeneler[b]	Yabancılar	Ermeniler	Toplam
		ANADOLU				
SİVAS EYALET, devam						
Amasya Sancak						
Amasya (kasaba)	4.326	2.053				6.379
Ezinepazarı, Akdağ ve Geldiklan (N)	8.156	134				8.290
Day, Zennunabad ve Kelkorasi	3.037	14				3.051
Kedegre (Köprü)	6.583	419	60			7.062
Havza	2665[cc]	314				2.979
Ladik	2.257	222				2.479
GümüşMadeni	2.751	444				3.195
Hacıköy	2.574	644				3.218
Zeytin	4.016					4.016
Merzifan	4.928	2.178				7.106
Toplam, Amasya Sancak	41.293	6.422	60	0	0	47.775
TOPLAM, SİVAS EYALET	278.037	49.593	60	0	0	327.690
ADANAEYALET						
AdanaSancak						
Adana (kasaba)	*4.050*	*236*			*2.215*	*6.501*
Yüreğir (köyler)	1.000					1.000
Yüreğir (N)	677				168	845
Akçakoyunlu (aşiret)	245					245
Sam Bayati (cemaat)	113					113
Dindarlu (aşiret)	107					107
Sarıcam (aşiret)	550					550
Aşağı Dindarlu	552					552
Karaisalı	1182[bb]					1.182
Bilan Sancak	2.288	481				2.769
Toplam, Adana ve Bilan Sancak	10.764	717	0	0	2.383	13.864
Azir Sancak						
Azir[dd]	527	679				1.206
Derbendi Misis (köy)	247				147	394
Toplam, Azir Sancak	774	679	0	0	147	1.600
TarsusSancak						
Tarsus (kasaba)	2.891	493				3.384
Kusun	2.032					2.032
Yörük toplulukları	569					509
Elvanlı	995					998
Ulaş	1.140					1.140
Kuştimur	1.307	113				1.420
Namrun	2007[ee]				197	2.204
Karabalı aşireti	1.710					1.710
Gökçe	2157[ff]	99				2.256
Toplam, Tarsus Sancak	14.808	785	0	0	197	15.710
İçel Sancak						
12 kazadaki toplam kasaba ve köyler	20.567	270	481			21.318
Yörükler (göçebeler)	10.076					10.076
Toplam, İçel Sancak	30.643	270	481	0	0	31.394
Alaiye Sancak						
Alaiye	10.398	490				10.888
Söker (Düşenbih dahil)	3.492					3.492
Manavgat	3.210					3.210
İbradi	3.680					3.680
Nevahii Atalye	8.012					8.012
Toplam, Alaiye Sancak	28.792	498	0	0	0	29.282
TOPLAM, ADANA EYALET	85.781	2.361	481	0	2.727	91.850

Sayım Bölgesi	Müslümanlar	Reaya[a]	Çingeneler[b]	Yahudiler	Ermeniler	Toplam
		ANADOLU				
CEZAYİR-İ BAHR-İ SEFİD EYALET						
Kocaeli Sancak						
İzmit	5.597	5.972				11.569
Adapazarı ve Sapanca	5.337	4.274				9.611
Akhisar	3.628	1.314				4.942
Geyve	2.679	1.108				3.787
İznik	3.220	957				4.177
Pazarköy	1.980	3.434				5.414
Yalakabad	918	3.011				3.929
Karamürsel	1.443	1.496				2.939
Kurnas	3.388	814				4.202
Şeyhler	3.382	479				3.861
Kandıra ve Gençli	3.066					3.066
Ağaçlı	1.732					1.732
Hendek ve Akyazı	2.107					2.107
Karasu	1.302					1.302
Ibsefi	780					780
Sarıcayır	849					849
Beştiven	342					342
Akabad	1.236					1.236
Yabancılar	1.667	694				2.361
Şile[e]	3.517	1.957	55			5.529
Taşköprü	3.766	41	29			3.836
Toplam, Kocaeli Sancak	51.936	25.551	84	0	0	77.571
Biga Sancak						
Kalaisultaniye	2.208					2.208
Kumkale	632					632
Ezine ve Kazdağı	2.253					2.253
Bayramiç	3.327					3.327
Can	1.856					1.856
Ünye	2.323					1.323
Balye	5.992					5.992
Güvercinlik	575					575
Biga	1.925					1.925
Lapseki	2.442					2.442
Yörükler	4.333					4.333
Bozcaada (ada)	439	793				1.232
İmroz (ada)		2.505				2.505
Reaya (yabancılar)		4.614				4.614
Sürgünler (Bozcaada ve Kumkale'de)		25				25
Konsolosluk personeli				58		58
Marmara (ada)	218	1.629				1.847
Paşa limanı	660	2.003				2.633
İmralı (ada)		224				224
Toplam, Biga Sancak	29.208	11.768	0	58	0	41.034
Cezayir-i Bahr-i Sefid Sancak[i,j]						
Midilli	2.058	8.878				10.936
Kalonya	761	7.350				8.151
Molva	3.102	8.134				11.236
Ynnda		690				690
Limni	511	4.937	43			5.491
Bozbaba		310				310
Taşoz		1.821				1.821
Semadirek	3	430				433
İstanköy	1.356	1.838				3.194
Sakız	791	8.558	16	69		9.434
Rodos	3.095	7.420				10.515
Kıbrıs	14.983	29.190	43			44.216
Erdek	620	1.426				2.046
Kapu-dağı	111	2.530				2.641
Bandırma	884	848			773	2.505
Toplam, Cezayir-i Bahr-i Sefid Sancak	28.275	84.400	102	69	773	113.619
TOPLAM, CEZAYİR-İ BAHR-İ SEFİD EYALET	109.419	121.719	186	127	773	232.224

Sayım Bölgesi	Müslümanlar	Reaya[a]	Çingeneler[b]	Yahudiler	Ermeniler	Toplam
		ANADOLU				
TRABZON EYALET						
Trabzon Sancak						
Trabzon	6.300					6.300
Küreyn (ilm)	20.532					20.532
Rize ve Ikmsin	30.547					30.847
Giresun ve Keşap	8.785					8.785
Görele	3.973					3.973
Vakfıkebir ve Şebir	5.962					5.952
Polathane	8.432					8.432
Yomrenek	6.755					6.755
Tonya	1.910					1.910
Sürmene	12.985					12.985
Of	18.94					18.940
Reaya		11.431				11.431
TOPLAM, TRABZON EYALET	125.121	11.431	0	0	0	136.552
ÇILDIR EYALETİ[k]	73.282		191		4.887	78.360
KARS EYALET	17.580				2.161	19.741
Kars ve Çıldır'daki ziyaretçiler ve tüccarlar		105				105
TOPLAM, ÇILDIR ve KARS EYALETLER	90802[l]	105	191	0	7.048	98.206
TOPLAM, ANADOLU	2.002.921	297.130	1.802	5.164	16.643	2.323.660
		ÖZET				
AVRUPA	487.971	783.333	33.905	10.133	2.099	1.317.441
ANADOLU	2.002.921	297.130	1.802	5.164	16.643	2.323.660
GENEL TOPLAM	2.490.892	1.080.463	35.707	15.297	18.742	3.641.101

Kaynak: "Memalik-i Mahruse-i Şahanede 1247 Senesinde Mevcut Olan Nüfus Defteri," başlıklı Defter (kayıt) İstanbul Üniversitesi, Ms. Kat. D.8, no. 8867. (Diğer yüzlerce kaydın özeti olan orijinal kayıt 119 sayfadan ve 77 beş (blank) sayfadan oluşmaktadır.)

Notlar: Orijinal kayıttaki yer listeleri büyük bir oranda Genel İstatistik Müdürlüğü'nün uyguladığı formu takip etmektedir; bu listenin açıklanması için bkz. Enver Ziya Karal Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı, 1831, Ankara, 1943. 1830/31'de her nüfus memuru kendi yöntemini kullanmaktaydı. Ancak olunmağın oldoğunca gerçek bir liste hazırlamaya çalıştım. Bu tablodaki toplamlar Genel İstatistik Müdürlüğü'nün hazırlamış olduğundan farklıdır. Çünkü bir takım zorunlu yeniden hesaplamalar ve rakamlarla düzeltmeler yaptım. Bunnola beraber listelenen yerleri uygun idari bölgelerine göre gruplayarak yeniden düzenledim. (Kayıtta idari sınırlarına bakılmaksızın listelenmişlerdir.) Idari liste için Fazla Akbal'ın çalışmasından yararlandım, bkz. "1831 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus", Belleten, 15, no. 60, (1961), s. 617–28.

1831 sayımında en büyük idari bölüm eyalet, en önemli bölüm ise sancakbey'in yönetimindeki sancaktı (liva, sancaka eşdeğerdi.) Kaza eser adli bölgeydi. Nahiye ise bir kazanın kırsal bölgesi anlamına geliyordu. Tablodaki yer isimlerinin büyük bir kısmı kazalardır; diğer tip bölgelerin adı ise özellikle sınıflandırılmıştır.

Sayım yerleri altında listelenenler de bazı non-geographical designations -islam grupları (örneğin "reaya", gökçeler, "yabancılar") -. Bunlar pek çok yer için her biri ayrı hesaplanmak yerine toplanmışlardır.

Sadece erkekler bu sayımda sayılmışlardır.

a Reaya terimi 19. yüzyılda genel olarak resmi anlamda Hıristiyanlar için kullanılıyordu. Roon karşılık gelmişte din farklılığı gözetmeksizin tüm çiftçiler (cultivators) için kullanılıyordu. Oysa pratikte, reaya özellikle Balkanlar'da Ortodoks Hıristiyanlar - Bulgarlar, Rumlar, Sırplar ve Ulahlar - anlamına geliyordu. İlk defa 1831 sayımı Bulgarlara etnik isimleriyle yer vermiştir. Sayım memurları nadiren Gayrimüslimleri bir grup "reaya-yı milel-i selase" olarak adlandırıyorlardı. Bu ise eski Osmanlı geleneğinde ayrı olarak listelenenlerden daha sık olarak, üç "ulus"un Hıristiyanları olan, Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudilerdi. (bu konuda aşağıdaki 4 maddesine bakınız.)

b Orijinal kayıtta Müslüman ve Hıristiyan Çingeneler ayrı olarak listelenmiştirler; burada ise iki grup tek bir kategori altında birleştirilmiştir. Sayıları aşağı yukarı aynıdır.

c 1831 sayımı sırasında, İmparatorluğun Avrupa topraklarında yer alan bölümü 3 eyaletten oluşmaktaydı; Rumeli, Silistre ve Bosna. Sonuncusu sayıma dahil edilmemişti. İdari olarak Rumeli yalnızca Avrupa'da toprakları olan bir eyalet olmasına rağmen, orijinal kayıt "Rumeli" terimini İmparatorluk topraklarının Avrupa'da yer alan bölümü için kullanıyordu.

d Bir yerin isminin verilmesinin ardından gelen (N) designation'ı, aranın bir kazanın kırsal kesimi olan nahiye -euğuin sevahil- olduğu anlamına geliyordu.

e Orijinal kayıtta Edirne, Ada, Çöke, Üsküdar ve Manastır'dan iki kere söz edilmiştir. Bu yerler burada listelenmiştir. Ancak bu nüfus toplamı bu bölümdeki nihai toplamdan hariç tutulmuştur. Bunu takip eden ikinci toplamlar kullanılmıştır.

f Bunların 44.391'i Bulgar ve 568'i Latin olarak tanımlanmıştır. Başka yerlerde "Pavlikan" olarak adlandırılmaktadırlar. Gerçekte Filibe (ya da Philippopolis) daha sonraki sayımların işaret ettiği üzere büyük bir Rum nüfusuna sahipti.

g Koilava'da yaşayan Yahudileri kapsamaktadır.

h Bunlardan 877'si kasabada, geri kalanı ise köylerde yaşamaktaydı.

i Bunların özellikle Bulgar olduklarından söz edilmektedir.

İlu kişilerin 3.235'i kasabalı, 13.361'i ise köylüydü.

j 750 askeri kapsamaktadır.

k Yahudileri kapsamaktadır.

l Orijinal kayıtta bu 7 kazadaki Hıristiyanların sayısının farklı bir kayıtta olduğu ifade edilmektedir, Hıristiyanların sayısı Müslümanların sayısından bir dereceye kadar azdı. Ancak yine de Hıristiyanların sayısının 20.000'den az olmadığı sanılmaktadır.

[m] Müslümanlar genelde kasabalarda yaşıyorlardı.
[n] Avrupalı tüccarlar olarak bilinen 35 kişiyi kapsıyordu.
[o] Babadağı için verilen rakamlar ikinci kayıttandır. Silistre sayımı çok açıktır ki 1831 sayımı kayıtı ile aynı tarihte tamamlanmıştır (Karal bu sonuçlardan çalışmasında yararlanmıtır), bkz. BA, Hatt-i Hümayun, no. 49088/A. Babadağı hariç 1831 sayım kayıtında listelenen biçbir kaza, ikinci bir kayıtta daha listelenmemiştir. Bu kaza için Hıristiyanların sayısının verilmiş olması nedeniyle ikinci grup rakamları kullandım. 1831 sayım kayıtlarına göre toplam 1968 Müslüman ve sadece 14 Çingene vardı. 1831 sayım kayıtının sadece Silistre'ye ilişkin biçbir rakam vermediği göz önünde bulundurulmahdır. 1866 sayımına göre Silistre'de vergi toplanan 3787 kişi yaşıyordu. Bunlardan 2351'i Müslümandı. Aynı sıralarda
Babadağı'nda vergi alınan 2035 kişi yaşıyordu. Bunlardan 1200'ü Müslümandı. 1850 yılında Babadağı'nda (kasaba) 2555 Müslüman (481 aile), 1331 Gayrimüslim (229 aile) yaşıyordu. Kazanın toplamına bakıldığında ise 3099 Müslüman ailenin (14756 kişi) ve 2622 Gayrimüslim ailenin (15016 kişi) olduğu görülmektedir. Bkz. Hans-Jurgen Kornkrumpf, "Zur Velwaltnngsgliederung der Dobrudscba in den letzten Jahren der Osmanischen Herrschaft," *Münchener Zeitschrift fur Balkankunde* 1, Münih: Rudolf Trofenik, 1978, s. 139-55.
[ö] Anadolu'nun sayımında reaya terimi genelde Rum Ortodoksları ve Ermenileri (eğer Ermenilere ilişkin ayrı bir listeleme yoksa) kapsamaktadır.
[p] 1972 askeri, 4799 göçmeni ve 6392 ziyaretçiyi kapsamaktadır.
[r] Parantez içindeki rakamlar kazalardaki köy sayısına işaret etmektedir.
[s] Bolu Sancakta Müslümanların sayısını göstermeye ilişkin başarısızlığın bir açıklaması mevcut değildir.
[ş] Bilhassa Rum ya da Yunan olarak tanımlanmışlardır.
[t] Bu tablodaki rakamların toplandığı orijinal 1831 sayımı kayıtları Kastamonu sonuçlarını kapsamamaktadır.
[u] Birçok rakamı burada toplanmış olan orijinal 1831 sayım kayıtlarına Kastamonu sonuçları da dahil değildir. Bu rakamlar Karal'ın çalışmasında mevcuttur ve Karal bunları Kastamonu için özel bir kayıttan aldığını belirtmiştir (İstanbul Üniversitesi İstatistik ve Defatir Kataloğu, no. 8). Yoğun bir araştırmaya rağmen, söz konusu kayda ulaşamadım; bu sebeple Kastamonu için verilen rakamlar Karal'ın çalışmasında verilenlerdir; Osmanlı İmparatorluğunda, s. 180-85. Hıristiyanların sayısının dahil edilmesine dair yaşanan başarısızlığa dair hiçbir açıklamanın olmaması ilgi çekici bir noktadır.
[ü] Toplam hane ya da aile sayısı 3430'dur.
[v] Urfa, Ayasefid, Birimabad, Yanda ve Cumaabadin toplam nüfusu 6300'dür (2817 hane).
[a] Yabancılar (mustemenin) yabancı güçlerin bimayesi altındaki kişiler olarak tanımlanmaktadır.
[y] Bu tabloda Karaman eyaleti için sancak toplamları kasaba ya da köy dışındaki bölgelerde yaşayanları da kapsamaktadır.
[z] Göçebe aşiretler Pehlivanlu, Cermandelu, Şerefli, Boynuinceli, Abdalan ve bazı Yörükleri içermektedir. En son adlandırılan grup (Yörük olarak da bilinirler) Türk soyundandır. Osmanlı topraklarında yaklaşık 250.000 Yörük'ün yaşamış olduğu tahmin edilmektedir. Bu Yörükler özellikle Güney Anadolu'nun dağlık bölgelerinde yasamışlardır.
[aa] Çorum kasabasının nüfusu 4.822 idi.
[bb] Rumlar ve Ermeniler birlikte sayılmışlardır.
[cc] 135 kişi çesitli aşiretlere mensup üyeler olarak belirtilmişlerdir.
[hb] 304 Yörük'ü kapsar.
[dd] Bu, köyde olmayan ve Payas Kaza'yı ibtiva eden sancak alanıdır.
[ee] 79 Tahtacı, 335 Dikili ve 245 Torak dahildir; bu kişiler Aleviler, Ortodoks olmayan Müslümanlar ve torak ticaretiyle uğraşanlardır.
[ff] 1083 Yörük'ü kapsar.
[gg] Tahtacıları (Alevidirler) kapsar.
[hh] Fellahin olarak sınıflandırılan 4800 kişi genellikle pamuk tarlalarında işçilik yapan Mısırlılar, Adana (kasaba), Yüregir (köy veya nahiye), Bilan Sancak, Azir Sancak, Tarsus (kasaba), Kusun ve Evauh toplamlarında Müslüman olarak listelenenlerdir.
[hh] Rumların ve Ermenilerin Bilan Sancak, Azir sancak, Tarsus (kasaba), Kus-Timur ve Gökçe toplam reayasına dahil edilmesi gibi bazı Ermenileri kapsar.
[ii] Şile ve Taşköprü'nün bu listede Kocaeli Sancak'a dahil edilmelerine karşın, gerçekte bu bölgede değillerdi.
[jj] Listelenmiş Cezayir-i Bahri Sefid Sancak yerleşimleri adalardır (Erdek, Kazdağı ve Bandırma istisnadırlar).
[kk] 17 Liva'nın toplamı bu sayıma dahil edilmiştir. Sarad, Levane, Circiv ve Cebecik'ten oluşan Çıldır doğu Trabzon'dadır.
[ll] Bazı Katolik Ermenileri kapsar.
[mm] Her bir eyaletteki az sayıda aşireti kapsar.

1.2. Osmanlı Nüfusu, 1844-1856

A. BÖLGEYE GÖRE

Türkiye'nin Avrupa'daki toprakları	
Trakya	1.800.000
Rumeli ve Tasalya	2.700.000
Bulgaristan	3.000.000
Arnavutluk	1.200.000
Bosna ve Hersek	1.100.000
Eflak (özel otonomi statüi)	2.600.000
Buğdan (özel otonom statü)	1.400.000
Sırbistan (özel otonom statü)	1.000.000
Adalar (Ege)	700.000
Toplam	15.500.000
Asyatik Türkiye	
Küçük Asya	10.700.000
Suriye, Mezupotamya ve Kürdistan	4.450.000
Arabistan (Mekke, Medine ve Etyopya)	900.000
Toplam	16.050.000
Afrika	
Mısır	2.000.000
Batı Trablus ve Fezzan	600.000
Tunus	1.200.000
Toplam	3.800.000
GENEL TOPLAM	35.350.000

B. ETNİKKÖKENE GÖRE

	Avrupa'da	Asya'da	Afrika'da	Toplam
Osmanlılar (Türkler)	2.100.000	10.700.000		12.800.000
Rumlar	1.000.000	1.000.000		2.000.000
Ermeniler	400.000	2.000.000		2.400.000
Yahudiler	70.000	80.000		150.000
Slavlar	6.200.000			6.200.000
Romanyalılar	4.000.000			4.000.000
Arnavutlar	1.500.000			1.500.000
Tatarlar	16.000	20.000		36.000
Araplar		900.000	3.800.000	4.700.000
Suriyeliler (Assyrians) ve Keldaniler		235.000		235.000
Dürziler		30.000		30.000
Kürtler		1.000.000		1.000.000
Türkmenler		85.000		85.000
Tsiganlar (Çingeneler)	214.000			214.000
Toplam	15.500.000	16.050.000	3.800.000	35.350.000

C. DİNE GÖRE

	Avrupa'da	Asya'da	Afrika'da	Toplam
Müslümanlar	4.550.000	12.650.000	3.800.000	21.000.000
Rum Ortodokslar	10.000.000	3.000.000		13.000.000
Katolikler	640.000	260.000		900.000
Yahudiler	70.000	80.000		150.000
Diğerleri				300.000
Toplam	15.260.000	15.990.000	3.800.000	35.350.000

1.3. Tuna Vilayetindeki Köy Sayısı ve Nüfus, 1868 (H. 1285)

Sancak	Köyler	Müslümanlar	Gayrimüslimler	Toplam
Rusçuk	833	138.692	95.834	234.526
Varna	391	58.689	20.769	79.458
Vidin	434	25.338	124.567	149.905
Sofya	711	24.410	147.095	171.505
Tırnova	453	71.645	104.273	175.918
Tulça	252	39.133	17.929	57.062
Niş	549	54.510	100.425	154.935
Toplam	3.623	412.417	610.892	1.023.309

Kaynak: 1285 Tarihli Vilayet Salnamesi. Notlar: Bu sayım listelerinin alındığı yıllık Tuna Vilayeti'nde söz konusu olan ilk yıllıktır. Bu sayımda verilen nüfus toplamları ve köy sayısı 1874 için verilenden (bkz. 1.5) daha yüksektir. Bunun sebebi Niş'in de dahil edilmiş olmasıdır.

Bu nüfus listesi anlamlıdır. Zira 1866 yılında Tuna Vilayeti'nde yürütülen mal varlığı araştırmasını (tahriri emlak) tamamlamak üzere hazırlanmıştır. Bu sayımda kadınların sayılmamış olması yıllıkta not edilmiştir. Ayrıca erkek nüfusun da 1260'tan (1847) beri sayılmadığı belirtilmiş ve doğum ve ölüm kayıtları düzgün ve düzenli bir biçimde tutulmamıştır.

1.4. Tuna Vilayetinde Köy Sayısı ve Nüfus, 1869 (H. 1286)

Sancak	Haneler (Aileler)	Köyler	Müslümanlar	Gayrimüslimler	Toplam
Rusçuk	20.677	833	143.455	95.267	238.722
Varna	6.342	467	43.431	16.727	60.158
Vidin	9.340	523	25.701	125.692	151.093
Sofya	10.428	706	25.796	147.068	172.864
Tırnova	9.203	453	72.053	115.434	187.487
Tulça	5.959	248	39.059	23.461	62.520
Niş	9.763	1.208	29.331	131.265	160.596
Toplam	71.712	4.438	378.826	654.914	1.033.740

Kaynak: 1286 tarihli Tuna Vilayet Salnamesi

1.5. Tuna Vilayetindeki Köy Sayısı ve Nüfus, 1874 (H. 1291)

İdari Bölge	Köyler	Haneler (Aileler)	Müslümanlar	Gayrimüslimler
Rusçuk	92	13.548	24.293	21.056
Şumnu	156	23.270	34.624	12.854
Hezargrad	135	15.628	34.433	15.685
Cumaiatik	46	5.894	13.039	2.965
Silistre	235	10.912	21.616	12.133
Tutrakan	40	3.182	7.756	2.036
Zıştovi	39	8.018	8.188	14.859
Nigbolu	61	7.238	11.276	20.097
Pilevne	46	10.649	9.764	17.934
Toplam	850	98.339	164.889	119.619
Vidin	64	7.850	10.839	15.818
Lom	74	6.573	6.174	32.881
Adliye	43	5.172	2.737	19.773
Belgratçık	—	—	—	—
Berkofça	104	7.260	4.862	35.394
Ivraca	82	8.086	1.293	27.022
Rahova	60	4.359	1.856	7.523
Toplam	427	39.300	27.761	138.411
Sofya	198	14.851	42.796	9.263
Dubniçe	70	4.237	11.192	1.834
Orbaniye	29	8.221	19.706	2.312
İhtiman	40	4.359	1.856	7.523
Köstendil	173	8.049	27.293	4.096
Samakov	58	7.013	21.334	2.701
İzladi	18	2.504	4.490	2.891
Radomir	127	4.600	16.532	1.520
Cuma	37	2.680	2.755	2.596
Toplam	750	56.514	147.954	34.736
Tırnova	122	17.592	22.561	42.555
Rahoviçe (N)	6	2.626	336	9.735
Bebrovo ve Elnene (N)	45	5.176	5.930	11.901
Dranova (N)	10	1.788	164	4.269
Travna (N)	6	1.882	—	7.087
Lofça	77	10.525	21.548	15.397
Osmanpazar	85	3.840	1.154	16.446
Kazgan (Kazan)	1	1.033	2.540	2.540
Selvi	33	7.631	7.813	13.332
Gabrova	18	3.724	45	14.866
Toplam	403	55.817	62.091	138.128
Tulça	16	4.350	1.419	7.711
Sine	11	505	34	2.653
Babadağı	57	5.721	4.756	15.016
Maçin	25	3.231	6.084	8.924
Köstence	34	4.507	16.233	301
Harsova	38	3.589	12.426	3.672
Mecidiye	55	4.773	12.022	909
Mahmudiye (N)	11	928	2.192	1.513
Kili (İsakça hariç) (N)	19	1.310	1.558	3.448
Toplam	266	29.004	56.724	44.147
Varna	67	5.959	7.978	5.170
Pravadi	91	4.744	9.311	4.029
Balçık	71	2.641	6.954	3.618
Pazarcık	108	5.163	13.960	3.385
Mankalye	70	7.451	6.675	499
Toplam	407	25.958	44.878	16.701
GENEL TOPLAM	3.103	304.932	504.297	491.742

Kaynak: 1291 tarihli Tuna Vilayet Salnamesi

Notlar: Bu tabloya Niş dahil edilmemiş ve her zamanki gibi yalnızca erkekler sayılmıştır.

Sayım bölgesi olarak adı geçen yerler çoğunlukla kazadır; nevahiler, yer isminin yanındaki (N) ile belirtilmiştir. Her grubun ilk sırasında merkez kaza yer alır.

1.6. 1872 ve 1874 Yıllarında Asya ve Avrupa'daki Osmanlı Nüfusu

		Nüfus		
Bölge	Alan (mi)	Müslümanlar	Gayrımüslimler	Toplam
AVRUPA (1872)				
Vilayetler				
İstanbul (Avrupa)	46.3	285.100	400.100	685.200
Edirne	1140.3	503.058	801.294	1.304.352
Skutari (İşkodra)	225.1	100.000	128.000	228.000
Prizren	667.8	728.286	470.868	1.199.154
Tuna	1684.0	817.200	1.199.230	2.016.430
Janina	661.5	249.699	460.802	710.501
Selanik	1008.0	429.410	807.928	1.237.338
Bosna	1134.4	630.456	612.000	1.242.456
Girit Adası	156.5	90	120.000	210.000
Toplam	6723.9	3.833.209	5.000.222	8.833.431
Sırbistan	791.0	4.965	1.314.424	1.319.389
Romanya (Wallachia-Moldavia)	2201.0	3.000	4.497.000	4.500.000
Karadağ	80.0	—	100.000	100.000
TOPLAM, AVRUPA	9795.9	3.841.174	10.911.646	14.752.820
ASYA (1874)				
Vilayetler				
İstanbul (Asia)	232.5	455.500	340.500	796.000
Bursa	1358.3	838.494	191.750	1.030.244
Aydın	938.7	600.000	380.000	980.000
Akdeniz Adaları	264.4	95.044	347.991	443.035
Kıbrıs	173.2	44.000	100.000	144.000
Kastamonu	974.5	757.786	16.426	774.212
Ankara	1260.0	849.432	155.046	1.004.478
Konya	1884.0	740.204	59.968	800.172
Adana	671.0	282.466	41.596	324.062
Trabzon ve Canik	732.7	764.160	173.540	937.700
Sivas	1167.3	481.404	90.404	571.808
Erzurum	2.345.2	624.346	260.840	885.186
Diyarbekir	1770.7	458.288	250.000	708.288
Bağdat	5877.0	2.200.00	—	2.200.200
Halep	1917.0	461.338	77.973	539.311
Suriye	3109.7	638.920	334.200	973.120
Hicaz ve Yemen	10.312.5	1.134.375	—	1.134.275
Toplam	34.988.7	11.425.757	2.820.234	14.245.991
Samos Beyliği	10.7	300	34.000	34.300
TOPLAM, ASYA	34.998.7	11.426.057	2.854.234	14.280.291

ÖZET

Osmanlı Nüfusu

Bölge	Alan(mi)	Müslümanlar	Gayrimüslimler	Toplam
Avrupa	9.795.9	3.841.174	10.911.646	14.752.820
Asya	34.998.7	11.426.057	2.854.234	14.280.291
Afrika (Mısır dahil)	54.301.0	11.308.551	170.450	11.479.000
GENEL TOPLAM	99.095.6	26.575.781	13.936.330	40.512.111

Kaynak: A. Ritter zur Helle von Samo, Die Völker des Osmanischen

1.7.A. Osmanlı Devletinin Nüfusu, 1877/78 (H. 1294)

Ana Sayım Bölgesi	Sancak	Nüfus	(Evler) Binalar	Bölgedeki Kazalar
Edirne	Edirne	190.585	20.200	Babayiatik, Pınarhisar, Çesriergene, Çermen, Çesrimustafapaşa, Hovsa, Hatuneli, Dimetoka, Ferecik, Kırkkilise, Kızdoğoç.
	Tekfurdağı	49.751	5.875	Çorlu, Hoyrabolo, Lüleburgoz, Midye, Malkora, Vize.
	Gelibolu	58.561	9.080	Evreşe, İnöz, Şarköy, Keşan, Gümülcine.
	Filibe	266.088	8.600	Ahiçelebi, Pazarcık, Çırpan, Hosköy, Kızanlık, Zoğraiatik, Sultonyeri.
	İslimye	87.691	8.700	Ahyolu, Aydos, Bergos, Zağraicedit, Karinabat, Misıvri.
Toplam	(5)	652.676	52.455	(35)
Tuna	Rusçuk	309.797	22.854	Plevne, Cumolatik, Ziştovi, Silistre, Şumnu, Niğbolu, Hezorgrad, Totrakan.
	Varna	85.805	9.849	Balçık, Pazarcık, Pravadi, Monkaiya.
	Vidin	178.823	91.624	İvraca, Berkofço, Belgratçık, Rabova, Adliye, Lom.
	Tulça	87.455	9.429	Boboylatik, Hirsova, Sunne, Köstence, Maçin, Mecidiye.
	Tırnova	345.894	26.495	Servi, Osmanpazarı, Gabrova, Lofça.
Toplam	(5)	907.774	160.251	(28)
Sofya	Sofya	127.000	19.000	Orhoniye, İzladi, Cuma, Radomir, Samakov, Dupniçe.
	Niş	213.180	21.318	Ürgüp, İznebol, İvraniye, Şehirköy, Kurşunlu, Leskofça.
Toplam	(2)	340.180	40.318	(12)
Selonik	Selanik	177.761	13.990	Ustrumca, Pelriç, Tikveş, Toyran, Avralhisarı, Karaferye, Köprülü, Vodine, Yenicevardar.
	Serez	151.612	9.542	Demirhisar, Zihne, Menlik, Nevrekop.
	Drama	63.656	3.521	Doraldere, Kavala, Yenicekaraso.
Toplam	(3)	393.029	27.053	(16)
Bosno	Saray	167.776	39.272	Çelebipozarı, Çaynice, Visoka, Koladinc, Konice, Vişegrad.
	İzvornik	262.352	59.241	İzvornik, Berçko, Pelne, Perçe, Gradoğaç, Grodcaynice, Miglayi.
	Banaluko	132.128	19.382	Teşne, Derbend. Zayçe, Gradişka.
	Bihke	134.800	13.480	İstrovaçça, Peridor, Krupa, Kostenice, Kluç, Maden, Novasil.
	Travnik	185.024	42.500	Akhisar, İhleunc, Domana, Glamoç, Yoyçe.
	Yenipozar	131.488	12.546	Akova, Brane, Bihor, Prebol, Tirgovişte, Taşlice, Kolaşin, Mitroviçe, Yenipazor, Yenivaroş.
Toplam	(6)	1.013.568	186.431	(39)
Hersek	Hersek	100.616	19.549	Bileke, Foça, Foynice, Lubuşka, Novesin.
	Gaçka	92.632	8.438	Ustraşço, Panoluka, Peave, Popov, Trebin, Ravice, Lubin, Niksik.
Toplam	(2)	193.248	27.987	(13)
Manastır	Manastır	74.135	20.439	İslarova, Eğribucok, Ohri, Perlepe, Serfice, Florina, Kirçova, Kolonya, Kesriye, Görice, Naslıç.
	Prizren	175.365	74.135	İştip, İpek, Priştine, Gosine, Kalkondelen, Gilan, Lume, Vulçitrin, Yakova.
	Üsküp	112.550	98.725	Polanko, Rodovişte, Koratova, Koçana, Kumanova.
	Debre	177.104	57.352	İlbasan, Debreibala, Debreizir, Mata.
Total	4	539.154	250.651	(29)
Yonya	Yanya	102.513	15.270	Aydonot, Filan, Konİçe, Grebene.
	Tirhala	25.000	2.500	Alasonya, İrmiye, Tirhala, Çatalca, Golos, Karodice.
	Ergri	12.000	3.400	Baliboğun, Permedi, Tepedelen, Delvinye.
	Preveze	26.000	3.400	Parga, Fener, Margiç, Narda.
	Berat	22.000	2.500	Esferbar. Avlonyo, Timurice.
Toplam	(5)	187.513	27.070	(21)
İşkodra		135.000	37.500	Akçahisar, Olgun, Bar, Buka, Podgorice, Beklin, Tiran, Diraç, Razrime, Kovoya, Leş, Mardino. (12)
AVRUPA TOPLAMLARI		4.362.142	809.716	

1.7.A. Osmanlı Devleti'nin Nüfusu, 1877/78 (devam)

Ana Sayım Bölgesi	Sancak	Nüfus	Binalar (Evler)	Bölgedeki Kazalar
Cezayir-i Bahr-i Sefid (Ege adaları)	Biga	64.410	14.231	Ezine, Ayvacık, Bozcaada, Lapseki, Limni.
	Midilli	32.207	10.024	Molva.
	Sakız	18.599	7.500	İpsara
	Rodos	14.010	6.900	Sombeki, Kasos, Meis.
	Kıbrıs	28.300	18.200	Baf, Değirmenlik, Tuzla, Limosol, Girne, Magosa.
	İstanköy	20.456	9.112	Batnoz, Kalimhoz.
Toplam	*6*	*177.982*	65.963	*(18)*
Girit	Hanya	53.591	12.131	Elkiyan, Silne, Kisamu.
	Kandiye	86.814	22.251	Pedye, Rizo, Gürbnr, Malviz.
	Resmo	39.529	13.213	Ameri, Potmn, Milo.
	İsfakiye	23.946	9.312	Isfakye, İstanbul, Ivosal.
	Laşit	28.954	8.221	Esine, Praptre, Meramile.
Toplam	(5)	232.834	65.128	(16)
Hüdavendigâr	Borsa	120.426	53.920	İnegöl, Bilecik, Gemlik, Mudanya, Mihaliç, Yenişehir.
	Koresi	28.721	15.934	Edremit, Erdek, Ayvalık, Bigadiç, Soma, Kemeredremit.
	Karahisar-	77.264	18.033	Akşabat, Ağaçlı, Bolvadin, Çay, Sandıklı, Musluca (Aziziye).
	Kütahya	139.574	55.292	Eskişehir, Simav, Uşak, Gediz.
Toplam	(4)	365.985	143.179	(22)
Aydın	İzmir	155.000	27.000	Ödemiş, Urla, Çeşme, Menemen, Bayındır, Kuşadası.
	Aydın	110.000	75.440	Buldan, Buzlığan, Denizli, Muğla, Nazilli.
	Saruhan	84.522	13.648	Atala, Akhisar, Eşme, Gördes, Manisa.
	Menteşe	22.500	11.300	Tavas, Köyceğiz, Marmaris.
Toplam	(4)	372.022	127.388	(19)
Ankara	Ankara	102.875	39.338	Ayaş, Beypazarı, Zir, Çubukabat, Haymana, Sefcrihisar, Kuruçazar, Mihalıç, Nalli.
	Yozgat	91.487	28.103	Akdağmadeni, Çorum, Boğazlıyan, Sungurlu.
	Kayseri	65.443	23.200	İncesu, Develi.
	Kırşehir	22.994	6.908	Avanos, Keskin, Mecidiye.
Toplam	(4)	282.799	97.544	(18)
Konya	Konya	149.280	50.321	Ereğli, Espkeşan, Ilgın, Akşehir, Yenişehir, Bozkır, Hadim, Seydişehir, Karaptnar, Larende.
	Teke (Anta	80.391	26.174	Akseki, Elmalı, Kaş, Alaiye.
	Hamit(Isp	52.649	17.702	Eğridir, Uluborlu, Karaağaç, Yalvaç.
	Niğde	89.353	26.713	Ürgüp, Aksaray, Bor, Nevşehir.
	Burdur	*38.720*	13.337	*Karaağaç, Tefenni.*
Toplam	(5)	410.393	134.247	(24)
Kastamonu	Kastamonu	171.626	47.867	Araç, İskilip, İnebolu, Cide, Safranbolu, Taşköprü, Daday, Tosya.
	Bolu	129.586	40.030	Ereğli, Bartın, Düzce, Gerede, Göynük.
	Sinop	53.306	14.036	İstefan, Boyabat.
	Çankırı	68.388	17.568	Çerkeş, Kalecik.
Toplam	(4)	422.906	119.501	(17)
Sivas	Sivas	197.786	50.629	Tokat, Tenns, Hafik, Darende, Divrik, Koçgiri, Gürün.
	Amasya	115.167	35.827	Erbaa, Zile, Osmancık, Köprü, Lodik, Madenisim, Merzifon.
	Karahisar-	93.435	24.451	Alucra, Suşehri, Koyulhisar, Giresun, Milas.
Toplam	(3)	406.388	110.907	(19)
Trabzun	Trabzon	223.982	64.653	Ordu, Sürmene, Of, Aybastı, Tirebolu, Tonya, Görele, Vakfıkebir.
	Batum	71.681	22.811	Atina, Icareler, Çürüksu, Hopa, Livana.
	Gümüşhan	43.478	16.243	Şiran, Torul, Kelkit.
Toplam	(3)	339.141	103.707	(16)
Canik (Samsun)		129.929	46.315	Ünya, Bafra, Terme, Çarşamba, Niksar.

I.7.A. Osmanlı Devletinin Nüfusu, 1877/78 (devam)

Ana Sayım Bölgesi	Sancak	Nüfus	Binalar (Evler)	Bölgedeki Kazalar
Erzurum	Erzurum	140.272	45.134	İspir ve Tortum, Keskin, Pasini Ulya, Pasini Sufla, Bayburt, Tercan, Tekman, Hınıs.
	Erzincan	57.306	23.734	Ovacık, Kuruçay, Kerucan, Kemah, Mazgirt.
	Bayazit	37.457	6.259	Ahtar, Karakilise, Patnos, Diyadin, Eleşkirt.
	Çıldır	52.897	12.524	Ardanuç, Ardahan.
	Kars	120.000	45.000	Zaruşat, Söregel ve Akbaba, Kağızman, Cirfeles.
	Muş	24.900	15.900	Bitlis, Bulanık, Çukur ve Kusur, Malazgirt, Mutki.
Toplam	(6)	432.832	148.550	(27)
Van		233.629	73.799	Erçiş, Bargiri, Beytüşşebap, Haşap, Haydaranlı, Çalemerik, Şemdinan, Futurlbak, Gevar, Kareiğan, Riskan, Lahlu, Adilcevaz. (13)
Diyarbekir	Diyarbekir	120.000	45.000	Siverek, Silvan, Lice.
	Mardin	249.000	15.900	Cizre, Şırnak, Avniye, Midyat.
	Siirt	15.000	9.200	Erde, Şirvan, Ridvan, Sosan.
	Malatya	25.000	10.200	Akçadağ, Besni, Hisnimansur, Kâhta.
Toplam	(4)	409.000	80.300	(15)
Mamuretülaziz.		95.000	12.400	Eğin, Palu, Çarsancak, Arapkir, Keban. (5)
Ergenimadeni		52.000	14.900	Maden.
Suriye	Şam	—	—	Baalbek, Bokaimrabi, Bokaulaziz, Hacyar, Raşyan, Taaz.
	Hama	—	—	Hısnilekrat, Humus.
	Trablus	—	—	Cellie, Safita, Atar, Lazkiye.
	Havran	—	—	Cebeliduruz, Aclun, Kuneytre.
	Akka	—	—	Hayfa, Safed, Taberye, Nasira.
	Belka	—	—	Salt, Maan.
Toplam	(6)	202.000	95.000	(21)
Cebelilübnan		110.000	18.000	Deyrülkamer.
Beyrut		120.000	12.375	Sur, Sayda, Mercluu. (3)
Kudüs		130.000	19.400	Heae, Mecdil, Yafa. (3)
Adana	Adana	102.551	23.429	Tartuş, Karaisalı, Mersin.
	Kozan	33.622	11.586	Bilayköy, Haçin, Karbi, Sis.
	İçel	45.107	16.205	Ermenek, Anamur, Silifke, Sarikvan, Köseler.
	Payas	23.092	8.128	Osmaniye.
Toplam	(4)	204.372	59.348	(13)
Halep	Halep	80.000	25.000	Edlep, İskenderun, Antakya, Bebicebul, Bilan, Cesrişuur, Harnı ve Barisa, Reyhaniye, Ayintap, Kilis, Maarretülnoman.
	Maraş	67.000	14.000	Islahiye, Elbistan, Bulak, Pazarcık, Hassa, Zeytin, Göksun.
	Urfa	29.000	17.000	Birecik, Rumkale, Suruç.
	Zor	120.760	39.270	Ebulkemal, Basire, Rakka, Resulayn, Seyban, Sence, Aşare, Ganze, Kevkep, Meskene, Yenişehir.
Toplam	(4)	296.760	95.270	(32)
Trablusgarp (Libya'da Tripoli)	Trablusgarp	—	—	Zaviye, Giryan, Sabil, Menşiye.
	Bingazi	—	—	Ucele, Berika, Birasa, Cilubiye, Hasa, Derne, Kubbe, Mirtih.
	Fizan	—	—	—
	Cebeligarb	—	—	Havban, Gidames, Kasm, Nalut.
	Humus	—	—	Urfele, Tehüne, Zilliteyn, Sert, Maslata, Misrata.
Toplam	(5)	1.010.000	19.000	(22)

I.7.A. Osmanlı Devletinde Nüfus, 1877/78 (devam)

Ana Sayım Bölgesi	Sancak	Nüfus	Binalar (Evler)	Bölgedeki Kazalar
Bağdat	Bağdat	250.000	65.000	Horasan, Honkin, Delim. Samra, Aziziye, Kazimiye, Knt, Mendili, Aneb.
	Musul	145.291	48.946	Dehuk, Zaho, Akra, İmadiye.
	Süleymaniye	124.790	23.570	Barbar, Şehripazo, Cofoşayiri, Karadağ, Gülanber, Merke.
	Korbela	—	—	—.
	Hille	700.000	10.000	Divaniye, Selmare, Şambe, Necefieşref, Hindiye.
	Şehrizor	127.060	39.270	Erbil, Ronye, Revandiz, Islahiye, Koysancak.
	Anmore	257.330	50.650	Anmore.
Toplam	(7)	1.604.471	237.436	(30).
Basra	Basra	62.905	19.084	Kurna.
	Müntefik	300.000	50.000	Sevkilşaynh.
	Necel	32.619	9.065	Katif, Meberz.
Toplam	(3)	395.524	78.149	(4).
Yemen	Sana	94.000	32.000	Uus, Recilbicaz, Hoce, Rado, Zeman, Umran, Kevkeban.
	Hudeyde	65.000	21.000	Ebnoris, Zübeyir, Zeydiye, Cil, Reyme, Horur, Lebye.
	Asir	82.000	31.000	Ebha, Benişehir, Ricalilma, Sibya, Gan, Konfide.
	Taaz	25.000	9.200	Eb, Hicriye, Adin, Maha.
Toplam	(4)	266.000	93.200	(24).
Hicaz	Mekke	—	—	Rabi, Lebed, Taif, Cidde.
	Medine	—	—	Yenbuulbobir.
	(2)			(5)
GENEL TOPLAM		13.064.109	2.880.723	

I.7.B. Özet Halindeki Toplam Rakamlar (Yazar Tarafından Derlenmiştir)

Ana Sayım Bölgesi	Nüfus	Binalar
Edirne	652.676	52.455
Tuna	907.774	160.251
Sofya	340.180	40.318
Selanik	393.029	27.053
Bosna	1.013.568	186.431
Hersek	193.248	27.987
Manastır	539.154	250.651
Yanya	*187.513*	*27.070*
İşkodra	135.000	37.500
Cezayir-i Bahr-i Sefid	177.982	65.963
Girit	232.834	65.128
Hüdavendigâr	*365.985*	143.179
Aydın	372.022	127.388
Ankara	282.799	97.544
Konya	410.393	134.247
Kostomonu	422.906	119.501
Sivas	406.388	111.907
Trabzon	339.141	103.707
Canik	129.929	46.315
Erzurum	432.832	148.551
Van	233.629	73.799
Diyarbekir	409.000	80.300
Mamuretülaziz	95.000	12.400
Erganimadeni	52.000	14.900
Suriye	202.000	95.000
Cebelilübnan	110.000	18.000
Beyrut	120.000	12.375
Kudüs	130.000	19.400
Adana	204.372	59.348
Halep	296.760	95.270
Trablusgarp	1.010.000	19.000
Bağdat	1.604.471	237.436
Basra	395.524	78.149
Yemen	266.000	93.000
Hicaz	—	—
Toplam	13.064.109	2.880.723

I.7.A. ve I.7.B. tablolarıyla ilgili notlar:

Kaynak: 1294 tarihli salname.

Notlar: Bu nüfus listesi muhtemelen 1844 sayımı sonuçlarına ve doğanların ve ölenlerin (savaş kayıplarını da içeren) sayısının hesaplanmasından sonra yapılan nüfus tahminlerine dayanmaktadır.

Bu listedeki başlıca sayım bölgeleri çoğunlukla vilayetlir. Sofya ve Hersek *valiliktir; bu terim, vali tarafından yönetilen bir Avrupa vilayetini ifade etmek* için kullanılır; Canik (Samsun) Cebelilübnan, Beyrut ve Kudüs mutasarrıflıklı yani, bir mutasarrıfın (verginin dağılımından ve toplanmasından sorumlu bir kamu idarecisi) yönetimindeki küçük bölgelerdi; Mamuretülaziz ve Erganimadeni sancaktır; Basra listede hâlâ bir eyalet olarak yer alır. Bu, Vilayet Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden (1864) ve bunu izleyen dönemde yeniden örgütlenmenin gerçekleştirilmesinden önce en büyük idari bölgeye verilen isimdir.

Sayıma dahil edilmediği halde listede yer alan bazı özel bölgeler vardır: Afrika'da Mısır ve Tunus. Sisam (Samos Adası) ve Eflak, Avrupa'da Boğdan, Sırbistan ve Karadağ; son ikisi beylik idi.

Notlar: Tablo I.7.B.'nin sonundadır.

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı

	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Katolikler	
İdari Bölge	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
AYDIN İL										
İzmir Sancak										
İzmir Merkez Kaza	34.566	44.722	24.028	29.058	3.151	3.659		20	372	365
Bergama	25.574	28.230	4.676	5.574	399	410	116	142		
Seferhisar	2.779	2.842	632	660	2	6				
Foça	1.703	2.059	5.023	5.573	13	34	1	45		
Urla	3.973	4.143	5.919	6.135	7	9				
Menemen	6.869	7.661	2.209	2.213	49	57				
Çeşme	1.770	1.907	12.981	13.845						
Kuşadası	4.296	4.526	3.179	2.942	45	42		17		
Tire	15.183	15.118	1.075	1.190	5	7	19	31		
Ödemiş	26.833	26.984	1.773	1.997	512	581				
Bayındır	8.840	9.052	1.439	1.690	87	90		1		
Toplam, İzmir Sancak	132.386	147.244	62.934	70.877	4.270	4.895	136	256	372	365
Saruhan Sancak										
Manisa	33.557	34.629	7.130	8.268	1.102	1.125				
Turgutlu	10.320	11.074	1.343	1.511	230	250				
Salihli	11.313	12.396	280	385						
Gördes	15.426	15.394	310	314						
Demirci	16.415	17.266	17	72	1	5				
Kula	12.612	13.355	1.556	1.588						
Eşme	8.586	9.341								
Akhisar	11.607	12.403	2.389	2.287	168	181				
Kırkağaç	8.396	8.336	1.306	1.296	390	380				
Alaşehir	12.414	13.324	1.265	1.275	7	11				
Soma	8.872	8.814	613	606						
Toplam, Saruhan Sancak	149.518	156.332	16.209	17.602	1.898	1.952				
Aydın Sancak										
Aydın Merkez Kaza	30.399	31.815	2.585	3.058	124	132			80	58
Nazilli	30.141	29.815	959	1.069	149	152				
Bozdoğan	13.808	13.887	16	50	5	3				
Söke	6.919	7.195	4.019	4.156	25	34				
Çine	12.809	12.443	159	131						
Toplam, Aydın Sancak	94.076	95.155	7.738	8.464	303	321			80	58
Denizli Sancak										
Denizli Merkez Kaza	16.902	16.512	856	902	250	251		1		
Tavas	26.430	26.466	1	28						
Çal	21.335	20.823	18	139				1		
Buldan	12.660	12.855		4						
Saray	8.680	9.225	271	343						
Garbikaraağaç (Acıpayam)	18.459	19.058								
Menteşe Sancak										
Muğla	21.135	21.277	545	607						
Milas	13.522	13.466	833	1.012						
Bodrum	5.732	5.819	1.112	1.133						
Marmaris	6.221	6.114	304	330						
Köyceğiz	10.466	10.585	135	113			2	32		
Meğri (Fethiye)	10.174	10.696	1.938	2.110						
Toplam, Denizli ve Menteşe Sancakları	171.716	172.896	6.013	6.721	250	251	2	34		
TOPLAM, AYDIN İL	547.696	571.627	92.894	103.664	6.721	7.419	138	290	452	423

1.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

Yahudiler		Protestanlar		Latinler		Monofizitler (Süryaniler)		Gayrimüslim Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	Nüfus
7.175	7.734	63	65	464	586					26.295	25.225	96.114	111.434	207.548
252	243									24	52	31.041	34.651	65.692
												3.413	3.508	6.921
53	44									1.374	1.399	8.167	9.154	17.321
142	140											10.041	10.427	20.468
128	101									30	50	9.285	10.082	19.367
54	69									33	43	14.838	15.864	30.702
												7.520	7.527	15.047
514	515											16.796	16.861	33.657
												29.118	29.562	58.680
18	13	14	11									10.398	10.857	21.255
8.336	8.859	77	76	464	586					27.756	26.769	236.731	259.927	496.658
652	693									122	813	42.563	45.528	88.091
340	391											12.233	13.226	25.459
												11.593	12.781	24.374
												15.736	15.708	31.444
											3	16.433	17.346	33.779
												14.168	14.943	29.111
												8.586	9.341	17.927
85	95											14.249	14.966	29.215
34	40									66	83	10.192	10.135	20.327
12	15											13.698	14.625	28.323
												9.485	9.420	18.905
1.123	1.234									188	899	168.936	178.019	346.955
941	954											34.129	36.017	70.146
100	95											31.349	31.131	62.480
6	5											13.835	13.945	27.780
												10.963	11.385	22.348
												12.968	12.574	25.542
1.047	1.054											103.244	105.052	208.296
										8	15	18.016	17.681	35.697
												26.431	26.494	52.925
												21.353	20.963	42.316
												12.660	12.859	25.519
												8.951	9.568	18.519
												18.459	19.058	37.517
2	1											21.682	21.885	43.567
168	188									53	50	14.576	14.716	29.292
45	37									3	3	6.892	6.992	13.884
	18											6.525	6.462	12.987
	15											10.603	10.745	21.348
10	16											12.122	12.822	24.944
125	275									64	68	178.270	180.245	358.515
10.731	11.422	77	76	464	586					28.008	27.736	687.181	723.243	1.410.424

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Katolikler	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
EDİRNE VİLAYET										
Edirne Merkez Sancak	57.162	60.046	37.449	40.381	1.917	1.924	14.708	16.213	136	173
Gelibolu Kaza	12.239	13.366	28.250	30.903	524	556	805	869		
Dedeağaç	13.205	15.327	12.093	11.734	33	254	5.835	6.614	35	35
Kırkkilise (Kırklareli)	17.111	19.216	26.108	27.455	45	63	16.320	17.679	44	40
Tekirdağı (Tekfurdağı)	21.397	23.235	18.361	20.532	5.403	5.601	1.765	2.010	274	287
Gümülcine	90.364	91.698	6.492	7.362	175	147	9.828	9.599		
TOPLAM, EDİRNE İL	211.478	222.888	128.853	138.367	8.097	8.545	49.261	52.984	489	535
ERZURUM İL										
Erzurum Sancak										
Erzurum Merkez Kaza	13.473	13.636	244	242	4.577	5.153			375	416
Ova	21.862	23.847	3	8	8.765	9.613			200	203
Tercan	8.066	11.179	51	72	2.507	3.755				
Bayburt	20.030	22.797	280	375	4.557	5.098				
İspir	14.563	15.588		1	1.100	1.199			42	37
Keskin	9.579	12.369	17	20	323	369			1.641	1.859
Tortum	21.448	25.224			546	621			171	183
Pasinler	15.665	19.691	9	12	2.863	3.915			116	179
Kiğı	11.322	16.373	60	75	4.169	6.312				
Hınıs	6.858	8.636			3.657	4.758				
Toplam, Erzurum Sancak	142.866	169.340	664	805	33.064	40.793			2.545	2.877
Bayezit Sancak										
Bayezit Merkez Kaza	3.797	5.146			945	968				
Diyadin	4.870	5.226			132	210				
Tutak(Antap)	3.137	4.496			105	108				
Karakilise (Karaköse)	2.294	3.905			969	1.211				
Eleşkirt	6.799	7.729			1.650	1.957			565	743
Toplam, Bayezit Sancak	20.897	26.502			3.801	4.454			565	743
Erzincan Sancak										
Erzincan Merkez Kaza	19.879	21.644	91	115	6.125	6.561				
Refahiye	10.009	10.631	557	544	376	393				
Kemah	6.468	7.393	281	299	1.483	1.671				
Kiruçay (İliç)	4.874	5.045			1.231	1.186				
Toplam, Erzincan Sancak	41.230	44.713	929	958	9.215	9.811				
TOPLAM, ERZURUM İL	204.993	240.555	1.593	1.763	46.080	55.058			3.110	3.620
ADANA İL										
Adana Sancak										
Adana Merkez Kaza	26.709	31.340	712	893	4.336	5.276			306	342
Tarsus	19.023	20.839	281	365	470	704			139	196
Mersin	9.707	10.030	505	697	121	309			131	166
Karaisalı	10.090	11.505			20	19				
Toplam, Adana Sancak	65.529	73.714	1.498	1.955	4.947	6.308			576	704
Kozan Sancak										
Sis (Kozan)	8.679	9.659			6.645	7.381			27	29
Kadirli	6.665	7.444			351	369				
Saymbeyli (Haçin)	6.141	6.885			4.907	5.297			73	72
Feke	4.497	5.299	544	600	821	1.015				
Toplam, Kozan Sancak	25.982	29.287	544	600	12.724	14.062			100	101
İçel Sancak										
Silifke	12.058	11.770	378	523	45	68			5	13
Mut	5.979	5.993	7	24						
Ermenek	12.309	11.723		3	21	35				
Gülnar	8.128	8.175	114	136	9	9				4
Anamur	10.674	11.883	145	185						
Toplam, İçel Sancak	49.148	49.544	644	871	75	112			5	17

1.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

Yahudiler		Protestanlar		Latinler		Monofizitler (Süryaniler)		Gayrimüslim Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam Nüfus
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
4.370	4.548	18	24		4							115.760	123.313	239.073
790	814									25	88	42.633	46.596	89.229
11	24											31.212	33.988	65.200
425	475	27	30							99	92	60.279	65.050	125.329
780	*876*	*92*	*83*									*48.072*	*52.629*	*100.701*
232	372									90	150	107.181	109.328	216.509
6.608	7.109	137	142		4					214	330	405.137	430.904	836.041
3	3	164	165					8	7	97	121	18.941	19.743	38.684
												30.830	33.671	64.501
												10.624	15.006	25.630
												24.867	28.270	53.137
											11	*15.705*	*16.836*	*32.541*
											10	11.560	14.627	26.187
												22.165	26.028	48.193
		95	136									18.748	23.933	42.681
		322	412									15.873	23.172	39.045
		152	208									10.667	13.602	24.269
3	3	733	921					8	7	97	142	179.980	214.888	394.868
												4.742	6.114	10.856
											3	*5.002*	*5.439*	*10.441*
												3.242	4.604	7.846
										13	37	3.276	5.153	8.429
		21	31									9.035	10.460	19.495
		21	31							13	40	25.297	31.770	57.067
		39	49									26.134	28.369	54.503
												10.942	11.568	22.510
		80	66									8.312	9.429	17.741
												6.105	*6.231*	*12.336*
		119	115									51.493	55.597	107.090
3	3	073	1.067					8	7	110	102	256.770	302.255	559.025
		304	332			39	76					32.406	38.259	70.665
		94	88									20.007	22.192	42.199
												10.464	11.202	21.666
												10.110	*11.524*	*21.634*
		398	420			39	76					72.987	83.177	156.164
		42	45									15.393	17.114	32.507
												7.016	7.813	14.829
		331	351									11.452	12.605	24.057
		59	84									5.921	6.998	12.919
		432	480									39.782	44.530	84.312
												12.486	*12.374*	*24.860*
												5.986	6.017	12.003
												12.330	11.761	24.091
												8.251	8.324	16.575
												10.819	12.068	22.887
												49.872	50.544	100.416

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar K	Müslümanlar E	Rumlar K	Rumlar E	Ermeniler K	Ermeniler E	Bulgarlar K	Bulgarlar E	Katolikler K	Katolikler E
ADANA VİLAYET, devam										
Cebelibereket (Osmaniye) Sancak										
Barpuz	1.432	1.588			147	210				
Hassa	2.923	4.157	14	11	136	154			69	81
Islahiye	3.819	4.536			118	175				
Bulanık (Bahçe)	4.251	4.496			911	1.122				
Osmaniye	3.634	4.129			39	61				
Payas	6.266	6.941	55	70	1.655	1.843				
Toplam, Cebelibereket Sancak	22.325	25.847	69	81	3.006	3.565			69	81
TOPLAM, ADANA VİLAYET	162.984	178.392	2.755	3.507	20.752	24.047			750	903
İŞKODRA VİLAYET										
İşkodra Sancak										
Akçahisar	6.132	6.264							923	873
Draç Sancak										
Draç Merkez Kaza	1.383	1.634	712	802					114	87
Tiran	15.749	15.777	386	501					23	27
Kavaya	8.372	8.523	1.295	1.456						
Sirak	7.532	7.234	375	386					379	371
Toplam, Draç Sancak	33.036	33.168	2.768	3.145					516	485
TOPLAM, İŞKODRA VİLAYET	39.168	39.432	2.768	3.145					1.439	1.358
ANKARA VİLAYET										
Ankara Sancak										
Ankara Merkez Kaza	8.686	8.532	843	794	376	349			2.846	2.733
Zir (Sinidibucak)	7.310	7.014			1.118	1.096				
Ayaş	10.852	10.933		2	2	9				
Beypazarı	8.327	7.924								9
Nalbhan	7.516	7.354			403	424				
Mihaliççık (Eskişehir; Kuyucak)	9.340	9.189								
Sivrihisar	14.048	12.284			1.848	1.803				
Kaymana	11.945	13.383	11	12	2	3				
Bala	11.316	11.556								
Çubuk	9.236	8.518								
Kalecik	17.226	17.550			227	252				
Kızılcahamam (Yabanabat)	22.643	22.302								
Toplam, Ankara Sancak	138.445	136.539	854	808	3.976	3.936			2.846	2.742
Kayseri Sancak										
Kayseri Merkez Kaza	42.140	43.023	9.196	9.210	12.178	12.772			300	335
Develi	10.746	11.332	886	935	5.241	5.605				
İncesu	6.575	6.541	2.356	2.312		23				
Toplam, Kayseri Sancak	59.461	60.896	12.438	12.457	17.419	18.400			380	335
Yozgat Sancak										
Yozgat Merkez Kaza	22.239	22.878	564	592	4.134	4.325				
Çorum	23.830	24.551	45	101	200	207				
Sungurlu	30.156	33.789	333	357	1.367	1.476				
Boğazlıyan	16.091	17.359	218	270	4.076	4.770				
Maden (Akdağmadeni)	13.713	13.971	2.677	2.391	767	925				
Toplam, Yozgat Sancak	106.029	112.548	3.837	3.711	10.544	11.793				
Kırşehir Sancak										
Kırşehir Merkez Kaza	25.692	27.907	15	23	318	390				
Keskin	19.465	20.014	362	410	161	161				
Çiçekdağı (Mecidiye)	5.055	5.745								
Avanos	8.357	9.613			241	151				
Toplam, Kırşehir Sancak	58.569	63.279	377	433	720	702				
TOPLAM, ANKARA VİLAYET	362.504	373.262	17.506	17.409	32.659	34.831			3.226	3.077

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

Yahudiler		Protestanlar		Latinler		Monofizitler (Süryaniler)		Gayrimüslim Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	Nüfus
												1.579	1.798	3.377
		58	72									3.200	4.475	7.675
												3.937	4.711	8.648
		140	144									5.302	5.762	11.064
												3.673	4.190	7.863
												7.976	8.854	16.830
		198	216									25.667	29.790	55.457
		1.028	*1.116*			*39*	*76*					*188.308*	*208.041*	*396.349*
												7.055	7.137	14.192
										19	29	2.228	2.552	4.780
										3	5	16.161	16.310	32.471
										3	*3*	*9.670*	9.982	*19.652*
												8.286	7.991	16.277
										25	37	36.835	36.335	73.180
										25	37	43.400	43.972	87.372
												12.983	12.602	25.585
225	188	7	6									8.537	8.237	16.774
												10.854	10.955	21.809
	2	109	127									8.327	7.924	16.251
												7.919	7.778	15.697
												9.340	9.189	18.529
												15.896	14.087	29.983
												11.958	13.398	25.356
												11.316	11.556	22.872
												9.236	8.518	17.754
											3	17.453	17.805	35.258
												22.643	22.302	44.945
225	190	116	133								3	146.462	144.351	290.813
		664	651									64.558	65.991	130.549
		120	118									16.993	17.690	34.683
												8.931	9.176	18.107
		784	769									90.482	92.857	183.339
		131	96									27.048	27.891	54.939
		16	17									24.091	24.966	49.057
		66	63									31.922	35.685	67.607
		18	25									20.403	22.424	42.827
												17.157	17.287	34.444
		211	201									120.621	128.253	248.874
												26.025	28.320	54.345
		14	12									20.002	20.597	40.599
												5.055	5.745	10.800
												8.598	9.764	18.362
		14	12									59.680	64.426	124.106
225	190	1.325	1.115								3	417.245	429.887	847.132

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Katolikler	
İdari Bölge	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
İZMİT ÖZEL BÖLGE										
İzmit Merkez Kaza	9.285	9.963	1.696	1.881	7.826	8.011	5	8	63	70
Adapazarı	18.991	21.327	1.307	1.210	5.432	5.270				
Kandıra	21.011	19.675	990	1.098	626	633				
Geyve	11.528	10.605	2.229	2.291	2.818	3.055				
Karamürsel	4.960	5.772	5.136	5.887	1.607	1.942				
TOPLAM, İZMİT ÖZEL BÖLGE	65.775	67.348	11.352	12.366	18.309	18.911	5	8	63	70
BAĞDAT VİLAYET										
Bağdat Merkez Kaza	756	103.625				349				875
Hille		26.916								
Kerbella		18.811								
TOPLAM, BAĞDAT VİLAYET	756	149.352				349				875
BASRA VİLAYET										
Basra Merkez Kaza		5.729				32				75
Amnare		3.658				3				33
Kurna		767								
TOPLAM, BASRA VİLAYET		10.154				35				108
BEYRUT VİLAYET										
Beyrut Sancak										
Beyrut Merkez Kaza	10.969	11.693	6.473	6.821	32	54			7.037	7.468
Sayda(Sidon)	16.570	17.215	66	82					2.352	2.714
Sur	11.061	10.656	142	160					1.938	2.072
Merc-i uyun	6.607	6.281	1.826	1.902					892	899
Toplam, Beyrut Sancak	45.207	45.845	8.507	8.965	32	54			12.219	13.153
Akka Sancak										
Akka Merkez Kaza	9.686	10.328	1.369	1.545					1.510	1.703
Hayfa	6.592	7.343	220	232					616	749
Safat	6.306	6.576	97	121					481	633
Nasıra	3.463	3.385	1.406	1.453					442	497
Tabarya	2.505	2.656	22	32					80	78
Toplam, Akka Sancak	28.552	30.288	3.114	3.383					3.129	3.660
Lazkiye Sancak										
Lazkiye Merkez Kaza	17.634	19.754	870	982					266	270
Cebele	10.351	8.297								
Merkap	14.851	13.761	1.179	1.215					463	572
Sakyun	12.006	13.864	487	645					2	2
Toplam, Lazkiye Sancak	54.842	55.676	2.536	2.842					731	844
Trablusşam Sancak										
Trablus Merkez Kaza	15.749	16.781	3.520	4.237					1.467	2.058
Akar	6.198	6.340	3.309	4.600					2.031	2.854
Safito	13.593	13.783	884	1.179					78	124
Hisnülekrat	7.686	7.978	3.356	3.517					152	251
Toplam, Trablusşam Sancak	43.226	44.882	11.069	13.543					3.728	5.287
Belka Sancak										
Nablus	13.804	16.982	285	367					13	22
Benisaab	14.963	16.308	6	46						
Cemain	9.837	11.443								
Cenin	13.609	16.570	155	158						
Toplam, Belka Sancak	52.213	61.303	446	571					13	22
TOPLAM, BEYRUT VİLAYET	224.040	237.994	25.672	29.304	32	54			19.820	22.966

1.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

Yahudiler		Protestanlar		Latinler		Monofizitler (Süryaniler)		Gayrimüslim Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	Nüfus
78	84	333	382							51	54	19.337	20.452	39.789
3	3	152	162							27	40	25.912	28.012	53.924
												22.627	21.406	44.033
	1	36	43								1	16.611	15.996	32.601
											18	11.703	13.619	25.322
81	88	521	587							78	113	96.190	99.485	195.675
33	11.942		17		49		371				11.428	789	128.648	129.437
	510						2						27.428	27.428
	230										21.850		40.891	40.891
33	12.682		17		49		373				33.270	789	196.967	197.756
	278												6.114	6.114
	143		126										3.963	3.963
			9										776	776
	421		135										10.853	10.853
582	615	153	189	145	97							25.391	26.937	52.328
277	297	64	82	21	16							19.350	20.406	39.756
		50	57		1							13.191	12.946	26.137
		426	441									9.751	9.523	19.274
859	912	693	769	166	114							67.683	69.812	137.495
62	61	60	70	104	112							12.791	13.819	26.610
212	291	5	10	59	65							7.704	8.690	16.394
94	99											6.978	7.429	14.407
		139	149	663	695							6.113	6.179	12.292
408	391			3	4							3.008	3.161	6.179
776	842	204	229	829	876							36.604	39.278	75.882
												18.770	21.006	39.776
												10.351	8.297	18.648
												16.493	15.548	32.041
												12.495	14.511	27.006
												58.109	59.362	117.471
31	32	15	13	5	8							20.787	23.139	43.926
			3									11.538	13.807	25.345
												14.555	15.086	29.641
												11.194	11.746	22.940
31	32	15	26	5	8							58.074	63.778	121.852
41	42	112	134	98	130							14.353	17.677	32.030
												14.969	16.314	31.283
	3											9.837	11.446	21.283
	3	13	14	79	77							13.856	16.862	30.718
41	*48*	*125*	*148*	*177*	*207*							*53.015*	*62.299*	*115.314*
1.707	1.834	1.037	1.172	1.177	1.205							273.485	294.529	568.014

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar K	Müslümanlar E	Rumlar K	Rumlar E	Ermeniler K	Ermeniler E	Bulgarlar K	Bulgarlar E	Katolikler K	Katolikler E
BİTLİS VİLAYET										
Bitlis Merkez Sancak	18.817	25.650			12.051	18.394			10	16
Siirt	22.181	26.914			5.457	6.514			1.058	1.388
Muş Sancak	19.789	22.858			25.698	28.078			1.103	1.373
GençSancak	12.536	18.309			2.375	2.791				
TOPLAM, BİTLİS VİLAYET	73.323	93.731			45.581	55.777			2.171	2.777
BİGA ÖZEL BÖLGE										
Çanakkale	4.093	4.225	2.532	2.407	432	532				
Ezine	13.826	14.693	2.094	2.332	195	274				
Ayvacık	7.668	8.634	612	1.059						
Biga	16.735	19.807	1.447	1.713	144	136				
Lapseki	4.7117	5.080	335	570	8	20	180	222		
TOPLAM, BİGA ÖZEL BÖLGE	47.029	52.439	7.0211	8.081	779	962	180	222		
CEZAYİR-İ BAHR-İ SEFİD (EGE ADALARI) VİLAYET										
Rodus Sancak										
Rodos	3.024	3.443	9.537	11.174	2		1			
Sombeki	15	21	2.691	3.185						
Meyis	110	115	2.083	2.552						
Kirpa			3.225	3.209						
Kaşul		22	803	805						
Toplam, Rodos Sancak	3.149	3.601	18.339	20.925	2		1			
Sakız Sancak										
Sakız Merkez Kaza	792	916	16.527	18,579	9	5				
İstanköy	1.202	1.237	5.116	5.343						
Kalimnos	30	46	4.666	4.816						
Leros	6	12	3.674	2.949						
Kalyot	4	17	3.998	4.197						
İpsara	5	4	501	418						
Toplam, Sakız Sancak	2.027	2.232	34.482	36.302	9	5				
Midilli Sancak										
Midilli Merkez Kaza	2.261	2533	17.864	17.231	8	24				
Molve	3.022	4.570	13.320	13.737	12	12				
Pilmar	301	358	9.218	9.506						
Yunda	39	50	2.059	2.358						
Toplam, Midilli Sancak	5.623	7.511	42.461	42.832	20	36				
Limni Sancak										
Limni Merkez Kaza	944	1.1148	9.539	10.101						
İmroz	46	53	4.603	4.754						
Bozcaada	629	618	1.163	1.316	3	3				
Toplam, LimniSancak	1.619	1.719	15.305	16.171	3	3				
TOPLAM, CEZAYİR-İ BAHR-İ SEFİD VİLAYET	12.418	15.063	110.587	116.230	34	44	1			
ÇATALCA ÖZEL BÖLGE										
Çatalca Merkez Kaza	3.093	3.510	4.907	5.438			604	756		
Silivri	1.690	2.131	4.526	4.915	436	439	1.368	1.436		
Büyükçekmece	2.071	2.596	7.522	8.540	11	13	657	765		
TOPLAM, ÇATALCA ÖZEL BÖLGE	6.854	8.237	16.955	18.893	447	452	2.629	2.957		

Yahudiler		Protestanlar		Latinler		Monofizitler (Süryaniler)		Gayrimüslim Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toptan
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	Nüfus
		239	322			96	165					31.213	44.547	75.760
		202	233			755	965					29.653	36.014	65.667
		195	307					70	89			46.855	52.705	99.560
												14.911	21.100	36.011
		636	862			851	1.130	70	89			122.632	154.366	276.998
766	729	19	27							125	167	7.967	8.087	16.054
114	126											16.229	17.425	33.654
	3									8	22	8.288	9.718	18.006
												18.326	21.656	39.982
	17											5.230	5.909	11.139
880	875	19	27							133	189	56.040	62.795	118.835
1.316	1.374									344	394	14.224	16.385	30.609
												2.706	3.206	5.912
3	3									2	3	2.198	2.673	4.871
										25	35	3.250	3.244	6.494
										778	781	1.581	1.608	3.189
1.319	1.377									1.149	1.213	23.959	27.116	51.075
80	99			14	18					1.507	1.486	18.929	21.103	40.032
32	85											6.350	6.615	12.965
										91	79	4.775	4.941	9.716
										54	59	3.734	3.020	6.754
2	4											4.004	4.218	8.222
2	2											508	424	932
116	140			14	18					1.652	1.624	38.300	40.321	78.621
										40	165	20.173	19.953	40.126
												16.354	18.319	34.673
												9.519	9.864	19.383
										62	103	2.160	2.511	4.671
										102	268	48.206	50.647	98.853
										47	71	10.530	11.220	21.750
												4.649	4.807	9.456
										41	62	1.836	1.999	3.835
										88	133	17.015	18.026	35.041
1.435	1.517			14	18					2.991	3.238	127.480	136.110	263.590
								1	4			8.605	9.708	18.313
444	521							219	208			8.683	9.650	18.333
	1											10.261	11.915	22.176
444	522							220	212			27.549	31.273	58.822

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Katolikler	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
HALEP VİLAYET										
Halep Merkez Sancak	228.413	226.148	3.562	3.988	10.100	11.505			7.722	7.758
Maraş	54.267	61.413			9.508	11.511			1.903	2.085
Urfa	56.827	57.531		2	4.146	5.637			244	224
TOPLAM, HALEP VİLAYET	339.507	345.092	3.562	3.990	23.754	28.653			9.869	10.067
BURSA VİLAYET										
Bursa Sancak										
Bursa	44.641	45.022	10.702	10.584	3.232	2.594		22	357	293
Mudanya	2.348	2.543	5.631	6.161						
Gemlik	7.403	7.937	3.120	3.455	7.810	8.813				
Orhaneli (Adranos)	19.290	19.139								
Mihaliç (Karacabey)	9.421	10.681	3.436	3.830	377	377				
Kirmasti (M. Kemalpaşa)	19.128	21.000	514	540	404	409				
Toplam, Bursa Sancak	102.231	106.322	23.403	24.570	11.823	12.193		22	357	293
Ertuğrul Sancak										
Bilecik	24.211	22.932	3.942	3.602	3.213	3.124			378	372
Söğüt	19.167	19.308	767	775	1.779	2.183			15	26
İnegöl	19.451	18.892			2.688	2.816			47	47
Yenişehir	13.950	14.304	878	862	760	833				
Toplam, Ertuğrul Sancak	76.779	75.436	5.587	5.239	8.440	8.956			440	445
Kütahya Sancak										
Kütahya Merkez Kaza	58.853	56.532	2.245	2.157	1.443	1.365			432	341
Uşak	37.070	34.535	725	707	340	320				
Gediz	16.932	15.966								
Simav	16.606	15.930	15	60	2	7			2	2
Eskişehir	27.470	28.608	308	512	568	604		3	81	108
Toplam, Kütahya Sancak	156.931	151.571	3.293	3.436	2.353	2.296		3	515	451
Afyonkarahisari (Karahisar-ı Sahib) Sancak										
Afyon Merkez Kaza	38.405	38.274			2.615	2.699				
Emirdağ (Aziziye)	11.542	12.022	3	6	23	35		1		
Bolvadin	15.779	16.212								
Sandıklı	36.592	36.713	25	69	36	42				
Toplam, Afyonkarahisari Sancak	102.318	103.221	28	75	2.674	2.776		1		
Karesi Sancak										
Balıkesir	53.972	56.353	958	1.002	956	844	265	988		
Sındırgı	11.650	11.604	400	437						
Erdek	1.485	1.585	14.462	14.703	8	10				
Bandırma	14.519	15.473	2.762	2.725	2.282	2.175			443	406
Gönen	11.997	11.926	855	837	5	8		5		
Edremit	12.851	14.148	2.591	2.937	4	6				
Burhaniye (Kemer)	8.183	8.962	1.035	1.398	1	8				
Ayvalik	40	50	9.798	10.335						
Bigadiç	11.778	11.378	52	99						
Toplam, Karesi Sancak	126.475	131.479	32.913	34.473	3.156	3.051	265	993	443	406
TOPLAM, HÜDAVENDİGAR VİLAYET	564.734	568.029	65.224	67.793	28.546	29.272	265	1.019	1.755	1.595
DİYARBEKİR VİLAYET										
Diyarbekir Sancak										
Diyarbekir Merkez Kaza	22.280	20.388	80	112	5.772	6.311			1.194	1.366
Siverek	13.514	14.957			726	675			50	21
Lice	8.785	10.284			2.171	2.476				
Derik	4.524	5.262			148	175			74	88
Silvan	5.186	6.189	78	84	3.049	3.521			69	83
Toplam, Diyarbekir Sancak	54.289	57.080	158	196	11.866	13.148			1.387	1.558

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

Yahudiler		Protestanlar		Latinler		Monofizitler (Süryaniler)		Gayrimüslim Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	Nüfus
4.697	4.659	2.371	2.541	84	109	1.255	1.361					258.204	258.069	516.273
107	91	1.701	1.781	189	109							67.675	76.990	144.665
177	182	321	367			489	629					62.204	64.572	126.776
4.981	4.932	4.393	4.689	273	218	1.744	1.990					388.083	399.631	787.714
1.281	1.303	145	151	5	7					533	718	60.896	60.694	121.590
												7.979	8.704	16.683
		37	34							97	116	18.467	20.355	38.822
												19.290	19.139	38.429
38	49	25	23							2	4	13.299	14.964	28.263
												20.046	0	41.995
1.319	1.352	207	208	5	7					632	838	139.977	145.805	285.782
		78	77									31.822	30.107	61.929
												21.728	22.292	44.020
		89	85									22.275	21.840	44.115
		4	5								4	15.592	16.008	31.600
		171	167								4	91.417	90.247	181.664
												62.973	60.395	123.368
										14	8	38.149	35.570	73.719
												16.932	15.966	32.898
												16.625	15.999	32.624
12	40									5	76	28.444	29.951	58.395
12	*40*									*19*	*84*	*163.123*	*157.881*	*321.004*
												41.020	40.973	81.993
												11.568	12.064	23.632
												15.779	16.212	31.991
												36.653	36.824	73.477
												105.020	106.073	211.093
										14	22	56.165	59.209	115.374
												12.050	12.041	24.091
154	146									194	260	16.303	16.704	33.007
										59	68	20.065	20.847	40.912
3	6											12.860	12.782	25.642
1	4									95	99	15.542	17.194	32.736
										4	4	9.223	10.372	19.595
										703	751	10.541	11.136	21.677
												11.830	11.477	23.307
158	156									2.069	1.204	164.579	171.762	336.341
1.489	1.548	378	375	5	7					1.720	2.130	664.116	671.768	1.335.884
232	153	473	510			1.969	2.077	25	28			31.925	30.945	62.870
70	39	112	101			261	187					14.733	15.980	30.713
		143	148			348	444					11.447	13.352	24.799
		69	78			40	51					4.863	5.654	10.517
		24	*21*			*239*	*285*					*8.645*	*10.173*	*18.818*
202	192	821	858			2.865	3.044	25	28			71.613	76.104	147.717

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Katolikler	
İdari Bölge	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
DİYARBEKİR VİLAYET, devam										
Mardin Sancak										
Mardin Merkez Kaza	11.266	11.292							1.994	2.233
Midyat	9.742	11.784			24	29			93	118
Cizre	3.168	2.867							790	791
Avniye	10.112	11.788							51	70
Nusaybin	2.849	2.289								
Toplam, Mardin Sancak	37.137	40.020			24	29			2.928	3.212
Maden (Ergani) Sancak										
Maden Merkez Kaza	18.976	20.053	372	440	1.729	2.250		73	165	132
Çermik	11.050	13.363			2.330	2.614			200	211
Palu	17.035	20.588			6.104	6.729				
Toplam, Maden Sancak	47.061	54.004	372	440	10.163	11.593		73	365	343
TOPLAM, DİYARBEKİR VİLAYETİ	138.487	151.104	530	636	22.053	24.770		73	4.680	5.113
Zor Sancak										
Deyr	7.801	7.464			28	55			125	175
Aşare	5.334	5.170								
Resülayn	4.152	3.942								
Toplam, Zor Sancak	17.287	16.576			28	55			125	175
SURİYE VİLAYET										
Şam Sancak										
Şam Merkez Kaza	53.935	44.686	1.991	2.260	96	103			2.249	2.535
Duma	21.185	20.927	93	107					75	115
Hasbiya	2.665	3.078	1.406	1.573					422	460
Raşya	1.535	1.993	769	883					269	321
Vadilâcem	17.110	17.077	784	1.033					153	187
Baalbek	6.241	6.765	489	733					1.693	2.253
Beka	5.999	6.633	1.064	1.347					2.298	2.944
Nebak	15.828	15.762	768	969					1.480	1.957
Toplam, Şam Sancak	124.498	116.921	7.364	8.905	96	103			8.6.39	10.7811
Hama Sancak										
Hama Merkez Kaza	22.362	20.875	2.692	3.231					205	246
Selimiye	158	172								
Humus	21.337	20.154	2.672	3.787					2.302	2.926
Hamidiye	6.541	5.913	380	368					22	20
Toplam, Hama Sancak	50.398	47.114	5.744	7.336					2.529	3.192
TOPLAM, SURİYE VİLAYET	174.896	164.035	13.108	16.291	96	103			11.168	13.972
SELANİK VİLAYET										
Selanik Sancak										
Selanik Merkez Kaza	14.303	15.186	17.815	19.170	61	88	279	838	230	241
Avratbisar	11.427	12.193	1.252	1.471			6.958	7.626	22	34
Toyran	9.627	9.796	764	827		1	2.708	2.897	179	197
Ustrumca	7.855	7.905	6.619	7.107			1.423	1.542		
Köprülü	8.778	9.315	203	217			15.608	17.235		
Yenice	10.825	11.748	8.363	9.792			668	700	4	6
Vodina	7.227	7.735	6.669	7.539			1.861	2.082		
Tikveş	9.671	10.238	68	192			10.033	11.286		
Kesendire	1.856	2.482	14.361	16.006	4	3				
Lankaza	14.328	15.106	9.271	10.267			808	843		
Gevgili	8.309	8.754	6.745	7.813			2.756	3.028	694	708
Karaferiye	3.189	3.936	7.232	7.871			960	1.214		
Aynoroz		57		4.195				2.251		
Katrin	1.220	1.972	9.751	10.914			4	199		
Toplam, Selanik Sancak	188.815	116.423	89.333	103.331	65	92	44.066	51.741	1.129	1.182

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

Yahudiler		Protestanlar		Latinler		Monofiziller (Süryaniler)		Gayrimüslim Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	Nüfus
		218	214			1.646	1.913					15.124	15.652	30.776
		146	200			1.614	2.043					11.619	14.174	25.793
85	64	24	36			103	94					4.170	3.852	8.022
		63	79			260	318					10.486	12.255	22.741
154	107					1.279	1.210					4.282	3.606	7.888
239	171	451	529			4.902	5.578					45.681	49.539	95.220
		27	23					39	33			21.308	22.938	44.246
128	119	477	430									14.185	16.737	30.922
		164	201					18	20			23.321	27.538	50.859
128	119	668	654					57	53			58.814	67.213	126.027
569	482	1.940	2.041			7.767	8.622	82	81			176.108	192.856	368.964
	2	1	1									7.955	7.697	15.652
												5.334	5.170	10.504
												4.152	3.942	8.094
	2	1	1									17.441	16.809	34.250
3.088	3.177	32	29	43	47		6					61.434	52.843	114.277
												21.353	21.149	42.502
5	7	152	162									4.650	5.288	9.938
		9	13									2.582	3.210	5.792
												18.047	18.297	36.344
												8.423	9.751	18.174
		5	2									9.366	10.926	20.292
		22	29									18.098	18.717	36.815
3.093	3.184	220	235	43	47		6					143.953	140.181	284.134
		13	11	2	2							25.274	24.365	49.639
												158	172	330
		102	121									26.413	26.988	53.401
												6.943	6.301	13.244
		115	132	2	2							58.788	57.826	116.614
3.093	3.184	335	367	45	49		6					202.741	398.007	400.748
17.169	17.354									376	434	50.233	53.311	103.544
												19.659	21.270	40.929
79	80									2	5	13.359	13.811	27.170
281	292											16.178	16.846	33.024
												24.589	26.767	51.356
29	73										1	19.889	22.320	42.209
												15.757	17.356	33.113
7	20										5	19.779	21.741	41.520
										64	60	16.285	18.551	34.836
4	3									37	40	24.448	26.259	50.707
												18.504	20.303	38.807
183	218									11	28	11.775	13.259	25.034
											137		6.640	6.640
7	25											10.982	13.110	24.092
17.759	18.065									490	710	261.437	291.544	552.981

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

İdariBölge	Müslümanlar K	Müslümanlar E	Rumlar K	Rumlar E	Ermeniler K	Ermeniler E	Bulgarlar K	Bulgarlar E	Katolikler K	Katolikler E
SELANİK VİLAYET, devam										
Serez Sancak										
Serez Merkez Kaza	14.935	16.275	14.951	16.197		5	9.338	10.156		
Cumaibala	3.015	3.109	7	109			7.998	8.105		
Zihne	3.327	3.901	10.405	11.398			1.864	2.587		
Nevrekop	27.267	29.218	562	591			14.341	15.722		
Demirhisar	7.638	8.048	6.484	6.985			4.874	5.817		
Petriç	4.713	4.910	32	39			7.915	8.702		
Melnik	3.691	4.038	1.368	1.331			5.127	5.817		
Razlık	4.973	4.822					7.334	7.740		
Toplam, Serez Sancak	69.559	74.301	33.809	36.650		5	58.791	64.646		
Drama Sancak										
Drama Merkez Kaza	24.120	25.451	5.659	6.632		4	1.607	1.651		
Kavala	6.239	6.936	650	1.100	10	25				
Sarışaban	8.183	8.277	58	235				182		
Toplam, Drama Sancak	38.542	40.264	6.367	7.967	10	29	1.607	1.833		
TOPLAM, SELANİK VİLAYET	216.916	230.988	139.289	147.948	75	126	104.464	118.220	1.129	1.182
SİVAS VİLAYET										
Sivas Sancak										
Sivas Merkez Kaza	31.934	33.762	290	252	9.990	10.456			808	874
Hafık	16.448	16.061			5.526	5.369				
Şarkışla (Tenus)	14.660	16.253			5.669	6.288				
Yıldızeli	15.627	17.070	11	14	421	468				
Zora (Koçgiri)	16.711	18.849	1.297	1.350	1.940	2.149				
Divriği	12.158	13.020			3.853	4.133				
Darende	7.923	8.678			1.113	1.163				
Gürün	5.671	5.980		3	3.006	3.152			178	169
Emirdağ(Aziziye)	27.389	31.453	304	313	1.493	1.548				
Toplam, Sivas Sancak	148.527	161.126	1.902	1.932	33.011	34.726			986	1.043
Amasya Sancak										
Amasya Merkez Kaza	18.335	18.835	678	736	3.030	3.134			10	13
Vezirköprü	13.284	16.142	925	932	487	507				
Merzifon	9.171	9.616	74	89	2.528	2.789			140	139
Gümüşhacıköy	9.938	10.309	1.045	1.104	1.286	1.314				
Mecitözü	15.992	15.547	80	72	63	69				
Osmancık	8.594	8.997		3	26	19				
Ladik	5.477	5.879	1.000	994	85	94				
Havza	6.723	6.907	1.863	1.766	39	55				
Toplam, Amasya Sancak	87.514	92.232	5.668	5.696	7.544	7.981			150	152
Şebinkarahisar Sancak										
Karahisar-ı Şarki Merkez Kaza	9.500	9.921	3.814	4.698	3.491	3.627				
Mesudiye (Melet; Hamidiye)	12.224	14.998	1.479	1.658	86	132				
Suşehri	8.086	9.423	578	801	4.440	5.271				
Koyulhisar	7.791	8.576	279	314	24	25				
Alucra	10.765	11.391	202	206						
Toplam, Karahisar-i Şarki Sancak	48.366	54.309	6.352	7.677	8.041	9.055				
Tokat Sancak										
Tokat Merkez Kaza	30.818	34.526	1.079	1.088	4.277	4.921			370	351
Zile	23.011	25.447	26	23	964	1.054				
Erbaa	17.329	18.346	1.843	1.855	790	851				
Niksar	7.571	8.863	946	1.081	826	1.002				
Toplam, Tokat Sancak	78.729	87.182	3.894	4.017	6.857	7.828			370	351
Vilayetteki yabancılar	3.565	5.008	193	452	565	937				
TOPLAM, SİVAS VİLAYET	366.701	399.857	18.009	19.804	56.018	60.527			1.506	1.546

Yahudiler		Protestanlar		Latinler		Munofiziler (Süryaniler)		Gayrimüslim Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	Nüfus
514	*481*									*303*	*344*	*40.041*	*43.458*	*83.499*
13	18											11.033	11.341	22.374
15	12									27	39	15.638	17.937	33.575
20	33											42.190	45.564	87.754
												18.996	20.850	39.846
	6									3	3	12.663	13.660	26.323
										1	5	10.187	11.171	21.358
		143	140									12.450	12.702	25.152
562	550	143	140							334	391	163.198	176.683	339.881
30	28									6	18	31.422	33.384	64.806
112	100									32	37	7.043	8.198	15.241
												8.241	8.694	16.935
142	128									38	55	46.706	50.276	96.982
18.463	18.743	143	140							862	1.156	471.341	518.503	989.844
		44	55									43.066	45.399	88.465
												21.974	21.430	43.404
												20.335	22.541	42.876
												16.059	17.552	33.611
		37	30									19.985	22.378	42.363
												16.011	17.153	33.164
		27	26									9.063	9.867	18.930
		240	256									9.095	9.560	18.655
		20	27									29.206	33.341	62.547
		368	394									184.794	199.221	384.015
		64	66							5	20	22.122	22.804	44.926
		119	95									14.818	17.676	32.494
		258	301									12.171	12.934	25.105
		70	80									12.339	12.807	25.146
		51	54									16.186	15.742	31.928
												8.620	9.019	17.639
												6.562	6.967	13.529
												8.625	8.728	17.353
		562	596							5	20	101.443	106.677	208.120
												16.805	18.246	35.051
												13.789	16.788	30.577
												13.104	15.495	28.599
												8.094	8.915	17.009
												10.967	11.597	22.564
												62.759	71.041	133.800
104	*105*	*16*	*21*					*129*	*141*	*20*	*20*	*36.813*	*41.173*	*77.986*
												24.001	26.524	50.525
								46	65			20.008	21.117	41.125
												9.343	10.946	20.289
104	105	16	21					175	206	20	20	90.165	99.760	189.925
		17	20					25	29			4.365	6.446	10.811
104	105	963	1.031					200	235	25	40	443.526	483.145	926.671

I.8.A 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı, (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar K	Müslümanlar E	Rumlar K	Rumlar E	Ermeniler K	Ermeniler E	Bulgarlar K	Bulgarlar E	Katolikler K	Katolikler E
İSTANBUL BELEDİYESİ'NE BAĞLI KENAR SEMTLER										
Küçükçekmece	1.833	3.507	4.769	6.176	505	891		15	25	36
Gebze	7.633	8.189	1.947	2.178	2	6		3		
Kartal	2.073	3.022	3.093	3.827	401	468			1	2
Beykoz	1.665	1.955	604	729					49	91
Şile	4.964	5.350	3.166	3.281		3				
Adalar	78	186	2.495	3.006	196	337		3	66	67
TOPLAM, İSTANBUL KENAR SEMTLER	18.246	22.209	16.074	19.197	1.104	1.705		21	141	196
TRABZON VİLAYET										
Trabzon Sancak										
Trabzon Merkez Kaza	37.091	42.038	13.027	14.561	4.440	5.106			588	621
Ordu	39.596	40.175	4.702	5.696	3.586	3.966				
Giresun	27.877	28.907	5.118	6.251	610	629				
Tirebulu	16.622	17.607	2.659	3.213	232	281				
Görele	14.584	14.889	331	377	99	82				
Vakfıkebir	9.080	9.305			29	27				
Akçaabat	19.062	19.742	1.838	1.997	1.367	1.591				
Sürmene	15.803	20.926	2.339	2.624	71	107				
Of	30.163	29.697	351	446						
Toplam, Trabzon Sancak	209.078	223.286	30.365	35.165	10.434	11.789			588	621
Canik (Samsun) Sancak										
Canik Merkez Kaza	15.502	17.917	15.297	17.628	454	709			41	23
Çarşamba	22.684	24.913	1.497	1.617	4.670	5.105				
Ünye	21.348	21.96	1.781	1.914	1.662	1.973				
Fatsa	13.739	14.156	706	946	354	448				
Terme	9.085	9.953	205	223	763	878				
Bafra	19.200	19.736	11.068	11.766	466	546				
Toplam, Canik Sancak	101.558	108.635	30.554	34.094	8.369	9.659			41	23
Lazistan Sancak										
Rize	31.595	41.154	308	333						
Pazar(atina)	17.246	16.192			20	22				
Hopa	15.046	14.305		52	2	5				
Toplam, Lazistan Sancak	63.887	71.651	308	385	22	27				
Gümüşhane Sancak										
Gümüşhane Merkez Kaza	10.200	11.756	2.666	2.793	514	638				
Torul	9.001	10.457	8.000	8.679						
Kelkit	11.059	12.191	163	141	58	55				
Şiran	7.115	7.406	834	892	100	121				
Toplam, Gümüşhane Sancak	37.375	41.810	11.663	12.505	672	814				
TOPLAM, TRABZON VİLAYET	411.898	445.382	72.890	82.149	19.497	22.289			629	644
KASTAMONU VİLAYET										
Kastamonu Merkez Kaza	28.107	26.288	813	782	261	300				
İnebolu	29.678	29.004	739	758	9	8				
Safranbolu	24.070	25.127	1.658	1.668						
Tosya	16.288	16.731	256	255						
Taşköprü	19.564	20.075	300	296						
Daday	20.734	19.714	6	4	86	96				
Araç	15.878	17.253								
Cide	19.437	19.538								
Toplam, Kastamonu Sancak	173.756	173.73	3.772	3.763	356	404				

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı, (devam)

Yahudiler K	Yahudiler E	Protestanlar K	Protestanlar E	Latinler K	Latinler E	Monofizitler (Süryaniler) K	Monofizitler (Süryaniler) E	Gayrimüslim Çingeneler K	Gayrimüslim Çingeneler E	Yabancı Uyruklular K	Yabancı Uyruklular E	Toplam K	Toplam E	Toplam Nüfus
				12	19					52	135	7.196	10.779	17.975
												9.582	10.376	19.958
	1									32	49	5.600	7.369	12.969
												2.318	2.775	5.093
											6	8.130	8.640	16.770
30	35	5	2	9	18					736	668	3.615	4.322	7.937
30	36	5	2	21	37					820	858	36.441	44.261	80.702
		41	51									55.187	62.377	117.564
		146	142									48.030	49.979	98.009
												33.605	35.787	69.392
												19.513	21.101	40.614
												15.014	15.348	30.362
												9.109	9.332	18.441
												22.267	23.330	45.597
												17.413	23.657	41.070
												30.514	30.143	60.657
		187	193									250.652	271.054	521.706
	5	25	23									31.319	36.305	67.624
		193	224									29.044	31.859	60.903
												24.791	25.847	50.638
										2	7	14.801	15.557	30.358
												10.053	11.054	21.107
												30.734	32.048	62.782
	5	218	247							2	7	140.742	152.670	293.412
												31.903	41.487	73.390
												17.266	16.214	33.480
												15.048	14.362	29.410
												64.217	72.063	136.280
												13.380	15.187	28.567
												17.001	19.136	36.137
												11.280	12.387	23.667
												8.049	8.419	16.468
												49.710	55.129	104.839
	5	405	440							2	7	505.321	550.916	1.056.237
												29.181	27.370	56.551
												30.426	29.770	60.196
												25.728	26.795	52.523
												16.544	16.986	33.530
												19.864	20.371	40.235
												20.826	19.814	40.640
												15.878	17.253	33.131
												19.437	19.538	38.975
												177.884	177.897	355.781

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı, (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar K	Müslümanlar E	Rumlar K	Rumlar E	Ermeniler K	Ermeniler E	Bulgarlar K	Bulgarlar E	Katolikler K	Katolikler E
KASTAMONU VİLAYET, devam										
Bolu Sancağı										
Bolu Merkez Kaza	21.632	21.034		17	397	428				
Bartın	24.284	25.535	200	180	95	100				13
Ereğli (K. Deniz)	15.926	17.081	363	372						
Gerede	20.174	19.130	27	97		7				
Göynük	8.377	7.762	2	9						23
Düzce	14.497	16.015	22	58	13	52		2		
Mudurnu (Mud)	13.341	13.148								
Hamidiye	21.389	28.231			162	192				
Toplam, Bolu Sancak	139.620	148.836	614	733	667	779		2		36
Sinop Sancak										
Sinop Merkez Kaza	19.519	20.735	2.048	2.015	123	150				
Boyabat	20.132	22.549	22	62						
Ayancık	13.960	14.629	575	638						
Toplam, Sinop Sancak	53.611	57.913	2.645	2.715	123	150				
Çankırı Sancak										
Çankırı Merkez Kaza	41.190	42.917	368	390	155	143				
Çerkeş	26.957	27.529								
İskilip	20.724	22.517								
Toplam, Çankırı Sancak	88.871	92.963	368	390	155	143				
TOPLAM, KASTAMONU VİLAYET	455.858	473.442	7.399	7.601	1.301	1.476		2		36
KOSOVA VİLAYET										
Üsküp Sancak										
Üsküp Merkez Kaza	19.469	20.787	3.219	3.436			10.829	11.068		
İştib	13.437	12.729					8.131	9.444		
Karatova	2.193	2.139	11	24			9.369	10.249		
Radovişte	4.698	5.821					3.541	3.823		
Kumanova	5.935	6.333	12	75			13.591	15.887		
Planka	1.013	1.065	171	217			8.904	9.292		
Koçana	10.684	11.555	34	49			15.897	17.223		
Toplam, Üsküp Sancak	55.429	60.429	3.447	3.801			70.262	77.586		
Priştine Sancak										
Priştine Merkez Kaza	24.634	27.980					7.271	7.997		
Vılçitrin	6.759	14.193					811	2.116		
Metroviçe	1.033	3401					512	3.398		
Gilan	14.288	18.450					9.645	9.660		
Preşova	7.770	8.168					12.179	13.860		
Toplam, Priştine Sancak	54.484	72.192					30.418	37.039		
Yenipazar Sancak										
Senice	5.485	7.548					3.697	4.063		
Yenipazar	9.145	9.958					7.386	7.796		
Akova	6.168	7.272					2.217	2.416		
Yenivaroş	680	658					3.449	3.594		
Aşağıkolaşin		2.472						554		
Toplam, Yenipazar Sancak	21.478	27.908					16.749	18.423		
Taşlıca Sancak										
Taşlıca Merkez Kaza	6.155	7.789	2.592	4.545						
Prepol	3.097	3.514	4.850	5.168						
Toplam, Taşlıca Sancak	9.252	11.303	7.442	9.713						

1.8.A.1881/82-1893 Ottoman Genel Sayımı, (devam)

Yahudiler		Protestanlar		Latinler		Monofizitler (Süryaniler)		Gayrimüslim Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	Nüfus
												22.029	21.492	43.521
												24.579	25.815	50.394
												16.289	18.353	34.642
												20.201	19.257	39.458
												8.379	7.771	16.150
											1	14.532	16.128	30.660
												13.341	13.148	26.489
												21.551	28.423	49.974
											1	140.901	150.387	291.288
								30	36			21.720	22.936	44.656
								864	935			21.018	23.546	44.564
												14.535	15.267	29.802
								894	971			57.273	61.749	119.022
												41.713	43.450	85.163
												26.957	27.529	54.486
												20.724	22.517	43.241
												89.394	93.496	182.890
								094	971		1	465.452	483.529	948.981
308	416				38							33.825	36.345	70.170
260	250											19.828	22.423	42.251
												11.573	12.412	23.985
		43	54									8.282	9.698	17.980
				1	7							19.539	22.302	41.841
												10.088	10.574	20.662
												26.615	28.827	55.442
568	666	43	54	1	45							129.750	142.581	272.331
152	153			764	869							32.821	36.999	69.820
												7.570	16.309	23.879
												1.545	6.799	8.344
				716	900							24.649	29.010	53.659
												19.949	22.036	41.985
152	153			1.480	1.769							86.534	111.153	197.687
5	7											9.187	11.618	20.805
78	72											16.609	17.826	34.435
												8.385	9.688	18.073
2	3											4.131	4.255	8.386
													3.026	3.026
85	82											38.312	46.413	84.725
												8.747	12.334	21.081
												7.947	8.682	16.629
												16.694	21.016	37.710

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı

İdari Bilgi	Müslümanlar K	Müslümanlar E	Romlar K	Romlar E	Ermeniler K	Ermeniler E	Bulgarlar K	Bulgarlar E	Katolikler K	Katolikler E
KOSOVA VİLAYET, devam										
İpek Sancak										
İpekMerkezKaza		8.114						4.348		
Yakova		9.721						261		
Tergovişte		4.606						781		
Berane		620						1.640		
Gosina		2.259						356		
Toplam, İpek Sancak		25.320						7.386		
Prizren Sancak										
Prizren Merkez Kaza		35.492						7.100		
Lume		7.011								
Kalkandelen		29.212		4.990				9.830		
Toplam, Prizren Sancak		71.715		4.990				16.930		
TOPLAM, KOSOVA VİLAYET	140.643	268.867	10.889	18.504			117.429	157.364		
KONYA VİLAYET										
KonyaSancak										
Konya Merkez Kaza	46.348	46.468	2.150	1.866	760	806			9	28
Akşehir	21.158	22.107	872	839	1.582	1.552				
Ilgın	10.943	11.128	12	43						
Seydişehir	8.596	9.304	46	47						
Bozkır	18.369	19.100	44	50						
Hadim	5.637	6.026								
Beyşehri	17.702	17.621	96	57						
Karaman	18.223	18.504	60	64	287	316				
Ereğli	11.682	12.348	87	80	221	220			6	2
Karapınar	8.214	8.024								
Koçhisar	8.770	11.857		9		3				
Toplam, Konya Sancak	175.642	182.487	3.367	3.055	2.850	2.897			18	30
Hamitabat (Isparta) Sancak										
Isparta	21.878	21.683	2.265	2.259	300	319				
Ulubarlu	7.636	6.597	429	392						
Yalvaç	12.919	12.720								
Karaağaç	10.203	9.974								
Eğridir	9.803	9.884	678	657						
Toplam, Hamitabat Sancak	62.439	60.858	3.372	3.308	300	319				
Teke (Antalya) Sancak										
Antalya	37.494	35.468	2.072	1.987	26	23				
Alanya	17.699	19.261	439	515						
Ahseki	13.545	13.838		7						
Elmalı	11.752	11.846	104	105	118	128				
Kaş	8.716	8.766	2	5						
Toplam, Teke Sancak	89.206	89.179	2.617	2.619	144	151				
Burdur Sancak										
Burdur Merkez Kaza	18.766	18.447	874	880	409	401				
Tefenni	8.363	9.424								
Toplam, Burdur Sancak	27.129	27.871	874	880	409	401				
Niğde Sancak										
Niğde	17.149	19.719	7.365	8.360	370	473				
Nevşehir	14.093	16.277	4.353	4.565	192	286			19	17
Ürgüp	9.956	9.024	1.636	1.498	9	7				
Aksaray	17.279	20.128	1.118	1.319	200	278				
Gülşehri (Arapsun)	5.380	5.649	2.019	1.916	10	10				
Bor	9.665	9.351	469	520	247	261				
Ulukışla (Hamidiye)	3.551	4.300	631	700						
Toplam, Niğde Sancak	77.073	85.348	17.591	18.878	1.028	1.314			19	17
TOPLAM, KONYA VİLAYET	431.489	445.743	27.821	28.740	4.730	5.082			34	47

Yahudiler		Protestanlar		Latinler		Monofizitler (Süryaniler)		Gayrimüslim Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	Nüfus
					374								12.836	12.836
					949								10.931	10.931
													5.387	5.387
													2.260	2.260
					10								2.625	2.625
					1.333								34.039	34.039
					960								43.552	43.552
													7.011	7.011
													44.032	44.032
					960								94.595	94.595
805	901	43	54	1.481	4.107							271.290	449.797	721.087
												49.267	49.168	98.435
		22	19									23.634	24.517	48.151
												10.955	11.171	22.126
												8.642	9.351	17.993
												18.413	19.150	37.563
												5.637	6.026	11.663
												17.798	17.678	35.476
												18.570	18.884	37.454
												11.996	12.650	24.646
												8.214	8.024	16.238
												8.770	11.869	20.639
		22	19									181.896	188.488	370.384
												24.443	24.261	48.704
												8.065	6.989	15.054
												12.919	12.720	25.639
												10.203	9.974	20.177
												10.481	10.541	21.022
												66.111	64.485	130.596
104	112											39.696	37.590	77.286
												18.138	19.776	37.914
												13.545	13.845	27.390
												11.974	12.079	24.053
												8.718	8.771	17.489
104	112											92.071	92.061	184.132
												20.049	19.728	39.777
												8.363	9.424	17.787
												28.412	29.152	57.564
												24.884	28.552	53.436
		9	12									18.666	21.156	39.822
												11.601	11.429	23.030
		25	30									18.622	21.755	40.377
												7.409	7.575	14.984
		10	12									10.391	10.144	20.535
												4.182	5.000	9.182
		44	54									95.755	105.611	201.366
104	112	66	73									464.245	479.797	944.042

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar K	Müslümanlar E	Rumlar K	Rumlar E	Ermeniler K	Ermeniler E	Bulgarlar K	Bulgarlar E	Katolikler K	Katolikler E
KUDÜS ÖZEL BÖLGESİ										
Kudüs Merkez Kaza	26.317	28.047	5.750	6.272	343	504			18	33
Yafa	21.281	23.894	1.826	2.071	40	52			172	199
Gazze	27.951	31.566	379	389						
Halilürrahman	18.852	21.705	1	14						
TOPLAM, KUDÜS ÖZEL BÖLGE	94.401	105.212	7.956	8.746	383	556			190	212
ELAZİZ										
Elaziz Merkez Kaza	64.244	70.517	168	184	23.940	27.156			373	391
Malatya	55.361	68.977	4	5	4.427	4.605			491	660
Hozat(Dersim)	10.489	11.688	90	92	4.845	5.792				
Mazgirt	7.979	10.933			976	1.437				
TOPLAM, ELAZİZ VİLAYET	138.073	162.115	262	281	34.188	38.990			864	1.051
MUSUL VİLAYET										
Musul Merkez Kaza		27.881		1		45				2.809
Dehük		4.834								1.742
Akra		6.183								170
Zaku		1.655								228
Zibar		2.610								76
Sincar		3.442								
Kerkük		22.008		2						243
Salahiye		9.559								
Erbil		10.677								340
Ranye		5.389								
Köysancak		8.680								205
Revandiz		11.147								
Süleymaniye		14.556								54
Gülanber		6.313								
Merge		6.320								
Şehitpazar		5.330								
Bazyan		4.408								2
Amadiye		13.601								1.213
TOPLAM, MUSUL VİLAYET		164.593		3		45				7.082
MANASTIR VİLAYET[t]										
Manastır Sancak										
Manastır Merkez Kaza	15.535	14.982	19.503	21.574	12	14			29.816	31.678
Pirlepe	6.969	7.301	598	650					20.236	23.527
Ohri	7.754	8.606	1.505	1.544					16.266	17.040
Filorina	6.409	6.454	12.950	14.332					1.544	1.810
Kırçova	6.579	6.703	3	61					10.216	10.663
Toplam, Manastır Sancak	43.246	44.046	34.559	38.041	12	14			78.078	84.718
Görice Sancak										
Görice Merkez Kaza	15.129	17.630	14.666	15.809					1.045	1.089
Kesriye	5.943	7.170	5.014	6.411					15.912	19.676
İstrova	10.089	11.017	1.450	1.578						
Kolonya	4.466	5.045	2.841	2.973						
Toplam, Görice Sancak	35.627	40.862	23.971	26.771					16.957	20.765
Serfice Sancak										
Serfice Merkez Kaza	1.797	2.249	6.043	6.849						
Alasonya	1.797	1.148	11.676	12.955		1				
Kozana	7.511	7.506	5.988	6.645		2				
Cuma	13.656	15.191	1.344	1.551			2.424	2.950		
Nasliç	3.352	3.767	11.379	11.995						1
Grebene	2.066	2.470	12.980	15.019						
Toplam, Serfice Sancak	29.422	32.331	49.410	55.014		3	2.424	2.950		1
TOPLAM, MANASTIR VİLAYET	108.295	117.239	107.940	119.826	12	17	97.459	108.433		1

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı, (devam)

Yahudiler		Protestanlar		Latinler		Monofizitler (Süryaniler)		Gayrimüslim Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	Nüfus
3.535	3.570	238	296	2.878	3.174			35	49			39.114	41.945	81.059
167	227	46	63	312	393					475	631	24.319	27.530	51.849
		6	5	14	19							28.350	31.979	60.329
291	321			3	56					143	148	19.290	22.243	41.533
3.993	4.117	290	364	3.2117	3.642			35	49	618	779	111.073	123.697	234.770
		1.826	2.381	185	196							90.736	100.825	191.561
		248	298	98	70							60.629	74.615	135.244
	2	1211	98									15.544	17.672	33.216
												8.955	12.370	21.325
	2	2.194	2.777	283	266							175.864	205.482	381.346
	692		74										31.502	31.502
	496												7.072	7.072
	283												6.636	6.636
	543												2.426	2.426
	57												2.743	2.743
													3.442	3.442
	41												22.694	22.694
	157												9.716	9.716
	620												11.637	11.637
	45												5.434	4.434
	134												9.019	9.019
	359												11.506	11.506
	218												14.828	14.828
	59												6.372	6.372
	35												6.355	6.355
													5.330	5.330
	26												4.436	4.463
	121		28										14.963	14.963
	4.286		102										176.111	176.111
2.095	2.179	16	18							15	16	66.992	711.461	137.453
										8	8	27.841	31.486	59.327
												25.495	27.190	52.685
												20.903	22.476	43.379
		3	1									16.801	17.428	34.229
2.095	2.179	19	19							23	24	158.032	169.041	327.073
												30.840	34.528	65.368
407	367											27.276	33.624	60.900
												11.539	12.595	24.134
												7.3117	8.018	15.325
407	367											76.962	88.765	165.727
	15											7.840	9.098	16.938
										5	15	12.721	14.134	26.855
												13.499	14.153	27.652
												17.424	19.692	37.116
	9											14.731	15.772	30.503
												15.046	17.489	32.535
	24											5	15	81.261	90.338	171.599
2.502	2.570	19	19							28	39	316.255	348.144	664.399

I.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar K	Müslümanlar E	Rumlar K	Rumlar E	Ermeniler K	Ermeniler E	Bulgarlar K	Bulgarlar E	Katolikler K	Katolikler E
VAN VİLAYET										
Van Sancak										
Van Merkez Kaza	8.324	9.772			14.052	19.001				
Erciş	3.836	3.899			1.418	2.293				
Adilcevaz	2.963	3.266			1.661	2.379				
Karçkan	2.618	3.575			1.748	2.618				
Gevaş	1.864	2.564			2.023	2.779				
Mekri	1.576	1.972			2.152	2.082				
Muradiye	1.805	1.696			619	764				
Çatak	2.188	2.664			1.715	2.078				
Toplam, Van Sancak	25.174	29.408			25.388	33.994				
Hakkari Sancak										
Mamuretülhamidiye	2.281	2.549			626	440				
Toplam, Hakkari Sancak	2.281	2.549			626	440				
TOPLAM, VAN İL	27.455	31.957			26.014	3[illegible].434				
YANYA VİLAYET										
Yanya Sancak										
Yanya Merkez Kaza	2.124	2.635	37.694	39.564						
Aydonat	1.681	2.310	4.843	5.748						
Filat	4.582	5.358	6.878	7.354						
Meçva			2.336	2.723						
Leskovik	2.219	2.528	6.585	6.976						
Konice	614	815	7.173	7.965						
Pogon	413	540	10.160	9.943						
Permedi	8.747	9.714	5.031	5.380						
Toplam, Yanya Sancak	20.380	23.900	80.700	85.653						
Ergiri Sancak										
Ergiri Merkez Kaza	5.767	6.024	9.458	9.439						
Delvine	2.810	3.075	6.571	7.154						
Tepedelen	9.211	10.456	3.113	3.135						
Karveles	5.295	5.241	2.533	2.635						
Toplam, Ergiri Sancak	23.083	24.796	21.675	22.363						
Berat Sancak										
Berat Merkez Kaza	34.033	38.119	16.895	18.791						
Goşince	3.597	3.954	86	178						
Avlonya	11.376	13.614	1.916	2.595					35	48
Lusne	5.450	5.950	156	163						
Toplam, Berat Sancak	54.456	61.637	19.053	21.727					35	48
Preveze Sancak										
Preveze Merkez Kaza	754	887	4.233	5.422						
Loros	383	785	7.179	7.862						
Margiliç	6.533	7.821	4.956	5.481						
Toplam, Preveze Sancak	7.670	9.493	16.368	18.765						
TOPLAM, YANYA VİLAYET	105.589	119.826	137.796	148.508					35	48
İSTANBUL ŞEHRİ ve BÜYÜK İSTANBUL	183.571	201.339	60.937	91.804	65.720	83.870	400	3.977	3.233	3.209

1.8.A. 1881/82-1893 Osmanlı Genel Sayımı, (devam)

Yahudiler		Protestanlar		Latinler		Monofizitler (Süryaniler)		Gayrimüslim Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	Nüfus
												22.376	28.773	51.149
												5.254	6.192	11.446
												4.624	5.645	10.269
												4.366	6.193	10.559
												3.887	5.343	9.230
												3.728	4.054	7.782
												2.424	2.460	4.884
												3.903	4.742	8.645
												50.562	63.402	113.964
												2.907	2.989	5.896
												2.907	2.989	5.896
												53.469	66.391	119.860
1.531	1.803									93	114	41.442	44.116	85.558
										5	5	6.529	8.063	14.592
18	20											11.478	12.732	24.210
										8	32	2.344	2.755	5.099
	3											8.804	9.507	18.311
	3											7.787	8.783	16.570
4	12											10.577	10.495	21.072
3	1											13.781	15.095	28.876
1.556	1.842									106	151	102.742	111.546	214.288
	1										1	15.225	15.464	30.689
										150	230	9.531	10.460	19.991
												12.324	13.591	25.915
												7.828	7.876	15.704
	1									150	231	44.908	47.391	92.299
2	3											50.930	56.913	107.843
												3.683	4.132	7.815
12	19											13.339	16.276	29.615
												[illegible].606	6.113	11.719
14	22											73.558	83.434	156.992
60	132									45	154	5.092	6.595	11.687
12	34											7.574	8.681	16.255
	4									45	116	11.534	13.422	24.956
72	170									90	270	24.200	28.698	52.898
1.642	2.035									346	632	245.408	271.069	516.477
21.967	22.394	331	488	554	528					28.038	101.205	364.751	508.814	873.565

1.8.B. Özet: Başlıca İdari Bölgeler İçin Verilen Toplam Rakamlar

Bölge	Müslümanlar K	Müslümanlar E	Rumlar K	Rumlar E	Ermeniler K	Ermeniler E	Bulgarlar K	Bulgarlar E	Katolikler K	Katolikler E
Aydın	547.696	571.627	92.894	103.664	6.721	7.419	138	290	452	423
Edirne	211.478	222.888	128.853	138.367	8.097	8.545	49.261	52.984	489	535
Erzurum	204.993	240.555	1.593	1.763	46.080	55.058			3.110	3.620
Adana	162.984	178.392	2.755	3.507	20.752	24.047			750	903
İşkodra	39.168	39.432	2.768	3.145					1.439	1.358
Ankara	362.504	373.262	17.506	17.409	32.659	34.831			3.226	3.077
İzmit özel bölge	65.775	67.342	11.358	12.366	18.309	18.911	5	8	63	78
Bağdat	756	149.352				349				875
Basra		10.154				35				108
Beyrut	224.040	237.994	25.672	29.304	32	54			19.820	22.966
Bitlis	73.323	93.731			45.581	55.777			2.171	2.777
Bigo Özel Bölge	47.029	52.439	7.020	8.081	779	962	180	222		
Cezayir-i Bahr-i Sefid	12.418	15.063	110.587	116.230	34	44	1			
Çatalca Özel Bölge	6.854	8.237	16.955	18.893	447	452	2.629	2.957		
Halep	339.507	345.092	3.562	3.990	23.754	28.653			9.869	10.067
Hüdavendigâr	564.734	568.029	65.224	67.793	28.546	29.272	265	1.019	1.755	1.595
Diyarbekir	138.487	151.304	530	636	22.053	24.770		73	4.680	5.113
Zorsancağı	17.287	16.576			28	55			125	175
Suriye	174.896	264.035	13.108	16.291	96	113			11.168	13.972
Selanik	216.916	230.988	129.289	147.948	75	126	104.464	118.220	1.129	1.182
Sivas	366.700	399.857	18.009	19.804	56.018	60.517			1.506	1.546
İstanbul'un kenar semtleri	18.246	22.209	16.074	19.197	1.104	1.705		21	141	196
Trabzon	411.898	445.382	72.890	82.149	19.497	22.289			629	644
Kastamonu	455.858	473.442	7.399	7.601	1.301	1.476		2		36
Kosova	140.643	268.867	10.889	18.504			117.429	157.364		
Konya	431.489	445.743	27.821	28.748	4.731	5.082			34	47
Kudüs özel bölge	94.401	105.212	7.956	8.746	383	556			190	232
Elaziz	138.073	162.115	262	281	34.188	38.990			864	1.051
Musul		164.593		3		45				7.082
Manastır	108.295	117.239	107.940	119.826	12	17	97.459	108.433		1
Van	27.455	31.957			26.014	34.434				
Yanya	105.589	119.826	137.796	148.508					35	48
Toplam	5.709.493	6.492.734	1.036.710	1.142.746	397.291	454.584	371.831	441.593	63.645	79.699
İstanbul Şehri ve Büyük İstanbul	183.571	201.339	60.937	91.804	65.720	83.870	400	3.977	3.233	3.209
GENEL TOPLAM	5.893.064	6.694.073	1.097.647	1.234.550	463.011	538.454	372.231	445.570	66.878	82.908

1.8.B. Özet: Başlıca İdari Bölgeler İçin Verilen Toplam Rakamlar, (devam)

Yahudiler K	Yahudiler E	Protestanlar K	Protestanlar E	Latinler K	Latinler E	Monofizitler (Süryaniler) K	Monofizitler (Süryaniler) E	Gayrimüslim Çingeneler K	Gayrimüslim Çingeneler E	Yabancı Uyruklular K	Yabancı Uyruklular E	Toplam K	Toplam E	Toplam Nüfus
10.731	11.422	77	76	464	586					28.008	27.736	687.181	723.243	1.410.424
6.608	7.109	137	142		4					214	330	405.137	430.904	836.041
3	3	873	1.067					8	7	110	182	256.770	302.255	559.025
		1.028	1.116			39	76					188.308	208.041	396.349
										25	37	43.400	43.972	87.372
225	190	1.125	1.125								3	417.245	429.887	847.132
81	88	521	587							78	113	96.190	99.485	195.675
33	12.682		17		49		373				33.270	789	196.967	197.756
	421		135										10.853	10.853
1.707	1.834	1.037	1.172	1.177	1.205							273.485	294.529	568.014
		636	862			851	1.130	70	89			122.632	154.366	276.998
880	875	19	27							133	189	56.040	62.795	118.835
1.435	1.517			14	18					2.991	3.238	127.480	136.110	263.590
444	522							220	212			27.549	31.273	58.822
4.981	4.932	4.393	4.689	273	218	1.744	1.990					388.083	399.631	787.714
1.489	1.548	378	375	5	7					1.720	2.130	664.116	671.768	1.335.884
569	482	1.940	2.041			7.767	8.622	82	81			176.108	192.922	369.030
	2	1	1									17.441	16.809	34.250
3.093	3.184	335	367	45	49		6					202.741	198.007	400.748
18.463	18.743	143	140							862	1.156	471.341	518.503	989.844
114	105	963	1.031					200	235	25	40	443.526	483.145	926.671
30	36	5	2	21	37					820	858	36.441	44.261	80.702
	5	405	440							2	7	505.321	550.916	1.056.237
								894	971		1	465.452	483.529	948.981
805	901	43	54	1.481	4.107							271.290	449.797	721.087
104	113	66	73									464.245	479.797	944.042
3.993	4.117	298	364	3.207	3.642			35	49	618	779	111.073	123.697	234.770
	2	2.194	2.777	283	266							175.864	205.482	381.346
	4.286		102										176.111	176.111
2.502	2.570	19	19							28	39	316.255	348.144	664.399
												53.469	66.391	119.860
1.642	2.035									346	652	245.408	271.069	516.477
59.922	79.723	16.628	18.791	6.970	10.188	10.401	12.197	1.509	1.644	35.980	70.760	7.710.380	8.804.659	16.515.039
21.967	22.394	331	488	554	528					28.038	101.205	364.751	508.814	873.565
81.889	102.117	16.959	19.279	7.524	10.716	10.401	12.197	1.509	1.644	64.018	171.965	8.075.131	9.313.473	17.388.604

I.8.C. 1881/82-1893 Sayım Sonuçlarına Ek: Nüfus Tahminleri

Bölge veya birim	Alan ve/veya Grup	Tahmini Nüfus
Tamamlanmamış Sayımlarla İdari Bölgeler		
Erzurum	Celaliler ve diğer aşiretler	100.000
İşkodra	İşkodra sancağı	250.000
Bitlis	Sason, Mutki ve bazı aşiretler	200.000
Bağdat	Göçebe aşiretler ve kadınlar	600.000
Basra	Göçebe aşiretler ve kadınlar	300.000
Cezayir-i Bahr-i Sefid	Ege Adaları	100.000
Halep	Aşiretler	100.000
Zor Sancağı	Aşiretler ve Bedeviler	150.000
Kosova	Prizren, İpek ve Yenipazar sancakları	200.000
Elaziz	Dersim Sancağı	100.000
Musul	Sayımlara dahil edilmeyen aşiretlerin ve kadınların tahmini sayısı	250.000
Manastır	Debre ve İlbasan sancakları	400.000
Suriye	Havran sancağı ve Hama sancağı aşiretleri (sayıma tümü dahil edilmemiştir)	200.000
Van	Hakkari Sancak	150.000
Toplam		3.100.000
Sayımlara Dahil Edilmeyen İdari Birimler		
Asir ve Yemen		2.500.000
Hicaz		3.500.000
Trablusgarp		800.000
Bingazi Mutasarrıflığı		500.000
Toplam		7.300.000
Özel İdari veya Otonom Birimler		
Mısır		6.000.000
Tunus Eyaleti		1.500.000
Doğu Rumeli		500.000
Bulgar Prensliği		1.500.000
Girit		200.000
Bosna ve Hersek		1.336.091
Kıbrıs		120.000
Cebeilübnan		100.000
Sisam Beyliği		50.000
Toplam		11.306.091

1.8.D. Son Özet: Sayım Sonucu Elde Edilen ve Tahmini Toplam Rakamlar

Sayımlarda yer alan tüm idari birimlerin nüfusu	17.388.562
Sayımların tamamlanmadığı yerlerdeki tahmini nüfus	3.100.000
Sayımlarda yer almayan idari birimlerin tahmini nüfusu	7.300.000
Özel ve otonom şehirlerin tahmini nüfusu	11.306.091
Yabancı ülkelerdeki Osmanlı vatandaşları	14.978
TOPLAM	39.109.631

1.8.A, 1.8.B, 1.8.C ve 1.8.D tablolarıyla ilgili notlar.

Kaynak: BA (Y)/(P)/11s311, no: 215.

Notlar: Kadınlar, ilk kez 1881/82-1893 sayımında sayıldılar. "K" başlıklı sütunda, kadınların, "E" başlıklı sütunda erkeklerin sayısı verilmektedir. Ne var ki kadınlar Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerindeki ve İpek ve Prizren sancaklarındaki sayımlarda neredeyse hiç sayılmamışlardı.
1680 yılında yapılan ve 1881/82 sayımına da yansıyan sınır değişiklikleri şu şekilde olmuştur: Manastır (Bitolia) sancağı, Kosova'nın bazı bölümlerinin (Prizren, Diakova ve Dibra) ve Selanik'in (daha önceden bağlanmıştı) eklenmesiyle vilayet düzeyine getirilmişti; Üsküp Selanik'ten ayrılmış ve Kosova'ya bağlanmıştı.
Bu sayım çizelgesi daha çok vilayet, sancak ve kaza olarak düzenlenmiştir.
Kaza nüfuslarının toplamı sancak nüfusunu, sancak nüfuslarının toplamı ise vilayet nüfusunu vermiştir. Listedaki başlıca birimlerden bazılarının (bazı özel kazalar, vilayetler ve kentsel alanlar) sancak bölümleri olmayıp yalnızca kazaları vardı. Sancaklar bu şekilde belirtilmiştir; isimlendirilmemiş küçük bölgeler ise kazadır.
Sayımın tamamlandığının kesin olduğu sancaklar Aydın, Edirne, Adana, Ankara, İzmit, Biga, Diyarbakır, Selanik, Kastamonu, Konya, Kudüs ve Yanya idi; sayım diğer bölgelerde tamamlanmak üzereyken bazı sancaklar, harflendirilmiş notlarda da belirtildiği gibi, sayım işinde geri kalmışlardı.
a Sayım, Celali aşireti dışında tamamlandı.
b Sayım, yalnızca Draç sancağında ve ona bağlı kazalarda ve merkezi olarak bağlanmış Akçahisar kazasında tamamlandı.
c Lazkiye sancağı dışında sayım tamamlandı.
ç Sayım tamamlanmaktan çok uzak.
d Sayım, Sporato Adaları dışında tamamlandı.
e Sayım, aşiretler dışında tamamlandı.
f Aşiretler sayıma dahil edilmedi.
g Sayım, birkaç aşiret gibi sayıma dahil edilmeyen Havran sancağı dışında tamamlandı.
ğ Sayım Prizren, İper va Yenipazar dışında tamamlandı.
h Dersim sancağı sayıma dahil edilmedi.
ı Kadınlar ve aşiretler sayıma dahil edilmedi.
i Sayım Debre ve İlbasan sancakları dışında tamamlandı.
j Sayım, Hakkari sancağı dışında tamamlandı.
k Bosna ve Hersek nüfusunun ayrıntılı olarak dökümü şöyledir: 492.710 Müslüman; 571.250 Ortodoks Hıristiyan; 265.788 Katolik; 5.805 Yahudi; diğer dini topluluklara A76mensup kişiler 538; toplam, 1.336.091.

I.9. Osmanlı Nüfusu, 1894

İdari Bölge	Müslümanlar		Rumlar[a]		Ermeniler		Bulgarlar		Katolikler	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Edirne	222.888	211.478	138.367	128.853	8.545	8.097	52.984	49.261	535	489
Erzurum	240.655	204.993	1.763	1.593	55.058	46.080		2	3.620	3.110
Adana	178.392	162.984	3.507	2.755	17.736	15.079			903	750
Ankara	373.262	362.504	17.409	17.506	34.831	32.959			3.127	3.226
Aydın	571.128	547.368	102.924	92.507	7.419	6.521	288	138	424	452
İşkodra	39.432	39.168	3.145	2.768					1.358	1.439
İzmit sancak	67.342	65.775	12.366	11.342	18.911	18.309	8	5	70	63
Bağdat	149.352	756			349				875	
Basra	8.154				35				108	
Bitlis	93.731	73.323			55.777	45.581			2.777	2.171
Beyrut	237.994	224.040	29.304	25.672	54	32			22.966	19.820
Biga sancak	52.439	47.029	8.081	7.020	955	776	222	180		
Cezayir-i Bahr-i Sefid	15.1169	13.414	116.101	110.489	47	36	1			
Çatalca Sancak	8.237	6.854	18.893	16.955	452	447	2.957	2.629		
Halep (Aleppo)	345.092	339.507	3.990	3.562	28.658	23.754			10.067	9.869
Hüdavendigâr	568.027	564.734	67.793	65.224	29.272	28.546	1.019	865	1.591	1.755
Diyarbekir	151.104	138.487	558	452	24.770	22.053	7		5.197	4.758
Zor Sancak	18.732	19.533			55	28			175	125
Sivas	399.857	366.7112	19.8114	18.009	60.382	55.884			1.601	1.622
Selanik	230.948	216.916	147.948	129.286	126	75	118.216	105.064	1.182	1.129
Suriye	164.035	174.896	16.291	13.108	103	96			13.972	11.168
Şehremaneti mülhakatı[b]	22.209	18.246	19.197	16.1074	1.705	1.104	21		196	141
Trabzon	445.445	411.898	82.149	72.890	22.282	19.498			644	629
Kastamonu	473.442	555.858	7.440	7.099	1.772	1.6111	2		36	
Konya	445.737	431.489	28.740	27.794	5.082	4.731			47	34
Kosova	268.862	140.8711	18.504	10.889			157.367	117.459		
Kudüs-ü Şerif (Jerusalem) sancak	105.212	94.4111	8.750	7.956	556	383			232	190
Musul	164.591		3		45				7.082	
Mamuretülaziz	162.115	138.073	281	262	38.990	34.188			1.051	864
Manastır	117.239	108.295	119.826	107.940	17	12	108.433	97.459	1	
Van	31.957	27.455			34.434	26.014				
Yanya	119.826	105.589	148.498	137.796					48	35
Toplam	6.492.5115	5.812.638	1.141.632	1.035.801	448.413	391.884	441.525	373.062	79.885	63.839
Dersaadet ve Bilad-ı Selase[c]	298.306	221.888	99.281	62.586	89.181	68.980	5.758	6116	3.466	3.170
GENEL TOPLAM	6.790.811	6.034.523	1.240.913	1.098.387	537.594	460.834	447.283	373.668	83.351	67.1109

I.9. Osmanlı Nüfusu, 1894 (devam)

Yahudiler		Protestanlar		Latinler		Suriyeliler		Gayrimüslim Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	Nüfus
7.113	6.608	142	137		4					330	214	430.904	405.141	836.045
13	3	1.097	873					7	8	182	110	302.395	256.772	559.167
		1.116	1.028			76	36					201.730	182.632	384.362
190	225	1.115	1.125							3		429.937	417.545	847.482
11.489	10.784	76	77	586	464					27.736	28.006	722.070	686.317	1.408.387
										37	25	43.972	43.400	87.372
88	81	587	521							112	78	99.485	96.174	195.659
12.682	33	17		49		373				33.270		196.967	789	197.756
421		135										8.853		8.853
		862	636			1.130	851	89	70			154.366	122.632	276.998
1.834	1.707	1.172	1.037	1.205	1.177							294.529	273.485	568.014
875	880	26	19							189	133	62.787	56.037	118.824
1.521	1.435			18	14					3.238	2.991	135.995	128.379	264.374
522	444							212	220			31.273	27.549	58.822
4.932	4.981	4.689	4.393	218	274	1.990	1.744					399.631	388.083	787.714
1.548	1.486	375	378	7	5					2.140	1.720	671.772	664.713	1.336.485
482	569	2.041	1.940			8.622	7.767	81	82			192.862	176.108	368.970
2		1	1									18.965	19.687	38.652
105	104	1.031	963					235	200	40	25	483.055	443.509	926.564
18.743	18.463	140	143							1.156	862	518.459	471.938	990.397
3.184	3.093	367	335	49	45	6						198.007	202.741	400.748
36	30	2	5	37	21					858	820	44.261	36.441	80.702
5		440	404							7	2	550.972	505.321	1.056.293
								971	894	1		483.664	565.452	1.049.116
112	104	73	66									479.791	464.218	944.009
901	805	54	43	4.107	1.481							449.795	271.547	721.342
4.117	3.993	364	290	3.643	3.206			49	35	779	618	123.702	111.072	234.774
4.286		1.040										177.047		177.047
2		1.777	2.164	266	283							205.482	175.834	381.316
2.570	2.502	19	19							39	28	348.144	316.255	664.399
												66.391	53.469	119.860
2.035	1.641									652	346	271.059	245.407	516.466
79.808	59.970	19.758	16.597	10.185	6.974	12.197	10.398	1.644	1.509	70.770	35.978	8.798.322	7.808.647	16.606.969
23.304	22.065	1.073	595	1.775	1.478					9.564	27.188	621.708	408.526	1.030.234
103.112	82.035	20.831	17.192	11.960	8.452	12.197	10.398	1.644	1.509	170.334	63.166	9.420.030	8.217.173	17.637.203

Kaynak: BA(V) (Sadaret, Hususi Maruzatı) H. 3C 1312, nu. 2072, R. 20 Teşrinisani 1310 (2 Aralık 1894).

Not: Bu tablo, Hicaz ve Yemen nüfusunun ve çeşitli aşiretlerin sayılmadığı 1893 sayımı sonuçlarına dayanmaktadır. Bu çizelgenin tam başlığı şöyledir: "Başkentin, İlçelerinin ve Sayıma Tabi Olan Vilayetlerde Sayılmış Olan Tebaanın Nüfusunu Gösteren Liste". Sultanın doğrudan talebi üzerine başvezirlik dairesi tarafından derlenmişti.

a "Rum" kelimesi Ortodoks kilisesine bağlı olup, Arapça konuşan kişileri de kapsar; Suriye ve Kudüs'teki "Rumlar" başka bir grupta yer alıyor olmalıdır.
b Şehremaneti mülhakatı denilen yer Küçükçekmece, Gebze, Kartal, Beykoz, Şile ve adaları içeren Büyük İstanbul'dur.
c Dersaadet ve Bilad-i Selase başkenttir ve İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar'dan oluşan üç ilçedir.

I.10. Osmanlı Devletinde Müslümanlar ve Gayrimüslimler, 1894

İdari Bölge	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Bulgarlar	Yahudiler	Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süriyeliler	Diğerleri	Toplam
Edirne	434.366	267.220	16.642	102.245	13.721	1.024	279			544	836.041
Erzurum	559.508	3.356	101.138		6	3.730	1.970			292	670.000
Adana	349.636	6.262	32.815		1	1.653	2.144		115	371	392.997
Ankara	763.262	34.915	67.790		415	6.353	2.240			25	875.000
Aydın	1.150.109	195.431	13.940	426	22.273	876	153	1.050		55.742	1.440.000
İşkodra	330.728	5.913				2.797				62	339.500
İzmit	152.659	23.708	37.220	43	129	133	1.108				215.000
Bağdat	752.000		349		12.715	875	17	49	373	33.270	799.648
Basra	313.147		358		421	108	135		831	5.000	320.000
Bitlis	366.066		101.358			4.948	1.498		1.130		475.000
Beyrut	467.020	54.967	86		3.541	42.786	2.209	2.382			572.991
Biga	104.144	15.100	1.731	402	1.755		46			322	123.500
Cezayir-i Bahr-i Sefid	30.869	226.590	83	2	2.956			32			260.532
Çatalca	18.701	35.848	899	5.586	966						62.000
Halep	810.619	7.552	52.407		9.913	19.936	9.082	491	3.734		913.734
Hicaz	3.700.000									50.000	3.750.000
Hüdavendigâr	1.161.000	133.017	57.818	1.884	3.037	3.350	753	15		3.860	1.364.734
Dersaadet	521.128	152.741	144.807	4.377	44.361	6.442	819	1.082		129.243	1.005.000
Diyarbekir	327.173	1.030	46.823	7	1.051	9.955	3.981				390.000
Zor	186.517		83			400					187.000
Sivas	793.000	37.813	116.266		209	3.223	1.994			70	952.575
Selanik	463.000	277.000	1.257	223.000	37.206	2.311	283			2.018	1.006.075
Suriye	546.926	29.399	199		6.277	25.140	702	94	4.263		613.000
Şehremaneti mülhakatı	50.251	35.268	2.809	21	66	337	12	58		1.678	90.500
Trabzon	874.029	155.039	41.780		5	1.273	844			30	1.073.000
Kastamonu	939.037	14.539	3.373	5		36				10	957.000
Konya	885.217	56.534	9.813		216	81	139				952.000
Kosova	439.390	29.393		274.826	1.706		97	5.588			731.000
Kudüs	213.310	16.706	939	422	8.110		654	6.849	10		247.000
Girit	74.150	175.000	500		200					150	250.000
Musul	408.000	3	7.127		4.383				162		419.675
Manastır	630.000	228.121	29		5.072					67	1.069.181
Mamuretülaziz	423.842	543	73.178		9	1.915	4.971	542			505.000
Van	212.552		60.448								273.000
Yanya	235.948	286.294			3.677					998	527.000
Yemen	1.840.000	500								709.500	2.550.000
Toplam	21.507.304	2.505.782	994.065	819.138	184.397	139.765	36.130	18.232	10.618	993.252	27.208.683

Kaynak: BA (V) / (Sadaret, Hususi Maruzati) / 3 C 1312, no. 2072.

1.11. 1895 Yılına Kadar Sayılan Müslüman ve Gayrimüslim Tebaa

İdari Bölge	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Katolikler	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
Edirne	211.478	222.888	128.853	138.367	8.097	8.545	49.261	52.984	489	535
Erzurum	235.543	274.405	1.750	1.861	51.240	59.079			3.906	4.098
Adana	165.148	178.981	2.831	3.543	15.031	17.732			960	996
Ankara	396.142	412.560	15.093	14.876	33.806	35.073			3.336	3.266
Aydın	573.692	583.870	102.355	108.048	7.004	6.970	168	378	1.092	1.204
İşkodra	39.168	39.432	2.768	3.145					1.439	1.358
İzmit sancak	68.169	70.271	11.986	12.802	19.300	19.349			29	23
Bağdat	756	149.352				349				875
Basra		8.154				35				108
Bitlis	104.992	132.400			44.725	58.990			2.513	3.123
Beyrut	224.040	237.994	25.672	29.304	32	54			19.820	22.966
Biga sancak	56.598	61.284	8.259	8.622	884	878	261	309		
Cezayir-i Bahr-i Sefîd	13.414	15.069	110.489	116.101	36	47		1		
Çatalca sancak	6.854	8.237	16.955	18.893	447	452	2.629	2.957		
Halep	343.945	348.434	3.546	4.018	24.216	28.765			8.803	8.896
Hüdavendigâr (Bursa)	577.922	581.544	66.226	69.140	20.123	29.661	875	1.040	1.847	1.685
Diyarbekir	144.768	175.443	640	659	21.659	24.309			3.699	4.145
Zor	65.958	65.900			182	288				
Sivas	381.336	409.012	19.267	21.940	57.819	62.403			1.567	1.545
Selanik	216.916	230.948	129.289	147.948	75	126	105.064	118.216	1.129	1.182
Suriye	276.142	276.108	15.452	16.949	137	147			8.143	9.409
Şehremaneti mülhakatı[°]	18.246	22.209	16.074	19.197	1.104	1.705		21	141	196
Trabzon	424.292	445.311	78.324	84.724	20.599	22.594			684	699
Kastamonu	477.121	489.302	7.783	8.093	2.798	3.017				
Konya	445.976	451.902	30.155	31.289	4.775	5.097			35	47
Kosova	140.870	268.862	10.889	18.504			117.459	157.367		
Kudüs	128.480	138.134	8.538	9.231	388	400			195	229
Musul		239.386		13		73				5.653
Mamuretülaziz (Elazığ)	228.924	248.492	476	479	37.917	41.503			1.179	1.210
Manastır	108.295	117.239	107.940	119.826	12	17	97.459	108.433		1
Van	40.879	56.462			28.280	36.349				
Yanya	105.589	119.826	137.796	148.498					35	48
Toplam	6.221.653	7.079.403	1.059.406	1.156.070	409.686	464.007	373.176	441.706	61.041	73.497
İstanbul	221.888	298.305	62.586	99.281	68.950	89.181	606	5.758	3.170	3.466
GENEL TOPLAM	6.443.541	7.377.709	1.121.992	1.255.351	478.636	553.188	373.782	447.464	64.211	76.963
GENEL TOPLAM, HER İKİ CİNSİYET	13.821.250		2.377.343		1.031.824		821.246		141.174	

1.11. 1895 Yılına Kadar Sayılan Müslüman ve Gayrimüslim Tebaa, (devam)

Yahudiler		Protestanlar		Latinler		Keldaniler		Eski Süryaniler		Maruniler		Gayrimüslim Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	Nüfus
6.608	7.113	137	142	4										214	330	836.045
3	3	960	1.148									15	17	116	180	634.324
		1.028	1.116					39	76							387.481
225	188	1.387	1.351									379	435			918.117
12.519	12.650	47	66											28.296	27.617	1.465.976
														25	37	87.372
107	100	551	602											27	59	203.375
33	12.682		17		49				373						33.270	197.756
	421		135													8.853
		778	973					1.419	1.727							351.640
1.707	1.834	1.037	1.172	1.177	1.205											568.014
1.061	1.041	22	35											98	156	139.508
1.435	1.521			14	18									2.991	3.238	264.374
444	523											220	212			58.822
5.177	5.333	4.483	4.777	366	353	62	89	1.807	2.039	996	1.014			504	1.562	799.185
1.486	1.534	390	394	5	7							137	131	1.645	2.220	1.367.012
679	612	2.035	2.258			485	552	9.333	10.108			6	6		3	401.399
																132.328
110	137	1.348	1.299									765	947			959.495
18.463	18.743	143	140											862	1.156	990.400
3.223	3.441	530	541	535	476			1.872	2.411	2.497	2.938					620.943
30	36	5	2	21	37									820	858	80.702
		442	457									15	26	97	135	1.078.399
																988.114
118	118	173	199									245	267	5	5	979.486
805	901	43	54	1.481	4.107											721.342
4.884	4.142	321	364	3.729	4.010							45	55	2.674	2.783	308.602
	4.675		135						1.159							251.094
	1	3.535	3.764	305	321		1.322	821	821							571.070
2.502	2.570	19	19											28	39	664.399
																161.970
1.642	2.035													346	652	516.467
63.261	82.353	19.414	21.160	7.637	10.583	547	1.963	15.291	18.714	3.493	3.952	1.827	2.096	38.748	74.300	17.704.984
22.065	23.3114	595	1.073	1.478	1.775									27.188	99.564	1.030.234
85.326	105.657	20.009	22.233	9.115	12.358	547	1.963	15.291	18.714	3.493	3.952	1.827	2.096	65.936	173.864	18.735.218
1911.983		42.242		21.473		2.510		34.005		7.445		3.923		239.800		18.735.218

Kaynak: BA (Y) / (P) / 1171, "Sicill-i Nüfus, İdare-i Umumiyyesi", 17 Ramazan 1312 (R. 2 Mart 1311, 14 Mart 1895).
Notlar: Bu rakamlar Basra, Hicaz ve Skutari-İşkodra gibi 1893'te sayımı tamamlanmamış bölgeleri kapsamamaktadır.
Girit Adası dahil edilmemiştir.
[a]Bu Küçükçekmece, Gebze, Kartal, Beykoz, Şile ve Adaları (Marmara Adaları) kapsayan Büyük İstanbul'dur.

I.12. Osmanlı Devletindeki Müslümanlar ve Gayrimüslimler, 1896

İdari Bölge	Müslümanlar K	Müslümanlar E	Rumlar K	Rumlar E	Ermeniler K	Ermeniler E	Bulgarlar K	Bulgarlar E	Katolikler K	Katolikler E
Selanik	222.322	228.134	135.168	146.845	29	19	110.413	121.195	1.127	1.157
İzmit	69.415	72.412	12.071	12.860	19.360	19.416			29	23
Çatalca	7.180	7.879	17.421	18.828	449	458	2.737	3.042		
Trabzon	427.951	446.761	79.944	85.296	20.633	22.536			402	706
Cezayir-i Bahr-i Sefid	13.400	15.000	125.100	131.000	34	49				
Musul		196.126		13		73				44.182
Halep	383.945	408.434	7.635	7.973	24.216	28.765			5.762	6.044
Biga	56.638	61.344	8.328	8.735	886	882	269	301		
Kastamonu	468.996	478.605	7.788	7.999	2.880	2.995				
Bitlis	155.179	210.742			38.725	49.997			2.913	3.123
Konya	444.804	452.408			4.809	5.161				
Diyarbekir	186.611	176.323	662	681	21.260	23.633			4.472	5.105
Adana	73.685	177.964	2.782	2.920	16.029	16.660			769	863
Zor	66.187	66.233	11	9	21	44			56	62
Edirne	254.759	265.988	135.433	147.140	8.592	8.861	56.683	59.850	580	940
Erzurum	235.558	274.422	1.750	1.861	51.240	59.079			3.906	4.098
Ankara	396.542	413.060	15.412	15.311	33.806	35.073			3.336	3.262
Mamuretülaziz (Elazığ)	228.924	248.492	476	479	37.917	41.503			1.179	1.210
Hüdavendigâr	577.922	581.544	66.363	69.271	29.123	29.661	875	1.040	1.847	1.685
Kosova	140.870	268.862	10.889	18.504			117.459	157.367		
Manastır	108.295	117.239	107.940	119.826	12	17	97.459	108.433		1
Aydın	573.692	583.870	102.355	108.048	7.004	6.970	168	378	1.092	1.204
Suriye	276.142	276.100	15.452	16.949	137	147			9.647	11.284
Sivas	387.263	423.653	20.325	23.080	57.981	62.398			1.610	1.562
Yanya	105.196	110.781	143.931	148.115	5	4	1	1		1
Van	73.623	100.150			31.450	30.483			11.429	13.625
Beyrut	244.186	250.186	26.088	20.908	40	46			23.820	27.676
Kudüs	128.480	138.134			388	400			195	229
İşkodra	39.168	39.432	2.768	3.145					14.39	1.358
Bağdat	756	149.352				349				875
Basra		8.154				35				108
Şehremaneti mülhakatı*	18.246	22.209	16.074	19.197	1.104	1.705		21	141	196
Toplam	6.365.835	7.269.994	1.061.966	1.143.993	408.130	447.439	386.062	451.628	75.751	130.579
İstanbul	221.888	298.306	62.586	99.281	68.950	89.181	606	5.758	3.170	3.466
GENEL TOPLAM	6.587.723	7.568.300	1.124.552	1.243.274	477.080	536.600	386.668	457.386	78.921	134.045
GENEL TOPLAM, HERİKİ CİNSİY	14.156.023		2.367.826		1.013.680		844.055		212.966	

I.12. Osmanlı Devletindeki Müslümanlar ve Gayrimüslimler, 1894 (devam)

Yahudiler K	Yahudiler E	Eski Süryaniler K	Eski Süryaniler E	Protestanlar K	Protestanlar E	Latinler K	Latinler E	Yabancı Uyruklular K	Yabancı Uyruklular E	Toplam K	Toplam E	Toplam Nüfus
20.562	21.422			165	164			586	686	490.370	519.622	1.009.992
				506	602					101.381	105.313	206.694
449	529							93	142	28.329	30.878	59.207
				444	*457*			*97*	*135*	*529.471*	*555.892*	*1.085.363*
1.400	1.500					12	20	2.900	3.200	142.846	150.769	293.615
	4.675		6.812		135						252.036	252.016
5.037	5.333	1.807	2.039	4.483	4.777	300	419	504	1.562	433.689	465.346	899.035
1.094	1.083			23	36			98	160	67.336	72.541	139.877
										479.664	489.599	969.263
		1.419	1.727	770	973					199.006	266.562	465.568
										449.613	457.569	907.182
693	*612*	*9.038*	*9.948*	*2.043*	*2.317*	*8*	*15*			*224.787*	*218.634*	*443.421*
			13	1.183	1.990					94.448	200.410	294.858
		110	97							66.385	66.445	132.830
7.528	7.979			98	100		4			463.673	490.862	954.535
3	3			960	1.148			116	180	293.533	340.791	634.324
225	188			1.387	1.351					450.708	468.245	918.953
	1	821	821	3.535	3.764	305	321			273.157	296.591	569.748
1.486	1.534			390	394	5	7	1.645	2.220	679.656	687.356	1.367.012
805	901			43	54	1.481	4.107			271.547	449.795	721.342
2.502	2.570			19	19			28	39	316.255	348.144	664.399
12.519	12.650			47	66			28.290	27.637	725.167	740.803	1.465.970
3.223	3.441	2.865	3.474	530	541	535	476			308.531	312.412	620.943
111	134			1.353	1.299					468.443	512.126	980.569
1.829	2.148						1			250.862	261.051	511.913
925	975									117.427	145.233	262.660
4.009	4.290	130	146	1.150	1.205	1.207	1.370			300.630	314.827	615.457
4.884	4.142			321	364	3.729	4.010	2.764	2.783	140.671	150.062	290.733
								25	37	43.400	43.972	87.372
33	12.682		373		17		49		33.270	789	196.967	197.756
	421		135								8.853	8.853
30	36			5	2	21	37	820	858	36.441	44.261	80.702
69.347	89.249	16.390	25.450	19.455	21.910	7.603	10.836	37.876	72.889	8.448.215	9.663.947	18.112.162
22.065	23.304			595	1.073	1.478	1.775	27.188	99.564	408.526	621.708	1.030.234
91.412	112.553	16.190	25.450	20.050	22.983	9.081	12.611	65.064	172.453	8.856.741	10.285.655	19.142.396
203.965		41.640		43.033		21.692		237.517		19.142.396		

Kaynak: BA (Y)/(P) 1313/1459.
Not: Bu tablo 1893 sayımı sonuçlarına dayanır; sayıma tabi olmayan aşiretlerin nüfusuna ilişkin tahminlerin yanı sıra vilayet memurları tarafından kaydedilen nüfus rakamlarını da içerir (listenin özgün başlığı aşiretlerin tahmini nüfusuna ve "telgrafla sağlanmış olan" sonuçlara işaret eder).
[a] Buradaki Büyük İstanbul, Küçükçekmece, Gebze, Kartal, Şile ve Adaları kapsar.

1.13. Osmanlı Nüfusu, 1897

İdari Bölge	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Katolikler		Yahudiler	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Dersaadet	298.306	221.888	99.281	62.586	89.181	68.950	5.758	606	3.466	3.170	23.304	22.065
Edirne	273.776	265.255	149.919	139.049	9.080	8.898	62.243	59.627	958	596	8.377	7.980
Aydın	605.277	598.499	117.643	111.955	6.965	7.127	376	172	498	526	13.914	13.777
Erzurum	274.689	238.757	1.706	1.590	58.509	51.309			4.139	4.060	3	3
Adana	179.586	176.326	3.012	2.874	16.673	16.206			875	785		
İşkodra	38.426	40.573	2.891	2.913					1.285	1.443		
Ankara	454.995	440.201	18.024	18.743	37.434	36.597			3.790	3.745	339	354
İzmit	83.700	71.865	14.196	13.526	21.750	21.861			38	40	99	100
Beyrut	254.322	250.697	30.285	26.846	55	34			9.988	9.363	4.282	4.543
Bitlis	126.643	98.129			56.621	44.965			2.413	2.225		
Bağdat	165.249	6.149			255	1			458		13.440	1.227
Basra	79.248	13	5		33				341		440	1
Bigo	63.011	58.316	9.011	8.670	910	932	318	294			1.182	1.191
Cezayir-i Bahr-i Sefid	16.124	14.454	130.494	122.572	3	7					1.555	1.478
Çatalca	8.452	7.868	18.958	17.562	469	460	3.048	2.739			539	484
Halep	357.070	355.515	4.228	3.588	28.329	25.136			8.868	9.122	5.436	5.325
Hüdavendigâr	621.290	613.014	73.182	70.956	32.944	32.833	1.148	1.119	1.672	1.829	1.828	1.565
Diyarbekir	177.969	151.874	723	698	23.958	22.244			5.205	4.203	657	724
Zor	25.138	25.629		2	209	156			82	41	2	
Selanik	227.545	224.630	152.834	141.790	23	31	124.945	114.345	1.220	1.196	22.302	21.121
Suriye	258.456	217.978	20.205	15.515	175	161			11.435	8.206	3.526	3.391
Sivas	413.281	394.370	22.468	19.655	62.800	60.403			1.512	1.663	134	119
Şehremaneti mülhakatı	25.859	21.869	20.046	16.930	1.839	1.235	17		214	164	38	30
Trabzon	473.581	460.147	92.568	88.476	24.278	22.918			744	740		
Kosova	278.040	154.138	22.044	14.376	1		157.635	118.067	898	1	938	947
Kastamonu	477.953	467.239	8.642	8.398	3.435	3.217						
Konya	473.816	469.116	34.680	33.421	5.467	5.120			50	35	129	129
Kudüs	112.099	105.247	9.986	9.084	398	427			254	215	5.443	6.466
Manastır	120.712	132.250	137.569	134.636	14	8	93.817	83.933			3.053	2.861
Mamuretülaziz	198.405	181.687	479	479	38.062	36.142			1.154	1.202	1	
Musul	179.831	6.987	13		74				4.355	1	4.568	
Van	45.294	31.662			26.085	28.966						
Yanya	111.670	109.805	145.839	141.973			1	1			2.228	1.916
Toplam	7.499.813	6.612.147	1.340.931	1.228.863	546.030	496.344	449.306	380.903	65.912	54.567	117.767	97.757

Kaynak: IUKTY 9184.

I.14. Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Artışı, 1874/75-1894/95 (R. 1290-1310)

Sene	Nüfus	Artış
1290	19.865.800	
1300	24.675.950	4.810.150
1310	27.299.500	2.553.550

Kaynak: IUKTY 9075

1.13. Osmanlı Nüfusu, 1897 (devam)

Protestanlar		Latinler		Maruniler		Keldaniler		Eski Süryaniler		Gayrimüslim Çingeneler		Toplam		Toplam
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	Nüfus
1.073	595	1.775	1.478									522.144	381.338	903.482
99	101	3	1									504.455	481.507	985.962
66	47	862	705							3	2	745.614	732.810	1.478.424
1.165	965									60	60	340.271	296.744	637.015
1.204	1.198							15	10			201.365	197.399	398.764
												42.602	44.927	87.529
1.649	1.644									615	496	516.846	501.780	1.018.626
640	624	1	2			1						120.425	108.018	228.443
1.372	1.242	1.377	1.393	11.156	13.504			155	145	2	4	312.994	307.769	620.763
949	877					1.313	1.153	1.745	1.609			189.684	148.958	338.642
29		45	3			517	*12*					*179.993*	*7.392*	*187.385*
												80.067	14	80.081
43	26											74.475	69.429	143.904
		28	21									148.204	138.532	286.736
										216	226	31.682	29.319	61.001
4.833	4.948	362	372	1.029	1.007	88	64	2.079	1.839			412.322	406.916	819.238
448	446	13	7									732.525	721.769	1.454.294
2.485	2.186	15				789	673	10.648	9.434	82	82	222.531	192.126	414.657
	1											25.431	25.829	51.260
183	196									3.371	3.241	532.423	506.550	1.038.973
553	414	180	59	3.077	2.643			2.905	2.272	3		300.515	250.619	551.134
1.320	*1.386*									*959*	*805*	*502.475*	*478.401*	*980.876*
		37	21									48.050	40.249	88.299
2	5									26	15	591.199	572.301	1.163.500
548	554	2.941	1.663							1.674	1.174	464.719	290.920	755.639
53	44											490.083	478.898	968.981
										256	230	514.398	508.051	1.022.449
207	178	4.330	4.025							58	43	132.775	125.685	258.460
436	349									1.332	1.247	356.933	355.284	712.217
18	16	310	297					761	745	8	13	239.198	220.581	459.779
3.479	3.355				1.158			1.192				194.670	10.343	205.013
109												71.488	60.628	132.116
		1								1.644	1.603	261.383	255.298	516.681
22.963	21.397	12.280	10.055	15.262	17.154	3.866	1.902	19.500	16.054	10.309	9.241	10.103.939	8.946.384	19.050.323

1.15. Osmanlı Devletinde Yabancı Uyruklular (R. 1315)

	Yabancı Uyruklular				Yabancı Uyruklular		
İdari Bölge	E	K	Toplam	İdari Bölge	E	K	Toplam
İstanbul	99.564	27.188	126.752	Halep	1.596	511	2.107
Edirne	287	197	484	Hüdavendigar	2.177	1.608	3.785
Aydın	27.558	28.247	55.805	Diyarbekir	9	10	19
Erzurum	191	116	307	Selanik	682	583	1.265
İşkodra	29	26	55	Sivas	67	39	106
Ankara	1		1	Şehremaneti Mülhakatı	860	868	1.728
İzmit	59	27	86	Trabzon	135	97	232
Beyrut	1.483	1.259	2.742	Konya	5	5	10
Bağdat	33.270	—	33.270	Kudüs	2.783	2.674	5.457
Basra	559	—	559	Manastır	33	23	56
Biga	157	95	252	Mamuretülaziz	33	26	59
Cezayir-i Bahr-i Sefid	330	252	582	Yanya	348	245	593
Çatalca	142	93	235	Toplam	172.358	64.189	236.547

Kaynak: Bu yabancılar tablosu, 1915'te Ticaret ve İnşa Nezareti İstatistik Müdürlüğü tarafından düzenlenmiştir. Ancak bu rakamlar 18 yıl önce düzenlenmiş olan R.1313 (1897) tarihli "Osmanlı Devleti Genel İstatistikleri"ne dayanıyordu.

I.16.A. Osmanlı Nüfus Sayımının Özeti, 1906/7

İdari Bölge	Müslümanlar		Kazaklar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Ulahlar		Rum Katolikler		Ermeni Katolikler		Protestanlar	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
İstanbul																		
1. bölge	57.680	32.809			13.771	7.625	6.405	6.168	542	99			11	13	46	31	96	102
2. bölge	25.710	22.281			9.687	7.410	1.156	1.064	138	29			2	3	150	153	152	152
3. bölge	34.679	32.197			7.182	5.731	4.012	4.008	386	84					12	12	1	2
4. bölge	16.797	13.658			12.433	8.789	4.838	3.717	171	50					491	515		
5. bölge	2.393	2.118			2.671	2.349	474	474	6	1					27	12	220	32
6. bölge	39.468	23.867			32.660	22.354	7.044	7.206	899	240			141	117	3.726	3.636	190	162
7. bölge	3.335	2.025			3.309	2.828	359	381	17	14					11	12	13	10
8. bölge	5.956	4.829			2.402	1.590	216	204	10	12					8	9	3	
9. bölge	19.536	18.412			3.861	2.549	3.727	4.007	91	28					67	37	81	77
10. bölge	6.597	5.992			3.408	4.056	2.181	2.330	28	22			14	16	232	245	44	33
Toplam, İstanbul	212.151	158.188			93.884	65.381	30.412	29.551	2.290	579			168	149	4.770	4.562	800	570
İstanbul'un semtleri																		
Beykoz	2.308	2.015			882	754												
Şile	6.705	6.326			4.256	4.252												
Gebze	10.046	9.023			2.654	2.257												
Küçükçekmece	8.285	5.571			1.594	1.225	900	400										
Kartal	6.260	4.881			785	618	326	510										
Toplam, İstanbul'un semtleri	33.604	27.816			10.171	9.106	1.226	510										
1. Aydın (İzmir)	176.157	165.279			100.516	92.764	6.544	5.729	136	49			17	11	330	342	98	162
Manisa	180.148	174.279			23.093	21.120	2.340	2.194							4	8	100	87
Aydın	108.219	108.274			14.646	12.698	453	383	17	18					32	42		
Menteşe (Muğla)	83.650	85.258			8.967	7.904	8	6										
Denizli	125.837	124.151			1.864	1.533	331	299										
Toplam, Aydın	674.011	657.541			149.086	136.019	9.676	8.011	153	67			17	11	366	392	198	249
2. Ankara	179.956	170.635			1.835	1.532	5.047	4.802					7	7	3.196	3.336	426	361
Yozgat	82.259	73.670			5.565	4.805	10.735	13.935							14	7	546	481
Kayseri	72.804	65.469			12.422	11.590	22.491	20.130							848	731	1.115	936
Kırşehir	87.506	81.469			1.472	1.414	1.619	1.481							6	2	92	83
Çorum	102.257	95.541			681	540	1.817	1.723									67	55
Toplam, Ankara	524.782	486.784			21.895	19.881	47.709	42.071					7	7	4.064	4.076	2.246	1.916
3. Adana	53.531	49.673			3.391	1.943	7.531	6.941					32	27	468	401	518	466
Mersin	42.293	41.093			1.898	1.552	2.409	1.764					110	98	328	304	307	279
Cebelibereket (Payas)	33.836	29.868			91	158	6.700	5.837					10	4	130	132	707	626
Kozan	32.242	28.919			981	857	8.402	7.092					1		847	683	973	857
İçel	61.402	62.898			1.697	1.399	175	196					1					
Toplam, Adana	223.344	212.451			6.058	5.009	25.217	21.830					154	129	1.773	1.520	2.505	2.228
4. Erzurum	189.498	160.213			2.127	856	36.961	33.618					1	4	2.259	3.561	706	609
Erzincan	58.805	57.036			1.162	949	12.037	11.343									124	138
Bayazid	39.590	29.043			380	330	3.565	3.266							598	452	20	22
Hınıs	9.582	7.739					4.787	3.733									215	155
Toplam, Erzurum	297.475	254.031			3.669	2.135	57.350	51.960					1	4	2.857	4.013	1.065	924
5. Bitlis	24.656	19.335					15.623	12.209							70	60	359	295
Muş	31.688	23.465					27.769	22.060							1.360	1.088	321	208
Siirt	30.715	28.784					3.643	3.023							1.402	1.194	189	179
Genç	21.761	17.502					3.323	2.569										
Toplam, Bitlis	108.820	89.086					50.358	39.861							2.832	2.342	869	682
6. Cezayir-i Bahr-i Sefid	6.995	6.396			36.478	32.621	18	13	18						10	13	4	3
Midilli	9.697	8.267			58.169	55.313	39	19	1						7	5		
Sakız	1.303	1.144			52.355	46.494	18	22										
Limni	1.976	1.829			17.813	17.599	2											
Toplam, Cezayir-i Bahr-i Sefid	19.971	17.630			164.815	152.027	77	54	19						17	18	4	3
7. Hüdavendigâr (Bursa)	133.141	126.600			30.048	28.284	10.978	15.962							338	397	204	228
Ertuğrul (Bilecik)	102.937	98.210			7.257	7.146	12.341	11.459							279	233	321	279
Kütahya	192.890	187.652			5.270	4.813	3.636	3.492							448	475	114	96
Karahisar (Afyon)	130.856	127.526			398	178	3.347	3.195							1	1	2	3
Karesi (Balıkesir)	170.272	160.425	782	804	42.144	40.838	3.628	3.867	2.514	2.452					68	48	22	26
Toplam, Hüdavendigâr	730.085	700.413	782	804	85.109	81.259	39.89	37.975	2.544	2.452					1.134	1.154	663	636

1.16.A. Osmanlı Nüfus Sayımı Özeti, 1906/7 (devam)

Latinler		Maruniler		Süryaniler		Keldaniler		Jakobiler		Yahudiler		Samiriyeliler		Yezidiler		Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam Nüfus
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
25	16			16	2					569	516							2.298	887	81.459	48.268	129.727
										5.293	5.405					3		1.236	828	43.527	37.321	80.848
35	53									147	147						3	791	430	47.245	42.663	89.908
6	5									2.233	2.358							2.966	1.580	39.935	30.672	70.607
1										79	72							197	207	6.070	5.265	11.335
1.048	1.331			360	118	291	108			12.263	12.395					80	88	89.884	21.661	188.054	93.183	281.237
26	30									91	100							625	280	7.786	5.680	13.466
										142	140							352	276	9.089	7.060	16.149
18	19									2.042	2.055					46	45	2.517	1.645	31.986	28.874	60.860
25	24			8	14					887	845							345	244	14.269	13.821	28.090
1.184	1.478			384	134	291	108			23.746	24.033					129	136	101.211	28.038	469.420	312.807	782.227
																				3.190	2.769	5.959
																		2		10.963	10.578	21.541
																				12.700	11.280	23.980
																				10.779	7.196	17.975
																				7.371	5.609	12.980
																		2		45.003	37.432	82.435
701	701	2		1						12.327	12.306							33.403	22.549	330.232	299.892	630.124
				1		7	8			1.789	1.739							356	275	207.838	199.710	407.548
										1.503	1.406							403	213	125.273	123.034	248.307
										785	666							4		93.414	93.834	187.248
																11	13	10	5	128.053	126.301	254.354
701	701	2		2		7	8			16.404	16.117					11	13	34.176	23.042	884.810	842.771	1.727.581
										633	632							2		191.102	181.305	372.407
																192	177	5	4	105.316	93.079	198.395
																		20	28	109.700	98.884	208.584
																				90.695	84.449	175.144
																				104.742	97.859	202.601
										633	632					192	177	27	32	601.555	555.576	1.157.131
27	40			648	493	209	150			5	5									64.400	59.239	123.639
52	49			63	71	61	11			34	36									47.510	45.257	92.767
96	79			2		1	3			2	1									41.575	36.708	78.283
1				34	27	1				3	2									43.485	38.437	81.922
5	1			1						7	3									63.288	64.497	127.785
181	169			748	591	227	164			51	47									260.258	244.138	504.396
1				21	10	6	10			6	4					10	14	104	47	231.700	198.946	430.646
				24	25													10	3	72.162	69.494	141.656
						1	2									45	28			44.199	33.143	77.342
																				14.584	11.627	26.211
1				45	35	7	12			6	4					55	42	114	50	362.645	313.210	675.855
				189	155															40.897	32.054	72.951
																				61.078	46.821	107.899
				1.466	1.000															37.415	34.180	71.595
																				25.144	20.071	45.215
				1.655	1.155															164.534	133.126	297.660
1	*3*									*2.183*	*2.098*							*49*	46	*45.756*	*41.187*	*86.943*
				1						25	16							1.399	1.305	69.338	64.925	134.263
37	27									196	179							940	861	54.849	48.727	103.576
						1				35	30							87	69	19.914	19.27	39.441
38	30			1		1				2.439	2.323							2.475	2.281	189.857	174.366	364.223
										1.951	1.809					704	621			183.364	173.901	357.265
										74	65									123.209	117.392	240.601
										76	75					118	113	289	195	202.831	196.911	399.742
										5	2									134.560	130.909	265.469
										142	138									219.602	208.598	428.200
										2.248	2.089					822	734	289	195	863.566	827.711	1.691.277

I.16.A. Osmanlı Nüfus Sayımı Özeti, 1906/7 (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar E	Müslümanlar K	Kazaklar E	Kazaklar K	Rumlar E	Rumlar K	Ermeniler E	Ermeniler K	Bulgarlar E	Bulgarlar K	Ulahlar E	Ulahlar K	Rum Katolikler E	Rum Katolikler K	Ermeni Katolikler E	Ermeni Katolikler K	Protestanlar E	Protestanlar K
8. Diyarbekir	67.555	53.761			256	197	12.960	12.316							842	785	953	866
Mardin	50.988	40.628													3.215	3.040	387	324
Erganimadeni	53.419	49.218			307	365	9.419	8.915							288	233	508	533
Toplam, Diyarbekir	171.962	143.607			563	562	22.379	21.231							4.345	4.058	1.848	1.723
9. Sivas	208.262	190.606			3.384	2.451	42.320	37.034							1.082	999	948	942
Amasya	107.067	100.269			12.341	11.292	10.928	12.882							263	278	905	864
Karahisar-ı Şarki	67.336	61.101			9.718	10.649	10.649	9.770									55	45
Tokat	123.383	114.765			6.934	10.688	10.688	9.795							325	353	260	242
Toplam, Sivas	506.048	466.740			32.294	35.080	74.385	69.471							1.670	1.630	2.160	2.093
10. Trabzon	265.086	251.617			33.254	38.873	13.216	12.151							624	598	617	591
Canik (Samsun)	130.267	122.690			37.750	43.468	12.006	10.124	1						96	118	613	628
Lazistan (Rize)	98.063	97.382			938	696	14	17										
Gümüşhane	55.733	50.380			19.807	20.607	1.280	1.247										
Toplam, Trabzon	549.949	522.039			111.929	103.645	26.516	23.539	1						720	708	1.230	1.219
11. Konya	247.943	238.671	105	101	5.348	4.650	4.785	4.276					48	31	3	3	126	84
Niğde	111.296	102.261			28.284	26.116	2.130	1.798					1		24	18	311	255
Burdur	36.517	36.633			1.344	1.278	595	561									28	25
Isparta	73.491	73.622			4.618	4.668	408	460										
Antalya	113.502	111.777			5.174	5.081	270	254	5									
Toplam, Konya	582.749	562.964	105	101	44.768	41.793	8.188	7.349	5				49	31	27	21	465	364
12. Kastamonu	167.453	156.253			4.614	4.446	1.727	1.581									3	3
Bolu	190.192	143.575			1.525	1.289	833	805	6				7	2	8			
Çankırı	77.536	69.966			649	691	218	204					4	1	2		3	
Sinop	167.673	155.499			5.319	4.528	2.368	2.073										
Toplam, Kastamonu	564.844	523.293			12.107	10.954	5.146	4.663	6				11	3	10		6	3
13. Mamuretülaziz	81.877	72.422			338	313	25.156	23.374							736	568	2.280	2.943
Malatya	93.362	86.857					4.760	5.055							751	751	340	344
Dersim	30.165	26.101					5.183	3.984							1.651	1.773	211	228
Toplam, Mamuretülaziz	205.404	185.380			338	313	35.099	42.413							3.138	3.082	2.839	3.515
14. Beyrut	42.064	41.142			8.666	7.761	14	4							4.529	4.432	649	624
Akka	30.798	30.072			3.041	2.943									3.498	2.969	204	189
Trablusşam	45.275	43.949			13.218	9.819									292	217	101	35
Lazkiye	58.564	56.392			2.740	2.476									270	186	3	2
Nablus	59.177	52.787			594	463									6	2	175	146
Toplam, Beyrut	235.878	224.342			28.259	23.462	14	4							8.595	7.806	1.132	996
15. Bağdat	109.568	1.973					371								723		40	
Divaniye	29.185	1.311					2											
Kerbela	20.376	530																
Toplam, Bağdat	159.129	3.814					373								723		48	
16. Basra	7.460						36								165			
Amara	2.000														169			
Müntefik																		
Necd																		
Toplam, Basra	9.460						36								334			
17. Haleb	239.392	233.507			4.729	4.174	15.097	12.792					4.042	3.851	2.685	2.498	3.529	3.187
Maraş	69.449	62.101					12.735	10.218					12	10	2.191	2.315	2.346	2.541
Urfa	75.035	60.724			10	7	7.003	6.517							499	435	750	791
Toplam, Haleb	383.876	356.332			4.739	4.181	34.831	29.527					4.054	3.861	5.375	5.248	6.625	6.519
18. Suriye	152.185	158.302			10.953	9.087	196	164					7.311	6.904	90	102	385	324
Hama	47.114	50.398			7.386	5.744							296	305			132	115
Kerk																		
Havran																		
Toplam, Suriye	199.299	208.700			18.339	14.831	196	164					7.607	7.209	90	102	517	439
19. Trablusgarb	122.696	114.219			68	70	43	17					13	15				
Humus	63.625	56.271			5	2												
Cebeligarbi	42.682	37.000																
Fizan																		
Bingazi																		
Toplam, Trablusgarb	229.003	207.490			73	72	43	17					13	15				

I.16.A. Osmanlı Nüfus Sayımı Özeti, 1906/7 (devam)

Latinler		Maronîler		Süryaniler		Keldaniler		Jakobiler		Yahudiler		Samiriyeliler		Yezidiler		Çingeneler		Yabancılar		Toplam		Toplam
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	Nüfus
				3.322	2.787					187	202									86.075	70.914	156.989
				6.907	6.246					235	239									61.732	50.477	112.209
										150	152									64.091	59.416	123.507
				10.229	9.033					572	593									211.898	180.807	392.705
																				255.905	232.021	487.926
				1	2											577	531	29	31	132.111	126.149	258.260
																169	139			87.927	81.704	169.631
										150	149					427	396			142.167	136.388	278.555
				1	2					150	149					1.173	1.066	29	31	618.110	576.262	1.194.372
1																		59	43	323.657	303.866	627.523
				3	3					20	17							969	254	191.725	177.302	369.027
																		9	1	99.024	98.096	197.120
																		2	2	76.902	72.206	149.108
1				3	3					20	17							1.039	300	691.308	651.470	1.342.778
1				1		2	2			4						2	4			258.368	247.822	506.190
						1														142.047	130.448	272.495
																				38.484	38.497	76.981
																50	40			78.567	78.790	157.357
										139	119					212	191	30		119.332	117.422	236.754
1				1		3	2			143	119					264	235	30		636.798	612.979	1.249.777
																127	116	21	22	173.945	161.421	335.366
1										33	20					30	23	27	20	154.662	144.734	299.396
				1						9	5							14	1	78.426	70.868	149.294
																				175.360	162.100	337.460
1				1						42	25					157	139	62	43	582.393	539.123	1.121.516
264	258			345	452	2	4											26	30	111.032	100.354	211.386
67	81			142	130													1	1	99.423	93.219	192.642
																				37.210	32.086	69.296
331	339			487	582	2	4											27	31	247.665	225.659	473.324
82	106	5.329	5.284	89	89					841	819									62.263	60.261	122.524
737	729	621	564							3.118	3.185									42.017	40.651	82.668
8	5	4.989	3.643							29	29									63.912	57.697	121.609
		659	611																	62.236	59.667	121.903
228	184									46	41	95	71							60.321	53.694	114.015
1.055	1.024	11.598	10.102	89	89					4.034	4.074	95	71							290.749	271.970	562.719
55	2			327						12.933	70									124.017	2.045	126.062
										533	22									29.720	1.333	31.053
										155	2									20.531	532	21.063
55	2			327						13.621	94									174.268	3.910	178.178
										266										7.927		7.927
										174										2.343		2.343
										440										10.270		10.270
755	715	1.033	967	1.451	1.298	192	163			5.938	5.015	52	44					241	130	279.136	268.341	547.477
538	518			124	108															87.391	77.811	165.202
23	14			1.022	788	200	205			373	338					158	108			85.073	69.927	155.000
1.316	1.247	1.033	967	2.597	2.194	392	368			6.311	5.353	52	44			158	108	241	130	451.600	416.079	867.679
39	56	2.730	2.221	755	655	24	24			4.939	4.596			57	40			13	9	179.677	182.484	362.161
2	2	33	52	2.863	2.172															57.826	58.788	116.614
41	58	2.763	2.273	3.618	2.827	24	24			4.939	4.596			57	40			13	9	237.503	241.272	478.775
										4.964	4.804									127.784	119.125	246.909
										1.104	1.103							70	37	64.804	57.413	122.217
										430	385									43.112	37.385	80.497
										6.498	6.292							70	37	235.700	213.923	449.623

I.16.A. Osmanlı Nüfus Sayımı Özeti, 1906/7 (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar		Kazaklar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Ulahlar		Rum Katolikler		Ermeni Katolikler		Protestanlar	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
20.Musul	43.775				1		45								3.882		74	
Kerkük	67.458				2										788			
Süleymaniye	36.929														56			
Toplam, Musul	148.162				3		45								4.726		74	
21. Van	29.408	25.174					33.994	25.388										
Toplam, Van	29.408	25.174					33.994	25.388										
22.İşkodra																		
Draç	40.508	40.642			3.291	2.807	3	3					1.058	1.120				
Toplam, İşkodra	40.508	40.642			3.291	2.807	3	3					1.058	1.120				
23. Selanik	118.262	108.324			99.039	86.646	269	155	44.841	37.640	8.744	7.717	1.597	1.084	26	24	101	91
Serez	34.837	33.331			18.577	27.441	22	9	35.643	33.391	2.064	1.836			8		13	16
Drama	65.330	59.520			18.522	13.656	132	50	3.026	1.169	75	50	7	5			64	44
Toplam, Selanik	218.429	201.175			136.138	127.743	423	214	83.510	72.200	10.883	9.603	1.604	1.089	34	24	178	151
24. Edirne	89.007	64.886			53.066	50.192	2.493	2.406	18.759	18.024			164	106			20	24
Gümülcine	121.725	118.145			11.614	9.931	262	231	14.929	13.685			8	9			10	3
Kırkkilise	41.252	37.086			35.752	34.749	91	58	14.727	15.009			101	106	1			
Dedeağaç	23.438	20.297			14.508	13.065	215	241	8.625	8.298			3	4				
Tekfurdağı	40.408	36.405			28.114	25.313	11.876	7.138	2.768	2.978			68	52	25	23	76	70
Gelibolu	13.374	12.981			33.239	31.365	550	583	869	805								
Toplam, Edirne	329.204	289.400			176.293	164.615	15.487	10.657	60.677	58.799			344	277	26	23	106	97
25. Kosova	59.301	54.302			4.636	3.968	1		75.913	68.632							119	54
Priştine	72.462	50.828							37.082	29.873								
İpek	20.760								8.523									
Sonice	28.328	21.528							18.691	16.969								
Prezrin	72.086				4.990				17.135				235					
Toplam, Kosova	252.937	126.658			9.626	3.968	1		157.344	115.474			235				119	54
26. Manastır	47.943	47.248			43.905	41.824	1	1	88.236	83.382	356	296						
Serfice	40.031	36.839			62.037	56.210	2		1.769	1.624	941	773						
Debre	32.526								10.555									
İlbasan	30.364	7.692							818									
Görice	44.081	41.827			43.760	38.265	2	2	5.814	4.890	1.724	1.466					1	4
Toplam, Manastır	194.945	133.606			149.702	136.299	5	3	107.192	89.896	3.021	2.535					1	4
27. Yanya	13.646	11.222			70.330	65.507												
Ergiri	35.050	32.243			37.986	36.866												
Preveze	9.493	7.670			18.765	16.368												
Berat	61.637	54.454			21.717	19.053							49	35				
Toplam, Yanya	119.826	105.589			148.798	137.794							49	35				
28. Biga	6.154	5.944			3.994	3.717	645	615	3	3			2	8			30	26
Ezine	8.064	7.370			2.760	2.630	336	285										
Biga ve Lapseki	38.150	35.215			3.175	2.939	220	202	376	350								
Ayvacık	10.114	9.328			9.328	8.778	5	3										
Bayramiç	10.230	10.206			569	401	12	13	1								2	6
Toplam, Biga	72.708	68.063			19.826	18.465	1.218	1.118	380	353			2	8			32	32
29. İzmit	19.535	17.755			2.588	2.361	11.082	10.456					1		214	188	514	500
Adapazarı	38.251	34.797			4.095	3.600	7.467	7.902									311	317
Karamürsel ve Yalı	11.012	9.611			7.849	7.284	2.657	2.487	1									
Geyve	15.946	15.357			3.198	3.196	4.147	4.035									102	82
Kandıra	19.546	18.750			875	820	272	260										
Toplam, İzmit	104.290	96.270			18.605	17.261	26.125	25.140	1				1		214	188	927	899
30. Zor	20.717	19.869			4	9	31	28					17	9	151	82		
Resülayn	1.245	1.180					1											
Aşara	9.020	8.342																
Ebukemal																		
Toplam, Zor	30.982	29.391			4	9	32	28					17	9	151	82		
31.Kudüs	27.093	25.997			5.819	5.438	322	300					18	12			230	209
Yafa	23.739	21.139			1.051	1.820	45	39					199	172			46	35
Gazze	31.456	27.849			380	377												
Halilürrahman	21.631	18.797																
Birulsebi ve Nasira																		
Toplam, Kudüs	103.919	93.782			8.250	7.635	367	339					217	184			276	244
32. Çatalca	12.502	10.626			23.314	21.011	505	491	3.985	3.603								
Toplam, Çatalca	12.502	10.626			23.314	21.011	505	491	3.985	3.603								

I.16.A. Osmanlı Nüfus Sayımı Özeti, 1906/7 (devam)

Latinler		Maroniler		Süryaniler		Keldaniler		Jakobiler		Yahudiler				Yezidiler		Çingeneler		Yabancılar		Toplam		Toplam
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	Nüfus
						719		1.024		2.071				2.830						54.421		54.421
										1.758										70.006		70.006
										336										37.321		37.321
						719		1.024		4.165				2.830						161.748		161.748
																				63.402	50.562	113.964
																				63.402	50.562	113.964
149	144																	23	28	45.104	44.744	89.848
149	144																	23	28	45.104	44.744	89.848
14	12			4						24.269	24.520					948	795	164	98	298.278	267.106	565.384
4	1									741	679					1.036	993	2	2	92.957	97.699	190.656
										1.163	1.013					471	493	273	256	89.063	76.256	165.319
18	13			4						26.183	26.212					2.455	2.281	439	356	480.298	441.061	921.359
										7.769	7.765					990	923	13	8	172.281	144.334	316.615
1	2									640	650					99	102	48	26	149.336	142.784	292.120
										821	878					293	280			93.038	88.166	181.204
										167	159							6	7	46.962	42.071	89.033
										1.365	1.289					387	312	199	136	85.286	73.716	159.002
										1.241	1.095							74	46	49.347	46.475	95.822
1	2									12.003	11.836					1.769	1.617	340	223	596.250	537.546	1.133.796
605										630	568									141.205	127.524	268.729
1.242	1.303									153	152									110.939	82.156	193.095
419																				29.702		29.702
										83	83									47.101	38.580	85.681
																				94.446		94.446
2.266	1.303									865	803									423.393	248.260	671.653
										2.332	2.227					271	264	16	15	183.060	175.257	358.317
1	2									17	7					423	288	22		105.243	95.743	200.986
																				43.081		43.081
																				31.182	7.692	38.874
										445	431					417	441			96.244	87.326	183.570
1	2									2.794	2.665					1.111	993	38	15	458.810	366.018	824.828
										1.829	1.549							151	106	85.956	78.384	164.340
										14	7							231	150	73.281	69.266	142.547
										170	72							270	90	28.698	24.200	52.898
										22	14									83.425	73.556	156.981
										2.035	1.642							652	346	271.360	245.406	516.766
										1.435	1.394							408	404	12.671	12.111	24.782
										89	76									11.249	10.361	21.610
										76	63							14	8	42.011	38.777	80.788
										1								3		19.447	18.109	37.556
										134	117							18	10	10.966	10.753	21.719
										1.735	1.650							443	422	96.344	90.111	186.455
2	1			2	1	5	3			111	125							76	69	34.130	31.459	65.589
										57	44							41	43	50.722	46.703	97.425
3	4																			21.522	19.386	40.908
																				23.393	22.670	46.063
										3	1							3	2	20.699	19.833	40.532
5	5			2	1	5	3			171	170							120	114	150.466	140.051	290.517
1				93	51															21.014	20.048	41.062
				1						3										1.250	1.180	2.430
																				9.020	8.342	17.362
1				94	51					3										31.284	29.570	60.854
3.072	2.836									3.543	3.525					49	35			40.146	38.352	78.498
393	311									217	162									26.690	23.678	50.368
11	9																			31.847	28.235	60.082
										220	216									21.851	19.013	40.864
3.476	3.156									3.980	3.903					49	35			120.534	109.278	229.812
										938	828					284	265	102	75	41.630	36.899	78.529
										938	828					284	265	102	75	41.630	36.899	78.529

I.16.B. Osmanlı Nüfusu Nihayi Özeti, 1906/7

İdari Bölge	Müslümanlar E	Müslümanlar K	Kazaklar E	Kazaklar K	Rumlar E	Rumlar K	Ermeniler E	Ermeniler K	Bulgarlar E	Bulgarlar K	Ulahlar E	Ulahlar K	Rum Katolikler E	Rum Katolikler K	Ermeni Katolikler E	Ermeni Katolikler K	Protestanlar E	Protestanlar K
İstanbul	212.181	198.188			91.884	65.281	30.412	29.551	2.290	579			168	149	4.770	4.502	800	570
İstanbul'un kenar semtleri	33.604	27.816			10.171	9.106	1.226	510										
Aydın	674.011	657.541			149.086	136.019	9.676	8.611	153	67			17	11	366	392	198	249
Ankara	524.782	416.784			21.895	19.881	47.769	42.871					7	7	4.064	4.076	2.246	1.916
Adana	223.344	212.451			6.058	3.009	25.217	21.830					154	129	1.773	1.520	2.505	2.228
Erzurum	297.475	254.031			3.669	2.135	57.350	51.960					1	4	2.857	4.013	1.065	924
Bitlis	108.820	89.086					50.358	39.861							2.832	2.342	869	682
Cezayir-i Bahr-i Sefid	19.971	17.630			164.815	152.027	77	54	19						17	18	4	3
Hüdavendigâr	730.885	700.413	782	804	86.109	81.259	39.890	37.975	2.544	2.452					1.134	1.154	663	636
Diyarbekir	171.962	143.607			563	562	22.379	21.231							4.345	4.058	1.848	1.723
Sivas	506.048	466.740			32.294	35.080	74.585	69.471							1.670	1.630	2.168	2.093
Trabzon	549.949	822.039			111.829	103.645	26.516	23.539	1						720	708	1.230	1.219
Konya	582.749	562.964	105	101	44.768	41.793	8.188	7.349	5				49	31	27	23	465	364
Kastamonu	564.844	523.293			12.107	10.954	5.146	4.663	6				11	3	10		6	3
Mamuretülaziz	205.404	185.380			338	313	35.099	32.413							3.138	3.002	2.839	3.515
Beyrut	235.878	224.342			28.259	23.462	14	4							8.595	7.866	1.132	996
Bağdat	159.127	3.814					373								723		40	
Basra	9.460						36								334			
Halep	383.876	356.332			4.739	4.181	34.831	29.527					4.054	3.861	5.375	5.248	6.625	6.519
Suriye	199.399	208.700			18.339	14.831	196	164					7.607	7.209	90	102	517	439
Trablusgarb	329.003	207.490			73	72	43	17					13	15				
Musul	148.102				3		45								4.726		74	
Van	29.408	25.174					33.994	25.388										
İşkodra	40.580	40.642			3.291	2.807	3	3					1.058	1.120				
Selanik	218.429	201.175			136.138	127.743	421	214	83.510	72.200	10.883	9.603	1.604	1059	34	24	178	151
Edirne	329.204	289.400			176.293	164.615	15.487	10.657	60.677	58.799			344	277	26	23	106	97
Kosova	252.937	126.658			9.626	3.968	1		157.344	115.474			235				119	54
Manastır	194.945	133.106			149.702	136.299	5	3	107.192	89.896	3.021	2.535					1	4
Yanya	119.826	105.589			148.798	137.794							49	35				
Biga	72.708	68.063			19.826	18.465	1.218	1.118	380	351			2	8			32	32
İzmit	104.290	96.270			18.605	17.261	26.125	25.148	1				1		214	188	927	899
Zor	30.982	29.391			4	9	32	28					17	9	151	82		
Kudüs	103.919	93.782			8.250	7.635	367	339					217	184			276	244
Çatalca	12.502	10.626			21.314	21.011	585	493	3.985	3.603								
Toplam	8.279.736	7.229.017	887	905	1.479.846	1.343.217	547.526	484.182	418.107	343.423	13.904	12.138	15.608	14.141	47.991	41.049	26.925	25.560

1.16.B. Osmanlı Nüfusunun Özeti, 1906/7 (devam)

Latinler (Katolikler)		Maruniler		Süryaniler		Keldaniler		Jakobiler		Yahudiler		Samiriyeliler		Yezidiler		Çingeneler		Yabancı Uyruklular		Toplam		Toplam Nüfus
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
1.184	1.478			384	134	291	108			23.746	24.033					129	136	161.211	28.038	469.416	312.807	782.227
																		2		45.003	37.432	82.435
701	701	2		2		7	8			16.404	16.117					11	13	34.176	23.042	884.810	842.771	1.727.581
										633	633					192	177	27	32	601.555	555.576	1.157.131
181	169			745	391	227	161			51	47									260.258	244.138	504.396
1				45	38	7	12			6	4					55	42	114	50	362.645	313.210	675.855
				1.655	1.155															164.534	133.126	297.660
38	30			1		1				2.439	2.723							2.475	2.281	189.857	174.366	364.223
										2.248	2.000					822	734	289	195	863.566	827.711	1.691.277
				10.229	9.033					572	583									211.898	180.807	392.705
				1	2					190	149					1.173	1.066	29	31	618.110	576.262	1.194.372
3				3	3					20	17							1.039	300	691.308	651.470	1.342.778
1				1		3	2			143	119					264	235	39		636.798	613.979	1.249.777
1				1						42	25					157	139	62	43	582.393	539.123	1.121.516
331	339			487	581	2	4											27	31	247.665	225.659	473.324
1.055	1.024	11.598	10.102	89	89					4.034	4.074	95	71							290.749	271.970	562.719
55	2			327						13.621	94									174.268	3.910	178.178
										449										10.270		10.270
1.318	1.247	1.033	967	2.597	2.194	392	368			6.311	5.353	52	44			158	108	241	130	451.600	416.079	867.679
41	58	2.763	2.273	3.618	2.827	24	24			4.939	4.596			57	40			13	9	237.503	241.272	478.775
										6.488	6.292							70	37	236.700	213.923	449.623
						719		1.024		4.165				2.830						161.748		161.748
149	144																	23	28	63.402	50.562	113.961
																				45.104	44.744	89.848
18	13			4						26.183	26.212					2.459	2.287	439	356	488.298	441.061	921.359
1	2									12.003	11.836					1.769	1.617	340	223	996.25	557.546	1.113.796
2.266	1.303									865	803									423.393	248.264	671.633
1	2									2.794	2.665					1.131	993	38	15	458.810	366.018	824.828
										2.035	1.642							652	346	271.360	245.406	516.766
										1.735	1.650							443	422	96.344	90.111	186.455
5	5			2	1	5	3			171	170							120	114	150.466	140.051	290.517
1				94	51					3										31.284	29.570	60.854
3.476	3.156									3.980	3.903					49	35			120.534	109.278	229.812
										938	828					284	266	102	75	41.630	36.893	78.529
10.623	9.673	15.396	13.342	20.288	16.697	1.678	693	1.024		137.169	116.266	147	115	2.887	40	6.629	7.841	141.962	55.798	11.170.533	9.714.097	20.884.630

1.16.A ve 1.16.B tablolarıyla ilgili notlar.

Kaynak: [illegible] 947, "Memalik-i Osmaniyede Dahil-i Tahrir Olan Nüfusun İcmali" (Osmanlı nüfusunun özeti [illegible] dahil edilmiştir).
Notlar: Özet halindeki bu rakamları içeren 99 sayfalık defterde hangi yıla ait olduklarına ilişkin bir bilgi [illegible] ve [illegible] dönemlerinde [illegible] bakarak bu özetin 1906 veya 1907 yılında derlendiği ve 1905/6 yılında ülke çapında yapılan sayımdan elde edilen bilgilerin özetlendiği sonucu çıkarılabilir. Sayım kaza nüfus memurlarından ve vilayet idare meclisinden ve belediye komisyonundan birer üyenin, iki yedek memurun ve yerel Müslüman ve gayrimüslim toplulukların birer temsilcisinden oluşan bir geçici kurulun yönetiminde bütün kazalarda yürütülmüştü. Sayım ekipleri (kütükler) nüfusu kaydetmek ve bir sayım listesi düzenlemek üzere köyleri tek tek ziyaret etmişlerdi. Bu sayım listesinin doğruluğu kaza geçici kurulu ve köylün ileri gelenleri-muhtar, imam veya cemaatlerin rahipleri, cemaat meclisi vb.- tarafından onaylanmıştır. Nüfus kayıtlarının güncelleştirilmesi için memurların her dört ayda bir doğum, ölüm, iç göç ve dış göç kayıtlarını bildirmeleri gerekiyordu. Bkz. Memalik-i Osmaniyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği (İstanbul 1919), Giriş.
1-27 arasındaki bölgeler vilayettir; her birinde ilk sırada gelen başkenti, vilayetteki diğer sancaklar izler.
28-32 arasındaki bölgeler sancaktır; başkent ilk sırada yazılmıştır ve bunu sancaktaki diğer kazalar izler.

I.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (R. 1330)

İdari Bölge	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Rum Katolikler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryaniler	Eski Süryaniler
İstanbul (başkent ve semt)										
İstanbul (eski şehir)	279.056	64.287	27.575	13.441	32	520	221	139	18	
Makriköy (Bakırköy)	28.967	11.221	5.734	364	46	220	6		5	
Adalar	1.586	8.725	596	79	5	56	6	8	5	
Beyoğlu (önceki Pera-Galata ve Boğaz. Avrupa yakası)	117.267	75.971	22.180	31.080	273	8.462	739	2.669	511	
Üsküdar	70.447	19.832	13.296	6.836	31	653	240	89	23	
Gebze	26.220	5.856	47	21						
Kartal (Asya'da)	8.257	6.862	3.209	23		7				
Beykoz	14.466	3.708	325	292			1			
Şile	14.168	8.913								
Toplam, İstanbul	560.434	205.375	72.962	52.126	387	9.918	1.213	2.905	562	
1. Edirne	53.731	36.222	4.536	13.889	45					
Mustafa Paşa	11.857	6.134		568						
Seymenli	4.594	4.235	1	10						
Lala Paşa	13.987	1.878								
Dimetoka	20.110	24.437	174	986						
Uzunköprü	26.483	13.711	81	232						
A. Kırk Kilise (Kırklareli)	22.022	14.154		987						
Lüleburgaz	14.777	3.125	64	434						
Babu-yi Atik	16.749	2.195		48						
Vize	10.020	4.089								
Demirköy	4.023	5.110								
Pinarhisar	10.976	3.126								
B. Tekfurdağı (Tekirdağ)	19.484	4.618	9.093	1.566		48	115			
Çorlu	13.858	3.415	1.678	1.211						
Malkara	24.857	14.523	3.658		176					
Hayrabolu	19.914	3.971	193							
Saray	16.990	2.035	1	4						
C. Gelibolu	8.220	16.137	1.190	2.576						
Keşan	15.221	15.371	51	1						
İpsala	11.296	7.007								
Şarköy	5.604	11.009								
Mürefte	2.730	14.146								
Inoş	5.523	3.509								
Eceabad	7.391	10.292	5	3						
Toplam, Edirne	360.417	224.459	19.725	22.515	221	48	115			
2. Erzurum	83.070	1.092	32.751	10	5	1.308	483	1	34	
Pasinler	56.403		10.046							
Bayburt	64.289	1.148	12.025							
İspir	40.015		2.920							
Tercan	36.153	349	7.401							
Tortum	28.320		507			716				
Keskin	36.122	37	908			5.285				
Kiğı	35.572		13.621				988			
Narman	28.684	2	556							
Hınıs	33.525		7.779				450			
A. Erzincan	53.898	275	16.144				147		54	
Pülümür	11.755		511							
Refahiye	23.308	1.394	1.270							
Kuruçay	11.466		2.649							
Kemah	20.742	560	4.597				144			
B. Bayazid	20.952	2	2.619							
Eleşgird	23.368		4.302			1.393	29			
Diyadin	19.640		904							
Tutak	23.873		1.070							
Karakilise	22.142		3.177			18				
Toplam, Erzurum	673.297	4.859	125.657	10	5	8.720	2.241	1	88	

I.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

Keldaniler	Jakobiler	Maroniler	Samiriyeliler	Nasturiler	Yezidiler	Çingeneler	Dürziler	Kazaklar	Bulgarlar	Sırplar	Ulahlar	Toplam
										1.603		386.892
						280				52	1	46.896
										21		11.087
476										1.467		261.095
										196		11.643
												32.144
												18.348
												18.792
												23.081
476						280				3.339	1	909.978
						478			648			109.549
												18.559
												8.840
												15.865
						225						45.942
						349						40.856
									1.599			38.762
												18.400
												18.992
												18.109
												9.133
												14.102
												34.924
						40						20.202
												42.214
												24.078
												19.030
												28.123
												30.644
												18.303
												16.613
									234			16.876
									21			17.712
						1.092			2.502			631.094
13						10						118.777
												66.449
												77.462
												42.935
												43.903
												29.543
												42.352
						14						50.181
												29.256
												41.754
												70.518
												12.266
												25.972
												14.115
												26.043
					391							23.964
												28.992
					126							20.670
												24.943
												25.337
13					517	24						815.432

1.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Rum Katolikler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryaniler	Eski Süryeliler
3. Adana	71.617	3.104	14.956	20	71	888	1.006	71	441	
Ceyhan	16.068	110	299	3		13	36	5	2	
Karaisalı	27.771		20							
Yumurtalık	6.694	60	520							
A. Kozan	20.763		3.859			62	146			
Haçin	16.972		11.042		3	1.103	1.405			
Feke	13.170	1.879	2.308				632			
Kars	16.989	16	1.108				99			
B. Cebeliberekct	13.193	16	675			4	80		1	
Dörtyol	15.495	272	6.672	3	8	8	366	11		
İslahiye	10.927		500							
Bağçe, Bulanık	14.643		3.691				600			
Hassa	8.810	33	770		1	269	285			
C. Mersin	27.844	2.273	790	35	73	41	68	1	23	
Tarsus	60.947	774	2.929	5	281	122	313	86		
Toplam, Adana	341.983	8.537	50.139	66	437	2.511	5.036	174	467	
4. Ankara	69.966	3.327	3.341	1.026		6.990	915			
Ayaş	24.986									
Bala	31.546	48	11							
Beypazarı	23.931	26								
Haymana	34.352	180	91		13	40	7			
Kalecik	44.064		830							
Nallıhan	16.581	4	1.088			15				
Yabanabad	54.957	2	9		1					
A. Çorum	83.150	555	1.231							
İskilip	55.016	15	43							
Sungurlu	40.501	816	1.863				73			
Osmancık	31.824	50	68							
Mecitözü	34.134	834	318				167			
B. Kırşehir	71.647	412	1.729			4	1			
Mucur	8.643									
Keskin	48.349	3.039	1.883				188			
Mecidiye	21.401		52							
Avanos	25.499									
C. Yozgat	77.187	2.281	13.736			20	213			
Akdağmadeni	37.081	7.892	3.312				49			
Boğazlıyan	43.370	745	14.902				768			
Toplam, Ankara	877.285	20.226	44.507	1.026	14	7.069	2.381			

I.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

Keldaniler	Jakobiler	Maruniler	Samiriyeliler	Nasturiler	Yezidiler	Çingeneler	Dürziler	Kazaklar	Bulgarlar	Sırplar	Ulahlar	Toplam
367	650	26										93.217
		2										16.538
												27.791
												7.274
												24.830
												30.525
												17.989
												18.212
3		7										13.969
												22.845
												11.427
												18.934
		169										10.337
3	281	1										31.434
33	114	97										65.701
406	1.045	302										411.023
												84.665
												24.986
									8			31.613
												23.957
												34.683
						64						44.894
												17.752
												54.969
						113						84.936
						699						55.187
												43.952
												31.942
												35.453
												73.793
												8.643
												53.459
												21.453
												25.499
						425						93.437
												48.759
												59.785
						1.301			8			953.817

I.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Rum Katolikler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryaniler	Eski Süryaniler
5. Aydın (İzmir)	100.356	73.676	10.061	24.069		813	253	1.785		
Bergama	56.812	16.811	968	698						
Menemen	21.433	8.058	146	425						
Urla	9.361	24.711	42	423					1	
Çeşme	4.539	39.073		199						
Foçtla (Foça)	7.427	15.670		83						
Kuşadası	11.438	9.220	114	157						
Seferihisar	7.816	2.641	14	4						
Tire	37.514	3.227	24	1.872	1					
Bayındır	22.622	3.655	274	10						
Ödemiş	71.069	6.014	1.552	12						
Nif	19.658	4.876	12	15						
Karaburun	8.838	9.934								
A. Manisa	86.565	22.471	2.630	2.146		19	226	8		
Kasaba	32.938	3.573	447	983						
Salihli	28.936	1.693	91	242						
Alaşehir	33.467	3.359	17						1	
Kula	32.032	3.228								
Eşme	23.415	33								
Demirci	34.440	141	9							
Gördes	36.858	988								
Karaağaç	18.076	3.388	919	30						
Soma	20.360	2.094	10	11						
Akhisar	31.359	6.358	514	471						
B. Aydın	82.163	9.702	245	2.560		59				
Nazilli	50.719	2.699	543	463						
Bozdoğan	33.298	406	17	3						
Söke	20.028	16.720	133	95						
Çine	32.376	651	2	30						
Karacasu	18.865	221								
C. Denizli	41.788	2.409	548	35						
Tavas	57.271		4							
Çal	52.585	377	14			1				
Buldan	30.911	24	14							
Sarayköy	21.068	1.041	37	5						
Garbikaraağaç	50.776	34								
Toplam, Aydın	1.249.067	299.096	19.395	35.041	1	892	479	1.793	2	
6. Bitlis	38.700		18.650			89	384		350	
Ahlat	10.190		9.501				207			
Hizan	11.624		5.123							
Mutki	12.462		410							
A. Siirt	27.649		2.218				412		775	
Eruh	22.677		1.890						714	
Pervari	6.415		1.326							
Şirvan	15.181		1.169						1.109	
Garzan	14.541		4.225				107		1.044	
B. Genç	24.467		1.603							
Çapakçur	11.292		734							
Kulp	15.252		3.573							
C. Muş	30.254		33.087			2.699	530			
Bulanık	16.372		14.662							
Sason	7.454		6.595							
Malazgird	30.929		4.438							
Varto	14.539		1.990							
Toplam, Bitlis	309.999		114.704			2.788	1.640		3.992	

I.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

Keldaniler	Jakobiler	Maruniler	Samiriyeliler	Nasturiler	Yezidiler	Çingeneler	Dürziler	Kazaklar	Bulgarlar	Sırplar	Ulahlar	Toplam
												211.013
									12			75.331
									51			30.113
												34.548
												43.811
												23.180
												20.929
												10.475
									98			42.736
												26.561
												78.737
												24.561
												18.772
11												114.076
												37.941
												30.862
												36.844
												35.250
									7			23.455
												34.990
												37.846
												22.413
												22.475
												38.702
						2.766						97.495
						30						54.454
									1			33.719
												36.976
												33.059
												19.086
												44.780
												57.275
												52.777
												30.949
												22.151
												50.810
11						*2.796*			*169*			*1.608.742*
												58.174
												19.898
												16.647
												16.572
1.549												32.603
954												26.235
1.781												9.522
72												17.459
												19.989
												26.070
												12.926
												18.825
												66.570
												31.034
												13.959
												35.367
												16.529
4.356												437.479

I.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Rum Katolikler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryaniler	Eski Suriyeliler
7.Beyrut	45.063	22.018	123	3.431	3.718	270	314	250	491	
Sur	31.653	550			4.101		206			
Sayda	46.472	130		859	2.540	2	110	19		
Merjuyun	22.296	4.777		278	1.671		1.133	103		
A. Trablus Şam (Tripoli)	50.004	10.734		72	66	5	69	23		
Safita	32.254	4.271			175		137			
Akkar	19.920	22.973			673		391			
Hasnülekrad	16.477	12.185			144		177			
B. Akka	31.800	3.999	4	106	4.316		332	268		
Haifa	23.417	939		2.439	2.903		54	250		
Tabariya	8.410	150		3.194	244		5	24		
Safed	22.481	326		4.644	2.049		26	3		
Nasireh	11.777	4.274			1.612		367	1.820		
C. Lazkiye	46.057	3.485	481				85	24		
Merkeb	29.469	3.413								
Ceble	28.586	105								
Sohyun	30.626	1.537	580							
D. Nablus	74.843	1.035		29			370	357		
Beni Saab	35.929	18								
Cenin	40.780	765					47	226		
Toplam, Beyrut	648.314	87.244	1.188	15.052	24.210	277	3.823	3.367	491	
8. Halep (Aleppo)	93.976	1.173	3.603	9.973	7.772	3.952	385	606	2.874	
İskenderun	14.140	2.373	1.519	129	213	65	33	70	78	
İdlib	51.762	845		53			84			
Antakya	78.054	7.352	4.773	357	179	72	736		4	
Bab	25.359		31		8	2				
Beylan	10.506		1.696	18	2	314	232			
Çisrişuğur	26.435	1.488	4.150		1	517	2.027	488		
Harem	29.967	13	47	1				2		
A. Cebelisemaan	25.138									
Maarratünnuman	20.272	27								
Münbiç	2.768		7	1		11	13			
B. Ayintab(Antep)	89.769	67	14.466	860	7	393	4.635	610		
Kilis	78.905	434	3.934	775		376	390			
Rumkale	29.269		878	26		37	108			
Toplam, Haleb	576.320	13.772	35.104	12.193	8.182	5.739	8.643	1.776	2.956	
9. Hüdavendigar (Bursa)	111.301	24.048	6.433	3.687		691	278			
Gemlik	16.373	8.568	3.348							
Orhangazi	11.884		22.726			36	121			
Karacabey	25.763	9.921	987	44			49			
Mudanya	7.677	17.389	100	53		20				
Kirmasti	56.999	1.381	1.016	184						
Orhaneli	47.140	44	6							
A. Ertuğrul (Bilecik)	59.508	9.877	7.774	52		479	183			
Söğüt	55.223	1.982	1.770			52	136			
İnegöl	56.238	34	7.101	106			225			
Yenişehir	26.408	1.683	1.660							
Toplam, Hüdavendigar	474.114	74.927	58.921	4.126		1.278	992			
10. Diyarbekir	52.285	343	13.970	520	113	1.269	1.228		3.820	296
Lice	23.595		4.151				508		460	
Silvan	26.330	507	12.756				327		932	
Derik	21.189		415			436	277		165	104
Beşiri	11.015		3.369			58			1.393	
A.Mardin	51.116	12	4			6.974	917		9.227	2.858
Cizre	17.022		268	234			90		3.009	140
Midyat	42.607		67				1.385		13.470	451
Savur	39.928		5			96	931		1.316	80
Nusaybin	12.842			1.009					2.766	
B. Siverek	50.435		2.455	136		126	272		638	
Çermik	19.226		784	184			37			
Viranşehir	15.477	2	521	2		528	53		772	204
C. Maden	71.493	958	8.901			473	1.185			
Palu	37.541		8.224				166			
Toplam, Diyarbekir	492.101	1.822	55.890	2.085	113	9.960	7.376		37.976	4.133

I.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

Keldaniler	Jakobiler	Maroniler	Samiriyeliler	Nasturiler	Yezidiler	Çingeneler	Dürziler	Kazaklar	Bulgarlar	Sırplar	Ulahlar	Toplam
19		13.446							1			89.114
		3.059										39.569
		3.430										53.562
		1.338										31.596
		6.396										67.369
		579										37.416
		8.3[illegible]3										41.888
		775										29.758
		67										40.852
		187										30.189
												12.027
		1.032										30.561
		398										20.248
		368										50.500
		1.315										34.197
												28.691
												32.743
			160									76.794
			4									35.951
												41.818
19		40.723	164						1			824.873
262	144								1.956			126.676
102	153											18.875
												52.744
	10											91.537
1												25.401
	2					46						12.816
												35.106
						14						30.444
												25.138
												20.299
												2.800
						3						110.810
												84.814
					316	96						30.730
356	309				316	159			1.956			667.790
						1.339						147.777
												28.289
												34.767
						530						37.294
												25.239
												59.180
												47.190
												77.873
												65.163
												63.704
												29.751
						1.869						616.227
1.245												75.089
												28.722
891												41.743
					82							22.668
					233							16.068
861												71.969
2.753					1.022							24.538
73					724							58.777
												42.356
75					314							17.006
												54.062
96												20.231
												17.655
												83.010
												45.931
5.994					2.375							619.825

I.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Rum Katolikler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryaniler	Eski Suriyeliler
11. Suriye	197.507	6.569	413	10.129	6.282	237	131	122	739	
Baalbek	18.667	1.144		1	3.713	10	10	10	6	
Buka	19.113	3.403			4.261		34			
Zebdani	34.329	1.448			153		82		7	
WadielAecm	13.528	2.297			34		50		370	
Hasbiya	5.063	3.958		6	591		351			
Raşiya	5.407	3.393			173		62		175	
Kuneytra	33.534	748		4	320		142		12	
Duma	35.350	1.337			1.671					
Nebk	40.139	1.755			3.847		108		495	
A. Havran	27.274	241			195					
Izra	28.196	595			781					
Mismiye	7.802	239			2.756					
Busra	22.485	3.096			594		180			
Suweydn	23.800	900								
Adlun	57.156	4.749						58		
B. Kerek	18.550	1.655						317		
Tefile	7.665	4								
Salt	33.496	3.604			783		379	1.733		
Maan	6.012									
C. Hama	64.225	8.889			181		332		501	
İmraniye	24.838	1.508								
Selimiye	19.859									
Homs	67.587	10.246			1.327		6	751	774	
Toplam, Suriye	791.582	60.978	413	10.140	27.662	247	1.873	2.991	3.079	
12. Sivas	54.819	728	23.812			1.830	434			
Tunus	40.868		12.969			141	584			
Hafik	40.076	21	11.376							
Darende	26.518		2.798			6	58			
Divriği	30.630		8.354							
Aziziye	50.344	8	1.038			4	60			
Kangal	29.212		3.111							
Koçgiri	47.203	6.112	5.980				76			
Gürün	15.640		7.788			414	703			
Yıldızeli	39.239	569	1.379							
A. Amasya	53.123	2.679	9.598			121	260			
Havza	17.475	7.869	335							
Köprü	41.853	4.755	1.032	1		7	320			
Gümüşhacıköy	24.957	3.660	3.549				173			
Merzifon	25.370	1.067	8.160			406	1.160		3	
Lodik	15.861	4.920	343							
B. Tokat	90.125	3.997	12.146	339		764	115			
Erbaa	50.895	7.922	3.274	4			430			
Zile	69.328	154	2.833				88			
Niksar	22.843	4.815	3.183							
Reşadiye	25.660	811								
C. Karahisarışarki	26.379	16.383	8.477				17			
Alucra	30.737	692	30							
Mesudiye	26.510	5.264	664							
Suşehri	22.871	2.040	11.240				97			
Koyulhisar	21.199	858	37							
Toplam, Sivas	939.735	75.324	143.406	334		3.693	4.575		3	

I.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

Keldaniler	Jakobiler	Maroniler	Samiriyeliler	Nasturiler	Yezidiler	Çingeneler	Dürziler	Kazaklar	Bulgarlar	Sırplar	Ulahlar	Toplam
63	112	300			20							22.624
		1.536										25.097
		2.528										29.339
												16.019
		13										16.298
		943					4.342					15.254
		336					83					9.629
		156										34.916
												38.358
												46.344
												27.710
												29.572
							2.960					13.757
												26.355
												24.700
	1	3										61.967
												20.522
												7.669
												39.995
												6.012
												73.328
		141										26.487
												19.859
288	5.464	155										86.598
351	5.577	6.111			20		7.385					918.409
												81.623
												54.562
												51.473
												29.380
												38.984
												51.454
												32.323
												59.371
												24.545
												41.187
						217						65.998
												25.679
						282						48.250
												32.339
						707						36.873
												21.124
						370						107.756
						165						62.690
						268						72.671
						24						30.865
												26.471
						338						51.586
												31.459
												32.438
												36.248
												22.094
						2.363						1.169.443

İSTATİSTİKSEL EKLER

I.17A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Rum Katolikler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryaniler	Eski Süryaniler
13. Trabzon	64.726	23.806	14.846	8		1.345	127			
Ordu	111.421	18.505	12.349			5	1.211			
Of	75.050	1.819								
Akçaabat	56.401	6.561	3.517							
Tirebolu	48.999	10.530	868							
Sürmene	57.698	9.762	323							
Giresun	92.301	24.138	2.275							
Görele	42.823	1.648	312							
Vakfıkebir	28.484	13	51							
Maçka	17.950	19.575	298							
A. Lazistan (Rize)	122.055	1.507	5							
Atina	50.297	171	28							
Hopa	38.156	44	2							
B. Gümüşhane	29.639	9.179	1.817							
Torul	29.686	30.547	24							
Şiran	22.312	3.155	392							
Kelkit	33.130	614	482							
Toplam, Trabzon	921.128	161.574	37.549	8		1.350	1.338			
14. Kastamonu	67.467	2.468	2.153							
İnebolu	80.431	3.289	167							
Safranbolu	59.866	3.818								
Taşköprü	50.721	65	1.477							
Daday	47.536	46	310							
Cide	41.845	388	3							
Araç	41.642	53	10							
Tosya	29.489	680	114							
A. Çankırı (Kengiri)	94.385	1.234	472							
Çerkeş	63.519	103	10							
B. Sinop	28.290	4.595	675	8						
Boyabat	59.324	194	3.074							
Ayancık	42.556	1.917	3							
Gerze	30.231	2.108	491							
Toplam, Kastamonu	737.302	20.958	8.959	8						
15. Konya	101.880	6.542	3.235		77		200			
Akşehir	57.234	2.266	4.890	1						
Beyşehir	41.596	122	33							
Seydişehir	22.946	26	129							
Ilgın	31.932	705	103							
Bozkır	55.115	272								
Karaman	55.237	567	1.245							
Ereğli	29.102	565	887	3	2		1	1		
Sultaniye	20.640									
Koçhisar	35.177	209	14							
Ermenak	29.424	1	2							
Saitelli	39.979		4							
A. Burdur	54.032	2.783	1.271				53			
Tefenni	27.671	86	24							
B. Isparta	46.698	6.648	1.119							
Uluborlu	19.367	1.278	5							
Eğridir	27.020	2.982								
Karaağaç	25.743	10								
Yalvaç	29.919	9	10							
Toplam, Konya	750.712	25.071	12.971	4	79		254	1		

1.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

Keldaniler	Jakobiler	Maruniler	Samiriyeliler	Nasturiler	Yezidiler	Çingeneler	Dürziler	Kozaklar	Bulgarlar	Sırplar	Ulahlar	Toplam
												104.858
												143.491
												76.869
												66.479
												60.397
												67.783
												118.714
												44.783
												28.548
												37.783
												123.567
												50.496
												38.202
												40.635
												60.257
												25.859
												34.226
												1.122.947
												72.088
												83.887
												63.684
												52.263
												47.892
												42.236
												41.705
												30.283
												96.091
												63.632
												33.568
												63.592
												44.476
												32.830
												767.227
4												111.938
								212				64.603
												41.751
												23.101
												32.740
												55.387
												57.049
												30.561
												20.640
												35.400
												29.427
												39.983
												58.139
												27.781
												54.465
												20.650
												30.002
												25.753
												29.938
4								212				789.308

I.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devamı)

İdari Bölge	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Rum Katolikler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryaniler	Eski Süryaniler
16. Mamuretulaziz	56.365	23	23.725			1.323	4.000	374	344	
Harput	22.541		7.519			125	1.528	167	639	
Eğin	32.610	636	9.373			12	503			
Arapkir	24.194	1	9.204			221	666			
Kebanmadeni	23.944	37	320				57			
Pütürge	34.166		679						777	
A. Malatya	57.726		7.060			764	390	174	18	
Behisni	42.282		1.550			420				
Hasanmansur	34.154		2.189			754	441		402	
Kahta	16.434		743			7			54	
Akçadağ	35.987		341			225				
B. Dersim	11.874		1.151							
Çemişgezek	16.181	267	3.772			-	215			
Çarsancak	12.157		6.862				243			
Ovacık	4.165		10							
Nazimiye	7.276	7	89							
Mazgirt	14.323		1.483							
Toplam, Mamuretülaziz	446.379	971	76.070			3.751	8.043	715	2.234	
17. Van	45.119		33.789							
Erciş	27.323		8.083							
Çatak	8.132		4.292							
Adilcevaz	10.820		4.849							
Gevaş	18.123		10.520							
A. Hakkari	21.848	1	3.461	836						
Çölemerik	7.450		296							
Mahmudiye	10.230		528							
Şemdinli	9.873			274						
Güvar	12.771		959	273						
Hoşab	7.691		1.015							
Toplam, Van	179.380	1	67.792	1.383						
18. Eskişehir	83.883	2.613	3.979	194		316	215			
Sivrihisar	33.328		4.185	206						
Mihalıççık	23.367		112	328						
Toplam, Eskişehir	140.578	2.613	8.276	728		316	215			
19. Antalya	70.165	7.837	141	175						
Elmalı	25.081	325	484							
Alanya	32.390	1.877		33						
Akseki	34.384	65								
Kaş	19.210	1.028	5							
Manavgat	19.411	56								
Korkuteli	23.534									
Finike	11.587	1.197		44						
Toplam, Antalya	235.762	12.385	630	250						
20. Urfa	69.526		13.995	817		1.084	1.597	39	2.328	
Birecik	27.085		1.071	48		461	55			
Rakka	14.638	2	12							
Suruç	26.824		83			12				
Harran	11.311									
Toplam, Urfa	149.384	2	15.161	865		1.557	1.652	39	2.328	

1.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

Keldaniler	Jakobiler	Maroniler	Samiriyeliler	Nasturiler	Yezidiler	Çingeneler	Dürziler	Kazaklar	Bulgarlar	Sırplar	Ulahlar	Toplam
8												86.162
												32.519
						36						43.170
												34.286
												24.358
												35.662
						11						66.143
												44.252
												37.949
						9						17.238
												36.453
												13.025
												211.435
												19.262
												4.175
												7.372
												15.806
8						56						538.227
				828								79.736
												35.406
293												12.717
												15.669
												28.643
				1.534								27.680
				1.298								9.004
835					1.366							12.959
				1.593								11.740
				2.878								16.881
												8.706
1.128				8.[illegible]	1.366							259.141
												91.200
												37.719
												23.807
												152.726
									1			78.317
						336						26.226
						14						34.314
												34.449
												20.243
												19.467
												23.534
						271			37			13.136
						621			38			249.686
												89.386
												28.720
												14.652
												26.919
												11.311
												170.988

I.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Rum Katolikler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryaniler (Suriyeli)	Eski Suriyeliler
21. İçel	34.628	1.210	334							
Anamur	31.768	725		9						
Gülnar	20.660	457	7		6					
Mut	14.970	108		1	1					
Toplam, İçel	102.034	2.500	341	10	7					
22. İzmit	40.403	5.226	23.873	307		448	1.078	3	3	
Adapazarı	76.864	7.957	16.461	113		1	655			
Karamürsel	14.850	6.047	2.635					7		
Kandıra	40.495	1.804	641	4						
Geyve	32.508	7.108	8.363	4			204			
Yalova	7.954	10.274	3.304							
İznik	13.785	1.632	126							
Toplam, İzmit	226.859	40.048	55.403	428		449	1.937	10	3	
23. Bolu	53.594	14	1.220			7				
Ereğli	42.059	1.389								
Bartın	64.395	1.104	401	3						
Gerede	50.423	45	19							
Göynük	19.075	2								
Düzce	58.041	1.013	392							
Devrek	53.336	404	670							
Mudurnu	29.818									
Zonguldak	28.540	1.175	259	17	5	2	2	1	1	
Toplam, Bolu	399.281	5.146	2.961	20	5	9	2	1	1	
24. Canik (Samsun)	44.992	54.709	4.791	18		261	263			
Ünye	58.351	5.251	5.861	9						
Bafra	48.944	30.838	1.735							
Fatsa	35.678	3.026	1.250				385			
Çarşamba	54.353	3.948	10.820				609			
Terme	23.632	967	2.601							
Toplam, Canik	265.950	98.739	27.058	27		261	1.257			
25. Çatalca	13.034	16.984	44	53						
Büyük Çekmece	3.255	9.511	27							
Silivri	3.759	10.302	781	1.427						
Toplam, Çatalca	20.048	36.797	842	1.480						
26. Zor	43.645	18	67		27	215	1	1	140	
Rasülayn	2.667			2					1	
Aşare	19.458									
Toplam, Zor	65.770	18	67	2	27	215	1	1	141	
27. Kudüs-i Şerif (Jerusalem)	70.270	19.717	1.173	18.190	533		1.473	9.062	386	
Yafa (Jaffa)	62.758	5.312	137	2.105	553		249	774	41	
Gazze	77.296	1.006		243			11	41		
Halil ür-Rahman	55.720			721				3		
Toplam, Kudüs-i Şerif	266.044	26.035	1.310	21.259	1.086		1.733	9.880	427	
28. Afyon Karahisar-i Sahip	97.517	59	7.163	7		2	9			
Dinar	37.496	327	65							
Bolvadin	39.618	3	8							
Sandıklı	37.165	7	33							
Aziziye	44.097	151	123							
Çivril	21.736	85	45							
Toplam, Karahisar-i Sahip	277.659	632	7.437	7		2	9			

I.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

Keldaniler	Jakobiler	Maroniler	Samiriyeliler	Nasturiler	Yezidiler	Çingeneler	Dürziler	Kazaklar	Bulgarlar	Sırplar	Ulahlar	Toplam
												36.172
												32.502
						74						21.212
						228						15.308
						302						105.194
8												71.349
												102.051
									8			23.547
												42.944
												48.187
												21.532
												15.543
8									8			325.153
												54.835
												43.448
												65.903
												50.487
						99						19.176
						753						60.199
												54.410
						364						30.182
									6			30.008
						1.216			6			408.648
10												105.044
												69.472
												81.517
												40.339
												69.730
												27.200
10												393.302
						10			40			30.165
						143			195			13.121
						98			103			16.470
						251			338			59.756
51												44.165
	1											2.671
												19.458
51	1											66.294
11						106						120.921
		270				7						72.206
												78.597
												56.444
11		270				113						328.168
												104.787
						74						37.962
												39.629
												37.205
												44.371
												21.866
						74						285.820

I.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

İdari Bölge	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Rum Katolikler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryaniler	Eski Suriyeliler
29. Karesi (Balıkesir)	156.092	2.655	2.963			3		1		
Edremit	30.846	9.699	41	40						
Erdek	15.232	31.035	1.094	303						
Ayvalık	454	31.440								
Balya	33.680	3.266	298							
Bandırma	41.146	11.507	4.032	4		106	51			
Burhaniye	20.250	4.514	43	14						
Sındırgı	27.095	1.130	20					1		
Gönen	34.979	2.251	53	1						
Toplam, Karesi	359.804	97.497	8.544	362		109	51	2		
30. Kale-i Sultaniye (Çanakkale)	13.596	4.358	1.269	2.961	9		59			
Ezine	15.801	486	700	256						
Ayvacık	17.089		5	1						
Bayramiç	20.614	290	48	269			8			
Biga	65.242	2.243	409	103						
Lapseki	17.561	1.164	43	52						
Toplam, Kale-i Sultaniye	149.903	8.541	2.474	3.642	9		67			
31. Kayseri	101.924	19.662	30.105			1.513	1.614			
Develi	30.948	2.085	15.689			2	404			
İncesu	14.559	3.773								
Bünyanihamid	36.861	1.070	2.865							
Toplam, Kayseri	184.292	26.590	48.659			1.515	2.018			
32. Kütahya	136.164	5.587	2.811			638				
Gediz	38.256									
Uşak	88.626	2.957	1.1199							
Simav	40.302	211								
Toplam, Kütahya	303.348	8.755	3.910			638				
33. Maraş	511.356	11	13.260	251	23	3.808	4.972	1.189		
Pazarcık	23.868		37							
Elbistan	47.595		1.200			372	445			
Zeytun-Süleymanlı	8.069		10.050			182	486			
Göksün	22.757		3.295			118	208			
Toplam, Maraş	152.645	11	27.842	251	23	4.480	6.111	1.189		
34. Menteşe (Muğla)	61.576	2.008	4	1						
Marmaris	15.040	2.082		69						
Köyceğiz	23.716	727	5	120						
Fethiye	36.734	7.394		217						
Bodrum	15.468	4.042	3	203						
Milas	36.382	3.670		1.005						
Toplam, Menteşe	188.916	19.923	12	1.615						
35. Niğde	52.754	26.156	1.149				137			
Nevşehir	38.146	11.935	1.050			46	106			
Ürgüp	26.671	7.953	30				166			
Aksaray	59.010	4.551	1.758				333			
Bor	22.924	1.442	777				26			
Ulukışla	11.807	2.475	114				1			
Arapsun	15.788	4.800	12							
Toplam, Niğde	227.100	58.312	4.891			46	769			

I.17.A. Osmanlı Nüfusu, 1914 (devam)

Keldaniler	Jakobiler	Maroniler	Samiriveliler	Nasturiler	Yezidiler	Çingeneler	Dürziler	Kazaklar	Bulgarlar	Sırplar	Ulahlar	Toplam
						30						161.744
												40.626
								2				47.666
												31.894
									3.650			40.894
								792	1.787			59.425
												24.851
									1			28.247
						339						37.623
						369		794	5.438			472.970
												22.252
											82	17.325
												17.095
									1			21.230
												67.997
									1.096			19.916
									1.097		82	165.815
												154.818
												49.128
												18.332
												40.796
												263.074
						243						145.443
												38.256
												92.682
												40.513
						243						316.894
						3						73.873
												23.905
												49.612
												18.787
												26.378
						3						193.555
												63.589
						4						17.195
						396			8			24.972
												44.345
												19.716
												41.057
						400			8			210.874
												80.196
												50.283
												34.820
												65.652
												25.169
												14.397
												20.600
												291.117

I.17.B. Osmanlı Nüfusunun Özeti, 1914

İdari Bölge	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Katolikler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryaniler	Eski Süryaniler
Edirne	360.417	224.459	19.725	22.515	221	48	115			
Erzurum	673.297	4.859	125.657	10	5	8.720	2.241	1	88	
İstanbul	560.434	205.375	72.962	52.126	387	9.918	1.213	2.905	562	
Adana	341.903	8.537	50.139	66	437	2.511	5.036	174	467	
Ankara	877.285	20.226	44.507	1.026	14	7.069	2.381			
Aydın	1.249.067	299.096	19.395	35.041	1	892	479	1.793	3	
Bitlis	309.999		114.704			2.788	1.640		3.992	
Beyrut	648.314	87.244	1.188	15.052	24.210	277	3.823	3.367	491	
Halep	576.320	13.772	35.104	12.193	8.182	5.739	8.643	1.776	2.956	
Hüdavendigâr	474.114	74.927	58.921	4.126		1.278	992			
Diyarbekir	492.101	1.822	55.890	2.085	113	9.960	7.376		37.976	4.133
Suriye	791.582	60.978	413	10.140	27.662	247	1.873	2.991	3.079	
Sivas	939.735	75.324	143.406	344		3.693	4.575		3	
Trabzon	923.128	161.574	37.549	8		1.350	1.338			
Kastamonu	737.302	20.958	8.959	8						
Konya	750.712	25.071	12.971	4	79		254	1		
Mamuratülaziz	446.379	971	76.070			3.751	8.043	715	2.234	
Van	179.380	1	67.792	1.383						
Eskişehir	140.678	2.613	8.276	728		316	215			
Antalya	235.762	12.385	630	250						
Urfa	149.384	2	15.161	865		1.557	1.652	39	2.328	
İçil	102.034	2.500	341	10	7					
İzmit	226.859	40.048	55.403	428		449	1.937	10	3	
Bolu	399.281	5.146	2.961	20	5	9	2	1	1	
Canik	265.950	98.739	27.058	27		261	1.257			
Çatalca	20.048	36.797	842	1.480						
Zor	65.770	18	67	2	27	215	1	1	141	
Kudüs-i Şerif	266.044	26.035	1.310	21.259	1.086		1.733	9.880	427	
Karahisar-ı Sahip	277.659	632	7.437	7		2	9			
Karesi	359.804	97.497	8.544	362		109	51	2		
Kale-i Sultaniye	149.903	8.541	2.474	3.642	9		67			
Kayseri	184.292	26.590	48.659			1.515	2.018			
Kütahya	303.348	8.755	3.910			638				
Maraş	152.645	11	27.842	251	23	4.480	6.111	1.189		
Menteşe	188.916	19.923	12	1.615						
Niğde	227.100	58.312	4.890			45	769			
Toplam	15.044.846	1.729.738	1.161.169	187.073	62.468	67.838	65.844	24.845	54.750	4.133

1.17.B. Osmanlı Nüfusunun Özet, 1914 (devam)

Keldaniler	Jakobiler	Maruniler	Samiriyeliler	Nasturiler	Yezidiler	Çingeneler	Dürziler	Kazaklar	Bulgarlar	Sırplar	Ulahlar	Toplam
						1.092			2.502			631.094
13					517	24						815.432
476						280			3.339	1		909.978
406	1.045	302										411.023
						1.301			8			953.817
11						2.796			169			1.608.742
4.356												437.479
19		40.723	164						1			824.873
365	309				316	159			1.956			667.790
						1.869						616.227
5.994					2.375							619.825
351	5.577	6.111			20		7.385					918.409
					2.363							1.169.443
												1.122.947
												767.227
4	–							212				789.308
8						56						538.227
1.128				8.091	1.366							259.141
												152.726
						621			38			249.686
												170.988
						302						105.394
8									8			325.153
						1.216			6			408.648
10												393.302
						251			338			59.756
51	1											66.294
11		270				113						328.168
						74						285.820
						369		794	5.438			472.970
									1.097		82	165.815
												263.074
						243						316.894
						3						192.555
						400			8			210.874
												291.117
13.211	6.932	47.406	164	8.091	6.957	11.169	7.385	1.006	14.908	1	82	18.520.016

1.17.A ve 1.17.B tablolarıyla ilgili notlar.

Kaynak: İçişleri Bakanlığı, Nüfus Defterleri İdaresi Genel Müdürlüğü, Memalik-i Osmaniyye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki (İstanbul 1919).

Notlar: Bu istatistikler resmi sunuşa göre 1905/6 sayım rakamlarından yararlanılarak hazırlanmıştır. Aradaki yıllarda kayıtlara geçen doğum rakamları eklenerek, ölüm rakamları çıkarılmıştır. Göçebe Nasurîler gibi Doğu Anadolu'daki aşiretlerin ve sayıma tabi olmayan bölgelerin (Hicaz, Yemen, Musul, Bağdat, Basra, Cebel-i Lübnan, Asır, Medine ile Türkiye'nin Yunanistan, Sırbistan ve Arnavutluk'a dahil edilen Avrupa toprakları) mevcut nüfusuna ilişkin tahminler yapılmıştır.

Tablo 1.17.A'daki 1-17 no'lu bölgeler vilayettir. İlk sıradaki vilayet başkentini merkez kazanın kasabaları izler. Hortlendirilmiş bölgeler vilayetteki diğer kazaların başkentleridir. Bunu kazanın diğer kasabaları izler. 18-35 no'lu bölgeler bağımsız sancaklardır. İlk sıradaki merkez kazayı sancaktaki diğer kazalar izler.

I.18. Osmanlı Sayım Raporlarının Özeti, 1893-1914

İdari Bölge	1893	1894	1895	1896	1897	1906	1914	Net Gain (Loss) 1893-1906
Aydın	1.410.424	1.408.387	1.465.976	1.465.970	1.478.424	1.727.581	1.818.859	317.157
Edirne	836.041	836.045	836.045	954.535	985.962	1.333.796	631.094	497.755
Erzurum	559.055	559.155	634.324	634.324	637.015	675.855	815.432	116.800
Adana	396.349	384.362	387.421	294.858	398.764	504.396	516.217	108.047
İşkodra	87.372	87.372	87.372	87.372	87.529	89.848		
Ankara	847.132	847.482	918.117	918.953	1.018.626	1.157.131	1.156.891	309.999
İzmit	195.669	195.659	203.375	206.694	228.443	290.517	325.153	94.848
Bağdat	197.756	197.756	197.756	197.756	187.385	178.178		
Basra	10.853	8.853	8.853	8.853	80.081	10.270		
Beyrut	568.014	568.014	568.014	615.457	620.763	562.719	824.873	(5.295)
Bitlis	276.998	276.998	351.640	465.568	336.642	297.660	437.479	20.662
Biga	118.835	118.824	139.508	139.877	143.904	186.455		67.620
Cezayir-i Bahr-i Sefid	263.590	264.374	264.374	293.615	286.763	364.223		100.633
Çatalca	58.822	58.822	58.822	59.207	61.001	78.529	59.756	19.707
Halep (Aleppo)	787.714	787.714	799.187	899.035	819.238	867.679	1.031.333	79.965
Hüdavendigâr	1.335.884	1.336.884	1.367.012	1.367.012	1.454.294	1.691.277	2.010.452	355.393
Diyarbekir	368.964	368.970	401.399	443.421	414.657	392.715	619.825	23.741
Zor	34.250	38.652	132.328	132.830	51.260	60.854	66.294	26.604
Suriye (Syria)	400.748	400.748	620.943	620.943	551.134	478.775	918.409	78.027
Selanik	989.844	990.397	990.400	1.009.992	1.038.973	921.359		(68.485)
Sivas	926.671	926.564	959.495	980.569	980.876	1.194.372	1.169.443	267.701
Şehremaneti Mülhakat (Büyük İstanbul)	80.702	80.702	80.702	80.702	88.299	82.435		1.733
Trabzon	1.056.237	1.056.293	1.078.399	1.085.363	1.163.500	1.342.778	1.616.249	286.541
Kastamonu	948.981	1.049.126	988.114	969.263	968.981	1.121.516	1.175.875	172.535
Kosova	721.087	721.342	721.342	721.342	755.639	671.653		49.430
Konya	944.042	944.009	970.406	907.182	1.022.449	1.249.777	1.339.111	305.735
Kudüs	234.770	234.774	308.602	290.733	258.460	229.812	328.168	4.958
Elaziz	381.346	381.346	571.070	569.748	459.779	473.324	538.227	91.978
Musul	176.111	177.047	251.094	252.006	205.013	161.748		14.363
Manastır (Bitolia)	664.399	664.399	664.399	664.399	712.217	824.828		160.429
Van	119.860	119.860	161.970	262.660	132.116	113.964	259.141	5.896
Yanya (Janina)	516.477	516.477	516.467	511.913	516.681	516.766		289
Dersaadet ve Bilad-ı Selase (İstanbul ve Üç İlçe)	873.565	1.030.234	1.030.234	1.030.234	903.482	782.227	909.978	91.338
Toplam	17.388.562	17.637.191	18.735.218	19.142.396	19.050.323	20.884.630	18.520.016	3.496.068

Notlar: 1914 sayım listesi, Osmanlı devleti topraklarının sınırlarındaki ve idari bölünmesindeki önemli değişiklikleri yansıttığı için bu özet tabloda yer alan 1914 sütununda bazı düzeltmelerin yapılması gerekti. Yeni oluşturulan vilayetlerin nüfus rakamları, ayrılmış oldukları daha geniş bölgelerin rakamlarına eklendi. Bu nedenle İçel Adana'ya, Menteşe Aydın'a, Kayseri Ankara'ya, Canik Trabzon'a, Bolu Kastamonu'ya, Niğde ve Antalya Konya'ya, Maraş ve Urfa Halep'e ve Kale-i Sultaniye, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Eskişehir ve Karesi Hüdavendigâr'a eklendi. Her yeni idari bölünme, genellikle birden çok eski vilayetin bölgelerini kapsadığı için pek çok durumda toplam rakamlar çarpıtılmış olsa gerek; örneğin yeni Karesi vilayetine eklenmiş olan Biga, düzeltilmiş toplam rakama göre Hüdavendigâr'da sayılmıştı. İstanbul'un ve civarının 1914 yılındaki toplam nüfusu özette Dersaadet ve Bilad-ı Selase'nin karşısına yerleştirilmiştir.

Net artışı veya kaybı gösteren sütunun 1914 yılı yerine 1893 ve 1906 yıllarıyla karşılaştırılabileceğine dikkat etmekte fayda vardır. Zira 1914 yılının idari sıralaması o kadar büyük bir değişiklikten geçmişti ki, vilayete göre bir karşılaştırma düzgün olmazdı. 1914 yılı için verilen umumi yekûnda 1.131.454'lük bir net artış olduğu görülür; bu artış, 1906 yılı için toplam net artış 3.496.068 olduğuna göre Avrupa'daki toprak ve nüfus kaybını yansıtıyor olmalıdır. Basra ve Bağdat sayımları hiçbir zaman tamamlanamadı; bu nedenle bu iki bölge için net artış veya kayıp rakamları bu listede yer almaz.

1897 sütununda Basra için verilen rakam, İstatistik Dairesi'nden alınmış olması nedeniyle diğer yıllar için verilen rakamdan çok daha yüksektir. İstatistik Dairesi, Nüfus Müdürlüğü kadar titiz değildi ve gerçek sayım dışındaki yollardan toplanan rakamları da yayınlıyordu.

II.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Bazı Vilayetlerindeki Nüfusa İlişkin Tahminleri Gösteren Karşılaştırmalı Tablo (Binbaşı Henry Trotter'ın Raporu)

A. Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetleri (Siirt hariç)

Yetki	Ermeniler Gregoryan Katolikler Protestanlar	Nesturiler	Rumlar	Yahudiler	Zinganiler ve Kızılbaşlar	Türkler ve Çerkezler ve diğerleri	Kırmanj Kürtleri	Zaza Kürtleri	Yezidiler	Toplam: Gayrimüslimler	Müslümanlar	Genel Toplam
(1) Sir Robert Dalyell, 1863				Detaylar verilmemiştir.						289.309	609.758	899.067
(2) M. Konsolos Taylor, 1869	290.500	110.000	4.000	1.200		244.700	320.000	158.000	2.000	405.700	724.700	1.130.400
(3) Berlin Proje, 1878	1.150.000	14.000	5.000		3.000	400.000	80.000	35.000	13.000	1.172.000	528.000	1.700.000
(4) Sir Charles Dilke'nin memuru, 1880	563.685	84.995[b]	3.420	363		223.484[c]	273.095	67.369	3.627	652.463	567.575	1.220.038
(5) Elçilik Patriği, 1880	373.500	85.000	5.000	1.000	13.000	80.000	40.000	140.000	20.000	478.000	280.000	758.000
(6) Vahan Vartabed, 1879	440.500											
(7) Konsolos Vardımcısı, 1880		53.940										
(8) Resmi rakamlar	316.444	61.778	6.792	2.050				821.476		387.064	821.476	1.208.540

B. Diyarbekir Vilayeti (Siirt dahil)

Yetki	Ermeniler	Süryaniler	Rumlar	Yahudiler	Zinganiler	Türkler ve diğerleri	Kırmanj Kürtleri	Kürtler, Zazalar ve Kızılbaşlar	Araplar	Yezidiler	Toplamlar: Gayrimüslimler	Müslümanlar
(9) M. Taylor, 1869	Hıristiyanlar	108.000		1.000		35.000	391.000	12.500	18.000	6.000	109.000	571.500
(10) Elçilik Patriği	80.800	55.000	5.000			55.000	30.000	55.000		5.000	148.800	145.000
(11) Resmi rakamlar, 1880	76.958	10.212	306	432			328.174				87.908	328.174
(12) Salname, 1879											129.092	562.778
(13) Özel		19.200	370									

C. Harput Vilayeti

Yetki	Ermeniler	Süryaniler ve diğerleri	Rumlar	Yahudiler	Zinganiler	Türkler ve diğerleri	Kırmanj Kürtleri	Kürtler, Zazalar ve Kızılbaşlar	Toplamlar: Gayrimüslimler	Müslümanlar
(14) M. Taylor, 1869	130.000	Cbriktians				140.000	100.000	30.000	130.000	270.000
(15) Elçilik Patriği	156.800	5.000	5.000		5.000	70.000		55.000	170.000	125.000
(16) Resmi rakamlar	80.204	826	2.382	378			337.788		91.790	337.788
(17) Özel		1.500								

D. Halep Vilayeti

Yetki	Ermeniler	Süryaniler	Rumlar	Yahudiler	Zinganiler	Türkler ve diğerleri	Kırmanj Kürtleri	Kürtler, Zazalar ve Kızılbaşlar	Araplar	Yezidiler	Toplamlar: Gayrimüslimler	Müslümanlar
(18) Büyükelçilik Patriği	90.500	106.000	6.000		5.000	80.000	40.000	15.000			207.500	135.000
(19) M. Konsolos Skene, 1860							Ortalama				100.000	400.000
(20) Resmi rakamlar	67.634	5.520	14.750	7.144	654		539.702				95.702	539.702
(21) Vahan Vartabed	82.000											
(22) Özel	4.690											

Başvurulan kaynaklar:

(1) Sir Robert Dalyell, 1863. – Bu beyefendi, zamanında Majestelerinin Erzurum'daki elçisiydi. Rakamlar, Erzurum'da tabi bir konsolosluk raporundan (cilt numarası bilinmiyor) alınmış olan notlarından derlenmiştir. Özgün tahminde Kars ve Çıldır sancakları dahil edilmiş ancak Erzurum hariç tutulmuştur. Sir R. Dalyell'in iki eski sancağın nüfusuna ilişkin yapmış olduğu tahmini rakamlarını aza indirgerek üzere çıkardım ve Erzincan'ın nüfusuna ilişkin mevcut resmi tahmini ekledim.

(2) Elçi Sayın Taylor, 1869. – Rakamlar Mavi Kitap, Türkiye, No. 16 (1877), s. 27 ve 31'den çıkarılmıştır. Sayın Taylor birkaç yıl Erzurum ve Diyarbakır'da elçi olarak bulunmuş, sınır vilayetlerinde çokça seyahat etmiştir.

(3), (4) ve (5) esas olarak Ermeni Patriğinden alınmıştır; No. (3)'deki rakamlar Ermenice ve Fransızca yazılmış olan ve geçen yıl Erzurum'da elime geçen "Projet de Règlement Organique pour Arménie Turque" (1878) başlıklı bir kitapçıktan alınmıştır. Anladığıma göre bu belge, kayıtlı resmi yollardan Berlin'deki tam yetkili elçilere sunulmuştur. Bu kitapçığın bir kopyasını Sayın Büyükelçi'ye sundum.

(4) Bir memurdan Sir C. Dilke'a, 1880. – Majestelerinin Sayın Büyükelçisinin yalnızca sağlamış olduğu, Sir Charles Dilke'la Haziran 1880'de yapılan gizli bir yazışma olan bir belgeden çıkarılmıştır. Buradaki rakamların, Ermeni Patriğinin Ermeni vilayetleriyle ilgili olarak hazırladığı istatistiklerden alındığı belirtilmiştir.

(5) Patrik'ten Büyükelçiye, 1880. – Bu rakamlar Ermeni Patriği tarafından, ayrıca Majestelerinin Sayın Büyükelçisi için, resmi yollardan sağlanan istatistiklerin özetlenmesi suretiyle hazırlanmıştır. Bu belgenin Dışişleri Dairesi'nde zaten basılmış olduğunu sandığım için burada bir kopyasını vermeyi gereksiz buluyorum.

(6) Vahan Vartabed. – Bu rakamları bana 1879 yılında Erzurum'da Patrikhane'nin bir temsilcisi olan Vahan Vartabed verdi. Kendisi birkaç yıl bilhassa Ermeni vilayetlerini gezmek ve istatistik toplamakla görevlendirilmişti.

(7) Konsolos vekili Clayton, 1880. – Bu rakamları, bu tahminler hazırlandığı sırada Yüzbaşı Clayton'dan aldım. Nesturi topraklarına yapılan son ziyaret sırasındaki özenli ilişkin araştırmaların bir ürünüdür.

(8) Resmi rakamlar, 1880. – Bu rakamlar Tablo I'den çıkarılmıştır. Bekir Paşa'nın son teftiş gezisi sırasında topladığı resmi rakamlardır. Erzurum ve Van vilayetleri söz konusu olduğunda bu rakamlar, benim bağımsız olarak bu vilayetlere yaptığım son ziyaretler sırasında topladığım resmi istatistiklerle bağdaşıyor. Yakın zamanda Diyarbakır'dan Bitlis'e geçirilmiş olan Siirt vilayeti bu tahmini rakamın dışında tutulmuştur. Resmi Türk rakamları yalnızca erkeklerin sayısını verdiği için yaklaşık toplam nüfusu verebilmek üzere ikiyle çarpılmıştır.

(9) Sayın Taylor, 1879. – bkz. not 2.

(10) Patrikten Büyükelçiye. – bkz. not 5.

(11) Bkz. not 8. – Yakın bir tarihte, yeni oluşturulan Bitlis Vilayetinin bir parçası olmak üzere Diyarbakır'dan alınan Siirt vilayeti, karşılaştırma kolaylığı açısından Diyarbakır vilayetinin nüfus tahminine dahil edilmiştir. General Baker'ın Siirt için telgrafla bildirdiği rakamların doğruluğu konusunda ciddi kuşkularım var. Mardin sancağındaki Süryanilerin (Yakubiler) sayısının da çok düşük tahmin edildiğini sanıyorum.

(12) Salname, 1879. – Bu rakamlar, Diyarbakır salnamesinde basılan ayrıntılı nüfus istatistiklerinden alınmıştır.

(13) Bu rakamlar, geçen kış Diyarbakır'da gayri resmi bir kaynaktan edinildiğim. Süryani ve Keldani cemaatine mensup kişilerin ev sayısının yaklaşık bir kaydından elde edilmiştir. Hane başına altı kişi saydım.

(14) Bkz. not 2.

(15) Bkz. not 5.

(16) Bkz. not 8. Bu tahminleri iyi kontrol etmedim. Hıristiyanların sayısının düşük tahmin edildiğini sanıyorum.

(17) Bkz. not 13.

(18) Bkz. not 5.

(19) Türkiye'deki Hıristiyanların 1860 yılındaki durumuyla ilgili olarak Majestelerinin elçilerinin verdiği raporların 30. sayfasından alınmıştır. Sayın elçi Skene şöyle yazmıştır: "Hesaplarıma göre Hıristiyan nüfus toplam nüfusun beşte birini, Müslümanlar beşte dördünü oluşturmaktadır. Yahudilerin, surlerin ve Dürzilerin sayısı önemsizdir. Vilayetin toplam nüfusu 500.000'in biraz altındadır.

11.2. Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Halep, Harput, Sivas ve Trabzon Vilayetlerinin Erkek Nüfusunu Gösteren Resmi İstatistikler (1878-1880)

		Ermeniler			Rumlar	
Vilayet ismi	Sancak isimleri	Gregoriyanlar	Katolikler	Protestanlar	Ortodokslar	Katolikler
Erzurum	Erzincan	11.181			995	
	Erzurum	28.941	722	362	545	
	Bayburt	4.702	1.658		1.856	
	Bayazıd	4.775				
	Toplam	49.599	2.380	362	3.396	
Bitlis	Bitlis	66.444		324		
	Siirt	11.052		173		
	Toplam	77.496		497		
Van	Van ve Hakkari	39.013	100			
Diyarbakır	Diyarbakır	10.977	482	709	120	33
	Malatya	5.805	499	235		
	Mardin	6.788	1.538	221		
	Toplam	23.570	2.519	1.165	120	33
Halep	Halep	8.760	1.797	1.861	3.870	3.227
	Maraş	12.063	1.773	1.480	278	
	Urfa	5.312	333	418		
	Toplam	26.135	3.923	3.759	4.148	3.227
Harput	Harput	31.674	700	1.502	416	251
	Ergani					
	Maden	9.669	120	437	524	
	Toplam	41.343	820	1.939	940	251
Sivas	Sivas	30.176	902	375	2.349	
	Amasya	6.390	94	471	4.229	
	Karahisar	8.322			7.661	
	Tokat	5.899	384	30	2.959	
	Toplam	50.787	1.380	876	17.198	
Trabzon	Trabzon	9.640	490	37	28.960	
	Lazistan	23			254	
	Canik	7.903			25.077	
	Gümüşhane	630			12.481	
	Toplam	18.196	490	37	66.772	

II.1. Bazı Vilayetlerin Nüfusuna ilişkin Çeşitli Tahminler (devam)

Tablo II.2.'yle ilgili notlar

Kaynak: HCAP 100/44 (1881), "Binbaşı Henry Trotter'ın Raporu," s.125-29.

Not: Türkiye'nin *sınır* vilayetleriyle ilgili olarak verilen bu tahmini nüfus tabloları Binbaşı Henry Trotter tarafından 7 Eylül 1880 tarihinde derlenmiş ve İstanbul'daki Büyükelçi George J. Goschen tarafından Londra'da Dışişleri Dairesi'nden Earl Granville'e iletilmişti. Burada Binbaşı Trotter'ın sunduğu haliyle verilmektedir. Vilayet ve etnik-dini topluluk isimlerinin yazılışı Binbaşı Trotter'a aittir. Tabloların düzenlenmesi ve notasyon sistemi bir dereceye kadar düzeltilmiştir ama aşağıda sıralanan notlar tümüyle Binbaşı Trotter'a aittir; "Başvurulan Yetkililer" başlığı altında numaralandırılmış olan notlar, yorumlu kaynak notlarıdır. (3), (4) ve (5)'deki bütün rakamların Ermeni Patriğinden alındığına ve 1878 Berlin Konferansı'nda Patrik tarafından sunulan rakamları desteklemediğine dikkatinizi çekerim.

a Yezîdîler ya da şeytana tapanlar da, askere kayıt amaçlı resmi listelerde olduğu gibi Müslümanlara dahildir.
b 20 Kıptî dahildir.
c 218.584 Türk, 2.800 Çerkez, 2.000 Laz ve 100 İranlı.
ç Ermeni patriği tarafından Ermeni oldukları öne sürülen Ermenice konuşan 3.000 Çingene buna dahildir.
d Orijinal belgede Bedevi olarak adlandırılır.

e Buna Ermeni Patriği tarafından Ermeni oldukları öne sürülen ve öyle sayılan ancak kuşkusuz Müslüman (Şii) olan 10.000 Alevi ya da Kızılbaş dahildir.
f 3.000 Kinçor veya Çingene dahildir.
g Gregoryenler, Katolikler ve Protestanlar dahildir.
ğ Nesturiler, Keldaniler, Yakubiler veya Eski Suriyeliler ve Suriyeli Katolikler dahildir.
h Zaza ya da Kızılbaş Kürtler ve Kızılbaş Türkler dahildir.
ı Yezidiler Müslümanlar arasında sayılmıştır.
i 30.000 Türk ve 15.000 Çeçen.
j Özgün kaynakta bu tahmine Zaza Kürtlerinin dahil olup olmadığı belli değildir.
k Muhtemelen Kızılbaş Türkler.
l Anlaşılan Patrik 40.000 Nesturi ve 15.000 Suriyeli Katolik olduğunu ileri sürmüştür. Aslında Diyarbakır Vilayeti'nde daimi olarak ikâmet eden Nesturi yoktur. Az sayıda *Yakubi, Eski Suriyeli ve Keldani vardır.*
m 40.000 Türk ve 15.000 Çerkez.
n Patrik tarafından Arap Kürtleri olarak adlandırılmıştır.
o Yakın zamanda Diyarbakır'dan Bitlis'e geçirilmiş olan Siirt sancağının nüfusu bu tahmine dahil edilmiştir.
ö Gregoryenler, Katolikler ve Protestanlar dahildir.
p Ortodokslar ve Katolikler dahildir.
r Türkler ve Çerkezler dahildir.
s Ermeni Rum olarak adlandırılan 3.000 kişi dahildir.
ş 60.000 Türk ve 10.000 Çerkez.
t 30.000 Zaza Kürdü, 10.000 Alevi ve 15.000 Kızılbaş dahildir.
u Gregoryenler, Katolikler ve protestanlar dahildir.
ü Nesturiler, Keldaniler, Yakubiler ve Suriyeli Katolikler dahildir.
v Ortodokslar ve Katolikler dahildir.
y Patrik tarafından Arap Kürtleri olarak adlandırılmıştır.
z 40.000 Nesturi ve 66.000 Suriyeli Katolik. Gerçekte hiç Nesturi yoktur. Suriyelilerin sayısı da olduğundan çok daha fazla görünür.
aa 50.000 Türk, 10.000 Afşar ve 20.000 Türkmen dahildir.

II.2. Erkek Nüfusuyla İlgili Resmi Rakamlar, 1878-1880 (devam)

Suriyeliler							
Nasturiler	Keldaniler	Jakobiler ve Suriye Katolikleri	Yahudiler	Zinganiler ya da Çingeneler	Toplam Gayrimüslimler	Müslümanlar	Genel Toplam
					12.176	48.933	61.109
					30.570	83.346	114.916
					8.216	41.649	49.865
					4.775	27.146	31.921
					55.737	202.074	257.811
	1.464	75			68.307	121.460	189.767
	399	215			11.839	23.549	35.388
	1.863	290			80.146	145.009	225.155
29.350			1.025		69.488	87.204	156.592
	459	845	142		13.767	32.297	46.064
		193			6.732	66.833	73.565
	302	2.693	74		11.616	41.408	53.024
	761	3.731	216		32.115	140.538	172.653
	759	1.226	3.354	77	24.931	173.664	198.595
			91	53	15.738	49.818	65.556
		775	127	197	7.182	46.369	53.551
	759	2.001	3.572	327	47.851	269.851	317.702
		211			34.754	75.871	110.625
		202	180		11.141	93.023	104.164
		413	189		45.895	168.894	214.789
				114	33.916	109.356	143.272
				487	11.671	73.792	85.463
					15.983	42.167	58.150
			103	265	9.640	57.728	67.368
			103	866	71.210	283.043	354.253
					39.127	177.563	216.690
					277	70.100	70.377
					32.980	85.199	118.179
					13.111	16.421	29.532
					86.495	349.283	434.778

Kaynak: HCAP 100/44 (1881), s. 125.

Not: Osmanlı istatistik bürosunun bu tablosu II.1'deki tabloyla karşılaştırılarak elde edilmiştir. O Tabloda olduğu gibi yazım biçimi, terminoloji ve tablonun düzenlenişi temel olarak kaynakta gösterildiği gibidir.

II.3. Altı Doğu Vilayetindeki Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus, *1897* (R. *1313*)

Vilayet ve Sancak	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler				Katolikler	
			Orthodokslar	Katolikler	Protestanlar	Latinler	Keldaniler	Eski Suriyeliler
ERZURUM								
Erzurum	342.323	1.668	78.808	6.548	1.877			
Erzincan	99.960	2.038	22.364		177			
Beyazıt	*67.665*	*5*	*9.147*	*1.456*	*54*			
SİVAS								
Sivas	323.153	4.373	68.895	2.039	962			
Tokat	172.911	8.741	16.185	751	37			
Amasya	187.208	12.564	17.025	322	1.648			
Karahisar-ı Şarki	107.076	15.529	18.117					
ELAZİZ								
Harpur	187.759	745	54.263	1.075	6.267	471		1.350
Malatya	190.893		10.447	1.318	717	157		292
Dersim	98.712	210	14.757		314			
DİYARBEKİR								
Diyarbekir	123.646	449	25.920	1.310	1.932		1.037	6.486
Ergani	104.624	917	19.937	391	1.224			
Mardin	91.953		111	5.700	1.137			13.331
BİTLİS								
Bitlis	48.691		30.874	138	814			362
Muş	77.884		57.802	2.449	488			
Siirt	68.845		9.359	3.049	449			2.784
Genç	41.972		5.680					
VAN								
Van	80.773		59.433					
Hakkari	93.000		2.500					
Toplam	2.509.048	47.239	521.624	26.546	18.097	628	1.037	24.605
		ÖZET						
Erzurum	509.948	3.711	110.319	8.004	2.108			
Sivas	790.348	41.207	120.222	3.112	2.647			
Elaziz	477.364	955	79.467	2.393	7.298	628		1.642
Diyarbekir	320.223	1.366	45.968	7.401	4.293		1.037	19.817
Bitlis	237.392		103.715	5.636	1.751			3.146
Van	173.773		61.933					
TOPLAM, ALTIVİLAYET	2.509.048	47.239	521.624	26.546	18.097	628	1.037	24.605

II.3. Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus, 1897 (devam)

Çingeneler	Nosturiler	Yabancılar	Yahudiler	Toplam Müslümanlar	Toplam Gayrimüslimler	Genel Toplam	Yüzdeler % Müslümanlar	Yüzdeler % Ermeniler	Yüzdeler % Diğerleri
32		228	6	342.323	89.167	431.490	79.33	18.26	2.41
				99.960	24.579	124.539	80.26	17.95	1.79
		68		67.665	10.730	78.395	86.31	11.66	2.03
				323.153	76.269	399.422	80.98	17.26	1.76
911		40	247	172.911	26.912	199.823	86.53	8.09	5.38
		25		187.208	31.584	218.792	85.56	7.78	6.66
736				107.076	34.382	141.458	75.69	12.80	11.51
				187.759	64.171	251.930	74.52	21.53	3.95
				190.893	12.931	203.824	93.80	5.12	1.08
			1	98.712	15.282	113.994	86.59	12.94	47
		3	449	123.646	37.586	161.232	76.68	16.07	7.25
			305	104.624	22.774	127.398	82.12	15.65	2.23
			537	91.953	20.816	112.769	81.54	9	18.37
				48.691	32.188	80.879	60.20	38.17	1.63
				77.884	60.739	138.623	56.18	41.69	2.13
				68.845	15.641	84.486	81.48	11.07	7.45
				41.972	5.680	47.652	88.00	12.00	
	3.554			80.773	62.987	143.760	56.38	41.14	2.48
	21.500		1.900	93.000	75.900	118.900	78.21	2.01	19.78
1.679	25.054	364	3.445	2.509.048	670.318	3.179.366	78.91	16.40	4.69
32		296	6	509.948	124.476	634.424	80.37	17.38	2.25
1.647		65	247	790.348	169.147	959.495	82.37	12.52	5.11
			1	477.364	92.384	569.748	83.78	13.94	2.28
		3	1.291	320.223	81.176	401.399	79.77	11.45	8.78
				237.392	114.248	351.640	63.51	29.48	3.01
	25.054		1.904	173.773	88.887	262.660	66.15	23.57	10.28
1.679	25.054	364	3.445	2.509.048	670.318	3.179.366	78.91	16.40	4.69

Kaynak: BA (Y)/(P)/1313, no. 1459, "Sicil Nüfus İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti."
Not: Altı doğu vilayetinin nüfusuna ilişkin bu çizelge, bu bölge üstündeki siyasal çekişmeden ötürü yalnızca Osmanlılar tarafından derlenmişti. 1895 sayımı sonuçlarına dayandığı anlaşılmaktadır.

II.4. Müslüman ve Gayrimüslim Milletlerin Nüfusu, 1884-1897 (R. 1300-1313)

	Müslümanlar			Gayrimüslim Milletler			
Yıl	E	K	Toplam	E	K	Toplam	Genel Toplam
1884	6.694.146	5.896.206	12.590.352	2.440.292	2.113.215	4.553.507	17.143.859
1885	6.752.791	5.954.847	12.707.638	2.454.244	2.124.530	4.578.774	17.286.412
1886	6.811.434	6.013.490	12.824.924	2.468.196	2.134.845	4.603.041	17.427.965
1887	6.870.077	6.072.133	12.942.210	2.482.148	2.155.160	4.637.308	17.579.518
1888	6.928.720	6.130.779	13.059.499	2.496.137	2.165.442	4.661.579	17.721.078
1889	6.987.363	6.189.419	13.176.782	2.511.089	2.174.753	4.685.842	17.862.624
1890	7.045.416	6.248.652	13.294.068	2.524.242	2.185.868	4.710.110	18.004.178
1891	7.104.059	6.307.295	13.411.354	2.538.193	2.196.183	4.734.376	18.145.730
1892	7.149.862	6.261.499	13.411.361	2.508.561	2.254.820	4.763.381	18.174.742
1893	7.208.505	6.437.428	13.645.933	2.522.513	2.254.224	4.776.737	18.422.670
1894	7.267.148	6.378.785	13.645.933	2.540.452	2.264.188	4.804.640	18.450.573
1895	7.325.791	6.437.428	13.763.219	2.554.404	2.278.139	4.832.543	18.595.762
1896	7.391.355	6.499.555	13.890.910	2.561.435	2.287.414	4.848.849	18.739.759
1897	7.499.798	6.612.147	14.111.945	2.604.224	2.334.138	4.938.362	19.050.307

Kaynak: IUKTY 9184.

Notlar: Bu tabloda verilen bazı toplam rakamlar başka yerlerde verilen genel istatistiklere uygun olarak düzeltilmiştir: Düzeltilmiş toplam rakamlarla orijinal rakamlar arasında büyük bir fark yoktur.

Bu istatistikler, istatistik dairesi tarafından derlendiği ve sayılmamış ya da kayıtlara geçmemiş olan nüfusa ilişkin tahminleri de içerdiği için Tablo 1.18'de verilen istatistiklerden daha yüksektir. Tablo 1.18'deki rakamların alındığı nüfus dairesi, yalnızca gerçek sayım sonuçlarını kabul ettiği için daha tutucuydu.

Göçmenler ve Arapça konuşulan vilayetlerdeki nüfus bu çizelgeye dahil edilmemiştir. Bu nedenle Müslümanların toplam sayısı hayli düşük görülür.

II.5. Dini Cemaatlerin Nüfusu, 1897 (R. 1313)

	Nüfus			
Cemaat	E	K	Toplam	Yüzde
Müslümanlar	7.499.798	6.612.147	14.111.945	74.07
Rumlar	1.341.049	1.228.863	2.569.912	13.49
Ermeniler	546.030	496.344	1.042.374	5.47
Bulgarlar	449.286	380.903	830.189	4.36
Katolikler	65.912	54.567	120.479	0.64
Yahudiler	117.767	97.658	215.425	1.13.
Protestan	22.963	21.397	44.360	0.24
Latin	12.280	10.055	22.335	0.12
Maruniler	15.262	17.154	32.416	0.17
Keldaniler	3.866	1.902	5.768	0.03
Eski Süryeliler	19.500	16.054	35.554	0.18
Gayrimüslimler	10.309	9.241	19.550	0.10
Çingeneler	—	—	—	—
Toplam	10.104.022	8.946.285	19.050.307	100.00

Kaynak: IUKTY 9184.

II.6. Doğu Anadolu'daki Altı Vilayetin 1896 Yılındaki Nüfusuna İlişkin Tahminler

	Türk Resmi Tahmini, 1890	Konsolos C. Lloyd'un Tahmini, 1890	Kontrol Komisyonu'nun Tahmini, 1895
Erzurum			
Müslümanlar	441.671	441.671	545.782
Gayrimüslimler	113.488	113.488	123.935
Van			
Müslümanlar	282.582	115.000	207.028
Gayrimüslimler	135.912	155.988	101.264
Bitlis			
Müslümanlar	167.054	166.794	352.713
Gayrimüslimler	109.914	121.082	126.874
Diyarbekir			
Müslümanlar	240.574	304.584	378.253
Gayrimüslimler	71.870	87.584	83.752
Harput			
Müslümanlar	300.194	205.353	494.881
Gayrimüslimler	81.158	88.155	91.422
Sivas			
Müslümanlar	735.489	—	801.630
Gayrimüslimler	156.172	—	170.351

Kaynak: FO 424/186, s. 263 (Curry'den Salisbury'ye, 19 Mart 1896).

Not: Bu özet tablo, başka iki büyük tabloyu daha içeren yazışmadaki 3 no'lu ektir. Burada ufak tefek birkaç editör değişikliğiyle verilmektedir.

II.7. Dobruca'nın Nüfusu, 1878

Bölge	Romanyalılar	Bulgarlar	Türkler[a]	Çerkezler	Tatarlar	Ruslar(Eski İnançlılar dahil)	Almanlar	Rumlar	Diğerleri (Yahudiler, Ermeniler)	Toplam
Tulça										27.953
Kasaba	4.730	4.240	1.500			3.560	—	2.500	3.000	
Köyler	4.264	595	940	320		320	484	—	—	
Maçin										27.129
Kasaba	885	605	2.195			350		150	—	
Köyler	11.868	605	8.922		120	134	—	—		
Köstence										31.265
Kasaba	—	—	1.082		—	—		—	1.046	
Köyler	—	410	360		28.367	—			—	
Sulina (Sünne)[b]										1.910
Kasaba	50	—	150			50		350	200	
Köyler	—	—	—			1.110		—	—	
Babadağ										56.257
Kasaba	600	1.600	4.555			—		—	400	
Köyler	3.568	16.302	17.694	6.466	300	3.642	650	480	—	
Mecidiye										28.213
Kasaba	—	4.000	4.664			—		—	—	
Köyler	2.233	—	265		17.051	—		—	—	
Hirşova (Harsova)										31.977
Kasaba	630	80	2.127		22.386	—			—	
Köyler	6.074	—	80			600			—	
Isakçe										9.546
Kasaba	3.000	250	2.071			—			50	
Köyler	3.080	—	—	208	50	837			—	
Cernavoda (Boğazköy)[c]										2.130
Kasaba	650	150	600			—			50	
Köyler	—	—	—		680	—			—	
Mahmudiye										7.289
Kasaba	1.088	45	1.020			—			—	
Köyler	2.714	—	230		2.192	—			—	
Kiliya (Kili)										2.023
Kasaba	1.070	—	328			—			—	
Köyler	—	—	—			625			—	
Toplam	46.504	30.177	48.783	6.994	71.146	12.748	1.134	3.480	4.746	225.692

Kaynak: *Correspondance Politique des Consuls, Turquie (Tulça)*, I (1878), 280-82. Notlar: Bu istatistikler, Ruslara Güney Besarabya'daki Rusya'ya dahil edilmiş olan vilayetlere karşılık kuzey Dobruca'nın verileceğinin anlaşılmasından sonra Romen delege tarafından derlenmiştir. Bu anlaşma Temmuz 1878'deki Berlin Antlaşmasıyla onaylanmıştı.

Bu istatistiklere Traianus Duvarı'na (orta Dobruca) kadar olan bölgede yaşayan halkın nüfusu dahildir; Köstence-Cernavoda (Boğazköy) demiryolu hattı üzerindeki Traianus Duvarı'nın güneyinde yaşayan halkın ezici çoğunluğu Müslümandı.

a Türkler, Tatarlar ve Çerkezler Müslümandı; Toplam sayıları 126.924 idi (yani nüfusun % 6'sını oluşturuyorlardı).
b Sulina'nın daha sonraki düzeltilmiş rakama göre 60 Romen, 800 Bulgar, 3.086 Rus ve 80 Rum'dan oluşan toplam nüfusu 4.020 idi.
c Cernavoda'nın (Boğazköy) toplam nüfusu daha sonra 3.645 olarak düzeltildi. 2.135 Romen, 150 Bulgar ve 1.280 Müslümandan oluşuyordu.

III.1. İSTANBUL'UN VE ÜÇ İLÇESİNİN NÜFUSU. 1830 (H. 1246)

A. Müslüman Sayımları

Başlıca Bölgeler	Evli Yetişkin	Evli Küçük	Toplam Evli	Bekar Gücü Yerinde	Bekar Çocuk	Bekar Yaşlı	Toplam Bekar	Genel Toplam
1. Çarşı (32)	3.242	880	4.122	2.218	12	783	3.013	7.135
2. Cebeali (56)	5.213	1.713	6.926	1.840	21	659	2.520	9.446
3. Balat (62)	6.722	2.112	8.834	877	7	402	1.286	10.126
4. Kumkapı (58)	6.419	1.858	8.277	1.488	17	590	2.095	10.372
5. Yedikule (33)	3.536	1.171	4.707	295	4	142	441	5.148
6. Topkapı (47)	3.572	1.134	4.706	224	2	70	296	5.002
7. Havas-ı Refia (45)	2.704	940	3.641	1.116	18	448	1.582	5.226
8. Kasımpaşa (28)	3.550	1.408	4.958	1.254	10	455	1.719	6.677
9. Galata (21)	*1.150*	*473*	*1.623*	*949*	*12*	*530*	*1.491*	*3.114*
10. Tophane (34)	4.678	1.607	6.285	826	7	440	1.273	7.558
11. Beşiktaş (32)	2.754	886	3.620	1.392	9	507	1.908	5.528
12. Üsküdar (57)	6.909	2.382	9.291	1.906	9	699	2.614	11.905
Özel Gruplar	**Yetişkin**	**Küçük**	**Toplam**	**Gücü Yerinde**	**Çocuklar**	**Yaşlı**	**Toplam**	**Genel Toplam**
Öğrenciler	1.366	8	1.374					1.374
Değirmenci ve fırın işçileri				627	2	197	826	826
Han mukimleri				3.375	20	1.602	4.997	4.997
Saray hizmetkarları (Ağavat)							1.536	1.536
Diğer hizmetkarlar	548	4	552					552
Çingeneler	373	188	561					561

B. Gayrimüslim Sayımları

Din/Grup	İyi	Ortalama	Fakir	Çocuklar	Engelliler	Vergiden muaf	Toplam
Rumlar							
Evli	4.589	7.765	2.701	8.548	536	391	24.530
Bekar	5.610	15.037	3.156	681	164	145	24.793
Toplam	10.199	22.802	5.857	9.229	700	536	49.323
Ermeniler							
Evli	5.949	[illegible]	4.072	9.167	886	162	29.612
Bekar	2.474	13.632	2.509	233	160	246	19.254
Toplam	8.423	23.008	6.581	9.400	1.046	408	48.866
Yahudiler							
Evli	1.630	4.150	1.466	4.476	266	48	11.986
Bekar	14	22	7	1	2	—	46
Toplam	1.644	4.172	1.473	4.427	268	48	12.032
Katolikler							
Evli	1.080	1.317	429	1.176	44	43	4.089
Bekar	40	618	155	5	5	73	896
Toplam	1.120	1.935	584	1.181	49	116	4.985
Toplam evli sayısı	13.248	22.608	8.668	23.317	1.732	644	70.217
Toplam bekar sayısı	8.138	29.309	5.827	920	331	464	44.989
GENEL TOPLAM	21.386	51.917	14.495	24.237	2.063	1.108	115.206

Kaynak: BA. İbnülemin (D)/3087 (1830) tarihli olabilir (H. 1246)).

Notlar: Orijinal kaynaktaki bu sayım çizelgesinin başlığı şöyledir: "Dersaadet ve Bilad-i Selasede sakin mutemekkin nüfus-u zükür ehl-i İslam ve reayanın memurin marifetleriyle tahrirleri hususu sayo-i muvaffakiyetvaye-i cenab-ı Mülukanede residen-i hüsn-ü hitam bulmuş ve iktiza eden müfredat tahrir defatiri bu defa canib-i Ceridiye takdim kılınmış ve ber-mucib-i defatir-i müfredat mukaddime mal-u ceridiye tevfikan tefrik ve tadat olunarak miktar ve kemiyetini mübeyyin bulasa vechile pusulasıdır."

Müslümanların sayımı askerlik hizmetiyle yükümlü olanların sayısını saptamak üzere yürütüldüğünden ve yalnızca erkekler sayıldığından, gruplandırılmaları askerlik potansiyelini yansıtır. Dolayısıyla aile kurmuş olan erkekler (yani evliler) "kebir" (yetişkin) ya da "sağir" (küçük, yani askerlik yaşı gelmemiş olan) olarak sınıflandırılmıştı. Bekar erkekler "tuvana" (güçlü – askerlik hizmeti için uygun, genellikle 18-50 yaş grubu), "sabi" (çocuk – yetkin olduğu tahmin edilen) ve "müsin" (yaşlı) olarak sınıflandırılmıştı.

Gayrimüslimlerin sayımıyla askerlik hizmeti yerine geçen baş vergisi cizyeyi vermekle yükümlü olan kişilerin sayısının saptanması amaçlanıyordu. Sınıflandırmaları da zaten bu amacı yansıtır: ala, evsat ve edna olarak sınıflandırılan kişiler farklı oranlarda baş vergisi ödüyorlardı; vergiden muaf tutulan bazı kişilerin yanı sıra "çocuklar" (sabi) ve "engelliler" (amel-i mande) vergi ödemekle yükümlü değillerdi.

a Müslümanların sayımı kol (bölge) ve mahalleye göre yürütülüyordu. İstanbul'da 1830 yılında on iki kol vardı. Kol isimlerinden sonra yazılmış parantez içindeki rakamlar, her koldaki mahalle sayısını vermektedir.
b Sayım, mahallelere bağlı olmayan (kesin yerleşimi olmayan) bu özel toplulukların nüfusunun yanı sıra bu kişilerin bağlı oldukları çeşitli kuruluşların sayısını da vermektedir: 161 medresede okuyan talebe-i ulum (öğrenciler): 174 değirmen ve fırın ve 214 han vardı; Çingeneler 7 mahallede yaşamaktaydı. Saray dışındaki "hizmetliler" askeri idare, Babıali, Maliye Nezareti ve Tıp Okulu gibi yerlere bağlıydılar.
c *Saray hizmetlileri, yalnızca "bekâr" olarak sınıflandırılmıştı.*
d Gayrimüslimler milletlerine göre sayılmışlardı. Rum kiliselerinin sayısı 54 olarak verilmektedir; 43 Ermeni mahallesi ve kilisesi; 18 Yahudi mahallesi; 13 Katolik mahallesi.
e Listede göründüğü haliyle bu rakam, çeşitli milletler altında sıralanan ve vergi yükümlüsü olmayan evli kişilerin toplam sayısından % 50 daha yüksekti. Burada düzeltilmiş durumdadır.

III.2. İSTANBUL'UN NÜFUSU

Nüfus grubu	Yerel erkek sakinler	Vilayetlerdeki bekar erkekler	Aileler	Toplam
		A. 1844'te nüfus (R. 1260)		
Saray personeli		1.548		1.548
Müslüman tebaa	67.418	32.966	30.613	100.384
Rum tebaa	24.338	21.442	6.939	45.780
Ermeni tebaa	29.349	18.650	7.471	47.999
Katolik tebaa	4.047	1.079	1.088	5.126
Toplam	125.152	75.685	46.111	200.837
Yahudi tebaa	12.080	63	598	12.143
Karaim (Rabbinik olmayan Yahudiler)	112		24	112
Çingeuc tebaa	601		198	601
Toplam	12.793	[illegible]	820	12.856
GENEL TOPLAM	137.945	75.748	46.931	213.693
		B. 1857'de nüfus (R. 1273)		
Şehir				
Saray personeli		3.005		3.005
Müslüman tebaa	68.796	39.646	29.242	108.442
Rum tebaa	27.115	31.401	8.261	58.516
Ermeni tebaa	27.133	17.907	7.406	45.040
Katolik tebaa	4.317	1.093	1.511	5.410
Toplam	127.361	93.052	46.420	220.413
Yalındi tebaa	12.947	143	1.633	13.190
Karaim (Rabbinik olmayan Yahudiler)	132		36	132
Protestan tebaa	231	99	153	329
Latin tebaa (Avrupalı Katolikler)	591	826	200	1.417
Çingeneler	715		251	715
Toplam	141.977	94.119	48.693	236.096
Adalar[a]				
Rum tebaa	1.944			1.944
Ermeni tebaa	97			97
Katolik tebaa	72			72
Protestan tebaa	1			1
Latin tebaa	24			24
Toplam	2.138			2.138
GENEL TOPLAM	144.115	94.119	48.693	238.234

Kaynak: BA (I)/(D)/24402.

Notlar: İstanbul'un 1344 ve 1857 yıllarındaki nüfusu için verilen bu rakamlar (her iki grup da 1844 sayımına dayanır) 1844-1857 yılları arasındaki nüfus artışına ilişkin kısa bir özetle birlikte başvezir Mustafa Reşit tarafından doğrudan sultana sunulmuştu. Rakamların dökümü, 19 Şubat 1857 tarihinde sultan tarafından tasdik edildi.

Kentlu yerlisi "ticari amaçlarla" kentte yaşayan "Eyalet Belcârları"ndan ayrı olarak hesaplanmıştır.

[a]Bu nüfusa, Marmara Denizi'ndeki adalarda yaşayan kişiler de dahil edilmişti.

III.3. İstanbul ve İlçelerinin Nüfusu, 1882

Bölge	İkametyeri	Müslümanlar E	Müslümanlar K	Rumlar E	Rumlar K	Ermeniler E	Ermeniler K	Katolikler E	Katolikler K
ESKİŞEHİR									
1. Beyazıt	Evler	12.398	16.240	2.085	1.773	4.736	4.644	9	4
	Tekkeler[a]	118	87						
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar[b]	3.700	3.577						
	Medreseler[c]	2.858							
	Dükkanlar[d]	8.992		4.457		1.221			
	Hanlar	2.018	19	1.094		3.108	13	5	
	Toplam	30.084	19.923	7.636	1.773	9.065	4.657	14	4
2 Fatih	Evler	11.749	13.271	4.055	3.843	2.396	2.120	5	4
	Tekkeler	244	182						
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	2.394	2.337						
	Medreseler	1.858							
	Dükkanlar	3.224		1.852		544		3	
	Hanlar	681	13	33	5	18			
	Toplam	20.150	15.803	5.940	3.848	2.958	2.120	8	4
3. Cerrahpaşa	Evler	14.817	16.981	3.888	3.773	4.646	4.292	93	96
	Tekkeler	418	279						
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	4.129	3.902						
	Medreseler	774							
	Dükkanlar	2.055		1.852		414			
	Hanlar	409	109	23	3	95	47		
	Toplam	22.602	21.271	5.763	3.776	5.155	4.339	93	96
GALATA (PERA)									
4. Beşiktaş	Evler	3.135	3.763	4.359	4.004	2.090	2.097	278	309
	Tekkeler	41	18						
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	1.310	1.131						
	Medreseler	38							
	Dükkanlar	1.317		885		710		14	
	Hanlar								
	Toplam	5.841	4.912	5.244	4.004	2.800	2.097	292	309
5. Yeniköy	Evler	966	1.239	1.983	1.802	657	713	29	40
	Tekkeler	19	17						
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	186	195						
	Medreseler								
	Dükkanlar	314		218		130		2	
	Hanlar								
	Toplam	1.485	1.451	2.200	1.802	787	713	31	40
6. Beyoğlu	Evler	13.382	13.938	3.935	3.705	6.381	5.985	2.186	2.162
	Tekkeler	153	67						
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	1.067	922						
	Medreseler	11							
	Dükkanlar	5.820		4.522		3.610		404	
	Hanlar	27		13	3	393	4		
	Toplam	20.460	14.927	8.470	3.708	10.384	5.989	2.590	2.162
7. Büyükdere	Evler	905	932	1.615	1.535	278	313	251	332
	Tekkeler								
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	212	194						
	Medreseler								
	Dükkanlar	355		658		155		26	
	Hanlar								
	Toplam	1.472	1.126	2.273	1.535	433	313	277	332

III.3. İstanbul ve İlçelerinin Nüfusu, 1882 (devam)

Bulgarlar		Latinler		Protestanlar		Yahudiler		Toplam		Bölge	Genel
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	Toplamları	Toplam
		5	4	70	68			19.303	22.733	42.036	
								118	87	205	
								3.700	3.577	7.277	
								2.858		2.858	
549		2		55				15.276		15.276	
128						13		6.366	32	6.398	
677	0	7	4	125	68	13	0	47.621	26.429	74.050	
27	16	13	15			4.112	3.759	22.357	23.028	45.385	
								244	182	426	
						54	55	2.448	2.392	4.840	
								1.858		1.858	
476								6.099		6.099	
								732	18	750	
583	16	13	15	0	0	4.166	3.814	33.738	25.620	59.358	
6	6	4	3					23.454	25.151	48.605	
								418	279	697	
								4.129	3.902	8.031	
								774		774	
721								5.042		5.042	
								527	159	686	
727	6	4	3	0	0	0	0	34.344	29.491	63.835	197.243
14	14	9	8			1.523	1.518	11.408	11.713	23.121	
								41	18	59	
						11	5	1.321	1.136	2.457	
								38		38	
173		1						3.102		3.102	
189	14	10	8	0	0	1.534	1.523	15.910	12.867	28.777	
		1	3			67	57	3.703	3.854	7.557	
								19	17	36	
								186	195	381	
								674		674	
0	0	1	3	0	0	67	57	4.582	4.066	8.648	
15	12	695	580			5.299	4.906	31.893	31.288	63.181	
								153	67	220	
								1.067	922	1.989	
								11		11	
1.019		14				322		15.711		15.711	
								433	7	440	
1.034	12	709	580	0	0	5.621	4.906	49.268	32.284	81.552	
		11	8			122	148	3.182	3.268	6.450	
								212	194	406	
						2		1.196		1.196	
0	0	11	8	0	0	124	148	4.590	3.462	8.052	127.029

III.3. İstanbul ve İlçelerinin Nüfusu, 1882 (devam)

		Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Katolikler	
Bölge	Yerleşim yeri	E	K	E	K	E	K	E	K
ÜSKÜDAR (ASYA KESİMİ)									
8. Kanlıca	Evler	2.069	2.198	1.009	1.224	308	333	15	26
	Tekkeler	23	17						
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	614	551						
	Medreseler								
	Dükkanlar	623		810		67			
	Hanlar								
	Toplam	3.329	2.766	1.819	1.224	375	313	15	26
9. Üsküdar	Evler	7.795	10.691	1.950	1.923	3.236	3.345		
	Tekkeler	242	200						
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	1.674	1.903						
	Medreseler	21							
	Dükkanlar	1.752		758		622			
	Hanlar	126		22		65			
	Toplam	11.610	12.794	2.722	1.923	3.923	3.345	0	0
10. Kadıköy	Evler	756	961	619	651	787	842	3	13
	Tekkeler	1	2						
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	259	279						
	Medreseler								
	Dükkanlar	482		552		202			
	Hanlar								
	Toplam	1.498	1.197	1.171	651	989	842	3	13
			ÖZET						
Evlerdeki toplam		67.972	80.169	25.498	24.233	25.515	24.684	2.869	2.986
Tekkelerdeki toplam		1.259	869						
Göçmen ikametgahlarındaki toplam		15.545	14.991						
Medreselerdeki toplam		5.560							
Dükkanlardaki toplam		24.934		16.556		7.675		449	
Hanlardaki toplam		3.261	141	1.185	11	3.679	64	5	
GENEL TOPLAM		118.531	96.170	43.239	24.244	36.869	24.748	3.323	2.986

III.3. İstanbul ve İlçelerinin Nüfusu, 1882 (devam)

Bulgarlar		Latinler		Protestanlar		Yahudiler		Toplam		Bölge	Genel
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	Toplamları	Toplamı
		3	1					3.404	3.782	7.186	
								23	17	40	
								614	551	1.165	
								1.500		1.500	
0	0	3	1	0	0	0	0	5.541	4.350	9.891	
89		16	12	50	65	1.565	1.781	14.701	17.818	32.519	
								242	200	442	
						2	4	1.676	1.907	3.583	
								21		21	
				5		1		3.130		3.130	
								213		213	
89	0	16	12	55	65	1.568	1.786	19.983	19.925	39.908	
		52	37			105	131	2,322	2.635	4.957	
								1	2	3	
						5	8	264	287	551	
28		3						1.267		1.267	
28	0	55	37	0	0	110	139	3.854	2.879	6.733	56.532
	48	809	671	120	133	12.793	12.301	135.727	145.225	280.952	
								1.259	869	2.128	
						72	72	15.617	15.063	30.680	
								5.560		5.560	
2.968		20		60		335		52.997		52.997	
128						13		8.271	216	8.487	
3.247	48	829	671	180	133	13.213	12.373	219.431	161.373	380.804	380.804

Kaynak: IUKTY

III.4. İstanbul'un Nüfusu: Karşılaştırmalı Rakamlar

Sayım tarihi	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Katolikler	Protestanlar	Bulgarlar	Latinler	Yahudiler	Toplam
A. Çeşitli uluslara mensup toplam erkek mukimler									
R. 1260 (1844)	102.532	45.780	47.999	5.126				12.255	213.692
R. 1273 (1857)	112.162	58.516	46.010	5.410	329		1.417	13.222	236.096
R. 1298 (1882)	118.535	43.752	36.867	3.323	180	3.247	829	13.212	219.945
B. Doğuştan Osmanlı vatandaşı olan erkek mukimler									
R. 1260(1844)	68.019	24.338	29.349	4.047				12.192	137.945
R. 1273 (1857)	69.511	27.115	27.133	4.317	231		591	13.079	141.977
R.1298(1882)	69.235	25.579	25.513	2.869	120	62	809	12.792	136.979

C. Genel Nüfus R. 1301 (1885)

Müslümanlar-384.910 Gayrimüslimler-359.412 Yabancılar-129.243 Toplam-873.565

Kaynak: BA (1) (D)/75538.

Notlar: 1882 sayımı için başbakanlık dairesinden yazılmış bir mektupta yer alan talimat; bkz. BA (I)/(D)/65848 14 Teşrinievvel 1296 (26 Ekim 1880).

1885 yılıyla ilgili ayrıntılı rakamlar için bkz. BA, "İrade-i Seniyye-i Cenab-ı Padişahî İcra Olunan Tahrir-i Sabık Yoklaması Mucibince Dersaadet ve Bilad-ı Selasede Mevcud Nüfusun İstatistik Cedvelidir" (İstanbul, 1886).

III.5. İstanbul ve Üç İlçesinde 1 Aralık 1875 Tarihinden 30 Kasım 1876 Tarihine Kadar Olan Süredeki Ölüm Sayısı

	Müslümanlar		Gayrimüslimler		Yahudiler		
AY	E	K	E	K	E	K	Toplam
Aralık	258	318	191	164	25	16	972
Ocak	352	322	209	142	38	18	1081
Şubat	366	396	202	144	39	29	1167
Mart	345	362	242	142	27	33	1151
Nisan	273	307	198	137	28	28	971
Mayıs	249	246	186	136	32	22	871
Haziran	204	249	183	129	32	18	815
Temmuz	266	273	219	168	29	28	983
Ağustos	233	149	158	132	43	39	754
Eylül	213	232	161	102	53	32	793
Ekim	184	279	188	139	57	34	881
Kasım	264	271	212	148	46	48	989
Toplam	3.207	3.404	2.349	1.683	440	345	11.428

Kaynak: 1294 tarihli Salname (1878), s. 422.

III.6. İstanbul'da 1 Aralık 1878'den 31 Ekim 1879'a Kadar Ölüm Sayısı

	Müslümanlar		*Hristiyanlar*		*Yahudiler*		
AY	E	K	E	K	E	K	Toplam
Aralık	515	667	221	150	16	19	1.591
Ocak	540	627	358	160	16	13	1.716
Şubat	435	526	189	137	17	10	1.314
Mart	467	564	236	149	17	9	1.442
Nisan	342	398	191	166	15	14	1.126
Mayıs	273	378	149	121	15	8	944
Haziran	270	314	125	99	6	2	816
Temmuz	233	322	152	127	5	7	840
Ağustos	272	313	130	99	6	12	832
Eylül	287	340	161	101	8	8	905
Ekim	299	374	167	110	9	12	966
Toplam	3.928	4.823	2.079	1.421	132	109	12.492

Kaynak: 1297 tarihli Salname (1881).

IV.1. Osmanlı Devleti'nin İdari Bölünmesi, 1900 (H. 1318, R. 1316)

	Bölüm Sayısı		
Belli İdari Bölgeler	Kazalar	Nahiyeler	Köyler
1. Hicaz	5	3	13
2. Yemen	27	54	6.339
3. Basra	10	29	310
4. Bağdat	17	34	47
5. Musul	15	22	3.331
6. Halep	21	54	3.476
7. Suriye	18	13	1.072
8. Beyrut	16	43	3.057
9. Trablusgarp	17	22	—
10. Hüdavendigar	26	49	3.450
11. Konya	25	32	1.939
12. Ankara	21	19	2.765
13. Aydın	35	50	2.787
14. Adana	15	21	1.632
15. Kastamonu	18	27	4.045
16. Sivas	21	227	3.042
17. Diyarbakır	14	57	3.177
18. Bitlis	13	30	2.107
19. Erzurum	20	79	2.617
20. Mamuretülaziz	14	70	1.890
21. Van	13	9	1.594
22. Trabzon	18	24	2.738
23. Cezayir-i Bahr-i Sefid	15	18	297
24. Girit	—	—	—
25. Edirne	33	117	1.995
26. Selanik	23	16	1.860
27. Kosova	23	16	3.211
28. Yanya	15	10	1.597
29. İşkodra	8	10	476
30. Manastır	22	24	2.003
1. Kudüs	3	2	328
2. Bingazi	4	9	—
3. Zor	4	4	149
4. İzmit	4	10	938
5. Kale-i Sultaniye	5	8	498
6. Çatalca	2	1	95
7. Cebel-i Lübnan	8	40	931
Toplam	568	1.253	65.706

Kaynak: 1318 tarihli Salname Notlar: Başlıca bölgeler çoğunlukla eyalettir; listedeki son yedi yer özel sancak statüsündedir; köy resmi bir idari birim değildi ama köy sayısı önemli bir istatistiki bilgi olarak değerlendirildiğinden bu listeye dahil edilmiştir.

Mısır, Tunus, Bosna, Bulgaristan, Doğu Rumeli ve Samos Osmanlı egemenliğinde olmakla birlikte bu listeye dahil edilmemiştir.

IV.2. Km² Başına Düşen Nüfus Yoğunluğu ve Yoğunluk Derecesi, 1894/95 (R. 1310)

	Nüfus				
İdari Bölge	E	K	Toplam	km² başına yoğunluk	Rank
Edirne	435.000	415.000	850.000	21.15	16
Erzurum	370.000	300.000	670.000	15.58	22
Adana	190.000	203.000	393.000	11.40	26
Ankara	430.000	445.000	875.000	11.90	25
Aydın	690.000	750.000	1.440.000	26.66	6
İşkodra	164.500	175.000	339.500	21.21	17
İzmit	105.000	110.000	215.000	24.53	11
Bağdat	395.000	405.000	800.000	4.70	33
Basra	152.000	168.000	320.000	2.44	36
Bitlis	220.000	255.000	475.000	12.83	24
Beyrut	298.000	275.000	573.000	45.47	4
Biga	58.500	65.000	123.500	23.78	13
Cezayir-i Bahr-i Sefid	130.000	138.000	268.000	47.50	2
Çatalca	29.000	33.000	62.000	24.92	10
Haleb	443.000	467.000	910.000	18.75	19
Hicaz	1.700.000	2.050.000	3.750.000	3.14	34
Hüdavendigar	690.000	675.000	1.365.000	22.75	14
Dersaadet	455.000	550.000	1.005.000	7.00	30
Diyarbakır	190.000	200.000	390.000	25.00	9
Zor	97.500	89.500	187.000	14.12	23
Sivas	465.000	488.000	953.000	15.88	21
Selanik	525.000	482.000	1.007.000	74.89	1
Suriye	312.000	301.000	613.000	6.81	31
Şehremaneti Mülhakatı[a]	48.000	42.500	90.500	24.38	12
Trabzon	565.000	508.000	1.073.000	33.53	5
Kastamonu	489.000	468.000	957.000	19.93	18
Konya	470.000	482.000	952.000	10.84	28
Kosova	278.500	452.500	731.000	3.07	35
Kudüs	118.000	129.000	247.000	26.33	7
Girit	119.000	131.000	250.000	16.66	20
Musul	220.000	200.000	420.000	6.46	32
Manastır	560.000	510.000	1.070.000	46.52	3
Mamuretülaziz	212.000	293.000	505.000	25.09	8
Van	129.000	144.000	273.000	10.11	29
Yanya	249.000	278.000	527.000	21.95	15
Yemen	1.200.000	1.350.000	2.550.000	10.85	27
Toplam	13.202.000	14.027.500	27.229.500		

Kaynak: IUKTY9075.

a Büyük İstanbul: Küçükçekmece, Gebze, Kartal, Beykoz, Şile ve Marmara adaları.

IV.3. Nüfus Dağılımı, İdari Birimler ve Nüfus Yoğunluğu, 1899 (R. 1315)

İdari Bölge	İdari Bölüm Sayısı			Alan (km²)	Toplam Nüfus	km2'ye düşen Yoğunluk
	Sancaklar	Kazalar	Nahiyeler			
Dersaadet				1.328	1.030.234	775.77
Edirne	6	33	137	64.356	986.446	15.32
Erzurum	3	17	68	80.368	687.322	8.55
İzmit	1	4	10	17.784	228.529	15.45
İşkodra	2	7	10	20.160	337.584	16.74
Adana	5	15	21	71.600	398.764	5.56
Ankara	5	21	18	98.416	1.018.727	10.35
Aydın	5	35	50	89.696	1.534.229	17.10
Bitlis	4	13	30	27.688	488.642	17.64
Basra	4	9	34	87.120	380.630	4.36
Bağdat	3	17	34	139.960	720.555	5.14
Bingazi	1	4	9	227.300	500.000	2.19
Beyrut	5	16	34	24.752	623.505	25.19
Cezayir-i Bahr-i Sefid	4	14	19	6.372	387.318	60.78
Cebel-i Lübnan	1	9	40	4.696	100.000	21.29
Çatalca	1	2	1	1.900	61.236	32.22
Hicaz	3	4	3	391.720	3.500.000	8.93
Halep	3	21	45	117.248	921.345	7.85
Hüdavendigar	5	24	48	91.412	1.458.079	15.95
Diyarbakır	3	14	58	64.504	564.671	8.75
Zor	1	4	4	122.096	151.260	1,23
Suriye	4	18	13	99.808	701.134	7.02
Selanik	3	23	16	47.712	1.040.218	21.80
Sivas	4	21	227	98.880	980.982	9.92
Şehremaneti Mülhakatı	—	6	3	3.300	90.034	27.28
Trablusgarp	4	16	23	330.200	800.000	2.42
Trabzon	4	18	24	37.894	1.164.827	30.73
Kudüs	1	3	2	15.136	264.317	17.46
Kastamonu	4	17	27	73.312	968.884	13.21
Kale-i Sultaniye	1	5	8	11.520	144.157	12.51
Konya	5	25	32	158.944	1.022.844	6.43
Kosova	6	21	16	44.192	954.634	16.74
Girit	5	19	50	12.800	270.000	15.62
Mamuretülaziz	3	13	70	46.000	566.656	12.31
Manastır	5	22	34	44.136	1.061.522	24.05
Musul	3	15	25	136.736	448.288	3.28
Van	2	13	103	73.000	202.017	2.76
Yanya	4	15	10	31.176	517.274	16.59
Yemen	4	27	75	260.132	5.000.000	19.22
Toplam	127	580	1.411	3.272.354	32.276.854	9.86

Kaynak: IIKTY 9184.

Notlar: Ticaret ve İnşaat Bakanlığı tarafından derlenen bu nüfus rakamları hem sayım sonuçlarını hem de tahmini rakamları içerir. Orijinal kaynaktaki bazı ufak tefek hatalar düzeltilmiştir.

Listede yer alan başlıca idari bölgeler çoğunlukla vilayettir; İzmit, Bingazi, Cebel-i Lübnan, Çatalca, Zor, Kudüs ve Kale-i Sultaniye özel sancaklardı. Şehremaneti Mülhakatı (Büyük İstanbul) sayım bölgesi olarak kabul edilmiş olmakla birlikte bağımsız idari düzene sahip değildi.

Orijinal kaynakta yer almayan sancak, kaza ve nahiyelerin toplam nüfusları bu listeye dahil edilmiştir. Topyekûn nüfus yoğunluğu sayıları (orijinal kaynakta yer alıyordu, ama nüfus yoğunluğundaki büyük değişimler göz önünde bulundurulduğunda pek önemli değildi) düzeltilmiş rakamlar esas alınarak yeniden hesaplanmıştır.

IV.4. Osmanlı Devleti'nde Kadınların ve Erkeklerin Oranı, 1894/95 (R. 1310)

İdari Bölge	Erkekler	Kadınlar
Edirne	45.57	54.43
Erzurum	44.78	55.22
Adana	51.65	48.35
Ankara	50.58	49.42
Aydın	52.02	47.98
İşkodra	51.50	48.50
İzmit	51.00	49.00
Bağdat	50.00	50.00
Basra	52.50	47.50
Bitlis	53.68	46.32
Beyrut	47.97	52.03
Biga	52.00	48.00
Cezayir-i Bahr-i Sefid	51.44	48.56
Çatalca	53.07	46.93
Halep	51.42	48.58
Hicaz	45.35	54.65
Hüdavendigar	49.46	50.54
Dersaadet	47.85	52.15
Diyarbekir	51.28	48.72
Zor	47.86	52.14
Sivas	51.03	48.97
Selanik	54.72	45.28
Suriye	49.10	50.90
Şehremaneti Mülhakatı	46.90	53.10
Trabzon	52.66	47.34
Kastamonu	48.59	51.41
Konya	50.63	49.37
Kosova	61.90	38.10
Kudüs	52.23	47.77
Girit	52.40	47.60
Musul	47.62	52.38
Manastır	47.67	52.33
Mamuretülaziz	52.77	47.23
Van	53.00	47.00
Yanya	58.00	42.00
Yemen	54.67	45.33

Kaynak: IIKTY 9075.

IV.5. Osmanlı Devleti'nde Kadınların ve Erkeklerin Yaş Gruplarına Göre Sayısı ve Oranı, 1894

İdari bölge	0-1		1-10		10-20		20-30		30-40	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
Edirne	27.304	30.130	36.130	37.200	61.800	73.280	64.150	80.800	66.500	83.345
Erzurum	21.250	24.150	29.851	30.300	49.400	57.824	51.650	66.950	53.625	68.400
Adana	12.050	13.100	15.500	19.600	26.002	29.712	29.710	35.012	38.329	44.180
Ankara	28.200	30.325	36.960	37.960	61.933	74.620	60.495	81.700	66.700	83.890
Aydın	49.800	51.860	51.300	56.850	89.900	91.300	99.600	122.300	128.300	131.000
İşkodra	10.985	11.500	13.800	17.960	24.899	28.300	25.445	30.150	32.986	40.119
İzmit	6.960	7.850	9.979	11.900	12.861	16.989	23.760	28.975	20.480	28.670
Bağdat	24.300	26.500	31.860	32.900	52.852	61.991	60.965	75.612	62.120	78.875
Basra	9.870	10.300	10.300	13.250	20.300	22.660	25.820	30.260	32.769	41.230
Bitlis	15.600	18.960	18.915	20.750	29.120	35.890	36.700	43.410	43.695	53.600
Beyrut	18.300	20.761	21.100	23.800	33.100	41.300	44.120	51.298	51.991	60.720
Biga	2.265	3.820	5.785	7.980	7.881	9.980	12.100	18.660	14.180	20.260
Cezayir-i Bahr-i Sefid	7.600	8.300	24.980	13.710	13.275	18.860	26.165	34.221	25.280	33.360
Çatalca	1.400	2.000	2.260	2.500	3.165	4.200	5.995	7.400	6.917	8.620
Halep	29.300	31.210	38.295	39.165	64.135	76.820	63.135	85.100	69.700	87.865
Hicaz	83.920	87.940	86.600	94.800	184.700	186.400	248.500	314.700	249.900	266.300
Hüdavendigar	58.600	61.171	65.280	67.750	85.260	98.860	94.310	108.790	94.960	111.600
Dersaadet	37.370	39.860	44.890	46.260	65.160	79.780	70.350	87.250	74.680	88.320
Diyarbekir	11.890	13.700	13.300	16.500	23.700	26.650	30.800	36.000	38.850	45.670
Zor	6.350	7.880	8.990	10.970	10.300	13.450	17.950	24.400	19.385	26.780
Sivas	32.100	34.400	39.750	41.800	67.900	79.810	69.200	88.200	71.431	90.050
Selanik	37.180	39.600	44.085	46.530	65.260	79.800	71.310	88.950	74.921	89.700
Suriye	18.700	21.200	25.100	27.750	45.800	51.125	47.860	60.270	49.009	59.780
Şehremaneti Mülhakatı	2.680	3.200	4.430	4.920	5.970	6.700	7.985	9.820	8.960	10.870
Trabzon	39.865	42.450	47.075	49.760	69.800	82.300	77.600	92.160	78.760	93.850
Kastamonu	32.760	34.900	40.300	42.100	67.700	80.600	69.180	88.860	71.100	90.200
Konya	32.260	33.980	40.550	42.510	67.560	79.800	68.700	87.750	70.660	89.800
Kosova	21.860	25.350	30.600	32.500	51.680	58.670	54.860	68.700	55.160	70.330
Kudüs	7.390	8.480	23.285	12.860	12.789	17.630	24.780	32.660	23.820	31.870
Girit	9.820	10.940	25.960	14.660	16.789	21.930	17.200	36.810	21.300	28.700
Musul	12.500	15.660	15.330	17.780	27.650	32.385	31.800	39.910	39.060	49.600
Manastır	39.960	41.800	47.180	49.420	68.490	83.100	77.800	90.600	80.870	92.800
Mamuretülaziz	14.100	16.730	17.985	19.860	29.830	37.610	38.700	46.990	46.600	56.300
Van	7.100	7.800	25.480	14.210	13.775	19.360	26.415	34.721	25.530	33.610
Yanya	14.300	16.810	17.760	19.200	29.780	37.820	39.160	47.210	46.300	57.700
Yemen	81.400	89.861	99.320	97.280	163.910	184.600	175.600	193.720	194.780	226.300
Toplam	867.289	944.478	1.110.265	1.135.245	1.724.426	2.002.106	1.989.870	2.470.279	2.149.608	2.574.264
Yüzde %	3.322	3.618	4.253	4.349	6.605	7.669	7.622	9.462	8.234	9.861

Kaynak: BKTY 9075.

IV.5. Osmanlı Devleti'nde Kadınların ve Erkeklerin Yaş Gruplarına Göre Sayısı ve Oranı, 1894

40-50		50-60		60-70		70-80		80-90		90 ve üstü		
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	Toplam
59.850	72.900	42.347	49.650	25.400	33.700	8.750	12.500	1.300	2.000	400	303	
47.750	58.875	34.450	39.961	19.850	27.850	7.060	8.150	1.095	1.600	304	270	
26.318	31.965	16.223	17.993	8.969	13.861	3.100	3.895	465	765	154	143	
60.960	73.200	42.460	49.720	25.857	32.960	7.950	11.890	820	1.620	398	306	
112.450	130.500	67.850	75.855	32.821	56.702	32.670	36.860	2.913	3.315	514	342	
20.969	25.821	33.991	15.103	8.300	10.001	2.865	2.950	412	695	136	112	
10.985	14.700	3.680	5.960	2.700	3.480	1.320	1.760	311	435	115	95	
55.300	68.600	41.196	46.989	24.110	32.600	7.860	11.600	1.250	1.920	328	274	
22.100	27.300	13.190	15.860	6.890	11.365	2.960	2.960	310	579	113	99	
31.680	37.785	22.220	27.600	14.360	18.200	4.950	7.399	820	1.050	124	172	
37.960	44.300	27.120	33.300	26.200	21.400	5.423	8.210	950	1.330	147	205	
8.260	9.760	1.961	2.870	1.669	1.850	702	960	197	223	63	74	
13.465	127.100	4.415	6.937	2.943	3.865	1.530	2.085	372	511	138	114	
3.400	4.300	2.390	3.165	965	1.920	334	521	199	211	73	65	
62.811	75.429	43.750	51.120	26.558	33.835	8.165	12.185	844	1.661	405	312	
166.000	246.600	80.100	97.200	51.334	69.749	37.620	40.100	3.110	4.300	52	445	
81.500	101.350	69.760	77.200	55.700	61.490	39.780	43.650	1.950	3.800	327	420	
25.050	48.960	49.250	58.980	34.570	41.000	19.890	21.100	1.507	2.387	205	293	
26.770	31.100	15.500	18.700	10.600	12.200	3.060	3.210	485	722	131	163	
10.100	13.970	3.750	4.230	2.133	2.550	990	1.195	240	225	80	82	
65.100	77.500	47.650	55.260	28.750	36.400	10.200	14.000	935	1.720	408	326	
61.100	79.140	79.760	58.320	33.750	41.490	18.900	21.000	1.760	2.800	305	329	
41.875	53.360	30.820	36.706	17.880	22.851	5.180	6.250	780	970	204	176	
4.900	5.900	4.035	4.880	1.355	2.190	450	701	221	280	81	75	
65.760	83.940	53.700	62.120	35.960	45.300	21.130	26.600	1.990	3.079	321	385	
65.085	77.160	47.240	55.300	29.130	37.073	11.090	15.100	886	1.630	320	296	
65.120	76.690	46.600	55.400	28.881	37.050	10.700	15.120	760	1.585	298	246	
48.890	60.180	37.655	40.700	21.860	29.410	7.830	9.161	1.260	1.730	304	310	
12.690	16.800	5.160	7.720	2.375	3.730	668	1.720	160	210	103	100	
11.680	13.000	4.283	5.930	2.980	4.250	865	2.043	261	338	76	85	
27.910	22.800	19.172	23.770	11.430	14.300	2.990	4.154	680	960	83	116	
67.725	83.327	51.600	61.200	36.700	45.900	20.760	24.150	2.670	3.180	326	442	
33.900	39.610	24.000	29.318	22.470	18.100	4.360	6.750	610	950	102	153	
13.665	17.550	4.615	7.137	3.143	4.065	1.630	2.185	392	537	158	134	
35.200	38.400	24.160	29.400	22.100	18.200	4.436	6.810	861	1.120	105	168	
186.280	224.450	159.350	175.249	92.300	96.400	64.400	67.860	4.810	5.700	439	485	
1.690.558	2.134.422	1.235.703	1.406.803	772.993	947.387	382.578	456.994	38.586	56.258	7.840	8.116	26.106.068
6.475	8.176	4.734	5.389	2.961	3.629	1.465	1.750	.1478	.2155	.03	.031	100%

IV.6. Gelir Getiren Bir İşe Sahip On Yaşın Üstündeki Kişilerin Sayısı ve Oranı, 1894/95 (R. 1310)

İdari Bölge	Sayı	Sıra	Yüzde %	Sıra
Edirne	435.000	11	51.17	17
Erzurum	285.000	19	42.53	33
Adana	367.000	27	42.48	34
Ankara	398.000	14	45.49	28
Aydın	855.000	5	61.46	9
İşkodra	210.000	23	61.85	7
İzmit	110.000	32	51.16	18
Bağdat	368.000	15	46.00	27
Basra	180.000	26	56.25	12
Bitlis	197.000	24	41.49	35
Beyrut	288.000	17	50.26	21
Biga	78.000	34	70.40	4
Cezayir-i Bahr-i Sefid	135.000	29	50.37	20
Çatalca	33.800	36	54.51	13
Halep	486.000	9	53.40	14
Hicaz	1.910.000	1	50.90	19
Hüdavendigar	850.000	6	62.29	5
Dersaadet	830.000	7	86.60	1
Diyarbekir	195.000	25	50.00	23
Zor	97.800	33	52.29	16
Sivas	410.000	13	43.02	32
Selanik	785.000	8	77.95	3
Suriye	286.000	18	46.65	25
Şehremaneti Mülhakatı	65.000	35	61.87	6
Trabzon	875.000	3	61.55	8
Kastamonu	440.000	10	46.00	26
Konya	414.000	12	43.49	31
Kosova	325.000	16	44.46	30
Kudüs	139.000	28	56.27	11
Girit	119.000	31	50.00	22
Musul	258.000	21	61.42	10
Manastır	869.000	4	81.61	2
Mamuretülaziz	225.000	22	44.45	29
Van	130.000	30	47.61	24
Yanya	279.000	20	53.00	15
Yemen	1.008.000	2	40.00	36

Kaynak: İUKTY 9075.

IV.7. Ticaret ve Sanayi (El sanatları) Alanlarında Çalışan Kişilerin Sayısı ve Oranı, 1894/95 (R. 1310)

İdari Bölge	Sayı Çalışan	Sıra	İstihdam Yüzde %	Sıra
Edirne	286.100	11	33.65	10
Erzurum	167.300	19	24.99	32
Adana	91.230	27	23.44	33
Ankara	278.000	12	31.65	14
Aydın	482.000	6	33.47	11
İşkodra	110.500	23	32.54	13
İzmit	61.300	32	28.51	23
Bağdat	225.000	15	28.12	24
Basra	94.960	26	29.67	19
Bitlis	10.300	24	21.26	35
Beyrut	172.200	17	30.05	17
Biga	43.650	34	35.34	9
Cezayir-i bahr-i sefid	71.200	29	26.56	28
Çatalca	19.200	36	30.99	16
Halep	301.350	9	33.11	12
Hicaz	1.525.000	1	40.66	6
Hüdavendigar	486.000	5	35.61	8
Dersaadet	437.000	8	43.49	4
Diyarbekir	98.990	25	25.38	30
Zor	53.700	33	28.71	21
Sivas	263.000	14	27.62	27
Selanik	441.000	7	43.49	3
Suriye	169.800	18	27.70	26
Şehremaneti Mülhakatı	38.500	35	42.54	5
Trabzon	577.000	2	53.77	1
Kastamonu	287.200	10	30.01	18
Konya	264.500	13	27.78	25
Kosova	213.400	16	29.19	20
Kudüs	76.750	28	31.07	15
Girit	65.800	31	26.32	29
Musul	151.000	21	35.95	7
Manastır	560.500	3	52.39	2
Mamuretülaziz	117.000	22	23.16	39
Van	67.800	30	25.09	31
Yanya	152.000	20	28.84	22
Yemen	550.000	4	21.18	36

Kaynak: İUKTY 9075.

Not: Bu tabloya çok sayıda mesleğin dökümü eklenmiştir; bunlar arasında bakkalların sayısı en yüksektir (237.000). Onları değirmen sahipleri ve değirmen çalışanları (199.300), kahvehane işletenler (175.000) ve mum ve sabun imalatçıları (123.790) izliyor. El ve meyve toptancıları (2.100) ve şans oyunları çalışanları (2.760) sayısı en düşük grupları oluşturmaktadır.

IV.8. Ticaret ve Tarım Alanları Dışındaki Meslek Sahibi Kişilerin Sayısı ve Oranı, 1894/95 (R. 1310)

İdari Bölge	Sayı	Sıra	Yüzde %	Sıra
Edirne	94.600	15	11.12	29
Erzurum	86.300	16	12.80	25
Adana	55.170	27	14.03	20
Ankara	89.300	19	09.29	35
Aydın	276.500	3	19.20	8
İşkodra	74.500	22	22.53	4
İzmit	31.000	33	14.42	18
Bağdat	106.100	10	13.26	23
Basra	60.040	26	18.76	10
Bitlis	68.700	25	12.36	27
Beyrut	83.700	18	14.60	17
Biga	30.350	34	24.58	3
Cezayir-i Bahr-i Sefid	44.600	28	12.75	26
Çatalca	9.200	36	14.83	16
Halep	124.950	9	13.73	22
Hicaz	295.000	2	08.40	36
Hüdavendigar	269.800	4	19.79	5
Dersaadet	285.000	1	38.30	1
Diyarbekir	70.200	24	18.00	13
Zor	33.000	32	12.26	28
Sivas	95.700	14	10.04	32
Selanik	256.000	5	25.42	2
Suriye	84.300	17	13.75	21
Şehremaneti Mülhakatı	17.500	35	19.33	7
Trabzon	198.900	8	18.53	11
Kastamonu	97.800	12	10.21	30
Konya	96.100	13	10.09	31
Kosova	70.600	23	09.65	33
Kudüs	42.250	30	13.05	24
Girit	35.700	31	14.28	19
Musul	77.600	21	18.47	12
Manastır	209.900	7	19.61	6
Mamuretülaziz	79.100	20	15.66	15
Van	43.500	29	15.93	14
Yanya	99.400	11	18.86	9
Yemen	240.000	6	09.31	34

Kaynak: İÜKTY 9075.

Not: Bu tablonun kaynaktaki başlığı, “meslek sahibi” kişilerle ilgili bazı verilerin sunulduğuna işaret etmektedir; örneğin güzel sanatlar ve bilimler anlamına gelen ulum ve funun işleriyle uğraşanlar bunlar arasındadır. Aslında bu terim, entelektüel nitelikteki işlerin yanı sıra fabrika işleri gibi diğer işleri de kapsamaktadır. Bu nedenle terimi daha doğru ifade eden bir başlık seçilmiştir.

IV. 9 İstanbul Şehri ve Üç İlçesindeki Mesleklerin Listesi, 1878 (R. 1294)

Abacı
Afyoncu
Altın varakçısı
Arabacı
Arpacı
Arzuhalci
Aşçı ve kebapçı
Astarcı
Atmıkçısı
Aktar
Aynacı
Ayvaz

Bağcı
Bahçıvan
Bakır kavafı
Bakır kazancısı
Bakkal
Balıkağı iplikçisi
Balmumcu
Basmacı
Basmacı ressamı
Basturmacı
Bitpazarcı
Berber
Bezir yağcı
Bıçak yapıcısı
Bıçakçı
Bıçkı talaşçısı
Bohçacı
Boncuk burgacısı
Boyacı
Bozacı ve sahlepçi
Buğday döğücü
Burgucu
Bürümcük bükücüsü

Cambaz
Camcı
Çadırcı
Çalgıcı
Çalı süpürgecisi
Çamaşırcı
Çerçi
Çilingir
Çiriş tüccarı
Çizmeci
Çömlekçi
Çöpçü
Çorapçı
Çörekçi ve simitçi
Çubacı
Çuval [illegible]

[illegible]
Dellal komisyoncusu
Derzi (Terzi)
Destereci
Destgah (dokuma tezgahı) yapıcısı
Devatçı
Doğramacı
Düğmeci
Dühancı (Tütüncü)
Dülbentçi
Duvarcı

Eğerci
Ekmekçi
Ekser kesicisi (çivici)
Elekçi
Enfiyeci
Eskici kavaf

Fenerci
Fesçi ve püskülcü
Fıçıcı (bakır kaplayıcı)
Fındık kestane kebapçısı
Fırça yapıcı
Fodlacı

Cirit tüccarı
Gümüş yarcısı

Haffaf
Hakkak
Hallaç
Hamal (beygir)
Hamal (sırt)
Hamam yapıcı
Hamurcu
Hancı
Hasır iskemlecisi
Hasır süpürgeci
Hastacı
Havyarcı
Hayalbaz (karagöz oyuncusu)

Helvacı
Hokkabaz
Horasancı ([illegible] yapımcısı)

İğneci
İhramcı
İp bükücüsü
İp kavafı
İşkembe çorbacısı

Kadayıfçı
Kafesçi
Kağıtçı
Kahve değirmencisi
Kahve dövücü
Kalaycı
Kaldırımcı
Kalemkar
Kalemtıraşçı
Kalkancı
Kamış sandalye yapıcısı
Kantar yapıcı
Kasap
Kaşıkçı ve tarakçı
Kayık yapıcı
Kayık yedekçisi
Kayıkçı
Kazaz (ipek üreticisi)
Keçe tüccarı
Kepekçi
Kereste ci
Keserci
Kileci
Kilim tüccarı
Kireç yakıcı
Kirişçi
Kırmızı kuşak tüccarı
[illegible]
Kitapçı
Kolçakçı
Konak aşçısı
Köseleci
Kumaş tüccarı
Kundura boyacısı
Kunduracı ve yemenici
Kurabiyeci
Kürekçi
Kürkçü
Kurşuncu
Kuruyemişçi
Kutu yapıcı
Kuyumcu

Lağımcı
Lahor şalcı
Leblebici
Limoncu
Lüleci

Mahfazacı (Mücevher kutusu yapıcısı)
Manav
Manifaturacı
Marangoz
Mest dikici
Meykedici
Midyeci
Mısır tüccarı
Misk yağcı
Mobilya kerestecisi
Mücellit
Muhallebici
Mumcu
Mürekkepçi
Muytap

Nakkaş
Nalbant
Nalbur
Nalçacı
Nalıncı
Nişastacı
Nohutçu

Örücü
Okçu
Oymacı
Oyuncakçı

Pabuç dikici
Paçacı
Paçavra toplayıcısı
Pekmezci
Pembe iplik kolancısı
Pembezar çubacı
Peştahtacı
Peştemalcı
Pirinççi

Rençber
Rendeci

Saatçi
Sabuncu
Sahaf
Sahtiyan perdahçı
Sahtiyan tüccarı
Saka
Samancı
Sandalye yapıcısı
Sandıkçı
Saraç
Sarıkçı
Sebilci
Sebzeci
Şekerci
Semerci
Şemsiyeci
Sepetçi
Seyis
Simkeş
Simsar
Sırma işlemecisi
Sıvacı
Sof tüccarı
Soğancı
Sucu
Sülükçü

Taşçı
Tavukçu
Taze balıkçı
Tekne hamurcusu
Tekne yapıcısı
Terazi kolu yapıcısı
Terlikçi
Tığ bıçakçı
Timurcu (nalbur, hurdacı)
Tüccar komisyoncusu
Tuğlacı
Tuhafçı (tuhafiyeci)
Tulumba yapıcısı
Tuzcu

Usturacı
Ütücü

Yağ tüccarı
Yağlı boyacı
Yağlıkçı
Yapağıcı
Yaymacı
Yazmacı
Yemenici
Yoğurtçu
Yorgancı

Zahireci
Zeytin yağcısı

Kaynak: 1294 tarihli Salname, s. 418-20.
Notlar: Bu liste özellikle kethüda'nın başkanlığındaki ticarete ve el sanatlarına ilişkin ve diğer mesleklerin bir dökümüdür; kethüda lonca başkanı olarak lonca üyeleriyle yönetim arasında aracılık yaptığı için bunlar resmen tanınan mesleklerdi. Bu terim başlangıçta yüksek devlet memurları ya da zengin vatandaşlar adına idari görevleri yerine getiren kişileri tanımlamakta kullanılıyordu. Ancak 19. yüzyılda lonca sisteminde reform yapıldığında seçimle yönetime gelen lonca başkanları için kullanılır oldu. Abdülhamid döneminde bu görevlere getirilen bazı kethüdalar yüksek devlet memurlarıydılar. (191? yılında Jön Türklerin yönetimi sırasında bu görev feshedildi ve 1915 yılında el sanatları ve ticaret üstünde devlet denetimini ve meslek birliğini sağlamak amacıyla kâtib-i umumi adı altında yeniden tanımlandı.)

Orijinal liste Arap alfabesine göre düzenlenmiştir. Ancak bunu Latin alfabesine göre yeniden düzenledim.

IV.10. İcra Edenlerin Sayısına Göre Osmanlı Devleti'ndeki Meslekler, 1894/95 (R. 1310)

Meslek isimleri	Bu mesleği yapanların sayısı	Meslek isimleri	Bu mesleği yapanların sayısı
Ulema ve Talebeler[a]	395.000	Eczacılar	7.210
Hükümet Katipleri	353.000	Şirket Katip ve Muhasipleri[h]	6.520
İmamlar Müezzinler ve Hafızlar[b]	188.000	Ebeler	6.500
Amele[c]	186.000	Otel, lokanta ve mağaza	
Hükümet Memurları[c]	185.000	katipleri	5.875
Mimarlar	93.800	Kimyagerler	5.860
Cami Hademeleri[d]	91.700	Mühendisler	5.850
Muallimler ve Ulum Erbabı[e]	87.000	Cerrahlar	5.800
Nakkaşlar	66.000	Litografçılar	5.600
Ev Hizmetkarları	55.000	Ressamlar	5.300
Berberler	49.000	Madenciler	5.000
Mezarcılar ve Kuyucular[f]	31.000	Kapıcı ve Hademeler	4.600
Otel ve Lokanta işçileri	28.700	Demiryollarında müstahdem	4.600
Banka Katipleri	23.400	katipler	4.500
Hastahane Hizmetkarları	19.600	Umumi Ahır İşletenler	4.200
Kilim ve seccade yapanlar	18.410	Sigorta kumpanyalarının	
Reji Katipleri	16.200	katipleri	3.800
Avcılar	15.200	Muzıkacı ve Muallimler	3.250
Tabipler	14.000	Tellallar	3.200
Taş ve saire Üzerine Oyma		Aktör ve Aktirisler	3.100
yapanlar	13.750	Müellifler ve Muharrirler	3.000
Otelciler ve Hancılar	12.780	Makinistler	2.300
Kitapçılar ve Mallzi		Bilardo Salonu işletenler	2.200
Katipler[g]	12.310	Kitap ve Jurnal Neşredenler	2.100
Fabrika Katipleri	12.300	Hokkabazlar	1.420
Hükümet daireleri		Meddahlar, Hayalciler ve	
hademeleri	11.900	Karagözcüler[i]	1.400
Avukatlar	10.300	Fotoğrafçılar	950
Kilise Hademeleri	9.800	Dişçiler	760
Banka Memurları	9.760	Gazete ve Mecmua satanlar	750
Kethüdalar	9.700	Muhbir ve muhabirler	550
Baytarlar	9.650	Köprü memurları ile	
Çamaşırcılar	8.900	İskelelerde para alanlar	310
Posta ve Telgraf Müvezzileri	8.590	Gazeteciler	260
Seyisler	8.050		

Kaynak: BOKTY 9075.

[a] Ulema en üst sıradaki dini meslekti

[b] Bunlar Müslüman dini katiplerdi.

[c] Fabrika işçisine günümüzde işçi denilmektedir.

[c] Bunlar muhtemelen düşük sıradaki memurlardı. Osmanlı bürokrasisi memur ile katip (sınırlı bir otoriteye sahip sekretar) arasında bir ayrım yapmıştır.

[d] Bunlar caminin temizlikçileriydi. Kaynakta kullanılan hademe terimi bir enstitü tarafından istihdam edilen ya da yaptığı hizmet karşılığında kendisine bütçeden para ödenen kişileri ifade etmek için kullanılmıştır.

[e] Bunlar modern okullardaki öğretmenlerdi.

[f] Orijinali özellikle mezar kazıcıları da ifade etmektedir.

[g] Özellikle din ile ilgili kitaplarda olmak üzere başka kaynaklarda da not edilmiştir.

[h] Bunlar özellikle avrupalı derneklerdi.

[i] Bunlar klasik gösteri ustalarıydı.

VI.11. Osmanlı Devleti'nde Okulların Dağılımı, 1894/95 (R. 1310)

A. İdari Bölgeye göre

	Sayı	Sıra
Edirne	550	3
Erzurum	300	17
Adana	240	23
Ankara	420	7
Aydın	600	2
İşkodra	172	28
İzmit	130	32
Bağdat	310	16
Basra	220	26
Bitlis	245	22
Beyrut	265	20
Biga	121	33
Cezayir-i Bahr-i Sefid	175	27
Çatalca	95	36
Halep	440	6
Hicaz	250	21
Hüdavendigar	540	4
Dersaadet	850	1
Diyarbekir	228	24
Zor	115	34
Sivas	310	15
Selanik	445	5
Suriye	320	14
Şehremaneti Mülhakatı	112	35
Trabzon	413	8
Kastamonu	331	12
Konya	330	13
Kosova	360	11
Kudüs	170	29
Girit	145	31
Musul	285	18
Monastır	390	9
Mamuretülaziz	278	19
Van	155	30
Yanya	225	25
Yemen	380	10
Toplam	10.915	

B. Okul Tipine göre

	Sayı
Halk okulları (ilkokul)	3.970
Devlet okulları (ilkokul)	2.380
Rüşdiye (lise)	3.859
Yabancı okullar	644
Orta düzeyde okullar	41
Fen okulları	9
Yüksek düzey enstitüleri	7
Endüstri okulları	3
Görme ve duyma engelliler için okul	2
Toplam	10.915
Kız okulları	1.960
Erkek okulları	8.955
Toplam	10.915

IV.12. Okula Devam Eden Çocukların Sayısı, 1894/95 (R. 1310)

	Number				
İdari Bölge	Kız çocukları	Erkek çocukları	Sıra	Yüzde %	Sıra
Edirne	3.500	63.000	9	7.40	8
Erzurum	2.900	52.500	13	7.83	3
Adana	2.155	41.200	18	5.39	22
Ankara	3.650	67.400	7	7.17	5
Aydın	9.600	89.000	3	6.08	16
İşkodra	3.670	38.900	22	5.09	24
İzmit	950	30.200	26	7.04	11
Bağdat	7.200	59.750	11	7.60	6
Basra	1.100	33.100	25	5.04	25
Bitlis	1.865	37.250	23	7.42	7
Beyrut	2.100	42.300	17	5.95	18
Biga	970	8.150	32	6.59	14
Cezayir-i Bahr-i Sefid	1.860	34.120	24	6.47	15
Çatalca	520	3.100	36	5.00	27
Halep	4.150	65.850	8	7.23	19
Hicaz	7.600	97.200	2	2.59	36
Hüdavendigar	9.200	80.150	4	5.78	19
Dersaadet	10.100	98.750	1	9.82	1
Diyarbekir	1.250	27.200	28	6.96	13
Zor	860	6.450	33	4.16	31
Sivas	9.980	39.500	20	4.14	32
Selanik	8.000	60.130	10	5.97	17
Suriye	2.360	48.700	14	7.94	2
Şehremaneti Mülhakatı	820	4.500	35	4.97	28
Trabzon	7.850	57.800	12	5.40	21
Kastamonu	3.670	38.900	21	4.06	33
Konya	3.320	42.700	16	4,48	29
Kosova	2.150	39.800	19	5.45	20
Kudüs	1.050	12.000	31	5.00	26
Girit	1.840	17.500	30	7.00	12
Musul	1.630	17.600	29	4.19	30
Manastır	7.160	73.100	5	7.22	10
Mamuretülaziz	2.860	43.200	15	7.79	4
Van	1.120	5.200	34	3.00	34
Yanya	950	30.200	27	5.19	23
Yemen	5.200	70.600	6	2.98	35
Toplam	135.160	1.577.000			

Kaynak: IUKTY 9075.

Notlar: Cemaat okulları özel kişilerin idaresindeydi; Eğitim Bakanlığı devlet ilkokullarından ve belki de yabancı okullar dışındaki bütün okullardan sorumluydu.

Kaynakta, 1894/95 yılındaki okul sayısına ve türüne ilişkin istatistiklerin yanı sıra 1884 yılında (1300) her türdeki toplam okul sayısının 7.980'den ibaret olduğu bilgisi de yer almaktadır. Demek ki on yıl içinde bu sayıda 2.935'lik bir artış olmuştu.

Osmanlı eğitim sistemi 1908 yılına kadar dört düzeyden oluşmaktaydı: iptidaî, rüşdi, idâdî ve âlî. Rüşdî okullar 1838 yılında kurulmuştu. Yine de esas olarak ilkokul düzeyindeydi çünkü geleneksel ilkokullarda (sıbyan mektepleri) verilen eğitimin düzeyi o denli düşüktü ki sözde üst düzeyde bile aynı eğitsel malzemenin yeniden işlenmesi gerekiyordu. Sonraki yıllarda rüşdiye, Osmanlı eğitim sistemi yalnızca üç düzeyden oluştuğu için yüksek okula karşılık gelir oldu: ilkokul, ortaokul ve yüksek okul.

IV.13. Tuna Vilayeti'ndeki Okullar ve Öğrenciler, 1874 (H. 1291)

	Müslüman çocukları			Gayrimüslim Çocuklar		
İdari Bölge	Okul sayısı	Kız çocukları	Erkek çocukları	Okul sayısı	Kız çocukları	Erkek çocukları
Rusçuk	143	736	1.365	92	861	1.678
Silistre	181	1.135	2.088	40	331	912
Şumnu	86	850	1.896	22	258	346
Yenipazar (N)	19	128	300	10	28	164
Hezargrad	166	1.472	2.823	36	561	1.312
Ziştovi	53	171	816	39	141	713
Niğbolu	38	765	1.154	68	893	2.044
Pilevne	35	896	1.604	23	434	652
Cumaiatik	38	762	1.491	18	113	704
Tutrakan	43	363	579	16	127	579
Vidin	24	215	524	64	457	883
Adakale (N)	—	—	—	—	—	—
Berkofça	17	118	318	16	100	439
Lom	21	235	543	25	40	747
Rahova	21	34	546	37	32	818
Adliye	—	—	413	—	—	385
Ivraca	10	150	175	27	90	1.795
Belgratçık	26	90	528	22	86	686
Sofya	20	157	679	25	292	987
Köstendil	21	112	616	21	162	629
Samakov	*10*	*66*	*274*	*10*	*111*	*493*
Dupniçe	13	—	715	5	—	270
Orhaniye	24	16	140	12	107	240
Radomir	43	14	831	7	16	121
İzladi	10	423	755	16	440	269
Cuma	6	15	148	6	78	151
Tirnova	144	683	3.959	89	150	4.241
Elne(N)	—	—	—	12	84	745
Drenova (N)	2	17	25	19	60	303
Travena (N)	—	—	—	6	78	253
Bebreve (N)	121	721	1.510	10	150	483
Rahoiça (N)	2	25	30	20	174	836
Lofça	63	563	1.191	13	30	395
Toyran	—	—	—	8	30	240
Osmanpazarı	206	1.389	2.430	8	66	177
Kazgan (Kazan) (N)	—	—	—	8	270	450
Gabrova	—	—	—	19	458	1.145
Selvi	53	496	885	21	87	646
Tulça						
Sünne						
Babadağı						
Maçin			(Listeler alınmamıştır)			
Hirsova						
Mecidiye						
Köstence						
Varna	63	337	11.120	25	395	889
Pazarcık	120	1.417	1.728	16	155	590
Kozluca (N)	4	75	76	1	5	45
Balçık	91	245	1.358	—	—	—
Pravadi	85	1.105	1.624	27	105	138
Mankalya	70	—	1.462	—	—	—
Toplam	2.092	15.958	48.719	959	8.055	29.593

Kaynak: 1291 tarihli Tuna Vilayet Salnamesi

IV.14. Öğretmenlerin ve Diğer Eğitim Personelinin Giderleri, 1894/95 (R. 1310)

A. Bölgeye göre		
İdari Bölge	Harcanan meblağ (kuruş cinsinden)	Sıra
Edirne	32.300	9
Erzurum	30.250	10
Adana	27.100	14
Ankara	20.200	24
Aydın	36.200	4
İşkodra	24.400	18
İzmit	13.400	33
Bağdat	22.000	22
Basra	24.000	19
Bitlis	18.600	27
Beyrut	33.000	7
Biga	15.200	31
Cezayir-i Bahr-i Sefid	22.500	21
Çatalca	7.800	35
Halep	22.980	20
Hicaz	19.500	26
Hüdavendigar	39.100	2
Dersaadet	1.700.000	1
Diyarbekir	26.700	16
Zor	17.400	30
Sivas	33.200	6
Selanik	37.200	3
Suriye	32.600	8
Şehremaneti Mülhakatı	7.600	36
Trabzon	35.600	5
Kastamonu	29.600	11
Konya	27.300	13
Kosova	26.900	15
Kudüs	16.600	29
Girit	22.000	23
Musul	13.600	32
Manastır	27.800	12
Mamuretülaziz	17.300	28
Van	11.000	34
Yanya	25.000	17
Yemen	19.750	25
Toplam	2.535.090	

B. Personel Tipine göre	Harcanan para (kuruş cinsinden)
Öğretmenler	
Arapça ve Türkçe	162.600
Dil (Türkçe)	121.500
Matematik	119.700
Fen	105.660
Tarih	95.800
Doğa Bilimleri	88.500
Yöneticiler	77.500
Kapıcılar ve diğerleri	76.900
Toplam	848.160

Kaynak: ILKTY 9075.

Not: Bu tablonun B bölümünde sıralanan giderlerin toplamı, A bölümünde yer alan idari bölge düzeyindeki giderlerin toplamından daha azdır; bu tutarsızlık B bölümünde yalnızca önemli maaş giderlerinin listeye alınmış olmasından kaynaklanıyor olabilir.

IV.15. Osmanlı Devleti'nde Okuma Yazma Bilmeyenlerin Sayısı, 1894/95 (R. 1310)

İdari Bölge	Okuma yazma bilmeyenlerin sayısı	Sıra	Okuma yazma bilmeme yüzdesi	Sıra
Edirne	365.000	13	42.94	5
Erzurum	275.000	15	40.30	13
Adana	168.000	22	42.77	7
Ankara	377.000	11	43.08	4
Aydın	453.000	3	31.45	27
İşkudra	159.000	23	46.09	3
İzmit	79.000	32	32.09	26
Bağdat	333.000	14	41.62	10
Basra	152.000	24	47.50	1
Bitlis	187.000	21	39.90	15
Beyrut	198.000	20	34.72	23
Biga	64.500	34	46.90	2
Cezayir-i Bahr-i Sefid	98.200	28	36.98	20
Çatalca	17.600	36	28.38	30
Halep	383.000	10	48.08	9
Hicaz	624.000	2	19.64	35
Hüdavendigar	402.000	5	29.45	29
Dersaadet	89.000	30	22.05	34
Diyarbekir	98.250	27	10.00	36
Zor	73.500	33	39.83	16
Sivas	384.000	9	40.29	14
Selanik	396.000	7	39.32	17
Suriye	225.000	17	36.85	21
Şehremaneti Mülhakatı	24.000	35	26.51	32
Trabzon	367.000	12	34.20	24
Kastamonu	401.000	6	42.94	6
Konya	393.000	8	41.30	11
Kosova	238.000	16	32.55	25
Kudüs	86.000	31	36.03	22
Girit	94.000	29	38.08	18
Musul	110.000	25	26.42	33
Manastır	432.000	4	40.37	12
Mamuretülaziz	213.000	18	42.37	8
Van	98.300	26	31.04	28
Yanya	199.000	19	37.85	19
Yemen	722.000	1	28.32	31
Toplam	8.798.350			

Kaynak: IUKTY 9075.

Not: Bu istatistiklerde yalnızca on yaşın üstündekiler dikkate alınmıştır. Bunların % 34,3'ünün okuma yazma bilmediği görülmektedir. On yaşın altındaki çocukların toplam sayısı 4.057.277 idi ve bunlardan yalnızca 853.125'i okula gidiyordu; geri kalan 3.204.152 kişi okuma yazma bilmeyenler arasında sayılmış olsa gerek. Bu nedenle toplam rakam 12.382.502'ye yükselir ya da toplam Osmanlı nüfusunun % 46'sını oluşturur.

IV.16: Osmanlı Nüfusundaki Engelliler, 1894/95 (R. 1310)

İdari Bölge	Duyma engelli	Görme engelli	Akıl Hastası	Zeka özürlü	Tutuklu
Edirne	6	4	4	5	10
Erzurum	4	5	4	9	12
Adana	6	5	7	9	12
Ankara	3	4	2	5	8
Aydın	34	40	25	31	41
İşkodra	6	5	20	4	12
İzmit	37	26	24	30	13
Bağdat	5	4	2	4	10
Basra	4	4	25	3	8
Bitlis	4	2	18	2	9
Beyrut	5	4	2	3	9
Biga	27	29	24	43	9
Cezayir-i Bahr-i Sefid	4	5	3	7	18
Çatalca	6	4	5	3	11
Halep	3	3	4	6	39
Hicaz	4	19	13	23	10
Hüdavendigar	24	14	10	23	33
Dersaadet	37	23	39	4	14
Diyarbekir	6	3	21	6	12
Zor	9	32	43	6	18
Sivas	2	1	2	4	5
Selanik	30	20	54	15	35
Suriye	4	52	12	15	27
Şehremaneti Mülhakatı	5	4	3	5	6
Trabzon	34	26	10	20	39
Kastamonu	4	3	3	3	6
Konya	3	2	10	2	15
Kosova	3	1	13	3	15
Kudüs	4	6	17	35	19
Girit	11	4	4	4	7
Musul	15	21	39	10	29
Manastır	30	2	18	25	16
Mamuretülaziz	16	11	39	6	7
Van	3	2	16	17	8
Yanya	20	30	17	25	11
Yemen	9	5	4	4	27

Kaynak: IUKTY9075.

Not: Engelliler, bin kişi başına ifade edilmiştir.

IV.17. Osmanlı Devleti'nde Ekilip Biçilen Toprakların Alanı ve Tarım, 1894/95 (R. 1310)

İdari Bölge	Alan (km^2)	Toplam ekilebilir alan	Ekili ekilebilir toprakların yüzdesi	Sıra
Edirne	40.000	35.000	21.07	13
Erzurum	43.000	31.000	20.05	16
Adana	33.000	23.000	17.05	19
Ankara	68.000	36.000	12.05	12
Aydın	54.000	44.650	32.08	8
İşkodra	16.000	9.800	1.02	28
İzmit	10.300	7.500	0.03	33
Bağdat	170.000	80.000	43.09	1
Basra	150.000	59.000	41.03	4
Bitlis	37.000	32.000	20.08	15
Beyrut	12.600	9.500	0.09	30
Biga	20.000	14.000	3.60	26
Cezayir-i Bahr-i Sefid	5.600	3.800	0.02	35
Çatalca	11.200	8.100	0.04	32
Halep	49.000	33.000	21.03	14
Hicaz	1.243.517	20.000	11.02	21
Hüdavendigar	60.000	51.500	40.00	5
Dersaadet	13.712	5.000	0.03	34
Diyarbekir	50.000	41.000	26.02	10
Zor	35.000	21.000	14.02	20
Sivas	60.000	42.500	31.07	9
Selanik	41.000	29.500	19.03	17
Suriye	90.000	51.000	38.00	6
Şehremaneti Mülhakatı	9.400	3.600	0.01	36
Trabzon	32.000	25.000	18.03	18
Kastamonu	48.000	41.000	24.00	11
Konya	78.000	67.000	41.09	3
Kosova	28.000	15.000	9.04	24
Kudüs	12.400	8.700	0.07	31
Girit	15.000	9.500	0.10	29
Musul	65.000	49.000	33.01	7
Manastır	23.000	13.800	2.70	27
Mamuretülaziz	28.000	18.700	10.06	22
Van	27.000	18.000	10.05	23
Yanya	21.000	14.900	7.05	25
Yemen	350.000	75.000	42.09	2
Toplam	3.049.729	1.047.050		

Kaynak: IUKTY 9075.

Not: Bu tabloda bir araya getirilmiş olan bilgi, kaynaktaki iki ayrı yerden alınmıştır. Ekilip biçilen toprak oranıyla ilgili bilgi, yirmi yıllık bir dönemde devletin bütün tarımsal üretimindeki bir artışın özetiyle birlikte verilmektedir. Verilen rakamlar şöyledir: R 1290 (1874/75), 697,00 km²'ya da % 40; R. 1300 (1884/85) 189.000 km²'ya da % 46,33 ve R. 1310, 984.650 km²'ya da % 53.12. Birbirinden ayrı olarak hazırlanan tabloyla özet arasında hiçbir bağlantı yoktur.

IV.18. Km² Başına Tahıl Üretimi, 1894/95 (R. 1310)

İdari Bölge	Buğday	Arpa	Mısır
Edirne	263.170	95.612	45.450
Erzurum	144.920	82.480	21.400
Adana	79.760	62.345	15.368
Ankara	25.579	21.151	5.116
Aydın	1.101.150	387.200	115.612
İşkodra	18.496	19.147	8.122
İzmit	11.350	8.112	2.193
Bağdat	1.113.160	257.889	161.000
Basra	583.598	245.885	145.832
Bitlis	92.890	31.224	18.387
Beyrut	15.380	16.140	4.115
Biga	35.580	27.210	9.170
Cezayir-i Bahr-i Sefid	11.300	7.557	1.948
Çatalca	12.362	9.121	3.101
Halep	157.960	94.525	39.412
Hicaz	55.700	8.577	525
Hüdavendigar	789.103	239.772	139.712
Dersaadet	10.576	5.248	1.962
Diyarbekir	370.182	89.495	70.531
Zor	68.720	41.315	13.287
Sivas	478.185	234.765	89.557
Selanik	156.940	77.465	43.437
Suriye	685.102	185.637	136.643
Şehremaneti Mülhakatı	10.572	5.254	745
Trabzon	891.118	231.730	127.637
Kastamonu	369.181	97.615	62.512
Konya	997.134	301.005	150.912
Kosova	44.600	33.225	11.382
Kudüs	13.374	15.130	3.109
Girit	15.490	11.122	7.118
Musul	89.800	69.375	59.510
Manastır	20.567	58.325	10.172
Mamuretülaziz	55.674	40.280	12.233
Van	44.660	35.270	11.225
Yanya	31.598	29.223	10.181
Yemen	581.589	302.025	160.100
Toplam üretim	9.446.520	3.477.451	1.718.516

Kaynak: IUKTY 9075.

Notlar: Bu tabloda verilen bilgi, kaynağın çeşitli yerlerinde geçmektedir; burada kolaylık olması açısından tek bir sayfa halinde düzenlenmiştir.

Üretim toplamları hektolitre olarak verilmiştir.

IV.19. 1874/75'den 1894/95'e Kadar Yıllık Tahıl Üretiminin Tahmini Değeri, (R. 1290-1310).

Yıl (Rumi)	Lira cinsinden değer
1290	2.500.000
1291	2.800.000
1292	2.100.000
1293	1.750.000
1294	1.312.000
1295	1.587.000
1296	1.962.000
1297	2.168.000
1298	2.725.000
1299	2.965.000
1300	3.270.000
1301	3.500.000
1302	3.970.000
1303	4.550.000
1304	4.872.000
1305	5.010.000
1306	4.310.000
1307	4.720.000
1308	5.600.000
1309	6.765.000
1310	8.431.000

Kaynak: IUKTY 9075.
Not: 1844-1914 yılları arasında hiç değişmemiş olan Osmanlı resmi kuruna göre lira (bir altın sikke) 4.3355 dolara eşitlenmişti.

IV.20. Osmanlıların Sahip Olduğu Çiftlik Hayvanları, 1894/95 (R. 1310)

İdari Bölge	Sayı	Rank	Yoğunluk (km²)	Rank
Edirne	5.958.800	1	148.97	8
Erzurum	4.167.350	10	96.91	17
Adana	3.232.800	20	98.00	16
Ankara	2.931.000	24	43.25	30
Aydın	5.092.600	2	94.30	18
İşkodra	2.350.000	30	147.00	9
İzmit	866.380	36	84.11	21
Bağdat	3.406.020	18	20.03	33
Basra	2.613.100	27	17.42	34
Bitlis	2.897.700	26	78.31	26
Beyrut	3.068.600	22	243.48	2
Biga	1.657.860	33	82.89	24
Cezayir-i Bahr-i Sefid	2.552.300	28	473.20	1
Çatalca	1.762.000	32	157.32	6
Halep	4.087.100	11	83.40	22
Hicaz	2.901.900	25	2.33	36
Hüdavendigar	5.088.700	3	84.81	19
Dersaadet	879.700	35	64.15	28
Diyarbekir	4.056.000	13	81.12	25
Zor	2.967.000	23	84.76	20
Sivas	4.323.800	7	72.06	27
Selanik	5.000.760	4	122.00	15
Suriye	3.392.100	19	37.69	31
Şehremaneti Mülhakatı	1.302.950	34	138.60	12
Trabzon	4.442.020	6	136.00	13
Kastamonu	3.985.350	14	83.02	13
Konya	4.069.010	12	46.77	29
Kosova	4.203.250	9	149.58	7
Kudüs	1.788.800	31	144.92	10
Girit	3.540.000	16	232.00	3
Musul	2.399.400	29	36.91	32
Manastır	4.472.350	5	190.00	5
Mamuretülaziz	3.949.060	15	131.03	11
Van	3.444.200	17	131.30	14
Yanya	4.254.100	8	202.57	4
Yemen	3.165.400	21	13.58	35

Kaynak: IUKTY 9075.
Not: Bu tablodaki toplam rakamlar düzeltilmiştir ve yuvarlak olarak verilmektedir.

IV. 21. Süt ve Yün Üretimi, 1894/95 (R. 1310)

İdari Bölge	Süt	Tereyağı[a]	Peynir[b]	Yün[c]	Kişi başına yün
Edirne	44.870.000	1.367.800	186.000	1.865.750	02.19
Erzurum	41.360.000	765.100	83.100	715.900	01.06
Adana	28.500.000	763.050	56.300	673.300	01.20
Ankara	17.200.000	675.000	43.600	775.900	00.88
Aydın	48.410.000	1.105.000	152.000	935.000	00.64
İşkodra	17.252.500	415.000	57.900	425.200	01.22
İzmit	8.150.000	161.000	61.300	188.760	00.87
Bağdat	62.720.000	1.310.000	131.200	1.837.000	02.29
Basra	8.850.000	486.000	37.200	485.300	01.51
Bitlis	13.000.000	523.000	45.900	433.500	01.09
Beyrut	14.500.000	786.500	49.700	687.700	01.20
Biga	5.480.000	327.827	77.900	227.826	01.11
Cezayir-i Bahr-i Sefid	9.700.000	337.000	67.800	337.500	01.25
Çatalca	*1.650.000*	*268.043*	*68.500*	*115.043*	*01.90*
Halep	38.965.000	1.325.000	92.100	927.800	01.01
Hicaz	37.575.000	187.900	14.500	587.900	00.15
Hüdavendigâr	38.120.000	923.000	112.300	923.000	00.60
Dersaadet	6.700.000	155.960	27.800	83.960	00.83
Diyarbekir	8.650.000	450.000	34.500	579.700	01.40
Zor	8.870.000	402.300	71.300	512.300	02.73
Sivas	34.147.000	623.000	54.200	893.000	00.93
Selanik	36.580.000	1.260.000	126.700	960.000	00.95
Suriye	35.200.000	830.000	66.500	930.000	01.51
Şehremaneti Mülhakatı	1.570.000	270.303	70.500	90.303	00.99
Trabzon	57.000.000	1.927.000	164.000	1.757.000	00.61
Kastamonu	36.032.500	838.000	76.400	837.000	01.14
Konya	23.025.000	726.000	97.600	875.600	00.91
Kosova	47.649.000	762.000	73.860	662.700	00.90
Kudüs	5.075.000	350.000	69.700	350.700	01.41
Girit	7.250.000	175.000	75.200	277.900	01.10
Musul	20.175.000	131.000	18.600	358.000	00.86
Manastır	39.855.000	1.765.000	157.900	875.900	00.89
Mamuretülaziz	20.825.000	410.000	62.100	415.700	00.82
Van	19.900.000	525.000	43.100	395.000	01.44
Yanya	51.560.000	839.000	88.200	739.700	01.40
Yemen	55.000.000	768.200	53.500	1.568.000	01.62
Toplam	951.466.000	24.933.983	2.768.960	25.308.042	

Kaynak: IUKTY 9075.

Notlar: Sütunların toplam rakamları orijinal kaynakta yer almıyordu ama burada kolaylık olması açısından eklenmiştir. Toplam üretim rakamları kıyye olarak ifade edilmiştir (1 kıy: 1283,5 gr.)

[a] 1875-1895 yılları arasında tereyağı fiyatlarının kıyye başına en az 13,25 kuruşla en çok 19,25 kuruş arasında değiştiğini göstermektedir (R. 1302).

[b] 1875-1895 yılları arasındaki yirmi yıllık dönemde peynirin en düşük ve en yüksek fiyatı sırasıyla kıyye başına 12,25 kuruş ve 18,25 kuruş idi (R. 1310).

[c] Bu istatistiklere, 1875 yılında 19.786.800'den, 1884/85'de (R. 1300) 23.678.950'ye ve 1894/95'de (R. 1310) 25.000.000'un üzerine çıkan yün üretimindeki artış da dahil edilmiştir.

IV.22. Bölgelere Göre Kişi Başına Düşen Brüt Yıllık Gelir, 1894/95 (R. 1310)

İdari Bölge	Brüt gelir	Sıra	Kişi başına gelir	Sıra
Edirne	91.995.292	6	108.22	20
Erzurum	91.600.000	7	136.71	15
Adana	73.965.000	14	188.20	2
Ankara	40.800.000	28	46.57	35
Aydın	124.739.000	3	79.68	27
İşkodra	51.600.000	23	152.00	10
İzmit	25.750.000	31	119.76	18
Bağdat	88.950.000	9	111.18	19
Basra	43.700.000	27	160.07	8
Bitlis	76.800.000	13	168.68	5
Beyrut	85.600.000	11	149.38	11
Biga	16.956.000	33	129.19	17
Cezayir-i Bahr-i Sefid	49.350.000	24	197.40	1
Çatalca	10.900.000	35	175.81	4
Halep	59.600.000	19	65.49	32
Hicaz	10.300.000	36	2.75	36
Hüdavendigar	94.556.946	4	65.66	31
Dersaadet	55.800.000	21	78.30	28
Diyarbekir	71.780.000	16	184.05	3
Zor	19.865.000	32	106.23	21
Sivas	57.675.000	20	60.51	33
Selanik	89.007.565	8	89.38	24
Suriye	87.300.000	10	142.41	14
Şehremaneti Mülhakatı	14.875.000	34	164.36	7
Trabzon	125.003.463	2	90.21	23
Kastamonu	78.700.000	12	82.23	26
Konya	65.350.000	17	68.64	30
Kosova	55.300.000	22	75.65	29
Kudüs	29.300.000	30	134.81	16
Girit	35.800.000	29	145.00	12
Musul	65.150.000	18	157.52	9
Manastır	92.000.000	5	86.00	25
Mamuretülaziz	71.965.000	15	142.50	13
Van	44.600.000	26	166.41	6
Yanya	48.315.367	25	91.68	22
Yemen	127.800.000	1	50.11	34

Kaynak: IUKTY 9075.

Not: Gelir, kuruş olarak ifade edilmiştir.

IV.23. 1894/95 Yılı (R. 1310) Genel İstatistik Defterinin Özeti

İdari Bölge	Nüfus	Çalışan sayısı	Sıra	Hükümetin toplam yıllık geliri	Sıra	Toplam tekstil değeri	Sıra	Tabii ürünlerinin toplam değeri	Sıra	Hayvanlarının toplam değeri	Sıra	Eğitim masraflarının toplamı	Sıra
Hicaz	3.750.000	1.910.000	1	10.300.000	36	7.000	36	3.278.500	20	14.509.500	25	19.500	26
Yemen	2.550.000	1.008.000	2	127.800.000	1	7.263.100	19	12.907.945	8	15.827.000	21	19.750	25
Aydın	1.440.000	855.000	5	124.739.000	3	18.978.700	3	15.505.750	2	25.463.000	2	36.200	4
Hüdavendigar	1.365.000	850.000	6	94.556.946	4	18.967.750	2	13.945.515	5	25.440.000	3	39.100	2
Trabzon	1.073.000	875.000	3	125.003.463	2	19.716.000	1	14.455.590	4	22.210.000	6	35.600	5
Manastır	1.070.000	869.000	4	92.000.000	5	15.165.180	7	2.102.835	27	22.361.750	5	27.800	12
Selanik	1.007.000	575.000	8	89.007.565	8	16.300.000	6	8.784.700	14	25.003.800	4	37.200	3
Dersaadet	1.005.000	830.000	7	55.800.000	21	5.228.500	20	152.880	35	4.398.500	35	1.700.000	1
Kastamonu	957.000	440.000	10	78.700.000	12	17.500.000	5	11.845.905	11	19.926.750	14	29.600	11
Sivas	953.000	410.000	13	57.675.000	20	1.200.000	26	12.390.925	9	21.619.000	7	33.200	6
Konya	952.000	414.000	12	65.350.000	17	3.597.000	23	14.985.670	3	20.345.050	12	27.300	13
Halep	910.000	486.000	9	59.600.000	19	17.688.900	4	9.789.800	13	20.435.500	11	22.980	20
Ankara	875.000	398.000	14	40.800.000	28	12.677.000	14	2.127.895	26	14.655.000	24	20.200	24
Edirne	850.000	435.000	11	91.995.292	6	13.187.500	12	11.315.850	12	29.794.000	1	32.300	9
Bağdat	800.000	368.000	15	88.950.000	9	14.768.300	8	15.565.800	1	17.030.000	18	22.000	22
Kosova	731.000	325.000	16	55.300.000	22	13.675.700	11	3.223.000	23	21.016.250	9	26.900	15
Erzurum	670.000	285.000	19	91.600.000	7	12.965.000	13	7.724.600	15	20.836.750	10	30.250	10
Suriye	613.000	286.000	18	87.300.000	10	14.688.000	9	13.425.510	6	16.960.500	19	32.600	8
Beyrut	573.000	288.000	17	85.600.000	11	10.868.900	17	1.076.900	30	15.343.000	22	33.000	7
Yanya	527.000	279.000	20	48.315.367	25	1.860.000	24	3.257.990	24	21.270.500	8	25.000	17
Mamuretülaziz	505.000	225.000	22	71.965.000	15	1.567.300	25	3.278.370	21	19.745.300	15	17.310	28
Bitlis	475.000	210.000	24	76.800.000	13	477.500	28	7.464.450	16	14.488.500	26	18.600	27
Musul	420.000	258.000	21	65.150.000	18	14.167.800	10	6.449.000	17	11.997.000	29	13.600	32
Adana	393.000	180.000	27	73.965.000	14	11.879.000	15	6.398.800	18	16.161.000	20	27.100	14
Diyarbekir	390.000	197.000	25	71.780.000	16	11.300.600	16	11.850.910	10	20.280.000	13	26.700	16
İşkodra	339.500	211.000	23	51.600.000	23	415.000	29	2.092.480	28	11.750.000	30	24.400	18
Basra	320.000	195.000	26	43.700.000	27	335.000	31	12.917.950	7	13.065.500	27	24.000	19
Van	273.000	135.000	30	44.600.000	26	758.000	27	3.223.300	22	17.221.000	17	11.000	34
Cezayir-i Bahr-i Sefid	268.000	139.000	29	49.350.000	24	365.900	30	156.500	34	12.776.500	28	22.500	21
Girit	250.000	130.000	31	35.800.000	29	130.000	33	1.077.450	29	17.700.000	16	22.000	23
Kudüs	247.000	167.000	28	29.300.000	30	8.177.950	18	1.066.870	31	8.944.000	31	16.600	29
İzmit	215.000	119.000	32	25.750.000	31	4.150.000	21	186.750	33	4.331.900	36	13.000	33
Zor	187.000	110.000	33	19.865.000	32	298.500	32	5.343.600	19	15.835.000	23	17.400	30
Biga	123.500	97.800	34	16.956.000	33	3.700.600	22	2.177.900	25	8.289.300	33	15.200	31
Şehremaneti Mülhakatı	90.500	87.000	35	14.875.000	34	96.300	34	151.860	36	6.514.750	34	7.400	36
Çatalca	62.000	33.800	36	10.900.000	35	85.000	35	191.810	32	8.810.000	32	7.800	35
Toplam	27.229.500	14.980.600		2.272.748.633		294.206.980		241.792.560		602.358.600		2.535.090	

Kaynak: IUKTY 9075.

Notlar: Bu tabloya, ayrı bir tablo içinde verilmeyen bazı maddelerin toplam rakamı da dahil edilmiştir.

Gelir ve ürün değerleri kuruş olarak ifade edilmiştir.

Eğitim gideri olarak verilen rakamlar yalnızca devlet okulları içindir; cemaat okulları ile dini ve özel okullar bu rakamlara dahil edilmemiştir.

EKLER

OSMANLI'DA KENTLEŞME: KIRIMLILARIN DOBRUCA'YA GÖÇÜ VE MECİDİYE'NİN KURULMASI (1856-1878)*

Mecidiye (ya da Mejidiye) kentinin 1856 yılında *yayınlanan bir imparatorluk fermanıyla resmen kurulması*, Osmanlı'da yeni bir şehircilik ve iskân anlayışının *alışılmamış* ve ilginç bir *örneğidir. Kent*, kuzeyde ve batıda Tuna Nehri'yle; doğuda Karadeniz'le ve güneyde Lom ve Pravadi ırmaklarıyla (oysa Silistre'nin güneyinden Varna'ya dek uzanan hat daha makul bir sınırdır) sınırlanan bir bölge olan Dobruca'nın (veya Dobruja, şimdiki adıyla Dobrogea) merkezinde kurulmuştu. 1878 yılında Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra bölge Romanya'nın bir parçası oldu. Mecidiye adını, Osmanlı hanedanının 1839'dan 1861'e kadar iktidarda olan 31. sultanı Abdülmecid'den almıştı. Günümüzde kentin adı, Romen fonetiğine uygun bir biçimde *Medgidia olarak yazılmaktadır.*

15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı idaresindeki güneydoğu *Avrupa'da eski kentsel alanların yeniden* imarı, nüfuslandırılması ve yayılması kadar bir dizi yeni kasaba ve köyün ortaya çıkması da gayet iyi belgelenmiştir ve burada ayrıca ele alınması gerekmemektedir. Osmanlı'nın o dönemdeki kasabalarının ve köylerinin, yolların kesiştiği kavşak noktalarında, kervansarayların, kalelerin veya idari merkezlerin çevresinde ya da nehirlerin birleşme noktalarında ve benzeri yerlerde oluştuğunu söylemek yeterlidir.[1] Bundan dolayı bu yerleşimler, toplumsal ve demografik ihtiyaçlar karşısında düşünülüp tasarlanmış yerler olmaktan çok genellikle mevcut ekonomik, toplumsal ya da stratejik koşulların ortaya çıkardığı doğal demografik gelişme*lerin bir sonucudur. Bu eski kentsel merkezlerin tersi*ne yeni Mecidiye kenti, merkezi Osmanlı idaresinin bir kararıyla kurulmuştu. Ticaret Nezareti ve Ebniye Meclisi'nin teknik daireleri tarafından bilhassa Kırım göçmenlerinin iskân edilmesi ve orta Dobruca bölgesinin ekonomik gelişiminde bir merkez olması düşünülerek hazırlanan kent planı esas alınarak kurulmuş ve geliştirilmişti.

Mecidiye'nin kurulmasını buyuran imparatorluk fermanı (bu fermanın bir tıpkıbasımı bu makalenin *sonundaki Ek I'de yer almaktadır), teklifle ilgili* önceki yazışmaların içeriğinin sultan adına onaylanmasıyla başlıyordu. Hükümdarın kent planını görüp onaylamış olduğu vurgulanmaktaydı ve sonunda yine Sultan adına "sözü edilen kentin sözü edilen plana göre inşa edilmesi ve yapıları ve dükkânları inşa etmek isteyen kişilere gerekli iznin verilmesi" ("Kasaba-ı mezkûrenin harita-i mezkûreye tatbikan inşas ve bahişgâr olanların orada dükkân ve sair ebniye yapmalarına dahi ruhsat... emir ve ferman hazret-i veliyulemrindir") emri verilmekteydi. Fermanın taşıdığı 2 Eylül 1856 (2 Muharrem 1273) tarihi, Mecidiye'nin resmi kurulma tarihi olarak değerlendirilmelidir. *Bu belge, kentin kurulmasına ilişkin diğer yazış*ma örnekleriyle birlikte Başbakanlık Arşivleri'nde kayıtlıdır.[2] *Fermanda sultanın imzası yer almamaktadır;*

---

* Bu makale *International Journal of Turkish Studies*, 1984-85, 3 (2). Cambridge University Press, s 1-25'ten alındı

1 Özellikle bkz. Nicolai Todorov, *La Ville Balkanique, aux xx-xix siècles: development socio-economique*, Bükreş, 1980. Terminolojide, Balkanlar'daki kasaba ve köy isimlerinin kökeni anlatılır; bkz Andreas Birken, *Die Provinzen des osmanischen Reiches*, Wiesbaden, 1976; Hans-Jurgen Kornrumpf, *Die territorial Verwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung (1864) bis zim Berliner Kongress (1878) nach amtlichen Osmanischen Veröffnetlichungen*, Freiburg, 1976. Bu makalede Dobruca'nın tarihinin ayrıntılı olarak incelenmesi amaçlanmamaktadır. Bununla birlikte, Mecidiye'yle ilgili bu çalışma, kaçınılmaz olarak kentin içinde yer aldığı bölgeye ilişkin bir değerlendirmeyi de içermektedir; yine de Dobruca konusundaki genel kaynaklara gerekmedikçe göndermede bulunmadım. İlgilenenler için bu çalışmalara ör*nek olarak şunlar sıralanabilir:* Eugene Pittard, *La Roumanie*, Paris, 1917; N. Iorga ve diğerleri, *La Dobrogea Roumaine*, Bükreş, 1919; A. Ischirkoff ve diğerleri, *La Doubroudja*, Sofya, 1918; A. Ischirkoff, *Les Bulgares en Doubroudja*, Bern, 1966; Müstecap Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, Ankara, 1966; *Ion Michlea ve E. Condurachi*, *Dobrogea*, Bükreş, 1978. Bu konuyla ilgili en özlü ve kapsamlı çalışma ise Aurel Decei'nin *İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan "Dobruca" makalesidir.

Osmanlı kançılarya geleneğine göre yalnızca üçüncü şahıs olarak emri dile getirilir.

Mecidiye hakkındaki yazışmalar, Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra geliştirilmiş olan Osmanlı karar alma işlemlerini Avrupa hiyerarşik düzenine uygun olarak yapan modern, merkezi bir bürokrasinin kurulmasına örnek olarak gösterilebilir.[3] Mutasarrıflığın baş yetkilileri, yani genel olarak valiler, mutasarrıflar veya yerel meclis, ilk teklif taslağını hazırlıyorlardı. Bu taslak, merkezi idarenin yerel temsilcisi tarafından onaylandıktan sonra başvezirin dairesine, Babıâli'ye (veya Sadaret) sunuluyordu. Babâli uygun gördüğü takdirde teklifi, son kez tasdik edilmek üzere mabeyn-i hümayun'a (sultanın kâtibi) sunuyordu. Özellikle çok önemli bir mesele söz konusu olduğunda, sultanlık makamı imparatorluk evrakına yorumlarını yazardı; yoksa teklifi, başvezir tarafından sunulduğu biçimiyle tek bir sözcükle, "mucibince" ("gereğinin yapılması") diyerek tasdikliyordu. Alt kademelerdeki görevliler bildirileri ilk isimleriyle imzalarken, başvezir yalnızca ilk isminin baş harfini yazıyordu. Sultan, talimatı kendisi imzalamıyor ve resmi konuşmalarında üçüncü tekil şahsı kullanıyordu. Dolayısıyla, Mecidiye kentinin kurulmasıyla ilgili belgelerde yer alan imzalar arasında ticaret nazırının tam ismi (Saffeti) ve daha ziyade Ali Paşa olarak bilinen ve 1850'den 1871'e dek Osmanlı'nın en önemli başvezirlerinden ve hariciye nazırlarından biri olan Mehmet Ali Paşa'nın ilk adının baş harfi olan M yer almaktadır. Ali Paşa, Mecidiye'nin kurulması teklifini içeren mektubu ikinci başvezirliği döneminde (2 Mayıs 1855-1 Kasım 1856) imzalamıştı.[4]

Üst kademeler arasında yeni kentle ilgili olarak yapılan yazışmalarda adet olduğu üzere, mutasarrıflık memurlarından gelen çeşitli diğer bildiriler ilk sırada yer alıyordu. Bu mutasarrıflık bildirileri henüz bilim adamlarının eline geçmemiştir; yine de elinde bunların olmaması araştırmacıyı, Mecidiye'nin kurulmasına yol açan nedenlerin ve kent planının tasarlanmasındaki modernist yaklaşımın içyüzüne ilişkin bir fikir edinmekten alıkoymaz.

Yerleşim yeri olarak Karasu seçilmişti. Evliya Çelebi 17. yüzyıldan bir gezi kitabı olan *Seyahatname*'sinde bu köyü, Kuzey ve Güney Dobruca'yı birbirine bağlayan ve Tuna Nehri'nin eski bir kolundan artakalan sıra halindeki bataklıkların kıyısı boyunca uzanan yol üzerindeki epey önemli bir bağlantı noktası olarak anlatmaktaydı. Bununla birlikte, 1856 yılına gelindiğinde Karasu eski önemini yitirmişti. Resmi belgelerde dikkate bile alınmıyordu; örneğin, Silistre'nin nüfusuyla ilgili rakamları veren 1830 tarihli bir defterde Karasu'nun adı, Dobruca'nın başlıca kasabaları arasında bile sayılmamaktadır.[5] (Dobruca, Mecidiye kurulduğu sırada Silistre eyaletinin bir parçasıydı; daha sonra yeni Tuna vilayetine katıldı.)[6] Başvezirin mektubu "eski Karasu kasabası"nın ("Kadim Karasu kasabası yerine") bulunduğu alandan söz etmektedir. Belli ki Karasu da bir dönemin gelişmiş Dobruca eyaletinin büyük bölümü gibi zor zamanlar geçirmekteydi.

Karasu ve Dobruca'nın 19. yüzyılda topyekûn bir düşüşe geçmesi öncelikle, bu eyaletin topraklarında 1768'den 1829'a kadar olan dönemin büyük bir bölümünde aralıklı olarak süren feci Osmanlı-Rus savaşlarının bir sonucuydu; Rus ordusunun karargâhları, 1828-1829'da Karasu'da kurulmuştu ve Kırım Savaşı da 1855 yılında Dobruca'da başlamıştı. Gerçekten de, Silistre Sancak kayıtlarında Dobruca'nın 1830-1831'deki nüfusunun önemli oranda düştüğü ve belki de tarihindeki en düşük düzeye (Bkz. bu bölümün sonundaki tablo) geldiği görülmektedir. Yaklaşık 30.000 olan erkek nüfusu ikiyle çarpıldığında (ilk Osmanlı sayımlarında kadınlar sayılmıyordu) ve noksan sayım için % 10 eklendiğinde bile Dobruca'nın 1830'daki nüfusu yaklaşık 100.000'den ibaret görünmekteydi. 1828-1829'daki savaş sırasında gitmiş olan göçmenlerin geri dönmesinden sonra bile Dobruca nüfusunun, Mecidiye'nin kurulduğu 1850'li yıllarda

2 BA, *İrade*, Dahiliye no. 23226. İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nin kısaltılmış referansıdır. *İrade*, bölüm başlığı; *Dahiliye*, altbölüm başlığıdır; rakam, belirli bir belgeyi ya da bir grup belgeyi belirtir. Belgeyle ilgili ayrıntılı kimlik bilgileri -tarih, tip gibi- daha sonraki referanslarda verilmektedir.

3 Bürokrasinin yeniden örgütlenmesine ilişkin ayrıntılar için, bkz. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, 1980.

4 Ali Paşa (1814-1871), akıl hocası Mustafa Reşit Paşa'dan sonra başbakan olmuştu. Mustafa Reşit Paşa Mısırlılarla bir yazışmasında Fransızlara olan güvensizliğini dile getirdiği ortaya çıkınca istifa etmek zorunda kalmıştı. Ali Paşa, İngilizlere güvenmek yerine Fransız yanlısı bir politikadan yanaydı. Ali'nin sultanın yetkesini kısıtlamada ve yürütmeye daha büyük bir özgürlük tanımada başarılı olduğu belirtilmelidir. Ali Paşa, 1856 yılında Paris Barışı'na noktayı koyan kongrede başdelegeydi ve Osmanlı devletinin istediğinden daha azını elde edebilmiş olmasından dolayı çok eleştirilmişti; sonunda görevinden istifa etti ancak kısa bir süre sonra yeniden göreve getirildi.

5 Bkz. Kemal H. Karpat, *The Ottoman Population, 1830-1914: Social and Demographic Characteristics*, Madison: University of Wisconsin Press, 1985.

6 Osmanlı İmparatorluğu'nun idari bölünmesinde 19. yüzyılda pek çok değişiklik olmuştu. Sultan II. Mahmud (1808-1839), idarenin merkezileştirilmesi için büyük bir girişimde bulunmuştu. Osmanlı topraklarını vilayet adı altında 28 büyük birime, vilayetin altında 31 alt bölüme (sancak) ve 54 bağımsız birime (voyvodalık) ayırmıştı. 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın kabul edilmesiyle birlikte yeniden eski idari bölümlere dönülmüş, vilayetler yine eyalet ve belli başlı alt bölümleri de liva ve sancak olarak adlandırılmıştı. Ayrıca yeni alt bölümler oluşturulmuştu: kazalar (önceleri idari ağın dışında kalan hukuki bölgelerdi) ve nahiyeler. Tuna Vilayeti 1864-65 yılındaki yeni bir örgütlenme sırasında oluşturulmuştu. 7 sancağı vardı: Rusçuk, Varna, Vidin, Tırnova, Sofya, Niş ve Tulça (Tulcı). Mecidiye yeni Tuna vilayetinin Tulça sancağına dahildi.

bile istenen düzeyin çok altında kaldığını varsaymak zor değildir.

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devleti, bir nüfus kıtlığı sorunu yaşamıştı ve bunun sonucunda büyük toprak parçaları işlenememiş ve devlet gelirleri düşmüştü. Osmanlı idaresi, ne pahasına olursa olsun nüfusunu arttırmaktan yanaydı. 1857 yılında belli başlı Avrupa gazetelerinde görülen göçmen talebi, Osmanlı topraklarına daha çok sayıda insanın yerleşmesine duyulan ihtiyacın açık bir göstergesiydi. Bu yola başvuran Osmanlı devleti, tarımlık toprak, vergi muafiyeti ve çeşitli dini ve kültürel teşvik vaatleriyle Avrupalıları Osmanlı topraklarına yerleşmeye özendiriyordu. Yanıt, beklenenin çok ötesindeydi ve bir yanıt da hiç beklenmedik bir bölgeden, Kırım'dan gelmişti. Büyük Müslüman topluluklarının 1856 yılından sonra Kırım'dan ve 1862 yılından sonra da Kafkaslar'dan göç etmesi, gerçekten de Osmanlı nüfusunda bir patlamaya neden oldu. Mecidiye'nin kurulması ve bunu izleyen dönemdeki gelişmesi, bu göçün doğrudan bir sonucuydu. Yine de, bu kentin yükselişine eşlik eden özel koşulları ele almadan önce kısaca, Dobruca'ya yönelik önceki göç modellerini ve burada daha önceden yerleşmiş olan toplulukların durumunu değerlendireceğim.

Dobruca'nın 1850 Yılından Önceki Demografisi

Kırım ve Bucaklı (Besarabya) Müslümanlar, 15. ve 16. yüzyıllardan beri Osmanlı topraklarına peyderpey gelmişlerdi. Osmanlı arşivlerinde, Kırım Müslümanlarının Dobruca'ya yerleşmelerine ilişkin kayıt 1514 tarihlidir. Anadolu'dan gelen büyük Türk toplulukları Dobruca'ya yerleşmişti; bunlar, 13. yüzyıldaki Müslüman Selçukluları saymazsak Hunlar, Peçenekler, Kumanlar, Uzlar ve Tatarlar gibi diğer eski Türki toplulukları izleyerek gelenlerdi. Kırım'ın 1783 yılında Rusya'ya bağlanmasıyla birlikte yeni, daha büyük bir Müslüman göç dalgası Dobruca da dahil olmak üzere Osmanlı topraklarına geldi. Ayrıca Almanlar ve Osmanlı belgelerinde "Kazaklar" olarak tanımlanan Ortodoks Hıristiyanlar gibi gayrimüslim topluluklar da Dobruca'ya gelip yerleştiler. Ortodoks Hıristiyanlar 1740 yılının başında gelmişlerdi. Orta Asya'daki Türki Kazaklarla karıştırılmaması gereken bu Kazaklar aslında Don Kazaklarıydı. Nekresovitler (I.I. Nekrasev önderleriydi) olarak da biliniyorlardı; yüzyılın sonlarına doğru Dobruca'daki Eski İnançlıların (Starevery) da kendilerine katılmalarından ve dinlerini değiştirmelerine neden olmalarından sonra bu isimle tanınmaya ve halk arasında Lipovanlar olarak da anılmaya başladılar. Zaporojyeler olarak bilinen ya da düpedüz Ukraynalı veya Rusyalı olan başka bir Kazak topluluğu da daha sonraki bir tarihte Dobruca'ya göç etti. Bütün bu topluluklar, Rusya'daki dini ve siyasal zulümden kurtulmak için Osmanlı topraklarına sığınmak istemişlerdi; Kazaklar, 1707-1709 yılları arasında Güney Rusya'daki Bulavin isyanından geriye kalanlardan oluşuyordu.

Osmanlı idaresi, bu göçmenlerden yararlanmasını bildi. 1826 yılında ilk sipahi birliğini kurdu. Silistre'de mevzilenmiş olan bu birlik, Dobruca'daki üç "sadık" etnik topluluktan oluşuyordu: Tatarlar, Türkler (her iki topluluk da Müslümandı ve dil bakımından birbirleriyle akrabaydı) ve Kazaklar.[7] (*Sovyet Ansiklopedisi*'nde Kazakların ve Eski İnançlıların, Rusya'ya karşı savaşma koşuluyla Osmanlı devletince kabul edildikleri iddia edilmektedir. Bu görüş yanlıştır; askeri birlikler ancak 1826 yılında kurulmuştu.) Sonunda bu topluluklar, ayrı birlikler kurdular ve her birime kendi önderlerini (duruma göre imamlar ya da rahipler) atadılar; aynı cemaatten olan kişiler birbirlerinin yerine geçtiler.

Bu birimlerden 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yararlanılmıştı; Kabail Tatarları olarak bilinen ve Babadağı'ndan gelen bir topluluktan oluşan Müslüman birliği, kısa bir süre sonra Ortadoğu'daki çeşitli harekâtlarda görevlendirildi. Dokuz yıl Ali Paşa'nın idaresi altında Gazze, Sayda ve nihayet yurtlarından 4.000 km. uzaklıktaki Hicaz'da hizmet verdiler. (Bu birliğin, 1833'den 1841'e dek Suriye'yi işgali altında tutan Mehmet Ali Paşa'nın oğlu ve Mısır valisi İbrahim Paşa'nın güçlerine karşı savaştığı anlaşılmaktadır. Büyük kayıplar veren bu birliğin askerleri bitap düştü; sonunda, 1841 yılında, kalmak üzere Babadağı'ndaki yurtlarına geri dönmelerini ve âdet olduğu gibi boşalan mevkileri cemaatten kişilerle doldurmayı kabul eden bir anlaşma yapıldı.)[8]

1843 yılında Silistre'nin beş kazasında, bilhassa Kabail Tatarları olarak adlandırılan en azından 4.731 erkek vardı; bunlar daha çok Babadağı kazasında yoğunlaşmışlardı. (Kabail "aşiret" anlamındadır, ancak Dobruca'da bu terim, 1840 yılından önce oraya yerleşmiş olan Tatarlar için kullanılır olmuştu. Yüzyılın daha sonraki tarihlerinde göç etmiş olan Kırımlılardan, Tatarlar ya da Nogaylar veya Kırımlılar olarak söz ediliyordu.) Asıl uğraşları tarım olmakla birlikte Kabailler, daha önce de belirtildiği gibi özellikle muhafız (karavul ya da karakal) olarak ağır askerlik hizmetlerini yerine getiriyorlardı. Dolayısıyla bazı vergilerden muaf tutulmuşlardı.

---

7 Silistre süvari birliklerinin oluşumu, örgütlenmesi, ücret cetveli ve etnik kökenine ilişkin ayrıntılı bir çalışma için, bkz. Avigdor, Levy, "Formation of Cossack Service under Ottoman Rule," *East Central European Society and War in the Pre-Revolution Eighteenth Century*, G E. Rothenberg, R. Kiraly ve diğerleri (ed.), New York, 1982, s. 491-505.

8 Bu askeri birlikle ilgili yazışma, tek bir katalog numarası altında bulunmaktadır: BA, İrade, Meclis-i Vala, no. 426; bkz. özellikle 29 Cemaziyelahir 1257 (18 Ağustos 1841). Meclis-i Vala, "Devlet Konseyi" alt bölümüdür.

Tanzimat'tan sonra yapılan vergi reformlarında çok sayıda eski vergi imtiyazının kaldırılması düşünülmüştü. Bu değişikliklerin bir kısmı, Kabail Tatarlarının yararına olan vergi konumlarını feshedecekti. Çeşitli daireler arasında yapılan yazışmalardan sonra başvezir Mehmet Emin Rauf Paşa, Kabaillerin agnâm resmi (koyundan alınan vergi) ve âşâr-ı şerife'yi (tarımsal üründen alınan vergi) ödemeye devam etmelerini ve diğer mali yükümlülükleri yerine getirmelerini ancak, bir tek Rumili'nde uygulanmakta olan ve koyun olarak ödenen özel bir vergi olan ondalıktan muaf tutulmalarını sağlayan bir düzenlemenin yapılmasını önermiş ve sultan da bunu onaylamıştı. Kabaillerle hiç zıtlaşmaya girmeden ve oldukça nazik bir üslupla vergilerin toplanması bilhassa şart koşuluyordu. ("Taife-i mezkume adet-i agnâm ve aşar ve rusumat-i sairelerini tamamen eda eyledikten sonra kendilerinden ondalık agnâmi mutalebe olunmaması".)[9] Kabail kaymakamı Han Mirza'nın miralay rütbesiyle onurlandırılmasına da karar verilmişti; Kabaillerin ordnda subay olabilmelerine ilişkin bir kararın çıkması, Babıâli'ye karşı gösterdikleri iyi niyeti muhafaza etmelerinde ayrıca teşvik edici oldu. Ayrıca Kabaillerin, Tanzimat reformlarında öngörüldüğü gibi modern idari meclisler kurmak zorunda kalmadan kendi mesclelerini geçmişte olduğu gibi ele almalarına ve aralarındaki çekişmelere ihtiyarlar meclisinde bir çözüm bulmaya devam etmelerine izin verildi.

Dobruca ovalarında pek fazla yerleşimin olmamasında, Rusya'yla girişilen savaşların yol açtığı yıkımın yanı sıra Müslüman erkeklerinin uzun süreli askerlik yükümlülüklerinin de kısmen bir payı olmalıydı. Osmanlı yetkililerinin "hali ve vasatlı" (büyük ve boş) olarak tanımladığı Dobruca'daki bu durum, göçe davet çıkaran kararın alınmasını hızlandırmıştı. Aslında daha 1843 yılında Berriyetuşamlı (Suriyeli) bir grup Arap –önceleri kilimhanede görevlendirilmiş olan 170 aileden toplam 558 kişi– Hacıoğlu Pazarcık'ı (günümüzde Bulgaristan'da Tolbuhin) ve Yemsinli yakınlarındaki köylere yerleşmişti.[10] Buralarda iskân edilenler beş yıl boyunca öşür dışında diğer bütün vergilerden muaf tutulmuşlardı.

Kırım Savaşı ve Sonuçları, 1856-1866

Dobruca 1855 yılında yerleşik halkın bir kez daha kaçmasına yol açan savaşa ve yıkıma sahne oldu. Rus birlikleri savaşın başında Silistre'ye ulaştı. Müslümanlar kadar Romenler, Bulgarlar ve Yunanlılar da çarpışmalardan önce kaçtılar. (İşgalcilerle işbirliği yapmış olan bazı Hıristiyanlar, 1855'te Dobruca'dan çekilen çarın birliklerine katıldılar.) Ruslara karşı Sadık Paşa'nın (Michal Czajkowski, 1804-1886) komutasında savaşmış olan Babadağlı bir Kazak birliği İstanbul'da ortaya çıktı. Büyük olasılıkla kentte görevlendirilmiş bir süvari birliğinde yer almışlardı. Düşmanlıklar sona erdiğinde, Babıâli'ye hitaben yazılmış bir dilekçede Kazaklar, Tulça ve çevresindeki bölgenin birleştirilerek Dobruca'da bir mutasarrıflık (özel bir bölge) kurulmasını ve Sadık Paşa'nın "Dobruca'nın ilgiye ve gelişmeye değer geniş ovalarının" idarecisi olarak atanmasını talep ediyorlardı.[11] Dilekçe geri çevrildi; ancak, Babıâli, İbrail'de (Braila) görevlendirilmiş olan Sadık Paşa'nın maaşını iki katına çıkararak, çara karşı düzenleyeceği bir askeri harekâtta bu Polonyalı vatansevere üs sağlayamamış olmasını telafi etti.[12] Sadık Paşa Babıâli'yi, Dobruca'ya ilk kez yerleştikleri 18. yüzyıldaki gibi Kazakları vergiden muaf tutmaya devam etmesi için ikna etmeye çalıştı; ama Babıâli hem onun bu talebini hem de Kazakların, Michael Andorbogons başkanlığında, Jurilofka köyünde kendi idari meclislerini kurma ricalarını geri çevirdi. Bununla birlikte Babıâli, Kazakların Babadağı kazasında yeni kurulmuş olan idari meclislere temsilci göndermelerine izin verdi.[13]

Kırım Müslümanlarının Dobruca'ya kitleler halinde göçü, 1856 yılında Kırım Savaşı'na son veren Paris Antlaşması'nın onaylanmasından kısa bir süre önce başlamıştı. Müslümanların Kırım'dan ve bütün Tanrida eyaletinden, Rusların 1783 yılında bu bölgeyi ilhak etmesinden sonra çıkmalarının nedenleri, Taurida idaresinin ve Levitsky ile diğer Rus bilim adamlarının araştırma konusu olan göçmenlerin belgeleri sayesinde görece iyi bilinmektedir. Kırım'ın kırsal kesimindeki Müslüman halk, zamanla toprağından olmuş ve askeri ileri gelenlerin mülklerinde serfliği kabul etmek zorunda kalmıştı. (Taurida'nın fatihi Potemkin, binlerce dönüm toprağa sahipti.) Bu arada, güneydeki bazı Kırımlı yüksek sınıf üyeleri, çar yönetimiyle işbirliği yapmış ve iç kesimlerin ve kuzeyin zaten yoksulluk içinde olan kırsal halkının zararına ödüllendirilmişlerdi. Toplumsal ve ekonomik bakımdan bastırılmış olan Müslüman nüfus, zaman zaman isyana yeltenmiş ve sürekli olarak ekonomik güçlüklerden, dini ve kültürel zulümden kurtulmanın yollarını aramıştı.

Yarımada, Kırım Savaşı sırasında Fransız, İngiliz ve Osmanlı birlikleri tarafından işgal edildiğinde, baskı altındaki bu nüfusun bir bölümü, yabancılarla işbirliği yapmıştı. Savaşın sonunda Rus idaresi, bu eylemlerinden dolayı bütün Müslüman nüfusu cezalandırmaya hazırlandı. Başta Gözleve (Yeupatoria) halkı olmak

9 BA, İrade, Dahiliye no. 1376, çeşitli daireler arasındaki yazışmalar arasında Başvezir Mehmet Emin Rauf Paşa'nın 9 Rebiyülevvel 1259 (9 Nisan 1843) tarihli mektubu da vardır.

10 BA, İrade, Meclis-i Vala no. 4805, 6 Cemaziyelevvel 1266 (20 Mart 1850) tarihli yazışma.

11 BA, İrade, Meclis-i Mahsus no. 178, 5 Zilkade 1271 (19 Temmuz 1855) tarihli yazışma. Meclis-i Mahsus, alt bölümdür.

12 *Ibid.*

13 BA, İrade, Meclis-i Vala no. 15838, Başvekil Mustafa Reşit Paşa'nın 14 Rebiyülevvel 1273 (12 Kasım 1856) tarihli yazışması.

üzere Kerç ve Sivastopol kentlerinin halkları, çarın hepsini Kazan'a süreceğine ilişkin bir söylentinin yayılmasından sonra ne pahasına olursa olsun göç etme telaşına kapıldılar. (*Gerçekte Çar idaresi, 1944 yılında* Kırım'daki bütün Müslüman nüfusu Sibirya'ya ve Orta Asya'ya sürmüş olan Stalin'den daha yumuşaktı; bu nüfusun yaklaşık yarısı yollarda ölmüştü.)

Babıâli, göç etmek isteyenlere yardım etmeye karar verdi; nakil ve iskân işini ele alacak olan bir kurul, Paris Barışı onaylanmadan önce kurulmuştu.[14] Osmanlı topraklarına göç, "milliyetlerinden bağımsız" olarak herkese açıktı ve Babıâli, yeni gelenlere bedava toprak, yük hayvanı ve tohum ve tarım aletleri sağlayacağına söz vermişti.

Dobruca'ya yerleşecek olanların Balcık limanında karaya çıkmaları düşünülmüştü. Gerçekte göçle gelenlerin büyük bölümünü, nüfusun düşük olduğu o bölgeye yöneltme çabası vardı. Gözleve'nin eski sakinlerinden 121 kişilik bir grup İstanbul'a çıktığında kendilerine iyi davranılmış (Hazine, bakımları için 19.900 kuruş harcamıştı) ancak, isteseler de istemeseler de Dobruca'ya yerleştirilmek üzere Balcık'a gönderilmişlerdi.[15] Bu politikadan daha sonra vazgeçildi ve Dobruca'ya yerleşmesi düşünülen göçmenlerin, hayatlarını Bulgaristan'da kurmalarına ya da istedikleri takdirde Anadolu'ya gitmelerine izin verildi.

Gözleve'den göç edenler Osmanlı gemileriyle nakledilirken, Sivastopol (Fransız işgali altındaydı) ve Kerç'tekilerin (İngiliz işgali altındaydı) esas olarak Avrupalıların gemileriyle nakledilmelerine karar verilmişti, çünkü Osmanlılar kadar Avrupalılar da savaş sırasında kendilerine dostluk göstermiş olan Kırımlıların geleceği konusunda endişe duyuyorlardı. Osmanlı gemilerinin, Paris Antlaşması koşulları gereğince Kırım'ın *boşaltılması sırasında, üçte iki göçmene karşılık* üçte bir asker taşıması konusunda anlaşma sağlandı. Tahliye gemilerinde sivillerle askerlerin, göçün planlanmadığı izlenimini uyandırmak için arada olmaları düşünülmüştü; Osmanlı idaresinin Kırımlı göçmenlere resmen yardım ettiği ortaya çıkarsa daha çok sayıda kişinin apar topar evlerini terkedeceği düşünülüyordu. Göçün başlangıcında hükümete ait 13 gemi ve tüccarlara ait on tekne Gözleve'ye yanaşırken bir Osmanlı gemisi Kerç'e, bir diğeri de Balaklava'ya gitmişti.[16] Bu süreçte kaç İngiliz ve Fransız gemisinden yararlanıldığına dair bir bilgi yoktur.

Göçmenler, kendilerine 15-20 günlük yiyecek, çadır ve diğer gerekli malzemelerin verildiği Balcık'ta karaya çıktılar. Balcık yeni gelenlerin hepsini barındıramayacak kadar küçük olduğu için geçici olarak Hacıoğlu Pazarcığı ve Şumnu çevresindeki köy ve kasabalara ve civardaki diğer yerlere yerleştirildiler. Kısa bir süre sonra daimi olarak ikamet edecekleri yerlere nakledildiler. Göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere başlangıçta 2.000 kese (bir kese 500 kuruştu, 1829'da bir İngiliz poundu 104 kuruşa eşdeğerdi) tahsis edilmişti.[17] Başından itibaren hükümetin, elindeki *bütün imkânlardan yararlanarak göçmenleri bir* an önce yerleştirmesi ve olabildiğince kısa bir sürede toplumun üretken bir öğesi haline gelmeleri için ne gerekiyorsa yapması konusunda uzlaşılmıştı. Göçmenlerin on yıl boyunca (öşür de dahil olmak üzere) bütün vergilerden muaf tutulmalarına ve yirmi yıl boyunca askere alınmamalarına karar verilmişti; ancak bunun, Kırım'dan daha çok sayıda insanı Osmanlı topraklarına göçe özendirmemesi için halk bu ayrıcalıklardan haberdar edilmeyecekti. Alınan bu önlemlere karşın her şey olacağına vardı.

Kırım'dan bu ilk aşamada göç edenlerin tam sayısına ilişkin bir bilgi elimizde mevcut değildir. Gözleve müftüsü ve yörenin ileri gelenlerinden dört ya da beş kişi, kasabayı terk etmek isteyenlerin isimlerinin bir listesini Osmanlı yetkili makamlarına sunmuşlardı; bununla birlikte, bu liste mevcut değildir. 1856 yılında, yani Rusların bölgeyi fiziksel olarak ele geçirmelerinden önce Kırım'dan ayrılanların toplam sayısının en az 50.000 civarında olduğunu tahmin etmek yanlış olmayacaktır.[18] Çok sayıda göçmenin evine geri dönmüş olmasına karşın bu rakam, göç sürdüğü için sürekli olarak artmıştır. Kaynaklarda 1854-1860 yılları arasında en az 141.667 kişinin Kırım'dan kaçtığı ve 1860-1862 yılları arasında 227.627 kişinin daha ayrıldığı tahmin edilmektedir. Böylelikle 1864 yılına gelindiğinde, Türk kaynaklarına göre çoğu Kırım'dan ve bir kısmı da Kazan'dan olmak üzere toplam 595.000 göçmen Osmanlı topraklarına sığınmış bulunuyordu. 1880'li yıllardan sonra bu yerleşimcilerin çoğunun Anadolu'ya gitmiş olmasına karşın yaklaşık 120.000'i, Dobruca'ya ve *Bulgaristan'a yerleşmişti. Rus kaynaklarında*, 1856-

---

14 BA, Irade, Meclis-i Mahsus no. 266, Mustafa Reşit Paşa'nın 19 Şaban 1272 (25 Nisan 1856) tarihli yazışmasıdır.

15 BA, İrade, *Dahiliye no.* 23189, 20 Zilhicce 1272 (22 Ağustos 1856)

16 BA, İrade, Meclis-i Mahsus no. 266.

17 *Ibid.*

18 Kırım göçüyle ilgili bu paragraftaki çeşitli istatistikler için, bkz. Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul, 1966, s. 66-68; Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşmelere Göçmeleri*, İsranbul, 1948, s. 63.

19 Kırım göçüyle ilgili çalışmada büyük ölçüde Rus kaynaklarından yararlanılmıştır: bkz. S. K. Konduraki, *Universal'noe opisanie Kryma*, 3 cilt, Saint Petersburg, 1875; G. P. Levitsky, "Pereselenie tatar iz Kryma v Turtsiiu iz zapisok; G. P. Levitskogo", *Vestnik Evropy* 5 (1882), s. 596-639; A. I. Markevich, "Pereselenie krymskih tatar v sviazi s dvizheniem naseleniia v Krymu", *Isvestiia Akademii Nauk SSR 7* (1928), s. 375-405; Marc Pinson, "Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-62", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 1 (1972), s. 35-36 ve 2 no. 2-3 (1973-1974), s. 101-116.

1862 yılları arasında Kırım'dan ve Taurida eyaletinden göç edenlerin toplam sayısının yaklaşık 230.000 ila 250.000 olduğu tahmin edilmektedir.[19] Rusların verdikleri bu rakamlar, basılan pasaport sayısına dayandığı için sağlam değildir. 1856 yılında göç edenler belli ki pasaportsuzdular. Rus ve Sovyet çalışmaları, Müslüman göçmenlerin önemli bir bölümünün alt-orta sınıfa ait olduğunu doğrulamaktadır. (Markevich 6.987 kişinin orta sınıfa dahil olduğunu ve diğer pek çoğunun da tüccar sayılabileceğini belirtir; bu kitle göçünün Kırım'daki insan gücü kaynağını ciddi anlamda tükettiği sonucuna varır.) Göçmenlerin bir kısmı Rusya'ya dönmüş olsa da (1861-1863 yılları arasında yaklaşık 10.600 kişi) büyük çoğunluğu Dobruca, Balkanlar ve Anadolu'daki yeni yerleşim yerlerinde kalmışlardır.

Kısacası, Rusya'dan göçmen akını, 1857 tarihli resmi davetle gelmesi beklenen Avrupalı yerleşimcilere duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmıştır. Buna karşılık Osmanlı idaresi, sultanın hem bir hükümdar olarak hem de dindar kimliği gereği yardım etmekle yükümlü olduğu kişilere barınacak yer ve yeterli yaşam koşullarını sağlama konusunda ağır bir baskı altında kalmıştı. Eski imparatorluk geleneğine göre sultan, yalnızca Müslümanları değil bütün tebaasını himaye ediyordu. Örneğin, düşmanlıklar sırasında ülkelerinden kaçmış olan Romanyalılara, geri döndüklerinde, eski yaşantılarını sürdürebilmeleri için maddi destek sağlanmıştı.

Yeni göçmenlerin hepsi de Müslüman değildi. Aralarında Yahudiler, çok sayıda Alman ve pek çok da Romen vardı. Osmanlı arşivlerinde, Dobruca'daki Almanca konuşan toplulukların çoğunun Rusya'dan 1829 ve 1854 yıllarından sonra iki dalga halinde geldiklerini gösteren çeşitli belgeler vardır. Almanlara da normal göçmen olarak davranılmış, toprak verilmiş ve vergiden muaf tutulmuşlardı. Öyle ki 1865 fermanında, "Babadağı kazasına ve Tulça sancağına yerleşmiş olan Alman (nemçe) ailelerinin vergiden muafiyet dönemlerinin sona erdiği... binbeşyüz kuruş tutarındaki vergi yükümlülüğünün... daha önce sözü edilen kazaya uygulanan toplam vergiyle orantılı olarak aralarında bölüştürüleceği ve askerlik yaşındaki altmış erkeğe karşılık gelen bedelat-ı askeriye'yi temsilen binikiyüzelli kuruşun da daha önce sözü edilen kazaya uygulanan toplam vergiye eldeneceği" buyuruluyordu.[20] 1840'lı yıllarda, özellikle de 1860 yılından sonra başka Romenler de Dobruca'ya yerleşerek bölgedeki varlıklarını önemli ölçüde arttırdılar. Başlangıçtaki yerleşim yerleri, sözü edildiği gibi Tuna Nehri boyundaydı;[21] bu ilk yerleşim yerlerindeki halkın bir kısmı, Tuna'nın kuzeyindeki eyaletlerden gelen diğer Romanyalılar gibi daha sonra Mecidiye'ye taşındılar ve buradaki ekonomik fırsatlardan yararlandılar. Kentte ve kentteki panayırda, ünü diğer ülkelere yayılmış olan ticari yapılarının varlığı, onları buraya çeken bir özellik olmuştu.

Mecidiye Kentinin Planlanması

Mecidiye kenti, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunu arttırmaya yönelik genel bir istekten hem de yeni gelen mültecilere ve göçmenlere ev bulma gereğinden dolayı kurulmuştu. "ilişikteki kent planına uygun olarak eski Karasu kasabasının bulunduğu yere Kırımlı göçmenlerin yerleştirilmesi (tavtin ve iskân) için kurulacak köylerden oluşan bir merkez olarak" tasarlanmıştı. Başvezir, "sözü edilen yerin büyük caddeleriyle sistemli ve muntazam bir biçimde yeni bir kent olarak (şehr-i cedit olacağına mebni) inşa edilmesine" karar verildiği için "sözü edilen planın Bina Kurulu'nun kararlarına uygun olarak düzeltilip değiştirildiğini" beyan etmişti.[22] Ne yazık ki, kentin planı şimdiye dek bulunamamıştır. Bununla birlikte, 1838 yılında Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı idaresi, mevcut kentlerin modernleştirilmesi ve Avrupa'daki kentsel merkezlerin örnek alınarak yenilerinin inşa edilmesi için yeni bir kent politikası benimsedi. Bazı kent planları çizildi ve 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Osmanlı topraklarına akın eden çok sayıdaki göçmeni iskân edeceği düşünülen yeni kasaba ve köylerin kurulmasında bunlardan yararlanıldı. Mecidiye, yeni sisteme göre tasarlanmış ve inşa edilmiş ilk ve en önemli Osmanlı yerleşimi olarak diğerlerinden ayrılmaktadır.

Teknik daireler arasındaki yazışmalar, kentin planı hakkında birçok bilgi vermektedir. "Çarşının ve kent mahallinin merkezini oluşturan ana caddenin (memleket beyni) genişliğinin yirmi beş zira, ana yolun sağında ve solunda kalan sokakların genişliğinin on zira ve diğer sokakların... sekiz zira olacağı" belirtilmiştir.[23] Mutasarrıflık yetkilileri, Bina Kurulu'nun kararlaştırdığı bütün ölçülere uyulacağını bildirmişlerdi.

---

20 BA, İrade, Meclis-i Vala no. 23776, 5 Zilhicce 1281 (1 Mayıs 1865) tarihli karar.

21 Bu yerleşimlere ilişkin epeyce ayrıntılı bir bilgi için, bkz. Anca Ghiata, "Les Roumains en Dobroudja au Milieu du XIXe Siècle d'Apres les Informations de Ion Ionescu de la Brad", *Revue des Etudes Sud-Est Europeenes* 15 no. 1, 1977, s. 131-57 ve A. Vasiliu, *Ionescu de la Brad*, Bükreş, 1967. Dobruca demografisine ilişkin daha erken tarihli (oldukça genel ve öznel) bir anlatım için, bkz. Gheorge-Popescu Ciocanel, "La Population Musulmane de Roumanie", *Revue due Monde Musulman* I (1906). Ayrıca bkz. St. Ramanski, *Carte Ethnographique de la Nouvelle Dubroudja Roumaine*, Sofya, 1915.

22 Örneğin bkz. bina yönetmelikleri, 15 Sefer 1268 tarihli *Ebniye Nizamnamesi* ve 19 Cemaziyelâhır 1268 (8 Nisan 1852) tarihli *İrade-i Seniye*; ayrıca bkz. Faruk Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 32 (Mart 1979), s. 415-35; Sergi Aktüre, *Anadolu Kenti*, Ankara, 1978.

23 Türkler arasında endaze (Arapça dıra) olarak da bilinen zira, çok değişken bir uzunluk ölçüsüydü. İstanbul zirası 69 cm. uzunluğunda iken zira-i mimari 75 cm. uzunluğundaydı. Mısır zira'sı daha kısaydı. Bununla birlikte inşaatta ve arazi ölçümünde kullanılan ziranın uzunluğu 86.579 cm. idi.

Yazışmalarda düşülmüş bir nota göre, sokakların sayısı ve genişliği hakkındaki bütün ayrıntılar kent planının kenarlarına kaydedilmişti.[24]

Anlaşıldığı kadarıyla, kentin inşasına kesin olarak öncelik tanınmıştı, çünkü kararlar hızla alınıyor ve telgrafla mutasarrıflık yetkililerine bildiriliyordu. Çeşitli daireler arasındaki yazışmaların tamamlanması ve projenin uygulamaya geçirilmesini buyuran imparatorluk fermanının çıkması yalnızca dokuz gün sürmüştü. Bürokratik bir aygıt için bu süre bir rekordu. Kentin, Sultan Abdülmecid'in adını taşıyacak olmasının yanı sıra Boğazköy-Köstence (Cernavoda-Constanta) demiryolu hattında (bu hattın inşasının sürdürülmesine ve Mecidiye'nin kurulmasına aynı sıralarda karar verilmiş olmalı) bir bakım atölyesine ihtiyaç duyulması da Mecidiye'nin kurulmasına öncelik verilmesinin nedenlerinden olabilir. Demiryolu hattı, imtiyaz sahibi bir İngiliz şirketi tarafından (Tuna ve Karadeniz Ltd. Şirketi) 1857-1860 yılları arasında inşa edilmişti; bu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *ilk* demiryolu hattıydı.

Mecidiye büyük bir hızla ortaya çıktı. Osmanlı idaresi, kente yerleşmek, ev ve bina inşa etmek isteyen kişilere, kent planına uygun olduğu sürece gerekli iznin gecikmeden çıkarılması için yetkililere talimat verdi. 26 Ekim 1856 tarihinde (21 Sefer 1273) sultan, "göçmenlerin evlerinin... han ve dükkân işlevi görecek binaların her gün inşa edilmekte olduğunu" ve kentin hızla büyümüş olduğunu dikkate alarak kent sakinlerinin dini ve eğitim ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir cami ve "eski caminin bulunduğu arsaya bir okul" yaptırılması kararını aldı.[25] Bu inşaatın bütün masraflarının (250.000 kuruş olarak hesaplanmıştı) devlet hazinesinden karşılanmasına ve yerel halka hiçbir mali yükümlülük getirilmemesine karar verilmişti. Hükümet, savaş sırasında Rusçuk'ta toplanmış olan keresteyi kullanarak inşaat masraflarını kısmayı umuyordu. Bu sıralarda bir *hamam* ve bir *okul* inşasına da karar verilmişti; ancak, hükümet konağının ve medresenin yapımı daha uygun bir zamana ertelendi. Silistre Valisi Mehmet Sait Paşa'nın tavsiyesini dikkate alan Osmanlı idaresinin, Mecidiye'yi önemli bir ticaret merkezi haline getirmek üzere mümkün olan her yola başvurmaya ve kentin ekonomik açıdan büyümesini teşvik etmeye kararlı olduğu görülmektedir. Eski Karasu kasabasının başlıca özelliklerinden biri olan panayırın Mecidiye'de yılda iki defa düzenlenmesine devam edilmişti. Deniz ve nehir yoluyla İstanbul, Avrupa ve Romanya'yla bağlantı kurulmasının (munasebat-i bahriye ve nehriye) ve kentin yakın hinterlantının bu panayırların daha da büyümesine yol açması ve sermayeyi çekmesi bekleniyordu.

Mecidiye'de yeni bir inşaat programı, hükümetin depolama kapasitesi olan dükkânlar ve başka binalar inşa etmek isteyen herkese bedava toprak vermesiyle teşvik edilmiş oldu. Bu dükkânlar ve yapılar, köylülerin, hızla büyüyen pek çok civar köy için bir ticaret merkezi olan Mecidiye'ye satmak üzere getirdiği ya da buradan satın aldığı malların depolanmasına yarayacaktı. Bu teklifi öne süren ilk kişi olarak Sait Paşa, kentte bu tip depolama tesisleri olduğu takdirde panayırın başka tüccarlar için de cazip bir hale geleceğine inanıyordu. Bu tüccarlar, yeni binaları kiralayarak sermayesini bu depolara yatırmış olanlara ve hükümete gelir sağlayacaklardı.[26] Başlangıçta düşünülen yalnızca Kırım göçmenlerine bedava toprak dağıtma tasarısından, kente yeni gelenlerin neredeyse hepsinin binalara yatırım yapamayacak kadar yoksul olduğu görüldüğü için vazgeçildi. 1856 yılının Eylül ayında, yani göçmenlerin gelişinden beş ay sonra, sadece 140 Kırımlı, bina izni için kendi adına başvuruda bulunmuştu. Dolayısıyla genelde tarım için elverişli olmayan bu topraklar, göçmen olsun ya da olmasın bir ticaret binası inşa etmek isteyen herkese bedelsiz olarak verildi. (1930'lu yılların sonunda Mecidiye panayırının *Dobruca'daki* en büyük panayır olması ve Romanya'nın pek çok kesiminden tüccarları buraya çekmesi bu politikanın başarısını doğrulamıştır.)

Mecidiye'nin inşasına ilişkin planlarda, Sait Paşa'nın Silistre valiliği görevinden istifa etmesinden sonra kısa bir süre için karışıklık yaşanmıştı. Onun ardından göreve gelen İsmet Paşa, ilk planın yürürlüğe konması için gerekli olan sermayenin tahsis edilmesi konusunda hükümeti sıkıştırdı. Meclis-i Vala, ekonomi nazırına danıştıktan sonra, sonunda 7 Kasım 1857 tarihli uzunca bir bildiride, inşaat programının derhal yeniden uygulamaya konması için kesin talimatlar verdi.[27] Büyük caminin, 1859 yılının sonunda ya da 1860 yılının başında tamamlanmış olduğu görülüyor. 1860 yılının Mart ayındaki yazışmalardan kubbe, minber ve minarenin hepsi de bakır olan simgelerinin İstanbul'da imal edildiği ve daha sonra Mecidiye'ye 7.023 kuruş karşılığında naklediği anlaşılmaktadır.[28] Cami, resmi hesaplamalara göre 200.932 kuruşa mal olmuştu. Başlangıçta tahmin edilen rakam fazlasıyla aşılmış olduğu için ek olarak 71.900 kuruşun daha tahsis edilmesi gerekmişti.[29] Okulun ve hamamın yapımı daha sonra tamamlandı.

Hem Mecidiye'deki hem de komşu köylerdeki göçmen konutlarının inşasıyla hemen ilgilenilmesi gerekmiş olmalı, çünkü kış gelmeden (Orta Dobruca ovalarında sert geçen kışlardan söz ediliyordu) göç-

---

24 BA, İrade, Dahiliye no. 2326, Ticaret Bakanlığı'nın 27 Zilkade 1272 (30 Temmuz 1856) tarihli bildirisi.

25 *Ibid*, no. 23609, Sefer 1273 (Ekim 1856).

26 *Ibid*, no. 23608, Sefer 1273 (Ekim 1856).

27 BA, İrade, Meclis-i Vala no. 16743, 3 Rebiyülahir 1274 (21 Kasım 1857).

28 *Ibid*, no. 18903, 25 Şaban 1276 (18 Mart 1857).

29 *Ibid*, no. 19211, 1 Sefer 1277 (19 Ağustos 1860).

menlere barınak sağlanması gerekiyordu. 1856 yılının sonbaharında, Kırım göçmenleri için her biri ikişer odalı 3.100 konutun inşasına karar verilmişti. Bu konutların yaklaşık 1.800'ü Silistre eyaletinde, muhtemelen büyük bir bölümü de Mecidiye ve çevresindeki köylerde yapılacaktı.[30] Daha sonraki bir yazışmaya göre inşa edilecek konutların sayısı 3.300 olarak belirtilmişti. Toplam ev sayısının 1.500'ü Vidin (Ziştovi, Plevne, Lofça ve Selvi kasabalarında), Tırnova ve İslimiye sancaklarında inşa edilecekti. 1857 yılında yayınlanan bir rapora göre Silistre ve Vidin'de yapılması planlanan evler çoktan tamamlanmıştı ve geriye kalanlar da kısa sürede hazır olacaktı.[31] Göçmen konutları, merkezi hazinenin inşaat sırasında ev başına 500 kuruş ödediği yöre halkı tarafından inşa edilmişti. Her ev yaklaşık 2.800 kuruşa mal oluyordu ve geriye kalan miktar daha sonra ödenecekti. Bununla birlikte, bu programın hazineye büyük bir mali yük getirdiği anlaşılıyor, çünkü ödeme sürecine yerel idarenin de katılımı sağlanmış ve böylece bu yük hafifletilmeye çalışılmıştı.[32] Bazılarının deyişiyle bu angariyeye, kasaba sakinlerinden direnenler olmuştu; ama genelde yöre halkı, göçmenler için ev yapımını, cemaat ve din dayanışması ve karşılıklı destek hareketi olarak görmüştü. Gerçekte halkın, inşaat bedelinin geri kalanıyla ilgili alacağından vazgeçmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu sayede zaten çeşitli mali zorlukların baskısı altında olan idari çevrelerde bir rahatlama olmuştu.

İskânın Ekonomisi

Anlaşılmaktadır ki, Dobruca'ya 1856-1859 yılları arasında gelmiş olan göçmenlere bedava ev verilmiş ve göçmenler yirmi yıl boyunca askerlik hizmetinden ve on yıl boyunca öşür de dahil olmak üzere bütün vergilerden muaf tutulmuşlardır.[33] Gıda için başlangıçta yetişkin başına iki kuruş ve çocuk başına bir kuruş harçlık verilmişti. 1856 yılının sonbaharında Mecidiye'de ve komşu köylerdeki göçmen ailelerin her birine toprak ve mümkün olduğu ölçüde bir çift öküz ve tohum verilmişti. Ancak 1857 yazında çekirgeler Mecidiye'nin çevresindeki ürüne büyük ölçüde zarar vermişlerdi; dolayısıyla hükümet, ihtiyacı olanlara hem ekmek için buğday (tayinat) hem de sonraki ekim için tohum vermek zorunda kaldı. Ayrıca bazı göçmenlerin, daha ziyade bütçe sorunlarından ötürü hâlâ öküz alamadıkları anlaşılmaktadır; bu nedenle başvezir, göçmenlere gerekli koşum hayvanlarının sağlanması ve kentteki inşaat etkinliklerinin hızlandırılması için yeni bir talimat verdi.[34]

1857 yılının ilkbaharında yeni bir sorun baş gösterdi. Savaş yıllarında memleketeyne (Eflak ve Boğdan), hatta Rusya'ya kaçmış olan çoğu Romen ve bir kısmı da Bulgar olan gayrimüslim mülteciler, Dobruca'daki evlerine dönmeye başladılar. 3.000 göçmen ailenin yanı sıra 1.000 kadar Romenin de yeniden tarım yapabilmek için desteğe ihtiyaç duyduğu görülüyordu. Her aileye, aile başına 350 kuruşa ya da toplam 2.100 keseye karşılık gelen 8 kile buğday (hinta) ve 4 kile arpa (şair) teklif edilmişti. Aynı şekilde ihtiyaç içindeki her ailenin her bireyi, günde yarım kiyye (yaklaşık 642 gram) un alacaktı. Göçmenlerin tahıl ihtiyaçlarının karşılanması için toplam 3.220 kese gerekiyordu. Evlerine geri dönen Romenler ve diğer gayrimüslim göçmenler için istenen toplam tohum miktarı, 16.311 İstanbul kilesi buğday (25.6 kg; Dobruca kilesi de vardı ama burada İstanbul kilesi –kile-i Asitane– ölçü alınmıştı), 240 kile arpa ve 147 kile mısırdı. Borç düzenlemesine göre tüm borçlar üç yıl içinde ya da aynı yılın hasat mevsiminde geri ödenecekti.[35]

Sonraki yazışmalara bakılırsa Osmanlı idaresi, Silistre, Şumnu, Tırnova ve Ziştovi sancaklarına, vergi bedeline karşılık (aşar-ı bedalat-ı ayniye) buraya teminat olarak bırakılmış olan Dobruca'da 15.000 ila 16.000 kileye kadar ulaşan buğdayın alınmasını emretmiş ve bu buğday ihtiyacı olanlara dağıtılmıştı.[36] Tahılın geriye kalanı ve de öküzler, merkezi hazine ya da yerel idare tarafından tahsis edilen sermayeyle serbest piyasadan satın alınacaktı. Tahıl ve koşum hayvanlarının piyasada satılması, Orta Dobruca'da ticareti büyük ölçüde hareketlendirdi. Dobruca'daki öküz ve at talebinin, Eflak (Muntenia) ve Boğdan ile Tuna boyundaki köylerde hayvan besiciliğini ciddi anlamda özendirdiği belirtilmelidir. Tuna üzerindeki kavşak noktalarında kurulmuş olan mocan (çoban) köyleri de dahil olmak üzere bu köylerin çoğunda Romenler yaşamaktaydı. Başından beri Dobruca'nın batı yakasında bir araya gelmiş olan ve çiftlik hayvanı besiciliği yapan pek çok Romenin büyük bir sermaye toplamış olduğunun ve Mecidiye'de kendilerine sunulan ticaret fırsatlarından yararlanmaya başladığının açık işaretleri vardır.

Kırım Müslümanlarının göçü Dobruca'nın etnik bileşimini önemli ölçüde değiştirdi. Osmanlı yetkilileri, Kabail Tatarlarının (yani, 1840'lı yıllardan önce Dobruca'ya yerleşmiş olan Bucak ve Kırım göçmenle-

30 Göçmen konutları programı konusundaki kapsamlı yazışmalar (yaklaşık 40 belge) için bkz. BA, İrade, Dahiliye no. 24427. Ben kısa değerlendirmemde bunlardan özellikle yalnızca iki tanesinden söz ettim.

31 *Ibid*, Başvekil Mustafa Reşit Paşa'nın 27 Cemaziyelâhır 1273 (12 Şubat 1857) tarihli mektubu.

32 *Ibid*, Maliye Bakanlığı'nın 13 Cemaziyelâhır 1273 (8 Şubat 1857) tarihli mektubu.

33 BA, İrade, Meclis-i Mahsus, 10 Muharrem 1277 (24 Temmuz 1860) tarihli karar.

34 BA, İrade, Meclis-i Vala, no. 16743, 3 Rebiyülâhır 1274 (21 Kasım 1857).

35 *Ibid*, no. 16159, 26 Recep 1273 (22 Mart 1857) tarihli yazışmalar.

ri) 1857'deki toplam sayısının yaklaşık 8.000 ila 10.000 aile, kabaca 30.000 kişi olduğunu tahmin etmekteydiler. 1857 yılında yeni gelenlerin sayısı 6.000 ila 7.000 aile ya da 35.000 ila 40.000 kişi olarak tahmin edilmişti ve bunların yarısı ekonomik yardıma ihtiyaç duyuyordu.[37] Gerçekte yeni göçmen ailelerinin toplam sayısı, yazışmalar sadece kendilerine yapılan yardımdan hoşnut olmayan ve Kırım'daki evlerine dönmekten söz eden kişilerle ilgili olduğundan muhtemelen daha fazlaydı. Mecidiye, başlangıçtaki iskân sorunlarının başarıyla çözümlenmesinden sonra hızla büyümeye başlamıştı. Yeni Kırım göçmenleri sayıca çoğunluğu kazanarak buradaki Müslümanlar üstünde güç sahibi olmuşlardı. Kırımlı ileri gelen göçmenlerden biri olan Abdul Veli Efendi, Mecidiye'nin ve çevre bölgenin kaymakamı olarak atanmıştı, çünkü göçmenlere ayrılan yerleşim alanları "yeni bir idari bölge oluşumunun işaretlerini vermekteydi".[38] Bu gelişme, yoğunluğu azalmaksızın devam etti.

Kısa bir duraksamanın ardından 1858 yılından itibaren Kırım'dan yapılan göçün, kısmen Mecidiye'nin çoktan cazip bir ticaret ve kültür merkezi haline gelmiş olması nedeniyle daha da hızlandığı görünmektedir. Ayrıca ilk göçmenlerin iyi bir uygulamayla karşılaşmış olmaları, Kırım'da kalanları göçe heveslendirmiş olsa gerek. İlk iskândan üç yıl sonra vali Veli Bey (Osmanlı bürokrasisine katılır katılmaz Veli, genellikle ulemaya verilen "efendi" unvanını, normalde idareciler için ayrılmış olan "bey" ile değiştirmişti), hükümete 260 ailenin Köstence'ye ve Varna'ya ayak bastığını ve dört teknenin daha başka göçmenleri getirmiş olduğunu, dolayısıyla yeni gelenlerin toplam sayısının 12.000 kişiye çıktığını bildirmişti. Bunlar Mecidiye'de ve komşu köylerdeki yerel halkın misafirleri olmuşlardı. Veli Bey, Kırım'daki Müslüman nüfusun büyük bölümünün de Mecidiye'ye yerleşmek üzere gelmeye hazırlandığını bildiriyor ve bunların toplam sayısının 30.000 olduğunu tahmin ediyordu. Ancak Dobruca'daki toprağın azaldığını ve yalnızca 5.000 göçmenin Mecidiye'de ve çevre köylerde barındırılabileceğini ekliyordu.[39]

Mecidiye'nin, Dobruca'nın Ekonomisi ve Nüfusu Üzerindeki Etkisi

Boğazköy'ü Köstence'ye bağlayan demiryolu hattının açılması, Mecidiye'deki hızlı büyümeye daha da büyük bir ivme kazandırdı. 1860 yılına gelindiğinde, biri Tuna üzerinde, diğeri Karadeniz'de bulunan ve aralarında da Mecidiye'nin yer aldığı bu üç kent, yeni merkezi ekonomik ve idari ekseni oluşturmuşlardı ve Dobruca'da hayat bu eksenin çevresinde dönüyordu. Gerçekten de, yeni inşa edilen demiryolu, bölgenin ekonomik, demografik ve idari yöneliminde büyük bir değişime yol açmıştı. 19. yüzyılın ortasına dek Dobruca'nın ağırlık merkezinin Maçin, Isakça ve Tulça (Tulçi) gibi Tuna boyundaki liman kentleri olduğu gayet iyi bilinmektedir. Kuzey Dobruca'nın belki de en önemli kenti olan Babadağı, yüzyıllarca Osmanlı'nın idari merkezi olmuş ve bu kentin demografik büyümesi 17. yüzyılda had safhaya ulaşmıştı. Güney Dobruca'daki etkinlik merkezi, Silistre, Şumnu ve Varna sancaklarında yoğunlaşıyordu. (Güneydeki Hacıoğlu Pazarcığı Kırım'dan gelen göç nedeniyle son derece büyümüştü.) Dobruca'nın merkezi en verimli bölgeydi ve daha önce de söz edildiği gibi oldukça boştu ve az gelişmiş durumdaydı. Bununla birlikte, demiryolu hattının inşası ve Mecidiye'nin canlı bir ticaret merkezi haline gelmesi, 1860 yılından sonraki idari değişikliğe ilişkin kayıtların da gösterdiği gibi, bu bölgenin idari ve ekonomik önemini artırmıştı.

Mecidiye kaymakamı Veli Bey, 1860 yılının Kasım ayında öldü ve yerine yeni birisinin atanması gerekti. Mecidiye'nin gelişmesine büyük katkılarda bulunmuş ve göç meselelerinden sorumlu bir kurmay albay olan Nusret Bey'in girişimiyle Silistre eyalet meclisinin, Babıâli'ye yazmış olduğu uzunca bildiride Veli Bey'in ölümünün yol açtığı boşluk ve bölgede meydana gelen demografik değişimler ele alınıyordu.[40] Köstence ve Boğazköy'ün çok hızlı bir değişimden geçmekte olduğuna ve idari konumlarının buna uygun olarak yeniden gözden geçirilmesi gerektiğine işaret edilmekteydi. Bildiride öngörülen yeni örgütlenmeye göre Kabail Tatarlarına özel bir ayrıcalık olarak tahsis edilmiş olan ve o dönemde aylığı 2.333 kuruş olan Boğazköy kaymakamlığı, 3.500 kuruş tutarında bir aylık ücret tahsis edilmiş olan daha büyük Mecidiye kaymakamlığı ile birleştirilecekti. Köstence, Kabail kaymakamı Mehmet Bey'in idaresi altında kaymakamlık konumuna yükseltilerek merkezi idare makamı olacak ve Mehmet Bey, aynı zamanda Mecidiye ve Boğazköy'den oluşan yeni bir müdürlüğün de idaresini üstlenecekti.

Babıâli'nin nihai kararı gereğince bu önerilenden biraz farklı bir düzenleme için yetki verildi. Kabail (Boğazköy) ve Mecidiye kaymakamlıklarının birleşmesi onaylanmış ancak, Köstence yerine Mecidiye idari merkez yapılmıştı; aylık ücreti 3.833 kuruşa çıkarılan Kabail kaymakamı Mehmet Bey, yeni makamına atanmıştı.[41] (1864 ve 1871 yıllarında yeni vilayet ka-

36 *Ibid.*

37 *Ibid.*

38 BA, İrade, Dahiliye no. 24603, 13 Recep 1273 (22 Mart 1857).

39 BA, İrade, Meclis-i Mahsus, 10 Muharrem 1277 (29 Temmuz 1860) tarihli oturumun tutanakları.

40 BA, İrade, Meclis-i Vala no. 19501, 13 Cemaziyelevvel 1277 (27 Kasım 1860).

41 *Ibid*, sadrazamın sultan tarafından onaylanmış kısa notu.

nunlarının yürürlüğe girmesiyle birlikte bu düzenleme bazı değişiklikler geçirmiş, ancak, Mecidiye ayrı bir merkez olma statüsünü korumuştu.) Bununla birlikte, Mecidiye'nin çevresinde olup biten ekonomik ve idari değişikliklerin, 1860'lı yıllara dek özel bir konumdan yararlanmış olan Kabail'in hızlı bir düşüşe geçmesine yol açtığı açıktır.

1860 yılında Dobruca'ya göç yeniden başladı.[42] Kırım ve Bucak'tan gelen göçmenler, Tuna'nın güney kolu üzerinde bulunan ve Karadeniz'den yaklaşık 25 km. içerde küçük bir kasaba olan Mahmudiye'ye yerleşmişlerdi. 1863 yılında Babadağ'lı bütün Müslüman ve Hıristiyan halkın, Mahmudiye'ye yeni gelenlerin yerleştirilmesinde kullanılmak üzere 523.183 kuruş bağışladığı kaydedilmişti. Her ne kadar hükümet daha önceki desteğini artık sağlayamıyor olsa da 1860 yılından önce Dobruca'ya gelmiş olan Kırımlı göçmenlerin yararına yapılan uygulamalarla ilgili haberlerin insanlara hâlâ cazip geldiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, 1860 yılına gelindiğinde, yeni gelenlerin Dobruca'ya yerleştirilmesi, özellikle de ekilebilir toprağın azalmış olmasından ötürü büyük bir sorun olmuştu. Bu, Meclis Âli-i Tanzimat'ın gündeminde yer alacak kadar önemli bir konu haline gelmişti. Meclis, uzun tartışmalardan sonra, eskiden yapılmış olan arazi tetkiklerinden ve haritalardan yararlanarak 3.000 ila 5.000 aileyi (yaklaşık 20.000 kişi) daha barındırabilecek kadar toprağın mevcut olduğu sonucuna vardı. Yine de meclis, merkez hazinenin son gelenlere geçmişteki gibi cömert bir destek sağlayamayacağını açıkça ifade etti. Bu nedenle, büyük yoksunluk içindeki göçmenlere bir nebze olsun yardım edilmesine karar verildi. Ancak, ev ya da geçim parası sağlanması söz konusu değildi. Vergi ve askerlik hizmetinden muafiyet, ayrımcılık suçlamalarından kaçınmak için olduğu gibi korunacaktı ama bu konuda bir karara varılması daha sonraki bir tarihe ertelendi. Meclis, yeni gelenlerin Silistre, Vidin ve Edirne sancaklarına yerleştirilmesine de karar vermişti.

1860 yılından sonra gelen Kırımlılara eskiye oranla daha sınırlı olanaklar sunulmuş olması, hem merkezi hazinenin mali sorunlarından hem de bu yeni göçmen dalgasının görece varlıklı olmasından kaynaklanıyordu. Gerçekten de, Rus hâkimiyetinin 1856 yılında Kırım'da yeniden kurulmasından sonra gelenlerin çoğu, Rus makamları tarafından verilen pasaportlara sahipti. Anlaşılıyor ki, Rusya'daki mal varlıklarını satmaya zaman ve fırsat bulabilmişler ve gelirken servetlerini de beraberlerinde getirmişlerdi.[43]

Kırım'dan bu ikinci göç dalgasıyla birlikte gelenlerin çoğu, ilk gelenlerden daha varlıklı olmalarının yanı sıra daha iyi eğitimliydiler de ve yeni işler kurmak ve toprağa yatırım yapmak konusunda istekliydiler. Mecidiye'nin ekonomik ve kültürel gelişimine yeni bir ivme kazandırdılar. 1864 yılında, yani Osmanlı idaresinin kenti kurmaya karar vermesinden yalnızca 8 yıl sonra, Mecidiye, bir rüştiyenin –orta dereceli okul– inşa edilmesini gerektirecek kadar büyümüştü. Başvezir Mehmet Fuat Paşa "Mecidiye kenti... nüfusu ve yapılarıyla birlikte sürekli büyümekte olduğundan halkın eğitimi için... bir okula ihtiyaç duyuluyor" diye bildiriyordu.[44] Rusçuk rüştiyesinin başöğretmeni Mahmut Efendi, kendisine tahsis edilen 700 kuruşluk aylık ücretle Mecidiye okuluna müdür olarak atandı. Yerli ahali arasından okul için uygun ikinci bir öğretmen seçilecek ve 400 kuruş aylıkla göreve atanacaktı.

Kent hızla büyümeye devam etti. Başvezir dairesinin bir mektubu, 1865 yılına kadar Osmanlı idaresinin üç kamu binası yaptırmış olduğuna işaret etmektedir; hükümet konağı, mahkeme ve hapishane. Başvezirin mektubuna bakılırsa bu binaların inşası için daha önceden talimat verilmiş ancak, inşaat salgın bir hastalık yüzünden gecikmiş, ayrıca bu sırada, ücretlerde ve malzeme masrafında da artış olmuştu. Sonuçta, başlangıçta 38.127 kuruş olarak tahmin edilen toplam maliyet, 52.444 kuruş gibi daha büyük bir rakama çıkmıştı.[45] Sultan, artan maliyet giderlerinin karşılanması için yetki verilmesini onaylamıştı.

Nüfus Artışının Ölçülmesi

Genelde Dobruca'nın ve özellikle de Mecidiye'nin nüfusunun niceliksel bir ölçümü, Mecidiye'nin gelişmesine ilişkin olarak yukarda dile getirilen görüşleri genelde destekleyici bir yöndedir.[46] Mithat Paşa'nın denetiminde Tuna vilayetinde 1866 yılında gerçekleştirilen sayıma göre vergi yükümlüsü toplam nüfus 2.112 kişidir ve bu sayının 2.021'inin Müslüman

42 Bu paragrafla ilgili olarak sıralanan şu belgelerin hepsi BA, İrade, Meclis-i Mahsus'ta bulunmaktadır: 24 Zilhicce 1276 (13 Temmuz 1860) tarihli Meclis-i Âli-i Tanzimat oturumunun tutanakları; 10 Muharrem 1277 (29 Temmuz 1860) tarihli yazışma; Başvekil Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın 850 no'lu ve Muharrem 1277 (28 Temmuz 1860) tarihli teklifi.

43 Bkz. BA, İrade, Dahiliye no. 24891. Bu belgede İstanbul'a ayak basmış olan pek çok Kırımlı göçmenin Mecidiye'ye ulaşım masraflarını karşılayabildiklerine işaret edilir. Bununla birlikte 37 kişinin ulaşım masrafları, yoksul oldukları için hükümet tarafından karşılanmıştı.

44 BA, İrade, Meclis-i Vala no. 23432, 21 Cemaziyelâhır 1281 (21 Kasım 1864) tarihli mektup.

45 *Ibid*, no. 23756, Mehmet Fuat Paşa'nın sultana sunduğu 23 Zilkade 1281 (19 Nisan 1865) tarihli bildirisi.

46 Mecidiye'nin aynı ad altındaki kazanın merkezi haline getirildiği, 1864-65 ve 1870-71 yıllarındaki yeni idari örgütlenmeler –ki bundan daha önce söz edilmişti– bu görüşleri destekleyicidir. Mecidiye, 1864 yılında önce Varna'ya (Kozluca, Hacıoğlu Pazarcığı, Balcık ve Hırşova da Varna kazasına aitti) dahildi, ancak 1865 yılında, Tuna vilayetinin kurulmasından sonra Tulça liva-sancağının (bütün Dobruca'yı kapsıyordu) bir kazası oldu.

göçmenlerden oluştuğu özellikle belirtilmiştir.[47] Mecidiye, Dobruca kentleri arasında Müslümanların oranının en yüksek (% 95.7) olduğu kentti. Değinildiği gibi, 1866'daki Osmanlı sayımında yalnızca "vergilendirilebilir" nüfus, yani çoğunluğu aile reisi olan ve vergi konusu olacak kadar mal varlığına ve gelire (esas olarak öşür vergilendirmesinin uygulandığı tarımsal mallardan kaynaklanan gelirlere) sahip olan erkekler kaydedilmişti. Bu durumda, 1866 yılında Mecidiye'nin gerçek nüfusunun en azından 8.000 olduğu rahatlıkla varsayılabilir. Yine 1866 sayımına göre, Mecidiye nüfusunun % 45,9'u tarımla, % 40.0'ı el sanatlarıyla ve geri kalanı da ticaretle uğraşmaktaydı. On yıllık geçmişi olan bir kent için bu, oldukça çarpıcı bir yapılanmadır. Todorov'a göre, 1866 yılında 304.050 kuruşa kadar ulaşan gayri menkul değeriyle Mecidiye, daha uzun bir geçmişi olan Maçin kentinden (162.475 kuruş) çok önde bulunuyordu. Mecidiye'deki depo sayısına işaret etmek, artan ticaretin ve imalat sanayiinin ve dolayısıyla her anlamda güçlü bir gelişme eğiliminin göstergesi olması açısından ilginç olsa gerek; kentte 1866 yılında toplam 79.300 kuruş değerinde on depo bulunuyordu.[48] Kent bu bakımdan da Kuzey Dobruca'daki eski Maçin ve Babadağı kentlerinden ilerdeydi. O dönemde Dobruca'nın en önemli kenti olan Tuna üzerindeki eski liman kenti Tulça, 23 depoya sahipti. 1872 yılında Mecidiye'de 15 cami, 1.157 ev ve 3 kilise ve sinagog vardı.[49] Osmanlı nüfusuyla ilgili istatistik kitabını, 1872 yılında Osmanlı vilayet yıllıklarına (salname) dayanarak derlemiş olan A. Ritter zur Helle von Samo, Mecidiye'nin nüfusunu, 2.392'si Müslüman ve 1.313'ü gayrimüslim olmak üzere toplam 3.705 (yalnızca erkek nüfusu olabilir) olarak vermektedir. (Samo'nun hatalı olan bazı rakamları düzeltilmiştir.)[50]

Von Samo'nun ve Todorov'un, tümüyle resmi Osmanlı istatistiklerine dayanan rakamları, belli ki bütün Mecidiye kazasının nüfusundan çok yalnızca kentinkini vermektedir. Yaklaşık 1876 yılında toplanmış olan bu rakama göre Mecidiye, kent olarak 781 aileden veya hepsi Müslüman olan toplam 2.624 kişiden oluşurken, idari bölge içinde yer alan 51 çevre köyün toplam nüfusu 9.498 kişiydi ve 3.561 aileden oluşuyordu.[51] Çoğu Romen olan gayrimüslimlerden, 1872 salnamesinde büyük bir gayrimüslim topluluk olarak söz edilmesine karşın, bilinmeyen nedenlerden ötürü bu topluluk, sonraki isteden çıkarılmıştı. Osmanlı istatistikleri, 1882 sayımına dek nüfusun etnik bileşimi ya da çocuk ve kadın sayısı konusunda bilgi sağlamıyordu. Bu tarihe kadar gayrimüslim nüfusu ayırmak için kullanılan ana ölçüt millet (dini cemaat) idi. Ermeniler, doğu kiliselerine bağlı Hıristiyanlar arasındaki en önemli topluluk olarak kabul edildikleri için ayrı sayılmışlardı. Yahudiler de ayrı bir millet olarak kabul ediliyorlardı. (Yabancı gözlemciler, kendi şüpheli tahminlerine dayanarak sık sık etnik toplulukların bir listesini veriyorlardı. Nüfusun tam olarak sayılması ancak Osmanlı idaresi tarafından gerçekleştirilmişti.)[52]

Mecidiye ve Dobruca nüfusuyla ilgili belki de en eksiksiz ve doğru rakamlar, Tulça'daki Fransız konsolosluğu tarafından toplanmış olan istatistik tablosunda yer almaktadır. Fransız elçisine göre bu rakamlar, 1878'deki Berlin Antlaşması koşulları gereğince yakında Romanya'ya dahil edilecek olan Dobruca'nın nüfusunun olabildiğince gerçekçi bir tahmini için Romen idaresi tarafından gönderilen özel bir temsilci tarafından toplanmıştı. Güvenilirlik payı yüksek bu tahmine göre, Dobruca'nın Traianus surlarının (Roma imparatoru tarafından MS 2. yüzyılda inşa edilmişti) kuzeyindeki bölümünün toplam nüfusu 225.753 idi. Bu toplam rakamın 126.924'ü Müslüman (48.784'ü Türk, 71.146'sı Tatar ve 6.994'ü Çerkez) idi. Nüfusun geri kalanını 46.504 Romen, 30.237 Bulgar ve arta kalanını da Yahudiler, Rumlar, Ermeniler, Ruslar ve Almanlar oluşturuyordu. Bu tarihte Mecidiye kentinin toplam nüfusu, 4.664'ü Türk (aslında Tatar) ve 4.000'i Bulgar olmak üzere 8.664 idi. Mecidiye'nin köylerinde 265 kadar Türk, 17.051 Tatar ve 2.233 Romen yaşıyordu; başka milliyetlerden kimse bulunmuyordu. Dolayısıyla toplam nüfusu 28.313'e ulaşan Mecidiye, Dobruca'nın en kalabalık bölgesiydi.[53] Mecidiye'de 4.000 Bulgarın yaşadığını gösteren istatistiklerde bir baskı hatası olduğu açıktır. Hiçbir Osmanlı kaynağında Mecidiye'deki Bulgarlardan söz edilmemektedir. Yine de bölge genelinde yaşamakta olan bazı Bulgarlar vardı ve Bulgar tüccarlar, Dobruca'daki diğer ulusal topluluklar için olduğu kadar kendileri açısından da bir buluşma noktası olan Mecidiye panayırına düzenli olarak katılıyorlardı. Kaynaklarda, sık sık memleketeyn ahalisinden ya da memleketeyn gayrimusliminden, yani Eflak ve Boğdan halkından ya da

---

47 Geri kalan yöre halkı arasında 59 Çingene, 14 Hıristiyan, 15 Yahudi ve 4 Ermeni vardı. Bu sayımla ilgili genel rakamlar, 1868 yılında yayınlanan Tuna Vilayet Yıllığı'nda verilmektedir ve K. H. Karpat'ın, *Ottoman Population* adlı çalışmasında yer alacaktır. Günümüzde Sofya Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan ana sayım listelerinden yararlanmış olan Todorov bu konuda daha ayrıntılı rakamlar vermiştir (*La Ville Balkanique*, s. 346).

48 Todorov, *La Ville Balkanique*, s. 368 ü.

49 Kornrumpf, *Die Territorial Verwaltung*, s. 174.

50 *Die Völker des Osmanischen Reiches*, Viyana, 1877, s. 87.

51 Hans-Jurgen Kornrumpf, "Zur Verwaltungs-gliederung der Dobrudscha in den letzen Jahren der osmanischen Herrschaft", *Münchener Zeitschrift für Balkankunde* 1 (1978), s. 149-50.

52 Kemal H. Karpat'ın Osmanlı sayım yöntemlerini değerlendirdiği makale: "Ottoman Population Records and the Census of 1881-82 ve 1893", *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978), s. 237-74.

53 Bkz. Karpat, *Ottoman Population*.

Hıristiyanlarından söz edilirken, Dobruca'nın hiçbir yerinde çoğunluğu oluşturmayan Bulgarların adı geçmemektedir. Balkanlar'daki demografik durum ve buradaki Bulgar nüfusun büyüklüğü konusunda son derece bilgili (ve Slavcı partizan) olan Rusyalı istatistikçi V. Teplov, 1877 yılında Mecidiye kazası için şu rakamları vermektedir: 2.800 Türk; 12.000 Tatar; 500 Çerkez; 1.600 Bulgar ve Rus; 1.600 Romen ve 200 Almandan oluşan toplam 21.200 kişi.[54]

Sonuç

Kırım göçmenleri Mecidiye'ye geldiklerinde, eski sınıf yapılarını ve anayurtlarındaki bölünmelerinin nedeni olan geleneksel uzlaşmazlıklarını da beraberlerinde getirmişlerdi. En büyük zıtlaşma Nogaylar (bu terim, 13. yüzyıldaki Altınordu'nun yöneticisi olan Nogay Han'dan gelmektedir) ve kentliler arasında yaşanmaktaydı. Daha ziyade tarımla ilgilenmiş olan Nogaylar, çoğunlukla iç kesimlerden ve Kırım'ın kuzey ovalarından geliyorlardı. Aşiret âdetlerine ve örgütlenmesine bağlı olan Nogayların, ilkel ve kaba oldukları düşünülüyor ve küçük görülüyorlardı. Buna karşılık kendilerini "gerçek Kırımlılar" olarak adlandıran kentlilerin ise okur yazarlık oranı ve gelişmişlik düzeyi yüksekti. Bu topluluğun mirza ve emir gibi ileri gelenleri, soylu olduklarını iddia ediyor ve kendilerini eski Altınordu ve Kırım hanlıklarının yöneticileriyle özdeşleştirmekten gurur duyuyorlardı. Kırım'daki ekonomik koşullar, ticareti denetleyen, kasabalarda gayrimenkul ve kırsal kesimde toprak sahibi olan ve gerçekte Rusya idaresine gayet iyi bir şekilde uyum sağlamış olan bu topluluğun lehine işliyordu. Çar idaresi, üst sınıftan Müslüman Kırımlıları, Nogaylar üzerinde nüfuz sahibi olacakları konumlara atayarak, bu iki Müslüman topluluk arasındaki toplumsal yarılmayı derinleştirmişti.

Kırım Savaşı sırasında üst sınıftan gelen Kırımlıların Osmanlı yanlısı yaklaşımlarının farkında olan Çar idaresi, uzun zaman baskı altında tutulmuş ve sömürülmüş olan Nogayların sempatisini kazanma hevesiyle politikasını değiştirdi ve Nogaylardan iyi eğitimli ve varlıklı olanları, kendi aşiret topluluklarındaki idari konumlara atamaya başladı. Nişan vererek ve sadakatlerini kazanmak üzere her anlamda onlarla ilgilenerek Nogay ileri gelenlerinin gönlünü aldı. Ancak, kendi topraklarında serf durumuna düşen ve geçmişte Rus idaresi altında küçük düşürülmüş olan Nogaylar, bu teşvikleri göz ardı ederek diğer Kırımlılarla birlikte Dobruca'ya göç ettiler.

Nogaylar, göçmenlerin toplam sayısının muhtemelen dörtte birini oluşturuyorlardı ve daha ziyade Tulça sancağındaki demiryolu hattının kuzeyine yerleşmişlerdi. Özellikle bu bölgede, topluluklar henüz Kırım'dayken aralarında ortaya çıkmış olan anlaşmazlıklar, koşullar değişmiş olduğu halde gittikçe büyüdü. Üst sınıftan gelen Kırımlılar, Nogayları küçümsemeyi, aşağılayıcı ve bayağı ifadelerle onlara hakaret etmeyi sürdürdüler. Nogaylar da bu tür davranışlara olabildiğince karşılık veriyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı idaresi, politikası gereği üst sınıftan gelen Kırımlıları Nogaylar karşısında kayırarak gerginliğin artmasına katkıda bulunmuştu. Nogaylar sonunda Kırım'a geri dönmeyi düşünmeye başladılar. (Gerçekte küçük bir bölümü sonunda bunu yaptı.) Tulça mutasarrıfı Esseyid Bey, gitgide kötüleşen bu durum karşısında endişeye kapılarak Babıâli'ye hitaben yazdığı bir bildiride bu çekişmeyi anlattı ve hükümeti çözüm için harekete geçmeye çağırdı. Sultan karşılık olarak Nogay ulemasından pek çok kişiyi ücretli mevkilere atadı ve tıpkı Rus idaresinin yaptığı gibi özel nişanlar vererek diğerlerinin gönlünü aldı.[55] (Ücretli idari mevkilere getirilen ve nişan verilen Nogayların bir listesi bu makalenin sonundaki ekte yer almaktadır.)

Mecidiye'nin ve güneydeki pek çok köyün nüfusu esas olarak "gerçek" Kırımlılardan oluşuyordu ve buradaki topluluklar arasındaki gerginlik daha hafifti. Ancak, Kırım göçmenleri arasındaki toplumsal yarılma, 1865 yılından sonra hemen hemen hepsinin o tarihlerde aşağı yukarı aynı ekonomik ve toplumsal konuma gelmelerinden dolayı hızla kapandı. Göç hareketi, toplumsal eşitlenme sürecini başlatmaya yetmişti. Soyluluk ve üstünlük iddiaları, Kırım'ın ekonomik, siyasal ve tarihsel bağlamı dışında pek bir anlam ifade etmiyordu. Gerçekte, bütün göçmenler yeni bir toplumsal yapılanmanın ve sınıfsal düzenlemenin parçası olmuşlardı. Geleneksel Osmanlı toplumunun dönüşümünü hızla etkileyen bir kapitalist ekonomiye katılmışlardı. Bu süreç, Dobruca'nın 1878 yılında Romanya'nın bir parçası olmasından sonra daha da hız kazandı. Böylece göç, Kırım'da yaşadıkları sırada Müslümanlar arasında egemen olan yarı feodal toplumsal düzenin yıkılmasında ve yeni bir ekonomik düzene geçişin kolaylaşmasında başlı başına etkili bir faktör oldu.

Sonuç olarak, Mecidiye'nin kurulmasının ve hızla büyüyerek büyük bir ticaret merkezi haline gelmesinin, Osmanlı devleti açısından kapitalist ekonomi ve toplumsal mühendislik alanında başarılı bir deneyimi temsil ettiği söylenebilir. 1875 yılına kadar, Mecidiye'nin Osmanlı devletindeki en zengin, en gelişmiş ve okur yazar sayısı en yüksek kentlerden biri olduğuna kuşku yoktur.

---

54 *Documents on the Statistics of Bulgaria, Thrace, and Macedonia* (Rusça), St. Petersburg, 1877, s. 204-05.

55 BA, İrade, Meclis-i Vala no. 21755.

Tablo 1. Silistre Sancağının 1830'daki Nüfusu

Kazası	Müslümanlar	Hıristiyanlar	Çingeneler[a]	Yahudiler	Toplam
İsakçı	645	605	39	----	1.197
Minkalye (Mangalia)	694	15	37	----	746
Balçık	1.776	630	125	----	2.521
Karakalu[b]	----	52	----	----	52
Maçin	991	821	25	----	1.837
Köstence	1.417	386	41	----	1.844
Hirsova	1.391	986	21	----	2,396
Tulça (Tulçı)	472	592	19	----	1.083
Babadağı[c]	12.645[d]	5.656	488	----	18.789
TOPLAM	19.939	9.743	975	----	30.465

Kaynak: İstanbul Üniversitesi ms. katalog D-8, no. 8867, icmal (özet) defterleri. Belgeye göre defteri tutan kişi, İstanbul'daki yazışma dairesinin bir üyesi olan Hacı Ahmet Efendi'dir.

Notlar: Bu defterde yalnızca erkeklerin sayısı verilmektedir; kadınlar Osmanlı sayımlarında 1880'li yıllara dek sayılmadılar.

Bu defterin orijinalinde Varna da Silistre sancağına dahil edilmiştir ve 3.427 Müslüman, 1.573 Hıristiyan ve 167 Çingeneden oluşan toplam nüfusu 5.167'dir.

Silistre'yle ilgili mevcut bir diğer defterde, Babadağı hariç olmak üzere asıl (proper) Dobruca'da olmayan ve daha güneyinde bulunan kentler sıralanmaktadır; Babadağı için verilen rakamlar (toplam 2.920) apaçık ki yanlıştır. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, 1943, s. 200-01 ve bu sorunu ele aldığım *The Ottoman Population, 1830-1914: Social and Demographic Characteristics*, (Madison, Wisconsen yayımlanmak üzere).

a Çingeneler Müslüman oldukları halde ayrı sayılmışlardı.
b Bu özel hizmetler karşılığında vergiden muaf tutulmuş bir Hıristiyan köyüydü ve ayrı olarak sayılmıştı.
c Bu rakam iki farklı Silistre sancağı defterinde verilen iki Babadağı sayımının rakamlarından daha yüksektir.
d Bu sayının 3.621'inin Tatar, muhtemelen Kabail Tatarı olduğu açıkça belirtilmiştir; Ayrıntılı listelerde Köstence Hırşova'da sırasıyla 351 ve 723 Kabail'in olduğu görülmektedir.

Ek:1 Mecidiye'nin kuruluşuyla ilgili resmi belge, 1856.

Ek III.a. Ücretli Durumdaki Nogayların Listesi

Aşiretin Adı	Kişinin İsmi	Yer	Ücret Miktarı (şehri kuruş)
	Kadı Zekeriya Efendi	Taşagil (köy) (Tasavul)	150
	Maksut Efendi	Karamurat (köy)	100
Jetsan	Abdulhamid Efendi		
	Hüseyin Efendi	Mahmudiye (köy)	100
	Hanefi Efendi bin Hilmi Efendi	Tulça (kasaba)	100
Jenis	Bolut Efendi	Karabaki (köy)	150
	Hacı Kart yiğit		100
Tanboyluk	Kasif efendi	Yane (köy)	100
	Maksut efendi		100

III.b. Madalya (Mecidiye Madalyası) ödüllendirilmiş Nogayların Listesi

	Sabit Çelebi Efendi	Satiş (köy)
	Hacı Süleyman	Ruşenler (köy)
	Abdulşah Çelebi	Karamurat (köy)
	Hacı Timur Efendi	Tasagil (köy)
	Hacı Tahir oğlu Timur Bolat Ağa	Mahmudiye (köy)

Kaynak: BA, *İrade*, Meclis-i Vala no. 21755.

Ek IV. 1868'de Tulça sancağındaki Ailelerin ve İkamete Mahsus Olmayan Yapıların Sayısı

	Tulça	Köstence	Babadağı	Hirsova	Sunne	Maçin	Mecidiye	Toplam
Aileler	2.062	331	809	446	233	554	1.157	5.592
Camiler	2	2	3	2	2	2	17	30
Dükkânlar	463	162	168	48	193	148	381	1.563
Mağazalar	316	134	14	16	20	44	15	559
Hanlar	8	5	1	1	3	5	13	36
Hamamlar	2	----	3	----	1	----	2	8
Değirmenler	88	1	20	6	3	25	12	155
Fırınlar	26	11	8	3	13	8	18	87
Tabakhaneler	1	----	5	----	----	2	----	8
Tavernalar	93	10	15	----	54	1	17	100
Polis karakolları	7	----	----	----	8	2	1	18
Tophaneler	1	----	1	2	----	1	----	5
Telgraf büroları	1	1	1	----	1	----	----	4
Hastaneler	1	----	----	----	1	----	----	2
Fabrikalar	3	----	1	2	----	----	----	6
Depolar	13	2	2	6	1	19	----	53
Hükümet konakları	1	1	1	1	1	1	1	7
Adliye sarayları	1	1	----	----	1	----	1	4
Gümrük salonları	1	1	----	----	1	----	----	4
Medreseler	----	2	----	----	----	----	----	2
Okullar	2	2	5	1	----	1	1	12
Dini buluşma yerleri	2	----	----	----	----	----	----	2
Kiliseler, Sinagoglar, Manastırlar	11	2	3	1	2	1	3	23
Restoranlar	16	8	----	----	15	3	----	42
Karantina ve limanlar	----	----	----	----	----	----	----	----
Parklar	----	----	----	----	----	----	----	----

Kaynak: Tuna Vilayeti Salnamesi, 1285, s. 112.

Ek V. 1869'da Tulça sancağındaki Ailelerin ve İkamete Mahsus Olmayan Yapıların Sayısı

	Tulça	Köstence	Babadağı	Hirsova	Sunne	Maçin	Mecidiye	Toplam
Aileler	2.405	331	8[illegible]9	446	233	554	1.157	5.959
Camiler	3	4	3	2	3	2	17	34
Dükkânlar	463	162	168	48	193	148	381	1.759
Mağazalar	316	134	14	16	20	44	15	539
Hanlar	8	5	1	1	2	5	13	38
Hamamlar	2	----	3	----	3	----	2	10
Değirmenler	88	1	20	6	3	----	12	200
Fırınlar	26	11	8	3	11	9	18	86
Tabakhaneler	1	----	5	----	----	2	----	8
Tavernalar	93	10	15	----	66	30	17	231
Polis karakolları	11	----	----	----	2	3	1	17
Tophaneler	1	----	1	2	----	1	----	5
Telgraf büroları	1	1	1	----	2	1	----	6
Hastaneler	4	----	----	----	1	----	----	5
Fabrikalar	3	----	1	2	----	1	----	7
Depolar	13.	2	2	6	----	19	----	42
Hükümet konakları	1	1	1	1	1	1	1	7
Adliye sarayları	1	1	----	----	----	----	1	3
Gümrük salonları	1	1	1	1	----	1	1	6
Medreseler	----	2	1	----	----	1	----	4
Okullar	15	7	5	1	3	2	11	44
Dini buluşma yerleri	1	----	3	1	9	2	3	4
Kiliseler Sinagoglar Manastırlar	13	2	3	1	9	2	3	33
Restoranlar	16	8	----	----	14	3	3	44
Karantina ve limanlar	3	2	----	----	4	2	----	11
Parklar	1	----	----	----	----	----	----	1
Rıhtımlar	1	----	----	----	----	----	----	1

Kaynak: Tuna Vilayeti Salnamesi, 1286, s. 110.

AMERİKA'YA GÖÇ EDEN OSMANLILAR, 1860-1914*

Giriş

Nüfus hareketleri, İslamiyet yaşamında ve özellikle Ortadoğu'da daima önemli bir rol oynamıştır. 19. yüzyılda çok sayıda insanın yer değiştirmesi Osmanlı devletinin –Ortadoğu'nun ve Balkanlar'ın– toplumsal, etnik ve dini yapısını kökten değiştirmişti. Ekonomik ve toplumsal olaylar Doğu Anadolu, Suriye, Irak ve Arap Yarımadası'nın başıboş kabilelerini, daha önceden eşi benzeri görülmemiş bir şekilde harekete geçirmiş ve Osmanlı idaresi, iskânla ilgili yaygın sonuçları olan önlemler almak zorunda kalmıştı. 1806 yılında başlayan ve yüzyıl boyunca aralıklı olarak süren Osmanlı-Rus savaşları, büyük insan topluluklarını, ağırlıklı olarak da Kırım, Kafkaslar, Balkanlar ve Akdeniz adalarında yaşayan Müslümanları yerlerinden yurtlarından etti. Atalarının topraklarından sürülen bu insanlar sonunda Anadolu, Suriye (günümüzdeki Suriye'nin yanı sıra Ürdün, Lübnan ve İsrail topraklarını da kapsamaktadır) ve Kuzey Irak'a yerleştiler. Bu göçler Birinci Dünya Savaşı'na dek sürdü.[1] Ayrıca, 1830 yılından sonra buna, Abdel Kader'in Fransızlara karşı direnişe son vermesinden sonra Cezayir ve Tunus'tan göç edenler de eklendi. Bu insanlar da Suriye'de Şam'a yerleştiler.[2]

19. *yüzyıldaki nüfus hareketlerinin öne çıkan* özelliği, göçün (başta çeşitli Müslüman topluluklarınınki olmakla birlikte bazı gayrimüslimlerin ve özellikle de Yahudilerinkinin) Osmanlı topraklarına yönelmiş olmasıydı. Ancak, buna koşut olarak Osmanlı devletinden Amerika kıtasına yönelen bir hareket de oldu. (Aynı zamanda Rumlar, Ermeniler ve Bulgarların Rus topraklarına daha küçük çaplı bir göçü oldu; ancak kuzeye yönelik bu göç, hiçbir zaman batıya yönelen hareketin düzeyine ulaşmadı.) Ayrıca Bulgarların çoğu daha sonra Osmanlı topraklarına geri döndüler. Yeni Dünya'ya göçenlerin çıkış noktası Suriye ve daha küçük bir ölçekte de Güneydoğu Anadolu idi.

Bu makalede, "Suriyelilerin" göçünü şimdiye değin yapıldığı gibi bağımsız bir olgu olarak değil, Amerika kıtasına yönelen bütün Osmanlı göçünün bir parçası olarak ve Osmanlı idaresinin kendi toprakları dışındaki insanların hareketlerini düzenleyen politikalarıyla bağlantılı olarak ele almayı amaçlıyorum.[3] Her ne kadar Suriyelilerin göçü, büyüklüğü ve kendine özgü özellikleri bakımından ayrı bir sınıfta değerlendiriliyorsa da, bu göçü Osmanlı demografisini toptan etkilemiş olan hükümet politikalarından ve toplumsal ve ekonomik güçlerin bileşkesinden ayrı olarak ele almak doğru olmayabilir.

Suriyelilerin göçüyle ilgili mevcut çalışmalar, Osmanlı dönemindeki Arapça konuşulan toprakların tarihini ele alan yazıların çoğu gibi, nicelik ve kapsam olarak sınırlıdır. Türk kaynaklarından hiç yararlanılmamış-

---

* Bu makale, *International Journal of Turkish Studies*, 17 (1985), Cambridge University Press, s. 175-209'dan alındı.

1 Bkz. K. H. Karpat, "The Status of Muslims under European Rule: The Eviction of the Circassians and Their Settlement in Syria", *Journal of Muslim Minority Affairs*, no 1 (1980).

2 Pierre Bardin, *Algeriens et tunisiens dans l'Empire ottoman de 1848 à 1914*, Paris, 1979. Bardin'in çalışması Fransız elçilik raporlarına dayanmaktadır.

3 Suriyelilerin göçüyle ilgili belli başlı çalışmalardan bazıları şunlardır: Charles Issawi, "Migration from and to Syria, 1860-1914", 6. bölüm, *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago, 1966 (A. Ruppin'in yeniden basılan makalesi bu bölümde ele alınmaktadır); Elie Safa, "L'Emigration Libanaise," Beyrut, 1960; Said Himadeh, *The Economic Organization of Syria and Lebanon*, Beyrut, 1936; George Tu'meh, *Al-mughtaribun al-arab fi Amerika al-shimaliyya*, Şam, (t.y); Najib E. Saliba, "Emigration from Syria", *Arabs in the New World*, Detroit, 1983, s. 31-40; Philip K. Hitti, *The Syrians in America*, New York, 1924. Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşmiş olan Ortadoğuluları ele alan çalışmalarda da bilgi bulunabilir: bkz. Barbara Aswad, *Arabic-Speaking Communities in American Cities*, New York, 1974; Beverly Turner Mehdi, *The Arabs in America, 1492-1977*, New York, 1978; Abdo A. Elkholy, *The Arab Moslems in the United States*, New Haven, 1966; *The Muslim Community in North America*, Earle H. Waugh ve diğerleri (ed.), Edmonton, Alta, 1983.

tır. Türk arşivlerinde, özellikle de Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde, valilerin ve diğer devlet görevlilerinin, çoktan göç etmiş olan, ülkeden ayrılmayı tasarlayan veya vatanına geri dönmüş olan insanların çeşitli sorunlarına ilişkin bilgi veren çok sayıda yazışması bulunmaktadır. Fransa, İspanya, İtalya, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Karayipler ve Güney Amerika'daki Osmanlı elçilikleri, temsilcilikleri ve konsoloslukları da, göçmenlerin nakledilmesi, yerleştikleri ülkelerdeki yasal ve toplumsal konumları, kültürel ve siyasal etkinlikleri, Osmanlı hükümetiyle ilişkileri ve ilgili diğer konularda bilgi sağlamaktaydılar.

Bu çalışmada, Osmanlı belgelerinde yer alan bu bilgileri bir araya getirerek genel bir tarihsel çerçeve içinde çözümlemeye çalışacağım. Bunun Suriyelilerin göçüne yol açan Osmanlı toplumsal tarihine duyulan ilgiyi artırmasını ümit ediyorum. Kolaylık açısından "Suriyelilerin göçü" terimini kullanıyor olmama karşın bunun iki bakımdan yanlış bir adlandırma olduğunu belirtmem gerekiyor; bu terim önceleri, hiçbir toplumsal gruba ait olmayanlar ve kendilerini daha çok dini aidiyete ya da köy ve kasaba gibi daha küçük bir bölgeye ya da aşirete göre tanımlayan göçmenler tarafından kullanılıyordu; ayrıca, mevcut verilerin de gösterdiği gibi, Osmanlı göçmenlerinin hepsi Suriye topraklarından gelmiyordu. Bu göç, ilerde de değinileceği gibi, bir "Hıristiyan" göçü de değildi; Osmanlı Hıristiyanlarını kısmetlerini Yeni Dünya'da aramaya iten çoğu neden, önemli sayıda Osmanlı Müslümanının da ülkesini terk ederek batıya, Atlantik'in öte yakasına gitmesine yol açmıştı.

Göçün Nedenleri

Suriye'de ve Anadolu'nun kıyı kesimlerinde yaşayan halklar binlerce yıl boyunca, uzak diyarlara yerleşerek, ticaret yapmak üzere deniz yolundan batıya göç etme eğiliminde olmuşlardır. Ulaşımı kolay ve güvenli hinterlandlardan yoksun olan bu eski halklar, yaşamlarını sürdürebilmek için denize güveniyorlardı ve bu nedenle son derece devingenlerdi. Denizcilik ve uzak yerlerle yapılan ticaret nedeniyle göç bir gelenek halini almış ve göç etme usulleri oluşmuştu; koşullar gerektirdiğinde bunlara uyuluyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı toplumunun ekonomik ve etnokültürel yapısındaki değişiklikler, Kuzey Amerika'daki sanayileşmeyle ve Güney Amerika'da büyük tarım işletmelerinin çoğalmasıyla birleştiğinde –yani, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "itici" etkenlerin ortaya çıkmasına, Amerika kıtasındaki "çekici" etkenler eklendiğinde– uykuda olan dış göç geleneği canlanmış ve Suriye halklarıyla Anadolu'nun bazı kesimlerinde yaşayan insanlar, bir kez daha yüzlerini Batı'ya çevirmişlerdi.

Osmanlı devletinde bu dönemde köklü yapısal değişiklikler oldu. Geleneksel ekonomi, neredeyse tümüyle tarıma dayanan ilkel bir bağımlı kapitalizm biçimine doğru kayıyordu. Bu geçiş, salgın hastalıkların, savaşların, ekonomik durgunluğun ve demografik düşüşün Osmanlı dünyasında öne çıktığı görece uzun bir dönemden (1792-1853) sonra gerçekleşti. Nüfus, özellikle de Anadolu'nun ve Rumeli'nin nüfusu o denli azalmıştı ki, Osmanlı idaresi Avrupa'dan göçmen çekmek için vergi muafiyeti gibi teşviklere başvurma yoluna gitmişti. 1857 yılında göçmenleri davet eden ilanlar çeşitli Avrupa başkentlerinin gazetelerinde çıkmış ve olası yerleşimcilerin merakını uyandırmıştı.[4] Ancak, 1862 yılından sonra Kırım'dan, Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan milyonlarca Müslüman mülteci Osmanlı topraklarına akmaya başladığında Avrupalı göçmenlere yönelik liberal politikadan vazgeçildi.[5] Osmanlı İmparatorluğu'nun geriye kalan toprakları, büyük sayıda mülteci akınıyla birlikte ağırlıklı olarak Müslümanların yaşadığı bir bölgeye dönüştü. Bu nedenle Suriyelilerin göçünün hemen öncesinde, Osmanlı devletinin hem dini ve kültürel yapısı hem de ekonomik koşulları, halklarının pek çoğunu derinden etkileyen ciddi bir dönüşüm geçirmekteydi.

Müslüman mültecilerin, çoğu zaman devlet malı olan işlenmemiş topraklara yerleştirilmesi bile başlı başına bir toplumsal devrim sayılabilirdi, çünkü yeni gelenlerin çoğuna topraklarında tasarruf hakkı verilirken, yerleşik yetiştiricilerin çoğu, devletin denetimindeki topraklarda (miri) düpedüz kiracı olarak (yetiştirici olarak hakları 1867'de ve daha sonra genişletilmiş olmakla birlikte) çalışmaya devam etmişti. Üstelik Avrupa'da tarımsal ürünlere duyulan talep, peşin parayla satılan ürünlerin yetiştirilmesini teşvik ederek ve bazı çiftçilik sektörlerini pazar ekonomisine yönelterek Osmanlı tarım ekonomisinde küçük bir devrim yaratmıştı. Sonuçta, Anadolu ve Suriye'deki büyük toprak parçaları işlenmeye başlamış ve tarımsal ürünlerin üretimi büyük ölçüde artmıştı.

Yine de tarım devrimi, Osmanlı toplumunun her kesimine zenginlik getirmedi. Tarımsal açıdan görece zengin hinterlandları olan kıyı bölgeleri ve/veya elverişli liman kentleri (İzmir, Mersin, Beyrut, Hayfa gibi) hızla geliştiler; iç kesimler, nakliyat yapılamamasından ve başka nedenlerden ötürü ayrıcalıklı kıyı kesimlerinde yaşanan toplumsal ve ekonomik yeniden doğuşun ni-

---

4 Ayrıntılı bilgi için bkz. K. H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Social And Demographic Characteristics*, University of Wisconsin Press, 1985.

5 Gerçekte, bir grup Alman, dini nedenlerle, yeni gelenleri kabul etme ve Akra ve Hayfa'daki kolonilerini genişletme konusunda ısrar ettiğinde yerel halkın öfkesini o denli üstlerine çekmişlerdi ki Babıâli, yerleşimcilerin güvenliğinin sağlanacağına dair Berlin ve Viyana'ya teminat verme gereğini duymuştu. Bkz. Türk Dışişleri Bakanlığı Arşivleri (buradan itibaren AFM olarak gösterilecektir), fol. 36 (Siyasi), 1 Şubat 1863.

metlerinden hemen yararlanamadılar. Gerçekte, iç kesimlerde üretilen tarımsal ürünlerin (bunlar eski kuru tarım yöntemleriyle yetiştirilen geleneksel ekinlerden oluşuyordu) miktarının ve fiyatlarının değişmediği, hatta düştüğü anlaşılmaktadır. Anadolu ve Suriye'nin bazı bölgelerindeki göçmen Boşnaklar, Çerkezler, Giritliler ve Türkler giderek zenginleşirken eski toprak düzenine bağlı kalan ve yenilikçi yöntemleri kabul edemeyen yerli halk başka nedenlerin de eklenmesiyle, ekonomik durgunluktan, toplumsal ve kültürel tutuculuktan yakasını kurtaramadı. Diğer yandan, yeni yurtlarına uyum sağlayamayan göçmenler de vardı ve değişen ekonomik ortam onlara zenginlik getirmemişti.

Liman kentlerindeki ticari etkinliğin artması, ülkenin yoksul kesimlerinden pek çok hırslı insana cazip gelen yeni iş alanları yarattı. Aynı zamanda, kentler işsizlerin ve işsiz kalabilecek olanların toplandıkları yerler haline geldi.[6] Kentsel bölgelere kalabalık halinde gelen ve bu nedenle kimi zaman ciddi sorunlara yol açan (Beyrut'ta Çerkezlerle ve İzmir'de Giritlilerle olduğu gibi) göçmen toplulukları ve bazı topraksız köylüler de bu kişiler arasındaydı. Ayrıca kentlerdeki meslek yapısının hızlı bir dönüşümden geçmesi sonucunda pek çok geleneksel zanaatkâr ve meslek erbabı, becerileri yeni toplumsal düzende işlevini yitirdiği için işsiz kaldı. Osmanlı idaresi tarafından 1880-1900 yılları arasında basılan çeşitli meslek listelerinde ilginç bir ikilik görülmektedir. Bir yanda, uygulayıcıları sayıca azalan eski zanaatlar ve meslekler sıralanıyor, diğer yanda ulaşım, bankacılık, sigorta ve benzeri alanlarda pek çok yeni meslek belirtiliyordu; üstelik bu alanlardaki insanların sayısı hızla artmaktaydı.[7] Dolayısıyla, başta Osmanlı'nın ekonomik, toplumsal ve kültürel ortamındaki genel değişim olmak üzere, artık kendi kentlerinde iş bulamayan geleneksel zanaatkârlar ve meslek erbabı gibi halkın bazı kesimlerini etkileyen belirli nedenler, Suriye ve Doğu Anadolu'dan göçü harekete geçirmişti.

Belli toplulukların ekonomik konumlarındaki altüst oluşa neden olan diğer özel etkenlerden bazıları şunlardı: Üzüm bağlarının büyük bir bölümünün fidan bitleri yüzünden harap olması; Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte ticaret yollarının güneye kayması; 1875-1885 yılları arasında yerli ipek böceklerinin bir hastalık yüzünden ölmesi sonucunda ipek sanayisinin çökmesi ve ipekböceği yumurtalarının Fransa'dan alınmasının ve kozaların oraya gönderilmesinin zorunlu bir hale gelmesi. Ayrıca, 1861 yılında Lübnan Dağları'na özel bir idari konum tanınmış olması, halkın zengin Biga vadisi ve Tripoli ile bağının kopmasına ve görece sınırlı olan kendi kaynaklarıyla baş başa kalmalarına neden olmuştu; böylece çoğu Hıristiyan olan dağ halkı, ekonomik güvenceyi göçte aradı.

Bu arada, eski dini toplulukların çözülmesi ve yeni kiliselerin çoğalmasıyla birlikte toplumsal ve ekonomik değişimin neden olduğu alt üst oluşa dini bir kargaşa da eklenmiş oldu.[8] Suriyeli Hıristiyanların, başta Müslüman nüfusun tehdidi karşısında göç ettiklerini ve zenginleşmeye çalıştıklarını iddia edenler olmuştur.[9] Bu görüş, her ne kadar çok sayıdaki Müslüman göçmenin Suriye'nin demografik dengesini değiştirebileceğinden gerçekten endişe duyulmuş olsa da (bu makalenin ilerideki bölümünde bu konu ele alınmaktadır) bu ifadeyle kabul edilemez. Yoksulluktan kaçma ya da kişinin kötüleşen ekonomik durumuna, düzelme şansı sunan bir yere giderek çare arama isteği güçlü bir etkendir. Amerika kıtasına giden ilk Suriyeli göçmenler, çoğunlukla alt toplumsal ve ekonomik sınıflardan geliyorlardı;[10] bazıları sırf yolculuk masraflarını karşılayabilmek için varını yoğunu satmak zorunda kalmıştı.

Suriyelilerin göçüyle ilgili mevcut araştırmalarda Dürzi isyanları, denetlenemeyen eşkıyalık, Osmanlı devlet adamlarının yozlaşması (gerek tüccarlara gerekse köylülere zorbalık uygulanması) ve bütün bu nedenlerden kaynaklanan güvensizlik duyguları gibi etkenler üzerinde abartılarak durulur.[11] Aslında, bü-

6 Ekonomik gelişme ve göçün eşzamanlı olarak meydana gelmesi konusunun ele alındığı bir kaynak için bkz. K. H. Karpat, *Gecekondu: Rural Migration and Urbanization in Turkey*, New York, Londra, 1976.

7 Bu listelerin bazıları *Ottoman Population* isimli kitabımda yayımlanacaktır.

8 Sameer Y. Abraham ve Nabeel Abraham, *The Arab World and Arab-Americans*, Detroit, 1981, s. 17; ayrıca bkz. bu çalışmanın genişletilmiş hali, *Arabs in the New World* (3. notta sözü edilen). Kapsamlı bir kaynakçası vardır.

9 Bkz. Donald M. Reid, "The Syrian Christians, The Rags-to-Riches and Free Enterprise", *International Journal of Middle East Studies* 1 (1970), s. 358-66; benzer bir yokluktan varlığa geçiş öyküsü için bkz. Leila Fawaz, "Refugees of a Civil War: The Case of Dimitri Debbas, 1860", Middle East Studies Association'ın bir toplantısında sunulan bildiri, Kasım 1980.

10 Abdo A. Elkholy'e göre ilk "Arap göçmenler" –bu ifade kendisine aittir– Suriye ve Lübnan'daki köylerden gelen ve alt toplumsal ve ekonomik sınıflara mensup insanlardır. Elkholy bu tespitinin üzerinde önemle durmaktadır, bkz. "The Arab-Americans: Nationalism and Traditional Preservations", *The Arab Americans*, E. C. Agopian, Ann Paden (ed.), Wilmette, Ill, 1969, s. 5.

11 Göçebelerin yerleşik halka saldırılarına ilişkin raporların sayısı had safhaya ulaşmış ve bu olaylar Osmanlı idaresine rahatsızlık vermek isteyen Avrupalı diplomatlar tarafından ilk başlarda Hıristiyanlara yönelik saldırılar ya da yönetime karşı "ayaklanmalar" olarak anlatılmıştır. Beni-Sahr göçebe aşiretinin, Lehib ve Beni-Kilab aşiretlerinden çetelerin eşliğinde Acre civarındaki köylerden sığır çalmaya çalışmalarını Avrupalılar tam bir ayaklanma olarak anlatmışlardır. Oysa tek bir Osmanlı taburunun düzeni yeniden sağlaması birkaç günden fazla sürmemişti, bkz. AFM, fol. 36 (Siyasi), Sayda valisinin 29 Ekim 1863 tarihli raporu. Göçmenler ülkeden ayrılma kararlarının nedeni olarak çoğu zaman bu tip olayları öne sürmüşlerdi ama aynı göçmenler zengin olup köylerine dönme isteklerini de dile getirmişlerdi.

yük Dürzi ayaklanmaları (Hıristiyanları hedef aldığı ve onların göç etmelerinde payının olduğu varsayılmaktadır) 1896 ve 1909 yıllarında, göçün başlamasından çok sonra gerçekleşmişti. Üstelik, kargaşaların bütün suçunu Dürzilere yükleyen ve Hıristiyanları saldırılar karşısında savunmasız kurbanlar olarak resmeden Avrupalıların bu olaylarla ilgili basmakalıp yorumları gerçeklerle desteklenmemektedir.[12] Osmanlı idarelerinin (en azından Jön Türkler dönemine dek) uyguladığı sözde baskılar hakkında anlatılan hikâyelerin doğru olmadığını, yalnızca güvenilir çeşitli çalışmalar değil, göçmenlerin kendi eylemleri de göstermektedir: çoğu, biraz para biriktirdikten sonra Suriye'ye dönmeye kararlıydı ve nitekim daha sonra üçte biri geri döndü. Osmanlı idaresinin ve Müslüman vatandaşlarının uyguladığı baskı, haksızlık ve kötü muameleye dair sonu gelmez hikâyeler, öncelikle Avrupa'da ve Amerika kıtasındaki Hıristiyanların desteğini ve anlayışını kazanmayı amaçlıyordu. Bu hikâyeler, Amerika Birleşik Devletleri basınında ve başka yerlerde yayımlandı. Bunlar çoğu zaman Osmanlı idaresinin otoritesini gösteren her hareketi "baskı" ve yasal vergilerin ödenmesi talebini "zorbalık" olarak değerlendirme eğiliminde olan yerel rahiplerin ve misyonerlerin raporlarına dayanmaktaydı.[13]

Amerika'daki Hıristiyanların duygudaşlığına başvurma çabası, entelektüel göçmenlerin 20. yüzyılın başından itibaren milliyetçiliğin çeşitli biçimlerini benimseyerek ve kendilerini yurtlarında kalanların siyasal sözcüsü görerek gazete yayımlamaya ve kitap yazmaya başlamalarıyla birlikte daha şiddetli bir Osmanlı ve Müslüman karşıtı yaklaşıma dönüştü.[14] Hıristiyan duygudaşlığını uyandırmanın yöntemlerinden biri de, göçmenlerin, aslında Suriye'ye ya da Anadolu'ya Kudüs'e uzak herhangi bir yerden geldikleri halde fanatik Müslümanlar tarafından Kudüs'ten sürüldüklerini iddia etmeleriydi.

O halde Suriyelilerin göçündeki başlıca "itici" etkenin, 1860 yılından itibaren Osmanlı devletinin toplumsal ve ekonomik koşullarındaki bozulma olduğu vurgulanmalıdır. İster Müslüman ister Hıristiyan olsun, nüfusun bütün unsurları bu bozulmadan etkilenmekteydi. Suriye'nin bazı bölgelerindeki huzursuzluk kadar Müslümanlara zorunlu askerlik uygulamasının getirilmesi ve ordu görevleri yerine getirilirken kimi zaman ayrımcılık yapılması da Müslümanları özellikle göçe yönelten nedenler arasındaydı.[15] Bu nedenle, Suriyelilerin göçü, Hıristiyan göçmenlerin sayısının daha çok olmasına karşın tümüyle Hıristiyanlara özgü bir olgu değildi.

Amerika kıtasında çok güçlü ve belki de göç hareketinde yukarda değinilen "itici" etkenlerden daha önemli olan "çekici" etkenler vardı. Kuzey ve Güney Amerika'daki iş imkânları ve görece yüksek ücretler, göçmenleri çeken güçlü unsurlardı. Kuzey Amerika'daki fabrikalarda, Arjantin'de ve Brezilya'daki tarlalarda insan gücüne gerek duyuluyordu; bu ülkelerin hızla büyümekte olan kentlerinde, zanaatkârlar ve sanayi işçileri için de fırsatlar vardı.

Osmanlı Hariciye Nezareti'ne hitaben yazılmış göçmen talepleri değerlendirildiğinde, bu bölgelerde insan gücüne had safhada ihtiyaç duyulduğu anlaşılıyordu. Örneğin, Brezilya São Paulo'da bir toprak sahibi olan Paulo Duval, topraklarında çalışacak çok sayıda göçmen getirtmek için izin istemişti. "Doğulu işçilerin kolaylıkla uyum sağlamalarından, akıllı başında ve çalışkan olmalarından" özellikle etkilendiğini yazıyordu. Ayrıca "Bana kalırsa bunlar arasında Ermenilerin tarım işi için gerekli niteliklere sahip oldukları belli oluyor." diyordu.[16]

Başarılı olan göçmenlerin Amerika kıtasından ülkelerine döndüklerinde toprak satın alacak ve büyük evler yaptıracak kadar para sahibi olmaları ve kırsal kesimde üst sınıfı temsil etmeleri, Osmanlı yurttaşlarının

12 Sir H. Bulwer'a 1860 yılında Lübnan Dağları'ndaki olayları bildiren Lord Dufferin şöyle yazıyordu: "Bu ülkeye ilk geldiğimde Dürzilerin Hıristiyanlara uyguladıkları zulüm karşısında duyduğum doğal bir öfkenin etkisi altındaydım... bununla birlikte, kısa zamanda bu hikâyenin benim için şaşırtıcı olmakla birlikte ... iki cephesi olduğunu keşfettim. Artık çelişkiye düşme korkusu duymadan şunu ifade edebilirim ki Dürzîler sonradan yanlış yola saparak taşkınlıkta bulunmakta ne denli suçlu olurlarsa olsunlar ilk kışkırtma Hıristiyanlardan gelmişti." İngiltere, *Parliamentary Papers*, Avam Kamarası, *Accounts and Papers*, 68. cilt (1861), s. 439, 24 Şubat 1861 tarihli Beyrut'tan gönderilen mektup.

13 Örneğin bkz. 9 Aralık 1896 ve 4 Eylül 1899 tarihli *New York Times*. Ülkesine dönmüş olan misyoner Edward Riggs'in, Lübnan Dağları'ndaki Müslüman-Hıristiyan gerginliğinden söz ederken Müslümanları "tanımlanamaz Türkler" olarak ifade etmesi Washington'daki Osmanlı temsilciliğinin protestosuna neden olmuştu. (Dr. G. M. Bannerman'a, Madison, Wisconsin Üniversitesi'nde göç konulu bir seminerde Suriyeli göçmenler konusunda sunduğu bazı bilgiler için teşekkür borçluyum.)

14 Hıristiyanların duygudaşlığını kazanmaya yönelik bu duygusal ve çarpıtılmış taleplerin bir bölümü için bkz. Abraham M. Rihbany, *A Far Journey. An Autobiography*, Boston, 1914; George Haddad, *Mt. Lebanon to Vermont*, Rutland Vt., 1916; Hitti, *Syrians in America*; Salom Rizk, *Syrian Yankee*, New York, 1943.

15 St. Jean d'Acre paşalığı (genellikle Akra [Acre] olarak bilinen bu yörede) 16 Dürzi köyü vardı ve bu köylerin toplam 15.000 olan nüfusu zorunlu askerlik hizmetine tabiydi. Dürzi köyleri şunlardı: Gerha, Djulus, Abu-Snan, El-Meghar, Errami, Bidjin, Shefama, Djedd, Esfia, Eddaliye, Elebkeaa, Harfar Kefr, Essmeaa, Sedjar, Yamah ve Kessa. Diğer yandan, Havran (Houran) ve Lübnanlı Dürziler askerliğe tabi değillerdi. Belli ki bu eşitsiz uygulama bir kızgınlık duyulmasına neden oluyordu. Bkz. AFM, fol. 36 (*Siyasi*), 13 Aralık 1873 tarihli mektup.

16 AFM, fol. 346 (*İdari*), 5 Mart 1908 tarihli mektup.

gözünde onların gözü pek girişimcilikleri ve çalışkanlıkları lehine güçlü bir sav oluşturmaktaydı. Dönenlerin Amerika kıtasındaki bolluk hakkında anlattıkları, durumu hiç de fena olmayanlarda bile zenginleşme arzusu uyandırmıştı ve sonradan göç edenler daha çok, belli bir varlık düzeyinde oldukları halde zenginliklerine zenginlik katma umuduyla Yeni Dünya'nın çekimine kapılmış olanlardı.

Deniz aşırı ülkelerdeki göçmen kolonileri, yerlerini sağlamlaştırdıktan ve zenginleştikten sonra kendileri de birer "çekici" etken haline geldiler ve belki de daha az maceracı olan ya da kendi yurdundaki durumu çok da umarsız olmayan kişileri de cezbettiler. Kendi yurttaşlarından oluşan toplulukların yabancı Batı'da daha önceden yerleşmiş olması, bu kişiler için terazinin göç yanının ağır basmasının bir koşuluydu. (Kuşkusuz, iyice yerleşmiş olan kolonicilerin akrabaları da Amerika kıtasına gittiler.) Ayrıca, yüzyılın sonunda diğerlerinden epeyce farklı bir topluluk da Amerika'ya gitmeye başlamıştı; kültürel ve siyasal nedenlerden ötürü göç eden meslek sahipleri, yazarlar ve gazeteciler. Örneğin, Papaz Henry H. Jessup, 1906 yılında Beyrut'taki Süryani Protestan Okulu mezunu olan 58 kişinin Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunduğunu yazıyordu.[17] Ayrıca, ABD Göç Komisyonu'nun verileri, 1911 yılında ülkeye giriş yapan Suriyeli göçmenlerin diğer işçilere göre çok daha fazla beceri sahibi olduklarını göstermektedir; % 22.7'si ustalık gerektiren mesleklere sahipti, % 20.3'ü ticaretle uğraşıyordu. Diğer göçmeler için bu oranlar sırasıyla % 20.2 ve % 19.1 idi. Suriyeli göçmenlerin yarısından biraz fazlası vasıfsız tarım ve fabrika işçisi (% 50.8) iken, diğer tüm göçmenlerin (% 59.2) yaklaşık % 60'ı bu tip işlerde çalışıyordu.

Amerika kıtasına, Afrika'ya ve Avustralya'ya giden Osmanlı göçmenlerinin büyük çoğunluğu kentlere yerleşti. Pek çoğu zanaatla uğraştı ya da seyyar satıcılık yaptı. Birçoğu sonunda küçük iş sahibi oldu. Aslında bir kısmı ülkelerinden gelirken New York'un ya da diğer kentlerin sokaklarında satmak üzere halı veya diğer el sanatı ürünleri de getirmişti. Böylelikle yeni ülkelerinin halklarına pek çok Şark ürününü tanıtmış oldular.

Suriye ve Anadolu'nun farklı bölgelerinden daha sonra başka göçmenler de geldi. Osmanlı topraklarından gelen göçmenler hakkında genel bir fikir veren 1907 tarihli bir Fransız elçilik raporuna göre, iç kesimlere uzanan demiryollarının yapımı sayesinde Şam, *Halep ve tüm Mezopotamya*'da yaşayan insanların Amerika kıtasına giden gemilere binmek üzere kıyılardaki liman kentlerine ulaşmaları kolaylaşmıştı. Raporda, Filistin'den göç edenlerin sayısının diğer bazı bölgelere göre daha az olduğundan söz edilmektedir; 10 yılda 4.000 kişi göç etmişti. Bununla birlikte, Filistinlilerin neredeyse yarısı ailelerini beraberlerinde götürdüler. Aslında, 1900 yılından sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne giren Suriyeli göçmenlerin büyük bir oranını, eşleri ve babalarıyla birlikte gelmiş olan kadınlar ve çocuklar oluşturmaktaydı. Böylelikle önceki yıllarda % 67.9 olan göçmen erkeklerin oranı dengelenmiş oluyordu. (Daha önce toplam 38.635 erkeğe karşılık yalnızca 18.274 kadın gelmişti.)[20] Bu oranın erkeklerden yana ağırlıklı olmasına karşın aslında, Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden diğer Osmanlı toplulukları arasındaki kadın-erkek oranından çok daha iyi olduğu söylenebilir. Dürzi 1.000 göçmen arasında yalnızca bir düzine kadın bulunurken, toplam yaklaşık 8.000 Müslüman göçmen içinde sadece yaklaşık iki düzine kadın vardı.[21] Bu rakamların, Müslüman göçmenlerin ikinci vatanlarında neden güçlü cemaatler kurmayı başaramadıklarını açıklamada önemli olduğunu sanıyorum.

Göçün Kapsamı: Toplam Sayılar, Kökenler, Dinler

Osmanlı topraklarından özellikle de Suriye'den Amerika kıtasına göç, 1860'lı yıllarda başladı ve kesintisiz olarak azar azar sürdü. (Bazı kaynaklar Osmanlıların Amerika Birleşik Devletleri'ne daha 1820'lerde göç ettiğine işaret etmektedir.) İlk yıllarda Amerika'ya kalkan gemilerin sayısı hayli düşüktü. Bununla birlikte, dış göç oranı 1878-1879 tarihinden itibaren artmaya başladı. Ayrıca ilk kez Güney Amerika ve Karayipler'e yönelen bir hareket oldu. 1891 yılından sonra İspanya'nın, Osmanlıların Küba'ya (ve Filipinler'e) göçünü yasaklama kararı üzerine göç seli Kuzey Amerika'ya yöneldi ve hacmi artarak 1896-1897'de, Osmanlı hükümetinin göç yasağını kaldırmasından sonra, doruk noktasına ulaştı. Göç oranı, kaynaklandığı yerde yeni kısıtlamalar getirilmiş olmasına karşın yüzyılın başından itibaren tekrar arttı ve 1908-1914 yılları arasında son kez doruk noktasına çıktı. Bu dönemde öncelikle İttihat ve Terakki hükümetinin ilk iş olarak görece bir özgürlük ortamı getirmesi ve ardından 1912 yılında Balkan Savaşı'nın bir alt üst oluşa neden olması göçü canlandırmıştı. Balkan Savaşı, başta Balkanlar ve Anadolu olmak üzere bütün Osmanlı vila-

17 *Fifty-Three Years in Syria*, Londra, 1910, 2. cilt, s. 589. Jessup, kolej mezunu 87 kişinin Mısır'da olduğunu da kaydetmekteydi.

18 Göçmen Komisyonu'nun raporu, 1 cilt (Washington, D. C., 1911), s. 100.

19 Bkz. "L'émigration ottomane aux Etats-Unis,", İstanbul'daki Fransız büyükelçisinden dışişleri bakanına sunulan 14 Ekim 1907 tarihli uzunca bir bildiri, "Archives des Affaires Etrangères, Correspondénce Politique, N. S., Turquie, Politique Intérieure", *Macedonie XXXIII*, 54. cilt (1907).

20 Göçmen Komisyonu'nun raporu, s. 97.

21 Hitti, *Syrians in America*, s. 58.

yetlerinden Amerika kıtasına ve aynı zamanda Rusya'ya olan göçü tetikledi.

İyi tutulmuş ve kesin istatistikler olmadığından Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden Suriyelilerin toplam sayısını, doğru olarak saptamak olanaksızdır. Amerikan hükümetinin 1798 yılı gibi erken bir tarihte göç istatistikleri tutmaya başlamış olmasına ve 1819'dan sonra bu işlemi, gemi yolcu listelerinin (manifestolar) yerel gümrük memurlarına sunulması zorunluluğunu getiren bir kanun doğrultusunda desteklemiş olmasına karşın, genelde bu istatistikler ancak 1880 yılından sonra sistemli bir hale getirilmiş ve görece güvenilir olmaya başlamıştır. Türkiye'nin Asya topraklarından gelen göçlerle ilgili istatistikler, ancak 1869 yılından sonra (akının başlamasından epeyce sonra) tutulmaya başlandı. Kaydedilen göçmen sayısının aşırı ölçüde düşük olmasından da bunların güvenli istatistikler olmadıkları bellidir. 1867-1881 yılları arasında yalnızca 74 Asyalı Osmanlının ülkeye giriş yaptığı kaydedilmiştir; 1881-1885 döneminde ise Amerika Birleşik Devletleri'ne hiçbir giriş kaydedilmemiştir. Resmi istatistiklere göre 1895 yılında "Türkiye'nin Asya topraklarından" çok sayıda göçmen gelmeye başlamıştı. (1885-1894 yılları arasındaki dönem için hiçbir bilgi bulunmamaktadır). Yine de 1910 yılına kadar gelen göçmenlerin toplam sayısı 59.729 olarak verilmişti ve bu, Asya'da doğmuş olan Amerikalıların toplam nüfusunun üçte birini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla 1880 yılında, göçle ilgili bilgi toplama yöntemlerinin düzeltilmesinden sonra bile Asyalı Osmanlılarla ilgili olarak tutulan kayıtların yetersiz olduğu açıktır. Göçmenlerin pek çoğu yasadışı yollardan giriş yapmış ya da Kanada üzerinden gelmişti veya Osmanlı belgelerini kullanmamıştı ve bu yüzden de ya hiç kaydedilmemiş ya da yanlış kaydedilmişti. Osmanlılar dış göçe (resmi olarak yasaktı) ilişkin olarak resmi düzeyde çok az rakam tutmuşlardır, ama bazı tahminler daha önce de değinilen elçilik raporları gibi çeşitli kaynaklardan sağlanmaktadır. Mevcut istatistik malzemesinin bir bölümü bu makalenin sonundaki Ek I-IX'da verilmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri'ne giriş yapan Suriyelilerin sayısının kesin olarak saptanmasının önündeki bir başka zorluk da, kayıtların çoğunda farklı bölgelerden gelen Osmanlı göçmenlerinin ayırt edilmemiş olmasıdır. Osmanlı kayıtları, ister Asya ister Avrupa topraklarından olsun bütün göçmenleri bir arada topluyordu.[23] Amerikan istatistiklerinde, "Türkiye Avrupa'sındaki" ve "Türkiye Asya'sındaki" ayrımı yapılıyor olmasına karşın, ancak 1895 yılında göçmenlerin kökenleri belirtilmeye başlanmıştı; 1920 yılına dek Filistin'den (3.202), Suriye'den (51.900) ve "Türkiye Asya'sından" yani Anadolu'dan (11.014) gelen göçmenler genel bir "Türkiye Asya'sı" sınıflandırması altında verilmişti. (Ermenistan da 1920'de "Türkiye Asya'sı" sınıfında sıralanmıştı, ancak gelen göçmenlere ilişkin hiçbir rakam verilmiyordu; başlangıçta Ermeniler "Diğer Asyalılar" sınıfına dahil edilmişti. Ermenilerin sayısı ancak sonraki yıllarda, sınıflandırma ölçütleri değiştiğinde ayrı olarak kaydedilmeye başlandı.)

Kesin veriler olmamasına karşın Osmanlı devletinden Amerika kıtasına giden göçmenlerin, yurtlarındaki baskıdan kaçan Suriyeliler, özellikle Lübnanlılar ve Maruniler ya da Ortodoks Hıristiyanlar olduğu çoğu kez kesin bir ifadeyle belirtilmiştir. Mevcut Osmanlı belgeleri aslında önemli bir sayıda Müslümanın göç ettiğine işaret etmektedir. Örneğin bir Osmanlı elçisi, 1904 yılında Malta'ya gelen bir gemide, Amerika kıtasına gitmek üzere Tripoli'den gemiye binmiş olan 201 "Suriyeli"nin bulunduğunu ve bunların yarısının ülkelerinden izinsiz olarak ayrılmış Müslümanlar olduğunu kaydediyordu; ardından Marsilya'daki Osmanlı elçiliği, Suriye kadar Anadolu'dan, Mamuretülaziz (Elazığ), Aydın ve Trabzon'dan gelen "18-35 yaşları arasında çok sayıda kaçak Müslüman göçmenin" olduğunu ve bu genç Müslümanların askerlikten ve yoksulluktan kaçtıklarını kaydediyordu.[24]

Bu yolcu trafiğiyle ilgili bütün yazışmalarda, Müslüman göçmenlerden söz ediliyordu. Örneğin, gerekli belgeleri olmadığı ve/veya geçimlerini temin etme koşullarından yoksun oldukları için Amerika Birleşik Devletleri'ne girmesi yasaklanan bir grup Osmanlının yaklaşık 200 Suriyeli, 200 Ermeni ve 60 Türkten (yani Müslüman) oluştuğu bildiriliyordu. Arjantin'deki bir istatistik kaydında (bkz. Ek VI), 1909 yılında ülkeye kabul edilen 11.765 Suriyeli göçmenden 5.111'nin (yaklaşık % 45'i) Müslüman, geri kalanının Katolik (6.428) ve Yahudi (226) olduğu görülmektedir.

Müslümanların ancak 1900 yılından sonra göç etmiş olabileceklerinin ileri sürülmesine karşın, Washington'daki Osmanlı temsilciliği, daha 1892'de Amerika'ya gelen Suriyeli göçmenler arasında "önemli bir sayıda" Müslüman olduğunu kaydetmişti. Rapora göre bunlar toplam 200 kişi kadarlardı ve Massachusetts, Michigan ve St. Louis'e yerleşeceklerdi (daha çok sayıda Müslümanın yerleşmiş olduğu New

22 Bkz. E. F. Hutchinson, "Notes on Emigration Statistics of the United States", *American Statistical Assoiation Journal* 53, 284 (Aralık 1958), s. 963.

23 Bir defasında Prens Said Halim, Buenos Aires'teki Osmanlı elçisi Emin Arslan Bey'den Arjantin'e gelen göçmenlerin hangi köy ve kasabalardan olduklarının bir listesinin çıkarılmasını istemişti: bkz. AFM, fol. 346 (*İdare*), 13 Mart 1913. (Ancak Osmanlı arşivlerinde böyle bir liste yoktur.)

24 AFM, fol. 346, (*İdare*), 27 Nisan 1904 ve 12 Aralık 1907.

25 *Ibid*, 16 Şubat 1914.

York'tan ya da doğudaki diğer büyük kentlerden söz edilmiyordu); özellikle Harputlu 10 Müslümanın yakın zamanda Massachusetts Worcester, Massachusetts'e gelmiş olduğu ve bunlardan birisinin ülkeye önceden yerleşmiş olan oğullarıyla çalışmak üzere gelen bir imam olduğu belirtiliyordu. Raporda Müslümanların, çoğu zaman Hıristiyan, (özellikle de günlük yaşamdaki âdetleri diğer Anadolululara benzeyen ve ilk dil olarak çoğunlukla Türkçe konuşan) Ermeni olarak kayıtlara geçmeyi tercih ettiklerinden söz edilmesi önemlidir. Bu sayede Amerika Birleşik Devletleri'nde daha kolay kabul görceeklerini ve başlarını Osmanlı idaresiyle derde sokmayacaklarını umuyorlardı.[26]

O halde 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında imparatorluktan yapılan ve imparatorluğa yönelik göç istatistikleriyle ilgili olarak sistemli bir biçimde veri toplama programlarının olmamasının yanı sıra Müslümanların kararlı suskunlukları da Müslümanların sayısını kesin olarak saptama girişimimizde karşımıza bir engel olarak çıkmaktadır. Osmanlı devleti topraklarından gizlice ayrılmaları gerekiyordu, çünkü göç etmeleri, genel kısıtlamaların getirilmesinden önce bile yasaklanmıştı. Birkaç misyoner grubun, bazı Müslümanların Osmanlı devletinden kaçarak Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmelerine yardımcı olduğuna ilişkin bazı bilgiler bulunmaktadır. (Bu misyonerler, Müslümanların Hıristiyanlığa geçmelerini iyi niyetle sağlama amacı güdüyorlardı.) Her durumda, bunların çoğu Osmanlı yetkililerinin dikkatini çekmemek için "Suriyeli" ve Hıristiyan olarak kayıtlara geçme yolunu seçmişti. Aksi takdirde yeni ülkelerine girişlerini tehlikeye atmış olacaklardı. Üstelik Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan Müslümanlar da, toplumun kamu alanında dini eşitliği telkin ettiğini, ancak özel yaşamda bu konuda hoşgörüsüz olduğunu anladıklarından kültürel açıdan fazla göze batmamak için Hıristiyan kisvesi altında yaşamayı sürdürdüler. Pek çok Müslüman, Hıristiyan adı aldı. Aslında çok sayıda Müslümanın (ya da çocuklarının) da Hıristiyanlığı seçmiş olduğuna kuşku yoktur. Bazı Türk Müslüman çocukları da ailelerinin milliyetçi terörist çeteler tarafından öldürülmesinden ya da Balkan Savaşı sırasında Makedonya'daki Sırplar ve Bulgarlar tarafından katledilmesinden sonra Bulgar, Sırp ve Boşnak aileler tarafından evlat edinilmişler ve Hıristiyan olmuşlardı. Bu Müslüman çocuklar, kendilerini evlat edinen aileleriyle birlikte Amerika Birleşik Devletleri'ne göç ettiklerinde ülkeye Avrupalı Hıristiyan başlığı altında girmiş oldular. (Yakın zamanda bu iki dönme Müslüman topluluğu temsil edenlerle kişisel olarak görüştüm; asıl adı Ahmed Şerif olan ve ailesini Hıristiyan olarak yetiştirmiş bulunan Bay Johnson ve çocukluğunda Bulgar bir aile tarafından Amerika Birleşik Devletleri'ne getirilmiş bir Türkün oğlu olan bir rahip.)

Anlaşılan, din değiştirmek için, toplumun geri kalan kesimiyle kaynaşmak gibi basit bir isteğin dışında da teşvik edici nedenler vardı. Bunlar oldukça cazip etkenlerdi; öyle ki, Hıristiyan göçmenlerin Müslüman olduklarını iddia ettikleri ve bir kazanç elde etmek üzere "dinlerini değiştirmeye" ikna edilmeyi umdukları durumlar olmuştu.[27]

İlk Müslüman cemaatlerinden bazıları Kuzey ve Güney Amerika'nın çeşitli kentlerinde zayıflamış olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Ama bu cemaatlerin çoğu, üyelerinin din değiştirmesi, ölmesi ve özellikle de anavatanlarına geri dönmesi gibi nedenlerle sayıca azaldıktan sonra ortadan kaybolmuş olsa gerek.[28] Destek olacak, yol gösterecek bir Müslüman liderlik kurumunun olmayışı ve göçmenler arasındaki Müslüman kadınların sayıca azlığı –bu durumda kültürel aktarımın ana aracı olan ailenin kurulma şansı kalmıyordu– bu cemaatlerin düşüşe geçmiş olmalarını büyük ölçüde açıklayıcıdır; Müslüman cemaatleri hiçbir zaman üyelerinin din değiştirmeleri için yapılan baskılara karşı koymalarını sağlayacak ya da din değiştirmek istemeyenlerin Yeni Dünya'yı daimi yurtları olarak benimsemeleri için kültürel açıdan yeterince cazip kılacak kadar güçlü olamadılar.

Müslüman olarak tanımlanmayı istememelerine karşın, çoğunun kimliği, gittiği ülkeye kabul edilme aşamasında ya da yolculuğu sırasında karşılaştığı sorunlar yüzünden resmi makamlardan yardım istediğinde ortaya çıkıyordu. Örneğin, Marsilya konsolosu toplam 108 göçmen arasında 18 Müslümanın olduğunu öğrenmişti. Güya hepsi Suriyeli Hıristiyandı ve Beyrut'ta kendilerini kandırmış olan seyahat acentelerini şikayet etmek üzere gelmişlerdi; Napoli'den New York'a gidiş ücreti yalnızca 160 frank olduğu halde, kendilerinden Marsilya'dan New York'a bilet ücreti olarak 310 frank alınmıştı.[29] Konsolosluk yazışmaları, Mamüretülaziz, Malatya, Harput, Akçadağ gibi yerlerden gelen pek çok Müslümanın, deniz aşırı ülkelere giden gemilere binmek üzere liman kentlerine ulaşmak için uzun mesafeler katettiklerine ve hatta kimi zaman yürüdüklerine işaret etmektedir. Aslında iç kesimlerden kıyılara olan göç güzergâhları iyi belirlenmişti; Konya'dan Mersin'e, Halep-Urfa'dan Beyrut'a, Sivas ve Ankara'dan İzmir'e ve Erzincan'dan Trab-

---

26 AFM, fol. 473 (İdare), bir Osmanlı Rumu olan Mavroghenì tarafından imzalanmış 20 Kasım 1892 tarihli mektup.

27 AFM, fol. 36 (*İdare*), 29 Ocak 1889.

28 Abrahams'ın iki çalışmasının yanı sıra Hitti ve özellikle Elkholy, Müslüman göçmenler konusunda bazı bilgiler vermektedir; bkz. 3., 8. ve 10. notlar.

29 AFM, fol. 346 (*İdare*), 12 Aralık 1907.

30 *Ibid*, 4 Nisan 1907 ve 27 Temmuz 1909.

zon'a.[30] Tripoli, özellikle Suriyeli Müslümanlar için önemli bir gemiye biniş limanıydı. Konsolosluk kayıtları "Suriyeli" göçmenlerin Lübnan Dağları, Tripoli ve Kudüs'ten geldiklerine işaret etmektedir; ancak, 1895 yılına kadar Lübnan'dan göç edenlerin sayısal olarak diğer bölgelere yetişmiş olduğu görünmektedir.

Her ne kadar Hıristiyanlar Osmanlı göçmenler arasında çoğunluğukta olsalar da elimizdeki bilgiler Müslümanların oranının da hayli yüksek olduğunu göstermektedir. (Toplam rakamın muhtemelen % 15'i ila % 20'siydi.) Mevcut kaynaklara dayanarak söz konusu toplamın büyüklüğüne ilişkin akla yatkın bir tahminde bulunulabilir. Himadeh, 1860-1914 yılları arasında yaklaşık 120.000 kişinin Suriye'den ayrıldığını tahmin ediyordu.[31] Issawi, Suriye ve Lübnan Dağları'ndan 1860-1914 yılları arasında göç edenlerin toplam sayısını 330.000 olarak tahmin ederken, rakamlarını Alman konsolosluk hesaplarına dayandıran Ruppin, 1912 yılında Kuzey ve Güney Amerika'da yaşayan Suriyeli göçmenlerin sayısını, yarısı Lübnanlı olmak üzere 500.000 olarak vermektedir.[32] E. Weakly, 1909 yılında yalnızca Tripoli ve Beyrut'tan toplam 13.848 kişinin gemilere bindiğini kaydetmektedir.[33] Hem Issawi hem de Ruppin, yılda 15.000 ila 20.000 kişinin ülke dışına çıktıklarını tahmin etmektedir.[34] Bu tahminlere dayanılarak 1900-1914 döneminde yalnızca Beyrut ve Tripoli'den göç edenlerin toplam sayısının yaklaşık 280.000 olduğu sonucu çıkarılabilir. İzmir, Mersin ve Trabzon gibi diğer liman kentlerinden göç edenler de göz önünde bulundurulduğunda, o dönemde Asya'dan göç eden Osmanlıların toplam sayısının neredeyse yarım milyona ulaştığı anlaşılmaktadır.

Göç edenlerin toplam sayısına ilişkin olarak hem imparatorluk geneli hem de yalnızca Suriye için yapılan ilk tahminler kuşkusuz oldukça düşüktür. Daha 1893 yılına ait bazı Osmanlı elçilik kayıtlarında, Amerika kıtasında yaşayan "Arapça konuşan Osmanlılar"ın sayısının 200.000 kadar yüksek bir rakam olduğuna işaret edilmektedir. Bu kayıtlara göre 1880 yılında bile ve özellikle 1885'den sonra göç hızı ve ülke dışında yaşayan Osmanlıların sayısı o kadar artmıştır ki, hükümet ya yeni elçilikler açmak ya da İspanya (Barselona), Fransa, Karayipler (Havana, Küba) ve Güney Amerika'da (Arjantin) mevcut olanları genişletmek zorunda kalmıştır. Osmanlı idaresini yurtdışında ciddi bir elçilik hizmeti sağlamaya yönelten şey, yalnızca vatandaşlarını koruma isteği değil, aynı zamanda bu kişilerin diplomatik korunma arayışlarına ve Avrupa devletlerinden pasaport almalarına engel olma isteğiydi. Özellikle Maruniler kolaylıkla Fransız pasaportu edinebiliyorlar ve bu yolla Fransız vatandaşı oluyorlardı. Bu sayede yurtlarına döndüklerinde Osmanlı kanununu hiçe sayan eylemlerde bulunabiliyorlardı.[35]

Çeşitli Osmanlı elçilik kayıtlarında dağınık olarak bulunan veriler, göç eğilimini tahmin etmekte iyi birer kaynaktır. Bir kayıtta, Amerika yönünde giden ve Barselona limanına yanaşmış olan gemilerde 1889 yılının Nisan ayında 980, Mayıs'ta 860 ve Haziran'da 665 Lübnanlı göçmenin bulunduğu bildirilmektedir; tek bir aktarma noktasında yalnızca üç ayda toplam 2.505 kişi.[36] 1899'da Marsilya'daki Osmanlı elçisi, önceki bir yıl içinde 7.010'u Suriyeli ve 526'sı Ermeni olmak üzere toplam 29.763 göçmenin bu limandan geçtiğini bildiriyordu. Elçi üç yıl sonra yılda 15.000 Suriyelinin kısmetlerini Yeni Dünya'da aramak üzere ülkeyi terk ettiğini ve bunlardan 5.000 kişinin yurtlarına erken döndüğünü bildiriyordu.[37] Cenova'daki Osmanlı elçisinin gönderdiği bir mektupta ise 1910 yılının Eylül ayında pasaport ücreti olarak toplam 28.705 kuruş toplandığı kaydedilmişti. (Pasaport başına ücret 11.50 ya da 12 ila 15 franktı.) Elçi, Suriyeli göçmenlerin % 60'ı (abartılı bir yüzde) Cenova'dan geçtiği için pasaporttan sağlanan gelirin o zaman ayda 800 ila 900 Osmanlı lirası olan bir düzeyden ayda 4.000 ila 5.000 liraya çıkarılabileceğini ima ediyordu.[38] Diğer elçilik yazışmaları, yalnızca Arjantin'e giden Suriyeli (Lübnanlı) göçmenlerin 1910, 1911 ve 1912'deki toplam sayılarını sırasıyla 13.099, 13.605 ve 19.797 olarak vermektedir. Bu rakamlar bilinen bütün önceki rakamlardan çok daha yüksektir.[39] Elimizde eksiksiz listeler bulunmamaktadır; yine de, Buenos Aires'ten gelen 1913 tarihli bir yazışma, bir milyondan fazla Osmanlının Amerika kıtasına göç etmiş olduğunu ortaya koymaktadır; bu göç Hamidiye idaresi sırasında başlamış ve Jön Türkler döneminde de devam etmişti. Ancak, Osmanlı idaresi bu sorunla ilgilenmemişti.[40]

Büyüyen göç dalgası, Osmanlı idaresinin sorun karşısında resmi düzeyde kayıtsız kalmış olmasına karşın, ülke dışındaki Osmanlı elçileri için son derece endişe vericiydi. Buenos Aires'teki elçi, yaklaşık 46.000 Osmanlının 1911-1913 yılları arasındaki iki yıllık dönemde Arjantin'e gelmiş olduğunu kaydederek şunları söylüyordu: "Eğer önceki raporlar incelenecek

31 *Economic Organization*, s. 16.
32 *Economic History of the Middle East*, s. 271
33 "Reports on the Conditions and Prospects of British Trade in Syria", (İngiltere, *Parliamentary Papers*, Avam Kamarası, *Accounts and Papers*, 87. cilt (1911), s. 7-11 Saliba, yararlı bazı rakamlar da vermektedir; bkz. "Emigration from Syria", s. 34-35.
34 Issawi, *Economic History of the Middle East*, s. 271.
35 Barselona'daki elçi Yusuf Efendi ve Madrid'deki Osmanlı temsilcisi Turkhan Bey arasındaki yazışmaya bkz. AFM, fol. 346 (*İdare*), Haziran 1889'dan 14 Kasım 1892'ye kadar.
36 *Ibid*, 23 Ekim 1893 tarihli rapor.
37 AFM, fol. 177 (İdare), 14 Şubat 1899 ve 5 Şubat 1902.
38 AFM, fol. 346 (*İdare*), 23 Ekim 1893.
39 *Ibid*, 10 Ocak 1913.
40 *Ibid*, 17 Eylül 1913.

olursa göçmen sayısının her yıl artmakta olduğu ve ülkenin boşalmasına neden olan bu göç dalgasını, bilhassa ülkenin evlatlarına son derece ihtiyaç duyduğu böyle bir zamanda durdurmak için ciddi önlemlerin alınması gerektiği anlaşılacaktır."[41]

Bu durumda elimizdeki bilgiler, 1860-1914 yılları arasında Amerika kıtasına göç eden Osmanlıların toplam sayısının 1.200.000'e ulaşmış olabileceğine işaret etmektedir. Bunların yaklaşık 600.000'i Suriye ve Lübnan Dağları'ndan geliyor ve Arapça konuşuyordu: Yaklaşık 150.000'i çeşitli yerlerden gelen Müslümanlardı; geriye kalanlar da Arnavutluk, Makedonya, Trakya ve Batı Anadolu'dan gelmekteydiler. (Türkiye'deki Fransız büyükelçisi 1907 yılında, Makedonların 1902'den itibaren yılda 15.000 kişilik bir kitleye *ulaşacak ölçüde göç ettikleri ve yaklaşık aynı büyüklüğün* Arnavutluk için de geçerli olabileceği tahmininde bulunuyordu.)[42]

Yeni Dünya'yı yurt edinmeyen Osmanlı göçmenlerinin sayısı fazlaydı. Vatanlarına dönenlerin oranı fevkalade yüksekti. Suriyeliler ve diğer bütün bölgelerden gelen Müslümanlar arasında geri dönenler, başlangıçtaki toplam göçmen sayısının üçte birini oluşturuyordu. Ruppin, Beyrut'taki liman yetkililerinin, 1912-1915 yılları arasındaki üç yıllık dönemde 41.752 kişinin gittiğini ve 27.868 kişinin geri geldiğini kaydettiklerini belirtir.[43] Yolcuların hepsinin göçmen olmayabileceği düşünülse de (savaş nedeniyle *yolcu sayısı muhtemelen son derece yüksekti)* geri dönenlerin sayısının kuşkusuz oldukça yüksek olduğu bir gerçektir. Himadeh'in verdiği rakamlar, 1926-1933 yılları arasında geri dönenlerin gidenlere oranının yılda % 30 ile % 60 arasında değiştiğini göstermektedir.[44] (Bu durumda yüzdedeki artışın, Amerika Birleşik Devletleri ekonomisinin alt üst olmasından kaynaklandığına kuşku yoktur.) Marsilya'da *al-Mercad*'in yayımcısı olan ve Osmanlı idaresine Suriyeli göçmenlerin siyasal etkinlikleri hakkında bilgi sağlayan Antun Fares de geri dönen göçmenlerin gidenlere oranının üçte bir olduğunu tahmin etmişti.[45] New York'taki Osmanlı elçisine göre Suriyelilerin büyük *çoğunluğu kente giriş yaparken, er ya da geç vatanla*rına geri dönme konusunda kararlı olduklarını dile getirmişlerdi; sonuç olarak, "işleri yoluna girer girmez uyruk değiştiren" Ermeniler dışında çoğu, Amerikan uyruğuna girmeyi reddetmişti.[46]

O halde göç etmiş olan Osmanlıların üçte birinin (yaklaşık 400.000 Osmanlının ya da 200.000 Suriyelinin) anavatanlarına geri döndükleri neredeyse kesindir. Bu, 400.000 kadar ya da daha fazla Suriyeli göçmenin Kuzey ve Güney Amerika'da kaldığını gösterir. Bu rakam, çeşitli kaynaklarda verilen toplam rakamlarla da örtüşmektedir.[47]

Anavatanlarına dönememiş ya da dönmek istememiş olanların bile çoğunluğu, geride akrabalarını bıraktıkları için Eski Dünya'yla bağlarını koparmamışlardı. Suriye ve Amerika kıtası arasında kesintisiz bir gidiş geliş vardı: Bir New England kasabasına yerleşmiş olan bir göçmen, doğduğu köyden bir kızla evlendiğinde, gelinin peşi sıra çok sayıda erkek ve kız kardeş, kuzen ve akraba da Amerika'ya geliyordu. Aslında ilk göçmen dalgasıyla birlikte gelenlerin yerleşmesinden sonra, aile bağları, Atlantik ötesi yolculukların yapılmasında ana gerekçelerden biri haline gelmişti. Amerika Birleşik Devletleri Göçmen Kurulu'nun bir raporuna göre 1908-1909 yıllarında ülkeye giren Suriyelilerin 9.188'i, akrabalarının ya da dostlarının yanına geldiklerini beyan etmişlerdi.[48]

Osmanlı Göç Politikası ve Göçmenlerin Nakli

Suriye, Anadolu ve Mısır'dan yapılan göçlerle ilgili Osmanlı diplomatik yazışmalarının önemli bir bölümü, seyahat belgeleri ve nakil gibi iç içe geçmiş iki soruna odaklanmaktadır. Nakil sorunu, Osmanlı devletinin seyahat belgeleri konusundaki politikasının bir sonucuydu.

Ülkelerine geri dönenler, Osmanlı devletine yeniden giriş yaparken hiçbir sorun yaşamamışlar, hatta çoğu zaman kendilerine parasal yardım da yapılmıştı. Hükümetin temel politikası, ırk ya da din ayrımı gözetmeksizin, mevcut durumdaki ya da eski bütün Osmanlı tebaasına geri dönmekte sınırsız bir özgürlük *tanımaktı. Bu liberal Osmanlı politikasına en iyi ör*nek, eskiden Müslümanların yaşadığı Kırım ve Kuban köylerine göç ederek yerleşmiş olan, ancak Rusya'daki yaşamlarından hoşnut kalmayan yaklaşık 16.000 Ortodoks Hıristiyan Bulgar, sultandan Lom bölgesindeki köylerine geri dönmek için izin istediğinde, hü-

41 *Ibid*, 10 Ocak 1913 tarihli bir mektup.

42 "L'émigration ottomane aux Etats-Unis."

43 Issawi'de aktarılıyor: *Economic History of the Middle East*, s. 271.

44 *Economic Organization*, s. 20.

45 Bkz. AFM, fol. 346 (*İdare*), 13 Şubat 1901 ve 21 Şubat 1914 tarihli mektuplar. Fares 1881-82 ve 1901 yılları arasında toplam 320.000 kişinin evlerini terk ettiğini ve 1901 yılında 220.000 Suriyelinin yabancı ülkelerde yaşamakta olduğunu belirtmişti. Fares 100.000 kadar Suriyelinin de evlerine dönmüş olduğunu ifade ediyordu. Dönenlere dair verilen yüksek oran, Marsilya'daki Osmanlı elçisinin verdiği rakamlar (37. dipnotta söz edilmektedir) da dahil olmak üzere diğer rakamlarla uyumludur ve gidenlerin üçte biri oranında kişinin dönmüş olabileceği varsayılmaktadır. Fares'in toplam göçle ilgili verdiği rakamın çok düşük olduğu bellidir. Ayrıca bkz. Donald Reid, *Odyssey of Farah Antun*, Chicago, 1975.

46 AFM, 587. cilt (*İdare*), 3 Temmuz 1889.

47 15 Eylül 1895 tarihli *New York Times*'a göre yaklaşık 10.000 Suriyeli New York'ta, 150.000 Suriyeli de Amerika Birleşik Devletleri'nin diğer yerlerinde yaşamaktaydı.

48 12. cilt, s. 59.

kümetin kendi aleyhine olduğu halde onları yeniden vatandaşlığa kabul etmiş olmasıdır.[49] Hükümetin tüm giderleri üstlenerek yeniden vatandaşlığa alma politikası, Rusya'dan geri dönmek isteyen Rum ve Ermeni tebaası ve Amerika, Avustralya ve Afrika'dan geri dönmek isteyen Suriyeliler ve diğer Osmanlı tebaası için de geçerliydi. Sonunda bu liberal politikada bir değişikliğe gidilmesi gerekti, hatta 1900-1903 yılları arasında tam tersi bir uygulamaya geçildi; ancak bu politika Osmanlı idaresinin dış göç konusundaki fevkalade tutucu yaklaşımıyla çoğu zaman taban tabana zıttı.

Yıllar boyu dış göç, Osmanlı idaresi sırf nüfusunu ve vergi gelirini kaybetmek istemediği için değil, aynı zamanda yoksul göçmenlerin Osmanlı saygınlığına ülke dışında zarar vermelerinden çekinildiği için de yasaklanmıştı. 1888 yılında Osmanlı resmi çevrelerinde egemen olan görüşe göre pek çok göçmen "proleter sınıflara" aitti ve Amerika kıtasında dilencilik yapmayı düşünüyordu. Bu görüş, bilhassa seçkinci bir bakış açısı ve saygınlık düşkünü olan Barselona'daki elçi Türkhan Bey tarafından da kesin olarak dile getirilmişti.[50] Osmanlı idaresinin bu yaklaşımı, göçmenlere karşı bazı Amerikan basın organlarındaki olumsuz tutumu da yansıtmaktaydı. Örneğin, ***Mail and Express***'te, Kıbrıs'tan gemiye binmiş olan Maruniler şu sözlerle anlatılmaktaydı:

> Vahşi ve kavgacı bir insan topluluğu olmanın yanı sıra koyu cahiller ve yıllarca Müslümanlara karşı sürdürdükleri savaş nedeniyle insanlıktan çıkmışlar. Güya Hıristiyanlar... Amerika Birleşik Devletleri'ne nakledilmeleri girişimi, Roma Katolik Kilisesi'nin desteği ve teyidi altındadır. Doğaları, eğitimleri, kalıtsal içgüdüleri gereği bu yırtıcı, yarı vahşi dağlılar Amerikan vatandaşı olmak için gerekli niteliklerden tümüyle yoksunlar.. Zaten bize bir dert olan kökü dışarıdaki bu cehaletin ölümcül yükü, bunların aramıza katılmasıyla birlikte daha da artacaktır...Çok sayıda Ermeni Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etme hazırlığı içindedir... Ama bunların hiçbiri Amerikan vatandaşı olmaya uygun değildir.[51]

Diğer yandan, Suriyelileri çalıştıran pek çok Amerikalı işadamı, onların becerileri ve canla başla çalışmaları konusundaki hayranlıklarını dile getirmişlerdi.

Resmen yasaklandığı ve yasadışı yollardan gerçekleştiği için, göçün "gizli" tutulması gerekiyordu. Yine de bu çok katı bir gizlilik değildi, çünkü Osmanlı memurları sık sık göçmenlerden rüşvet alıyor ve yolcu trafiğine set çekmek için ciddi bir çaba göstermiyorlardı. Osmanlı idaresi, Lübnan Dağları'ndan kaynaklanan göçün büyüklüğü karşısında (sultanın bunu yasaklayan irade-i seniyesine karşın gerçekleşmişti) ciddi bir endişeye kapılmış ve içişleri nazırı, bu yasadışı duruma yol açan nedenlerin tespit edilmesi için kesin talimat vermişti. Bütün suç yerel yetkililerin üstüne atıldı ve yasadışı göçün önünü kesmek üzere zorlu önlemler önerildi.[52] Bununla birlikte, önerilen önlemler hiçbir zaman uygulanmadı, çünkü göç yasağı kısa bir süre sonra kaldırıldı.

Göçü önlemek üzere olası göçmenlere pasaport verilmemesi yöntemi uygulamaya konduysa da, bu politika düpedüz komisyoncular, göçmenlerin naklini üstlenen şirketler ve yasağı kırmaya yarayacak hileler geliştirebilenler için son derece kârlı bir iş imkânının büyümesinde kışkırtıcı olmuştu. Beyrut'ta, (az da olsa) İzmir'de ve İskenderiye'de göçmen kaydı yaparak ve onların yolculuklarını düzenleyerek zenginleşen pek çok acente vardı. Göçmenlerin Osmanlı nüfuz alanı dışına nakil için ödedikleri standart ücret başlangıçta 60 franktı ama 1914 yılına gelindiğinde bu rakam 190 franka fırlamıştı. Marsilya, Napoli ve Cenova'daki denizcilik şirketlerine çalışan Beyrut acenteleri, göçmenleri kaydediyor ve bazı aktarma noktalarına giden gemilere sıradan yolcu olarak bindiriyorlardı. Göç yasağı daha katı uygulanmaya başladığında, göçmen nakli yaptığından kuşku duyulan gemilerin Beyrut limanına yanaşmalarına izin verilmedi.[53] (Sonunda bu gemiler Osmanlı karasuları açığında demir atarak çeşitli küçük kıyı teknelerinden yolcu almaya başladılar ve bu sayede gemicilik şirketleriyle aracılar bu işten daha çok kâr elde ettiler.)

Yolcular Osmanlı toprakları dışına çıktıklarında mürur tezkeresini (seyahat belgesi) –II. Mahmud'un iktidarının (1808-1839) son yıllarında getirilmiş olan bir çeşit kimlik belgesi– pasaport yerine kullanabiliyorlardı. Tezkerenin yalnızca iç seyahatlerde kullanılması amaçlanmıştı ama modern milliyet kanununun uygulanmaya konmasından (1861) ve standart Osmanlı pasaportlarının basımına başlanmasından çok sonra bile bir nevi pasaport olarak yaygın bir biçimde kullanılmasına devam edilmişti. Yabancı hükümetler tezkereyi, "dahiliyeye mahsustur" damgası olmadığı sürece kabul ediyorlardı. Bu yüzden tezkere başvurusunda bulunan bir kişi, tezkereyi basan yetkilinin çekince kaydı damgasını vurmadığından emin olmalıydı. Göçmenlere Marsilya, Cenova, Napoli, Barselona ya

---

49 AFM, fol. 177 (*İdare*), 1861 ve özellikle 1862 yıllarındaki yazışmalar.

50 AFM, fol. 346 (*İdare*), 14 Nisan 1888 ve 29 Ocak 1889.

51 11 Temmuz 1890 yayımı. Amerikalı göçmen yetkililerinin Suriyelilerden "kirli", "yalancı" ve "doğuştan namussuz" diye söz etrikleri olmuştu; onlar ayrıca yeni gelenlerden bazılarının "diğer bütün Lübnanlı Araplar bizim kardeşlerimiz, akrabalarımız" diye iddia etmelerine de içerliyorlardı. Bkz *New York Times*, 17 Ocak 1888, 7 Haziran 1894 ve 21 Temmuz 1894.

52 Bu sorunla ilgili olarak Dahiliye Nazırı Şefik ile Babıâli arasındaki yazışmalar için bkz. Başbakanlık Arşivi (buradan itibaren BA olarak geçecektir), Yıldız koleksiyonu, Perakende bölüm 9 B 1314 no. 961, 14 Aralık 1896 (2 Kânunevvel 1312).

53 AFM, fol. 346 (*İdare*), 21 Nisan 1895.

da Korfu gibi herhangi bir Akdeniz limanına ayak basar basmaz Atlantik ötesi biletleri veriliyor ve gitmek istedikleri yerlere kalkan gemilere bindiriliyorlardı. Kuzey Amerika yolcuları, İtalyan liman kentlerinden de yararlanılıyor olmalarına karşın daha çok Marsilya'da aktarma yapıyorlardı. Lübnan Dağları'ndan gelen Marunilcr bazen Kıbrıs'tan ve hatta İngiltere'de Liverpool'dan gemiye biniyorlardı. Başta Barselona olmak üzere İspanyol limanları ise Güney Amerika yolcuları için belli başlı aktarma noktalarıydı.

Lübnanlı ve Mısırlı göçmenler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki özel yasal konumlarından dolayı aktarma noktalarında mürur tezkeresi yerine geçen standart Osmanlı pasaportlarından edinebiliyorlardı. Mısır ve Lübnan Dağları özerk idari bölgelerdi, ancak hâlâ resmi olarak Osmanlı egemenliği altındaydılar; hükümet bu durumu muhafaza etme konusunda hassasiyet gösteriyordu. Sonuç olarak, bu bölgelerden birinden gelen bir kişi yabancı bir limana ayak basar basmaz, kendisine yolculuğunun geriye kalan kısmında kullanabileceği bir pasaport çıkartılıyordu.[54] (Bu pasaportların belli bir ücret karşılığında basılması sayesinde Cenova'daki Osmanlı elçisinin artmasını ümit ettiği bir gelir sağlanmıştı.)

Göçmenlerin nakledilmesi işinde her milletten insan vardı.[55] Yolculardan ya fazla ücret talep ediyorlar ya da yarı yolda onları kendi başlarına bırakıyorlardı. Osmanlı idaresi Avrupa devletleri ni, göçmenlerin ulusal bayrakları altındaki gemilerle Amerika kıtasına taşınmasına izin vermemeleri için ikna etmeye çalıştı, ancak buna kısa bir süre için uyan İspanyollar dışındaki Avrupalılar bu isteğe saygı göstermediler.

Lübnan Dağları'ndan göçe getirilen yasağın kapsamı genişletildi ve 1895 yılında Suriye valisi tarafından verilen bir talimatın da gösterdiği gibi bu yasak Suriye için de geçerli hale getirildi.[56] Bununla birlikte, 1896-1897'de bu yasak, yeni koşulların getirilmesiyle birlikte fiilen kaldırıldı. Politikadaki bu ani değişimin ardında pek çok karmaşık neden vardı. Bu nedenleri burada kapsamlı ve ayrıntılı olarak ele almaya kalkışmayacağım. 1896 yılından itibaren giderek artan sayıda Balkan ve Kafkas Müslümanının Osmanlı topraklarına sığınmak üzere akın etmesi bunun en önemli nedenlerinden biriydi. Bu büyük göçün pek çok sorun getireceğini düşünen ve mültecilerin Osmanlı topraklarına girmesine izin verilmesine karşı çıkan idari bürokratlar ve bütün Müslümanlara koşulsuz iltica hakkı tanınmasında direten dini yetkililer arasındaki uzun tartışmalardan sonra sultan, dini ödev yolunu seçti ve mültecilerin yerleştirilmesi emrini verdi.[57] Osmanlı idaresinin artık nüfus kıtlığı yüzünden kaygılanması gerekmiyordu, çünkü serbestleştirilmiş dış göç politikasıyla birlikte gidenlerin yeri, yeni gelenler tarafından çarçabuk doldurulabilecekti.

Politikadaki bu değişimin bir diğer nedeni de hükümetin Amerika kıtasındaki göçmenlerin evlerine gönderdikleri paranın değerinin farkına varmış olmasıydı. Lübnan Dağları'nda kamu hizmetleri ve tarım müfettişi olan A. A. Naccache, bölgedeki yıllık toplam gelirin 220 milyon franka çıktığını, bunun 90 milyonunun Yeni Dünya'dan gönderildiğini hesaplamıştı.[58] Güney Amerika'daki Osmanlı elçileri, Suriyeli göçmenlerin yalnızca 1913 yılında tek bir Arjantin bankası kanalıyla anavatanlarındaki akrabalarına 11.800.000 peso kadar bir meblağ göndermiş olduklarını kaydediyordu; beş ya da altı başka banka da aynı miktarda parayı transfer etmişti. O yıl içinde yalnızca Arjantin'den gönderilen toplam para 24 milyon peso ya da 240 milyon Osmanlı kuruşu olarak hesaplanmıştı.[59] Örneğin Hama ve Humus gibi diğer bölgelerden giden Müslüman göçmenler de evlerine para göndermişlerdi.

Gönderilen bu paraların pek çok köy ve kasabanın çehresinin değişmesinde gözle görülür bir etkisi oldu. Örneğin Zahleh'te, taşran güzel evler inşa edildi; yine de bölgenin temel ekonomisinin bu zenginlikten etkilenmediği anlaşılmaktadır. Sultana sunulan özel bir raporda mahkeme tercümanı Lewis Sabuncu, bazı göçmenlerin nasıl Ortadoğu'ya özgü malları Amerika Birleşik Devletleri'nde halka tanıtarak bir servet edindiklerini anlatıyordu. İki kişi (biri kadındı), yoğurt ve hamursuz yapımı için patent alarak çok zengin olmuşlardı. Zengin olarak geri dönen göçmenler yalnızca kendi bölgelerindeki konumlarını iyileştirmekle kalmamış, aynı zamanda "ülkenin yeniden inşasına destek olmuş ve Hazine'nin, binaların vergilendirilmesinden sağlanan gelir artışı nedeniyle epeyce kâr etme-

54 Osmanlı idaresinin tutumuna göre Lübnanlılar ve Mısırlılar, kendi özerk topraklarının dışına çıktıkları anda Osmanlı kanunlarına tabilerdi ve bu nedenle ülke dışına seyahat etmek istedikleri takdirde Osmanlı pasaportu edinmeleri gerekiyordu. 25 Lübnanlı, Lübnan'ın özerk olduğu gerekçesiyle Osmanlı pasaportu almayı reddettiğinde Osmanlı idaresi bu tutumunu açıkça ifade etme gereği duydu; *Ibid*, *Dişişleri Bakanlığı, 18 Nisan 1911 tarihli yazışması.*

55 Marsilya'daki Osmanlı elçisi, etkin göçmen aracıların bir dökümünü vermişti: bu kişiler arasında Alexander Saab, Selim Saab, Tanous Bechelani, İsaac (Faslı bir Yahudi), Joseph Chababe (Isaac'ın yeğeni), İbrahim Chababe, Selim Beyruti, Boutrous al-Hazin, Bemandos ve yeğeni, George Richa, Joseph Tchara, Nassim al-Trablussi, Süleyman Sahaf, Vincent Jamuzzi ve başka isimler vardı.

56 1895 yılından bir yazışmaya bkz. AFM, fol. 346 (*idare*).

57 Bkz. Karpat, "Status of Muslims under European Rule".

58 Issawi, *Economic History of the Middle East*, s. 271.

59 AFM, *fol. 346 (İdare)*, 21 Şubat 1914.

60 BA, Yıldız, Perakende, 1326 no. 844.

sini sağlamışlardı".[60] Sabuncu sultana, göçmenlerin güvenini kazanmak ve onları Amerikan vatandaşı olmak yerine servetleriyle birlikte yurtlarına dönmeye ikna etmek üzere Amerika Birleşik Devletleri'ne Arapça konuşan bir diplomatın gönderilmesini tavsiye etti. O zaman Osmanlı idaresi, ülke dışında ikamet eden tebaasının ekonomik başarılarıyla geç de olsa ilgilenmeye başladı.[61]

Serbestleştirme politikası, göçmenlerin naklini yapan acentlerin kârlı işini olumsuz yönde etkilemişti, çünkü pasaportlar artık hiçbir ücret ödenmeden elde edilebiliyor ve seyahat düzenlemeleri açık olarak yapılıyordu. Beyrut'ta kurulmuş olan dürüst denizcilik şirketleri, New York'a ve diğer noktalara düzenli olarak bilet basıyorlardı. Gemilerinin güvenli ve konforlu olduğunun reklamını yaparak yolcu çekmeye çalışan gemicilik şirketleri arasında serbest rekabet vardı.[62] Sonunda bazı girişimci acenteler, pasaport almadan ülkeden ayrılmak isteyen göçmenleri kışkırtıp cesaretlendirerek bir kez daha bu pazara girdiler. Bu göçmenler ya pasaport bedelini ödemekten ya da hükümete veya vatandaşlarına hiçbir borçları olmadığını gösteren belgeleri edinme zorunluluğundan kaçınmak istiyorlardı.

Göçmenlerin Yasal Konumu: Osmanlı İdaresiyle Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Anlaşmazlık

Osmanlıların Amerika Birleşik Devletleri'ne göçünün gündeme getirdiği meseleler, iki ulus arasındaki ilişkileri yarım yüzyıl boyunca etkileyen bir diplomatik çekişmenin büyümesine yol açtı. Bu çekişmenin özü, her iki ülkenin vatandaşlık ve bireysel haklar felsefesindeki farklılıkta yatıyordu: Osmanlı devleti, vatandaşa hükümetin onayı olmadan vatandaşlıktan çıkma hakkının tanınmadığı *jus sanguinis* ilkesine bağlıyken, Amerika Birleşik Devletleri, vatandaşlıktan çıkma hakkını tanıyan *jus soli* doktrinini kabul ediyordu.[63] Sonradan bu temel fark daha da etkili oldu ve anlaşmazlık zamanla yoğunlaşarak özel bir siyasal içerik kazandı.

19 Ocak 1869 tarihli Osmanlı vatandaşlık yasasına göre (Madde 5), Osmanlı idaresinin onayıyla ülkeden göç ettikten sonra yabancı uyruğa geçmiş olan eski Osmanlı tebaasının, ülkesine geri döndüğünde yabancı uyruklu olarak kabul edileceği belirtiliyordu. Resmi yollardan izin almadan ülkeyi terk etmiş olan kişiler geri döndüklerinde Osmanlı vatandaşı olarak kabul görecekler ve bu kişilerin yabancı uyrukluğu geçersiz kabul edilecekti. 1869 yılından önce izinsiz göç etmiş olan Osmanlılar, hükümetin başka bir tabiyeti onama hakkına sahip olduğu konusunda direttiği birkaç vaka dışında bu kanun yüzünden uygulamada pek bir sorunla karşılaşmadılar. Bir kişinin yabancı bir uyruğa geçmiş olmasının geçerliliği meselesi, miras ya da mülk iddiasıyla ilgili davalarda, o kişi davacı ya da davalı olarak Osmanlı mahkemesine çıktığında veya resmi evrakını bir devlet dairesinde onaylatmak istediğinde ortaya çıkıyordu. Osmanlı idaresi tarafından yabancı uyrukluğu reddedilen kişilerin çoğunun, borçlarını ödememek ya da cezai takibattan kaçınmak için resmi onay almadan ülkeyi terketmiş oldukları üstünde duruluyordu.

Amerika Birleşik Devletleri, ülkeden ayrılmaları durumunda bütün göçmenlerin yurtdışında Amerikan korumasına hak kazanmış vatandaş konumlarını mutlaka muhafaza etmeleri konusunda diretmiyordu. Konuyla ilgili önde gelen bir otorite olan John Bassett Moore, Amerika Birleşik Devletleri'nin tavrını şöyle ifade etmektedir:

> Vatandaşlığa kabulle ilgili antlaşmalarımıza, belki tek bir istisna dışında, Amerikan uyruğuna geçmiş bir vatandaşın, anavatanına kesin olarak dönmesi durumunda onun uyruğundan feragat etmiş olarak kabul edileceği ilkesi dahil edilmiştir.[64]

Amerikan idaresi, Osmanlı devletinin Amerikan uyruğuna geçmiş olan kişilerin vatandaşlığı konusunda tek taraflı olarak karar verme hakkının olduğunu beyan etmesinin "özerk eşitlet kanunlarında ihtilafa" yol açacağını ve Osmanlı idaresinin uygulamada, "geçerliliğini yitirmiş olan daimi bağlılık doktrini" ile ülkedeki yabancı topluluklar arasında ayrımcılık güttüğünü ve Amerika Birleşik Devletleri'ni, doğuştan vatandaşı olan kişilerle sonradan Amerikan uyruğuna geçenler arasında ayrımcılık yapmaya zorladığını ileri

61 Osmanlı idaresi, Amerika kıtasındaki eski tebaasının genel refahıyla hep yakından ilgilenmişti. Ekonomik bakımdan başarılı olamayan ve parasız pulsuz bir şekilde ortada kalmış olan kişilerin ülkeye dönüş masrafları karşılanmış ancak geri dönüş yapmak isteyen bazı varlıklı kişilerin, dönüş masraflarının karşılanması için hükümetin bu iyi niyetini kötüye kullandığı anlaşıldığında bu politikadan vazgeçilmişti. Bu nedenle daha 1895 yılında Suriyelilerin ve Lübnanlıların ülkelerine dönüş masraflarının karşılanmaması emredilmişti. Yine de bu emre çoğu zaman uyulmamıştır.

62 Osmanlı idaresi, göçmenlerin sayıca çok olmasından duyduğu endişeyle seyahat acenteleri konusunda bir araştırma yaptırmış ve bunun sonucunda söz konusu şirketlerin, yolcuları özellikle rahat koşullarda bir yolculuk vaadiyle kandırdıkları ortaya çıkmıştı. Bir seyahat acentesinin ilanı, bu rekabet ortamında sunulan imkânları kusursuz bir biçimde betimlemektedir. Bu ilan Osmanlı arşivlerinde muhafaza edilmekte olup, Ek X'da verilmektedir.

63 Roger R. Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939*, Minneapolis, 1971, s. 189. Ayrıca bkz. Leland J. Gordon, "The Turkish-American Controversy over Nationality", *American Journal of International Law* 25 (Ekim 1931).

64 *Collected Papers of John Bassett Moore*, 5. cilt, New Haven, 1944, s. 54.

sürmekteydi. Bununla birlikte, Amerika Birleşik Devletleri Osmanlıların bu yaklaşımının "Türkiye'nin ilişki içinde olduğu uygar dünyanın geriye kalan bölümü tarafından tanındığını" kabul etmekteydi.[65] İngiltere ve Fransa da dahil olmak üzere çoğu Avrupa devleti, Osmanlı Vatandaşlık Yasası koşullarını kabul ediyor ve önceden Osmanlı tebaasından olup kendi uyruğuna geçmiş olan kişiler için Türkiye'ye döndüklerinde özel ayrıcalıklar ya da koruma talebinde bulunmaktan kaçınıyorlardı.[66] Bununla birlikte, Amerika Birleşik Devletleri, beş yıl boyunca Amerika'da yaşamış ve Amerikan vatandaşlığına hak kazanmış olan herkes için koruma kapsamını genişleten farklı bir politika benimsemişti.

Amerika Birleşik Devletleri'yle Osmanlı idaresi arasındaki çoğu Suriye ve Doğu Anadolu'dan gelen eski Osmanlı uyrukluların konumuna ilişkin bu çekişme açıkça 1870'li yıllarda başladı, ancak, 11 Eylül 1874 tarihinde her iki hükümetin yetkilileri, Amerikan vatandaşlığına hak kazanmış olan eski Osmanlı uyruklular anavatanlarına geri dönüp iki yıl kaldıkları takdirde, Amerikan vatandaşlığından çıktıklarının varsayılmasına ve bir kez daha Osmanlı vatandaşı olarak kabul edilmelerine ilişkin bir anlaşmaya vardılar. Bu anlaşma, vatandaşlığa kabul konusundaki Amerikan-Alman anlaşmasını örnek alıyordu ve sıradışı bir özellik taşımıyordu. Bununla birlikte, Amerikan Senatosu bu antlaşmaya karşı çıktı ve belgeyi onaylamayı reddetti.

1880'li yıllardan itibaren Osmanlılar, böyle bir antlaşmanın yapılmasına daha çok ihtiyaç duymaya başladılar, çünkü çoğu önceden Osmanlı uyruğunda olan Ermeni milliyetçiler, devlete karşı silahlı isyan ve fesattan tutuklanıp yargılanmalarına yönelik girişimleri boşa çıkarmak üzere Amerikan vatandaşı konumlarından yararlanmayı adet haline getirmeye başlamışlardı. Dönüş yapan bazı Ermenilerin, Amerika Birleşik Devletleri hükümetinin himayesinden yararlandıkları ve yıkıcı eylemlere giriştikleri İstanbul'daki Amerikan elçisi (Charles Dicknon) tarafından da onaylanmaktaydı. Beyoğlu (Pera) mutasarrıfına, Ermenilerin diğer Hıristiyanları göç edip Amerikan vatandaşlığına hak kazanmaya ve daha sonra ülkeye dönüp siyasal eylemlerde bulunmaya kışkırttıklarını söylemişti. Elçi, senato artık 1874 antlaşmasını onaylamaya hazır olduğundan, Osmanlı idaresine dokunulmazlık için iki yıl sınırının kabul edilmesi yolunda baskı yapmasını önermişti.[67]

8 Ocak 1889 tarihinde Osmanlı idaresi, başlangıçta yapılan itirazları gidermek üzere vatandaşlığa kabul antlaşmasında değişikliğe gidilmesini onayladı; ancak, senato yeni itirazlar öne sürdü ve bir çözüme bağlanamayan uyrukluk meselesi 20. yüzyıla dek bir çekişme unsuru olmaya devam etti. Bu sorunu ele aldığı bir çalışmasında Roger R. Trask, doğrudan konunun özüne inmektedir:

> 1914 yılından önceki kapitülasyonlar, bu durumu içinden çıkılmaz bir hale getirmişti, çünkü aralarında Ermenilerin de bulunduğu Osmanlı tebaasından pek çok kişi, Amerika Birleşik Devletleri'ne gelmiş, vatandaşlığa hak kazanmış ve daha sonra anavatanlarına Amerikan vatandaşı olarak döndüklerinde Osmanlı kanununa tabi olmamışlardı. 1900-1924 yılları arasında böyle yetmişbin kadar kişi Amerika'dan Türkiye'ye dönmüştü.[68]

Göçe, belli koşullar altında serbestlik getiren 9 Ekim 1896 tarihli imparatorluk fermanı, kısmen Osmanlı idaresinin bazı Ermeni milliyetçileri üzerinde denetim kurmasının bir yolu olarak düşünülmüştü. Daha 1892 yılında hükümet, geri dönmemeyi kabul edenlere hükümetin izni olmadan göç etme ve vatandaşlık değiştirme hakkını tanımıştı. Yeni yasa, ülkeyi terk etmeye ilişkin bu koşulu kanun haline getirmiş ve bu göçmenlerin yasal yollardan geri dönmelerini neredeyse olanaksız bir hale getirmişti. Bu fermanın ilgili koşulları şöyledir:

> Ülkeyi terk etmek isteyen herkes bir belge imzalamak zorundadır ve Türkiye'ye geri dönmeyeceklerine dair patrik tarafından tasdik edilmiş çözümlü bir teminatları olmalıdır. Bu beyannameye göçmenin bir fotoğrafı eklenmeli ve ancak bu formalitelerin yerine getirilmesinden sonra göçe izin verilmelidir. Bu göçmenlere verilen pasaportlarda bu kişilerin bir daha Osmanlı topraklarına ayak basmalarına izin verilmeyeceği ifade edilecektir. Göçmenlerin Osmanlı vatandaşlığını kaybettiklerinin beyanıyla birlikte bu açıklamalar, bu işe mahsus olarak kurulan komitenin defterine, yetkili dairenin arşivlerine ve Ermeni Patrikhanesi'nin kançılaryasına kaydedilecektir. Bugünden itibaren bir buçuk aylık ve makul gerekçelerle iki aylık bir mühlet içinde, İmparatorluk Hükümeti'nin izni dışında ülke dışına gidenlerin yurtlarına dönmelerine izin verilecektir. Bulundukları yerde kalmayı düşünmeleri halinde Türk konsolosluklarına ve temsilciliklerine bu mealde bir beyanda bulunmaları gerekmektedir. Bununla birlikte bu gruba giren göçmenler, yukarda belirtilen süre içinde Türkiye'ye dönmedikleri takdirde Osmanlı vatandaşlığından çıkarılacaklardır.

---

65 John Bassett Moore, *A Digest of International Law*, 3. cilt, Washington D.C., 1906, s. 686.

66 BA, Yıldız, Perakende, 20 Za. 316, no. 1506, 1 Nisan 1899 tarihli Dişişleri Bakanlığı bildirisi (H. 20 Zilkade 1316, R. 20 Mart 1316); çeşitli benzer belgeler aynı folioda bulunmaktadır.

67 *Ibid*, no. 633, Beyoğlu Mutasarrıfı'nın 14 Ağustos 1899 (H. 6 Rebiulevvel 1316, R. 2 Ağustos 1315) tarihli mektubu.

68 *United States Response*, s. 189. Sultanın sarayında eski bir Amerikan konsolosu olan Oscar S Straus, 1874 antlaşmasının, "Amerikan vatandaşlığına geçmiş ve daha sonra Türkiye'ye dönmüş olan bazı önemli Ermeni şahısların kışkırtmasıyla Amerikan öncü misyonerleri" tarafından baltalandığını ifade etmişt.. "Çok sıkıntılı bir dönemdi çünkü sürekli olarak rahatsız edici –bazen ciddi boyutlarda– durumlar ortaya çıkıyordu." (*Under Four Administrations* [Boston, New York, 1922], s. 92).

Sahte isimler altında göç etmiş olup, yabancı pasaportlarıyla çeşitli yollardan Türkiye'ye geri dönmüş olan Osmanlı Ermeni tebaası, yabancı uyruklu olarak kabul edilmeyeceği gibi bunların imparatorluğun herhangi bir bölgesinde oturmalarına da izin verilmeyecektir.[69]

1902-03 yılında fermanın koşulları, Balkanlar'da Arnavutluk'tan ve Makedonya'dan göç edenlerin hızla artması karşısında daha da sıkılaştırıldı. Bu bölgeden göç görece sınırlandırılmıştı, ancak 1900 yılından sonra büyük ölçüde yoğunluk kazandı ve 1902-1907 yılları arasında yalnızca Makedonya'dan 75.000 kadar çok sayıda kişi ayrıldı. İstanbul'daki Fransız konsolosu, 1907 yılında, iç kesimlerdeki Osmanlı vilayetlerinin de bu göçten etkilendiğini kaydetmekteydi. Bursa'dan Amerika ve Rusya'ya gitmek üzere 1.000 Rum ve 100 Ermeninin ayrıldığını bildiriyordu. (Rusya'ya göç etmiş olan Ermenilerin toplam sayısının 20.000 olduğunu öne sürmüştü.)[70] Göçmenlerin çoğu genç erkeklerdi; marangoz, ayakkabı imalatçısı, demirci, terzi, debbağ (sepici), hamur işi yapanlar gibi zanaatkârlar ve esnaflardı. Kuzey ve Güney Amerika kentlerinde kolaylıkla iş bulabilmişlerdi; köylülerin madencilik sanayiinde istihdam edilmeleri ise çok kolay olmuştu. Bu insanların ülkeden ayrılması, pek çok malın üretim hızında bir düşüşe ve fiyat artışına yol açmakla kalmamış, çeşitli dini cemaatlerin yapısını da alt üst etmişti. Bu cemaatlerin ileri gelenleri, Arnavutluk ve Makedonya'dan yapılan göçe yasak getirilmesi için Osmanlı yönetimine baskı yaptılar, çünkü cemaat üyelerinin azalmasıyla birlikte siyasal etkileri de zayıflıyordu.

Göçmenler ve Osmanlı idaresi arasındaki ilişkiler bu göçün yaşandığı yıllarda oldukça iyiydi. Hükümet, Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Latin Amerika'daki Suriyeli göçmenlerin bağlılığından yüzyılın sonuna dek yararlandı ve çoğunun evine dönmeyi ve beraberinde birikimlerini getirmeyi düşündüğünü bilmekle yetindi. (New York'taki her Suriyelinin daha 1880'de ayda yaklaşık 50 dolar biriktirdiği hesaplanmıştı.) Osmanlı idaresi, kendilerini "Genç Suriye" olarak adlandıran bir grup entelektüelin Osmanlı karşıtı bir yaklaşım benimsemiş olmasından ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Suriyeli entelektüel göçmenler tarafından basılan 9 gazeteden 4'ünün Osmanlı idaresine düşmanca bir çizgiye girmiş olmasından dolayı telaşa kapılmış görünmüyordu. Bu, önemsiz bir azınlığın muhalefetiydi.[71] Bununla birlikte, Lübnanlı Hıristiyan entelektüeller bilhassa 1895 yılından sonra Amerika'ya gitmeye başladığında ve 1908 yılında iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki hükümeti bir hayal kırıklığı yarattığında, özellikle Osmanlı idaresi aleyhinde olan etnik-dini bir milliyetçiliğe (zaman zaman "Arap milliyetçiliği" olarak adlandırılır) belirgin bir yönelim oldu.

Bu sırada Müslüman göçmenlerin Balkanlar ve Kafkaslar'dan Osmanlı devletinin diğer bölgelerine olduğu gibi Suriye'ye de akın etmesi, çok sayıda Hıristiyanın kitleler halinde göçüyle birleştiğinde toplumun etnik, dini ve ekonomik yapısında ciddi bir değişime neden olmuştu. İstanbul'daki Fransız elçiliğinin sekreteri olan Prosper de Barante, 1907 yılında nüfus dengesinin ve toprak sahipliği ve tarımsal teşebbüste bulunma oranının Müslümanların lehine değiştiğini bildirmekteydi. Bu değişimle ilgili olarak Bursa'dan bazı örnekler verdikten sonra Suriye'deki durumu şöyle ele alıyordu:

> Aynı durum Suriye'de ve bilhassa Beyrut'ta da görüldü. Beyrut'ta günümüze değin azınlıkta olan nüfusun Müslüman unsuru, gitgide önem kazandı ve yöntemli ve akılcı bir plan sayesinde, 1860 yılından bu yana, hâkim konumda bulunan Hıristiyanların yerini almaya başladı. Halep ve Şam Müslümanları ve tahıl ticareti yaparak zenginleşen Bekaa ve Harran ahalisi, Hıristiyanların mallarını satın almaktadırlar. Bolluk içinde yaşama meraklarından dolayı, yoksullaşmış olan ya da bölgedeki karışıklıktan ötürü endişe duyan Hıristiyanların bir kısmı Mısır'a, bir kısmı da Amerika'ya doğru harekete geçmiştir.[72]

Bu nedenle, Hıristiyan Arap göçmenlerin "milliyetçiliğinin" kısmen Lübnan ve Suriye'nin bazı bölgelerinde çoğunluğu ve iktidarı yitirmelerine bir tepki olduğunu söylemek akla yatkın görünmektedir. Bu gelişmeden Osmanlı idaresini sorumlu tutuyorlardı, çünkü göçmenlerin iskânı konusunda nüfusun Müslüman kesiminin yararını gözeten bir politika benimsemişti.

Sonuç

Osmanlı göçüne (Osmanlı topraklarından ve Osmanlı topraklarına göçe) ilişkin, olgulara dayanan ve derinlemesine yapılmış bir çalışma, Ortadoğu toplumunun 19. ve 20. yüzyıllardaki dönüşümü hakkında, gerçekte olan biteni aslında gölgelemekten başka bir işe yaramayan basmakalıp etnik ve dini genellemelerden daha iyi bir görüş sağlayacaktır. Bu kısa çalışmada ele alınan mevcut bilgi, izinde gidilebilecek pek çok merak uyandırıcı ipuçları sağlamaktadır. Burada bu

69 Moore, *Digest of International Law*, 3. cilt, s. 706.

70 "L'émigration ottomane aux Etats-Unis."

71 Göçmen topluluklar pek çok gazete çıkardılar. Örneğin Brezilya'daki göçmenler 1901 yılında dokuz (başka bir rapora göre dört) gazete çıkarıyorlardı, Arjantin'de ise iki gazete çıkıyordu. Bkz. AFM, fol. 346 (*İdare*), A. Fares'in 13 Şubat 1901 tarihli mektubu.

72 *Archives des Affaires Etrangères*, Correspondence Politique, N S., Turquie, *Politique Générale*, IV, cilt. 5 (1905, 1907, fol. 130, "Note sur les Mohadjirs," Ek. 26 Kasım 1907 tarihli mektup.

ipuçları üzerinde durmayacağım ancak, yapılan bu değerlendirmeye dayanarak ulaşılabilen sonuçların bazılarını belirtmekle yetineceğim.

Suriyelilerin göçünün, Osmanlı idaresinin göçle ilgili genel politikasından ayrı olarak ele alınamayacağı gayet açıktır. Bu politika ilk önce insanların bir bölgeden diğerine hareketiyle ilgili geleneksel Osmanlı anlayışına uygun olarak geliştirilmiş ama sonunda ideolojik olduğu kadar somut ekonomik ve siyasal etkenler tarafından da biçimlenmişti. Bunun sonucunda Osmanlı idaresi, dış göçe getirdiği ılımlı bir yasaklamadan, 1896-1897'de koşullu bir serbestleştirme politikasına ve son olarak da 1902-1903'te ülkeye dönen yabancı pasaportlu göçmenlerin, yabancı devletlerin vatandaşı olarak özel ayrıcalıklar ve dokunulmazlıklar talep etmek üzere yeni konumlarından yararlanmalarından sonra katı bir yasaklamaya (hiçbir zaman tam olarak uygulanmadı) yönelmişti.

Osmanlı idaresi ile ülke dışındaki Suriyeli göçmenlerle arasında, siyasal gerekçelerle harekete geçen bazı entelektüellerin düşmanca tutumlarına karşın, imparatorluğun dağılmasına değin yakın ve dostça bir iletişim olmuştu. Göçmenlerin çoğu, en azından İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidara gelmesine dek günün birinde yurduna geri dönmeyi düşünmüş ve doğduğu yerle bağlarını koparmamaya gayret göstermişti. Gerçekte, büyük çoğunluğu Yeni Dünya'da hiçbir zaman vatandaşlığa hak kazanamadı.

Suriyelilerin göçü, genel olarak Osmanlıların göçünün bir parçasıydı. Hem genel dış göçün hem de Suriyelilerin bundaki payının, hacim olarak tahmin edilenden daha büyük olduğuna kuşku yok gibidir. "Suriyeli" göçmenler başlangıçta Suriye'nin bütün batı ve kuzeydoğu kesimlerinden ve Filistin de dahil olmak üzere Anadolu'nun güneydoğusundan geliyorlardı. Ama sonunda göçmenlerin asıl çıkış noktası Lübnan Dağları oldu. Göçe katılan Suriyeli ve Doğu Anadolulu Müslümanların sayısı, yayınlanan bazı kaynaklarda verilen rakamlardan çok daha büyüktür.

Kapitülasyonlar, Osmanlı idaresinin dış göçe ve anayurtlarında yaşamak üzere yabancı pasaportlarıyla geri dönen eski tebaasına yönelik politikalarını oluşturma çabasında köstekleyici oldu. Osmanlı idaresi, resmen bağımsız ve özerk olduğu halde kendi yasalarını yabancılar (bu yabancıların, açıkça Osmanlı karşıtı eylemlerde bulunan eski tebaasından kimseler olmalarına karşın) üzerinde uygulamaktan alıkonulmuştu.

Sonuç olarak, Osmanlı topraklarına ve Osmanlı topraklarından yapılan göçün, Osmanlı devletinin ekonomik, toplumsal ve etnik yapısının değişmesine ve böylelikle geleneksel imparatorluk yapısının çöküşünün hızlanmasına ve Ortadoğu'da toprak bütünlüğü olan ulusal devletlerin süratle ortaya çıkmasına neden olan başlıca etken (sanayileşme gibi etkenlerin yokluğunda) olduğu görülmektedir.

EKLER

İstatistiksel Eklerle İlgili Bir Not

Bu makaleyi çok genel olarak tamamlayan I-IX no'lu Ekler'de sunulan istatistikler, yayımlanmış olan bazı temel kaynaklardan ve Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin, Brezilya ve Osmanlı devletinin nüfusunu ele alan yayımlanmamış belgelerden alınmıştır. Bazı tabloları, çeşitli yerlerde bulduğum malzemelerden yararlanarak kendim derledim; kaynağından alınan diğer tablolarda ise yalnızca bazı küçük editörlük düzeltmeleri yapılmıştır.

Osmanlı rakamları, konsolosluk kayıtlarından alınmıştır ve çeşitli yabancı hükümetlerin sağladığı bilgiler arasında yer almış olabilir. Bu raporlarda Osmanlı topraklarından göçe ilişkin olarak verilen rakamların, göç alan ülkelerin ilgili göç rakamlarından genellikle daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu uyumsuzluğun başlıca nedeni, göçmenleri sınıflandırmada tek tip bir ölçütün kullanılmamış ve özellikle de çok sayıda göçün tümüyle kayıt dışı kalmış olmasıdır.

Amerikalı yetkililer tarafından göçmenleri sınıflandırmada kullanılan yöntemler bir daireden diğerine farklılık göstermekteydi ve ölçüt sürekli olarak değişmekteydi. Örneğin, İstatistik Bürosu tarafından verilen rakamlar, genellikle 1892 tarihinden itibaren Göç Dairesi ve sonraki kurum tarafından yayımlanan rakamlardan % 7 ila % 8 daha yüksekti; İstatistik Bürosu, göçmen girişlerini esas alan rakamları derlerken, Göç Dairesi yalnızca resmi giriş izni olanları sayıp, 1904 yılına dek ikinci sınıf yolcuları saymamıştı. Sistem daha sonra (1906) transit yolcuları ve yurtdışından dönen yabancı mukimleri sayıma dahil etmeyecek biçimde değiştirildi. Göç genel müdürünün yıllık raporları, göç konusunda yararlanılan diğer Amerikan kaynaklarına göre daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Amerikan göç kayıtlarıyla ilgili daha fazla bilgi için E. P. Hutchinson'ın "Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Göç İstatistikleri Üzerine Notlar" adlı makalesine bakınız (*American Statistical Association Journal*, No. I, 963 ff. [Aralık, 1985]).

Osmanlıların Latin Amerika'ya göçüne ilişkin istatistikler de aynı derecede sistematik olmaktan uzak ve eksiktir. Küba ve Meksika da dahil olmak üzere hemen her Latin Amerika ülkesinde Osmanlı vatandaşı bulunmasına karşın yalnızca Arjantin, Brezilya ve Venezuela'da ülkeye giriş yapanlarla ilgili rakamlar verilmekteydi. Bununla birlikte, Brezilya ve Arjantin verilerinin göçmenlerin dini kökeni ve meslekleri gibi konularda ayrıntılı bilgiler içerdiği şaşırtıcı durumlar da vardır. Yine de, Osmanlı göçmenleriyle ilgili sınıflandırıcı genel terimlerin tanımlayıcı olmadığına işaret etmek gerekiyor: Arjantin'de "Suriyeli" olarak anılırlarken Brezilya'da "Türk" ve "Arap" olarak adlandırılıyorlardı.

Kabaca yapılan bir karşılaştırma, başlangıçta Osmanlı göçmenlerinin Amerika Birleşik Devletleri'ne gelen Asyalı göçmenlerin üçte birini oluşturduğunu göstermektedir: Osmanlılar, Brezilya'ya 1908-1912 yılları arasında gelen beşinci büyük göçmen topluluğuydu (ilk dört sırada Portekizliler, İspanyollar, İtalyanlar ve Ruslar gelirken altıncı sıradan sekizinciye kadar Almanlar, Avusturyalılar ve Fransızlar sıralanıyordu); Osmanlılar Arjantin'de ise altıncı büyük göçmen topluluğunu oluşturuyorlardı.

EK 1 Türkiye'nin Asya'daki Topraklarından Amerika'ya Göç Edenler, 1869-1915

Yıl	Göç eden nüfus	5 Yıllık Toplam	Yıl	Göç eden nüfus	5 Yıllık Toplam
1869	2		1893	—	
1870	—	2	1894	—	
			1895	2.767	5.255
1871	4				
1872	—		1896	4.139	
1873	3		1897	4.732	
1874	6		1898	4.275	
1875	1	14	1899	4.436	
			1900	3.962	21.544
1876	8				
1877	3		1901	5.782	
1878	7		1902	6.223	
1879	31		1903	7.118	
1880	4	53	1904	5.235	
			1905	6.157	30.515
1881	5				
1882	—		1906	6.354	
1883	—		1907	8.053	
1884	—		1908	9.753	
1885	—	5	1909	7.506	
			1910	15.212	46.878
1886	15				
1887	208		1911	10.229	
1888	273		1912	12.788	
1889	593		1913	23.955	
1890	1.126	2.215	1914	21.716	
			1915	3.543	72.231
1891	2.488				
1892					
			Grand total		178.712

Kaynak: Amerika Birleşik Devletleri Ticaret Bölümü Sayım Bölgesi. *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970*, (Washington D.C.) 1975, bölüm 1, s. 105-7
Aynı rakamlar küçük bir değişiklikle başka bir kaynakla daha yer almaktadır, *The Statistical History of the United States from Colonial Times to the Present*, (Stamford, Conn.)

EK II Göç Genel Komisyonu'nun Yıllık Raporu, ABD Çalışma Bölümü

Yıl	Türkiye'nin Avrupa'daki toprakları*	Türkiye'nin Asya'daki toprakları	Ermeniler	Türkler
1895	242	2.766	—	—
1896	169	4.139	—	—
1897	152	4.732	—	—
1898	176	4.275	—	—
1899	80	4.436	—	—
1900	285	3.962	—	—
1901	387	5.782	1.855	136
1902	187	6.223	1.151	165
1903	1.529	7.118	1.759	449
1904	4.344	5.235	1.745	1.482
1905	4.542	6.157	1.878	2.145
1906	9.510	6.354	1.895	2.033
1907	20.767	8.053	2.044	1.902
1908	11.290	9.753	3.299	2.327
1909	9.015	7.506	3.108	820
1910	18.405	15.212	5.508	1.283
1911	14.438	10.229	3.092	918
1912	14.481	12.788	5.222	1.336
1913	14.128	23.955	9.353	2.015
1914	—	—	—	—
1915	1.008	3.543	—	—
1916	313	1.670	964	216
1917	152	493	1.221	454
1918	15	43	221	24
1919	10	19	282	18
1920	1.933	5.1133	2.762	140
1921	6.391	11.735	10.212	353
1922	1.660	1.998	2.249	40
1923	3.743	2.183	2.396	237
1924	1.481	2.820	2.940	355
Toplam	140.833	178.112	65.756	18.848

Not: Bu istatistikler mali yıla göre düzenlenmiştir. (31 Ocak'tan 30 Haziran'a kadar)

Durum muhtemelen şuydu ki, ABD istatistiklerinde "Türkiye'nin Avrupadaki topraklarından" geldikleri belirtilen göçmenler aslında Asya kökenlilerdi.

EK III ABD'ye Osmanlı Göçü 1891-1892

	Meslek Sahipleri[a]		Mesleği Olmayanlar	Bir İşi Olanlar			İşsizler		Toplamlar
Etkin köken	1891	1892	1891	1891	1892[b]	1891	1892	1891	1892
Türkiye'nin Avrupa'dakiltoprakları	7	30	32	117	95	109	102	265	227
Arabistan	—	—	—	221	111	130	81	352	191
Türkiye'nin Asya'daki toprakları	6	114	159	1.324	1.105	339	1.953	2.488	3.172
Ermeniler	2	6	75	619	2.406	118	316	832	2.728
Mısır	—	2	1	22	8	17	7	40	17
Toplam	15	152	267	2.302	3.724	733	2.459	3.957	6.335

Kaynak: AFM. fol. 587 (Idare). Buradaki rakamlar ABD Göç Servisi tarafından hazırlanmıştır. Ayrıca BA, Yıldız, Perakende. 20 L.310. No. 13, 17Mayıs 1893, Washington DC'deki Osmanlı temsilcisiyleyapılan görüşmelersonrcunda hazırlanmıştır.

Dökümanlar iki kategoriye referans vermektedir: Sanatkar ve meslek sahibi.
Burada bu iki kategori bir arada verilmiştir, çünkü sınıflama için herhangi bir kriter belirtilmemiştir.
Görüşmelerden eldeedilen notlar 1892'deki ani artışı bildirmektedir.

E K IV 1889'da ABD'ye Ulaşan Osmanlı Göçmenlerinin Yaş Profili

	15 Yaş Altı		15-40		40 Yaş Üstü		Toplam		Genel Toplam
Etnikköken	E	K	E	K	E	K	E	K	E.veK
Türkiye'nin Avrupa'daki toprakları	21	18	162	28	19	4	202	50	252
Arabistan	18	4	157	20	14	3	189	27	216
Ermenistan	13	1	68	7	5	2	86	10	96
Türkiye'nin Asya'daki toprakları	36	14	419	65	44	35	499	94	593
Mısır	—	2	26	4	1	—	27	6	33
Toplam	88	39	812	124	83	24	1.003	187	1.190

Kaynak: AFM, fol. 587 bu rakamlar muhtemelen ABD hükümetinin sağladığı bilgilere dayanmaktadır.

EK V. Suriyelilerin Arjantin'e Göçü

Yıl	Sayı
1871-1876	164[a]
1877-1890	(ulaşılamadı)
1891-1895	885
1896-1900	8.394
1901-1905	15.591
1906-1909	35.489
Toplam	60.653

Kaynak: Juan A. Alsina. *La inmigracion Europea* (*Buenos Aires. 1898*), *and idem. La inmigracion en el primer siglo de la independencia* (Buenos Aires, 1910), s. 22, 76, 96. Ayrıca *Tercer Censo National*, Vol. 11 (Buenos Aires. 1914). s. 397'deki resmi rakamlara bakınız.

Not: 1909'da Arjantin'deki Suriyelilerin sayısı tahminen 51.936'dı ve 1914 yılında toplam 64.369 Suriyelinin 52.369'u erkek ve 12.175'i kadındı.

a Rumlar ve Türkler olarak tanımlandı. (Yıllık toplamlar birleştirilerek elde edilen rakam.)

EK VI. Suriyeli Mültecilerin 1905'te Arjantine Göçünün Genel Özellikleri

Giriş		Ayrılış	
1. Yaş grupları, cinsiyet			
Erkekler	9.065	Aileler	
Erkek çocukları	998	(3.638 kişi)	1.154
Kadınlar	1.363	Bekar erkek	7.665
Genç kızlar	339	Bekar kadın	462
		Yaşlı mukimler	128
Toplam, mülteciler	11.765		
		Toplam, kişiler	
2. Din		Ayrılış	11.893
Katolikler	6.428		
Müslümanlar	5.311		
Yahudiler	226		
Toplam	11.765		
3. *Esas meslekler*			
Çiftçiler	1.477		
Tüccarlar	3.634		
Geçimleri başkasına bağımlı olanlar	2.114		
Ücretli işçiler	1.906		
Hizmetçiler	298		
Terzi kadınlar	184		
Mesleksiz çocuklar	133		
Mesleksiz kadınlar	639		

Kaynak: Juan A. Alsina, *La immigracion en el primer siglo de la independencia* (Buenos Aires, 1910), s. 96-97.

Not: Öte yandan Ferenczi ve Willcox, Arjantin'e Osmanlı göçüyle ilgili aşağıdaki toplamları vermektedirler (özetlenmiş rakamlar): 1871-1880, 672; 1881-1890, 3.537; 1891-1900, 11.583; 1901-1910, 66.558; 1911-1920, 59.272. Bkz. Imre Ferenczi ve W. F. Willcox, *International Migrations*, cilt. 1, (New York, 1929), s. 546.

EK VII. Osmanlıların Brezilya'ya göçü

A. Resmi İstatistiklere göre[a]			B. Ferenczi-Willcox'a göre			
			Gelen göçmenler (Türkiye'nin Asya'daki topraklarından gelenler)		*Ayrılanlar*	
Yıl	Göçmen girişi	Ayrılış	Yıl	Göçmenlerin sayısı	Yıl	Ayrılan göçmen sayısı
1908	3.170	----	1871-1875	31	1908	3.170
1909	4.017	—	1876-1880	21	1909	4.027
1910	5257[b]	2.318	1881-1885	103	1910	5.257
1911	6.319	2.424	1886-1895	3	1911	6.319
1912	7.302	2.260	1896-1900	1.900	1912	7.302
	----	----	1901-1905	4577[c]	1913	10.886
Toplam	26.065	7.002	1906-1910	15.127	1914	3.456
			1911-1915	28.477		

Kaynaklar: *Bölüm* A: *Directoria Geral de Estatistico, Annuario, Estatistica do Brazil Anno I, cilt. 1*, 1908-1912, ve *Territoria e Populacao*, Rio de Janeiro 1916, s. 429-51; Part B: Imre Ferenczi ve W. F. Willcox, *International Migrations, cilt.* I, New York 1929, s. 264, 551.

[a] *Brezilya istatistikleri Osmanlı göçmenlerinin Asyalılar genel kategorisi altında Türk Arapları olarak sınıflandırmıştır.*

[b] 1910, 1911 ve 1912 "girişleri" için toplamlar sırasıyla 6.879, 7.008 ve 8.002 olarak verilmiştir. Bu rakamlar büyük ihtimalle resmi göçmenlerin yanı sıra ziyaretçileride kapsıyordu.

[c] Bu döneme dahil toplamların hiçbirinin Suriye'den olduğu belirtilmemiştir".

EK VIII. Çeşitli Osmanlı Belgelerinden Elde Edilen Osmanlı Göçünün Sayısal Tablosu

A. Yıllık rakamlar

Yıl	Göçmen sayısı	Geldiği yer	Hedeflediği yer
1885	561		
1886	178		
1887	254		Havana, Küba[a]
1888	369	Osmanlı İmparatorluğu	
1889[b]	334		
1890[c]	22.000		Çoğunlukla Kuzey Amerika
1893	410[d]		Melbourne, Avustralya
1898	7890[e]	Suriye ve Doğu Anadolu	Kuzey ve Güney Amerika
1902-1904[f]	281	Osmanlı Uyrukları	Güney Afrika
1910	13.099		
1911	13.605	Osmanlı İmparatorluğu	Arjantin
1912	19.792		

B. Göçmenlerin Toplam Sayısının Genel Tahmini[g]

Yıl	Göçmen sayısı	Geldiği yer	Hedeflediği yer
1883'e kadar	1.000.000		Kuzey ve Güney Amerika
1881-1901	320.000	Suriye	ABD, Brezilya ve diğerleri
1880-1901	1.000.000+	Tüm Osmanlı Ülkesi	ABD, Brezilya ve diğerleri

Kaynaklar: AFM, fol. 587 (İdare), 29 Şubat 1911, 7 Mart 1890, 4 Mayıs 1891; fol. 346 (İdare), 13 Şubat 1901; fol. 473 (İdare), 31 Ocak 1898.

[a] 1885 ile 1889 arasında göç edilen bir yer olarak verilen Havana, nihai bir hedef olmaktan ziyade gemiler için bir aktarma noktasıydı.

[b] Bu istatistikler yılın sadece 5 ayı içindir.

[c] Bunların 240'ı, çoğu Maruni olmak üzere Lübnan'dan ve Suriye'den geliyordu. Kuzey Amerika'ya gidenlerin gemiye bindikleri liman İspanya, Barselona'ydı. Haziran 1890 için verilen ayrı rakamlar sadece bu tek ayda 2.167 kişinin göç ettiğini göstermektedir. Bu rakam 598 Ermeniyi ve Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarından gelen 1.126 insanı içerir.

[d] Bunlar aslen Suriyeliler olarak kaydedilmiştir; Çoğu Hıristiyandır fakat bazıları Bağdat ve Mısır'dan gelen Müslümanlardır.

[e] Bu rakam 6.287 Suriyeli ve 1.603 Ermeniyi içerir. Suriyeliler için hareket noktası Fransa idi.

[f] Bu istatistiklerin hepsi sadece 1902, 1903 ve 1904'ün ilk 4 ayı içindir. Bu göçmenler daha önceden Transvaal ve Orange'a gitmiş olan 600 kadar soydaşına katılmak için giden Suriyelilerdi; Güney Afrika'daki 600 göçmenin 500'ü Lübnan'dan gelen Maruniydi ve bunların 12'si altın madenlerinde çalışan Müslümandı.

[g] Bu tahminlerin ilki, 1883'e kadar göç edenleri "Arapça konuşan" Osmanlılar olarak nitelendirmiştir; ikinci tahmin ise Antun Fares'e aittir.

EK IX. Dolaylı İstatistikler: Türkiye'den Avrupa Dışı Ülkelere Göç

A. 1820-1890

Yıl	Arjantin'e	Brezilya'ya	ABD'ye: Türkiye'nin Avrupa'daki Topraklarından Gelenler	ABD'ye: Türkiye'nin Asya'daki Topraklarından Gelenler	ABD'ye: Tüm Türkiye'den Gelenler
1856	—	—	5	—	—
1857	—	—	11	—	—
1858	—	—	17	—	—
1859	—	—	10	—	—
1860	—	—	4	—	—
1861	—	—	5	—	—
1862	—	—	11	—	—
1863	—	—	16	—	—
1864	—	—	11	—	—
1865	—	—	14	—	—
1866	—	—	18	—	—
1867	—	—	26	—	—
1868	—	—	4	—	—
1869	—	—	18	2	20
1870	—	—	6		6

Yıl	Arjantin'e	Brezilya'ya	ABD'ye: Türkiye'nin Avrupa'daki Topraklarından Gelenler	ABD'ye: Türkiye'nin Asya'daki Topraklarından Gelenler	ABD'ye: Tüm Türkiye'den Gelenler
1871	—	2	23	4	27
1872	—	—	20	—	20
1873	—	8	53	3	56
1874	—	21	62	6	68
1875	—	—	27	1	28
	672				
1876	—	—	38	8	46
1877	—	15	32	3	35
1878	—	—	29	7	36
1879	—	—	29	31	60
1880	—	6	24	4	28
1881	—	38	72	5	77
1882	—	—	69	—	69
1883	—	6	86	—	86
1884	—	16	150	—	150
1885	—	43	138	—	138
	3.537				
1886	—	—	176	15	191
1887	—	—	206	208	414
1888	—	—	207	273	480
1889	—	—	252	593	845
1890	—	—	206	1.126	1.332

EK IX. 1891-1924

Yıl	Arjantin'e	Brezilya'ya	KÜBA'YA Türkler	KÜBA'YA Türkiye'den		ABD'YE Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarından	ABD'YE Türkiye'nin Asya'daki topraklarından	ABD'YE Bütün Türkiye'den	ABD'YE Türkler (tam olarak belirtilmemiştir)	KANADA'YA Araplar	KANADA'YA Ermeniler	KANADA'YA Mısırlılar	KANADA'YA Suriyeliler	KANADA'YA Bütün Türkler
1891	—	3	—	—		265	2.488	2.753	—	—	—	—	—	—
1892	—	—	—	—		1.331	3.172	4.503	—	—	—	—	—	—
1893	—	—	—	—		625	1.829	2.454	—	—	—	—	—	—
1894	—	—	—	—		298	1.219	1.517	—	—	—	—	—	—
1895	—	—	—	—		245	2.326	2.571	—	—	—	—	—	—
	11.583													
1896	—	—	—	—		169	4.139	4.308	—	—	—	—	—	—
1897	—	648	—	—		152	4.732	4.884	—	—	—	—	—	—
1898	—	978	—	—		176	4.275	4.451	—	—	—	—	—	—
1899	—	1.823	—	—		80	4.436	4.516	—	—	—	—	—	—
1900	—	874	—	—		285	3.962	4.247	37	98	62	1	464	662
1901	—	781	—	—		387	5.782	6.169	17	70	112	3	1.066	1.268
1902	—	772	23	—		187	6.223	6.410	43	46	113	1	847	1.050
1903	—	481	88	—		1.529	7.118	8.647	29	58	81	3	369	540
1904	—	1.097	86	—		4.344	5.235	9.579	30	48	78	2	630	788
1905	—	1.446	228	—		4.542	6.157	10.699	357	19	82	18	336	812
	66.559													
1906	—	1.193	264	—		9.510	6.354	15.864	232	31	208	10	227	758
1907	—	1.480	248	—		20.767	8.053	28.820	489	50	563	8	732	1.842
1908	—	3.170	190	—		11.290	9.753	21.043	236	4	79	2	189	510
1909	—	4.027	277	—		9.015	7.506	16.521	517	14	75	2	195	803
1910	—	5.257	210	—		18.405	15.212	33.617	459	3	20	3	124	619
				Asia	Europe									
1911	—	6.319	223	—	90	14.438	10.229	24.667	632	2	60	—	144	838
1912	—	7.302	320	128	203	14.481	12.788	27.269	770	10	100	7	232	1.119
1913	—	10.886	336	439	244	14.128	23.955	38.083	187	16	139	5	278	625
1914	—	3.456	205	34		8.199	21.716	29.915	33		36	—	79	148
1915	—	514	71			1.008	1.543	4.551					3	3
	59.272													

B. 1891-1924

			KÜBA'YA			ABD'YE				KANADA'YA				
				Türkiye'den										
Yıl	Arjantin'e	Brezilya'ya	Türkler	Asya	Avrupa	Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarından	Türkiye'nin Asya'daki topraklarından	Bütün Türkiye'den	Türkler (tam olarak belirtilmemiştir)	Araplar	Ermeniler	Mısırlılar	Suriyeliler	Bütün Türkler
1916	—	603	68	—	—	313	1.670	1.983	5	—	3	—	9	17
1917	—	259	33	—	—	152	393	545	—	—	2	—	2	4
1918	—	93	13	—	—	15	43	58	—	—	—	—	—	—
1919	—	504	79	—	77	10	19	29	1	—	10	—	18	29
1920	—	4.854	572	—	566	1.933	5.033	6.966	—	5	41	364	—	410
1921	162	1.865	159	—	57	6.391	11.733	18.126	3	13	64	—	—	80
1922	199	2.278	137	3	109	1.660	1.998	3.658	3	2	59	—	—	64
1923	1.611	4.829	803	23	42	3.743	2.183	5.926	27	3	486	—	—	516
1924	1.309	4.078	1.148	—	30	1.481	2.820	4.301	29	3	304	—	—	336

Kaynak: Imre Ferenczi ve Walter F. Willcox, International Migrations, cilt 1, New York, 1919, s. 890-91.
1911'den itibaren rakamlar sırasıyla Asya ve Avrupa'ya işaret eder.

EK X: BEYRUT SEYAHAT ACENTESİ İLANI 1896

Marsilya, Amerika ve Brezilya'ya Seyahat Eden Yolcuların Rahatlığı İçin Sunulan İmkânlar

Beyrut'taki *Mikhail ve Taufail* Far'un Acentası, Marsilya'daki ünlü Fransız vapur şirketinin (Frasinet) Suriye'de temsilciliği yapmakta olup, Marsilya üzerinden Amerika'ya seyahat eden yolcuların rahatını sağlamak için (başka hiçbir yerde bulunamayacak olan) her türlü çabayı (kelimelerle tarif edilmesi olanaksız) göstermektedir. Bundan dolayı tüm yolcular bütün vapurlar arasında bizim vapurlarımızı tercih etmektedirler. Bunun nedenleri şöyle sıralanabilir:

Öncelikle, her on günde bir yolcuları, herhangi bir iskilada (iskele-liman) durmaksızın doğrudan Marsilya'ya götüren bir vapurumuz hazır olmaktadır. Böylelikle varış noktasına 6 gün gibi bir sürede ulaşarak normal deniz yolculuğu süresinin yarısından tasarruf edilmekte ve yolcuların genellikle iskelelerden geçerken karşılaştıkları zorluklar bertaraf edilmektedir.

İkinci olarak, şirket vapur kaptanlarından ve temsilcilerinden yolcuların rahatını sağlamaları için her türlü çabayı göstermelerini ve onların her birine iyi davranmalarını ve böylelikle diğer şirketlerin yolcularına karşı gösterdikleri genellikle kaba olan muamelelerden kaçınmalarını istemekte ve bu konunun ısrarla üstünde durmaktadır.

Üçüncü olarak, her vapurda tehlike arz eden bir durumda bilhassa geminin arkasındaki yolcuların gidebileceği bir sığınak hazırlanmıştır.

Dördüncü olarak, şirket herhangi bir hastalık durumunda yolcularla ilgilenmesi için bir doktor görevlendirmiştir.

Beşinci olarak, temsilcilerin (yukarda anılan) (hizmetleri) diğer şirketlerin çoğundan daha ucuzdur; bu nedenle yolcular, (bizim gemilerimizle seyahat ederek) sonunda daha çok tasarruf etmiş olurlar.

Altıncı olarak, yolcunun (gemimize) binmek üzere Beyrut'a ulaşmasını kolaylaştırmak için şirket her türlü çabayı göstermektedir.

Yedinci olarak, bu şirketin vapurları yolcuların rahatı düşünüldüğü için hızlı ve büyüktür. Ayrıca (geminin) arkasındaki yolcuların gemi içinde kaptan köşkü dışında diledikleri yere gidebilmelerine izin verilmektedir. Diğer şirketler bu yolcuları geminin çok kötü bir yerinde tutmakta ve hareketlerini kısıtlamaktadırlar.

Marsilya'dan Amerika'ya ya da Başka Bir Yere

Amerika'ya, Brezilya'ya ve yolcuların gitmek istedikleri diğer noktalara biletler, Marsilya'ya ulaştıklarında aynı acenteden alınabilir. Böylesi Marsilya'daki diğer acentelerin fiyatından % 25 daha ucuzdur. Yolcu sözü edilen noktalara biletini Beyrut'tan aldığı takdirde Marsilya'ya vardığında kendisine ünlü Nawar *Hint-Amerikan Şirketi* tarafından hizmet verileceğinden rehberler ve aracılarla anlaşma sıkıntısından kurtulacaktır, çünkü sözü edilen şirket yolcuyla ilgilenebilecek Arapça konuşan kişiler görevlendirmiştir. Yolcu bu sayede seyahat eden diğer kişilerin (başka acentelerin hizmetlerinden yararlanan) ödemek zorunda kaldığı masraflardan tasarruf edecektir. Bir yolcunun yapması gereken tek şey şirketin kartını (Marsilya'daki seyahat bürosuna) göstermektir. Temsilci bütün gerekli düzenlemeleri yapacaktır. (Bizim şirketimizden) Beyrut'tan Amerika'ya ya da yukarda açıklanan usule uygun olarak başka bir yere bilet almak isteyen yolcuya başka kolaylıkların da sağlanması için Beyrut'taki temsilcilere yalnızca 20 frank ödenmesi gerekmektedir. Ücretin geri kalan kısmı Marsilya'daki şirkete ödenecektir. Daha fazla bilgi almak isteyen kişiler şirketin yukarda anılan genel temsilcileriyle bağlantı kurmalıdırlar. Bu kişiler Beyrut'taki Gemayel Suq'da çalışan Khawajat *Mikhail ve Rufail* Far'undur.

1 Temmuz 1896

RUSYA VE BALKANLAR'DAN HİCRET: GEÇ OSMANLI DEVLETİNDE KENDİNİ TANIMLAMA SÜRECİ*

Giriş

Bu bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nun az çok Balkanlar, Kafkasya, Anadolu, Kuzey Irak ve Suriye'deki topraklarına karşılık gelen bir bölgede yaşayan Müslümanlardaki kimlik değişimi ele alınmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son onyıllarında, bu bölgelerin toplumsal kimliğindeki en önemli değişim, hicret olarak tanımlanan ve imparatorluğun Avrupa'daki bölgelerinden Asya'daki Osmanlı eyaletlerine yönelen göçte ifadesini bulmuştu. Bu göç, 1850'den 1914'e kadar süren 65 yıllık döneme yayılan kesintisiz bir süreç olarak değerlendirilebilir. Avrupa'daki Müslüman nüfusu, Rusya'nın ve Bulgaristan'ın baskıcı yöntemleri karşısında 1862-1865 yılları arasında ve daha sonra 1878 yılında tekrar kitleler halinde yoğun bir harekete geçti. Küçük topluluklar zaten kitleler halinde göç dönemlerinin hem öncesinde hem de sonrasında Slav topraklarından Anadolu'ya doğru sürekli bir hareket halindeydiler.

Bu ahalilerin "Müslüman" kimliği, dıştan bakıldığında isimler ve törenler gibi belli bir amaca hizmet eden simgeler ve eylemlerden oluşuyordu ve bir birey Müslüman olarak adlandırılan bir topluluk ya da cemaat ile bunlar sayesinde bağ kuruyordu. İnancın gereklerinin pratikte yerine getirilmesi, kişinin kendini Müslüman sayabilmesi için zorunlu görülmediği gibi, Müslüman topluluğuna kabulü için bir ön koşul da değildi. Ele aldığım topluluklardaki ortalama Müslümanlar için besmele çekmek (Arapça'da bismillah, Allah'ın adının ibadet gerçeği zikredilmesidir) ve kelime-i şehadet getirmek (Arapça'da şahada, inancın açıklanmasıdır), içten görüldüğü ve ciddi bir inanca adanmışlığın ifadesi olduğu takdirde kişinin Müslüman kimliğinin yeterli bir göstergesi olarak değerlendiriliyordu. (Ramazanda oruç tutmak ve diğer Müslüman ibadetlerini yerine getirmek de elbette diğer göstergelerdi.)

Savım öncelikle, göçmenlerin anayurtlarında kendilerini İslamiyetle, siyasal bir düzenden çok toplumsal davranış ve ibadet bağlamında özdeşleştirme eğiliminde olduklarıdır; ikinci olarak göç sürecinin, cemaate özgü bu görece edilgen Müslüman kimliğini, onun coğrafi ve ideolojik kapsamını genişleterek daha dinamik bir siyasal bilince dönüştürmüş olduğu gerçeğidir; üçüncü olarak da, göç sürecinin, sadece göçmenlerin başlangıçtaki cemaate özgü Müslüman kimliğinde bir değişikliğe yol açmakla kalmayıp, gidilen bölgedeki Müslümanların kimliğinin de siyasallaşmasını sağlamış olmasıdır.

Tarihsel Göçler: Kısa Bir Anlatı

Osmanlı devletine göç, Rusya'nın 1783 yılında Kırım'ı ilhak etmesiyle birlikte başladı. Müslümanlar, Rus Ortodoks çarın idaresi altında yaşamaktansa Müslüman bir hükümdarın egemenliği altında yaşamayı istedikleri için atalarının topraklarını terk etmeye başladılar. Ancak bu göçte, ekonomik etkenler de zorlayıcı olmuştu. Kırım'da Rus varlığının artmasıyla birlikte Müslüman köylüler, yetiştiricilere baskı yaparak gelirlerini azami derecede artırmak isteyen yeni Rus toprak sahiplerinin kiracıları oldular. Köylüler ve sonunda yerlerine Ruslar geçinceye dek çar yönetimine hizmet etmiş olan Müslüman seçkinler, kurtuluşu göç etmekte buldular. Göç, 1806-1812 ve 1829 savaşlarından, özellikle de 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra yoğunluk kazandı, çünkü Müslümanlar eski özerkliklerini ve bağımsızlıklarını yeniden kazanabilme umuduyla Osmanlı ve müttefik ordularını desteklemişlerdi. 1812 yılından sonra siyasal ve dini bir ortodoksluk tutkusuna kapılan Rus yöneticileri, Müslümanları göçe teşvik ederek ya da zorlayarak onlardan kurtulmak için daha büyük bir çaba gösterdiler (Karpat 1984-1985). Bu politika son nefesini ancak 1944 yılında, aralarında Almanlara karşı 1941-1943 yıllarında savaşmış olan komünistlerin ve partizanların

---

* Bu yazı, *Muslim Travellers, Pilgrimage, migration, and the religious imagination* (ed. Dale F. Eickelman ve James Piscatori), Routledge, Londra, 1990, s. 131-152'den alındı.

da bulunduğu Kırım'daki Müslüman nüfus zorla yerinden yurdundan edilerek, topyekûn Orta Asya'ya gönderildiğinde verdi.

Kafkaslar'dan başlıca göç dalgası, Şeyh Şamil'in önderliğindeki Müridizm yanlılarının Ruslara karşı direnişinin ancak 1859 yılında bastırılabilmesinden sonra başladı ve 1862 yılından sonra doruk noktasına çıktı. Kafkas göçünden kimi zaman Çerkez göçü olarak söz edilse de aslında göç edenler arasında etnik ve dilsel açıdan birbiriyle ilgisiz çok çeşitli topluluklar bulunuyordu.

*Balkanlar'dan son büyük göçmen dalgası 1877-*1878'deki Türk-Rus savaşı ve 1912-1913'teki Balkan Savaşı'ndan sonra geldi. Balkanlar'ın pek çok bölgesinde çoğunluğu oluşturan Müslüman nüfus, bölgede imparatorlukran kopmuş olan çeşitli yeni gayrimüslim ulus devletleri arasında bölünmüştü ve her birinde Müslümanlar ya derhal göçe teşvik ediliyor ya da buna mecbur bırakılıyorlardı. Sırbistan, 1815 yılında bir dereceye kadar özerklik kazandıktan sonra Müslümanları ülkeden sürmeye başladı; bunu 1878, 1892 ve 1913 yıllarında sırasıyla Yunanistan, Bulgaristan ve R*omanya izledi. Arnavutluk 1912 yılında, Makedon*ya'nın büyük bölümüyle birlikte Kosovalı Arnavutlarla Üsküplü Türklerden oluşan büyük Müslüman nüfusunu zaten ele geçirmiş olan Sırbistan'a dahil edilmemek için bağımsızlığını ilan etmişti.

1860-1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na göç edenlerin toplam sayısı yaklaşık beş ila yedi milyondu. Osmanlı istatistikleri, ülkenin toplam nüfusunun 1860-78 yılları arasında yaklaşık % 40 ve yüzyılın sonunda da neredeyse % 10 oranında arttığını göstermektedir. Bu dönemde Osmanlı'da doğum oranı % 1.2'den ibaret olduğuna göre nüfustaki büyümenin esas olarak göçe bağlı olduğu sonucunu çıkarmak kaçınılmazdır (Karpat 1985).

Bu göçlerin ardında, sözü edilen siyasal ve tarihsel nedenlere ek olarak bir neden daha yatmaktadır: Hicret geleneğinin varlığı. Masud'un da bu kitabın ikinci bölümünde gösterdiği gibi, Hicret kavramının yüzyıllar boyunca Müslüman düşünce dünyasında ve geleneğinde derin bir etkisi olmuştur. O halde, bunun Osmanlı düşünsel mirasının gerçek bir unsuru haline gelmesi şaşırtıcı olmasa gerek. Osmanlı sultanının bütün Müslümanların halifesi olarak sahip olduğu özel konum –evrensel bir halifelik düşüncesi 19. yüzyılda siyasal bakımdan yeniden canlanmıştı– ve Osmanlıların Rusya ve Habsburglarla imzaladıkları çeşitli antlaşmalara, topraklarındaki Müslümanların cuma namazlarında halifeye bağlılıklarını ifade etmelerine izin veren bir maddenin eklenmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün Müslümanlara açık bir merkez ve sığınak olma konumunu büyük ölçüde pekiştirmişti. Bu ilke, 1880'li yılların sonunda sultan, göç edip yerleşmek isteyen bütün Müslümanlara imparatorluğun açık olduğunu ilan etmeye ikna olduğunda yeni bir anlam kazandı. Sonuç olarak, imparatorluğun çeperinde yaşayan ve kültürel varlıkları ve maddi refahları tehdit altında olan Müslümanlar kurtuluşu, çeperin zayıflamasıyla orantılı olarak çekiciliği ve önemi artan merkeze daha yaklaşmakta aradılar.

Bununla birlikte, birden fazla merkezin öngörüldüğünün dikkate alınması gerekiyor. Her ne kadar Rusya'da ve Balkanlar'daki Müslümanlar tarihsel, siyasal ve dini nedenlerden ötürü Osmanlı topraklarını *tercih etmiş olsalar da imparatorluk, Müslümanlar* açısından her zaman varılacak son nokta değildi. Din seçkinleri, (özelllikle Orta Asya, Afganistan ve Kafkaslar'dan gelenler), Mekke ve Medine'ye göç edip yerleşerek Hicret'i doğasına uygun bir biçimde noktalamış oldular. Günümüzde onların soyundan gelen pek çok kişi, "Araplaşmış" olmakla birlikte ayrı bir topluluk olarak buralardaki varlıklarını sürdürmektedirler. Bununla birlikte, Orta Asya Müslümanlarının, İstanbul'da kimi zaman yıllarca süren bir mola verilmeden yapılmış bir haccı, bir anlamda eksik saydıklarının be*lirtilmesi gerekmektedir.* "*Haccın bu ikinci rükü*"nün çok yönlü kültürel ve siyasal önemi daha kapsamlı olarak ele alınmaya değer.

Göçmenler

Göçmenler toplumsal, etnik, dilsel ve tarihsel olarak birbirinden çok farklı oluşumlardan geliyorlardı. Kırımlılar, Kafkaslar'dan gelen iki ya da üç topluluk gibi kendi Türki lehçelerini (Tatarca) konuşuyorlardı ve bu birkaç alt lehçeye bölünmüştü. Irk ve dilsel olarak Türklerle akraba olmayan Çerkezler, Çeçenler, Abazalar ve Gürcüler gibi çeşitli Kafkas toplulukları farklı diller konuşuyorlardı. Balkanlar'dan gelen göçmenlerin büyük bölümü etnik olarak Türktü ve Rumeli lehçesi konuşuyorlardı; ancak, Balkan göçmenleri arasında Slavca konuşan Bosnalı, Hersekli, Karadağlı ve Pomak gibi büyük topluluklar da vardı. Pek çok Girit Müslümanı Rumca ve Arnavutlar da Arnavutça konuşuyorlardı.

Bununla birlikte göçmenlerin çoğunun ortak iki özelliği vardı. Birincisi, aşiret yapısından gelmeleriydi. Kafkas göçmenleri, anayurtlarındayken aşiret başlarının ve feodal beylerin egemenliği altında yaşamışlardı. Sadece Dağıstan'da, Gazi Molla ve Şeyh Şamil'in Müridizm olarak bilinen köktendinci, eşitlikçi, Rus karşıtı hareketi, aşiret bağı ve kimliğinden önde gelen belirli bir birlik ve Müslüman kimliği duygusunun oluşmasını sağlamıştı. Ortak düşman Ruslara karşı verilen mücadele buna olanak vermişti. Benzer bir aşiret bağı da Kırım'ın kırsal bölgelerinin çoğunda, hanlığın buralarda siyasal bilinci bir dereceye kadar beslemiş ve İslamiyetin Kafkasya'dakinden çok

önce kabul edilmiş olmasına karşın egemen durumdaydı. Dolayısıyla çeşitli topluluklar dini olarak önemli ölçüde ve siyasal olarak da bir dereceye kadar aralarında özdeşlik kurabiliyorlardı. Ayrıca Kırımlılar arasında eski aristokrasiden gelen ve kıyı kesimlerinde yaşayan çok gelişmiş bir tüccar topluluğu da bulunmaktaydı; iç kesimlerdeki köylüler aşiretlerine son derece bağlı iken, onların aşiret bağları zayıftı. Kırsal bölgelerdeki Slavca konuşan Boşnaklar, 1840'lı yıllarda özerkliklerini korumak için Osmanlı devletinin merkezileştirme politikasına karşı kıyasıya mücadele etmiş olan feodal beylerin idaresi altındaydılar. Bu feodal beylerin çoğu İslamiyeti, 1463 yılında eyalet fethedildiğinde yeni bir din olarak kabul etmişlerdi; İslamiyetin, Hıristiyanlığın, paganizmin ve Maniciliğin bir karışımından oluşmuş olan yerel inançları Bogomilciliğe yakın olduğunu düşünmüşlerdi. Ayrıca bu sayede topraktaki varlıklarını ve etnik kimliklerini koruyacaklarını ummuşlardı. Arnavutlar ve Karadağlılar eski aşiret törelerini, yüzyıllar boyunca hem İslamiyetin hem de Osmanlı siyasal kültürünün etkisi altında büyük ölçüde zayıflamış olmasına karşın muhafaza etmişlerdi.

İslamiyete geçmeden önce belirli bir siyasal ve etnik bilinç geliştirmiş olan topluluklar, din değiştirdikten sonra da bunu koruma eğiliminde oldular. Bu bilhassa Müslüman Slavlar, özellikle de II. Mehmet tarafından 1463 yılında fethedilmeden önce kendi krallıklarını kurmuş olan Boşnaklar için geçerliydi. Bölgedeki en eski halk olan ve çeşitli hükümdarların ve feodal beylerin yönetimi altında yaşamış bulunan Arnavutlar da bir dereceye kadar etnik bilinçlerini korumuşlardı. Balkanlar'daki Türk olmayan toplulukların etnik kimlik duyguları göç öncesinde negatif bir üslupta dile getiriliyordu; ısrarla Müslüman olduklarını ama Osmanlı (Türk) olmadıklarını söylüyorlardı, ancak, bu ayrılık duygusunun hiçbir siyasal öneminin olmadığı anlaşılmaktadır. Kırımlılar dışında bu topluluklardan hiçbirinin göç öncesinde kendisini, kendisine ait bir Müslüman siyasal devletle özdeşleştirmediğini vurgulamakta yarar var. Her ne kadar Kırımlı aristokratlar ve egemen hanedan tarihsel süreklilik duygularını korumuş olsa da Kırım halkı, bağımsız bir devlet olarak var olmuş olduklarını, Osmanlı idaresi döneminde unutmaya yüz tutmuştu. Bu durumda, bu Müslümanların çoğunun, Osmanlı devletinin can damarlarına göç etmeden önce kendilerini aşiretleri ve etnik topluluklarıyla özdeşleştirdiği ve bu arada İslamiyetin öncelikle toplumsal davranış için bir norm ve ikincil olarak da bir kimlik kaynağı olduğu belirtilebilir.

Bununla birlikte, Kafkas bölgesinde durum farklıydı. Burada İslamiyet, özellikle bazı özel toplumsal, ekonomik ve siyasal güçlerin etkileri yüzünden göç öncesindeki kimlik değişiminin en önemli nedeni olmuştu. Kuzeydoğuda Dağıstan olarak bilinen bölgedeki aşiret toplumu, önceleri, demokratik olarak kendi kendisini idare eden cemaatlerden feodal beylere ve köle ticaretine dek çeşitlilik gösteren geleneksel toplumsal örgütlenmesini muhafaza etmek istedi. Sekizinci yüzyılın sonlarında başlayan Müridizm, başlangıçta Rus işgaline karşı muhafazakâr bir direnişti ancak, kısa sürede ideolojik içeriği değişti. Toplumsal adalet adına köylülerin feodal kölelikten kurtulmasını ve eski, barbar geleneklerin ortadan kaldırılmasını talep eden Sünni, köktendinci bir İslam hareketi oldu. Hızla halkçı bir kitle hareketine dönüştü. Daha sonra Çerkez beyleri ve diğer feodal beyler de Müridizm yanlılarının kendi çıkarlarına Rus işgalcilerden daha iyi hizmet edeceğine karar vererek bu harekete katıldılar. Müridistler, animizme inanan pek çok aşiretin İslamiyete geçmesinde ve bilhassa Şeyh Şamil'in önderliğinde 1834-1859 yılları arasındaki dönemde, yandaşlarının İslamiyet bilincini, İslam dünyasının başka hiçbir yerinde görülmemiş bir düzeyde keskinleştirmelerinde aracı oldular.

Bu nedenle Kafkaslar'da İslamiyet, bir din olarak kökleşmesine yardımcı olan siyasal seferberliğin ve mücadeleci hareketin çıkış noktası oldu. Bunda Kafkaslar'daki baskın bir Sufi tarikatı olan Nakşibendilerin (Arapçada tarika, kardeşlik ya da mezhep anlamındadır) desteği sınırsız olmuştu. Tarikatın dünyevi, siyasal ve mücadeleci yaklaşımı, büyük ölçüde Kafkaslar'daki olaylara bağlı olarak gelişmişti, çünkü Şeyh Şamil de dahil olmak üzere Müridizmin önderlerinin çoğu Nakşibendiydi. Gerçekten de, Kafkas göçmenlerinin Osmanlı devletinde ve Türkiye'de Nakşibendi hareketinin güçlenmesinde büyük payları oldu.

Balkanlar'daki Müslümanların çok büyük çoğunluğu için İslamiyet, çoğunun İslam dünyasının kıyısında ve düşman bir Avrupa-Hıristiyan dünyasıyla karşı karşıya yaşıyor olmasına karşın, yerlerinden yurtlarından edilinceye değin siyasal bir içerikten yoksun kaldı. Edilgen bir dini ve kültürel bilinç, koşullar gerektirdiğinde kolaylıkla etkin bir Müslüman kimliğine dönüştü; yine de bu Müslümanların Müslüman kimliği, genel olarak göç başlayıncaya dek daha çok siyasal olmayan törenlerde ve toplumsal uygulamalarda kendini göstermişti.

Göçmenlerin ikinci ortak özelliği ise Osmanlı siyasal kültürünü paylaşıyor olmalarıydı.[1] Bu kültürün kökeninde İslamiyet vardı ancak, uygulamada imparatorluğun bütün nüfusunun etnik ve dini gerçeklik-

1 "Osmanlı" terimi devletin resmi adının ***Devlet-i Âli-i Osmani*** olmasına rağmen Batılıların ve Türklerin eserlerinde geçtiği haliyle ilk kez 19. yüzyılda kullanılmaya başlandı. Bu ad 500 yıl boyunca devralınan bir mirası ifade ederken, "Osmanlı" terimi 19. yüzyılda toprak bütünlüğü olan bir devlet ve Osmanlı yurdunda yaşayan vatandaşlar topluluğu anlamında kullanılır oldu.

leriyle uyumlu bir toplumsal ve siyasal düzenin kurulması amaçlanıyordu. Bu kültür daha 15. yüzyılda, Sultan II. Mehmed (1451-1481) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), çeşitli kanunnameler yoluyla onun temelini attıklarında oluşmaya başlamıştı. Hükümdar tarafından yaymlanan bu kanunnameler, aslında Osmanlı anayasasını oluşturmaktaydılar, şer'i yasaların bir parçası değillerdi ya da İslam kanununu telkin etmiyorlardı. Kuramsal olarak kanunname İslama uymak zorundaydı; uygulamada, pratik nedenlerin gerektirdiği bazı sapmalar olabiliyordu. Sultan tarafından atanan şeyhülislamın (Arapça'da *Şeyh al-İslam*, mahkemedeki en önemli dini devlet görevlisi), hükümetin kararlarını onaylayan bir fetva (Arapça *fatwa*, dini-yasal görüş) yayınlamaktan kaçındığı pek görülmemişti; bu nedenle, İslamiyete uyma geleneği biçimsel olarak yerine getirilmiş oluyordu. Osmanlı mahkemeleri ve hukuksal düzeni gerek İslami gerekse din dünyası dışındaki toplumsal, ekonomik ve siyasal değişimlere göze batmadan uyarlanabildikleri için "seküler"di. Müslüman mahkemeleri ülke geneline yayılmıştı ve genellikle kanunnamelerin yanı sıra şer'i kuralları da uygulayarak aile meselelerinde, sözleşmelerde ve diğer sivil konularda bir dereceye kadar bir bütünlük sağlıyorlardı. Bu sayede Müslüman Osmanlılar arasında kolektif bir toplumsal davranış tarzı oluşmuştu.

Osmanlı siyasal kültürünün gelişimine, merkezi idari düzen de yerel çıkarların gerektirdiği ölçüde dolaylı seküler düşüncelerle katkıda bulundu. Sultanın otoritesi, İstanbul'daki merkezi hükümet tarafından atanmış olan ve otoritesi dahilinde çalışan devlet memurları tarafından kusursuzca temsil ediliyordu. Beylerbeyi ve sancakbeyi gibi mutasarrıflık idarecileri, merkezi iktidar tarafından atanmışlardı ve emirlerinde merkezi idarenin kararlarını uygulamakta ve otoriteyi sağlamakta yararlandıkları epeyce büyük yeniçeri birlikleri vardı. Yerel halktan kişilerin çeşitli yerel idari konumlara atanması ve bir dereceye kadar *de facto* (fiilen) bir idari özerklik bahşedilmesi (Arap vilayetlerinde olduğu gibi) olağan bir uygulamaydı. Ancak, bütün bu yerel atamalar, her ne kadar çoğu zaman gerçekte yerel çıkarların ve tercihlerin bir ifadesi olsa da resmen merkezi idarenin onayından geçiyordu.

Göçmenlerin çoğu, Osmanlı merkezi idaresinin görece tek tip bir hukuki ve idari düzen ile devlet, toplum, haklar ve yükümlülüklerle ilişkili yine tekdüze bir felsefeyi uygulamaya koymuş olduğu bölgelerden gelmekteydiler.[2] Bunun meydana getirdiği siyasal kültür, özünde İslamiyetin yasallık kazandırdığı seküler bir siyasal kültürdü ancak tam da bu nedenle, toprak bütünlüğü olan bir devletçilik de dahil olmak üzere yeni modellere uyum sağlayabilmiş ve evrilebilmişti. Osmanlı'nın bu siyasal kültürünün bir yansıması, Müslümanların, özellikle de Balkanlar, Kırım, Batı Kafkaslar'ın kıyı kesimleri, Kuzey Irak ve Suriye'dekilerin toplumsal davranış kalıplarındaki benzerliklerde görülüyordu ve aslında göçmen toplulukların seçkinleri, merkezi otoritenin kararlarını kabul etmeye dünden hazırlardı.

Kimlik Değişimini Kolaylaştıran Koşullar

Osmanlı'nın başlangıçtaki göç politikası, göç daireleri kurallarının da gösterdiği gibi ideolojik bir içerikten yoksundu. İlk Müslüman muhacirler, kısmen genel bir İslami ödev anlayışı gereğinden, ama aynı zamanda ister Müslüman ister gayrimüslim olsun talep eden herkese sığınma hakkının bağışlandığı geleneksel Osmanlı uygulamasından dolayı kabul edilmişlerdi.

Bununla birlikte, Osmanlı idaresinin göç politikası, 1880 yılına kadar Müslümanlardan yana olan kesin bir ideolojik önyargı edinmişti. Eski politika resmen 1887 yılında, şeyhülislamın iktidardaki Sultan II. Abdülhamid'e, yabancı idare altındaki Müslümanların hayatlarının çekilmez bir hale geldiğini ve Müslüman bir ülkede yaşamak isteyen bütün Müslümaların göç etmesine izin verilmesi gerektiğini yazmasından sonra değişti. Bu tavsiyenamede, Osmanlı topraklarına giriş yapmak isteyen Müslümanlara, gayrimüslimler karşısında öncelik tanınması ima ediliyordu (Karpat, 1981). Göç meselelerini denetlemekle yükümlü olan dairenin bu tarihte *Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Âlisi* olarak yeniden adlandırılmış ve doğrudan sultanhalifenin idaresi altına girmiş olmasının sembolik bir anlamı vardır. Bu politika değişikliğinin sonuçlarından biri, 1901 yılına gelindiğinde gayrimüslimlerin kitleler halinde Filistin'e yerleşmelerinin yasaklanmış olmasıdır. Osmanlı topraklarına tek tek göç etmelerine yerleşmelerine izin verilen Yahudiler, kitleler halinde Filistin'e yerleşmeyi istediklerinde bundan açıkça menedilmişlerdi.[3]

Esas olarak Sultan II. Mahmud (1808-1839) zamanında başlatılmış olan reformlar, Tanzimat döneminde (1839-1876) yeni bir evreye girdi ve 1876 yılından sonra, II. Abdülhamid zamanında tümüyle farklı bir yol izledi.[4] II. Abdülhamid'in idaresi altın-

2 Osmanlı devlet adamları ve düşünürler tarafından 15. yüzyıldan itibaren toplumsal düzen, egemenlik ve tebaanın görevleri konularında çok çeşitli kitaplar yayımlanmıştı. Bunlar arasında örneğin Tursun Bey'in ve Kınalızade Ali'ninkiler (1510-1572) sayılabilir. İkisinin de hiçbir eseri İngilizce'ye çevrilmemiştir. Kınalızade'nin *Ahlâk-i Ala*'i adlı çalışması günümüz Türkçe'sine çevrilmiş ve *Tercüman* dizisinde (İstanbul, 1970) yer almıştı. Koçibey'in 17. yüzyıldan ünlü risalesi de bu gruptaki kitaplar arasındadır.

3 "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudiler" konulu bir konferansın Brandeis Üniversitesi tarafından yayımlanacak olan bildirilerine bakınız. Ayrıca bkz. Karpat, 1985.

da (1876-1909) yapılan reformların İslami niteliği, büyük ölçüde göçlerin neden olduğu değişikliklerden kaynaklanan bilinçli bir seçimdi. Gerçekte, Müslümanların, Müslüman dünyanın çeperinden merkeze doğru olan göçü, II. Abdülhamid'i öncüllerinden farklı bir siyasal yol izlemek ve "İslami" olarak bilinegelen bir politikayı benimsemek zorunda bırakmıştı. Çoğu zaman Osmanlıcılık olarak öne sürülen bu politika aslında yeni bir devlet, milliyetçilik, toprak ve İslam kimliği kavramlarını temsil ediyordu; devlet, hükümet ve toprak konularındaki klasik İslami görüşlerle ortak yanı pek yoktu.[5] Abdülhamid'in toprak bütünlüğü olan ulusal bir islami devlet inşa etme politikasının "ulema"nın büyük bölümü tarafından desteklenmiş olması, en katı Müslüman alimlerin bile, bir siyasal kimlik değişimini, İslamiyetin kültürel çerçevesi içinde gerçekleştiği ve özellikle de Müslüman toplumun bağımsız bir varlık olarak ayakta kalmasının tehlikede olduğu bir dönemde İslami usullere uygun olarak yürütüldüğü sürece onaylayacaklarını göstermekteydi.

Kimlik Değişimini Harekete Geçiren Bir Unsur Olarak Göç Süreci

Göçü tetikleyen nedenler, göçmenleri bir kimlik değişimine hazırlamakta etkili olmuştu. Temelde bütün göçmenler, canlarının ve mal varlıklarının açıkça ya da üstü kapalı olarak tehdit edilmesi yüzünden harekete geçmişlerdi.

Rus ordusuna direnen donanımsız Kafkas isyancıları, acımasızca katledilmişler ya da yerlerinden sürülmüşlerdi. İngiliz konsolosluk istatistiklerinde, çoğu açlık ve hastalıktan ölen Kafkasyalıların sayısının yarım milyonun üstünde olduğu tahmin edilir (Pinson, 1972, s. 71-85; Voennyj Sbornik, 1884, s. 158-96).[6] Anayurtlarında kalan Kafkasyalılara, Hıristiyanlığa geçme ve Kuban'ın kolaylıkla denetim altına alınabilen ovalarına yerleşme fırsatı verilmişti; daha sonra, çarın ordusunda hizmet etmeleri istendi. Bu durumda büyük olasılıkla diğer Müslümanlara karşı savaşmak zorunda kalacaklardı. Sonuç olarak çoğu, 1862-1865 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç etti.

Rus ordusu ve Bulgar silahlı çeteleri, 1878 yılında bir milyon kadar Müslümanı, günümüzde Bulgaristan ve Romanya olarak bilinen bölgeyi terk etmek zorunda bıraktılar ve İngiliz elçilik raporlarına göre 300.000 kadar Müslümanı öldürdüler. Rusya, kendisine bağımlı bir ulusal Bulgar devleti kurmak istiyordu ve kaba güce başvurarak Ortodoks Hıristiyanları bölgedeki egemen çoğunluk haline getirmeye çalıştı. Bu göçmenler bütün topraklarını, evlerini, hatta kişisel eşyalarını yitirdiler. Çok az sayıda göçmen, bu kayıpların karşılığında bir tazminat aldı. Ancak bazı Bulgar mültecilerin geri dönerek malların bir kısmını komik fiyatlara satmalarına izin verilmişti. Böylece, üst sınıflardan gelen göçmenler kendilerini cemaatin en mütevazı üyeleri olarak yoksunluk içinde buldular.

Yeni oluşmakta olan basın, bu çarpıcı olaya Osmanlı devleti genelinde geniş ölçüde yer verdi. Eldeki bilgiler, Hıristiyan Avrupa topraklarındaki Müslümanların akıbetinin, 1860'lı yıllardan sonra Mekke'deki hacılar arasında en çok tartışılan konular arasında olduğunu göstermektedir. Böylelikle imparatorluğun merkezindeki vatandaşlar da kendi Müslüman kimliklerinin giderek daha çok bilincinde oldular; dolayısıyla bunun mültecileri karşılama biçiminde de bir etkisi oldu. Muhacirlere yardım etmeye ve barınak sağlamaya ilişkin Kuran'daki köklü yükümlülüğe (Bkz. Masud, bu kitabın ikinci bölümü) uyularak göçmenlere aylarca barınak ve yiyecek sağlandı, hatta birçoğu yıllarca evlerde ağırlandı. Pek çok bölgede yerli halktan Müslümanlar, yeni gelenlere evlerinin inşasında yardımcı oldular. Yine de kimi zaman göçmenlere gösterilen olumsuz tepki kadar Çerkez aşiretlerinin kavgacı tutumu da hoş olmayan çatışmalara neden olmuştu. Ancak, bunlar birer istisna olarak kaldı. Göçmenlerin yeni yurtlarındaki yerli Müslüman ahali tarafından iyi karşılanmış olmaları, onların Müslüman kimliklerini iyice pekiştirmeye yaramış ve sonunda toplumla kaynaşmalarını kolaylaştırmıştı.

Cemaatlerin hem alt hem de üst kademelerindeki Müslümanların ortak deneyimi olan kitlesel göç olayı, Müslümanlar arasındaki cemaate özgü dayanışma duygusunu pekiştirmekte ya da göçmenleri anayurtlarında birbirlerinden ayıran toplumsal engelleri yıkmakta başlı başına etkili oldu. Dönüşüm geçiren yalnızca düşünsel kalıplar değildi; göçmenlerin ekonomik ve toplumsal koşullarındaki somut değişiklikler daha büyük bir eşitliği de beraberinde getirdi. Göçle birlikte eski hiyerarşik düzendeki konumlarını besleyen ekonomik ve siyasal güçten yoksun kalan gele-

4 Göç meseleleri başlangıçta 1860 yılında kurulmuş olan İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu'nun yetki alanı içindeydi; 1880'li yıllarda, önce de sözü edildiği gibi genişletilmiş olan komisyon, sultan tarafından yönetilmeye başlanmıştı.

5 Ortaçağ hukuk düzeni tarafından tanınan tek toprak sınırının dar al-İslam ve dar al-harb arasındaki sınır olmasına karşın, 15. yüzyıl Osmanlı düşünürü Kınalızade *Ali*, *Ahlâk-ı Alâî* adlı kitabında, "dünya düzeni"nin (*nizam-ı âlem*), adaletin –"nizam-ı alem'in" ana öğesi– var olması için gerekli olan döngünün bir parçası olarak "devletin duvarlarının" çevrelediği bir arena olduğuna işaret etmişti. "Devletin duvarları" arasındaki bu alan devlet toprağı olarak kabul ediliyordu.

6 Bu raporlar, Londra'daki Kamu Kayıtları Dairesi'nde bulunan çeşitli koleksiyonlara dağılmıştır. 1860-1880 yılları arasındaki dönemi kapsayan FO 78 ve 424 koleksiyonları özellikle konuyla ilgilidir. İngiliz hükümeti Çerkezlerle ilgili olarak da çeşitli raporlar yayınlamıştı. Örneğin bkz. Avam Kamarası'na sunulan *Accounts and Papers* (1864), 63. cilt. Ayrıca bkz. Karpat 1985

neksel önderlerin liderlik konumları aşınmaya uğradı. Yeni yurtlarında zaman zaman geleneksel toplum düzenini yeniden kurma yönünde bir girişimde bulundular, *ancak daha sonra açıklanacağı gibi, Osmanlı* idaresinin iskân politikaları, göçmenlerin geleksel iktidar yapısını yeniden kurmalarını olanaksız kılmasa da güçleştirmişti. Gizil önderlik yeteneği olan kişiler için göç, anayurtlarındaki toplumsal ve kültürel âdetlerin *baskısından ve egemen iktidar hiyerarşisinden bir de*receye kadar kurtulmak anlamına geliyordu. Yeniliğe ve toplumsal ve siyasal değişimi kolayca kabul etmeye yatkın kişilik özellikleri olan insanlar için göç, kendini gerçekleştirme yolunda bir fırsat sağlamıştı. Hayatı idame ettirme, yeni yerlere ve yerleşim koşullarına uyum sağlama zorunluluğu, belirli bir öngörü ve girişimcilik gerektiriyordu. Bu kişilik özelliklerine sahip olan kişiler ön saflarda yer aldılar.

Bu sav, 1853-1856 Kırım Savaşı'nı izleyen dönemde Dobruca'ya yerleşmiş olan Kırım göçmenlerinin lider kadrolarında ve toplumsal yapılarındaki de*ğişiklikleri gösteren verilerle desteklenmektedir.* Kırımlılar arasındaki toplumsal merdivenin alt basamağında bulunan Nogaylar, aşiret biçiminde bir örgütlenmeyi ve liderliği muhafaza etmişler ve Kırım platosunda tarımla uğraşmışlardı. Kırım kıyıları boyundaki *kentlerde yaşamış ve daha iyi bir eğitim almış olan üst* sınıf, göç ettikten sonra da Nogayları küçük görmeye devam etti ve Dobruca'daki iktidar konumlarını tekeline alma girişiminde bulundu. Bununla birlikte, artık alt sınıf olarak kalmak istemeyen Nogaylar, Osmanlı idaresini, diğer Kırım önderlerine yaptığı gibi kendilerine de ücret ve madalya vererek, sembolik de olsa onlarla eşit olduklarını tanımaya zorlayarak tepkilerini sertçe ortaya koydular. (Bir bölümü idarenin olumsuz davranışlarını protesto etmek için Rusya'ya bile döndü.) (Karpat, 1984-1985) Dobruca 1878 yılında Romanya'ya bırakıldıktan sonra Nogay, Yalıboy, Keriş ve *diğer Kırım toplulukları arasındaki toplumsal farklılık*lar, bu toplulukların Müslüman kimliklerini koruma çabası içinde tek bir Müslüman-Tatar topluluğu olarak birleşmeleriyle birlikte görünmez oldu. Romanya bugüne dek 60.000 Müslümanını, Türk ve Tatar olarak sınıflandırmıştır.

Bir aşiret ya da köy kitle halinde göç edip coğrafi, kültürel, ekonomik ve siyasal çevre bakımından çıktıkları yere çok benzeyen bir yere yerleştiğinde, önderlik de dahil olmak üzere eski toplumsal yapı, kimlik değişiminin önüne bir engel olarak çıkabiliyordu. Bununla birlikte, Osmanlı idaresi bunu önlemek üzere önlemler almıştı. Aşiretlerin iskânı konusunda 15. yüzyıldan 18. yüzyıla dek zaten uzun bir deneyimi olmuş ve kaynaşmayı kolaylaştırma amacına uygun bir düzen kurmuştu. İttifak halindeki aşiretler, özellikle de Kafkaslar, birkaç topluluğa bölünmüş ve farklı yerlere yerleştirilmişlerdi. Pek çok aşiretin ve cemaatin ileri gelenlerine, önderlik iddiasında bulunmaktan vazgeçmeleri için teşvik edici özel mükâfatlar veril*mişti; bazıları subay rütbesiyle orduya alınırken, bir* kısmı da din büyükleriyle birlikte kentlere yerleşmeye teşvik edilmişti. Kafkaslar ve Balkanlar'da yerleşik düzen içindeki köklü cemaatlerin önde gelenleri her zaman kentlere yerleşmeyi tercih etmişlerdi.

*Bu politikanın bir sonucu olarak seçkin göçmen*ler, hızla Osmanlı seçkinlerinden oluşan topluluğun bünyesine dahil oldular ve bu nedenle kurulu düzenin bir parçası haline geldiler; geçmişteki önderlerine sadakat ve itaat yükünden kurtulmuş olan cemaat üyeleri ise doğal olarak yeni çevrelerine uyum sağlayabildiler. Seçkin göçmenler ve çocukları, sadece oluşmakta olan Müslüman-Osmanlı kimliğinin tanımlanmasında ve biçimlenmesinde önemli bir rol oynamakla kalmadılar, aynı zamanda bu yeni kimliğin geçmişte liderlik ettikleri kişiler arasında kabul görmesini sağlamakta da başarılı oldular. Üstelik iskân edilen ce*maatlerde ortaya çıkan yeni lider kadrolarının* da, kendilerini ve cemaatlerini yeni anavatanlarının siyasal hedefleri, arzuları ve değerleriyle bilinçli olarak özdeşleştirmeye çalışmaları nedeniyle bu dönüşümde önemli bir payları da oldu.

Osmanlı kurulu düzeniyle bütünleşen ve yeni rollerini kolayca benimseyememiş olan eski liderler, tüm çabalarına karşın bu yeni koşullarda göçmen soydaşlarının karşısında geleneksel iktidar konumlarını muhafaza edemediklerini gördüler. Önceleri kendilerinin ve sosyal sınıflarının çıkarlarını bütün cemaatinkinden önde tutanların çoğu, artık bütün cemaatin savunuculuğunu yapmaya başlamışlardı. Kendilerini büyük toplulukla sıkı sıkıya bir tuttukları takdirde liderlik konumlarını koruyabileceklerini ve bu sayede idari çevrelerde daha büyük bir güç kazanabileceklerini umuyorlardı. Bununla birlikte, artık kentsel bölgelerin *uzağında kalmış olan ve esas olarak eski düzeni* ve ayrıcalıklarını sürdürme eğiliminde olan bu eski liderlerin yerini kısa sürede, değişen coğrafi ve toplumsal çevreyle baş edebilmeye çalışan insanların ihtiyaçlarını ve isteklerini daha iyi dile getirebilen yeni liderler aldı. *Bu yeni* cemaat *önderlerinin ilk* kuşağı, *eski şefler*le iletişimi koparmamış ancak, ikinci ve sonraki kuşaklar kendi konumlarını ve rollerini yaşlıların önerilerinden çok cemaat içinde geçerli olan koşullara uygun olarak tanımlamışlardı. Kimliklerini sultan-halife tarafından desteklenen yeni Osmanlı-Müslüman unsurlar bağlamında tanımlamaya başlamakta gecikmediler.

İslamcılık ve Kimlik Değişimi

Osmanlı devletindeki İslamcılık, İslami koşullara uygun bir toplumsal ve ekonomik düzen arayışı içinde olan halk tabanlı, köktendinci bir hareket olarak

değerlendirilebilir.[7] Bu hareket, büyük ölçüde, 19. yüzyıldaki kitlesel göç hareketlerinin bir yan ürünüydü. Bu göçlerle birlikte Osmanlı dünyasına, dağılmakta olan imparatorluğun kıyısındaki Müslümanların farklı dini ideolojilerinin çoğu gelmişti. İslamcı hareket, hem yeni gelenlerin hem de Osmanlı devletinin Asya eyaletlerindeki eski sakinlerinin kimlik değişiminde önemli bir rol oynadı.

1860'lı, özellikle de 1870'li yılların basını Osmanlı devletindeki ekonomik ve siyasal meselelerin geldiği noktayla ilgili derin bir hoşnutsuzluğu dile getirmekteydi. Geleneksel tekstil sanayiindeki binlerce işçi, 1840 yılından sonra İngiliz ve Fransız malı ucuz kumaşın Osmanlı piyasalarına yağmaya başlamasıyla birlikte işinden olmuştu; zanaatkârlar arasındaki işsizlik oranı yaklaşık % 70'e yükselmişti. Avrupalıların, ekonomik çıkarları doğrultusunda, yerel Hıristiyan ticaret simsarları aracılığıyla sömürdüğü ve hükmettiği Müslüman tüccarlar ve kırsal kesimdeki küçük toprak sahipleri de köylülerin ve işçilerin hoşnutsuzluğunu paylaşmaktaydılar (Issawi 1966; Pamuk 1987). Devlet, ülkenin toprak bütünlüğünü koruyamamak ya da Müslümanların haklarına sahip çıkmamakla suçlanıyordu. Bu suçlamalar, 1877-1878 Rus Savaşı'nın yenilgisinden sonra, üst sınıfların ve dini kurumların hoşnutsuzluğunun da eklenmesiyle birlikte büyük yaygınlık kazandı ve sertleşti. Yoksunluk içindeki milyonlarca Müslüman göçmenin Balkanlar ve Kafkaslar'dan akını (sadece İstanbul'a 1878 yılında yaklaşık 200.000 mülteci gelmişti) genel endişeyi daha da pekiştirdi. Yine aşağı yukarı bu dönemde, Avrupalı güçlerin işgal tehditi altında bulunan Asya'da ve Afrika'daki birçok prens ve sultan, Sultan Abdülaziz'e (1861-1876) ve II. Abdülhamid'e başvurarak korunma talebinde bulundu. Karşılığında hükümdara sadakatlerini sunacaklardı. Bu etkenler, İslamcılığın uluslararası bir hareket olarak gelişmesinin habercisi gibi görünüyordu, ancak, Avrupalıların endişesine karşın bu tip bir hareket somutluk kazanamadı.

Ortaya çıkan İslami akım, İslami birliği ve devletin Müslüman bir oluşum olarak ayakta kalmasını sağlamaya ve dindarların yaşam koşullarını iyileştirmeye yönelik halk tabanlı talepler (hem alt düzeydeki dini liderlerin hem de sıradan insanların talepleri) biçiminde kendisini gösterdi. Mevcut idarenin, hem yetersiz hem de gerçek bir İslami yol izlemeye yanaşmayacak denli Tanzimat'ın Avrupai reformlarıyla yozlaşmış durumda olduğu düşünülüyordu. Mülteciler bu hareketi, yeniden canlanmış bir Osmanlı devletinin Avrupa'daki topraklarını tekrar fethedeceği ve böylece kendilerinin de evlerine dönebilecekleri umuduyla yürekten desteklediler. Ancak bu umutları, Sultan Abdülhamid'in yeniden fetih politikasını benimsemeyi tümden reddetmesiyle birlikte kısa sürede söndü.

İslamcı halkçı-köktendinci hareketin ana düşüncesine göre Osmanlı Müslümanları, Müslüman idaresi altında ve Müslüman tarzı bir yaşantının egemen olduğu topraklarda yaşamayı hak ediyorlardı (Lewis ve Braude 1982). Geçmişte millet terimi sadece gayrimüslim cemaatler için kullanılırken, sultan bile artık Müslümanlardan "benim milletim" diye söz eder olmuştu. Köktendinciler geride kalan Osmanlı topraklarını, Müslüman milletinin beklentilerinin karşılanabileceği topraklar olarak görüyorlardı; dolayısıyla toprak, Müslümanlığın var olmasının vazgeçilmez bir koşulu olarak görüldü. Bu hareketin aydınları, Anadolu'yu Eyüp el-Ensari gibi efsanevi kahramanlarla (İstanbul'un Araplar tarafından kuşatılması sırasında ölmüştü), II. Mehmet'le (İstanbul'un fatihi) ve dönemin sultanıyla ilişkilendirerek burasının Müslüman Türklerin alın yazılarındaki anavatan olduğunu kanıtlamaya çalıştılar. Böylelikle "Osmanlıcılık" (Tanzimat reformcuları tarafından dile getirilen) doktrininin birleştirdiği çok dinli, çok etnikli bir ulus düşüncesi, köktendinciler tarafından tersyüz edilmiş ve kendi topraklarında yani, "anavatanlarında" yaşayan homojen bir Müslüman ulusu kavramı haline dönüştürülmüştü. Bu yüzden bu kavram, her ne kadar İslamcıların kendileri ve özellikle de yüksek ulema tarafından ümmetin birliğini ve ümmete bağlılığı zayıflattığı için kuramsal düzeyde reddedilmiş olsa da, Müslüman kültürünün ve dininin korunmasında temel olarak benimsenmişti.

Köktendinci harekette, Sünni olsun ya da olmasın bütün tarikat üyelerinin ve önderlerinin de aralarında bulunduğu çok sayıda göçmen yer almaktaydı. Bu tarikatların sağlam toplumsal dayanakları vardı ve pek çoğu eşitlikçi, halkçı düşüncelerin sürdürülmesinde etkili olmuştu. Örneğin, Serezli Bedreddin yanlıları, Deliorman ve Dobruca Kızılbaşları, Kuzey Kafkasya'nın Nakşibendileri ve Müridizm yandaşları. Mülteci olarak deneyimleri onları sarsmıştı ve başlarına nasıl böyle bir şeyin gelebilmiş olduğunu anlamaya çalışıyorlardı; bunun yanıtını baştakilerin beceriksizliğinde buldular. Kendisini İslam ideallerinin gerçekleşmesine adayacak dürüst ve hakiki bir Müslüman öndere ihtiyaç duyuyorlardı.

Yönetime karşı şiddete başvurmaya istekli görünenler vardı. Örneğin, *Ulum* dergisinin yayıncısı Alı Suavi, 1878 yılında çoğu Balkan mültecisi olan yüz yandaşıyla birlikte o sırada II. Abdülhamid'in işgal ettiği tahtа yeniden Sultan V. Murad'ı çıkarmak üzere

7 Bu bölümde, 1981 yılı temmuz ayında Cuenca, İspanya'da Osmanlı Dönemi ve Öncesindeki Çalışmalar konulu bienal konferansında sunulan makalem ve çeşitli arşiv kaynaklarından toplanarak monografik bir çalışmada bir araya getirilmiş olan malzeme kaynak olarak alınmıştır.

Murad'ın Çırağan'daki sarayının rıhtımına ayak bastı. Suavi pek çok dervişle ya da halk vaiziyle işbirliği içindeydi. Avrupa'da eğitim görmüş, bir İngiliz hanımla evlenmiş ve İstanbul'da 1868 yılında kurulmuş olan Fransız okulu Galatasaray'ın bir süre için müdürlüğünü yapmıştı. Ancak, camilerde Avrupa emperyalizmi ve İslami yaşam tarzının bozulması aleyhinde vaaz verdiği de biliniyordu. Dolayısıyla çağdaş Müslüman köktendinciliğinin göze çarpan bir öncüsüydü. Anlaşılan Sultan Abdülhamid'in baskıcı siyasetinden, Rodop Dağları'nda Ruslara ve Bulgarlara karşı savaşan Müslümanları desteklemekteki başarısızlığından ve Müslüman topraklarını kâfirlere bırakmaya hazır olmasından dolayı yerine başkasının geçmesini istiyordu. Suavi'nin eylem sırasında ölmesine, yandaşlarının tutuklanmasına ve İstanbul'da yaşayan 178.000 mültecinin güya daha fazla sorun çıkarmalarına engel olmak üzere Anadolu'ya sürülmesine karşın bu olay, askeri bir komplo olmasından çok, ilk kez bir grup sivilin iktidardaki sultanı devirme girişimini göstermesi bakımından sıradışıydı.

Göçmenler genelde köktendinci hareketin içindeki toplumsal ayrışmayı hızlandırarak bu harekete sınıfsal bir boyut kattılar. Kafkaslar ve Balkanlar'da, hem varlıklı hem de yoksul insanların yerlerinden yurtlarından edilerek kitleler halinde göçe zorlanmalarından sonra bile geride büyük Müslüman toplulukları kalmıştı; bugünkü Bulgaristan'ın kuzeydoğu bölümünde; Dobruca'da, Bosna'da, Kafkaslar'ın çeşitli bölümlerinde ve Kırım'da. 1912-13 Balkan Savaşı'ndan sonra bu Müslümanlar da dindaşlarının akıbetine uğramamak için yavaş yavaş göç etmeye başladılar. Bulgar ve Romen ulusal devletleri, mallarını satmalarına ve gelirlerinin bir bölümünü Türkiye'ye götürmelerine izin vererek onları göçe teşvik etti. Sonuçta, çoğu büyük toprak sahibi olan çok sayıda bey ve diğer nüfuz sahibi kişiler İstanbul'a gelirken beraberlerinde önemli miktarda sermaye de getirdiler. Görece varlıklı bu göçmenler, çoğunlukla kendilerde mülk satın alarak seçkin Osmanlı kentli sınıfına dahil oldular. Çoğu sermayesini ticaret ve küçük sanayi işletmelerine yatırdı. Böylelikle kentte ortaya çıkmakta olan girişimci sınıfın büyümesine neden oldukları gibi ona Müslüman bir boyut da kattılar.

Yeni Müslüman tüccar sınıfında, Balkanlar, Kafkaslar ve Kırım'dan gelen eğitimli ulema ve aristokrat ailelerinin yanı sıra bir bölümü çarın ordularında hizmet etmiş olan subaylar da vardı. Bunların bir kısmı anayurtlarında Avrupa tarzında bir eğitim almış veya Avrupa'daki üniversitelerde okumuş olmalarına karşın İslamcı harekete katılmışlardı. İslamiyet aslında başlıca kimlik simgesi haline gelmişti ve siyasal bağlılık da İslamiyete odaklanmıştı. Bu konuya açıklık getirecek nitelikte iki örnek verilebilir. Karadağlı hükümran hanedanın, kraliyet erkânında çok gözde olan ve büyük topraklara sahip bulunan bir Müslüman üyesi, bütün bunları terk etmiş ve Osmanlı hükümetinin verdiği az bir maaşla yaşamak üzere İstanbul'a gelmişti. Olayı bütün ayrıntılarıyla kaydeden, ancak kusursuz bir kaynak olarak değerlendirilmemesi gereken İngiliz elçi, bu Slav aristokrat nezdinde her türlü unvan ve mal varlığı yerine inanca sahip çıkmanın daha değerli olduğunu gözlemlemişti.[8] İkinci örnek ise, çarın ordusunda çok yüksek bir konuma gelmiş olan Çeçen General Musa (Kondukov) idi. Bir araştırma ekibine katılma bahanesiyle sonunda Osmanlı devletine gelmiş, ordunun bir birliğinin idaresini üstlenerek burada kalmıştı. Daha sonra da Kafkaslar'da Ruslara karşı savaşmıştı. Rütbelerini ve ayrıcalıklarını kaybetme pahasına Müslüman bir devletin vatandaşı olarak yaşamayı yeğleyerek Rusya'dan ve Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına gelmiş olan Müslümanların yüzlerce örneği vardı.

Abdülhamid'in Sentezi: Kimlik Değişimi

Sultan Abdülhamid, 1876 yılında tahta çıktığında öncelikle 600 yıllık hanedanlığını, ikincil olarak da Osmanlı devletinin ve topraklarının muhafaza edilmesine önem veriyordu. Üçüncü sırada ise hanedanlığın, devletin ve dini inancın karşılıklı olarak var olmasını güvence altına almak üzere İslam inancını gerekli her yola başvurarak güçlendirmek vardı.[9] Zaman içinde deneme yanılma yoluyla bir "İslamcı politika" oluşmuştu.

Abdülhamid, parlamentoyu ve anayasayı 1878 yılında askıya alarak, halkın yönetimden hoşnutsuzluğunun ve halkçı-köktendinci harekete olan desteğinin arttığı bir dönemde yönetim aleyhtarlığını bastırmaya çalıştı. Halkçı-köktendinciler, aslında tahta doğrudan bir tehdit oluşturmuyorlardı, çünkü çok karışık bir yapıları vardı ve iyi dile getirilmiş bir ideolojiden ve güç-

8 Karadağlılar ve Bosnaklar konusunda bkz. FO 424, 72. cilt, no. 333 ve 89. cilt, no. 52; ayrıca bkz. Türkiye Dışişleri Bakanlığı Arşivleri'ndeki yazışmalar. İdare, 269. cilt.

9 II. Abdülhamid üzerine hem Türkçe'de hem de Avrupa dillerinde çok sayıda eser yayımlanmış olmakla birlikte bunların çoğu nesnel olmaktan uzaktır. Sultanın felsefesine ilişkin en iyi görüş, ilk kez İbnü'l-emin Mahmut Kemal tarafından sultanın Yıldız Sarayı'ndaki özel koleksiyonunda ortaya çıkarılan ve Fransızca ve Türkçe olarak yayımlanan anılarından edinilebilir. Bu anılar, iktidarı sırasında gündeme gelen çeşitli konularla ilgili olarak tuttuğu kısa notlardan oluşmaktadır. Söz konusu notlar yeni bulunanlarla birlikte *Abdülhamit'in Hatıra Defteri* adı altında yayımlanmıştır. Anılarının ikinci bölümü 1909 yılında iktidardan düşürülmesinden sonra yazılmıştır. Bu bölümde *Siyasi Hatıratını* savunma içeren bir üslubu olmasına karşın, yazdıklarından İslamiyet de dahil olmak üzere pek çok önemli konudaki görüşlerine ilişkin genel bir fikir elde edilebilir. Beşinci baskısına (1987), önceki baskıların içeriğinde büyük değişikliklere yol açmadan yeni eklemeler yapılmıştır. Abdülhamit'in anıları Fransızca olarak da yayımlanmıştır.

lü bir liderden yoksunlardı. Ancak, Osmanlı sultanları popüler tarikatlardan daima çekinmişler ve rüşvet hatta hapis yoluyla onları etkisiz kılmaya çalışmışlardı. Abdülhamid, daha çok Suriye ve Irak'ta yığınların bağlanmış olduğu Kadiri ve Rafai gibi Sünni tarikatların ileri gelenlerini bazı mevkilere atayarak Müslüman kitlelerin desteğini kazanmayı umuyordu.

Başlangıçta Abdülhamid, her ne kadar yüksek sınıflar arasında egemen olan, Sünni İslamiyete ve halifelik gibi köklü kurumlara önem veren ve halkçı-köktendincilerin görüşlerinden farklı İslamcı görüşleri benimsemiş olsa da, Tunus'un Fransızlar tarafından işgali (1881) ve İngilizlerin Mısır'ı ele geçirmesi (1882), onun düşüncelerinde de genel bir değişikliğe yol açmıştı. 1882 yılından sonra sünni İslamiyetin önderleri, köktendinciler arasında egemen olan mücadeleci, Avrupa aleyhtarı radikal bir yaklaşımı benimsemeye artık daha yatkınlardı. Böylece halk tabanlı İslamcı bir köktendincilik ile yüksek sınıfların devlet tarafından desteklenen İslamcılığı arasındaki ideolojik farklılıkların azaldığı görülmektedir. Bu iki akım birleşerek, her iki tarafın da tek bir Müslüman ulusun parçası olduğunu düşünen ayrı bir bilince dönüştü. Sultanın, bir noktada birleşmiş olan bu İslamcı milliyetçiliğin etkin bir savunucusu olarak sonunda halifeliğin önemi üstünde durması, ancak bu meselenin başında kapsamlı olarak ele alınmasından ve çeşitli din ileri gelenlerinin, Müslümanların birliği ve ayakta kalması için onu bu konuda sıkıştırmasından sonra mümkün olabildi.

Osmanlı ilkokullarında 1880 yılından sonra okutulan ders kitaplarına şöyle bir bakmak bile bu kitapların öğrencilere öncelikle Osmanlı-Müslüman kimliği anlayışını aşılama amacıyla yazıldıklarını göstermeye yetecektir. Rum Ortodoks ve Ermeni patriklerin, Osmanlı tarihinin erdemlerinin yüceltildiği ve başarılarının göklere çıkarıldığı bu kitapların okutulması zorunluluğunu 1897 yılında protesto etmiş olmaları şaşırtıcı olmasa gerek. İki yüksek rütbeli Hıristiyan din adamı, yalnızca kendi etnik topluluklarının tarihini öğretmek istiyorlardı, ancak onların bu protestoları dikkate alınmadı. Hükümet, Osmanlı-Müslüman ulusu kavramını geliştirmek için çoğu Avrupa'dan ödünç alınmış olan elindeki bütün araçlardan yararlanmaya hazırdı. Müslüman-Osmanlı vatandaşı düşüncesi, Abdülhamid döneminde, kırsal kesimde pek yaygınlaşmamış olmakla birlikte sayıları hızla artan ilkokullarda ısrarla işlendi. Bu öğrencilerin, öncekilerden farklı bir siyasal kimlik geliştirecekleri belliydi.

Abdülhamid, ürkek dış politikası ve baskıcı idare tarzı yüzünden Batılılaşmış entelektüellerin ve hatta bazı din adamlarının tepkilerini kısa sürede üstüne çekecekti. Sonunda 1908-1909'da tahttan indirildi. Bununla birlikte, İslamcı politikasının sonuçları kalıcı oldu. Gerçekten de, 1908 devrimine yol açan ve "Jön Türkler" olarak adlandırılan gizli derneğin çoğu kurucusunun, devletin çeperinden gelen tıp öğrencileri olması ve etnik bakımdan Türk olmamaları simgeseldir. Sultanlığın ve halifeliğin kaldırılmasında etkili olan modern Türkiye'nin kurucusu Atatürk'ün kendisi ve ardından gelen iki cumhurbaşkanının ailelerinin bazı üyeleri de Selanik göçmeniydiler. Ayrıca Türk milliyetçiliğinin yükselişinde Yusuf Akçura ve Hüseyinzade Ali (sırasıyla Kazanlı ve Azerbaycanlı) ve diğer göçmenler anahtar rol oynadılar. Çünkü Abdülhamid iktidarda olduğu dönemin büyük bölümünde uluslararası savaşlara girmemeyi başardığı için (Yunanistan'a karşı 1897'de girişilen ve zaferle sonuçlanan kısa savaş hariç) kendisini, İslamcı politikanın tutunmasına ve nüfusun çeşitli unsurlarının, kendi toprakları üstünde var olan ve şahsi olmayan sadakat bağları talep eden yeni bir Osmanlı-Müslüman ulusu bireşimi içinde kaynaşması politikasına adayabilmişti.

Sonuç

Göçler ve onlara yol açan koşulların, göçmenlerin dininin ve kültürel kimliklerinin, toprak bütünlüğü olan yeni bir müslüman devlet kavramıyla bağlantılı etkin bir yeni siyasal kimliğe dönüşmesinde katalizör olduğu gösterilmiştir. Göçler aynı zamanda Osmanlı devletindeki toplumsal ve mesleki yapıda, demografide, yerleşim biçimlerinde ve toprak imtiyazı düzeninde görülen değişiklikleri de tetiklemişti. Alt sınıflardan seçkinlere dek bütün göçmenler, Müslüman-Osmanlı toplumuyla iyice bütünleşmişler ve anayasal değişikliklerin yapılmakta olduğu ve Avrupa tarzında bir piyasa ekonomisinin benimsendiği bir dönemde toplum meseleleriyle etkin olarak ilgilenmişlerdi.

Sultan II. Abdülhamid, içerdeki bütünlüğü sağlamak üzere, halkçı köktendinciliği sınırlamak ve denetlemek ve bunu seçkinlerin sünni İslamcı ideolojisiyle birleştirmek için kendi halife konumundan yararlandı. Sonunda bu politika, göçmenlerin ve Müslüman orta ve üst sınıfların büyük bir kesiminin (Suriye ve Kuzey Irak'ın kentsel bölgelerindeki Araplar da dahil olmak üzere) görece bölünmez bir siyasal ve toplumsal birim olan yeni Osmanlı Müslüman ulusu bünyesinde ideolojik ve kültürel bakımdan kaynaşmasında başarılı oldu.

Müslüman vatandaşlar zamanla kendilerini bireysel olarak, farklı aşiretler ve etnik topluluklardan oluşan ancak, İslamiyet gibi bağlayıcı bir ideolojisi ve Türkçe gibi bir yönetim ve iletişim dili olan bu yeni oluşumla özdeşleştirmeye başladılar. Bu oluşum, ideal olarak bütün Müslümanların bağlılık ve sadakat yemini edecekleri bir vatan ve toprak bütünlüğü olan bir devletti. Anavatanın ayakta kalması ve refahı, sultanın çıkarlarından önce geliyordu. Ayrıca anavatan-

daki bazı koşulların, ulusu güçlendirmek ve hayatı Müslümanlar açısından daha yaşanılır kılmak üzere düzeltilebileceği düşüncesi kabul görmüştü. Böylelikle Müslümanlar artık vatana yalnızca erdem ekebilecekleri ve kendilerini öbür dünyaya hazırlayabilecekleri bir toprak olarak değil, aynı zamanda dünyevi isteklerini gerçekleştirebilecekleri bir yer olarak da baktılar. Nakşibendilerin benimsediği gibi siyasal ve toplumsal meselelerle etkin olarak ilgilenme düşüncesi, aslında bu yeni dünyevi bakışın bir sonucuydu. Değişim fikrinin ve insanların maddi yaşam koşullarının geliştirilmesi düşüncesinin kabulü ya da çoğu zaman adlandırıldığı biçimiyle "modernleşme", Abdülhamid'in İslamcı politikasında zımni olarak vardı.

Bu yeni Osmanlı-Müslüman ulusu, oluşumunda toplumun çeşitli unsurlarının katkıda bulunduğu diyalektik bir sürecin sonucuydu ve sahip olduğu içsel güç, 1908 yılından sonra bölünmesine neden olan güçlere karşı şiddetle direndi; yeni etnik milliyetçiliklere, Jön Türklerin savunduğu imparatorluk karşıtı milliyetçiliğe ve Batı'nın tehditkâr askeri gücüne karşı. Modern Türkiye, bu devletin yaşamsal özünü miras aldı. Monarşik bir rejimden cumhuriyete dönüşüm, Osmanlı devletinin önce kendi içinde dönüşmesine yol açan etkenlerin etkileşiminin nihai ve mantıklı bir sonucuydu.

Kişisel Bir Not

Bu değerlendirmede ortaya konan konuların çoğu, daha ilerideki bir tarihte kendi kişisel deneyimime de yansıdı. Ben Dobruca'da (aşağı Tuna'yla Karadeniz arasında bir vilayet) 14. yüzyıldan, Romanya'ya dahil edildiği 1878 yılına dek Osmanlı devletinin bir parçası olmuş olan Müslüman-Türk cemaatinin bir üyesi olarak doğdum. Gayrimüslim rejime gayet iyi uyum sağlayan cemaat, İslamcı cemaate özgü toplumsal ve kültürel kimliğini de korumuştu. Cemaat, Türkler, Tatarlar, Lazlar ve Kürtlerin yanı sıra başka topluluklardan da oluştuğu halde bu toplulukların üyeleri arasındaki etnik farklılıkların yerini topyekûn Müslüman oldukları bilinci almıştı. Ancak dini statülerinin yasal-siyasal ya da anayasal olarak tanınmasını sağlamaktan çok, kültürel, dini ve toplumsal âdetlerini ve geleneklerini korumakla ilgilenen Müslüman cemaati, çarpıcı bir biçimde siyasal bilinçten yoksundu.

Nüfuz sahibi kişiler ve dini liderler –efendiler, kadılar ve müftüler– cemaatin sıradan üyelerine göre siyasal bilinçten daha da yoksunlardı. Bunların çoğu, 1878 yılından sonra Romanya idaresi döneminde cemaatin temsilcileri olarak ön plana çıktılar. Müslüman mezhebine (konumlarını borçlu oldukları) sıkı sıkıya bağlı kalırken Romanya idaresine (politikaları çoğu zaman kendi inançlarının temel ilkelerinin zararına işlemişti) de hizmet ettiler. Cemaatteki kişiler –genellikle biraz eğitimli olan gençler ve çok yoksullar (alt sınıf konumunda bir azınlık olarak kıstırıldığını düşünenler) ya da eski ulema (inançlarından ödün vermek istemiyorlardı)– göçe, bulundukları berbat durumdan kurtulmanın en akılcı yolu olarak bakıyorlardı. Eğitimli olanların mesleki ilerleme fırsatları çok sınırlıydı ve yoksullar da kendilerine karşı ayrımcılık yapıldığını ve ekonomik açıdan Romanya devlet görevlileri ve kendi cemaatlerinin seçkinleri tarafından sömürüldüklerini düşünüyorlardı.

Her iki topluluk da Türkiye'yi kültürel yakınlıkları ve tarihsel bağları bulunan ve toplumsal ilerleme ve maddi refah vaat eden dünyadaki tek ülke olarak görüyordu. Hiçbir sınıftan Müslüman, Atatürk'ün sekülarizmi ve İslamiyet karşıtı politikaları hakkında anlatılanları ciddiye almadı, çünkü ülkenin temel İslami kimliğinden vazgeçilemeyeceği ve kısmen onun reformlarına atfedilen maddi gelişme ve artan refah sayesinde de dini şevk kaybının yeniden kazanılacağı umuluyordu. 1930'lu yıllarda, çocukluğumun geçtiği Dobruca'da hâkim olan durum buydu.

Çeşitli etnik kökenleri olan Müslümanlardan ve gayrimüslim Romenlerden ve Bulgarlardan oluşan bir cemaatte Türkçe konuşan bir Müslüman olarak büyüdüm. Romence'yi mükemmel konuşuyordum ve pek çok kişi er ya da geç egemen Romen çoğunluğun kültürüne asimile olacağımı varsayıyordu. Bununla birlikte bana, aile içindeki ilk İslami eğitimim sırasında, beni hem Romenlerden hem de Müslüman cemaatin Romenlere boyun eğen ileri gelenlerinden ayıran değerler aşılanmıştı. Aileme ve arkadaşlarıma olan bağlılığım beni Romenlerden, eşitlik anlayışım ise beni din ileri gelenlerinden ayırmaktaydı. Türk kimliğim, tam da bu koşullarda yeni bir anlam kazandı, çünkü farklı kültürler ve siyasal düzenlerle yüz yüze gelmekten kaynaklanan kişisel sorunlarıma bir çözüm sunuyordu. Dini bağnazlıktan arınmış bir Atatürk Türkiye'si, bana üniversitede okuma (Romanya'daki okulumdan mezun olanlar bu haktan yoksunlardı) amacımı gerçekleştirebileceğim bir sığınak olarak göründü. Ayrıca kimliğim, kendi yurttaşlarım arasında daha fazla alay konusu olmayacaktı. İşte bu noktadan sonra her ne kadar Romen edebiyatına ve toplumsal yaşantısına duyduğum ilgiyi kaybetmemiş olsam da Müslüman olmanın yanı sıra Türk olmaya da heves duymaya ve kendimi Türk olduğunu düşündüğüm her şeyle özdeşleştirerek savunmaya başladım. Sonunda iki kültürle iki ayrı dünyada yaşamanın olanaksız olduğu sonucuna vardım ve 18 yaşındayken "gerçek" ülkeme göç etmeye karar verdim. Ancak, Türk kimliğimin yerli halkınkinden farklı olduğunu keşfedecektim.

Türkiye'ye 1940'lı yıllarda gittim ve hem Dobruca'daki Müslüman cemaatimi Türkiye'dekinden, hem de birey olarak beni (farklı bir Türk-Müslüman çevre-

den geliyordum) yerli halktan ayıran beklenmedik kimlik farklılıkları benim için başından itibaren çok çarpıcı oldu. Bu farklılığın İslami törenlerden ya da İslamiyet bilincinin yoksunluğundan (bu bilinç Türkiye'de, laikliğe karşın paradoksal olarak Dobruca'dakinden daha yoğundu) kaynaklanmadığını gözlemledim. Ancak yıllar sonra beni şaşırtan farklılığın şu olduğunu anladım: Türkiye Türkleri arasında temelde İslamiyetten kaynaklanan –farklı görüşlere rağmen– özel tipte bir siyasal-ulusal bilinç hâkim iken Dobruca Müslümanlarının kimlikleri, siyasal olmayıp cemaate özgüydü ya da edilgendi. Hem Müslüman hem de ulusal bir niteliği olan kendi devletlerinde yaşayan Türkiye Türklerinin sahip olduğu siyasal bilinç gücünü, Türklerin kendilerini ulusal bir toprakla özdeşleştirmelerinden almaktaydı. Buna karşın Dobruca'daki cemaatimin Müslüman kimliği, toprakla özdeşleşme düşüncesinden apaçık ki yoksundu. Cemaatin sınırlı bir tarihsel belleği vardı, topraklarının genişliğine ilişkin hiçbir bilince sahip değildi ve bir Müslüman topluluğu olarak hiçbir siyasal hedefi bulunmuyordu.

Türkiye'de yaşayan Dobruca göçmenlerinin hemen hepsi doğdukları yerleri sevgiyle hatırlasalar ve çoğu zaman derin bir sıla özlemini dile getirseler de siyasal açıdan Türkiye ile ve temsil ettiği şeylerle özdeşlik kurdular. Bilebildiğim kadarıyla, 1934-1938 yılları arasında Türkiye'ye gitmiş olan 45.000 ila 50.000 Dobrucalıdan yalnızca iki ya da üç aile Romanya'ya geri döndü. Osmanlı döneminde Anadolu, Trakya ve Dobruca arasındaki yolculuklar olağandı ve bu bir kimlik değişiminden çok yer değiştirme anlamı taşıyordu. Ancak, 1930'lu yılların göçmenleri, kendilerine siyasal bir gelecek tanındığı ve Kemalist rejim yoğun bir Türkleştirme programını başlattığı için Türkiye'de kalmışlardı. Yoksul göçmenlerin büyük bir çoğunluğu eski ülkelerine geri döndükleri takdirde hoş karşılanmayacaklarını da biliyorlardı. Ancak, asıl önemlisi bazı göçmenler, hükümetin 1930'lu yıllardaki İslami görüşünün halkınkinden önemli ölçüde farklı olduğunu bilmekle birlikte, genelde geleneksel kültürlerinin ve dini kimliklerinin artık tehlikede olmadığını düşünüyorlardı. Dobruca'da ve Türkiye'deki deneyimlerimi, ancak Türkiye'den Amerika'ya ikinci kez göç ettiğimde bir çerçeveye oturtabilmiş olmam şaşırtıcı olmasa gerek.

Kaynakça

Abdülhamid, Sultan, *Abdülhamit'in Hatıra Defteri,* Selek Yayıncvi, İstanbul, 1960.

______, *Siyasi Hatıratım*, 5. baskı, Dergâh Yayınları: İstanbul, 1987.

Berje, A. D. (1982) "Vasilenie gortzev s. Kavkaza", *Russkaisstarina*, 36. cilt, 7. bölüm.

Issawi, C. (1966) *The Economic History of the Middle East,* University of Chicago Press: Chicago.

Karpat, K. H., *The Gecekondu, Rural Migration and Urbanization in Turkey,* Cambridge University Press: Cambridge, New York, 1976.

______, "The status of the Muslims under European rule: the eviction and settlement of the Cerkes", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2, no 1 (1981), s. 7-27.

______, "Ottoman Urbanism: the Crimean Emigration of 1856-65 and the Establishment of mecidiye," *International Journal of Turkish Studies*, 3, no. 1 (1984-1985), s. 1-25.

______, *The Ottoman Population, 1830-1914: Demography and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press: Madison 1985.

Lewis, B. ve Braude, B., (ed.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Holmes & Meier: New York, 2 cilt, 1982.

Pamuk, Ş., *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*, Cambridge University Press: Cambridge, New York, 1987.

Pinson, M., "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War", *Etudes Balkaniques,* 3 (1972), s. 71-85

BALKANLAR'DAKİ MÜSLÜMAN AZINLIK*

Toplam Sayı ve Coğrafi Dağılım

Balkanlar'daki Müslümanların toplam sayısı yaklaşık 10 ila 11 milyon, veya toplam nüfusun yaklaşık % 18'idir. Arnavutluk'ta yoğunlaşmış olan bu nüfus, burada 3.6 milyon ile toplamın yaklaşık % 70'ini oluşturur. Bu çalışmaya Arnavut Müslümanlarını dahil etmedim, çünkü Müslümanlar Arnavutluk'un 1912 yılında bağımsız bir devlet olarak kurulmasından bu yana daima çoğunluğu oluşturmuştur. (Her ne kadar Arnavutluk 1967 yılında Enver Hoca tarafından resmen ateist bir devlet olarak ilan edilmiş ve dini uygulamalar –gerek Müslümanlar gerekse Hıristiyanlar için– yasaklanmış olsa da bu ülkede Müslüman kültürü hâlâ egemen durumdadır.)[1]

Müslümanların, 4.5 milyon civarında bir nüfusla azınlık olarak en yoğun oldukları ülke Yugoslavya'dır. Bosna-Hersek'te 1.8 milyon ile nüfusun % 44'ünü oluşturan Müslümanlar, Kosova bölgesindeki toplam 1.7 milyon olan sayılarıyla, toplam nüfusun % 89'unu oluştururlar. Makedonya'da da Müslüman yerleşmeleri bulunmaktadır (1913 yılına dek çoğunluk konumunu korumuş olan Türk nüfusu yaklaşık 100.000'e kadar düşmüştür); Karadağ ve Hırvatistan'da da Müslümanlardan oluşan küçük yerleşmeler vardır. (Çoğu küçük iş sahibidir ve Bosna ve Makedonya göçmenidir.) Bu bölgelerdeki toplam Müslüman nüfusu bir milyonu biraz aşar. En büyük Müslüman nüfusa sahip ikinci Balkan ülkesi Bulgaristan'dır. Nüfusun Müslüman öğesi 1.4 ila 3 milyon olarak tahmin edilmektedir. Resmi Bulgar istatistiklerinde, azınlık meselesini önemsiz göstermek için sınıflandırma ölçütü olarak din yerine dil alınmıştır. Bu istatistiklere yalnızca Türkler etnik ve dini bir azınlık olarak geçmiş ve sayıları da yaklaşık 650.000 olarak verilmişti. Devletin verdiği rakamlar, hem Türklerin sayısını önemli ölçüde az göstermekte hem de, Pomakları (Slavca konuşan Müslümanlar) ve Çingeneleri göz ardı etmektedir. Bir Bulgar devlet adamı, yakın bir tarihte ülkedeki toplam Müslüman sayısının 1.3 milyon olduğunu tahmin etmişti ki bu önceden verilen rakamın neredeyse iki katını buluyordu. Bulgar demografisi hakkında bilgi sahibi olan bazı bilim adamları, Müslümanların sayısının, 2-3 milyon civarında ya da nüfusun % 30'una yakın olduğu tahmininde bulunmuşlardı. Her durumda kesin olan bir gerçek var: Yugoslavya ve Bulgaristan'ın Müslüman nüfusları, her iki ülkede de toplam nüfusun % 15 ila 28'ine ulaşmaktadır.

Yunanistan ve Romanya gibi diğer iki Balkan devletinin Müslüman nüfusları toplam nüfusa oranla çok düşüktür: Romanya'da (nüfusu 23 milyon) resmi istatistiklere göre Müslümanların toplam sayısı 65.000'dir (ancak ülkedeki bazı aydınlar, Müslüman nüfusun 90.000 ile 100.000 arasında olduğunu tahmin etmektedirler); Yunanistan'da toplam Müslüman nüfusu yaklaşık 120.000'dir. Müslümanlar Romanya'da yoğunlukla Dobruca'da bulunurken, Yunanistan'da, yakın tarihe dek çoğunluğu oluşturdukları Batı Trakya bölgesinde yaşamaktadırlar.

Bulgaristan'da, Müslümanlar Rodop Dağları'nın Kırcaali bölgesinde, Türk-Yunan sınırı yakınında yoğunlaşmıştır ve burada çoğunluğu oluştururlar; kuzeydoğudaki Razgard, Şumen, Silistra ve Tutrakan bölgelerinde ise çoğunluğu oluşturmasalar da buna yakın bir sayıda olabilirler. Balkan Müslümanlarının ezici bir çoğunluğu sünnidir. Bulgaristan'ın Deliorman bölgesine dağılmış birkaç Alevi (Şii) topluluk da bulunmaktadır.

---

* Bu makale, *The Polish Quarterly of International Affairs*, Yaz 1992, PISM, Varşova, s. 131-146'dan alındı.

1 Temel bir bilgi için bkz. *Religion and Nationalism in Soviet and Easy European Politics*, P. Ramet (ed.), Londra, 1989. Tarihsel plana ilişkin temel bir bilgi ve kapsamlı kaynakça için bkz. A. Popovic, *L'Islam Balkanique, Les Musulmans du Sud-est Européen dans la période post-Ottoman*, Berlin, 1986; R. V. Weeks, *Muslim Peoples, A World Ethnographic Survey*, Westport, 1978.

2 W. C. Lockwood, *European Moslems, Economy and Ethnicity in Western Bosnia*, New York, 1975.

Müslümanların bir kısmı stratejik öneme sahip birkaç bölgede yoğunlaşmış olmalarının Balkan hükümetlerinin idari politikaları üzerinde kesin bir etkisi olmuştu. Bu nedenle, hükümetler, Müslüman tebaanın, bir sorun kaynağı olabileceğini düşünme eğiliminde olmuşlardır. Böyle bir kuşkuyu haklı çıkarabilecek hiçbir kanıt olmamasına rağmen Sırp yönetimi, Kosova Arnavutlarını, Kosova'yı Arnavutluk'a bağlama planları yapmakla, Yunan ve Bulgar yönetimleri de Müslüman Türkleri, fesat çıkarma hevesli olmakla suçlamışlardır; böylelikle Türk hükümetine müdahale için bir bahane sağlamaya çalışmışlar ve misilleme için onu kışkırtmışlardır.

Osmanlı İdaresi Altında Balkan İslamiyetinin ve Cemaat Örgütlenmesinin Doğuşu

İslamiyet Balkanlar'a 13. yüzyıldan itibaren tümüyle olmasa da esas olarak göç ve din değiştirme yoluyla geldi. Balkanlar'a gelen Müslüman göçmenlerin büyük çoğunluğu Türktü. Bazı Türk toplulukları daha 11. yüzyılda (daha öncekiler, örneğin, Hunlar hariç) Karadeniz'in kuzeyinden gelmişlerdi; ancak, çoğu Anadolu göçmeniydi ve daha ziyade 15. ve 16. yüzyıllarda Tuna'nın güneyine, günümüzdeki Bulgaristan, Trakya ve Makedonya topraklarına yerleşmişlerdi. Sonuçta, Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'daki Müslümanların çoğu etnik olarak Türktür; bölgeler arasında fonetik ve terminolojik bakımdan bazı önemsiz farklılıklar olmakla birlikte Türkiye'nin dilini konuşmaktadırlar. Bölgede 14. ve 15. yüzyıllardaki Osmanlı-Türk fethinden sonra yaşanan bir dizi iç göç, Balkanlar'ın dini ve etnik bileşiminin büyük ölçekte olmamakla birlikte değişmesine yol açmıştır, Kosova bölgesinde ise bu değişim muhtemelen daha büyük olmuştu.[2]

Balkanlar'ın İslamlaşması öncelikle din değiştirme olgusundan kaynaklandı. İslamiyete geçiş, daha çok 15. ve 16. yüzyıllarda meydana geldi. Bu, kuvvet ya da baskı sonucu olmaktan çok belirli toplulukların kendi etnik kimliklerini ve kültürel özelliklerini korumak için İslamiyeti bir fırsat olarak görmelerinden kaynaklanmıştı. Roma'nın ya da Konstantinopolis'in katı Ortodoksluğundan kurtulmak üzere İslamiyeti kabul etmiş olan Bogomiller –Bosnalı Müslümanların ataları– örneğinde de böyle olmuştu. Din değiştirme, bazı egemen sınıfların toplumsal ayrıcalıklarını muhafaza etmelerini de sağlamıştı. Alt sınıfların yeni inancı benimsemelerinin başka nedenleri de vardı. İslamiyet devletin üstünlüğü ilkesini benimsiyordu ve uygulamada bu, kamu hukukuna belli bir öncelik tanınarak köylülerin, Latin ve Bizanslı feodal beylerin yağmacı uygulamalarından korunması anlamına geliyordu. Türk fethi zamanında bu beyler, Balkanlar'da hâlâ önemli bir gücü ellerinde tutuyorlardı. Feodal Türk beyleri ise merkezi idareye itaat ediyorlardı ve Hıristiyan öncülleri gibi kişisel bir özerklik geliştirememişlerdi. Böylelikle Boşnaklar ve Arnavutlar da 15. ve 16. yüzyıllarda, tıpkı daha küçük Vlah, Makedon ve Bulgar topluluklarının tarihin farklı dönemlerinde yaptıkları gibi İslamiyete geçtiler.

O halde, etnik açıdan bakıldığında, günümüzde Balkan Müslümanlarının büyük bölümünün –yani yaklaşık % 70'inin– hepsi de bölgenin ilk sakinlerinden olan Arnavutlardan, Slavlardan (daha çok Sırpça-Hırvatça konuşan Boşnaklar, Hersekliler ve Karadağlılar) ve başka birkaç topluluktan oluşmuş olduğu görülmektedir. Türkler toplam Müslüman nüfusun yaklaşık % 20'sini oluşturmaktadır. Bu demografik gerçek, Balkan milliyetçilerinin Müslüman vatandaşların yerli Slav ve Yunan halkın arasına zorla yerleştirilmiş "mütecavizler" olduğuna dair iddialarını çürütmektedir. Balkanlar'daki en büyük Müslüman kitleyi oluşturan Arnavutların (5 milyonun üzerinde) bölgenin en eski sakinleri oldukları ve buraya, Yunanlılar ve Slavlardan bin yıl önce geldikleri bir gerçektir.

Osmanlı devleti, gayrimüslimler konusunda kısmen birleşik bir örgütlenme düzeni benimsemişti. Balkan Hıristiyanlarının neredeyse hepsi Ortodokstu ve sonuç olarak İstanbul'daki Ortodoks patriğin otoritesi altındaydılar. Bir millet ya da dini-milli bir cemaat oluşturdukları kabul ediliyordu. Patriğin ve meclisinin, büyük Ortodoks cemaatini ilgilendiren eğitim, din ve kültür ile ilgili bütün meselelerde mutlak bir yetkisi vardı. Ortodoks cemaati, kabaca Ortodokslar arasındaki etnik ve dilsel bölümlere karşılık gelen küçük alt birimlere ayrılmıştı ve her bölümün kendi kilisesi vardı. Yahudiler de bir millet idiler.[3]

Osmanlı idaresinin hâkimiyet alanı esas olarak hukuk, düzen, vergi ve savunma konularını kapsıyordu. Hıristiyanların ve Yahudilerin inançlarının gereklerini yerine getirme ve gerekli kültürel ve dini kurumlarını kurma hakları, ilahi dayanağı olan bir nevi doğal hak olarak görülüyordu.[4] Osmanlı devleti, gerek Yahudilerin gerekse Hıristiyanların *Ahl al-Kitab*'a (Kitap halkları) yani, Allah'ın vahyi olan kurallara (Tevrat ve İncil) göre yönetilen halklar olduklarına dair İslami görüşe gönülden bağlıydı; dolayısıyla Osmanlı idaresi de dahil olmak üzere hiçbir dünyevi iktidar ya da insan eseri bir bünyenin kanunları, inançlara dayanan haklara tecavüz edemezdi. Diğer yandan, Yahudilerin ve Hıristiyanların dini liderleri, Kuran'ın tanrısal bir kaynağı olduğu görüşünde değillerdi. Sonuçta, Yahu-

3 *Christians and Muslims in the Ottoman Empire*, B. Lewis, B Braudie (ed.), New York, 1982; P. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, 1354-1804, Seattle, Londra, 1977.

4 K.H. Karpat: "The Ottoman Ethnic and Confessional Legacy in the Middle East.", *Ethnicity, Pluralism and the State in the Middle East*, M. J. Esman, I. Rabinowich (ed.), Ithaca, New York, 1988, s. 35-54.

di ve Hıristiyan devletleri kendilerini, Müslüman idaresi altındayken kendilerine tanınan dini ve kültürel özgürlüğü Müslümanlara tanımakla yükümlü görmüyorlardı. Azınlık topluluklarının özerkliği, dini ve kültürel özgürlüğe sahip olmaları ilkesi, Hıristiyan idarelerinin laikleşmesinden çok sonra gelişti.

Osmanlı idaresi döneminde Müslümanlar, resmen bir millet olarak tanımlanmamışlardı. Ancak, uygulamada onlar da bir milletti ve tümüyle dini bir milleti oluşturuyorlardı. Her etnik topluluk kendi dilini konuşmayı ve adetlerini yerine getirmeyi sürdürmekle birlikte, ortak Müslüman kimliği, Müslümanların etnik, dilsel ve ırksal kimliklerinden önde geliyordu. Pek çok Balkan Müslümanı, bölgede hızla türemiş olan çok sayıdaki din kardeşliğinden birine (Halveti, Kadiri, Mevlevi vb.) aitti. Balkan Müslümanları da tıpkı Hıristiyan benzerleri gibi çeşitli etnik kimliklerinin tümüyle farkındaydılar ancak, ne etnik köken ne de dil, nüfusun geri kalanı üzerinde üstünlük iddiasında bulunmalarına yol açan bir kimlik temeli oluşturmuyordu. Boşnaklar Sırpça-Hırvatça konuşuyorlardı ama kendilerini Sırplardan veya Hırvatlardan çok Müslümanlarla özdeşleştiriyorlardı. Osmanlı yönetim dili Türkçe'ydi ama Türkler hiçbir zaman Türk olmayan diğer Müslüman topluluklar karşısında üstünlük iddiasında bulunmamışlardı.

Müslümanlar kendilerini bir "çoğunluk" ve dolayısıyla, Hıristiyanları da bir "azınlık" olarak görmüyorlardı. Bu kavramlar, birleşik örgütlenmesi etnik hiyerarşiden çok dini cemaatlerin eşitliğine dayanan Osmanlı devletine tümüyle yabancıydı. Müslümanlar kendilerini devletin toprağıyla değil, otoritesiyle özdeşleştiriyorlardı. Birer Müslüman olarak elbette Müslüman bir hükümdara itaat edeceklerdi; hükümdar, bir bölgedeki egemenliğini yitirdiği takdirde Müslümanlar, geleneksel biçimde hâlâ Müslüman bir hükümetin idaresi altında olan bir bölgede yaşamak üzere göç ediyorlardı. Bu gelenekselleşmiş zorunlu göç, Peygamber'in MS 622 yılında, baskıya maruz kaldığı Mekke'den, inancını özgürce uygulayabildiği ve yayabildiği Medine'ye kaçışına dayanmaktadır.[5]

Milliyetçilik kavramı –toprak bütünlüğü olan ulusal devlet (*territorial national state*), vatandaşlık ve bir çeşit laiklik düşünceleri– sonunda Balkan Hıristiyanları arasında da benimsendi. Çoğu Balkan bilim adamı, bu kavramların hepsinin Batı'dan ödünç alındığını iddia ediyorlardı. Gerçekten de, bunların isim ve biçim olarak Batı'dan geldikleri doğrudur ancak, içerik ve öz olarak doğu kökenliydiler ve bölgenin tarihsel ve kurumsal geçmişini yansıtmaktaydılar. Balkan Müslümanlarına yapılan uygulamada ve onların günümüzdeki statülerinin belirlenmesinde eninde sonunda bu kavramların etkili olduklarını söylemeye gerek yoktur. Balkanlar'daki milliyetçilik kavramının kaynağı, resmen iddia edildiği gibi etnik-dilsel topluluklardan çok, dini cemaatlerde bulunuyordu. Bu nedenle bölgedeki modern devletlerin doğuşuna ulusal kiliselerin kurulması eşlik etmişti ya da bu kiliseler daha önce kurulmuşlardı. Bundan dolayı Balkan milliyetçiliği, öncelikle evrensel Ortodoks hiyerarşinin dağılmasına yol açtı. Rumlar bile bir yandan İstanbul patrikhanesiyle özdeşleşmeye çalışırken diğer yandan kendi ulusal kiliselerini kurdular.[6]

Dini Ortodoks kimliğin siyasal bir kimliğe dönüşmesi ve ardından Balkan Hıristiyanları arasında bir nevi ulusal bilinç haline gelmesi, çarlık dönemi Rusya'sının 18. yüzyılın sonuna doğru başlattığı ideolojik bir sürecin sonucuydu. "Baskı altındaki Ortodoks Hıristiyanların imansız Türklerin zulmünden" kurtulması, Rus dış politikasının Balkanlar'daki sloganı olmuş ve bu fikir, çok sayıda Balkan entelektüelinin Batı'yla ve düşünceleriyle tanışmasından çok daha önce Rus ajanları ve Rusya'da eğitim görmüş Balkanlı öğretmenler aracılığıyla yayılmıştı. Slavcılık, etnik-dilsel öğeyle ilişkilendirdiği dini kimliğe yeni bir güç kazandırmıştı ve bu da görünüşte Batı'nın milliyetçilik ölçütüne karşılık geliyordu. Osmanlı devleti en azından 1880'li yıllara dek Ortodoks Hıristiyanların eğitim etkinliklerine karışmayarak, özellikle Bulgaristan'da ve Sırbistan'daki okulların müfredat programlarında etkili olmak konusunda ipleri Rusya'nın eline bırakmıştı. Bu süreç, Osmanlı idaresinin 1856 yılında Islahat Fermanı'nı benimsemesinden sonra daha da hız kazandı. Bu ferman, gayrimüslimlere Batı'da tanımlandığı anlamda bir "eşitlik" sağladı; yani, Ortodoks Hıristiyan cemaatlerin siyasal uluslara dönüşümünü destekleyen bir ortam yarattı. Bunu temel olarak dini liderlerin bu cemaatler üzerindeki iktidarını zayıflatarak yaptı.

Müslümanların Azınlık Konumuna Geçmeleri

1878 yılındaki Berlin Antlaşması, belli başlı her Ortodoks Hıristiyan topluluğun kendi bağımsız, toprak bütünlüğü olan ulusal devletini kurmasına olanak sağlayarak Müslümanları azınlık haline getiren ideolojik ve kültürel süreci tamamlamış oldu.[7] Böylelikle Sırbistan, Romanya, Karadağ ve Bulgaristan (Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar resmen sultanın egemenliği altındaydılar), neredeyse bir gecede etnik ve tarihsel isimler altında bağımsız birer devlet oldular.

5 Bkz. D. Eickelman, *Muslim Travellers Pilgrimage, Migration and the Religious Imagination*, J. Piscatori (ed.), Londra, 1990.

6 K. H. Karpar, *An Inquiry into the Social Foundation of Nationalism in the Ottoman State*, Princeton, 1973.

7 W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After*, Londra 1938, R. Millman, *Britain and the Eastern Question, 1875-1878*, Londra, 1979.

Yunanistan zaten (1830 yılında) bağımsızlığını kazanmıştı. Avusturya 1878 yılında, kısmen Sırpların Adriyatik'e açılma isteklerini engellemek için Bosna-Hersek'i işgal etti. Sonunda 1913 yılında Osmanlının Balkanlar'daki son önemli toprakları olan Makedonya ve Trakya, Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan tarafından işgal edilerek bölüşüldü. Bu yeni ulusların her birinde, iktidardaki hâkim sınıfla pek ortak yanları olmayan büyük bir Müslüman nüfusu ya da başka halklar bulunuyordu. Bu durum özellikle de 1913 yılından sonraki ilhaklar için geçerliydi. Örneğin, Makedonya'nın Sırbistan tarafından işgal edilen bölümlerinde Sırplar, tıpkı Bulgarların ve Yunanlıların ele geçirdikleri ülke topraklarının çoğunda olduğu gibi küçük bir azınlığı oluşturuyorlardı.

İşgal güçleri Müslümanları, etnik ve dilsel aidiyetlerini dikkate almaksızın göçe zorlayarak demografik dengeyi kendi lehlerine kurmaya çalıştılar.[8] Balkanlar'da "Türk" sözcüğü, "Müslüman"la eşanlamlıydı. Balkan Müslümanlarının çoğunluğunun etnik ya da dilsel açıdan Türk olmamasının, yeni "ulusal" devletlerin yöneticileri açısından hiçbir önemi yoktu; çünkü din, Balkanlar'daki ulusal özdeşleşmenin başlıca göstergesiydi. (Bu, bugün hâlâ büyük ölçüde geçerlidir.) Aynı ölçütün, Bosna Slavlarını, İlirya Arnavutlarını ve Yunanlıları Müslüman oldukları takdirde "Türk" olarak kabul eden Osmanlı devletinde de (ve daha sonra modern Türkiye'de) geçerli olması ilginçtir. Sınırların değişmesinin ve gönüllü ya da zorunlu göçlerin sonucunda Müslümanlar, Arnavutluk dışında 19. yüzyılda kurulan bütün Balkan devletlerinde azınlık durumuna geldiler. Arnavutlar da 1912 yılında bağımsızlıklarını ilan ederek azınlık olmaktan kurtuldular.

Balkan bölgesi aslında Berlin Antlaşması'nın getirdiği resmi ulus-devlet kavramına pek uygun değildi. Bölgedeki hiçbir ülke, gerçekten ulus olarak adlandırılabilecek kadar dini, dilsel ve etnik bir türdeşliğe sahip değildi (belki 1858 yılında Romanya'yı oluşturmak üzere birleşen Eflak ve Boğdan dışında.) Aynı dili konuşan topluluklar, dini (örneğin, Ortodoks Sırplar ve Katolik Hırvatlar) ve az da olsa bölgesel farklılıklar veya farklı tarihsel deneyimler nedeniyle bölünmüşlerdi. Sonuçta, her yeni devlet sahip olduğu devlet araçlarından yararlanarak, bir dili ulusal dil ilan ettiler ve standart bir "tarih" yorumunu, "milli" bir edebiyatı ve çoğu kez toprak yayılmacılığını da içeren geleceğe yönelik hedeflere ilişkin özel bir görüşü yaymaya yönelik eğitim sistemini de kullanarak bir "ulus" yaratmaya giriştiler.

Balkan devletlerinde, devletin ayakta kalmasının en büyük güvencesinin kültürel ve dini türdeşlik olduğu görüşüne inanıldı ve buna bağlı kalındı. Başka bir deyişle, "ulus"un "devlet" karşısında öncelikli olduğu varsayıldı; ulusal birliği ve dayanışmayı güçlendirmeyi amaçlayan her kanunun, azınlık haklarını dikkate almasa bile yasal ve yararlı bir kanun olduğu düşünüldü. Balkanlar'daki komünist rejimler, bilhassa 1947 yılından itibaren, bir yandan halkların kardeşliği telkininde bulunurken diğer yandan bütün azınlıklarına karşı asimilasyon politikalarını benimsediler ve "burjuva ulusalcılığını" yani azınlıkların kendi kültürel miraslarını savunma çabalarını acımasızca yargılayıp cezalandırdılar. Çavuşesku gibi cahil ve megalomanın dikâlâsı biri bile, diktatörlüğünün ilk yıllarında, büyük ölçüde etnik gururu istismar ettiği ve vatanseverlik ve ulusalcılık adına yabancı düşmanlığını körüklediği için geniş bir destek sağlamıştı. Bulgaristan'ın Jivkov'u gibi o da, türdeş ve yekpare bir ulusal devletin mimarı olarak tarihe geçmek istedi. Balkan idarelerinin gözünde Müslümanlar, birleşik ve türdeş bir ulus oluşturma çabası önündeki en büyük engeli oluşturuyor ve asimile olmayı reddettikleri için de devletin güvenliğini tehdit ediyorlardı. Sonuçta Müslümanlar, nüfusun güvenilmez yabancı bir öğesi olarak değerlendirildiler. Oysa Balkan Müslümanları, devletlerine bağlı olmuşlar ve orduya hizmet de dahil olmak üzere bütün vatandaşlık görevlerini sadık bir biçimde yerine getirmişlerdi.

Berlin Antlaşması, Osmanlı düzeninin temel taşı olan çeşitlik kavramını ve dini cemaatlerin özerkliğini ortadan kaldırdı. Üniter bir ulus devlet kavramına yasallık kazandırdı. Çoğunluğu oluşturan topluluk iktidara geçti, büyüklükleri ve tarihleri göz ardı edilen diğer topluluklar ise iktidardakilerin iradesine tabi oldular. Berlin Antlaşması'na biçim verenler, yasal "azınlıklar"ı oluşturduktan sonra, özellikle başta Müslümanlar olmak üzere dini azınlıkların haklarını korumayı amaçlayan iki koşulu benimsediler.

1878 antlaşmasının taslak olarak hazırlandığı Berlin Kongresi'ne katılanların, seküler ulus-devlet kavramına bağlı oldukları halde Balkan azınlıklarını yine de hâlâ din bağlamında değerlendirdikleri burada vurgulanmalıdır. Bu nedenle antlaşma, bütün etnik azınlık topluluklarını, farklı etnik kimlikleri benimsemiş olan hükümetler tarafından "ulusal" hakları dikkate alınmaksızın yönetilmeye mahkûm ederek göz ardı etmiş oldu; örneğin Yunanlılar Bulgaristan'da bırakılmış. Vlahlar, Sırp ve Yunan idaresi altına alınmıştı. Yine de antlaşmada dini özgürlük ve eşitlik, şu ifadeyle sağlanmaya çalışılmıştı: "İnanç farklılıkları, siyasal ve yurttaşlık haklarından yararlanırken, kamu görevine alınmada, işlevlerin ve unvanların kabulünde, ya da herhangi bir yerde çeşitli mesleklerin ve görevlerin yerine getirilmesinde kimseye karşı yetkisiz kılına ve dışlama nedeni olarak kullanılamaz." Ayrıca "(ülkenin adı verili

8 Göç ve nüfus rakamları konusunda bkz. K. H. Karpat, *The Ottoman Population, 1830-1914*, Madison, 1985.

yor) halkı kadar yabancılar da bütün dinlere inanma ve açıkça ibadet etme özgürlüğüne sahiptir ve çeşitli cemaatlerin hiyerarşik örgütlenmesine ya da din liderleriyle olan ilişkilerine hiçbir engel getirilemez" denilmekteydi. Bu madde Bulgaristan (mad. 5), Karadağ (mad. 27), Sırbistan (mad. 35) ve Romanya (mad. 44) ile ilgili bölümlerde de olduğu gibi korunmuştu.

Bir ulus devletindeki azınlıkların hakları en azından üç grupta düşünülebilir. Birinci gruptaki haklarla, azınlıkların, hâkim çoğunluğun idaresi altında sürdürülebilecek *ayrımcılığa karşı korunması amaçlanır.* Başka bir deyişle, koruyucu düzenlemeler çoğunluğun yararlandığı siyasal, dini, kültürel, eğitim ve yurttaşlık *haklarından azınlıkların da yararlanmasını sağlama* amacı güder. İkinci gruptaki haklarla, azınlıklara bir dereceye kadar özerklik tanınması ve özel bir statü verilmesi hedeflenir. Buna mevcut siyasal yapılanmalarda ulusal bir varlık olarak kendilerini temsil etme hakkı da dahildir. Bu hakların tanınması bir azınlığın elbette ayrı bir etnik, dini ve kültürel topluluk olarak var olmasını sağlamakla birlikte, aynı zamanda onu nüfusun geri kalanından farklı da kılar. Osmanlı devleti, kendi dini azınlıklarına karşı bütün dini cemaatleri birbirinden ayıran ve sonunda ulusal-üniter bir devletin bünyesine dahil olmalarını olanaksız kılan bu politikayı benimsemişti. Osmanlı devletinin, 1876-1878 parlamentosunda dini topluluklara bir çeşit siyasal temsiliyet olanağı tanıyarak türdeş bir siyasal birlik içinde kaynaştırma çabası başarısız olmuştu. Çünkü bunun hem sultanın egemenliğini tehdit ettiği düşünülmüştü, hem de öneri Rusya ve Avrupa'nın desteğini alamamıştı. Üçüncü gruptaki azınlık haklarıyla, bir azınlığa tehlike altındaki bir tür gibi davranmak ve *çeşitli "olumlayıcı" önlemler yoluyla onu çoğunluğun* ekonomik ve entelektüel düzeyine çekmek ve canlandırmaya çalışmak amaçlanır.

*Berlin Antlaşması'nın, bağımsızlığını yeni kazan*mış olan Balkan devletlerinin Müslüman tebaaya karşı ayrımcılık yapmalarını engellemeyi amaçlayan ilk yaklaşımı benimsediği açıktır. Aslında Balkan Müslümanlarının Berlin Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinden itibaren verdikleri mücadele, antlaşma yükümlülüklerini ihlal eden hâkim çoğunluk tarafından maruz bırakıldıkları genel ayrımcılığı sona erdirmeyi amaçlamıştır.

Ulus Devletlerde Müslümanlara Yapılan Uygulamalar

Bağımsızlığını yeni kazanmış olan Balkan devletlerinin hükümetleri, her ne kadar çeşitli idari ve ekonomik baskılar aracılığıyla Müslüman tebaayı göçe yöneltmekte duraksamamış olsalar da, Berlin Antlaşması'nın koşullarına başlangıçta uydular.[9] Çok sayıda Müslüman da azınlık olarak yeni konumuna uyum sağlamakta zorlandığı ya da halife sultanın idaresi altında yaşamayı tercih ettiği için kendi isteğiyle göç etti. Bununla birlikte, Müslüman azınlıklara 1878 yılından hemen sonra tanınan görece özgürlük, Balkan devletlerinin giderek daha milliyetçi olmaları ve tarihlerini intikamcı bir yaklaşımla yeniden yorumlamaları yüzünden zamanla sınırlandırıldı ya da tümüyle kaldırıldı. Bu devletler, ekonomik bakımdan görece az gelişmiş olmalarını Osmanlı-Türk idaresine (kendi deyişleriyle 500 yıllık Türk baskısına) bağladılar ve Müs*lüman tebaayı, eski rejime geri dönme yanlısı olarak* yaftaladılar. Müslüman vatandaşlara karşı giderek daha ayrımcı olan bir uygulamayı haklı çıkarmak için bu bahaneden yararlandılar. Özellikle Türkçe konuşan Müslümanlar, geçmişteki Osmanlı idaresinin başlıca işbirlikçileri, daha da kötüsü Türkiye'nin potansiyel destekçisi olarak görüldükleri için bu ayrımcılığın asıl yükünü taşıdılar. Bulgaristan'da, 1930'lu yılların başında bir grup milliyetçi subayın seçimle iktidara gelmiş olan hükümeti görevden alarak otoriter, faşist bir hükümet kurmasından sonra Türklere karşı açıkça ayrımcı bir siyaset uygulandı.[10] Türk okulları ve Türkçe yayımlanan gazeteler kapatıldı. Okullarda Bulgar çocuklarına, Türklerden nefret etme duyguları aşılandı. Türklere duyulan bu nefret, Bulgar kültürünün değişmez bir özelliği haline geldi.[11]

Balkan Türklerine yapılan uygulamalar, Balkan ülkelerinin Türkiye ile olan ilişkilerine bağlı olarak birbirinden farklı oldu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Marksizmi benimsemiş olan Bulgaristan ve Romanya Varşova Paktı'na katıldılar ve NATO üyesi olan Türkiye'yi baş düşmanları ve kendi vatandaşları olan Türkleri de potansiyel beşinci kol olarak gördüler. Diğer taraftan kendisi de bir NATO üyesi olan Yunanistan, Kıbrıs anlaşmazlığı nedeniyle Türkiye'yle ilişkisi bozuluncaya dek, Türkçe konuşan Müslümanlara karşı daha liberal bir yaklaşımı benimsedi. Balkanlar'daki Müslümanlar, Marksist rejimler altında en kötü zulümlere maruz kaldılar. Sırpların üniter devleti yönettikleri 1918-1941 yılları arasında hâkim olan ayrımcı politikayı sürdürme çabalarına karşın, federal bir düzenin ve Tito'nun dış siyasetinin Müslümanları bir nebze olsun himaye altına aldığı Yugoslavya dışındaki genel durum buydu.[12]

Balkan devletleriyle önce Osmanlı devleti ve daha sonra Türkiye arasında çeşitli antlaşmalar imzalanmış olmasına karşın Müslümanlara zulüm uygulanmıştı.

---

9 C. ve B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*, Seattle, Londra, 1977.

10 Bulgaristan konusunda, bkz. R. J. Crampton, *Bulgaria, 1878-1918: A History*, New York, 1983.

11 K. H. Karpat, *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, İstanbul, 1990.

12 Ramet: *op.cit.*

Örneğin, Bulgar Müslümanları Türkiye'yle Bulgaristan arasındaki çeşitli antlaşmalara tabiydiler. 1909 yılındaki İstanbul Protokolü'nde, Türklerin Bulgarlarla eşit kabul edildiği yinelenerek, Berlin Antlaşması'nın beşinci koşulu yeniden ifade edildi. 1913, 1919 (Neuilly) ve özellikle de 1925'deki dostluk antlaşmaları, Türklerin yurttaşlık ve dini haklarını yeniden teyit ediyor ve göç etme haklarını garanti altına alıyordu.[13] Bu haklar, Müttefiklerle Bulgaristan arasında 1947 yılında imzalanan antlaşmada bir kez daha sıralanmıştı. Yine de, 1951-1952'de Bulgaristan, Stalin'in tavsiyesi üzerine Türk kökenli 152.000 vatandaşını ülke dışına sürdü. Bununla Türkiye'yi NATO'ya katılmış olduğu için cezalandırmak ve mültecileri bünyesine almak zorunda bırakarak ekonomisini çökertmek amaçlanıyordu.[14] 1951-1952 ihracıyla dağılan aileleri yeniden bir araya getirmek üzere 1968 yılında yeni bir Türk-Bulgar anlaşması yapıldı. Bulgaristan'ın, Türklerin göç etmesini yasaklaması nedeniyle bu anlaşmanın tam olarak uygulandığı söylenemez. Gerçekte işgücü açığı karşısında Bulgaristan Türk azınlığını yol yapımında, kentlerde konut inşaasında ve tarımın geliştirilmesinde yararlanabileceği önemli bir işgücü potansiyeli olarak görmeye başlamıştı. Türklerin ücretleri, özellikle tarım alanında aşırı düşük tutuluyordu ve Bulgarlar daha yüksek ücretli işlere geçmişlerdi. Bu arada Müslümanlar arasındaki doğum oranı % 3'ün üzerine çıkmıştı. (Bu gelişmede, çeşitli demografik, kültürel ve siyasal nedenlerle birlikte Türklerin, etnik bir topluluk olarak hayatta kalmalarının, daha çok üremeleriyle mümkün olacağına ilişkin bilinçaltından gelen çabaların da rolü vardı.)

Bulgarların doğum oranı 1950'de yaklaşık % 1.5'ten 1980'de % 0.2'ye düştü. Sonuçta, 1984 yılının Aralık ayında Bulgaristan'ın o tarihteki idarecisi olan Todor Jivkov, kabinenin de onayını alarak bezdirici Türk-Müslüman sorununu "kökten çözmeye" kararverdi. Makedonların (sayılan yaklaşık 168.000 idi) aslında etnik olarak Bulgar olduklarını zaten ilan etmişti. Timok vadisinde yaşayan Romenler, Yunanlılar ve diğer etnik topluluklar için de aynı şeyi söyledi. Bulgar idaresi, 1878 yılından itibaren imzalanmış olan bütün ikili antlaşmalara ve uluslararası anlaşmalara meydan okuyarak, Bulgar Türklerinin aslında "din değiştirmiş Bulgarlar" olduklarını ve Hıristiyan (Bulgarlaştırılmış) isimleri ve âdetlerini benimseyerek "ulusal birliğe" dönmeye karar vermiş olduklarını ilan etti. Türk okulları kapatıldı ve ülkenin pek çok yerindeki camiler kamulaştırıldı (Sofya'daki caminin, Arap diplomatları yanıltmak için açık kalmasına izin verildi), Müslüman mezarlıkları tahrip edildi ve Türkçe konuşulması yasaklandı. Türklerin protestoları, yüzlerce kişinin ölümüne ve binden fazla kişinin Belene Adası'nda hapsedilmesiyle sonuçlanan ayaklanmalara yol açtı.[15]

Dünyanın Bulgaristan'ı kınaması, Uluslararası Af Örgütü'nün ve Müslüman Dünya Birliği gibi uluslararası Müslüman örgütlerinin eleştirileri herhangi bir sonuç getirmedi. Sovyetler Birliği, Bulgaristan'daki en temel insan haklarının göz göre göre ihlalini "bir iç mesele" olarak değerlendirerek çeşitli çevrelerden gelen taleplere karşın müdahale etmeye yanaşmadı. 1989 yılının ilkbaharında Türkler, zorla Bulgarlaştırılmalarını protesto etmek üzere Şumen'de büyük bir gösteri düzenlediler. Gösteri, ancak Türklerin çıplak elleriyle birkaç Bulgar tankını tahrip etmesinden sonra güçlükle bastırıldı ve iktidarı elinde tutan komunist grubun zayıf ve korkak olduğunu gözler önüne sermeye yaradı. Türklerin daha sonraki gösterileri, demokratik görüşlü Bulgarların ayaklanarak, Jivkov diktatörlüğünü sonunda alaşağı etmelerinde cesaretlendirici oldu. Umutsuzluk sınırına getirilmiş olan baskı altındaki iki azınlığın –Bulgar Türkleri ve Timişoara'daki (Temeşvar) Romen Macarları– iktidardaki hükümetler tarafından maruz bırakıldıkları uygulamayı protesto etmek üzere ayaklanmasının, Doğu Avrupa'nın en kötü iki diktatörünü düşürmek için gereken kıvılcımı yakmaya yaradığını kaydetmek ılginç olsa gerek. Bununla birlikte, Bulgar hükümetinin iktidardan düşmesi, ancak Jivkov'un 350.000 Türk kökenli Bulgar vatandaşını "seyahat özgürlüğü" tanıdığı bahanesiyle ülkeden sürmesinden sonra gerçekleşti. Jivkov'un düşürülmesinden sonra 100.000 kadar Bulgaristan Türkü evlerine döndü ve hâlâ Bulgaristan'da bulunan Türklerle birlikte Ahmet Doğan'ın başkanlığında bir siyasal parti (Haklar ve Özgürlükler Hareketi) kurmayı ve Ulusal Meclis'e 22 milletvekili seçtirmeyi başardı. Bununla birlikte, Türklerden nefret etmeyi öğrenmiş olan Bulgar kamuoyu, onlara tanınan eşitliğe karşı çıkmaktan vazgeçmedi. Dolayısıyla, Bulgaristan'ın günümüzdeki demokratik görüşlü başbakanının iyi niyetine karşın Türklerin hakları hâlâ tehdit altındadır. Yeri gelmişken, Pomakların, yani Bulgaristan'daki Slavca konuşan Müslümanların, çeşitli devlet baskılarına ve onları "Bulgar" olduklarına ikna etmeye yönelik kandırmacalara karşın kendilerini İslamiyetle ve Türklerle özdeşleştirmeye devam ettiklerinin belirtilmesinde yarar var. Böylelikle dinin, etnik kökenden ya da dilden daha güçlü bir kimlik kaynağı olduğu görülmüştür. Bu nedenle, Berlin Antlaşması'na şekil verenler, azınlıkla-

13 A. Mete Tunçoku, "The Rights of Minorities in International Law and Treaties: The Case of the Turkish Minority in the People's Republic of Bulgaria", K. H. Karpat, *Turks of Bulgaria...*, s. 241-57.

14 H. L. Kostancik, *Turkish Resettlement of Bulgarian Turks 1950-1953*, Berkeley, 1957.

15 Bkz. Uluslararası Af Örgütü'nün bir raporu, *Bulgaria: Imprisonment of Ethnic Turks*, Londra, 1987, "Radio Liberty Bulletin 2", no. 1 (Ocak 1986).

rın dini haklarının korunmasına büyük önem vermekte pek de haksız değillerdi.

Yunanistan'daki Müslümanlann da biraz değişik koşullarda olmakla birlikte benzer bir uygulmaya maruz kalmış olmaları, Balkan devletlerinin iktidardaki siyasal rejimden bağımsız olarak eninde sonunda aynı milliyetçi politikayı benimsemeye yönelmiş olduklarına işaret etmektedir. Yunanistan'daki çoğu Türk olan Müslümanlann konumu, aynı zamanda çağdaş Türkiye'nin temel taşı olan Lozan Antlaşması (1923) ve Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesine ilişkin protokol de dahil olmak üzere diğer anlaşmalarla düzenlenmişti. Bu anlaşmalara göre, Batı Trakya'daki Türklerin kendi yurtlarında (Komotini, Ksan vs.) ve İstanbul Rumlarının da bu kentte kalmalanna izin verilmişti. Her iki topluluğun da hakları en esnek koşullarla ifade edilmiş ve genellikle her iki tarafın görece iyi niyetiyle uygulamaya konmuştu. Bununla birlikte, Türkiye'nin 1974 yılında Kıbrıs'a asker çıkarmasından (1960 yılında İngiltere, Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs tarafından imzalanan Garantörlük Antlaşmasının taahhütlerine uygun olarak adada anayasal düzeni korumak üzere) sonra her iki ülkenin kendi azınlıklarına karşı politikası birdenbire değişti. Özellikle Yunanistan, Lozan Antlaşması'na karşın Türk azınlığın haklarını kısıtlamaya girişti. Sıralanan nedenler arasında, Türkiye'nin işgal için Batı Trakya Türklerini bahane olarak öne süreceği görüşü de vardı. Yunan idaresi, Türklerin ana dillerinde eğitim görmesi konusunda bir dizi engel çıkardı: Türkiye'den ders kitaplarının ithal edilmesini yasakladı, Türkiye'deki yüksek öğrenim kurumları tarafından verilen diplomalan tanımayı reddetti vs. Ayrıca hükümet çeşitli bahanelerle Türklerin topraklarına el koydu, Rusya'dan gelen sözde Pontus Rumlarını Türklerin yaşadıkları bölgelere yerleştirdi, Türk mallarına ağır ve bitmek bilmeyen cezalar uyguladı ve hatta yurtdışına seyahat eden Türklerin vatandaşlık hakkını geri almaya ve pasaportlarına el koymaya kalkıştı.[16] Türk dostu olarak tanınmadığına kuşku olmayan Uluslararası Af Örgütü bile böyle bir haksızlığa göz yumamadı ve 1991 yılının başında Yunan devletinin Türklerin haklarını ihlalini kıyasıya eleştiren bir rapor yayımladı. Atina hükümetinin en çok eleştirilen hareketlerinden biri de Yunan parlamentosundaki milletvekili Sadık Ahmet'e karşı olan davranışıydı; Sadık Ahmet, dokunulmazlığı kaldırılarak tutuklanmıştı. Sadık Ahmet, uluslararası baskı sayesinde sonunda serbest bırakıldı ve ardından Komotini bölgesinden bağımsız milletvekili seçildi.

Bu arada Yunanistan'da 20.000 kadar Pomaktan oluşan küçük bir azınlık (1912 yılından, topraklarının Yunanistan'a bağlandığı 1919 yılına dek Bulgaristan'ın idaresi altında kalmışlardı), aslen Rum olduklarıı ve sonradan İslamiyeti seçmiş olduklarına dair hükümetin destek verdiği bir kampanyaya açıkça meydan okuyarak Türk olduklarını ilan ettiler. Bulgarların izinde giden Yunan idaresi, Pomakları çeşitli cazip mevkilere getirerek (Türk bölgelerinde öğretmenlik vs.) ve ayrıcalıklar tanıyarak yeniden Yunan birliğine döndürmeye çalıştı.[17] Çok sayıda Pomak şimdi Türkiye'ye göç etmiştir ve orada yaşamaktadır.

Yugoslavya'daki Müslümanların durumu ve maruz kaldıkları uygulama, Müslüman nüfusun büyüklüğüne bağlı olduğu kadar Yugoslavya'nın bütün dış politikasına da bağlı olarak bir cumhuriyetten diğerine farklılık gösteriyordu. Yugoslavya'daki belli başlı üç Müslüman topluluğun her birinin kendine özgü etnik ve siyasal özellikleri vardı. Bosna ve Hersek Müslümanlarının ya da onlann kendilerini adlandırdıkları gibi Boşnaklann kendine özgü bir konumu vardır. Bosna ve Hersek cumhuriyetinde Müslümanlar, % 44 gibi bir çoğunluğu oluşturuyorlar, komşu Hırvat ve Sırp halklarıyla aynı dili konuşuyorlardı. Boşnaklar, 1878'den 1918'e kadar kendilerine oldukça iyi davranan ve hatta siyasal etkinlikte bulunmalarına izin veren Habsburgların idaresi altında kalmışlardı.[18] Aslında Avusturyalılar, reisu'l-ulema (din alimlerinin başı) dairesini kurmuşlar ve Müslümanların asıl temsilcisi olarak bu kurumla ilişkiye geçmişlerdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bosna ve Hersek, yeni oluşturulan Yugoslavya devletinin bir parçası oldu ya da daha doğru bir deyişle, Güney Slavlarının sözcüsü gibi davranan büyük Sırbistan'a dahil edildi. Yugoslavya devleti, Slavlar arasındaki etnik ve dilsel bağın, nüfusun en baskın özelliği ve onu bir arada tutacak denli güçlü olduğu düşüncesi üzerine kurulmuştu; ancak, Sırplar kısa sürede dini farklılıkların, idealleştirilmiş etnik bağlardan daha güçlü olduğunu keşfettiler. Slovenyalılar, Hırvatlar ve Müslümanlar, etnosekülarist iddialannın tersine kültürel anlamda bir Sırpçı Ortodoks politikası izleyen ve Sırp Kilisesi'ne sıkı sıkıya bağlı olan yeni siyasal oluşuma dahil edilmeye (asimilasyona) karşı çıktılar. Günümüzde Kosova'da en güçlü Arnavut karşıtı propagandayı bizzat kilise yapmaktadır.

Boşnaklara, inançlarına yabancılaşmaları ve "Sırp"

16 J. Dalegre, "La minorité Musulmane Turcophone de Thrace Occidentale: Système d'enseignement et identité culturelle", *La Transmission du savoir dans le monde Musulman périphérique*, Mart 1991, s. 51-63. Ayrıca bkz. *Batı Trakya'nın Sesi* (Türkiye'de Yunanistan'dan gelen Türk göçmenlerin yayımladığı bir dergi).

17 Pomakların Yunanlı olduğu görüşünü savunan yayınların çok sayıda olması bunu kanıtlar niteliktedir. P. Mylonas, *The Pomaks of Thrace*, Atina, 1990; Y. Magriotis, *The Pomaks of Rodope*, Atina, 1990.

18 Habsburgların denetimindeki Bosnalılara ilişkin en iyi ve en kapsamlı çalışma için bkz. R. J. Donia, *Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina 1878-1914*, Boulder, Co. 1981.

olduklarını ilan etmeye ikna olmaları için çeşitli baskılar yapıldı. Bosna Müslümanları, büyük ölçüde kendilerini Sırp şovenizminden korumak için Hırvat siyasal partilere destek vererek tepkilerini ortaya koydular. Bunun üzerine Sırpların daha da artan milliyetçi baskısı altında kaldılar. Sırpların milliyetçi propagandaları, Bosna Müslümanlarının güçlü bir şekilde karşı koymuş olmalarına rağmen etkisini gösterdi; Boşnakların, Osmanlı devletiyle geçmişteki bağlarına ilişkin tarihsel bellekleri zayıfladı ve sonunda yeni bir Boşnak kimliği oluştu. Seküler bir boyutu bu olan ulusal-siyasal kimliğin kökeninde hiç olmazsa eski Müslüman dini kimliği vardı. Bu yüzden ne Sırp ne de Hırvat olan kendine özgü bir niteliği vardı ve yeni bir ulusal oluşumun –İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan federal cumhuriyetin– temel taşı haline gelmişti.

Mareşal Tito'nun bilhassa 1955 yılındaki Bandung Konferansı'ndan sonra Üçüncü Dünya'da önemli bir figür olmasından ve Arap dünyasında ve Asya'daki, başta Sukarno'nun Endonezyası ve Nasır'ın Mısırı gibi milliyetçi-sosyalist rejimlerle daha iyi ilişkiler kurmaya çalışmasından sonra Yugoslavya Müslümanlarının özellikle de Boşnakların durumu, Belgrad'ın Bosna üzerindeki hâkimiyetinin sürmesine karşın büyük ölçüde düzeldi.[19] Yugoslav devleti, ziyarete gelen Üçüncü Dünyalı İslam heyetlerine Müslüman vatandaşlarına ne denli iyi davrandığını Saraybosna'yla Mostarı ve bu kentlerdeki Osmanlı idaresi altında inşa edilmiş olan Müslüman anıtlarını sergileyerek kanıtladı. Laik ve akılcı görüşler sayesinde Boşnaklar etnik ve dilsel bakımdan daha bilinçlendiler ve ayrı bir ulusal topluluk olarak tanınmak için daha büyük bir istek duydular. Kendilerini Sırplarla ya da ortak etnik ve dil bağlarına dayanarak onlara kucak açmaya hazır olan Hırvatlarla bir tutmaya hâlâ karşı çıkıyorlardı. Boşnak entelektüelleri, (çoğu iktidardaki partinin –Komünist Birlik– bir üyesiydi) sekülarist ve ateist felsefelerine karşın dinlerine dayanarak ayrı bir millet olduklarını iddia ediyorlardı. Bunun sonucunda 1971 yılında Bosna ve Hersek Müslümanları resmen "Müslüman ulusu" olarak tanınırken, Yugoslavya'nın diğer Müslümanları, "Türk", "Arnavut" gibi etnik terimlerle tanımlanlandılar.

Boşnaklar, resmen bir "ulus" olarak tanımlandıktan sonra doğal olarak ulusal haklarla ilgili taleplerini artırmaya başladılar. Basın, örgütlenme, eğitim vs. özgürlüğü, tarih üzerine çalışma ve kendi tarihsel yorumlarını yapabilme hakkı ve daha geniş bir idari özerklik taleplerinde bulundular. Sonunda Belgrad, giderek yükselen Müslüman Boşnak milliyetçiliği karşısında, onlara "Müslüman ulusu" olarak ilan edildiklerinde üstü kapalı olarak tanınmış olan hakları reddetmek üzere harekete geçmeye karar verdi. Belgrad, merkezi hükümeti düşürmeye yönelik "köktendinci bir Müslüman entrikası"nı açığa çıkardığı bahanesiyle 1983 yılında 11 Müslümanın tutuklanması emrini verdi. Hükümet "entrika" bahanesinden, çeşitli Boşnak yayınlarını durdurmak ve Boşnak olmayan birisini reisu'l-İslam (önceden reisu'l-ulema idi) olarak atamak için de yararlandı. 1983-1984 yılına dek bu makamda, Yugoslavya'daki İslamiyeti Türklerden çok Slavca konuşan Müslümanların temsil ettiği iddiasının bir göstergesi olarak hep bir Boşnak bulunmuştu. Tutuklanmış olan Müslümanlar 1989 yılının sonuna doğru, siyasetin serbestleşmeye başlamasından sonra serbest bırakıldılar ve sonunda Yugoslav hükümeti, Müslümanların "şeriata dayalı bir hükümet kurmaya yönelik köktendinci entrikalarının" Sırpların hâkim olduğu gizli servis tarafından uydurulmuş olduğunu kabul etti.

Arnavutların yaşadığı Kosova bölgesinde, on yılı aşan bir süreden beri özerklik yolunda ulusal bir hareketlenme vardır. Esas olarak bu, Müslüman çoğunluğun idari, kültürel ve ekonomik haklarını güvence altına almayı amaçlayan siyasal bir harekettir. Şayet bu harekete eşlik eden dini bir düşünce varsa bunun kesinlikle önemsiz olduğu söylenebilir. (Bu konuda aksi yönde çeşitli görüşler vardır.) Kosova Arnavutlarının yasal talepleri karşısında Sırp idaresi, tepkisini, bölgenin özerkliğine son verip Kosova'yı Sırbistan'a dahil ederek ve Müslümanların sivil ve insan haklarına ciddi sınırlamalar getirerek gösterdi. Gerçekte Sırp idaresi uluslararası kuruluşların ve ziyaretçilerin Kosova bölgesine girmesine bile izin vermemektedir.

Yugoslavya'nın üçüncü Müslüman bölgesi olan Makedonya'daki durum, diğer yerlerdekinden dikkat çekici derecede farklıdır. Yugoslav idaresi burada da çoğu Arnavut kökenli olan Müslümanlara karşı liberal bir dini ve kültürel politika benimsemiştir. Belgrad hükümeti, Makedonlar arasında güçlü bir Arnavut milliyetçiliğini yaymak için İslamiyeti daha çekici kılmaya çalıştı. Üsküp'te bir medrese inşa ettirdi, Müslüman tarikatlerine diledikleri etkinlikte bulunmaları için özgürlük tanıdı ve dini yayınlara da izin verdi. Belgrad aynı zamanda Makedonya Türklerinin, milliyetçi Arnavut gruplara karşı koymalarına yardım etmek için (200.000 ila 300.000 kadarının 1951 yılında ülkeyi terk etmek zorunda bırakılmasından sonra yaklaşık 100.000 kişi kalmıştı) onlara geniş haklar tanıdı ve ulusal haklarını öne sürmeleri için onları hep kışkırttı. Kısacası, demek ki, Yugoslavya Müslümanları hâlâ Belgrad hükümetinin ulusal ve uluslararası politikalarının tutsağıdırlar. Azınlık hakları ve özgürlükleri, koşullara bağlı olarak genişletilmekte ya da kısıtlanmaktadır. Yugoslavya geçmişte olduğu gibi bugün de belirgin özelliği yayılmacı bir milliyetçilik olan Sırpların ege-

---

19 A. Popovic, *Les Musulmans Yugoslaves 1945-1989*, Paris, 1991.

menliği altındadır ve bu gerçek, devredilemez insan hakları ve özgürlüğü kavramını anlamsız kılmaktadır.

Romanya Müslümanları, komünist rejimin gelmesine ve Romanya devletinin Moskova'nın kışkırtmasıyla Müslümanların özgürlüklerini kısıtlamasına dek gayet iyi bir durumdaydılar. Gerçekten de, Romanya idaresi 1878'den 1947'ye kadar, hemen hepsi Türk kökenli olan Müslümanların kültürel ve dini kurumlarını muhafaza etmelerine izin vermişti. Bu yardımsever tutum büyük ölçüde pratik nedenlerle benimsenmişti. Öncelikle, bir anlamda Rusya'nın güney Besarabya'yı almasına karşılık Dobruca'nın 1878 yılında Romanya'ya bağlanması düpedüz beklenmedik bir kazanç olmuştu. İkinci olarak, 1878 yılında çoğunluğu Müslümanlar oluştururken Romenler, nüfusun % 20'sinden ibaret küçük bir topluluktu. Sonuçta Romanya, Romenleri Dobruca'ya yerleştirmek ve bu arada Müslümanları Türkiye'ye göçe zorlamak için zamana gereksinim duymuştu. Romenler çoğunluğu oluşturduğunda (bu durum, kuzey Dobruca'daki Bulgarlarla güneydeki Romen yerleşimcilerin yer değiştirdiği 1940'lı yıllarda gerçekleşti) hükümetin Müslümanlara karşı politikası değişti. 1950'li yılların başında varlıklı diğer toplulukların yanı sıra Müslüman üst sınıfın da mallarına el konuldu ve önde gelen temsilcileri Bicaz'da hapsedildi. O zaman Tatarlar, ulus olarak dillerinin ve adetlerinin Türklerinkinden farklı olduğunu ilan etmeleri konusunda baskıya uğradılar. Oysa her iki topluluk da geçmişte, karşılıklı evliliklerin ve ortak okulların vs. varlığının da gösterdiği gibi, tek bir cemaatten geldiklerini düşünüyorlardı. Mecidiye'deki orta dereceli ilahiyat ve imam okulları da dahil olmak üzere bütün Tatar ve Türk okulları kapatıldı. Romen idaresi bunun ardından diğer azınlıkları da asimile etmeye yönelik hayli gözü kara bir projeyi uygulamaya geçirdi. Yahudilerin ve Almanların, yüklü miktarda paralar ödedikten (sözde, bu paralar devletin ülkeden ayrılan azınlıklar için zamanında yaptığı "eğitim" harcamalarını telafi etmek üzere alınıyordu) sonra göç etmelerine izin verildi. Becerikli önderlerden yoksun, küçük ve savunmasız bir azınlık olan Müslümanlar kısa sürede asimilasyonun hedefi haline geldiler. Dobruca'nın başlıca kenti olan Constanta'nın güvenlik teşkilatının personeli, yerel muhbirler ve yöneticilerden oluşuyordu. Romen idaresi asimilasyonu yürütmek için hem ödülden (Müslümanların en iyi okullara kaydolmalarına izin verildi. Bu okullardan yetişenler önemli mesleklere sahip olabiliyorlar ve Romenlerle evlenmeye eğilimli oluyorlardı) hem de cezadan (kendi dilini ve kültürünü korumaya çalışan her Müslümana sert cezalar getirildi) yararlandı. Resmen camileri kapatmasa da camiye gidenleri yıldırmak ve imamlara diğer devlet memurlarına verilen ortalama maaşın üçte birini ödeyerek Müslümanları dini önderlerinden yoksun bırakmak için elinden geleni yaptı. Bunun sonucunda Müslümanların dini ihtiyaçlarını karşılayan imamların sayısı 1990 yılında 20'ye kadar düşmüştü. O tarihten bu yana bu durumda çok az düzelme oldu.

Çavuşesku'yu 1989 yılının Aralık ayında iktidardan düşüren "devrim"den sonra Müslümanlar, ulusal haklarını güvence altına almak amacıyla örgütlenmeye başladılar. Okul açmak ve din adamları yetiştirmek için izin talep ettiler. "Devrim"in getirdiği coşkulu hava içerisinde Müslümanların parlamentoda bir temsilci bulundurmalarına izin verildi. Tarihçi olan Tahsin Cemil, Müslüman cemaat tarafından parlamentoya temsilci olarak seçildi. Bununla birlikte, devletin güvenlikten sorumlu olan bölümü, Müslüman cemaatin yeniden doğuşunu hâlâ uygulanmakta olan asimilasyon politikasına karşı bir tehdit olarak değerlendiriyordu. Bu nedenle, "Türklerin haklarının" talep edilmesi için bir mücadele başlatmak üzere Müslüman cemaate sızan ajanlarından yararlanarak Müslümanları bir kez daha bölme yoluna gitti. Küçük bir Türk grubu, müftülük (Müslümanların dini-kültürel sözcüsü) dairelerini işgal etti ve Tatarları, Müslümanlara açık olan bütün makamları gasp etmekle suçladı. Mesleği şoförlük olan ve çok nadir olarak iş bulan Türk grubunun lideri, alelacele ayarlanmış bir randevuyla Cumhurbaşkanı Ion Ilieseu'yu ziyaret etti ve derhal "Türklerin milletvekili" olarak atandı. Müslüman cemaatin Türkler ve Tatarlar olarak bölünmesi böylelikle resmiyet kazandı ve kalıcı oldu. Bu bölünmenin getirdiği gruplar arası tartışmalar, yapıcı herhangi bir eyleme pek fazla yer bırakmamaktadır.

Buraya kadar verilen bilgi, Balkanlar'daki Müslümanların yurttaşlık hakları konusuna açıklık getirmeye yönelik genel çizgilerden ibarettir.

Şimdiye kadar Müslümanlara yapılan kötü uygulamaların başlıca nedenleri şunlardır:

a. Balkanlar'da devletin temelini oluşturan "ulus", temel olarak dini bir cemaat ve ancak ikincil olarak seküler ve etnik-dilsel bir oluşum olarak görülmüştür; ancak, görünüşte bu ikinci kavrama bağlı kalınmıştır.

b. Balkan devletleri, sahip oldukları siyasal gücü, çoğunluğu oluşturan etnik grubu dilsel, kültürel ve dini açıdan mutlak egemen topluluk konumuna getirmek amacıyla kullanmışlar ve etnik ve dini azınlıkların var olmasına pek fırsat tanımayan yekpare bir ulus yaratmaya çalışmışlardır.

c. Balkan ulus devletlerinin gözünde Müslümanlar, öncelikle dini farklılıktan, Türkler söz konusu olduğunda ise farklı dilleri ve Türkiye ile tarihsel bağlarından ötürü kendi "uluslarına" neredeyse tümüyle yabancı olarak görülmüşlerdir.

d. Batı, inanç ve dil ayrımcılığı gütmeden insan haklarına saygıya ilişkin beyanlarını sıkça yinelemesine

karşın Balkan Müslümanlarına yapılan uygulamayı görmezlikten gelme eğiliminde olmuştur. Bu kayıtsızlık, uluslararası ve ikili antlaşmaları ve Balkanlar'daki Müslümanların yurttaşlık ve insan haklarını korumayı amaçlayan sözleşmeleri anlamsız kılmıştır.

Balkan Müslümanları, geçtiğimiz yüzyıl boyunca yaşadıkları ülkelerdeki devletlere sadık kalmışlardır. Bu bağlılık önemli ölçüde Balkan Müslümanlarının Sünni olmasından ve Sünnilerin Osmanlı dönemi boyunca her tür devlete itaati bir gelenek haline getirmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Yine de, bu itaatkârlıkları sayesinde durumlarında bir düzelme olmamıştır. Müslümanların ve Balkanlar'daki diğer azınlıkların çektiği cefaya çözüm olarak "azınlık" kavramının ve azınlığın çoğunluk ve devlet karşısındaki haklarının yeniden tanımlanması gerekmektedir. (Soru: "çoğunluk" etnik-kültürel terimlerle mi yoksa başka türlü mü tanımlanmalıdır?) Bizzat "devlet" kavramının da yeniden tanımlanması gerekmektedir. Devlet, hâkim olan dini-etnik çoğunluğun mu yoksa ülke sınırları içinde yaşayan bütün vatandaşların mı devletidir?)

Kişisel görüşüme göre, Balkan devletlerindeki azınlık haklarının güvence altına alınması için Balkan azınlıklarına haklarını tanıyan uluslararası bir sözleşmenin yapılıp onaylanması ve sözleşmeye uyulup uyulmadığını denetleme yetkisi ve becerisi olan uluslararası bir birimin kurulması zorunludur. Ayrıca Batı'nın Müslüman hakları̈nın ihlali karşısındaki kayıtsız tavrından da mutlaka vazgeçmesi gerekmektedir.

OSMANLI DEVLETİNDE YAHUDİ NÜFUSU HAREKETLERİ, 1862-1914*

1. Giriş

Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göçü, esas olarak Filistin'deki Yahudilerin tarihini ele alan çeşitli çalışmaların konusu olagelmiştir. Bu çalışmalar, özellikle Rus Yahudilerinin göçü ve Filistin'de çeşitli Yahudi yerleşimleri kurmaları üzerinedir. Bu nedenle, Filistin'deki modern Yahudi tarihinin büyük ölçüde Avrupa, özellikle de Siyonist harekette ve İsrail'in kurulmasında önemli bir rol oynamış olan Rus ve Polonya Yahudilerinin bakış açısından yazıldığı söylenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihiyle yakın bağlantısı olan Sefarad Yahudilerinin tarihi, özellikle de Romaniyot, Kırımçak, Buhara, Gürcü ve Kafkasya'daki Dağıstan'ın dağlı Yahudileri (Tatlar) gibi ikincil Yahudi topluluklarınınki büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Bundan dolayı, Ortadoğu Yahudilerinin genel olarak Yahudi tarihindeki ve özellikle de Filistin'in dönüşümünde etkili olan Siyonist hareket içindeki rolleri dikkate alınmamıştır.

Avrupa merkezci bir bakış açısına olan bu eğilim, kısmen bilim adamlarının elindeki mevcut kaynakların yarattığı bir sonuçtur. Başta İngiltere, Rusya, Fransa ve bir dereceye kadar da Avusturya olmak üzere Avrupa devletlerinin Filistin'i, kısmen kendi Yahudilerine himaye sağlayarak Osmanlı topraklarındaki nüfuzlarını yaymak üzere bir üs olarak kullanmış olmaları, çok sayıda diplomatik yazışmayla ve Avrupa Yahudileri üstünde aşırı ölçüde durulmasıyla sonuçlanmıştır. Filistin meselesine ilişkin hakiki bir resmin ortaya çıkması için bu diplomatik yazışmalardan eleştirel bir tutumla yararlanılmalı ve bunlar Osmanlı kaynaklarındaki bilgilerle dengelenmelidir. Örneğin çok sayıdaki İngiliz diplomatik yazışmasından, Filistin'de İngiliz himayesinden yararlanan Yahudilerin, sonunda bölgenin kaderini belirlemiş olan büyük ve hâkim bir topluluğu oluşturdukları sonucu çıkarılabilir.[1] Gerçekte ise, bilhassa Filistin'le ilgili bir koleksiyondaki belgeler hızlıca gözden geçirildiğinde bile İngiliz himayesindeki Yahudilerin şaşırtıcı olmakla birlikte oldukça küçük bir topluluk olduğu ortaya çıkar. 1849 yılında kendi istekleriyle başvurup, İngiliz Himayesi Belgesi alan Rusya'lı Yahudi ailelerinin toplam sayısı şöyledir: Kudüs'te 98, Hebron'da 12, Safed'de 161, Tiberia'da 99, toplam 370 aile.

Bu durum sonraki yıllarda da pek değişmemiştir Bir İngiliz elçilik yetkilisi, 1884 yılında, "Himaye altına alınanlardan çok azı hâlâ hayattadır ama aksi yönde bir talimat olmadığı için aynı soydan gelenler de himaye edilmeye devam edilmiştir. Bildiğim kadarıyla, bugünkü mevkimde bulunma onuruna sahip olduğum 21 yıldan beri himaye altına alınan yeni bir aile olmamıştır."[3] diye bildirmekteydi. Bütün bunlara bakılırsa, 1884 yılında İngiliz himayesinden yararlanan ve başta Safed ve Tiberia çevresinde toplanmış olan Yahudilerin sayısı 445'e ulaşmaktaydı. 1890 yılına kadar, önceden İngiliz himayesinde olan Rusya Yahudilerinin çoğu, bu himayeden yararlanmayı bırakmış ve Osmanlı uyruğuna geçmiş bulunuyordu.[4]

---

* Bu yazı, *The Jews of the Ottoman Empire*, (ed. Avigdor Levy), The Darwin Press, New Jersey, 1994, s. 399-415'ten alındı.

1 Bkz. Albert Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine, 1838-1914*, 2 cilt, Londra, 1939-1941. Bu bir dereceye kadar Neville J. Mandel'in *The Arabs and Zionism Before World War I*, (Berkeley, Los Angeles, 1976) adlı çalışması için de geçerlidir. Bu kitap, yazarın daha önceden üç makale olarak yayınladığı göç konusundaki yazılarının çoğunu kapsayan iyi bir çalışmadır. Bununla birlikte Mandel salt Avrupa kaynaklarından yararlanmış ve çeşitli Yahudi topluluklarını coğrafi kökenlerine göre ayırmamıştır.

2 *İngiliz Dışişleri Dairesi Arşivi* (buradan itibaren FO olarak geçecektir) 78/2375A. (Bu, Filistin'de İngiliz himayesinden yararlanan Yahudiler konusunda 16 Ocak 1873 tarihli uzun bir bildiridir).

3 FO 195/1480 (No. 13), 28 Mayıs 1884.

4 FO 424/229, s. 17 (Cumberbatch'den Lowther'a), Beyrut, 6 Kasım 1910. Bu koleksiyondaki çeşitli mektuplara göre Kudüs mutasarrıflığı dışında Suriye'deki Yahudilerin toplam sayısı 50.000'dir. Avusturya'nın himayesindeki Yahudiler birkaç yüz kişiden ibaretti.

Genel olarak, Avusturya ve Fransa'nın himayesi altındaki Yahudilerin sayıca az oldukları söylenebilir, 20. yüzyılda Rusya, önceden feragat etmiş olduğu kedi yahudilerini temsil etme hakkını yeniden talep ederek Babıâli ile uzun yazışmaların konusu olan az sayıdaki Filistin Yahudisini, İngilitere'nin nüfuz alanından çıkardı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin sayısı, yaklaşık 1840'tan 1914'e kadar Kuzey ve Güney Amerika'ya büyük çaplı bir göç olmasına karşın artmıştı. Bu artış, büyük ölçüde komşu ülkelerdeki Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmelerinden kaynaklanmıştı. Bununla birlikte, Rusya Yahudilerinin 1882 yılından sonra Filistin'e göçü üzerinde o kadar fazla durulmuştu ki, diğer toplulukların rolü neredeyse tümüyle gölgede kalmıştı. 1880'li yıllarda Rusya ve Polonya Yahudilerinin göçünde, özellikle de 1884 yılında Hovevei Zion derneklerinin Katoviçe'deki toplantılarında Osmanlı uyruğunu kabul etmelerinden sonra büyük bir artış olduğu doğrudur. Bundan böyle başta Filistin olmak üzere Osmanlı topraklarına göç edip yerleşmekte özgür olacaklardı. Yine de, oldukça çok sayıdaki Rusya Yahudisi, vergi ödememek ve bürokratların keyfi muamelesine maruz kalmamak için yabancı pasaportlarını muhafaza etmeyi tercih etmişlerdi. Osmanlı idaresi 1909 yılında zorunlu askeri yükümlülük kapsamını din ve miliyetten bağımsız olarak genişlettiğinde, Osmanlı uyruğuna geçmiş olan Rusya ve Avusturya Yahudilerinin çoğu askere alınmamak için kendi milliyetlerine geri dönmüşlerdi. Osmanlı uyruğuna geçenlerin yabancı devletler tarafından himaye edilmek istenmeleri, Osmanlıların yabancıların müdahalelerine ve kapitülasyonların iyice suistimal edilebileceğine ilişkin endişelerini daha da artırmıştı. Bu nedenle Osmanlı idaresi Yahudilerin Osmanlı topraklarına göç edip, yerleşmelerine ve bilhassa Filistin'de toprak satın almalarına kısıtlamalar getirmenin gerekli olduğunu düşündü.[5]

Rusya Yahudilerinin Filistin'e yerleşmelerine yönelik kısıtlamalar yaklaşık 1882 yılından itibaren yavaş yavaş getirilmişti. Buna karşın Kutsal Topraklara yapılan bireysel ziyaretler hiçbir zaman yasaklanmadı.[6] Bu kısıtlamalar, Avrupalı Yahudilerin Filistin'e göç etmelerine kuşkusuz ket vurmuştur. Joan Peters, yakın tarihli ve çokça eleştirilen kitabında "Türklerin idaresi altındaki" Filistin'in tarihine tam bir bölüm ayırmıştır.[7] Osmanlı idaresinin, Yahudilerin Filistin'e yerleşimine getirdiği kısıtlamalar konusundaki uzun eleştirilerinden sonra Filistin'deki Yahudi nüfusunun 1914 yılına kadar mucizevi bir artış göstermeyi başarmış olduğu gibi şaşırtıcı bir sonuca varmıştı. Gerçekten de Filistin'deki Yahudi nüfusu 1839'dan 1914'e kadar yaklaşık on kat artmıştı. (10.000'in altındaki bir rakamdan yaklaşık 100.000'e çıkmıştı.) Yahudiler, 1860 yılından sonra Kudüs nüfusunun çoğunluğunu oluşturmayı başardılar. Nüfustaki bu büyük artışın nedenleri, Osmanlı demografisinin dinamiklerinde aranmalıdır. Filistin'in demografik tarihi, İsrailli nüfus bilimcilerin ve başka bilim adamlarının çoğunun aklını kurcalayan başlıca meseledir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun genelindeki nüfus hareketleri tarihinden ayrı olarak ele alındığı takdirde anlaşılamayacağı açıktır. Çağdaş Ortadoğu tarihine biçim veren genel Osmanlı tarihini göz ardı eden bir bilim adamı büyük yanılgılara düşebilir.

Kısaca ifade edilecek olursa, Filistin'deki modern Yahudi yerleşimi, Yahudilerin ve Müslümanların Balkanlar'da ve Kırım'daki eski Osmanlı topraklarından ilk göçleri sayesinde oluşan elverişli demografik koşullardan yararlanmıştı.[8] Osmanlı İmparatorluğu 1774 yılında Kırım'ı kaybetmiş olduğu halde (Rusya 1783 yılında ilhak etmişti) sultanlar kendilerini eski tebaalarının geleceğinden sorumlu tutmaya devam ettiler. Sonuçta, Kırımlı Müslümanlara ve Yahudilere, Osmanlı topraklarına göç etmek istediklerinde,

5 Bkz. Isaiah Friedman, "The System of Capitulations and its Effects on Turco-Jewish Relations in Palestine", *Palestine in the Late Ottoman Period*, David Kushner (ed.), Leiden, 1986, s. 280.

6 Mim Kemal Öke, "The Ottoman Empire, Zionism and the Question of Palestine (1880-1908)", *International Journal of Middle East Studies*, 14. cilt, no. 3 (Ağustos 1982), s. 329-41.

7 *From Time Immemorial: The Origins of the Arab-Jewish Conflict over Palestine*, New York, 1984.

8 Yakında yayımlanacak olan bir çalışmada, Birinci Dünya Savaşı'na dek en yoğun olarak bulundukları yer olan Kudüs'te ve Filistin'in diğer yerlerinde yaşayan Yahudilerin tümünün kaydedilmediğine işaret ettim, çünkü a) pek çok Yahudi vergi ödememek için kaydolunuyordu; b) yabancı vatandaşlar kayıt dışı tutuluyorlardı (daimi olarak ikamet eden yabancılar sonunda özel bir deftere kaydedildilerse de sayımlarda dinleri ve milliyetleri belirtilmemişti); c) Osmanlı idaresi Filistin'deki Yahudilerin artan sayısından endişe duymaktaydı ve bu nedenle Osmanlı sayımlarında Filistin'deki Yahudiler için verilen rakamlar düşüktür. Bu bağlamda güvenilir bir Alman kaynağından söz etmek yararlı olabilir. Bu kaynakta, 1852-1911 yılları arasındaki dönemde Filistin'in Yahudi nüfusuyla ilgili olarak şu rakamlar verilmektedir.

1852	5.100
1867	12.000-13.000
1881	25.000
1897	50.000
1911	100.000

Bkz., Davis Trietsch, *Juedische Emigration und Kolonisation*, Berlin, 1917, s. 15.

Yahudilerin doğrudan Filistin'e gitmemeleri koşuluyla yardım edilmişti. Rusya'dan göç eden Yahudilerin, Osmanlı Hariciye Nazırlığı tarafından hazırlanan iki listesim ekte örnek olarak verdik. 1890 yılında liste haline getirilen ilk belgede, Kırım'dan göç eden Yahudiler sıralanmakta ve göç eden Yahudilerin "Türkiye'ye" gittikleri belirtilmektedir. Görüldüğü kadarıyla göç etmekte özgür bırakılmışlardı.[9] 1886 yılında derlenen ikinci liste, Rusya'nın çeşitli yerlerinde doğmuş olan ve Filistin'e yerleşmek istedikleri anlaşılan Yahudilerden oluşmaktadır. Pasaportlarındaki tahdit süresinin damgalanarak Filistin'de bulunmalarının otuz günle sınırlandırılmamış olması, daimi ikamet izinlerinin olduğunun bir göstergesi olarak alınmıştı.[10]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin 19. yüzyıldaki tarihiyle ilgili bir dizi tutarsızlık ve boşluk bulunmaktadır. Bu durum, o dönemdeki olaylardan pek çok eksik ve mantık dışı sonucun çıkarılmasında kendisini gösterir. Filistin tarihiyle ilgili tek yanlı anlatımlar, daha çok Osmanlı Yahudileri üzerine gerçek bir demografik tarih çalışmasının yapılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Zihinleri Batılı Yahudilerin meşgul etmiş olması, Avram Galante'nin konuyla ilgili iyi bilinen bir çalışması olmasına karşın, Osmanlı Yahudilerinin, Yahudi halkının bütün tarihinde kapladığı önemli yeri gölgelemiştir.[11] Osmanlı Yahudilerinin göçü konusunda yapılacak bir çalışma, söz konusu tarihe yeni ve aydınlatıcı bir ışık tutabilir. Milyonlarca Müslüman gibi pek çok Osmanlı Yahudisi de 1783'ten 1913'e dek Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar'dan göç etmek zorunda kalmış ve hâlâ Osmanlı idaresi altında olan topraklara sığınmışlardı. Osmanlı belgeleri, bu Osmanlı Yahudilerinin göçüyle ilgili merak uyandırıcı bilgiler sağlamaktadır. Nüfus hareketleri konusundaki belgeler, bilim adamlarının 19. yüzyıldaki Osmanlı tarihini yeni bir referans çerçevesi içinde yeniden yapılandırıp yazmalarına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olmuş pek çok ulusun tarihine ışık tutmalarına olanak sağlayabilmelidir. Bir başvuru çerçevesi olarak bu, Osmanlı Yahudilerinin tarihine gerçek anlamını kazandıracaktır.

Bu makalede, Yahudilerin Balkanlar'dan Anadolu'ya ve Balkan devletlerinin 1877-1878 yıllarında oluşmasından sonra Suriye-Filistin'e göçlerinin genel bir yaklaşım içinde izlenmesi amaçlanmıştır. 1783 yılında Osmanlı idaresinden ayrılan Kırım Yahudilerinin göçü de sınırlı bir çerçevede olmakla birlikte bu makalede ele alınmaktadır.

2. Eski Osmanlı Topraklarındaki Osmanlı Yahudileri

Osmanlı nüfusunun modern zamanlardaki başlıca hareketleri üç alanda meydana geldi: Göç ilk olarak Kırım ve Besarabya'dan (Bucak), bu toprakların sırasıyla 1783 ve 1812 yıllarında Rusya karşısında kaybedilmesinden sonra gerçekleşti. Müslümanların bu bölgelerden, hâlâ Osmanlı idaresi altındaki topraklara kitleler halinde göçü, Rus fetihleri zamanında başlamış ve 20. yüzyıla dek sürmüştü. Göçmenlerin ikinci çıkış noktası Kafkaslar'dı. Bu bölgelerdeki Müslümanlar, yaklaşık 1800 yılından, Şeyh Şamil'in önderliğindeki son direnişin de bastırıldığı 1859 yılına dek, atalarının topraklarının neredeyse hiç aralıksız olarak Ruslar tarafından istila ve işgal edilmesine karşı savaştılar. 1862 yılından itibaren çok sayıda Kafkas Müslümanı anayurtlarını terk edip, Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kaldı. Üçüncü göç dalgası 1877/78'de, başta Tuna vilayeti, Bosna-Hersek, eski Sırbistan vilayetinin bir kısmı olmak üzere Kafkaslar'daki başka bölgelerin yanı sıra Osmanlı Balkanları'nın çoğu Rusya ve Avusturya karşısında kaybedildiğinde ve bu arada Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsızlıklarını ya da özerkliklerini kazandıklarında başladı. Göçün kaynaklandığı başlıca yerler olan bu bölgelere, Doğu Avrupa Rusya'sındaki Kazan, Orta Asya'daki Buhara, Girit, Oniki Adalar ve Kıbrıs gibi ikincil çıkış noktaları da eklenebilir. Bu bölgelerden göç, imparatorluğun sonuna dek azalmadan sürdü. Türkiye Cumhuriyeti bugüne değin eski Osmanlı topraklarından ve genelde Türki dünyadan gelen göçmenleri kabul etmiştir. Bütün bu bölgelerden 1783-1913 yılları arasında Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin toplam sayısı, 5 ila 7 milyon olarak tahmin edilebilir. Son 15 yıldan beri bu konu üzerine bir araştırma yapmaktayım ve bulgularımı yakın bir gelecekte yayınlayacağım için bu konuyu burada gereğinden fazla açmayacağım.

Müslüman göçmenler arasında çok sayıda Yahudi de vardı. Kırım'dan gelen Yahudiler arasında Kırımçaklar (Türki dilde konuşan Rabbinik Yahudileri) ve Karaylar da vardı. Kafkaslar'dan Dağlı Yahudiler (Tatlar) ve Gürcüstan Yahudileri geldiler. Balkan Yahudi göçmenleri büyük ölçüde Sefarad Yahudilerinden oluşmaktaydı ama aralarında Romaniyotlar ve Eşkenaziler de bulunuyordu. Göçmenler arasında çareyi Osmanlı topraklarına gitmekte bulan Yemenli, Buharalı ve Hindistanlı Yahudiler de vardı. Bir bölümü ise

9 Hariciye Arşivleri, İstanbul (buradan itibaren HA olarak geçecektir), İdare, no. 581.

10 HA, İdare, no. 346.

11 Bazı ön bilgiler Kemal H. Karpat'ın *Ottoman Population, 1830-1914, Demographic and Social Characteristics* (Madison, Wisconsin, 1985) adlı kitabta bulunabilir (4. bölüm). Avram Galante'nin kırk yıldan uzun bir süre önce yayımlanmış olan çalışmasının yeni baskısı yakın bir tarihte yayınlanmıştır. Bkz., *Histoire des Juifs de Turquie*, 9 cilt, İstanbul: Editions Isis, 1985.

Balkan Yahudileri gibi yavaş yavaş imparatorluğun çeperinden merkezine doğru ilerlemekteydi.[12] Hemen hemen bütün Yahudi cemaatlerinin, 16. yüzyıldan ya da daha da öncesinden beri İstanbul'da zaten şöyle veya böyle temsilcileri olmuştu.[13]

Osmanlı idaresi Balkanlar'da ve bir dereceye kadar da Kırım'da daha sonra ortaya çıkan devletlerde kalan Yahudileri, sultanın tebaası olarak görüyordu. Osmanlı hükümdarı ve bütün tebaası arasındaki geleneksel bağlara ek olarak sultan ve imparatorluğun gayrimüslim vatandaşları arasında Avrupai anlamda milliyet kavramı hükümet tarafından onaylanıp, 1861/69 milliyet yasasıyla kanunlaştırıldığında yeni bir yasal bağ oluşmuştu. Osmanlı idaresi, 19. yüzyılın büyük bölümünde eski Yahudi tebaasıyla eski Müslüman tebaasını eşit bir konumda tutmayı sürdürmüştü. Eski Osmanlı topraklarında doğmuş ya da yaşamış olan Yahudiler ve Yahudi soyundan gelenler, artakalan Osmanlı topraklarına göç etmekte özgürdü. Bu nedenle, Osmanlı idaresi 1882 yılında Rus Yahudilerinin Filistin'e göçünü sınırlamaya başladığında, Osmanlı Yahudilerine herhangi bir kısıtlama getirmedi. Ancak 1890'lı yılların sonlarında, bir yandan İslamcı milliyetçiliğin artan baskısı altında diğer yandan Siyonist amaçların imparatorluğun kalan topraklarının bütünlüğünü tehdit edebileceği endişesiyle hükümet, Osmanlı Yahudilerinin Filistin dışındaki bölgelere göç edip yerleşmelerini şart koştu.

Osmanlı idaresi, eski Yahudi tebaasıyla başka yollardan da ilgilendi. Romanya'da 1872 yılında semitizm karşıtı gösterilerin başlamasından hemen sonra devreye giren sadrazam, Romanya yetkililerinden Yahudi halkını korumasını istedi. Osmanlı İmparatorluğu, bağımsızlığını yeni kazanmış olan Sırp devletiyle 1887 yılında imzaladığı bir anlaşmada, Sırp hükümetinin Yahudi tebaasına, sultanların idaresi altındayken sahip olduğu hakları tanımasını şart koştu.[14] Balkanlar'da yeni oluşmuş devletlerde yaşamakta olan Yahudiler de, Osmanlı idaresine olan özel bağlılıklarını göstermeye devam ettiler. Osmanlı Yahudilerinin, İspanya'dan kovulan Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yerleşmelerinin 400. yıldönümünü kutlamak için seçtikleri bir tarih olan 1892 yılında, Eflak'ta (Romanya) bulunan Yahudi cemaatinin başı, Kalafat, bölgedeki Osmanlı elçisine, cemaatin "İspanya'dan kovulduktan sonra haşmetlilerinin hükümeti tarafından kabul edildikleri ve dört yüzyıl boyunca özgürlükleri kısıtlanmadığı için müteşekkir olduğunu" ifade eden bir mektup gönderdi.[15] 1899 yılında kendisini "Siyonist" olarak tanımlayan Filibe'deki (Bulgaristan'da Polvdiv) Yahudi cemaati, "gelmiş geçmiş en büyük Osmanlı idarecisi" olan II. Abdülhamid'e merhameti ve "Yahudi tebaasına göstermiş olduğu şefkati" için teşekkür etti, sadakat duygularını ve iyi dileklerini dile getirdi.[16]

3. Osmanlı Yahudilerinin Göçü Üzerine Bir Çalışma

Osmanlı idaresi, göçmenlerin sayısını, kökenini ve gemilere bindikleri ve vardıkları yerleri gösteren aylık ve yıllık listeler derlemişti. Ne yazık ki eksiklikleri olan bu listelerde göçmenler genelde etnik kökenlerine ya da inançlarına göre sınıflandırılmazlardı. Bununla birlikte, "gelen Müslüman ve Yahudi muhacirler" ya da "Musevi olanlar" gibi pek çok kısa ibare, gelenler arasında açıkça Yahudilerin de bulunduğunu göstermektedir. İngiliz konsolosluk raporlarında da yer yer Müslümanlarla birlikte Balkanlar'dan göç eden Yahudilere gönderme yapılmaktadır. Bunun yanı sıra Balkanlar'dan gelen göçmenler arasındaki Yahudiler hakkında bazı kesin bilgiler veren resmi Osmanlı göçmen listeleri vardır. Bir listede özellikle 13 Mart 1898 ve 12 Mart 1899 tarihleri arasında toplam 13 Yahudi ailenin (64 kişi) gemiyle Bulgaristan'dan İstanbul'a geldiği görülmektedir. Aynı listede Balkanlar'dan gelen toplam 12 Yahudi ailesinin (94 kişi), İstanbul'un batısındaki Çatalca'ya yerleşmiş oldukları görülmektedir; Romanya'dan 7 Yahudi daha gelmiş ve toplam 38 Yahudi göçmen bu dönemde Trabzon'a yerleşmişti. 14 Temmuz 1893 tarihli bir başka liste, hicri takvime göre 1310 yılında (Temmuz 1892-Temmuz 1893) 849 Yahudinin eski Osmanlı tebaası olarak Aydın vi

---

12 Çeşitli seyahat anlatılarında bu Yahudilerden yer yer söz edilmektedir. *Pe'amim* (Times); "Studies in the Cultural Heritage of Oriental Jews", yakın bir tarihte Kudüs'teki Ben Zvi Enstitüsü tarafından İbranice olarak yayımlanmış bu makalede bu cemaatlere yer verilmektedir. Bkz. no. 17 (1986), İkinci Dünya Savaşı sırasında Dağlı Yahudilerin, Kırımçakların, Buharalıların ve diğerlerinin akıbetini ele alır.

13 Ahmet Refik (Altınay), *Hicri Onuncu Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1932; ayrıca *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı 1553-1591*, İstanbul, 1935. Bu çalışmalar, bir bölümü İstanbul'daki Yahudi cemaatine ait olan belgelerin birer toplamıdır.

14 Hayyim, J. Cohen, *The Jews of the Middle East, 1860-1973*, New York, 1975, s. 16-17 (A. Galante'nin alıntısı).

15 Başbakanlık Arşivleri, İstanbul (buradan itibaren, BA olarak geçecektir), Yıldız, Sadaret Hususi, no. 2 (27 Şevval 1309/25 Mayıs 1892). 24 Mayıs 1892 tarihli mektubu içermektedir. Bu dosyada Londra'daki İngiliz-Yahudi Derneği tarafından gönderilene benzer bir mektup bulunmaktadır. Mektupta şöyle denmektedir: "Türkiye Yahudilerinin, İspanya'dan kovulan atalarının imparatorluğa gelişlerinin 400. yılını kutlama vesilesiyle gerçekleştirdikleri vefa gösterilerine katılma arzusu duyan İngiliz-Yahudi Derneği, saygıda kusur etmeden Haşmetmeap Sultan'a, iktidarda olduğu süre içinde Yahudi tebaasına göstermiş olduğu hoşgörülü tutumu takdir ettiğini dile getirmek istemektedir (Londra, 14 Nisan 1892)."

16 BA, Yıldız, Günlük Maruzat, no. 1051/9034 (29 Zilkade 1316/10 Nisan 1899).

layetine yerleştirilmiş olduğunu ve birçoğunun da İstanbul'da, iskân edilecekleri yerlere nakledilmeyi beklediğini kaydetmektedir.[17]

Bu dönemde eski Osmanlı tebaasından olmayan Rusya Yahudileri, gitmek istedikleri ilk yer olan Filistin'e yerleşmekten onları alıkoymayı amaçlayan sıkı koşullara uymak zorunda bırakılmışlardı. Göç etmek isteyenler, Osmanlı ve Osmanlı olmayan Yahudilere ayrı muamele yapıldığının farkındaydılar. Devletten özel bir uygulama talep edildiğinde, Osmanlı idaresinin eski tebaasına karşı yükümlülüğünü yerine getirmesi isteniyordu. Bu nedenle 1882 yılında bir grup Romanya Yahudisi (Rus kökenli olabilirler) Babıâli'den, Filistin'e göç edip yerleşme izni talebinde bulunduklarında, sultanın hükümranlığı altındaki bir ülkede yaşamış olduklarını vurguladılar ve önceki konumlarının Osmanlı topraklarında istedikleri bir bölgeye yerleşmekte özgür olmalarına hak tanıdığını iddia ettiler. Bir Sefarad Yahudisi olan sözcüleri De Castro, Osmanlı idaresinin, eski tebaasının ya da eski Osmanlı topraklarından gelenlerin cefası karşısında daha önceki örneklerinde de görüldüğü gibi kayıtsız kalamayacağını iddia etti. İngilizlerin 1882 yılında Mısır'ı işgal etmesi, gayrimüslimlere karşı tepki yaratmış olmasaydı, De Castro bu savını kabul ettirmekte başarılı da olabilirdi.[18] Bu grubun geri çevrilmesinin bir başka nedeni de açıkça Filistin'e gitmeyi istemiş olmaları olabilir. Gerçekten de, Yahudilerin göç izni almakta daha başarılı oldukları durumlar olmuştu. Belgelerde bilhassa Dobrucalı 400 Yahudi ailesinin etkileyici bir öyküsü anlatılmaktadır. Başlangıçta Dobruca'ya, Karadeniz'de Dinyester Irmağı'nın ağzında kurulmuş olan Besarabya kenti Akkerman'dan, kentlerini 1812 yılında Ruslar karşısında kaybettikten sonra gelmişlerdi. Bu Akkerman Yahudileri, Dobruca 1878 yılında Romanya'ya verilinceye dek Osmanlı idaresinin yetki alanı içinde yaşamışlardı. Daha sonra 1887 yılında, Romanya idaresinin kendilerine yaptığı uygulamadan hoşnut olmayan 400 aile, Osmanlı himayesine geçmek istedi. Osmanlı idaresi, bu ailelerin topraklarına göç etmesine izin vermekle kalmadı, özel olarak onlara yardım etti ve Bursa'da yeniden yerleşme masraflarını ödemeyi üstlendi.[19]

Bu nedenle, gelişigüzel seçilmiş Osmanlı belgelerinden alınan bu bilgi bile, küçük bir kasabanın nüfusu kadar olan yaklaşık 4.000 Yahudinin, kısa süre içinde Balkanlar'dan gelmiş olduğunu ve hükümet tarafından Osmanlı devletinin çeşitli bölgelerine yerleştirildiğini göstermektedir. Hükümetin, göçmenleri yeniden yerleştirirken Aydın ve Bursa bölgelerine öncelik verdiğine işaret eden göstergeler vardır.

1882 yılında Babıâli, Osmanlı vatandaşlığını koşulsuz olarak kabul etmiş olan Rusya Yahudilerinin, Filistin dışında istedikleri bir yere, 100 ila 150 aileyi geçmeyen topluluklar halinde yerleşmelerine izin veren bir talimat yayımladı. Bununla birlikte, bu izne zamanla bir sınırlama getirildi. 1891 yılında, Rusya Yahudilerinin göç etmesi kesin olarak yasaklanmıştı. Yine de, bu kısıtlamalar yürürlüğe girmeden önce göç etmiş olanlar bundan etkilenmediler. Bu nedenle, ilk önce Safed'e yerleşmiş olan 440 Rusya Yahudisi, 1891 yılının Temmuz ayında Hayfa'ya geçerek Osmanlı vatandaşlığı için başvurduğunda, kalmalarına ve vatandaşlık işlemlerini tamamlamalarına izin verildi.[20]

Osmanlı idaresi 1890 yılından sonra bile, Osmanlı vatandaşlığını sonraki idare altındayken de korumuş olan eski Osmanlı Yahudilerinin lehine bir uygulamayı sürdürdü. Ocak 1892 tarihli resmi bir yazışma, Besarabya ve Odesah bazı Yahudilerin İstanbul'a gelmiş olduklarını göstermektedir. Osmanlı idaresi, Besarabyalı Yahudilerin ulaşım ve başlangıç masraflarını karşılayarak, imparatorluğun çeşitli yerlerine yerleştirilmeleri yükümlülüğünü üstlendi. Ancak, Rus pasaportu taşıyan Odesa Yahudilerinden ülkeyi terk etmelerini istedi.[21] Diğer yandan, Haziran 1892'de Rusya'dan gelen toplam 1.293 Yahudi, göçmen olarak (yani yeni gelenlere tanınan ayrıcalıklardan yararlanarak) yerleştirilmek üzere Selanik, Kosova ve Manastır'a gönderildi.[22] Sonraki yılın 5 Ağustos'una gelindiğinde, ilk gelen göçmenler arasında bulunan Rusya Yahudisi 42 kadın, yeni doğmuş bebekleriyle birlikte hâlâ İstanbul'da bulunuyordu.[23]

Osmanlı idaresi sonunda, Siyonistlerin ulusal bir devlet kurma planlarını boşa çıkarmak için Yahudilerin Filistin'de yeni yerleşimler kurmalarını yasakladı. 20 Rebiyülevvel 1317 (29 Temmuz 1899) tarihli bir düzenleme, bütün Osmanlı ve Osmanlı olmayan Yahudilere, Kutsal Topraklara seyahat gerekçelerini açıklayan bir tezkere ya da pasaport bulundurma yükümlülüğünü getiriyordu. Tezkere sahibi kişi belgeyi, karaya çıktığı limandaki görevlilere, üç ay geçerli olan

---

17 Her iki liste için bkz. sırasıyla BA, Yıldız, no. 1354/1921 (4 Zilkade 1317/6 Mart 1900) ve Yıldız-Sadaret, Hususi Maruzat, no. 3036 (29 Zilhicce 1310/ 14 Temmuz 1893).

18 Friedman, "The System of Capitulations", s. 285.

19 BA, Yıldız, no. 4152 (26 Şevval 1304/18 Temmuz 1887), Başvezir dairesi tarafından hazırlanan ve 400 Yahudi ailesinin akıbetine ilişkin meclis tartışmalarını özetleyen resmi bir bildiriyi içermektedir.

20 BA, Yıldız, Perakende, n. 3898 (28 Zilhicce 1308/4 Ağustos 1891). Bu dosyada, Yahudi göçmenler konusunda sultanın sarayıyla Kraliyet Askeri Komisyonu arasında karşılıklı olarak sunulan çeşitli bildiriler bulunmaktadır.

21 BA, Yıldız-Sadaret, Resmi Maruzat, no. 2382 (5 Cemaziyelahir 1309/6 Ocak 1892) Babıâli ve Saray arasındaki yazışmaları içermektedir.

22 BA, Yıldız, Günlük Maruzat, no. 4837 (3 Zilhicce 1309/29 Haziran 1892).

23 BA, Yıldız, no 1354/1921 (4 Zilkade 1317/6 Mart 1900).

seyahat iznini almak için göstermek zorundaydı. Bu sürenin sonunda tezkere sahibi kişi, ülkeden çıkmak zorundaydı ve ülkeyi terketmediği takdirde zorla çıkarılabilecekti.[24] Bu talimatın büyük bölümü 1907 yılında, sultan tarafından iptal edildi. Osmanlı Yahudilerinin yapmış oldukları çeşitli gösteriler bunda bir dereceye kadar etkili olmuştu.

4. Balkan Yahudilerinin Toplam Sayısı

Buraya kadar öncelikle, milyonlarca Müslümanın yanı sıra çok sayıda Yahudinin de savaşlar ve 1863-1878 yılları arasındaki zorunlu sürgünler sırasında mülteci olarak Osmanlı topraklarına göç ettiğini ve aynı zamanda eski Osmanlı Yahudilerinin de tıpkı Müslümanlar ve bazı Hıristiyanlar gibi 20. yüzyılda da Osmanlı topraklarına göç etmeye devam ettiklerini göstermeye çalıştım. Şimdi de söz konusu bölgelerdeki Yahudi nüfusunun büyüklüğü konusunu ele alacağım.

Balkanlar'daki Yahudilerin 1860-1914 yılları arasındaki dönemde toplam sayıları büyük değişiklik gösterdi. 1878 yılında Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'ı terkeden Yahudiler, Anadolu, Suriye ve Filistin'e olduğu kadar Balkanlar'da son kalan Osmanlı vilayetlerine de göç ettiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun tam vatandaşı oldukları ve mutlak seyahat özgürlüğünden yararlandıkları için yer değiştirirlerken kayıtlara geçmemişlerdi. (1899'da Filistin'e daimi olarak yerleşmelerine geçici bir yasak getirilinceye kadar.) Dolayısıyla Balkanlar'da yaşayan Yahudilerin toplam sayısı, oldukça gerçekçi rakamlar veren 1882-1893 Osmanlı sayımına dek doğru olarak belirlenemez. Daha önceki 1831 sayımı, Rumeli ve Silistre eyaletlerinde yaşayan Yahudilerin toplam sayısının 10.133 erkekten oluştuğunu göstermektedir. Yoğun olarak bulundukları Selanik ve Edirne'de 7.700 ve Manastır'da 1.163 kişiydiler. Bu noksan bir sayım olduğu için rakamların düşük olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Üst düzey bir Osmanlı devlet adamı olan Selahaddin Bey, A. Ubicini'nin rakamlarından (muhtemelen kayıtları artık mevcut olmayan 1844 Osmanlı sayımından) yararlanarak 1867 yılında Yahudilerin sayısını, Avrupa'da 70.000 ve Asya'da 80.000 olarak vermişti.[25] Bu sayımın da çok düşük olduğu açıktır ve bütün Romanya Yahudilerinin hariç tutulmuş olması bir hatadır. Öncü Fransız coğrafyacı Elisée Reclus, ulaşabildiği hemen her kaynaktan yararlanarak 1877/78 Türk-Rus Savaşı'nın öncesinde Türkiye Avrupa'sında yaşayan Yahudilerin sayısının 400.000 olduğu tahmininde bulunmuştur. Eflak ve Boğdan'ı kapsayan bu rakamda İstanbul hariç tutulmuştu.[26]

Diğer yandan 1882-1893'teki Osmanlı sayım sonuçları, imparatorluktaki toplam Yahudi nüfusunun kabaca 184.000 kişiden (olağan noksan sayımı gidermek için gerekli istatistiksel düzeltmeler yapıldığı takdirde bu sayı yaklaşık 220.000'e çıkar) oluştuğunu göstermektedir. Bu Yahudi nüfusunun 13.717'si Edirne'de, 37.237'si Selanik'te, 5.072'si Manastır'da (Bitola), 3.677'si Yanya'da ve 1.706'sı Kosova'da sayılmıştı. Dolayısıyla bu rakamlara göre toplam 61.409 Yahudi (toplam rakamda düzeltme yapıldığı takdirde kabaca 70.000) Balkanlar'da yaşamaktaydı. Bununla birlikte Sırbistan, Bulgaristan, Dobruca ve Romanya'nın bu toplam rakama dahil edilmemiş olduklarını göz önünde bulundurmak gerekir. Aslında bu sayı, imparatorluğun en zengin ve nüfus yoğunluğu en yüksek bölgelerinden biri olan Tuna eyaletinin nüfusunu da içermiyordu.

1866 yılında sadece Tuna vilayetinde (sonradan Yahudi göçünün kaynaklandığı başlıca yer olmuştu) yapılan Osmanlı sayımı, 1866'da bu bölgede çok sayıda Yahudinin yaşadığını göstermektedir. Bu sayımın tam metni, Bulgar ulusal kütüphanesindedir ve yabancılar bu belgeden yararlanamamaktadır. Bununla birlikte, bu sayımla ilgili belgeyi görebilmiş olan Profesör Nicolai Todorov, vilayetteki vergi yükümlüsü toplam Yahudi nüfusunu 5.071 kişi ya da vergi yükümlülerinin toplam sayısının kabaca % 3'ü olarak tahmin etmişti.[27] Diğer yandan, 1866 sayımının bir özetini içeren 1874 yılındaki Tuna Vilayet Yıllığı'nda (salname) Tuna vilayetindeki erkek nüfusun 1.021.309 olduğu tahmin ediliyordu. Dolayısıyla vergi yükümlüsü nüfusun yüzdesi, Tuna vilayetinin toplam nüfusuna uyarlandığı takdirde, vilayette 1877 yılındaki erkek ve kadın toplam Yahudi nüfusu 62.000'den düşük olmamaktadır. Osmanlı sayımlarında noksan sayımın olağan olduğu göz önünde bulundurulursa, Tuna vilayetindeki Yahudilerin sayısı pekâlâ 75.000 kadar yüksek bir rakam olabilmektedir.[28]

---

24 BA, İrade, Dahiliye, no. H34 (Cemaziyelahir 1318/Eylül-Ekim 1900). Bu dosyada idarenin, yerli ve yabancı Yahudilerin Filistin'e yerleşme eğilimi karşısında duyduğu endişeyle ilgili bir dizi belge bulunmaktadır. Yerli ve yabancı ayrımı, Osmanlı idaresinin Osmanlı Yahudilerini diğerlerinden ayrı tutmaya devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Yahudilerin Filistin'e ziyaretlerini düzenleyen dört madde şu kaynakta bulunmaktadır: FO 78/5479, Fne 1'den 440'a kadar (O'Connor'dan Landsowne'a), 27 Ocak 1901 tarihli.

25 *La Turquie à l'Exposition Universelle*, Paris, 1867, s. 5.

26 Bkz. Georges Castellan, "Peuples et nations des Balkans à la veille du Congrès de Berlin (1878) d'après Elisée Reclus", *Revue des Études Sud-Est Européenes*, 15. cilt, no. 2 (1977), s 279-93.

27 Bu, muhtemelen asıl sayıdan çok düşüktür. Todorov'un çalışmasıyla ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bkz Karpat, *Ottoman Population*, s. 23-26.

28 Bu düşük bir tahmindir. Tuna vilayetindeki Yahudiler görece yoksuldu ve bu nedenle bu hesaplamalarda temel olarak alınan vergilendirilebilir Yahudilerin sayısı, bütün nüfusa oranla düşüktü.

1878 yılında Avusturya tarafından işgal edilen Bosna-Hersek'te yaşayan Osmanlı Yahudilerinin toplam sayısının 1879'da 3.428, 1885'te 5.805, 1895'te 8.212 ve fakat 1910'da 4.868'den ibaret olduğu söylenmekteydi.[29] Bu bağlamda, Avusturya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na 19. yüzyılda kesintisiz bir Yahudi akışı olduğunun üstünde durulması gerekir. Viyana'dan İstanbul'a uzanan ana yol üzerindeki Vidin, Sofya, Filibe, Pazarcık ve Edirne gibi kentler, Yahudilerin başlıca yerleşim merkezleri olmuştu. Sonuçta, 1877 yılında Osmanlı idaresi altındaki Balkan vilayetlerinin Yahudi nüfusunun en azından 170.000 ila 180.000 olduğu rahatlıkla söylenebilir Bu nüfusun yarısı, 1877-1878 savaşları sırasında yabancı işgali altında kalmış ve bunun sonucunda göçe yönelmiştir.

1906-1907 Osmanlı sayımı, Selanik'teki Yahudilerin sayısını 52.395 (bu rakam, kentin 1914'teki Yahudi nüfusunun 76.000 olarak tahmin edildiği diğer kaynaklarla da uygunluk içindedir) olarak tahmin etmektedir. Ayrıca Yahudilerin 23.839'u Edirne'de, 5.459'u Manastır'da (Bitola), 3.385'i Yanya'da ve 1.668'i Kosova'da yaşamaktaydı. (Rakamların hiçbiri düzeltilmemiştir). Dolayısıyla 1906-1907'de hâlâ Osmanlı idaresi altında olan Balkan vilayetlerindeki Osmanlı Yahudilerinin toplam sayısının kabaca 100.000 (düzeltilmiştir) olduğu görülmektedir ve bu rakam 1882-1893 sayımından itibaren % 20 oranında bir artış olduğunu gösterir. Bu artış, Balkanlar'da imparatorluktan ayrı düşmüş olan bölgelerden kaynaklanan göçe bağlanabilir. Aynı dönemde, hızla gelişmekte olan liman kenti İzmir'i de kapsayan Aydın vilayetindeki Yahudi nüfusu, 22.153'ten 57.218'e (düzeltilmemiştir) fırlamıştı; ancak, daha sonra 1914'te 35.041'e düşmüştür. Çeşitli sayımlara göre İstanbul'daki Yahudi nüfusu, yaklaşık 1865'e dek 25.000 civarındadır; bu nüfus 1906-1907'de 57.860'a (düzeltildiği takdirde 63.000) çıkmış, daha sonra 1914'te yaklaşık 57.000 olacak şekilde biraz düşmüştür. Anadolu'daki bölgelerde, 1882 yılından sonra önemli bir artışın olduğu bir dönemin ardından 1906-1907 ve 1914 yılları arasında Yahudi nüfusundaki bu düşüş (özellikle Aydın vilayetinde dikkat çekiciydi) Balkan Yahudilerinin Anadolu'dan Filistin de dahil olmak üzere başka yerlere göç etmiş olmalarına bağlanabilir.

5. Filistin'deki Osmanlı Yahudilerinin Rolü

Osmanlı kökenli Yahudi nüfusu, Filistin'de Yahudi yerleşimlerinin kurulmasında önemli bir insan kaynağı oldu. Yaklaşık 1880 yılına dek Filistin'in Yahudi nüfusunun çoğunluğunu oluşturdular. Daha çok Kudüs çevresinde toplanma eğilimindeydiler. Avrupalı Yahudilerle birlikte 1840'lı yıllardaki en büyük dini cemaati oluşturmuşlar ve 1860 yılından sonra da kentte (Kudüs kazası ya da mutasarrıflığı hariç) çoğunluğu sağlamışlardı. Tüm vatandaşlık haklarından yararlanan Osmanlı Yahudileri, bölgede dükkân ve toprak satın almışlardı. Kısa sürede ekonomik güç kazanmalarını sağlayan finans işleriyle (çoğunlukla tefecilik) uğraşmışlardı. İngiliz elçilik kayıtlarında, zengin olan ancak daha sonra yabancı himayeden yararlanmak üzere İngiliz uyruğuna geçmenin yollarını araştıran "Oryantal" (yani Osmanlı) Yahudi sınıfından söz edilmektedir.[30]

Osmanlı Yahudileri Rusya, Romanya ve diğer ülkelerdeki kardeşlerinin davalarını savunmakta giderek daha etkin bir rol oynadılar ve çoğu zaman Osmanlı yetkilileriyle onlar arasında aracılık yaparak bunların da yerleşme izni almalarını sağladılar. Ayrıca iş ve diğer gerekli bağlantılarını kurmada da onlara yardımcı oldular. Dolayısıyla Rusya'dan gelen Yahudiler İstanbul'da karaya çıktıklarında, Osmanlı dindaşlarını kendilerine yardıma hazır bulmuşlardı. 1880'li yılların sonuna gelindiğinde, Eşkenaziler ve Sefaradlar arasındaki çekişme, daha temelli bir Yahudi siyasal kimliği oluşmaya başladığından yatışmış görünüyordu. Aaron Eisenberg'in girişimleri bu bağlamda bir anlam kazanmaktadır.

Bir Rusya göçmeni olan ve 1886 yılında Osmanlı vatandaşlığına hak kazanmış olan Eisenberg, İstanbul çevresinde ve Anadolu'da Yahudi göçmen kolonileri kurmayı teklif etmişti. Bu koloniler, Filistin'e yerleşmek üzere yola çıkmış olan Yahudi göçmenler için birer geçiş noktası olacaktı. Osmanlı idaresini ve kamuoyunu etkilemekte de bu noktalardan yararlanılacaktı 1905'de Neta'im (yerleşim yerleri) adında bir şirket kuruldu ve 1.125.000 franklık sermayesi olan bir Osmanlı şirketi olarak kayıtlara geçti. Şirketin merkez ofisindeki Eisenberg'in damadı Gad Grunberg, daimi olarak İstanbul'da ikamet etmekteydi. Filistin'de dört yerleşim merkezi geliştirdi ve 1908 yılından sonra Rusya'dan ve Güney Avrupa'dan gelen göçmenler kapsamlı olarak bu düzenlemeden yararlandı. Neta'im, göçmenler doğrudan Filistin'e gitmeyi yeğlediklerinden geçici yerleşim yerleri kurma hedefine ulaşamadı.

Bununla birlikte bu yöndeki çabaları, Filistin'e göç eden Yahudiler için İstanbul, Selanik, İzmir ve diğer kentleri birer geçiş noktası yapmaya yönelik uygula-

29 *Justus Perthes*, 59. cilt, (1913), s. 197.

30 Bir İngiliz konsolosluk raporunda Filistin de dahil olmak üzere Suriye Yahudileri üç gruba ayrılmaktadır. Birinci grupta yabancı Yahudilerin soyundan gelenler vardır; ikinci grupta "sahte belgeler düzenleyip, İngiliz uyruklu olarak kayıtlara geçmeye çalışan ve Osmanlı tebaasından olduğuna kuşku duyulmayan Yahudilerin çocukları" bulunmaktadır; üçüncü gruptakiler ise şöyle veya böyle himaye konumunu elde etmiş olanlardır. FO 78/2375A, Rapor no. 25, 1 Mart 1875.

mayı kurumsallaştırma doğrultusunda resmi bir girişimi temsil eder. 1880'li yıllarda başlayan bu uygulama, Birinci Dünya Savaşı'na dek sürdü.[31]

6. Sonuçlar

Sonuç olarak, birkaç nokta yinelenmelidir.

a. Osmanlı idaresi, 19. yüzyılda topraklarını yitirinceye dek Sultanın egemenliği altındaki topraklarda yaşamış olan Osmanlı Yahudilerine Müslümanlarla eşit davranmıştı. 1899 yılında Filistin'e yerleşmeleri yasaklanıncaya kadar genelde Osmanlı topraklarına göç etmekte ve yerleşmekte özgür bırakılmışlardı. İlk önce, Balkan Yahudileri göç ettiler ve hâlâ Osmanlı idaresi altında olan Balkan topraklarında yaşayan soydaşlarının yanına yerleştiler. Böylece Rusya, Romanya ve Macaristan kadar Sırbistan ve Bulgaristan'dan da gelen Yahudiler Makedonya'da ve Trakya'daki çeşitli kentlere ve ardından da Anadolu'ya göç ettiler. Aydın vilayetinin Yahudi nüfusundaki hızlı artış (1882-1893 yılları arasında ve 1907-1907 sayımında üç katına çıkmıştı) başta Osmanlı Yahudilerinin imparatorluğun çeperinden merkeze olan göçünden kaynaklanmaktaydı.

b. Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göç etmiş olan Yahudilerin 1862-1914 yılları arasındaki toplam sayısı, yaklaşık 120.000 olarak tahmin edilebilir.

c. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus hareketleri, dünyanın her yerindeki benzerleri gibi siyasal sonuçlar doğurdu. 1890 yılında Osmanlı Yahudileri, özellikle de Balkanlar'dan gelenler, milliyetçi ideolojilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılmasından dolayı belli bir düzeyde siyasal bilince sahip kimselerdi. Bu durum, sonunda bunlardan bir bölümünün Siyonist düşünceleri benimsemesine yol açtı. Osmanlı Yahudileri arasında Siyonizmin tutunmasında, Türk ve Arap milliyetçiliğini doğuran yükselen Müslüman kimliği kadar Balkan devletlerindeki şoven milliyetçilik de etkili olmuş olabilir. Sonunda bunlar Osmanlı idaresine, göçün kısıtlanmaması ve Siyonist taleplerin tanınması için baskı yapmak üzere Eşkenazi Yahudilerle birleştiler. Özellikle de Selanikli Sefarad Yahudileri, İttihat ve Terakki Partisi'nin Osmanlı hükümetini Siyonizmin yasal bir ideoloji olduğunu kabul etmeye ikna etme girişiminde (girişim başarısız olmuştu) bulunmasında önemli bir rol oynadılar.

Osmanlı Yahudilerinin Balkanlar'dan göç ederek Anadolu ve Filistin'e yerleşmeleri ve buralardaki etkinlikleri, Kudüs'ün vali muavini Asım Bey tarafından İstanbul'a gönderilen gizli bir mektupta açıkça belirtilmiştir. 20 Ocak 1891 tarihli belgede şöyle denmektedir:

"Dünyanın her tarafındaki Yahudiler, öldüklerinde Kutsal Topraklarda gömülmek için yaşlılıklarında Filistin'e göç etmek gibi eski bir geleneği yerine getirirler. Son 15 ila 20 yıl boyunca bu göç, Rusya ve Almanya'dan ayrılmak zorunda kalan Yahudilerin Safed, Tiberia ve özellikle de Kudüs çevresine göç etmeye başlamalarından dolayı büyük ölçüde yoğunluk kazandı. *Bilhassa Osmanlı günlerinde Sırbistan'da huzur ve rahat içinde yaşamış olan Yahudiler İslam takvimine göre '93 savaşından (miladi 1877-1878) sonra çok acımasız bir uygulamaya maruz kalmışlardı. Bu Yahudilerin büyük bir bölümü imparatorluğun bu tarafına geldiler ve Kudüs'te büyük bir yerleşim yeri kurdular. İnsan, bu göç devam ettiği takdirde gelecekte siyasal sorunlar doğuracağını ve bu sorunların daha bugünden yaşanmakta olduğunu ve saymakla bitmeyeceğini düşünmeden edemiyor.* (İtalikler eklenmiştir.) Kudüs'ün toplam nüfusu yaklaşık 45.000 kişiden oluşmaktadır. Müslüman ve Hıristiyan nüfus 15.000'den azdır. Nüfusun geri kalanı yani, 30.000'den fazlası, çoğu yabancı pasaport sahibi olan Avrupalı Yahudilerden oluşmaktadır. Çok uzak bir geleceği düşünmeye gerek yok. Yukarda sözü edilen durumun on yıllık sonuçları Kudüs'te, Hayfa'da ve Hebron'da görülebilmektedir. Buralardaki binaların ve toprağın büyük bölümü Yahudilerin eline geçmiştir. Ticaret, el sanatları ve kısmen tarım onlar tarafından yürütülmektedir ve kamu zenginliği Yahudilere geçmiştir."[32]

Filistin'deki en yetkin Osmanlı devlet adamının inceleme konusu olan dönemdeki kişisel gözlemlerine dayanan bu belge, bu makalede geliştirilen düşünceleri tümüyle desteklemektedir.

Osmanlı Yahudileri, Filistin'deki bütün Yahudi yerleşimlerine yasaklamanın getirildiği tek bir dönem dışında, imparatorluk içinde istedikleri yere yerleşmekte özgür olmuşlardı. Kudüs'ün Yahudi nüfusundaki büyük artış ve bu nüfusun ekonomik açıdan giderek güçlenmesi, büyük ölçüde Balkanlar'daki eski Osmanlı topraklarından kaynaklanan göçe bağlanabilir. Osmanlı Yahudilerinin tarihine ve imparatorluk içindeki özel konumlarına ilişkin kapsamlı bir çalışmanın yapılması gerekmektedir. Böyle bir çalışma modern Yahudi tarihinin pek çok alanına ışık tutacaktır.

---

31 Yosef Katz'ın bu yerleşimlerle ilgili ayrıntılı anlatımı için bkz "Paths of Zionist Political Action in Turkey, 1882-1914: The Plan for Jewish Settlement in Turkey During the Young Turks Era", *International Journal of Turkish Studies*, 4. cilt, no. 1 (Yaz 1987), s. 115-35.

32 BA, Yıldız, Perakende, no. 1352 (9 Cemaziyelahir 1308/20 Ocak 1891).

DİZİN

O

Ö

P

R

DİZİN